

Лев Толстой

**Уруш ва
ТИНЧЛИК**

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

УРУШ

ВА

ТИНЧЛИК

(роман: 1-2-китоблар)

“КАМАЛАК”

Тошкент – 2019

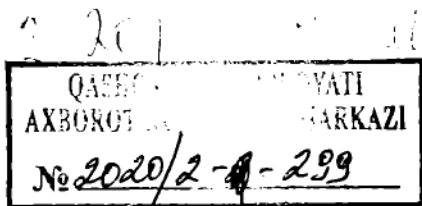
УЎК: 821.161.1-31

КБК: 84. (2Рус)

T-64

Лев Толстой. «Уруш ва тинчлик» / роман / 1-2-китоблар /
русчадан Абдулла Қаххор ва Кибриё Қаххорова таржимаси/
«Жаҳон адабиёти дурдоналари» туркуми –
Т.: “Камалак” нашриёти, 2019. – 864 б.

Нашрга тайёрловчи, қўшимча иқтибос ва изоҳларни киритувчи:
Эргашбай Матъякубов.

УЎК: 821.161.1-31
КБК: 84. (2Рус)

ISBN: 978-9943-5367-7-7

© Лев Толстой.

© “Камалак” нашриёти. 2019 йил.

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

– Хўш, князь¹, Генуя билан Лукка а хонадонининг мулки бўлиб қолди-ку. Йўқ, мен сизга ҳозирдан айтиб қўяйки, агар сиз ҳозир урушаётибмиз, демайдиган бўлсангиз, агар сиз ўша худодан қайтганнинг (унинг худодан қайтганлигига аминман) ҳамма ифлосликларини, бутун бадкорликларини ёқлайдиган бўлсангиз, мен сиздан юз ўтираман, сизни дўстим, демайман. Минбаъд содик кулингизман, демай қўя қолинг. Салом, салом. Кўриб турибман, сизни чўчитиб юборяпман. Ўтиринг, қани, гапиринг.

Малика Марья Фёдоровнанинг яқини бўлмиш маълум ва машҳур фрейлина² Анна Павловна Шерер 1805-йилнинг июль ойида ўзининг меҳмондорчилигига энг аввал келган кибр-у ҳаволи ва катта амалдорлардан князь Василийни ана шу сўзлар билан қарши олди. Анна Павловна бир неча кундан бери йўталар, ўзининг айтишича, грипп билан оғрир эди (грипп сўзи у вақтларда янги чиққан бўлиб, уни баъзи одам-

¹ **Князь** (*немисча*: künig – қабила, уруғ оқсоқоли) – феодал-князлик давридаги Русда аскар бошлиғи ва вилоят ҳокими; 2) Чор Россиясида мерос тариқасида ёки чор ҳукумати олдидаги хизматлари учун берилган фахрий унвон ҳамда шу унвонга эга бўлган шахс.

² **Фрейлина** (*немисча*) – 1) немис тилида гаплашувчи халқларда воёга етган, аммо турмушга чиқмаган кизларга шундай мурожаат қилинади; 2) Россияда император Пётрдан кейинги даврда сарой хонимларининг кичик унвони.

ларгина ишлатар эди). Анна Павловна эрталаб махсус лакей¹ орқали тарқаттирган мактубда ҳаммага бир хилда бундай деб ёзган эди:

«Граф², агар бошқа ниятингиз бўлмаса, агар кечки дамларни биздай бечора беморнинг ёнида ўтказиш сизга жуда малол келмаса, бугун кеч соат еттидан ўнгача бизникига келсангиз, бениҳоя хурсанд бўлар эдим, Анна Шерер»

Сарой аъёнларига хос зарбоф мундир³, пайпок ва бошмоқ кийган, нишонлар таққан, қувноқ чехрали князь мезбоннинг бу хилда қарши олишидан ҳеч қанча хижолат тортмасдан:

– Ё тавба, мунча ҳам ғазаб қилмасангиз, – деб жавоб берди.

Князь ота-боболаримиз гапирган, наинки гапирган, балки фикр қилган француз тилида, киборлар доирасида ва саройда қариган обрўли кишиларга хос химояткорона бир тарзда, секин чертиб-чертиб сўзлар эди. У Анна Павловнанинг олдига келди, атир хиди бурқиб турган ялтироқ тепакал бошини энгаштириб, унинг кўлини ўпди-да, оҳистагина диванга ўтирди.

– Ё тавба, мунча ҳам ғазаб қилмасангиз!? Мени хотиржам қилинг, – деди князь овозини ўзгартирмасдан, аммо унинг одоб ва меҳрибонлик учун айтган сўзларида бепарволик ва ҳаттоки истехзо оҳанги борлиги билиниб турар эди.

– Руҳан азоб чекаётган кишида... саломатлик қаёқда дейсиз? Идроки бор одам бу замонда тинч тура оладими? – деди Анна Павловна. – Оқшомни шу ерда ўтказарсиз, деб умид қилсак бўладими, князь?

– Хўш, инглиз элчиси чақирган сайил нима бўлади энди? Бугун чоршанба экан. Мен у ерда бир кўриниш беришим керак, – деди князь. – Қизим келиб мени олиб кетмокчи бўлди.

¹ **Лакей** – малай, хизматкор.

² **Граф** (*немисча*) – Ғарбий Европада ва чор Россиясида олий табақали дворянларнинг княздан куйи, барондан юқори унвони ва шундай унвонли шахс.

³ **Мундир** (*французча*) – аслаҳа-анжом кийинган, гўзал; кийим, либос. Ҳарбий ёки расмий форм; устки кийим.

– Мен бу сайил колдирилган деб ўйлаган эдим. Ростини айтсам, шунақанги сайиллар-у мушакбозликлар жонга тегиб боряпти.

– Сизнинг хошишингиз бундоқ эканлигини билганларида сайилни қолдиришар эди, деди князь одатича, худди ёд олган нарсасини такрорлагандай ва бунга бировни ишонтирмоқчи ҳам эмаслиги кўриниб турар эди.

Мени кийнаманг. Хўш, Новосильцовнинг мактуби ҳақида нима қарорга келишди? Сиз ҳамма воқеадан хабардорсиз.

– Нима десам экан? – деди князь бепарво, зериккан оҳангда. – Нима қарорга келишар эди? Бонапарт¹ ўз кемаларига ўт қўйибди, биз ҳам ўз кемаларимизга ўт қўйишга тайёрга ўхшаб колдик, деган қарорга келишди.

Князь Василий эскириб кетган пьесадаги актёр сингари ҳамма вақт эринчоқлик билан гапирар эди. Анна Павловна Шерер эса аксинча, қирқ ёшга кириб колганига қарамай, серзавк ва серҳаракат эди.

Серзавклик Анна Павловнанинг жамоат ичида тутган мавқеи бўлиб, у гоҳо ҳатто серзавк бўлгиси келмаган чоғларида ҳам таниш-билишларини ноумид қилмаслик учун ўзини шундай тутишга ҳаракат қилар эди. Чехрасидаги ҳаммиша ўйнаб турадиган ёрқин табассум унинг сўлиброк қолган юзига унчалик ярашмаса ҳам, эркатой бола сингари ўзининг ёқимли камчилигини доим билиб турганини, бу камчиликдан қутулишни хоҳламагани, қутула олмагани ва қутулишни лозим кўрмаганини ифода этиб турар эди.

Сўз орасида гап сиёсий ҳаракатлар тўғрисида борганда Анна Павловна кизишиб кетди.

– Кўйинг, кўйинг, Австрия тўғрисида менга гапирманг! Эҳтимол, мен тушунмасман, лекин Австрия ҳеч қачон урушни хоҳлаган эмас, хоҳламайди ҳам. Австрия бизга хиёнат қилади. Россия якка ўзи Европанинг халоскори бўлиши керак. Пушти паноҳимиз ўзининг юксак бурчини

¹ **Наполеон Бонапарт** (1769-1821) – француз давлат арбоби ва саркардаси, Франция Республикасининг биринчи консули (1799-1804), Франция императори (1804-1814 ва 1815-йил (100 кун)).

яхши биледи ва ўз бурчига содиқ бўлиб қолади. Мен фақат мана шунгагина ишонаман. Бизнинг валлават ва олижаноб шаҳаншоҳимиз дунёда буюк роль ўйнашлари керак бўлиб қолди. У киши шундоқ олиҳиммат ва олижанобки, худо марҳаматини у кишидан дариг тутмайди ва у киши ўз бурчларини адо этиб, ҳозир қотил ва ёвуз Бонапарт бўлиб бош кўтарган инқилоб аждарини мажақлаб ташлайдилар. Шаҳидлар қони учун биз ёлғиз ўзимиз қасос олишимиз керак. Қани, ўзингиз айтинг, биз кимга умид боғлашимиз мумкин ахир?.. Савдогартабиат Англия эса император Александрнинг¹ олижаноб қалбини англамайди ва англай олмайди ҳам. Англия Мальта оролини бўшатиб беришдан бош тортди, у бизнинг ҳаракатларимиз замирида бир нарса бор деб бадғумон бўлиб турибди. Улар Новосильцовга нима дейишяпти? Ҳеч нарса. Ўз манфаатидан буткул воз кечиб, тинчлик йўлида ҳеч нарсани аямайдиган императоримизнинг фидокорлигини улар тушунмади, тушуна олмайди ҳам. Инглизлар нима ваъда қилишяпти? Ҳеч нарса. Улар ўша қилган ваъдасига ҳам вафо қилмайди. Пруссия² аллақачон Бонапарте енгилмас, унга қарши Европанинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, деб эълон қилди... Мен на Гарденбергнинг ва на Гаутвицнинг биронта сўзига ишонаман. Пруссиянинг бундай машъум бетарафлиги фақат бир тузук, холос. Мен фақат тангрига ва марҳаматли императоримизнинг толеига ишонаман, холос. Императоримиз Европани кутказажак... деди-да, Анна Павловна бунчалик қизишиб кетганига ўзининг ҳам кулгиси қистаб бирдан тўхтаб қолди.

– Менимча, деди князь кулимсираб, кўнгилчаң Винценгеродемизнинг ўрнига сизни юборишганда, сиз бир ҳамла билан Пруссия киролининг розилигини олар эдингиз. Сиз сўзга ниҳоят чечансиз. Чой ичамизми?

¹ Александр I (1777-1825) – 1801-1825-йилларда Россия императори.

² Пруссия (1535-1947) – давлат, сўнгра Германиядаги ер (федератив маъмурий бирлик. Пруссия герцоглиги Тевтон ордени томонидан 1525-йили босиб олинган прус ерларининг бир қисмида вужудга келган. 1947-йили Германиядаги Контроль кенгаш Пруссия давлатини милитаризм ва реакциянинг бешиги сифатида йўқ қилинганлиги ҳақида қонун қабул қилган.

– Ҳозир. Ҳа, айтгандай, – кўшимча қилди Анна Павловна яна ўзини босиб олиб, – бугун меникига иккита антика одам келади, айтгандай, виконт¹ Мортемар Роганов томонидан Монморансига қариндош бўлади. Франциянинг энг яхши аслзодаларидан, энг яхши муҳожирларидан бўлади. Ундан сўнг, аббат² Морио, сиз бу доно одамни танийсизми? Шаҳаншоҳимиз уни қабул қилганлар. Хабарингиз борми?

– Шундай денг. Танишсам, жуда хурсанд бўлар эдим, деди князь. Менга қаранг, – деб кўшимча қилди у худди аҳамиятсиз бир нарса эсига тушиб қолгандай, ҳолбуки бу ерга келишидан асосий мақсад ҳам шуни сўраш эди. – Бева малика барон³ Функенинг Венага бош котиб қилиниб тайинланишини хоҳлар эмишлар, тўғрими? Бу барон, назаримда, ярамас бир махлук. Малика Марья Фёдоровна оркали баронга олиб берилмоқчи бўлган бу мансабга князь Василий ўз ўғлини қўймоқ ниятида эди.

Анна Павловна маликанинг хоҳиши, нимани ёқтириш-ёқтирмаслиги тўғрисида на ўзи, на бошқа биров бир нима дейиши мумкин эмаслигига ишора қилиб, кўзларини юмар-юммас ва койгансимон расмийроқ бир тарзда: – Барон Функени маликага ўз сингиллари тавсия қилибди, – деб қўйди. У ўзининг олиймақом пушти паноҳи бўлмиш малика Марья Фёдоровнанинг номини тилга олганида, ҳамма вақтдагидай яна юзида тўсатдан маъюслик аломати аралаш зўр, самимий садоқат ҳамда эҳтиром ифодаси намоён бўлди. У, маликанинг барон Функега катта эътибор берганини айтди-да, кўзларида яна маъюслик акс этди.

Князь лоқайдлик билан жим қолди. Князь маликага тавсия қилинган бир зот ҳақида шундай ножўя гап гапиргани учун Анна Павловна ўзига хос эпчиллик ва абжирлик

¹ **Виконт** (французча: vicomte – тарбиячининг ўринбосари) – Ғарбий Европа мамлакатларида дворянларнинг граф билан барон оралиғидаги унвони.

² **Аббат** (лотинча: abbas; оромий тилида або – ота) – 1) католик монастири – аббатлик бошлиғи. 2) Француз католик руҳонийси унвони.

³ **Барон** (французча: baron ёки лотинча: baronis – анков, лапашанг; ёлланма аскар) – Ғарбий Европада ўрта асрларда киролининг бевосита вассали; кирол кенгаши аъзоси. Кейинчалик Ғарбий Европа зодагонлари, дворянларининг графдан бир поғона паст унвони ва шундай унвон олган киши.

кўрсатиб, сарой аёнларига ва аёлларга муносиб одоб билан унга таъзим бермоқчи ва шу билан бирга уни овутомқчи бўлди.

– Айтгандай, сизнинг болаларингиз ҳақида, – деди Анна Павловна, – биласизми, қизингиз киборлар доирасига катнайдиган бўлгандан бери суҳбатларнинг гули бўлиб қолди. Унинг хусни латофатига ҳамма қойил қоляпти.

Князь ҳурмат ва миннатдорлик билдириб таъзим қилди.

Анна Павловна бир дақиқа қолгандан кейин:

– Мен, кўпинча, шуни ўйлайманки, деди князга яқинроқ келиб, гўёки сиёсат ҳамда киборлар тўғрисидаги гаплар тамом бўлди, энди ўз гапимиздан гаплашайлик, дегандай мулоим табассум қилиб. Кўпинча, шуни ўйлайманки, дунёда бахт деган нарса баъзан жуда адолатсизлик билан тақсим қилинар экан. Худойи таоло шундай икки сўлим болани (мен кичик ўғлингиз Анатолни ҳисоб қилмайман, чунки уни ёқтирмайман, деди у эътирозга ўрин йўқ деган мазмунда қошларини чимириб), шундай икки суқсурни нега сизга берди экан? Сиз буларнинг қадрига етмайсиз, шунинг учун буларга ота бўлишга лойиқ эмассиз.

Анна Павловна шу гапни айтиб ўзига хос қувнок табассум қилди.

– Қандок қилай? Лафатер эса менда оталик меҳри йўқлигини айтарди, – деди князь.

– Ҳазилингизни қўйинг. Бу тўғрида мен сиз билан жиддий гаплашмоқчи эдим. Биласизми, менга кичик ўғлингиз ёқмайди. Бу гап орамизда қолсин-ку, (унинг юзи маънос бир тусга кирди), малика ҳузурларида ўғлингиз ҳақида гап очилиб, сизга ачинишди...

Князь жавоб қайтармасди, лекин Анна Павловна князнинг юзига тикилиб жавоб кутар эди. Князь Василий афтини буриштирди.

– Қандок қилай энди? – деди князь ниҳоят. – Биласизми, мен буларнинг тарбияси учун бир отанинг қўлидан келадиган ҳамма нарсани қилдим, лекин иккови ҳам бемаъни чиқишди. Ипполит аҳмоқнинг ювоши-ю, лекин Анатолий жуда шўхи. Икковининг орасидаги фарқ шу, холос, – деди

князь ҳаяжон билан сохта табассум қилиб. Бу табассумдан лабининг бурчида ҳосил бўлган ажинида нечундир кутилмаган дағал, ёқимсиз бир ифода кўринар эди.

– Сиздай одамлар фарзанд кўрмаса, нима бўларкан-а? Ота бўлмаганингизда мен сиздан ҳеч айб тополмас эдим, деди Анна Павловна унга ўйчан боқиб.

– Мен сизнинг содиқ қулингизман, Мен фақат сизга ростини айта оламан.. Болаларим – менга ошиқча юк, холос. Бу менга бир кўргилик. Мен шундай деб ўйлайман. Қандок қилай? Князь шафқатсиз тақдирга тан берганлигига ишора қилиб жим қолди.

Анна Павловна ўйга толди.

– Бебош ўғлингиз Анатолни уйлантириш тўғрисида ҳеч қачон ўйлаган эмассиз. Қари қизлар бировни уйлантириб қўйишга ўч бўлади дейишади. Менинг бунақа феълим йўк, лекин менга таниш бир қиз бор. Бу қиз шўрлик отасини деб ёшлигини ўтказиб юборяпти. Ўзи бизга қариндош, княжна¹ – Болконская бўлади.

Князь Василий гарчи киборларга хос зийраклик кўрса-тиб, бош ишораси билан бу тўғрида ўйлаб кўрмоқчи эканини билдирса ҳам, Анна Павловнанинг сўзига жавоб қайтармади. У кўнглидаги гашликка бардош қила олмаганидан бўлса керак:

– Йўк, биласизми, мен Анатолга ҳар йили қирқ минг сўм сарф қиламан, – деди-да, бироз жим қолди. – Аҳволи шу бўлса, беш йилдан кейин нима бўлади? Ота бўлишнинг фойдаси шу экан-да? Княжнангиз бой қизми?

– Отаси жуда бой-у, лекин хасис одам. Қишлоқда туради. Марҳум император замонида истеъфо бериб, «Пруссия кироли» деб лақаб олган машҳур князь Болконский-чи? Ўзи жуда ақлли, лекин табиати галати, бадфеъл одам. Қиз бечоранинг кўрган куни қурсин.

Кутузовнинг² Лиза Мейненга яқиндагина уйланган

¹ Княжна – князнинг қизи.

² Михаил Илларионович Кутузов (1745-1813) – генерал-фельдмаршал, рус саркардаси. А. В. Суворовнинг шогирди. Наполеон армиясига қарши мохирона

адъютанти¹ ўша қизнинг акаси бўлади. Бугун бизникига у ҳам келади.

– Менга қаранг, азизим, Анетта, – деди князь бирдан унинг қўлини ушлаб ва негадир пастга эгиб, – шу ишни тўғриланг, мен умрбод сизнинг кулингиз бўлай. Оқсокол менга ёзишича, киз бой ва насл-насаби жойида экан. Айни муддао.

Князь Анна Павловнага айрим меҳр ва яқинлик ифодаси бўлган эркин ҳаракат билан унинг қўлини ушлади, ўпди, ўйнатди-да, креслонинг орқасига суяниб, бошка томонга каради.

Анна Павловна ўйлаб туриб:

– Шошманг, – деди. Мен шу бугунок Лиза (Болконский хотини) билан гаплашиб кўрай. Зора шу иш битиб кетса. Мен сизнинг оила ишларингизга араллашиб, қари кизларнинг касбини ўрганиб оламан.

II

Анна Павловнанинг меҳмонхонаси аста-секин меҳмонга тўла бошлади. Петербургнинг олиймаком зодагонлари, ёш ва хулқ жиҳатидан жуда ҳар хил бўлса ҳам, ўзлари мансуб бўлган жамият нуқтаи назаридан қараганда, бир хил бўлган кишилар келишди. Отасини инглиз элчиси чақирган сайилга олиб кетиш учун князь Василийнинг қизи гўзал Элен ҳам келди. У бал кийимида бўлиб, шифр² таққан эди. Петербургдаги энг дилбар аёллардан ҳисобланган, маълум ва машҳур, ўтган киш эрга тегиб, ҳозир ҳомиладорлиги важҳидан киборларнинг катта суҳбатларига қатнамай, фақатгина кичик суҳбатларда иштирок қиладиган кичкина, ёш княгиня³ Болконская ҳам келди. Князь Василийнинг ўғли князь Ипполит ўзи билан бирга Мортемарни бошлаб келган экан, уни мажлис аҳлига таништирди. Аббат Морис ва бош-

жанг қилган. Француз қўшинларига бир қанча жангларда жиддий зарбалар берган, натижада Наполеон қолган-қутган қўшини билан Россияни тарк этишга мажбур бўлган.

¹ **Адъютант** (лотинча: *adjutans* – ёрдам берувчи) – 1) бошлик (командир, кўмондон) ҳузурида турли топшириқларни бажарувчи ҳарбий хизматчи (зобит).

² **Шифр** (французча) – исм ва фамилиянинг бош ҳарфларидан тузилган вензель.

³ **Княгиня** – князьнинг хотини.

қа кўп кишилар ҳам келишди. Анна Павловна ҳар бир кириб келган меҳмонга:

– Сиз ҳали холамини кўрмаган бўлсангиз керак ёки холам билан ҳали таниш бўлмасангиз керак, – дер ва уни нариги уйдан чиқиб келган, узун тасма таққан пачаққина бир кампирнинг олдига жиддий қиёфада бошлаб борар, аввал меҳмонга, сўнгра кампирга қараб меҳмоннинг номини айттар, кейин нари кетар эди.

Меҳмонлар ҳеч ким билмаган, ҳеч ким қизиқмаган ва ҳеч кимга даркор бўлмаган бу кампирга тантанали равишда таъзим қилишар эди. Анна Павловна эса маъюсона қиёфада меҳмонларнинг таъзимини тантана билан кузатар, сўз котмасдан маъқуллар эди. Кампир эса ҳар бир сўраган одамнинг салобатлиги, ўзининг соғлиги ва ҳозир, худога шукур, хийла соғайиб қолган маликанинг сихати ҳақида ҳаммага бир хилда гапирар эди. Унинг олдига келган киши одоб юзасидан шошилмасдан, таъзим қилиб, елкасидан оғир юк тушгандай енгил тортиб нари кетар ва шу билан бу окшом унга қайтиб рўпара бўлишдан қутулар эди.

Ёш княгиня Болконская зарҳалли барқут¹ ишпечини² олиб келган эди. Унинг чиройли, хиёл қора тук босган ихчам устки лаби тишларини ёпмас, шундоқ бўлса ҳам, жуда нафис кўтарилар ва чўзилиб пастки лабига текканда яна ҳам чиройлироқ кўринар эди. Ҳамма жозибали аёллардек, унинг нуксонини устки лабининг ихчамлиги ва огзининг очилиброк туриши ўзига ярашар, хуснига хусн кўшгандай кўринар эди. Соғлом ва тетик, хомилани бу қадар енгил кўтариб юрган бу бўлажак онага қараганда ҳамманинг завқи келар эди. Чоллар ва зерикиб диққат бўлиб ўтирган ёшлар у билан бирпасгина ўтириб суҳбат қилишса, ўзлари ҳам ўшанга ўхшаб қолгандай бўлишар эди. У билан гаплашган, унинг мулойим кулишини, дам-бадам ярқираб турган тишларини кўрган ҳар бир киши, албатта, «Ҳозир ёмон ҳам ширинсўз бўлдим-да», – деб ўйлар эди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳар бири шуни кўнглидан

¹ Барқут – духоба, баҳмал.

² Ишпеч – чеварларнинг ип, ипак, игна ва бошқа керакли нарсалари сақланадиган, шунингдек, тиззага қўйиб иш тикадиган ҳалтаси.

ўтказар эди.

Кичкинагина княгиня лапанглаб, ишпечини кўтарганича йўргалаб столни айланиб ўтди-да, кўйлагини тузатиб, худди ҳозир ҳар бир қилмиши ўзи учун ҳам, бу ерда ўтирганлар учун ҳам бир томоша бўлгандай, кумуш самовар ёнидаги диванга ўтирди.

У ридикюлини¹ очар экан, ҳаммага қараб:

– Ишимни олиб келган эдим, – деди, сўнгра мезбонга, бекага мурожаат қилди:

– Менга қаранг, Анетта, бу нима қилганингиз? Хатингизда меҳмон кўп бўлмайди, деганингиз учун кийиниб ўтирмай, шу аҳволда келаверган эдим-а.

У тўр тутилган, кулранг, кўкрагидан бироз пастроқдан энли тасма боғланган нафис ва хушбичим кўйлагини кўрса тиш учун қўлларини ёзди.

– Хотиржам бўлинг. Лиза, бу ерда ҳали ҳам сиздан чиройли одам йўқ, – деди Анна Павловна унга жавобан.

– Биласизми, эрим мени ташлаб кетаётибди, – деди княгиня генералга қараб, ўша зайлда сўзини давом эттириб: – ўлимга кетаётибди.

– Шу қуриб кетгур урушнинг нима кераги бор экан-а, – деди князь Василийга ва жавоб кутмай, унинг қизи гўзал Эленга мурожаат қилди.

– Бу кичкина княгиня жуда ҳам дилрабо жувон экан-ку! – деди князь Василий Анна Павловнанинг қулогига секингина.

Кичкина княгинядан кейин кўп вақт ўтмай барваста, сочи олинган, ўша замоннинг расм-русумига кўра оқ шим, кўкраги бурма кўйлак, жигарранг фрак кийган кўзойнакли бир йигит кириб келди. Бу жуссали йигит Екатерина замонининг машҳур тўраларидан, ҳозир Москвада ўлим тўшагида ётган граф Безуховнинг гайриқонуний ўғли эди. У чет элда тарбия олиб, яқиндагина келган бўлиб, ҳали ҳеч қаерда хизмат қилмас эди ва бундай суҳбатларга ҳам биринчи келиши эди. Анна Павловна унга ўз доирасидаги энг паст дара-

¹ Ридикюль – хотин-қизлар сумкачаси.

жали киши билан саломлашгандай бош силкиб қўйди. Пьер билан шундай жуда эътиборсиз саломлашган бўлса ҳам, унинг эшикдан кириб келганини кўрганида Анна Павловнанинг юзида хавотир ва одатдан ташқари катта бир нарсани кўргандай, кўркув акс этди. Гарчи Пьер бу ерда ўтирган бошқа эркаклардан, дарҳақиқат, жуссалироқ бўлса ҳам, Анна Павловнанинг бу кўркувига сабаб фақат унинг маъноли ва шу билан бирга тортиниб, кизиқсиниб разм солиши ва табиий бир кўз карашигина эди; бундай кўз караш бу меҳмонхонада ўтирганлар ичида фақат унинг бир ўзигагина хос эди.

Анна Павловна уни холасининг олдига олиб келди-да, холаси билан хавфсирагандек бир кўз уриштириб олгач, Пьерга қараб:

– Бечора беморни йўқлаб келиб катта лутф кўрсатдингиз, жаноб Пьер, – деди.

Пьер бир нима деб тўнғиллади-да, ниманидир қидираётгандай яна у ёқ бу ёққа разм сола бошлади. У кичкина княгиняга худди якин танишдек қувноқ табассум билан салом бериб, кампирнинг олдига борди. Анна Павловнанинг хавотир олганича ҳам бор эди. Пьер маликанинг саломатлиги ҳақида кампирнинг сўзини охиригача эшитмай нари кетди. Анна Павловна кўркиб кетиб:

– Сиз аббат Мориони биласизми? У киши жуда ҳам ажойиб одам... – деб уни тўхтатди.

– Ҳа, у кишининг абадий сулҳ тўғрисидаги режаларини эшитганман, бу жуда ҳам яхши бўлар эди-ю, бироқ мумкин бўлмас...

Анна Павловна фақат бир нима дейиш учунгина:

– Сиз шундай деб ўйлайсизми? – деди-да, яна меҳмон кутиш билан овора бўлди. Бироқ Пьер яна беадаблик қилди: ҳали кампирнинг сўзига охиригача қулоқ солмай нари кетган бўлса, энди нари кетмоқчи бўлиб турган Анна Павловнани гапга солиб тўхтатди. У катта-катта оёқларини кериб, бошиңи энгаштирди-да, аббатнинг режаси нима учун хом хаёл эканлигини Анна Павловнага исбот қила бошлади.

Анна Павловна қулимсираб: – Кейин гаплашамиз, –

деди.

Анна Павловна расм-у одобни билмайдиган ёш йигитдан кутулиб, ўзининг мезбонлик иши билан банд бўлди: давра-давра бўлиб сўзлашиб ўтирган меҳмонларга разм солиб, қаерда суҳбат сусайган бўлса, ўша суҳбатни кизиштишга кўмаклашгани тайёр турар эди. Ип йигирадиган корхонанинг эгаси ишчиларни жой-жойига ўтказиб, ўзи дугларнинг¹ сушт ёки жуда тез айланишини кузатгани ва бирон кор-ҳол бўлиб қолса, дарров бориб уни тўғрилаб қўйганидай, Анна Павловна ҳам меҳмонхонасида айланиб юриб, давра-давра бўлиб ўтирган кишиларнинг суҳбатини кузатар, бирон суҳбат совиб кетса ёки меъёрдан ортиқ кизишиб кетса, дарров бориб бирон оғиз ёки бировни бир жойдан иккинчи жойга ўтказиб қўйиш билан суҳбатни яна изига солиб юборар эди. Анна Павловна шу ташвишнинг устига яна Пьернинг бирон номаъқул гап айтиб ёки ножўя иш қилиб қўйишидан қаттиқ хавотирда эканлиги кўриниб турар эди. Пьер эса Мортемар атрофида бўлаётган гапни тинглагани келганда, кейин аббат гапираётган жойга яқин борганда Анна Павловна унга кўз-қулоқ бўлиб турарди. Чет элда тарбия олган Пьер бу хилдаги суҳбатни Россияда биринчи кўриши эди. У бу суҳбатга Петербургнинг барча зиёлилари йиғилганини билар, шунинг учун ўйинчоқ дўконига кириб қолган ёш боладай кўзлари ўйнаб кетган эди. У бамаъни гапларни эшитмай қолишдан хавотирда эди. Бу ерга тўпланган кишиларнинг ишонч акс этган чиройли юзларига қарар экан, у булардан кўп бамаъни гаплар кутар эди. Ниҳоят, Морионинг ёнига келди. Буларнинг суҳбати унга жуда маъқул кўринди, шекилли, ўз фикрини айтишга ниҳоят иштиёқманд бўлган ҳамма ёш йигитлардай гапга аралашиш учун пайт кутди.

III

Анна Павловнанинг уйдаги зиёфат жуда қизиқ кетди.

¹ Дуг – чархнинг ёки ип йигирувчи станокнинг йигирилаётган ип ўралиб борадиган қисми.

Давра-давра бўлиб ўтирган одамларнинг суҳбати машиналардай бир қиёмда ва тинимсиз гувуллар эди. Холам, унинг ёнида ўтирган, озгин юзлари ҳозир йиғлаганга ўхшаган ва бу суҳбатга нобоп бўлган кексарок бир хотиндан бўлак ҳамма уч даврага бўлинган эди. Аксарияти катталардан иборат бўлган давранинг гапдони – аббат; ёшлар даврасини князь Василийнинг қизи суксурдеккина княжна Элен билан сўлим, қизил юзли, ёшига номуносиб равишда семиз бўлган кичкина княгиня Болконская; учинчи даврани эса Мортемар билан Анна Павловна бошқариб ўтирар эди.

Виконт истарали, хушфёъл ва хушмуомала йигит бўлиб, афтидан, ўзини машҳур одам ҳисобласа ҳам, яхши тарбия кўриб ўсгани учун ўтиришларда камтарлик кўрсатиб, ўзини суҳбат аҳлининг ихтиёрига кўяр эди. У гўё Анна Павловнанинг меҳмонларга тортиғи эди. Ифлос ошхонада кўрилган тақдирда кишининг иштаҳаси қайтадиган бир парча мол гўштини уста ошпаз фавқулодда чиройли қилиб дастурхонга келтириб қўйгандай, Анна Павловна ҳам бугунги ўтиришда меҳмонларига аввал Виконтни, кейин аббатни фавқулодда бир ноз-у неъмат каби таништирар эди. Мортемар ўтирган даврада суҳбат бошланиши биланоқ герцог¹ Энгийенскийнинг ўлдирилгани ҳақида сўз кетди. Виконт, герцог Энгийенский ўзининг олиҳимматлилиги орқасида ўлганлигини ва Бонапартнинг дарғазаб бўлишига катта сабаблар борлигини айтди.

– Ҳа, ҳа! Шуни гапириб беринг-чи, виконт, – деди Анна Павловна хурсандлик билан. Унинг бу гапи нечукдир Людовик XV² ни эсга солар эди.

Виконт «ожоним билан» деган мазмунда бош эгиб табасум қилди. Анна Павловна виконт ёнидан бир айланиб чиқди-да, ҳаммани унинг ҳикоясига кулоқ солгани даъват қилди.

¹ Герцог (немисча: Herzog) – қадимий германлар қабиласининг ҳарбий дохийси; ўрта асрларда Ғарбий Европада йирик ер-мулк эгаси; ўрта асрнинг охиридан дворянларнинг олий унвонларидан бири. Бу унвон айрим мамлакатларда (масалан Буюк Британияда) ҳозиргача сақланган.

² Людовик XV (1710-1774) – 1715-1774-йиллар Франция қироли бўлган.

– Виконт герцог билан шахсан таниш бўлган, – деб шивирлади Анна Павловна ўтирганлардан бирига.

– Виконт ҳикоя қилишга ниҳоятда уста экан, – деди иккинчисига.

– Фазилат эгаларининг суҳбатини кўп кўрганлиги маълум бўлиб турибди, – деди яна бирига.

Шундай қилиб, виконт ўзи учун энг мақбул ва энг қулай бир тарзда, худди иссиқ товоққа солиниб кўкатлар билан ниҳоятда зеб берилган таомдай ҳаммага тақдим этилди.

Виконт ҳикоясини бошламоқчи бўлиб жилмайди.

Анна Павловна нарироқда, бошқа давранинг гули бўлиб ўтирган гўзал княжнага қараб:

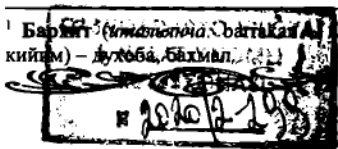
– Бу ёққа келинг, азизам Элен, – деб чақирди.

Княжна Элен кулимсираб турар эди; у меҳмонхонага кириб келган пайтда юзида бўлган гўзалларга хос, ўша доимий табассум билан ўрнидан турди. Бахмал ва бархит¹ билан зеб берилган оппоқ, балларда кийиладиган кенг кўйлагини бироз шитирлатиб, оппоқ елкаси, сочи ва брильянтларини кўз-кўз қилиб, ҳеч кимга қарамасдан ва шу билан бирга, гўё келишган қадди-қомати, оппоқ елкалари, ўша замоннинг расмига кўра хийла очик кўкраклари ва бўйинларини томоша қилиб мароқланган ҳаммага ихтиёр бергандай жилмайиб, худди бал ҳашаматини ўзи билан бирга олиб келгандай, икки томонга чекинган эркаклар орасидан ўтиб, Анна Павловнанинг олдига келди. Элен шунчалик гўзал эдики, ноз-карашма билан чиройли кўринишга ҳаракат қилиш у ёқда турсин, аксинча, кишиларни мафтун қилувчи гўзаллигидан гўё ўзи хижолатда эди. У гўё гўзаллигининг кучини бироз камайтиришни истаса ҳам, қўлидан келмагандай кўринар эди.

Уни кўрган ҳар бир киши:

– Ана ҳусн-у, мана ҳусн! – деб қўяр эди. Элен виконтнинг рўпарасига ўтириб ҳамон ўшандай табассум билан юзига боққанида, виконт худди фавқулудда бир нарсадан

¹ Бархит (италияча Barba) – ялтироқ, яркироқ; нур сочувчи; бир хил кора кийим) – дубола, бахмал.

хайратда қолгандай елкасини учирди-ю, ерга қаради.

– Хоним, шундай одамлар олдида ҳаяжонланмай гапира олармикинман, – деди виконт табассум билан бош эгиб.

Княжна яланғоч, дўмбок билагини столчага қўйди-да, бирон нима дейишни лозим кўрмади. У жилмайганича виконтнинг сўз бошлашини кутар эди. Виконтнинг сўзига княжна гоз ўтириб қулоқ солар экан, ҳар замон столчага қўйган момикдай билагига назар ташлаб, гоҳ ундан ҳам чиройлироқ кўкрагига қараб брильянт маржонини тузатиб қўяр, қўйлагининг бурмаларини бир неча марта тузатар ва виконтнинг ҳикоясидан таъсирланган чоғларида Анна Павловнага қайрилиб қарарди-да, дарҳол юзида худди Анна Павловнанинг юзидаги қайфият акс этарди, сўнгра яна юзида қувнок табассум намоён бўларди. Элендан кейин кичкина княгиня ҳам чой столи ёнидан туриб келди.

– Шошманг, ишимни олай, – деди княгиня.

– Нима бўлди, нимани ўйлаётисиз? – деб князь Ипполитга мурожаат қилди: – Менинг ридикюлимни олиб келиб берсангиз.

Княгиня ҳаммага қараб табассум билан сўзлашар экан, бирдан қимирлаб ўрнашиброк ўтирди-да, наридан-бери у ёқ-бу ёғини тузатди.

– Мана энди дуруст бўлди, – деди, сўнг виконтга: «Қани, бошланг», – деб ишига тутинди.

Князь Ипполит унга ридикюлини келтириб бериб, кизнинг орқасига ўтди-да, креслосини унга яқинроқ суриб ўтирди.

Меҳрибон Ипполит гўзал синглисига ниҳоятда ўхшашлиги билан ва ундан ҳам кўра, синглисига ўхшагани ҳолда ғоят хунуқлиги билан кишини ҳайратда қолдирар эди. Унинг юзи синглисининг юзига ўхшарди-ю, лекин синглисининг чеҳрасида қувноқлик, ўз-ўзидан мамнунлик, ёшлик, табассум ва мислсиз ажойиб гавдасининг гўзаллиги барқ уриб турар эди. Ипполитнинг ўша синглисиникига ўхшаган юзига эса девоналик акси урган бўлиб, бу юздан ўзига бино қўйган кишиларда бўладиган жиззакилик ифодаси кўринар, гавдаси заиф ва қотма эди. Унинг кўзлари, бурни, оғзи – бутун юзи

нотайин ва кўнгилсиз бир қиёфага кириб буришар, кўл-оёғи эса ҳамиша ғайритабиий бир ҳолатда турар эди.

У княгинянинг ёнига ўтирди-да, худди кўзойнаксиз гапира олмайдигандай, шошиб-пишиб кўзойнагини таккандан кейин:

– Бу «Арвоҳлар қиссаси»дан эмасми? – деб сўради.

– Мутлақо, жаноб, – деб жавоб қайтарди хайрон бўлган виконт елкасини учириб.

– Сўраганимнинг сабаби шундаки, «Арвоҳлар қиссаси»га сира тоқатим йўқ, – деди князь Ипполит, бу гапни шундай бир тарзда айтдики, маъносига ўзи ҳам кейинроқ тушунганлиги кўриниб турар эди.

У жуда мағрурлик билан гапиргани учун айтган сўзлари жуда маъноли ёки жуда бемаъни эканлигини ҳеч ким фаҳмлай олмас эди. У эгнига тўқ кўк фрак, – ўзи айтишича, – чўчиган парининг бадани рангидаги чолвор¹ – оёғига пайпоқ ва бошмоқ кийган эди.

Виконт ўша вақтда оғизма-оғиз юрган латифани ширингина қилиб айтиб берди: герцог Энгиенский Жорж дөгган актёр аёл билан кўришгани яширинча Парижга борган экан-у, у ерда ўша машҳур актёр аёлнинг марҳаматидан фойдаланиб юрган Бонапартни кўриб қолган: герцог билан учрашганида Наполеон тутқаноғи тутиб қолиб, кўкқисдан ҳушидан кетиб, йиқилган. Шунда герцог уни ҳар нима қилса қила олар экан-у, лекин ҳеч нарса қилмаган; Наполеон кейин унинг шу қилган олижаноблиги учун ўч олиб, уни ўлдирган.

Ҳикоя ширингина ва ниҳоятда қизик бўлиб, хусусан, икки рақиб бир-бирига рўпара келган жойи хотинларни ҳаяжонга солгандек бўлди.

Анна Павловна кичкина княгиняга савол назари билан қайрилиб қараб:

– Жуда ажойиб, – деди.

– Жуда ажойиб, – деди шивирлаб кичкина княгиня ва ҳикоянинг жуда чиройли ва қизиклиги ишини давом эттиришга ҳалал бергандай, игнасини ишига қадаб қўйди.

¹ Чолвор – асосан уйда кийиладиган шимга ўхшаш кийим.

Виконт сўзсиз ифода қилинган бу мактовни фаҳмлаб. миннатдорлик юзасидан табассум қилди-да. сўзида давом этди, бироқ Пьердан жуда хавотир олиб дам-бадам унга қараб турган Анна Павловна унинг аббат билан жуда кизишиб шовқин солиб гаплашаётганини пайқайди-ю. дилсиёхликнинг олдини олиш учун дарҳол ўшалар томонга қараб кетди. Пьер, дарҳақиқат, аббат билан сиёсий мувозанат ҳақида гапга киришибди, аббат эса бу ёш йигитнинг беғараз тезлигига кизиқиб бўлса керак, ўзига маъқул фикрларни батафсил сўзлаб бермоқда эди. Икковининг хушчакчаклик билан жуда бемалол сўзлашиб ўтиргани Анна Павловнага маъқул бўлмади.

– Бунинг иложи – Европа мувозанати-ю, халқ ҳуқуқидадир, – деди аббат. – Шафқатсиз деб ном чиқарган Россия-дек буюк давлат Европада мувозанат сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган иттифокка беғараз бош бўлса бас – олам ҳалокатдан қутулади-қолади!

Пьер сўз бошламоқчи бўлиб:

– Бундок мувозанатни қаёқдан топасиз? – деган эдики, Анна Павловна келиб унга қараб хўмрайди-да, италяндан бу ернинг об-ҳавоси унга ёқиш-ёқмаслигини сўради. Италиянинг чехраси бирданига ўзгарди, каттик оғринган бўлса ҳам, хотин киши билан гаплашаётганлиги учун одати бўйича, сохта табассум қилиб ширинсўзлик билан жавоб берди:

– Улфатларнинг, айниқса, суҳбатларига ноил бўлганим хоним-кизларнинг ақл ва фазилатларига шу қадар мафтун бўлдимки, об-ҳаво тўғрисида хали ўйлаганимча йўқ.

Анна Павловна Пьер билан аббатни кўздан қочирмай кузатиб туриш қулай бўлиши учун икковини умумий даврага қўшиб қўйди.

Шу онда меҳмонхонага яна бир киши кириб келди. Бу киши кичкина княгинянинг эри – ёш князь Андрей Болконский эди. Князь Болконский ўрта бўйли, ниҳоятда чиройли, лекин хийла тунд чехрали бир кимса эди. Унинг хорғин, руҳсизлик ақс этган қарашидан тортиб, салмоқли қадам ташлашигача бутун ҳаракати кичкина шўх хотинининг тамом

акси эди. Афтидан, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унга танишгина эмас, балки жуда жонига теккан кишилар эди, шунинг учун буларнинг юзига қарагиси ва сўзини эшитгиси келмас эди. Бу ерда ўтирган одамларнинг башарасидан ҳам кўра гўзал хотинининг башараси унинг жонига кўпроқ теккандай кўринар эди. У чиройли юзини бузган бир ижирганиш билан афтини буриштириб хотинига тескари ўгирилди-да, Анна Павловнанинг қўлини ўпди ва кўзларини қисиб, меҳмонларни назардан кечирди.

– Урушга кетмоқчимисиз, князь? – деди Анна Павловна.

– Генерал Кутузоов, – деди Болконский французларга ўхшатиб, «зов» бўғинини чўзиброк, мени адъютант қилиб олмоқчилар...

– Хотинингиз Лиза нима қилади?

– Қишлоққа кетади.

– Шундай гўзал хотинингизнинг суҳбатидан бизни бенасиб қилгани қандай кўнглингиз бўлади?

– Андрей, – деди хотини бегона кишиларга мурожаат қилганидаги ноз-карашмаси билан, – виконт бизга Жорж хоним билан Бонапарт ҳақида бирам қизик воқеани айтиб бердиларки!

Князь кўзини қисиб, юзини ўтирди. Князь Андрей келганидан бери ундан кўзини узмаган ва унга қувнок, дўстона назар билан боқиб ўтирган Пьер унинг ёнига келиб қўлини ушлади. Князь Андрей унга қарамасдан, қўлини ушлаган кишининг қилмишидан норози эканини кўрсатиб, юзини буриштиради, лекин Пьернинг қулиб турган юзига кўзи тушгач, тўсатдан дўстона мулойим табассум қилди.

– Ҳа-ха!.. Сен ҳам киборлар доирасига кириб қолибсан-ку! – деди Пьерга.

– Сизнинг келишингизни билган эдим, – деди Пьер, – ҳикоясини давом эттираётган виконтга халал бермаслик учун секин гапириб: – кечкурун сизникига овқатлангани борамиз, майлими?

– Йўқ, – деди князь Андрей қулиб ва «буни сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ» деган ишора билан унинг қўлини қисиб қўйди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, шу чоғ

князь Василий кизи билан ўрнидан турди, эркаклар уларга йўл бериш учун кўзғалишди.

Князь Василий французни ўрнидан кўзгатмаслик учун унинг енгидан авайлабгина пастга тортиб:

– Кечирасиз, азизим виконт, бу элчи чиқарган курғур сайил мени шундай суҳбатдан маҳрум қилди-я, сизнинг сўзингизни бўлдим, – деди ва сўнгра Анна Павловнага қараб: – афсуски, шундай суҳбатни ташлаб кетаётиман.

Унинг кизи княжна Элен қўйлагининг жимжимасини салгина ушлаб стуллар орасидан ўтди, чиройли юзидаги табассум яна ҳам қувноқроқ тус олди. Пьер бу гўзал киз ёнидан ўтаётганда унга, худди бир нарсадан кўрқкандай кўзларини катта очиб, марокли назар ташлаб қолди.

– Жуда чиройли, – деди князь Андрей.

– Жуда, – деди Пьер.

Князь Василий Пьернинг ёнидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб, Анна Павловнага мурожаат қилди:

– Бу айиққа таълим берсангиз-чи, бизникига келганига бир ой бўлибди-ю, ўтиришда энди кўрибман. Ёш йигитга оқила аёллар билан ҳамсуҳбат бўлишдан зарурроқ нарса йўғ-а.

IV

Анна Павловна кулимсираб, Пьер билан машғул бўлишга ваъда берди. У Пьер ота томондан князь Василийга қариндош эканлигини билар эди. Олдин кампир билан ўтирган кексароқ хотин князь Василийнинг кетидан югуриб чиқиб, унга даҳлизда етиб олди. Унинг юзида бўлган ҳалиги сохта мароқ ифодаси буткул йўқ бўлди. Йиғламсирагандай кўринган шафқатли юзларида фақат ташвиш ва кўрқув аломатигина бор эди.

У князга даҳлизда етиб олиб:

– Князь, менинг ўғлим Борис тўғрисида нима дейсиз энди? – деб сўради. (У Борис деганда «о»ни босиброқ айтар эди) – Мен Петербургда бундан ортик тура олмайман. Хўш, айтинг-чи, бечора болагинамга бориб нима дей?

Князь Василий унинг сўзига номига, унча эътибор қил-

ваъда беринг. Мен Голициндан илтимос қилиб кўрдим, унамади. – деди (кўзларида ёш бўлса ҳам, кулимсирашга ҳаракат қилиб) – Бурунгидек марҳаматли бўлинг– деди у шошиб.

Эшик олдида отасини кутиб турган княжна Элен чиройли бошини буриб, чиройли елкаси оша:

– Дада, кечикамиз-ку, – деди.

Киборлар доирасидаги обрў шундай бир сармояки, уни эҳтиёт билан сарф қилмоқ керак. Князь Василий буни билар эди, шунинг учун бу сармояни ҳар кимни деб сарф қилаверса, ўзига керак бўлганда тамом бўлиб қолишини ўйлаб, буни жуда кам сарф қилар эди. Бирок княгиня Друбечкаянинг илтимоси тўғрисида, хусусан, унинг қайта-қайта айтишидан сўнг, ўз виждони қошида ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандай бўлди. Княгиня унга бор ҳақиқатни эслатди: князнинг мартабага томон биринчи қадам босишига шу хонимнинг отаси сабаб бўлган эди. Бундан ташқари, княгинянинг муомаласидан кўриб турар эдики, у бир нарсага ёпишса сира қўймайдиган, ўшанга эришмаса, ҳар қуни, ҳар соатда хиралик ва ҳатто жанжал қилишдан ҳам тоймайдиган хотинлардан, айниқса, ўшандай оналардан бири эди. Мана шу мулоҳаза князь Василийни иккилантириб қўйди.

– Азизим, Анна Михайловна, – деди князь одатдагича бетақаллуф ва зериккан бир тарзда, – сиз айтган ишни қилиш қўлимдан келмайди десам ҳам бўлади, лекин сизга бўлган муҳаббатим ва марҳум отангиз хотираси учун қўлимдан келмаса ҳам, қиламан: ўғлингиз гвардияга ўтади, шу гапим гап. Розимисиз?

– Азизим, пушти паноҳимсиз! Сиздан фақат шуни кутган эдим. Сизнинг яхши одам эканлигингизни билар эдим.

Князь кетмоқчи бўлди.

– Тўхтанг, князь яна бир оғиз гапим бор. Ўғлим гвардияга ўтганидан кейин... – Сиз Михаил Илларионович Кутузовга яқинсиз, – деди ўнғайсизланиб, – Борисни унга адъютантликка тавсия қилсангиз. Шундай бўлганда мен хотиржам бўлиб, ундан кейин...

Князь Василий илжайди.

– Бу тўғрида ваъда беролмайман. Кутузов бош қўмондон бўлганидан буён унинг атрофида одамлар қанчалик уймалашиб қолганлигини билмайсиз. Кутузовнинг ўзи менга: «Москва боёнлари худди маслаҳатлашгандай ҳаммаси бараварига ўғилларини менга адъютантликка бермоқчи», – деган эди.

– Йўк, ваъда беринг, пушти панохим, йўкса, сизни кетгани қўймайман.

– Дада, – деди гўзал Элен яна ўша оҳангда, – кечикяп-миз.

– Хўш, хайр, саломат бўлинг. Кўраётисизми?

– Эртага подшо хазратларига айтасиз-а?

– Албатта, лекин Кутузовга айтиш тўғрисида ваъда беролмайман.

– Йўк, ваъда беринг, ваъда беринг Базиль, – деди Анна Михайловна ёш сатангларга хос табассум билан. Бу табассум, эҳтимол, бир вақтлар унга келишган бўлса ҳам, лекин ҳозир чўпдай озгин юзига сира ўтиришмас эди.

У ёши анчага бориб қолганини унутган бўлса керак, ҳамон беихтиёр ўзининг эски ноз-ишваларини қилар эди. Бироқ князь Василий чиқиб кетгандан кейин унинг юзи яна аслига қайтди – сўлгин ва риёкорона тус олди. У яна қайтиб келиб, суҳбатга қўшилди ва ҳануз сўзлаётган виконтнинг ҳикоясига қулоқ берган бўлиб, кетгани маврид кутар эди, чунки унинг қиладиган иши битган эди.

– Мана бу сўнгги комедияга – «Миланда тож кийдириладими?»га нима дейсиз? – деди Анна Павловна. – Яна бир янги комедия: Генуя билан Лукка халқлари Наполеон жанобларига хоҳиш билдиришибди. Жаноб Наполеон эса тахтда ўтириб халқларнинг хоҳишини амалга ошираётибди. Оббо, худо, урмаса! Бу гапларни эшитиб девона бўлади киши. Бутун дунё эсини йўкотган деб ўйлайди киши.

Князь Андрей Павловнага тикилиб жилмайди.

– «Бу тожни менга худо берди. Бунга қўл узатган кишининг ҳолига вой» (тож кийдирилганда Наполеон Бонапартнинг айтган сўзи), – деди у. – Шу гапни айтганда жуда кўркам бўлган эмиш– деди ва яна шу сўзни итальянчасига

хам қайтарди. «Dio mi la dona, quai a chi la tocca».

– Кошқийди, – деди Анна Павловна сўзида давом этиб, – бу воқеа сабр косасини тўлдириб-тоширадиган сўнгги бир томчи бўлса. Борлиққа хавф солаётган бу одамнинг қилмишларига подшоҳлар бундан кейин бардош қилмаслар.

– Подшоҳлар дейсизми? Мен Россия тўғрисида гапираётганим йўқ. Подшоҳлар эмиш-а? Подшоҳлар Людовик XVII¹ учун, киролича учун. Елизавета² учун нима қилишди? Ҳеч нарса! Мени айтди дерсиз: булар Бурбонларга³ хиёнат қилганлари учун жазоларини тортишяпти. Подшоҳлар дейсизми? Булар тахт-тож ўғриси қутлагани элчилар юборишяпти.

У нафратомуз уф тортиб, яна вазиятини ўзгартирди. Князь Ипполит виконтга лорнет⁴ орқали узоқ тикилиб тургач, бу гапни эшитганидан кейин тўсатдан бутун гавдаси билан қина княгиняга ўтирилди-да, ундан игна сўраб олиб, қина билан столга Конде гербини чизиб унга кўрсата бошлади. У гербни шу қадар писанда қилиб уқтирар эдики, кўрган киши буни княгиня ундан илтимос қилган экан, деб ўйлар эди.

– Йиртқич ҳайвонлар оғизининг сурати солинган оч кўк рангли суяк ҳасса – Конденинг юрти бўлади, – деди у.

Княгиня кулимсираб, унинг сўзига кулок солар эди.

Виконт бошқаларнинг нима дейишига аҳамият бермайдиган, лекин ҳаммадан кўра ўзига маълум бўлган нарса ҳақида ўз фикринигина кузатиб борадиган бир киёфада бошлаган сўзини давом эттирди:

– Агар Бонапарт яна бир йил Франция тахтида ўтирадиган бўлса, ишлар жуда чатоқлашиб кетади. Фитна, жабр-зулм, қувғин, осийш-кесийшлар жамиятни (мен яхши жамиятни, француз жамиятини кўзда тутаман) буткул ҳалок қилади. Ана у вақтда...

¹ Людовик XVIII (1785-1795) – 1793-1795-йилларда Франция кироли.

² Елизавета Петровна (1709-1761) – 1741-1761-йилларда Россия императори.

³ Бурбонлар — Францияда 1589-1792-, 1814-1815-, 1815-1830-йилларда; Испанияда 1700-1808-, 1814-1868-, 1874-1931-йилларда ва Иккала Сицилия киролигида 1735-1805-, 1814-1860-йилларда киролик қилган сулола.

⁴ Лорнет – буклама дастали кўзойнак.

– герцогни ўлдирганидан кейин кўкда бир шахид ортди-ю, ерда бир қахрамон камайди.

Анна Павловна ва бошқалар виконтнинг бу сўзларига койил қолганликларини табассум билан билдирмасданок, Пьер яна сўзга аралашди. Анна Павловна унинг бирон ножўя гап айтиб қўйишини билиб турган бўлса ҳам, лекин олдини олишга улгура олмади.

– Герцог Энгиевскийнинг ўлдирилиши, – деди Пьер, – давлат учун зарурат эди: шу ишни қилиш масъулиятини ўзи ёлғиз зиммасига олишдан кўркмаганлиги Наполеоннинг олижаноблигини кўрсатади, деб ўйлайман.

– Ё Худо! Ё Худойим! – деб ваҳима билан пичирлади Анна Павловна.

Кичкина княгиня ишини кўлига олар экан, кулимсираб:

– Жаноб Пьер, одам ўлдиришни қандай қилиб олижаноблик деб биласиз?, – деди.

Бошқалар бир-оғиздан:

– Эҳ-эҳ! – дейишди.

– Жуда соз, – деди князь Ипполит инглизчасига ва кафти билан тиззасига шапиллата бошлади. Виконт фақат елкасини қисди.

Пьер кўзойнагининг устидан ҳаммага голибона назар ташлади.

– Мен бундай деганимки, – деди Пьер тажанглик билан. – Бурбонлар халқни анархия¹ кучоғига ташлаб, инқилобдан қочиб кетишди. Инқилобни Наполеоннинг ёлғиз ўзи тушунди, уни енга олди ва шу сабабдан кўпчиликнинг бахт-саодати учун бир кишини қурбон қилишдан қайта олмас эди.

– Мана бу столга ўтмайсизми? – деди унга Анна Павловна.

Бирок Пьер унга жавоб бермай сўзида давом этди: – Йўқ, – деди у борган сайин қизишиб. – Наполеон шунинг учун буюк одамки, у инқилобдан зўрроқ келди, фуқаролар

¹ Анархия (юнонча: anarchia – ҳокимиятсизлик) – 1) жамиятнинг ташкилотчи ҳокимиятнинг, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидаларнинг, одоб-ахлоқ меъёрларининг йўқлиги билан характерланувчи ҳолати; ҳокимиятсизлик; 2) (кўчма) раҳбарсизлик, бошбошдоклик.

тенглиги, сўз ва матбуот эркинлиги сингари барча яхши томонларини тутиб колди-ю, инқилобнинг барча сунистеъ-молларига йўл қўймади, мана шунинг учун ҳокимият тепа-сига чиқди.

– Ҳа, агар қўлга олган ҳокимиятини одам ўлдиргани ишлатмасдан, қонуний эгаси бўлган қиролга топширганида, мен уни буюк киши деб айтар эдим, – деди виконт.

– Наполеон бундай қилолмас эди. Халқ ҳокимиятни унинг қўлига халқни Бурбонлардан халос қилиш учун берди, чунки халқ уни буюк киши деб билар эди. Инқилоб буюк иш эди, – деди жаноб Пьер бу тажанг ва тўнг муқаддимаси билан ўзининг ғўрлигини ва кўнглида бор гапини тезроқ айтишга шошилганини кўрсатиб.

– Инқилоб билан подшо ўлдириш буюк иш бўлиб колдими? Шундан кейин... ҳа, айтгандай, бу столга ўта колсангиз-чи? – деди Анна Павловна яна.

Виконт мулойимгина табассум қилиб:

– Ижтимоий шартнома¹, – деди.

– Мен подшо ўлдириш тўғрисида гапираётганим йўқ. Мен ғоя тўғрисида гапираётиман.

– Ҳа, талончилик, қотиллик ва подшо ўлдириш ғояси, – деди Анна Павловна яна пичинг қилиб.

– Бу зарурат эди, албатта, лекин гап бунда эмас, гап инсоннинг ҳуқуқларида, хурофотлардан озод бўлишида, одамларнинг тенглигида: мана шу ғояларнинг ҳаммасини Наполеон тўла-тўқис сақлаб қолди.

Виконт, ниҳоят, бу йигитнинг гаплари бемаъниликдан иборат эканини астойдил исбот қилишга жазм қилгандай, нафрат билан деди:

– Бу хуррият ва тенглик деган шовқинлар – аллақачонлар бевурд бўлган курук сўзлар. Хуррият билан тенгликни ким яхши кўрмас экан? Хуррият ва тенгликни пайғамбаримиз ҳам тарғиб қилган эди. Инқилобдан кейин одамларнинг пешонаси очилди дейсизми? Аксинча. Биз хуррият

¹ Ижтимоий шартнома – француз файласуф маърифатпарвари, ёзувчиси, композитори Жан Жак Руссо (1712-1778) нинг «Ижтимоий шартнома тўғрисида» снёсий рисоласи назарда тутилган.

истаган эдик, Бонапарт эса уни нест-нобуд қилди.

Князь Андрей кулимсираб гоҳ Пьерга, гоҳ виконтга ва гоҳ Анна Павловнага қарар эди. Анна Павловна киборлар суҳбатида оғир бўлиб ўтиришга ўрганиб қолишига қарамай, Пьернинг бу қилигидан қапалаги учган эди, бироқ Пьернинг куфр сўзларига виконт дарғазаб бўлмаганини ва бу сўзларни энди босиб бўлмаслигига кўзи етиб, виконтга қўшилиб бутун кучи билан Пьерга ҳужум қила бошлади.

– Лекин, азизим жаноб Пьер, – деди Анна Павловна, – ўша буюк одам деганингиз герцогни, борингки, оддий бир инсонни судсиз, бўйнига ҳеч айб қўймасдан ўлдиршига нима дейсиз?

– Мен жанобларидан 18-брюмерга¹ нима дейсиз, деб сўрар эдим, – деди виконт. – Бу қаллоблик эмасми? Бу буюк кишининг қиладиган иши эмас, товламачилик..

– Африкада асирларни ўлдиргани-чи? Дахшат-ку – деди кичкина княгиня жунжикиб.

– Нима десангиз ҳам, бу мартабага нолайиқ одам, – деди князь Ипполит.

Жаноб Пьер буларнинг қайси бирига жавоб беришини билмай, ҳаммасига бир-бир қаради-да, илжайиб қўйди. Унинг юзидаги табассум бошқа кишиларникига ўхшаган жиддиятга қўшилиб кетадиган табассум эмас эди. Аксинча, у табассум қилганда юзидаги жиддийлик ва ҳатто тундлик тўсатдан йўқолар, унинг ўрнида мулойим, маъсум ва худди узр сўраётгандай бир ифода пайдо бўлар эди.

Пьерни биринчи марта кўрган виконт: – Бу яacobинчининг оғзидан чиққан гаплари унинг ўзидан хавфлироқдай кўринади, – деб ўйлади. Ҳамма жимиб қолди.

– Нима, ҳаммага бирдан жавоб берсинми? – деди князь Андрей. – Давлат арбобининг қилмиши тўғрисида гапирганда оддий бир шахснинг қилмиши-ю, саркарда ёки императорнинг қилмишини фарқ қилиш керак. Мен шундай деб ўйлайман.

¹ 18-брюмер (Григорий календари бўйича 1799-йил 9-ноябрь) – Францияда Наполеоннинг давлат тўғрисида уюштирган куни.

– Ҳа, ҳа, албатта, – деди Пьер, ўзига тарафдор пайдо бўлганига суюниб.

– Шунга иқрор бўлиш керакки, – деди князь Андрей. – Наполеон Арколь кўпригида, Яффа касалхонасида вабо теккан одамларга қўл берганида одам сифатида буюқдир, лекин... унинг бошқа қилмишлари ҳам борки, уларга ваз кўрсатиш кийин.

Князь Андрей, Пьер айтган сўзларнинг нокулайлигини юмшатиш мақсадида бўлса керак, кетмоқчи бўлиб хотинини имлади ва ўрнидан турди.

Князь Ипполит бирдан ўрнидан туриб, қўл ишораси билан ҳаммани тўхтатди ва ўтиришга таклиф қилиб сўз бошлади.

– Эҳ! Бугун менга Москвада чиққан бирам антиқа латифани айтиб беришди. Шунинг сизларга айтиб берай. Кечирасиз, виконт, русча айтмасам, латифанинг шираси кетиб қолади.

Князь Ипполит бир йилгина Россияда турган француздай рус тилини чайнаб гапира бошлади. У ҳаммадан латифага диққат билан қулоқ солишни шундай ховлиқиб, шундай қаттиқ талаб қилар эдики, ҳамма тек қолди.

– Москвада бир хоним, уй бекаси бор. Бу хоним жуда хасис, унга каретада¹ юргани иккита лакей керак бўлибди, жуда новча бўлиши керак экан. Унга новчалар маъқул экан. Унинг янада новчароқ бир қизи бор экан. Хоним айтибди...

Князь Ипполит шу жойга келганда, афтидан, фикри юришмай ўйланиб қолди.

– Хоним айтди ҳа, айтдики: «Қизгинам камзулингни кий, мен билан бирга каретада меҳмондорчиликка борасан...»

Князь Ипполит шу жойга келганда, қулоқ солаётганлардан бурунроқ ўзи пик этиб қулиб юборди ва шу билан латифанинг таъсирини кетказиб қўйди. Шундоқ бўлса ҳам, ўтирганларнинг кўпи, шу жумладан, кексароқ хоним билан Анна Павловна ҳам илжайиб қўйишди.

¹ Карета (полякча) – усти ва ёнлари ёпик тўрт гилдиракли енгил арава.

– Хоним каретага тушиб жўнабди. Бирдан қаттиқ шамол турибди. Қиз шляпасини тушириб қўйибди, кейин унинг узун сочи тўзибди...

Шу ерга келганда князь Ипполит ўзини сира тута олмай, қаҳқаҳа урди ва кулги аралаш:

– Ҳаммага маълум бўлдики... – деди.

Латифа шундан иборат экан. Князь Ипполит бу латифани нима учун айтганлигини, буни нима учун, албатта, русча айтиш зарур бўлиб қолганлигини тушуниб бўлмас эди. Шундай бўлса ҳам, Анна Павловна ва бошқалар жаноб Пьернинг беҳуда ва бемаза қилигини назокат билан хаспўшлаган князь Ипполитнинг киборларга хос назокатига қойил қолишди. Латифадан сўнг меҳмонлар ўзаро гаплашиб, сўз бўлиб ўтган ва энди бўладиган баллар, спектакллар, ким қаерда ва қачон кўришуви каби майда-чуйдалар устида кетди.

V

Меҳмонлар Анна Павловнага ажойиб кеча учун ташаккур билдириб тарқала бошладилар.

Пьер бесўнақай бир йигит эди. Семиз, новчадан келган, кенг яғринли, қўллари каттакон ва қип-қизил бўлган Пьер киборлар суҳбатига киришни, айниқса, ундан чиқишни, яъни кетиш олдидан икки оғизгина ширин сўз айтишни билмас эди. Бундан ташқари, у паришонхотир эди. Ўрнидан турар экан, ўзининг шляпаси ўрнига генералнинг жигали учбурчак шляпасини олди-да, то генерал сўраб олмагунча, унинг попугини юлқиб тураверди. Лекин унинг паришонхотирлиги, киборлар суҳбатига киришни ва унда гаплашишни билмаслигини унинг юзидаги оққўнгиллик, соддалик ва камтарлик аломати ювиб кетар эди. Анна Павловна унга қайрилиб қарар экан, насронийларга хос қўнгилчанлик билан унинг гуноҳидан ўтганлигини ифода қилиб, бош силкитди ва:

– Сиз билан яна кўришармиз, деб ўйлайман, лекин умид қиламанки, азизим жаноб Пьер, унгача ҳозирги фикрингизни ўзгартирарсиз, – деди.

Пьер Анна Павловнанинг бу сўзларига ҳеч нарса демас-

дан таъзим қилди-да, яна илжайди. Унинг бу илжайиши ҳеч маънони ифода қилмас ва мабодо ифода қилса, фақат шу маънони берар эди: «Фикр ўз йўлига, лекин кўряпсизларми, мен қандай ажойиб ва яхши йигитман». Анна Павловна ва бошқа меҳмонлар беихтиёр унинг бу хислатини сезишди.

Князь Андрей даҳлизга чиқиб, плаш кийгизмоқчи бўлган лакейга елкасини тутди-да, хотинининг даҳлизда князь Ипполит билан лақиллашаётганига эътиборсизлик билан кулоқ солди. Князь Ипполит хомиладор, сўлимгина княгинянинг рўпарасида туриб унга лорнет орқали тикилар эди.

Кичкина княгиня Анна Павловна билан хайрлашар экан:

– Уйга кириб, Анетта, шамоллаб коласиз, – деди-ю, яна секингина илова қилди. – айтганимдай қилинг.

Анна Павловна кичкина княгиня Лиза билан ўзи бошлаган иш, яъни унинг қайнопасини Анатолга бўлиш ҳақида аллақачон гаплашиб ҳам олган эди.

– Мен сизга ишондим, азизим, сиз қайнопангизга хат ёзинг-да, отаси бу ишга қандай қарашини менга айтинг-деди секингина Анна Павловна ва хайрлашиб ичкарига кириб кетди.

Князь Ипполит кичкина княгинянинг олдига келди-да, энгашиб, юзини юзига яқинлаштириб нимадир пичирлай бошлади.

Княгиня билан князь Ипполитнинг лакейлари буларнинг гапи тугашини кутиб, бири рўмол, иккинчиси редингот¹ ушлаб турар, уларнинг французча гапларига тушунмасалар ҳам худди бу гапларни тушуниб, ўзларини тушунмаётганга солгандай туришар эди. Княгиня одатдагича жилмайиб гапирар ва кулиб тинглар эди.

– Элчи чақирган сайилга бормаганим ҳам яхши бўлди, – деди князь Ипполит, – зерикиб колар эдим... Жуда яхши суҳбат кечаси бўлди, шундоқ эмасми?

– Бал жуда яхши бўлади, дейишади, – деди княгиня майин қора тук босган устки лабини учириб. – Гўзал кибор

¹ Редингот – суворийлар (отлиқлар) киядиган камзул.

хотин-қизларнинг ҳаммаси ўша ерда бўлар эмиш.

– Ҳаммаси бўлмас, чунки сиз бормайсиз, – деди князь Ипполит қувноклик билан кулиб ва рўмолни лакейнинг қўлидан тортиб олди-да, уни ҳатто итариб юбориб, рўмолни княгинянинг елкасига ёпа бошлади. Уқувсизлигиданми ё жўрттагами (буни ҳеч ким ажрата олмас эди), у, рўмолни ёпганидан кейин ҳам, худди бу ёш жувонни кучоклаётгандай, анчагача қўлини ундан туширмади.

Княгиня ҳамон жилмайганича гўзал карашма билан четланди-да, ўгирилиб эрига қаради. Князь Андрейнинг кўзлари сузилган, шу қадар чарчаган ва уйку босган кўринар эди.

У хотинига бир кўз югуртирди-да:

– Бўлдингизми? – деб сўради.

Князь Ипполит янгича тикилиб товонигача тушадиган узун рединготини шошиб кийди-да, редингот оёгига ўралишганича югуриб княгинянинг орқасидан зинага чиқди, бу чоғ лакей княгиняни каретага ўтқизар эди.

– Княгиня, хайр, – деб кичкирди у, шу чоғ унинг оёқлари рединготга ўралишгандай, тили оғзида ғулдираб қолган эди.

Княгиня этакларини йиғиштириб, каретанинг қоронғи бурчагида ўтирарди: эри қиличини ўнглаб қўйди; князь Ипполит гўё ёрдам берган бўлиб, аслида уларга ҳалал берар эди.

Князь Андрей йўлини тўсиб турган князь Ипполитга русчалаб совуққина:

– Қани, жаноб, ўтайлик, – деди-да, сўнгра мулойим ва ёқимли товуш билан Пьерга мурожаат қилди:

– Мен сени кутаман, Пьер.

Жиловдор отни хайдагач, карета гилдиракларини ги-жирлатиб жўнади. Князь Ипполит уйига элтиб қўймоқчи бўлгани виконтни кутиб эшик ёнида турар экан, қаҳқаҳа уриб кулар эди.

– Азиз дўстим, кичкина княгина жуда жонон нарса-ку, – деди виконт Ипполит билан каретага ўрнашиб олиб, – жуда жонон. Худди француз хотинининг ўзгинаси-я деб

Андрей бир дақиқа жимликдан сўнг.

Пьер диванга чўккалаб ўтирди.

– Ростини айтсам, ҳали ҳам бир қарорга келганим йўқ. Менга ҳеч қайсиси маъқул бўлмапти.

– Ахир бирор қарорга келиш керак-ку! Отанг шунга кўз тутиб ўтирибди-я.

Пьер ўн яшарлигида ўзининг мураббийси аббат билан бирга чет элга юборилган бўлиб, йигирма ёшгача ўша ерда турган эди. Пьер Москвага қайтиб келганидан кейин отаси аббатга жавоб бериб, ўғлига шундай деди: «Энди Петербургда боргин-да, у ёқ бу ёқни кўриб бирон ишни танлагин. Сен нимани хоҳласанг, мен ўшанга розиман. Мана бу хат князь Василийга, мана бу пул ўзингга. Нимадан қийналсанг, дарров хат ёз, ёрдамингга тайёрман». Пьер уч ойдан бери иш танлаб, ҳануз бекор юрар эди. Князь Андрей мана шу тўғрида гапирар эди.

Пьер пешонасини ишқалади.

Пьер кечада кўргани аббатни кўзда тутиб:

– Бу одам масонлардан¹ бўлса керак, – деди.

– Бехуда гапларни қўй, – деди князь Андрей унинг гапини бўлиб, – бўладиган гапдан гаплашайлик. Отлик гвардияга бордингми?

– Йўқ, борганим йўқ, бир нарса эсимга келиб қолди, шуни сизга айтмоқчи эдим. Ҳозир Наполеонга қарши уруш бўлаётибди. Бу уруш озодлик уруши бўлса эди, мен унга қойил қолган бўлардим ва биринчи бўлиб ҳарбий хизматга кирар эдим. Лекин дунёда энг буюк бир одамга қарши чиқиб, Англия билан Австрияга ёрдам бериш... яхши эмас...

Князь Андрей Пьернинг бачкана сўзига елкасини қисиб қўйди. Шу билан, бунақа бемаъни сўзларга жавоб бериб бўлмайти, деган маънони билдирди. Бу гўллик билан, берилган саволга князь Андрейнинг берган жавобидан бошқа жавоб бериш, ҳақиқатан, қийин эди.

– Агар ҳамма факат ўз эътиқоди асосида урушадиган

¹ Масонлик – XVIII асрда пайдо бўлган диний-сиёсий ҳаракат бўлиб, ўз олдига ахлоқни мукамаллаштиришни мақсад қилиб қўйган эди.

бўлса, дунёда уруш деган нарсa бўлмас эди, – деди у.

– Шундоқ бўлганда-ку, жуда соз бўлар эди, – деди Пьер.

Князь Андрей кулимсиради.

– Жуда соз бўлиши мумкин-ку-я, лекин ҳеч қачон шундоқ бўлмайди...

– Хўш, сиз урушга нима мақсад билан борасиз? – деди Пьер.

– Нима мақсад билан дейсанми? Ўзим ҳам билмайман. Боришим керак экан-да. Бундан ташқари, мен шунинг учун бораманки... – деб князь Андрей тўхтаб қолди. – Шунинг учун бораманки, бу ерда кечираётган ҳаётим менга тўғри келмайди.

VI

Ёндаги уйдан хотин кишининг кўйлак шарпаси эшитилди. Князь Андрей худди уйқудан чўчиб уйғонгандек бир сесканди-ю, унинг юзи Анна Павловнанинг меҳмондорчилигида бўлган киёфага кирди. Пьер оёқларини дивандан туширди. Княгиня кириб келди. У аллақачон бошқача, уйда кийиладиган кўйлак кийиб олибди, лекин бу кўйлаги ҳам зебо ва озода эди. Князь Андрей ўрнидан туриб, одоб юзасидан креслони унга суриб берди.

Княгиня шошиб-пишиб, у ёқ бу ёғини тўғрилаб креслога ўтирар экан, одатдагича французчалаб гапирди:

– Анеттанинг нега эрга тегмаганига жуда ҳайрон бўлиб юрибман. Жаноб, шундай жононга уйланмадингиз-а, хўп тентаксизлар-да, лекин хотин бобида билимдон эмас экансизлар. Жаноб Пьер, мунча ҳам сиз баҳс-у мунозарани яхши кўрар экансиз.

– Мен сизнинг эрингиз билан ҳам мунозара қилиб ўтирибман: нима учун урушга боряпти, ҳеч тушуна олмайман, – деди Пьер княгиняга қараб ҳеч тортинмасдан (ҳолбуки, ёш йигит ёш жувонга муомала қилганда анча тортиниши керак эди).

Пьернинг бу сўзи ёқди, шекилли, княгиняга жон кирди.

– Балли, мен ҳам шуни айтяпман, – деди княгиня. – Тушуна олмайман, ҳеч тушуна олмайман: нега эркаклар

колдирмоқчи.

– Отам билан опам-чи? – деди секин князь Андрей.

– Ёр-у дўстларим бўлмагандан кейин, барибир, яккаман... Яна мен кўркмайин эмиш.

Унинг сўз оҳанги жонга тегадиган мингиллаш тарзини олди, лаби кўтарилиб, юзига газаб югурди, йиртқич олмахон қиёфасига кирди. Ҳамма гап унинг ҳомиладорлигида бўлса ҳам, бу ҳақда Пьернинг олдида сўзлашни эп кўрмагандек, жим қолди.

Князь Андрей хотинидан кўзини олмай:

– Ҳар қалай... Нимадан кўрқингани тушуна олмадим, – деди салмоқлаб.

Княгиня кизарди-да, тажанг бўлиб қўл силтади.

– Йўк, Андрей, сен шундай ўзгарган, шундай ўзгариб кетгансанки...

– Докторинг эртароқ ётгин, деган эди, – деди князь Андрей. – Бориб ёта колсанг бўларди.

Княгиня индамади ва унинг қисқа, майин тук босган лаби бирдан пирпираб учди. Князь Андрей ўрнидан турди-да, елкасини қисиб қўйиб, нари-бери юрди.

Пьер кўзойнаги билан гоҳ княгиняга, гоҳ князга ҳайрон бўлиб, анкайиб қараркан, худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир кимирлади-ю, лекин турмади.

– Жаноб Пьер ўтирган бўлса, менга нима, – деди княгиня бирдан ва унинг сўлимгина юзи буришди-ю, йиглаб юборди. – Мен сендан аллақачонлари сўрамоқчи эдим: Андрей, нима учун менга муомаланг ўзгариб қолди? Мен сенга нима қилдим? Армияга кетаётисан, менга раҳминг келмайди. Нима гуноҳ қилдим?

Князь Андрей фақатгина:

– Лиза! – деди-ю, лекин шу бир калима сўзда ҳам илтимос, ҳам таҳдид, ҳаммадан ҳам кўра княгиня айтган сўзларидан ўзи пушаймон бўлади, деган ишонч мазмуни бор эди. Лекин княгиня шошиб-пишиб сўзида давом этди:

– Сен менга касал ёки ёш болага муомала қилгандай муомала қиляпсан. Ҳаммасини кўриб-билиб турибман. Ярим йил бурун шундақамидинг?

Князь Андрей яна ҳам кескинроқ қилиб:

– Лиза, сиздан илтимос қиламан, бас қилинг, – деди.

Бу гаплар бўлаётган пайтда борган сайин хавотир олаётган Пьер ўрнидан туриб княгинянинг олдига келди. У, афтидан, кўз ёшига тоқат қилолмасдан, ўзи йиглаб юборадигандай кўринар эди.

– Қўйинг, йиғламанг, княгиня. Назарингизда, шундок кўринади, чунки гапимга ишонсангиз... мен ўз бошимдан кечирганман... сабаб... чунки... Йўқ, кечиринг, бундай ишда бировнинг аралашуви ортиқча... қўйинг, йиғламанг... Хайр...

Князь Андрей уни қўлидан ушлаб тўхтатди.

– Тўхта Пьер, кетма. Княгиня шундай меҳрибонки, бу оқшомни сен билан суҳбат қилиб ўтказишдан мени маҳрум қилмасалар керак.

Княгиня ҳамон йиғлар экан:

– Йўқ, бу киши фақат ўзларини ўйлайдилар, холос, – деди.

Князь Андрей токати ток бўлганини кўрсатадиган бир овоз билан:

– Лиза, – деди.

Княгинянинг чиройли юзидаги олмахонни эслатадиган ғазабли ифода бирдан йўқолиб, унинг ўрнида жозибали, шафқат ҳисси кўзгатадиган қўрқув ифодаси пайдо бўлди. У гўзал кўзларини ер остидан эрига тикди, унинг иссиқ юзида думини хиёл, лекин тез-тез кимирлатаётган итнинг юзидаги ювошлик ва итоаткорлик ифодаси намоён бўлди:

– Ё Худойим, ё Худойим! – деди-да, княгиня бир қўли билан кўйлагининг бурмасини ушлаган ҳолда эрининг ёнига келиб, пешонасидан ўпди.

Князь Андрей худди бегона хотинга муомала қилаётгандай назокат билан ўрнидан туриб, унинг қўлидан ўпар экан:

– Хайр, Лиза – деди.

Икки ўртоқ жим қолишди. На униси гап бошлар эди, на буниси. Пьер князь Андрейга қарарди. Князь Андрей нозик қўли билан пешонасини ишқалар экан, уф тортиб ўрнидан турди-да, эшикка томон йўналиб:

– Юр, тамадди қиламиз, – деди.

Иккови жуда чиройли, янгидан зеб-у оро берилган овқатхонага киришди. Салфеткадан тортиб кумуш санчкию, қошиқлар, чинни ва биллур идиш-товоқларгача ҳаммаси янги бўлиб, яқинда турмуш қурган кишилarning рўзгорини эслатар эди. Овқат вақтида князь Андрей тирсагига ёнбошлади-да, худди кўпдан бери юрагида занглаб ётган бир гапни энди айтишга қарор бергандай, юзида асабий бир ифода билан гап бошлади.

Пьер уни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

– Ҳеч, ҳеч ҳам хотин олма, дўстим, – деди князь Андрей, – менинг маслаҳатим шу. Ҳамма орзу-ҳавасинг ушалмагунча, муҳаббат кўйган хотинингдан кўнглинг қолмагунча, уни хўп яхши билмагунча уйланма, йўқса катта хато қилган бўласан, умрбод ҳасрат билан ўтасан. Қариб тамом ишдан чикканингдан кейингина хотин ол... Йўқса бор фазилат-у камолотинг бекорга кетади, майда-чуйда нарсаларга сарф бўлади. Ҳа, хўп деявер! Менга ҳайрон бўлиб қарама. Сен келажакда ўзингдан бирон нарса кутадиган бўлсанг, хотин олгандан кейин ҳамма нарса барбод бўлганини ва сенинг учун ҳамма йўл беркилиб қолганини ҳар қадамда сезиб турасан. Сенинг учун ягона очик йўл меҳмонхона бўлиб қоладики, унда сен сарой лакейлари ва телбалар билан бир қаторда бўласан. Шу ҳам ишми! – деб қўлини силтаб қўйди.

Пьер кўзойнагини кўзидан олди, буниг натижасида юзи ўзгариб, яна ҳам кўпроқ марҳамат ифода килди. У дўстига ҳайрон бўлиб тикилар эди.

– Менинг хотиним, – деди князь Андрей давом этиб, – жуда яхши хотин. Эрниг кўнгли тўқ бўлса бўлаверадиган хотинлардан. Лекин, қани энди, ҳозир бўйдоқ бўлсам. Мен бу гапни ҳеч кимга айтган эмасман, сени яхши кўрганлигим учун айтаётибман.

Князь Андрей бу сўзларни айтар экан, Анна Павловнанинг креслосида тарвайиб, кўзларини қисиб ва ғижиниб французча гапириб ўтирган Болконскийга яна ҳам камрок ўхшар эди. Унинг тунд юзидаги ҳар бир мускули асабий ҳолат билан пирпираб учар, кўзидаги илгари сўниқ кўринган

ҳаёт олови энди порлаб нур сочар эди. У бошқа вақтларда нақадар руҳсиз кўринса, асабийлашган дақиқаларида шу қадар жўшқин бўлиши кўриниб турар эди.

– Мен бу гапларни нима учун айтаётганимни билмасанг керак, – деди давом этиб: – ахир бу бутун бир умр гавғоси. Сен Бонапарт билан унинг шуҳратини айтяпсан, – деди князь Андрей, гарчи Пьер Бонапарт тўғрисида гапирмаган бўлса ҳам. – Бонапарт дейсан-у, лекин Бонапарт ишлаган вақтида ҳар қадамни мақсади томон ташлаганида у эркин эди, мақсадидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди, шунинг учун ҳам мақсадига етди. Хотинга боғланиб қолдингми, демак, кишанга тушдинг – бутун эркингни йўқотасан. Дилингдаги бутун умид, белингдаги бутун қувват – ҳаммаси ўзинга ортикча юк бўлади: пушаймондан азоб чекканинг чеккан. Менинг туриш-турмушим меҳмонхона, ғийбат, бал, шуҳрат-парастлик, пасткашлик бўлиб қолди, шу доирада айланганим-айланган. Мана мен ҳозир урушга, мисли кўрилмаган зўр урушга кетаётибман, лекин ҳеч нарсадан хабарим йўқ, ҳеч нарсага ярамайман ҳам. Мен бироз лақмаман. Павловнанинг меҳмонлари менинг сўзимга қулоқ солиб ўтиришибди-я. Хотинимнинг жон-дили бўлган бу бемаъни суҳбат ва бу хотин-қизлар... Агар сен бу... бамаъни хотинларни, умуман, хотинлар нима эканлигини билсанг экан-а. Отам тўғри айтган экан: хотинларга дурустроқ синчиклаб қарасанг, уларнинг турган-битгани, худбинлик, шуҳратарастлик, калтафаҳмлиқ ва пасткашлиқдан иборат эканлигини кўрасан. Киборлар суҳбатида ўтирганида қарасанг, худди бир нима бордай кўринади-ю, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса, ҳеч нарса. Хотин олма, олма, азиз дўстим! – деб князь Андрей сўзини тамом қилди.

– Сиз ўзингизни истеъдодсиз ва ҳаётингизни барбод бўлган ҳаёт десангиз, кишининг кулгиси қистайди, – деди Пьер. – Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ. Сиз ҳали...

Пьер «сиз ҳали» деди-ю, у ёғини айтмаган бўлса ҳам, дўстини жуда қадрлаши ва келажакда ундан кўп нарсалар умидвор эканлиги сўз оҳангидан билиниб турар эди, «Нечук

у шундай дейди?» – деб ўйларди Пьер. Пьер князь Андрейни шунинг учун ҳам ҳар жиҳатдан баркамол кишиларнинг намунаси ҳисоблар эдики, князь Андрей Пьерда бўлмаган ва ирода кучи маъноси билан ифодалаш кўпроқ мумкин бўлган ҳамма хислатларни ўзида аъло даражада бирлаштирган эди. Пьер ҳамма вақт князь Андрейнинг ҳар хил кишилар билан осойишта муомала қила олиш қобилиятига, унинг ниҳоятда зўр ҳофизасига, билимдонлигига (у ўқимаган китоб, у билмаган нарса йўқ, ҳар тўғрида маълумоти бор эди) ва ҳаммадан кўра унинг ишлаш, ҳам ўрганиш қобилиятига ҳайрон қолар эди. Андрейда ҳаёл суриб файласуфлик қилиш қобилияти йўқлигига Пьер кўпинча таажжубланса-да, (Пьер ўзи шунга мойил эди), буни ҳам нуқсон эмас, балки ирода кучи деб билар эди. Филдиракка мой керак бўлгандай, оддий ва дўстона муносабатларда ҳам таърифлаш ёки макташ зарур бўлади.

– Мен тамом бўлган одамман, – деди князь Андрей бироз жим қолганидан сўнг ўзига тасалли берувчи фикрларидан табассум қилиб. – Менинг тўғримда гапириб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Кел, сен тўғрингда гаплашайлик.

– Менинг тўғримда нимани ҳам гаплашамиз? – деди Пьер оғзининг таноби қочиб. – Мен нима ўзим?

– Никоҳсиз туғилган ўғилман! – деди ва бирдан кипкизариб кетди. Бу сўзни зўрға айтганлиги кўриниб турар эди. – На унвоним бор, на бойлигим..... Ростини айтсам... – деди-ю, лекин рости нима эканини айтмади. – Ҳозирча менинг бошим очик, эркинман, менга шунинг ўзи кифоя. Фақат қанақа ишни ихтиёр қилишимни билмайман. Шу тўғрида сиз билан дурустроқ маслаҳат қилмоқчи эдим.

Князь Андрей унга меҳрибонлик билан назар ташлади. Лекин унинг дўстона ва меҳрибонона нигоҳида, ҳар қалай, ўзини Пьердан юқорироқ ҳис қилганлиги кўриниб турар эди.

– Бизнинг киборлар доирасида якка-ю ягона тетик одам сенсан, сени шунинг учун ҳам кадрлайман. Ошигинг олчи. Нима ишни хоҳласанг, шуни қилавер, барибир. Ҳар қаерга борсанг, ишинг жойида бўлади, фақат бир нарсани айтиб

қўй: Курагинларникига боришингни қўй, бас қил бунақа ишларни. Бунақа ишлар, айш-ишратлар, чапаниликлар, бошка шу сингарилар... сенга сира келишмайди.

– Қандок қилай, дўстим, – деди Пьер елкасини учириб, – Хотин-қизлар бўлса-ю!

– ...Тушунолмайман, – деди Андрей. – дуруст хотинлар бўлса-ку, бошка гап эди, лекин Курагин топган хотинлар, яна ўша хотинлар билан майхўрлик – тушуна олмайман.

Пьер князь Василий Курагинникида туриб, унинг ўғли Анатолининг бузукчиликларига катнашар эди; бу, ота-онаси уни шу йўлдан чиқариш учун князь Андрейнинг опасига уйлантирмоқчи бўлган ўша Анатолий эди.

Пьер худди бошига жуда яхши фикр келиб қолгандай:

– Биласизми, – деди, – мен шу ҳақда аллақачондан бери ўйлар эдим. Бу юриш-туришда бирор қарорга ҳам кела олмайман, тузуккина ўйлай олмайман ҳам. Бош оғрийди, пул йўқ. Бугун ҳам Анатолий мени келгин, деган эди, бормайман энди.

– Бундан кейин бормайман деб сўз берасанми?

– Сўз бераман – бормайман дедим, бормайман!

Пьер дўстининг уйдан чиққанида кечаси соат бирдан ўтган эди. Петербургнинг июнь кечаси, ойдин кеча эди. Пьер уйига кетмоқчи бўлиб извошга тушди. У уйига яқинлашган сайин тундан кўра окшом ёки тонготарга ўхшаган бу кечада ухлаш мумкин эмаслигини сезиб борар эди. Кўчалар бўм-бўш, ойдин бўлганидан узоқдаги йилт этган нур ҳам кўри-ниб турар эди. Йўлда Пьер, Анатолий Курагиннинг уйига бугун кечкурун ҳам одатдагича картабоз жўралар тўпланишини, картабозликдан кейин ичкилик бўлиб, улфатчилик у яхши кўрадиган хурсандчилик билан тамом бўлишини хотирлади.

«Курагинникига борсам, яхши бўлар эди-я», – деб ўйлади у. Лекин князь Андрейга минбаъд Курагинникига бормасликка сўз бергани ёдига тушди.

Лекин Курагинникига шу қадар боргиси, у ерда ўзига маълум фиск-у. фужурнинг гаштини яна бир марта сургиси келдики, дархол ҳамма субутсиз кишилардек, лафздан

кайтди ва боришга жазм қилди. Дархол, князь Андрейга берган сўзимнинг аҳамияти йўқ, чунки ундан илгарирок ҳамма вақт келиб тураман, деб князь Анатолга ҳам сўз берган эдим, деб ўйлади: ниҳоят, «эртага, масалан, ўлиб қолсам ёнгики бирон фалокатга дучор бўлсам, у вақтда на субут ва на лафз қолишини ўйлаганда, лафз деган нарса ҳеч қандай муайян маъноси бўлмаган шунчаки бир гап» деган фикрни ҳаёлидан кечирди. Унинг ҳамма қарорларини, тахминларини барбод қиладиган бу хилдаги фикрлар Пьернинг бошига кўп келар эди. У Курагиннинг уйига қараб кетди.

Пьер отлик гвардия казармалари¹ ёнидаги катта иморатнинг олдига келиб тушди, чирок ёқиб қўйилган зинадан юқорига чиқди ва очик турган эшикдан ичкарига кирди. Дахлизда ҳеч ким йўқ экан: бу ерда шишалар, плашлар, калишлар тартибсиз ётар, вино ҳиди келар эди; ичкаридан ғала-ғовур ва шовқин эшитилар эди.

Карта ўйини билан кечки овқат аллақачон тамом бўлган, лекин меҳмонлар ҳали тарқалмаган эди. Пьер плашини ечиб ташлади-да, биринчи уйга кирди. Бу ерда кечки овқатдан қолган саркитлар бўлиб, бир лакей, ҳеч ким кўрмайди деб, стаканларда қолган виноларни култ-култ ичарди. Учинчи уйдан шов-шув, қаҳқаҳа, таниш кишиларнинг кичкириги ва айикнинг бўкирган товуши эшитилар эди. Очик турган дераза ёнида саккизтача йигит нима биландир овора эди. Булардан учтаси айик боласи билан овора бўлиб, бири унинг занжирдан етаклаб, иккинчиси кўрқитар эди.

– Мен Стивенс томонидан юз сўм тикдим! – деб кичкирди бири.

– Қўллаш йўқ! – деб кичкирди иккинчиси.

– Мен Долохов билан бир тан! Ажрим кил, Курагин! – деб кичкирди учинчиси.

– Айикни қўйинглар, бу ерда гаров бойлашаётибди.

– Бир кўтаришда ичасан, ича олмасанг – юткизганинг, – деб кичкирди тўртинчиси.

¹ Казарма (италиянча: caserma – уйча, қулба) – 1) харбий қисм жойлаштириладиган махсус бино (бу ерда шу маънода); 2) Чор Россиясида, ҳозирги айрим хорижий мамлакатларда ишчиларнинг фабрика-корхона қошидаги умумий ётоқхонаси.

Кўкраги очик юпка кўйлак кийиб, ўртада турган новча, чиройли уй эгаси Курагин ҳай-ҳай солди:

– Яков! Ҳай Яков! Шишани узат! Шошманглар, жаноблар. Мана азиз дўстим Петруша келди, – деди Пьерга ўтирилиб.

Ўрта бўйли, тиниқ кўк кўзли мастлар орасида ўзини жуда тетик тутиб турган киши дераза ёнида туриб:

– Бу ёққа кел, ажрим қил! – деб кичқирди. У Семёнов полкининг¹ офицери бўлиб, картабозлиги ва жиззакилиги билан машхур бўлган Анатолий билан бирга истиқомат қилаётган Долохов эди. Пьер атрофга қувнок назар ташлаб, кулимсиради.

– Тушуна олмайман. Ўзи нима гап? – деди у.

– Шошманглар, бу ҳали маст эмас. Шишани бу ёққа бер, – деди Анатолий ва столдан стакан олиб, Пьернинг ёнига келди.

– Аввал ичиб ол.

Пьер устма-уст ичар экан, яна дераза олдига тўпланган меҳмонларга ер остидан қарар ва уларнинг ғала-ғовурига қулоқ солар эди. Анатолий унга вино қуйиб бера туриб, воқеани тушунтирди: Долохов учинчи қаватдаги уйнинг деразасидан оёқларини кўчага осилтириб ўтириб бир шиша ромни ичиш ҳақида ана у инглиз денгизчиси Стивенс билан гаров бойлашаётгиди.

– Ич, оппоқ ич! – деди Анатолий Пьерга қолган винони қуйиб бериб, – ичмагунингча қўймайман!

Пьер Анатолийни итариб:

– Бўлди, ичмайман, – деди-да, дераза олдига борди.

Долохов инглизнинг қўлидан ушлаганича, кўпроқ

Пьер билан Анатолийга қараб, гаровнинг шартини писанда қилар эди.

Долохов ўрта бўйли, сочлари жингалак, кўзлари тиниқ кўк, йигирма беш ёшлардаги бир йигит эди. У, ҳамма пиёда аскар офицерларидек мўйлов қўйган эмас, шунинг учун унга

¹ Полк (русча; бир ғала, тўп (қиз); оломон; кўшин) – одатда дивизия ёки бригада таркибига кирадиган ва бир неча батальон ва ротадан ташкил топган ҳарбий қисм.

айрим қиёфа берадиган оғзи яққол кўриниб турар эди. Унинг лаблари ниҳоятда чиройли эди. Юқори лабининг ўртаси пастга қараб тикка тушган бўлиб, икки томони худди ҳаммаша кулиб тургандай: бунинг ҳаммаси, хусусан, ўткир, каттик тикилиб, маъноли боқишга кўшилгандай, бу одам кишининг диққатини жалб қилмай қўймайди, деган бир таассурот қолдирар эди. Долохов унча давлатли бўлмаган ва катта одамлардан таниш-билиш орттирмаган бир киши эди. Анатолий ўн мингларча пул сарф қилишига қарамай, Долохов у билан бирга туриб ўзини шундай ўрнига қўйган эдики, буларни билган бошқа кишилар Анатолидан кўра Долоховни кўпроқ иззат қилар эди. Долохов ҳар қанақа ўйинни билар ва ҳамма вақт ютар эди. У қанча кўп ичкилик ичмасин, ҳеч қачон ўзини йўқотмасди. Ана шу вақтларда Курагин ҳам, Долохов ҳам Петербургдаги бебошлар ва ишратпарастлар оламида ном чиқаришган эди.

Бир шиша май олиб келинди. Теварақда тўпланиб турган бойваччаларнинг «ундай қил, бундай қил» деган ҳайкириқларидан гангиб ва шошиб қолган икки лакей деразанинг кўча томонига ўтиргани халал бераётган ромни бузишмоқда эди.

Анатолий ғолибона бир алпозда дераза ёнига келди. У бирон нарсани синдиргиси келар эди. Лакейларни нарига туртиб юбориб, ромни тортди, лекин ром кимирламади. Ойналарни уриб синдирди.

– Қани, кучингни кўрсат! – деди у Пьерга қараб. Пьер деразанинг юқорисини ушлаб бир тортган эди, эман ёғочидан ясалган ромнинг бир жойи синди, бир жойи кўчиб чиқди.

– Ромни йўқот, одамлар ромни ушлаб ўтирибди дейишмасин яна, – деди Долохов.

– Инглиз мақтаняпти... а? Яхши деяпсанми? – деди Анатолий.

Пьер бир шиша майни олиб дераза ёнига келган Долоховга қараб:

– Яхши, – деди.

Деразадан тонг билан оқшом шафағи қўшилиб кетган

ёруғ осмон кўриниб турар эди.

Долохов кўлида бир шиша ромни ушлаб, сакраб деразага чиқди. У дераза тубида тикка турган холда, уйдагиларга қараб:

– Менга қаранглар! – деб кичқирди. Ҳамма жим қолди.

– Мен гаров бойлашдим (инглиз ҳам тушуниши учун, гарчи яхши билмаса ҳам, французча гапирарди), мен эллик империалдан¹ гаров бойлашдим, истасангиз, юз империалдан гаров бойлашасиз, – деб инглизга мурожаат қилди.

– Йўқ, эллик империалдан, – деди инглиз.

– Хўп, эллик империалдан бўлсин. Шарт шу: мен бир шиша ромни деразанинг у томонида ўтириб (у деразанинг кўча томонидаги нишаб тубини кўрсатди) ҳеч нарсани ушламасдан, шишани оғзимдан олмасдан бир кўтаришда ичаман... Шундоқми?

– Жуда яхши, – деди инглиз.

Анатоль инглизга ўтирилди-да, унинг фраки² тутмасидан ушлаб, энгашиб қаради (инглиз пакана эди) ва гаровнинг шартини инглизчасига такрорлади.

Долохов бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилиш учун шиша билан деразани тикиллатиб:

– Тўхта, тўхта, Курагин! Менга қаранглар! Кимки мен қилган ишни қилса, мен унга юз империал тўлайман. Билдиларингми? – деди.

Инглиз бош чайқади, лекин бундан унинг янги гаровга рози ё норози эканини билиб бўлмас эди. У Долоховнинг сўзини тушунганлигига ишора қилиб бош иргатса ҳам, Анатоль уни қўйиб юбормас ва Долоховнинг сўзини инглизча таржима қилиб берар эди. Бу кеча карта ўйинида ютқазган ёш ва ориққина бола – лейб-гусар³ деразага чиқди-да, бошини чиқариб, тош йўлга қарар экан:

¹ **Империал** (лотинча) – Россия империяси томонидан 1755-1805- ва 1885-1917-йиллар зарб этилган олтин танга.

² **Фрак** (французча) – олд қисми калта қилиб ўйилган, узун орқа этагининг қуйи қисми иккига ажралган, тантаналарда кийиладиган эркаклар кийими, костюм.

³ **Гусар** (венгерча: huszar) – Чор Россиясида ва айрим Европа мамлакатларида: енгил қуролланган отлик аскар.

– У-ху! – деди чўзиб.

– Ростлан! – деб кичкирди Долохов ва офицерни деразадан итариб юборди: офицер деразадан сакраб уйга тушганида, шпори¹ илиниб, йиқилиб кетаёзди.

Долохов шишани қўли етадиган жойга қўйиб, ўзи секин деразага чикди. Оёқларини кўча томонга осилтирди, иккала қўли билан деразанинг икки томонини ушлаб туриб, дуруст-роқ ўрнашиб олди-да, қўлларини қўйиб юбориб, ўнгга ва сўлга сал силжигандан кейин шишани олди. Тонг ёришиб қолган бўлса ҳам, Анатоль иккита шам келтириб дераза тоқчасига қўйди. Оқ қўйлак кийган Долоховнинг орқасини ва жингалак сочини икки томондаги шам ёритиб турар эди. Ҳамма дераза олдига тўпланди. Инглиз энг олдинда турар эди. Пьер табассум қилиб, индамасдан турарди. Бошқаларга караганда ёши каттароқ бир йигит кўрқиб ва жаҳл билан тўсатдан олдинга интилди-да, Долоховнинг қўйлагидан тутмоқчи бўлди.

– Жаноблар, бу аҳмоқлик-ку, йиқилиб кетгудай бўлса чилпарчин бўлади ахир, – деди бу хушлироқ йигит.

Анатоль уни тўхтатди.

– Тегма, юрагига ваҳима соласан-да, йиқилиб ўлади... Унда нима бўлади?.. А?..

Долохов ўзини ўнглаб, дераза тоқчасига яна қўлини тираб орқасига қаради. У ғижинган ҳолда:

– Агар яна бирон киши яқинимга келадиган бўлса, деразадан улоқтириб ташлайман. Қани! – деди.

У «Қани!» – деди-ю, яна бурилиб қўлларини қўйиб юборди ва шишани олиб бошини орқага ташлаган ва мувозанат сақлаш учун бир қўлини орқага узатгани ҳолда шишани оғзига олиб борди. Ойна синиқларини йигиштира бошлаган лакей энгашганича деразада ўтирган Долоховга қараб қотиб қолди. Анатоль бақрайганича тикка турар эди. Инглиз лабларини чўччайтириб ёнбошдан қараб турар эди. Долоховни бу ишдан қайтармоқчи бўлган ҳалиги йигит уйнинг бир бурчига борди-да, юзини тескари ўтириб, диванга

¹ Шпор – отлиқлар этигининг пошнасига тақиладиган темир тепки.

ётиб олди. Пьер юзини беркитди, унинг юзидаги табассум энди ваҳима ва дахшатни ифода қилса ҳам, хануз юзидан ажралмас эди. Жимлик чўкди. Пьер кўлини кўзидан олди. Долохов ҳамон ўша вазиятда ўтирар, факат боши бутун оркага эгилиб кўнғир сочлари кўйлагининг ёқасига тегиб турар, шиша ушлаган кўли эса титраб-калтираб, борган сари юқори кўтарилар эди. Шиша бўшаётган бўлса керакки, оғзи пастга эгилиб, таги юқорига кўтарилди бошлади. Пьер ичида: «Мунча узоққа чўзилди?» – деб қўйди. Унинг назарида, ярим соатдан ортик вақт ўтганга ўхшар эди. Долохов бирдан оркага силжимокчи бўлди, кўллари асабий ҳолда титраб кетди: деразанинг кўча томонидаги нишаб тубидан оркага – ичкарига силжиш учун шу титрокнинг ўзи кифоя эди. У бутун гавдаси билан оркага силжиди, зўр бергандан кўллари билан боши яна ҳам қаттиқроқ титради. У дераза тоқчасидан ушламоқчи бўлиб бир кўлини кўтарган эди-ю, бўлмади. Пьер яна кўзларини чирт юмиб, ичида: «энди ҳеч очмайман», – деди. Бирдан атрофида шов-шув бўлаётганини сезди. Кўзини очиб қараса, кути ўчган, лекин хурсанд Долохов дераза тоқчасида тикка турибди:

– Мана, бўшатдим!

Долохов шишани инглизга ташлаган эди, инглиз уни абжирлик билан илиб олди. Долохов сакраб деразадан тушди. Ундан ром хиди анқир эди.

Ҳар томондан унга:

– Қотирдингиз! Боппладингиз! Гаров бойлашиш бундок бўлади! Оббо, курғур-ей! – деб кичқиришар эди.

Инглиз ёнидан ҳамёнини олиб пул санай бошлади. Долохов ковоғини солиб, индамай турар эди. Пьер иргиб деразага чиқди-да:

– Жаноблар! Ким мен билан гаров бойлашади? Мен ҳам ичаман, – деди у кичқириб. – Гаров бойлашишнинг ҳам кераги йўқ. Айт, менга бир шиша ром берсин. Ичаман... Айт, берсин.

– Ичсин, ичсин, – деди Долохов кулимсираб.

Унга ҳар томондан:

– Жинни бўлдингми? Ким йўл кўяркан?

– Шотига чиқсанг, бошинг айланади-ю, – дейишарди.

Пьер кескин ва мастона бир ҳаракат билан стулга муштлаб:

– Ичаман, бер, – деди-да, деразанинг у томонига чиқди.

Уни кўлидан ушлашди, лекин Пьер шу қадар кучли эдики, яқинига келганни улоқтириб ташларди.

– Йўқ, қўйинглар, бу билан уни асло енгиб бўлмайти, – деди Анатоль, – тура туринглар, мен уни алдайман. Менга қара, мен сен билан гаров бойлашаман, лекин бугун эмас, эртага, ҳозир ҳаммамизни кига борамиз.

– Майли, – деб кичкирди Пьер, – борамиз!.. Айикни ҳам олиб борамиз...

У айикни кучоклаб кўтариб олиб, уйда гир айлана бошлади.

VII

Князь Василий Анна Павловнаникида бўлган зиёфатда княгиня Друбецкаяга унинг битта-ю битта ўғли Борис тўғрисида берган ваъдасини бажо келтирди. Борис тўғрисида подшога маълум қилинди, Борис истисно тарзида гвардиячи Семёнов полкига прапоршчик¹ қилиниб ўтказилди. Анна Михайловна шунча ҳаракат қилиб юз найранг билан у ёқ бу ёққа бўлса ҳамки Борис Кутузовга адъютантликка ёки унинг қўл остидаги бошқа бирон хизматга олинмади. Анна Павловнаникида бўлган зиёфатдан кейин кўп ўтмай, Анна Михайловна Москвага жўнаб, тўғри ўзининг бой қариндоши бўлган Ростовларникига бориб тушди. У Москвада истикомат қилган чоғда ўша ерда турган, яқинда армияга олиниб, дарҳол гвардиячи прапоршчик қилиб тайинланган севимли ўғли Борис ҳам болалигида шу ерда тарбияланиб, неча йиллар турган эди. Гвардия ўнинчи августда Петербургдан сафарга чиқди, кийим-бош қилиш учун Москвада қолган Борис, Радзивиллов йўлида унинг кетидан етиб бориши керак эди.

¹ Прапоршчик – чор армиясида кичик офицерлик унвони.

Шу куни Ростовларникида она-бола Наталяларнинг туғилган куни маросими эди. Эрталабдан бошлаб то кечгача графиня¹ Ростованинг бутун Москвага машхур бўлган Поварская кўчасидаги дангиллама уйи олдидан извош узилмай, уларни табрик қилгани келган одамларни олиб келар ва кетар эди. Графиня гўзал катта қизи билан кети узилмай келиб-кетаётган меҳмонларни меҳмонхонада кутиб ўтирар эди.

Графиня Шарқ хотинларига ўхшаш озгин юзли, қирк беш ёшларга борган, ўн икки бола кўрган ва шунинг учун бўлса керак, хийла заиф хотин эди. Унинг заифлиги натижа-сида бўлган салмоқли ҳаракати ва секин сўзлаши уни улугвор кўрсатар ҳамда уни иззат-у ҳурмат қилар эди. Княгиня Анна Михайловна Друбенцкая шу хонадон аҳлидай меҳмонларни кутишда унга ёрдам бериб турар эди. Ёшлар меҳмон қабул қилишга аралашини лозим топмай, нариги хоналарда ўтиришар эди. Граф меҳмонларни кутиб олар, кузатар, ҳаммани тушки овқатга таклиф қиларди.

– Куллуқ, кўпдан кўп ташаккур, азизим, – дер эди (у, унвон жихатдан ўзидан каттами-кичикми бўлишидан қатъи назар, ҳаммага бир тарзда азизим дер эди). – Қизим билан графиня номидан ҳам ташаккур билдираман. Тушки овқатга, албатта, келсинлар. Келмасалар, хафа бўламан, азизим. Бутун оила номидан ўтиниб сўрайман. – Граф бу сўзларни кимга айтмасин, сокол-мўйлови яхшилаб қирилган, қувнок юзидаги ифода ўзгармас, ҳамманинг ҳам қўлини бир хилда қаттиқ қисар, ҳаммага бир хилда гапириб таъзим қилар эди. У меҳмонлардан бирини кузатгач, меҳмонхонада ўтирган эркак ёки аёл меҳмоннинг олдига келар эди: креслони суриб жонининг ҳузурини биладиган бир тахлитда оёқларини йи-гитларча кериб, қўлларини тиззасига қўйиб маъноли тебрана-нар, баъзан русча ва баъзан, гарчи яхши билмаса ҳам, худди биладиган одамдай ишонч билан, французчасига бировдан об-ҳаво калай бўлишини, бировдан соғлиққа оид маслаҳат-

¹ Графиня (немисча) – илк ўрта асрларда Ғарбий Европадаги графликларда қирол номидан ҳокимиятни бошқарган мансабдор шахснинг хотини ёки беваси.

лар сўрар, яна чарчаган, лекин зиммасига тушган бурчни адо этишга қаттиқ бел боғлаган кишидек, тепакал бошидаги сийрак оқ сочини силаб меҳмонларни кузатгани чиқар ва уларни ҳам тушликка таклиф қилар эди. Даҳлиздан қайтишда баъзан гулхона билан официантлар¹ бўлмаси орқали, саксон меҳмонга дастурхон тузалаётган мармар залга кирар ва кумуш, чинни идишлар ташиётган, гулдор шойи дастурхон ёзаётган официантларни кўздан кечирар, сўнгра бутун хўжалигини бошқараётган дворян Дмитрий Васильевични чакириб:

– Яхшилаб қара, Митенька, ҳаммаси кўнгилдагидай бўлсин. Ҳа, балли, – дерди у кенг столни мамнуният билан кўздан кечириб, – ҳамма гап столларни ясатишда. Шундок бўлсин, – деб мамнунона уф тортиб яна меҳмонхонага кирар эди.

Графинянинг каретада юрадиган бир йўғон гавдали лакейи меҳмонхона эшигидан кириб, йўғон товуш билан:

– Марья Львовна Карагина кизи билан келишди, – деди. Графиня ўйланиб, эрининг сурати ишланган тамакидондан тамаки олиб ҳидлади-да:

– Келди-кетди ҳам жонимга тегди, – деди. – Гўрга, шуни ҳам қабул қила қолай, жуда такаббур хотин. Айт, кирсин, – деди худди «биратўла ўлдира қолинглар» дегандай, ҳазин товуш билан.

Меҳмонхонага новча, семиз, кеккайган бир хоним кулиб турган кулча юзли қизи билан кўйлақларини шувулла-тиб кириб келишди.

Сурилган стулларнинг товуши, кўйлақларнинг шувуллаши орасида хотинларнинг бир-бирининг сўзини кесиб, қаттиқ гапирётган овози эшитилар эди.

– Аллақачондан буён кўришмадик... Графиня... бечора касал эди. Разумовскийларнинг балида ...Графиня Апраксина... жуда хурсанд бўлувдим.... Булар худди омонат ўтиргандай ва бошланган сўз салгина тўхташи биланок кўйлақ-

¹ **Официант** (лотинча: officians, officiantis – хизматчи, хизмат қилувчи) – ресторан, кафе ва шу кабиларда хўрандаларга хизмат қилувчи, улардан буюртма олиб, овқат келтириб берувчи ходим(а).

ларини шувуллатиб ўринларидан туриб: «Жуда-жуда хурсандман. Онам соғлиги... Графиня Апраксина», – деб бир-икки оғиз сўзлашгач, яна кўйлақларини шувуллатиб даҳлизга чиқадиган ва устки кийимларини кийиб жўнаб коладигандай гап бошлашди. Сўз шахарнинг ўша вақтдаги энг муҳим янгилиги Екатерина замонида бойлиги ва кўркемлиги билан ном чиқарган кекса граф Безуховнинг касаллиги ва унинг Анна Павловна Шерер уида бўлган ўтиришда ўзини тута билмаган никоҳсиз туғилган ўғли Пьер хақида борар эди.

– Бечора графга раҳмим келади, – деди меҳмон хоним.
– Унинг соғлиги ёмон эди, унинг устига ўғлининг қилган ишини қаранг, бунинг аламиндан энди ўлди деяверинг!

Граф Безуховни хафа қилган ҳодисани юз марта эшитган бўлса ҳам, графиня сўз нима тўғрисида кетаётганини гўё билмагандай:

– Нима бўлибди? – деб сўради.

– Ҳозирги тарбиянинг оқибати шу-да. Яна чет элда тарбия кўрган, – деди меҳмон хоним. – Бу йигит ўз йўлига кўйиб берилган экан, энди Петербургда шундай номаъқулчиликлар қилибдики, полиция билан шахардан чиқариб юборилибди, дейишади.

– Шундоқ денг-а! – деди графиня.

– Ёмон одамлар билан улфатчилик қиларди, – деди княгиня Анна Михайловна сўзга аралашиб. – Князь Василийнинг ўғли, у, Долохов деган яна бир йигит учови катта номаъқулчилик қилишибди. Иккови ҳам жазосини торттибди. Долоховни аскарликка юборишиб, Безуховнинг ўғлини эса Москвага бадарға қилишибди. Анатолий Курагинни отаси бир амаллаб саклаб қолибди. Лекин, ҳар қалай, уни ҳам Петербурдан ҳайдаб юборишибди.

– Булар нима гуноҳ қилган экан? – деб сўради графиня.

– Учови ҳам учига чиққан безори, айниқса, Долохов дегани, – деди меҳмон хоним. – Марья Ивановна Долоховадай обрўли хотиннинг ўғли нима қилибди денг? Буни қаранг-а; учови қаёқдандир бир айик топишибди-да, извошга солиб актёр қизлар олдига олиб боришибди. Буларнинг

шовкин-суронини босгани полиция келган экан, учови миршабни ушлаб айикнинг орқасига чалқанча боғлашибди-да, айикни арикқа ташлаб юборишибди. Айик, орқасида миршаб билан сувда сузиб юрган эмиш.

Граф котиб кулар экан:

– Бошлашибди, бечора миршабни, – деди.

– Вой, ғалатисиз-а, граф! Нимасиға куласиз?

Бирок хотинларнинг ўзлари ҳам беихтиёр кулиб юборишди.

– Бечора миршабни зўрға тортиб олишибди, – деди меҳмон хоним давом этиб: – граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ўғли шунақа иш қилса-я! – Уни жуда яхши тарбия кўрган, ақлли, деб эшитар эдим. Мана, чет эл тарбиясининг оқибати. У қанчалик бой бўлмасин, бу ердагилардан ҳеч ким уни бу ерга йўлатмас деб ўйлайман. Менга таниш-тирмоқчи бўлишган эди, мен ҳеч унамадим, кизларим бор.

– Нега бу йигит бой бўлар экан? – деди графиня кизлардан юзини пана қилиб. Қизлар эса дарҳол ўзларини ҳеч нарса эшитмаётганга солишди. – Безуховнинг ҳамма болалари никоҳсиз туғилган-ку, ахир... Назаримда... Пьер ҳам никоҳсиз туғилган.

Меҳмон хоним қўл силтади.

– Бунақа никоҳсиз туғилган болаларидан бирон йигирмата бордир.

Княгиня Анна Михайловна, кимларни танишини ва киборлар доирасидаги ҳамма ишлардан хабардор эканини кўрсатиш учун бўлса керак, гапга аралашди:

– Гап шундаки, – деди у ҳам секин писанда қилиб, – граф Кирилл Владимировичнинг обрў-эътибори маълум... Болаларининг ҳисобига ўзи ҳам етмайди, лекин Пьер унинг арзандаси эди.

– Чоли тушгур ўтган йилгина қандай кўркам эди, – деди графиня. – Бундай чиройли эркакни умримда кўрган эмас эдим.

– Ҳозир бутунлай ўзгариб кетган, – деди Анна Михайловна. – Ҳа, айтгандай, – деди давом этиб, – хотини томонидан унинг бутун мулкига меросхўр князь Василий бўлиши

керак, лекин отаси Пьерни жуда яхши кўрар эди, уни тарбия килар ва унинг хақида подшога хат ёзган эди... Шундай бўлгандан кейин мабодо граф ўлса (унинг ахволи шу қадар оғирки, ҳар дақиқа ўлимини кутишади ва Петербургдан Лоррен келган) унинг катта бойлиги кимга: Князь Василийга қоладими, Пьергами – ҳеч ким билмайди. Қирк минг деҳқон-у миллион-миллион пул. Буни жуда яхши биламан, чунки менга князь Василийнинг ўзи айтган. Кирилл Владимировичнинг ўзи ҳам менга тоғавачча бўлади. У ўғлим Боряни чўкинтирган ҳам, – деди гўё бунга сира аҳамият бермагандай.

– Князь Василий кеча Москвага келибди, тафтиш қилгани кетаётган эмиш, – деди меҳмон хоним.

– Ҳа, азизим, ҳар нарсанинг ўз вақти бор, – деди княгиня, – бу бир баҳона, аслида, Кирилл Владимировичнинг ўсаллигини эшитиб келган.

– Лекин, азизим, жуда боплашибди, – деди граф, меҳмон хоним сўзига қулоқ бермаётганини пайқаб, қизларга каради-да, – миршабни жуда қойил қилишибди-да.

У миршаб қай аҳволга тушганини кўз олдига келтириб хўп овқат еган ва, айниқса, хўп ичган кишилардек, бутун гавдасини силкитиб, йўғон товуш билан қаҳқаҳа урди. Кейин:

– Қани, тушки овқатга марҳамат қилинглар, – деди.

VIII

Жимлик чўкди. Графиня меҳмон хонимга ёқимли табасум билан қарар ва шу билан «энди туриб кета қолсанг ҳам, хафа бўлмайман», демоқчи эканини яширмас эди. Меҳмоннинг қизи қўйлагини тузатиб, онасига «кетамизми», дегандай қараган эдики, бирдан нариги уйдан югуриб келаётган бир неча эркак ва аёлнинг оёқ товуши, ағанаб кетган стулнинг тарақлаши эшитилди: меҳмонхонага қисқа юбкасининг этагига ниманидир яшириб, ўн уч яшар қиз бола югуриб кирди-да, уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. У уйнинг ўртасига билмасдан, тасодифан билан келиб қолганлиги кўриниб турар эди. Шу онда эшикда қизил ёқали талаба, гвардиячи

беркитди.

Она-боланинг бу муомаласига хавас билан қарашга мажбур бўлиб қолган меҳмон хоним бирон нарса дейишни лозим кўрди.

– Менга қаранг, яхши киз, – деди Наташага қараб, – бу Мими кимингиз бўлади? Қизингиз эмасми?

Меҳмон хоним уни гўдак ўрнида кўриб гаплашганлиги Наташага ёқмади. Наташа унинг сўзига жавоб бермасдан, ковоғини солиб унга бир қараб қўйди.

Бу орада ёшлар – Анна Михайловнанинг ўғли офицер Борис, графнинг катта ўғли талаба Николай, графнинг ўн беш яшар жияни Соня ва кичик ўғли Петруша меҳмонхонада ўтиришар, хурсандчилик ва шўхликларини ҳаддан ошириб юбормасликка ҳаракат қилишар эди. Булар ҳозиргина югуриб чиқиб оғорқа уйда гапиришиб ўтирган гаплари бу ердаги шаҳар қабатлари, оби ҳаво ва графиня Апраксина тўғрисидаги гаплардан кўра қизикроқ эканлиги кўриниб турар эди. Булар ҳар замон бир-бирларига қараб қўяр ва кулгидан ўзларини зўрға тийиб ўтиришар эди.

Икки ёш йигит – талаба билан офицер – болалиқдан бирга ўсан бўлиб, иккови тенгкур ва иккови ҳам чиройли, лекин бир-бирига ўхшамас эди. Борис новча бўйли, сочи оч сариқ, юзи нозик, сипо, чиройли, Николай эса, ўрта бўй, сочлари қўнгирак, чехраси очиқ йигит эди. Энди мўйлови чиқаётган бўлиб, бутун юзидан кувноқлик ва ғайрат акс этар эди. Николай меҳмонхонага кириши билан кизариб кетди. У худди бир нима демокчи-ю, лекин сўз тополмагандай кўринар эди. Борис эса аксинча, дарҳол сўз топиб, шу Мимини кичкина киз болалик чоғидаёқ, бурни кўчиб тушиб кетмаган вақтида кўрганлигини, беш йил ичида қариб, боши ёрилганлиги ҳақида бамайлихотир ва ҳазиллашиб гапира кетди. Шу гапни айтиб, Наташага қаради. Наташа ундан ўгирилиб, кўзларини қисган ҳолда, товуш чиқармай кулаётган укасига қаради-да, ўзини кулгидан тиёлмай, иргиб туриб, чопқиллаганича уйдан чиқиб кетди. Борис кулмади. У онасига кулимсираб қараб:

– Сиз ҳам кетмоқчи эдингиз, шекилли, ойи? – деди, –

карета керакми?

– Ҳа, бор, бор, айт, каретани қўшсинлар, – деди онаси ҳам кулимсираб.

Борис эшикдан секин чиқди-да, Наташанинг орқасидан кетди. Семиз бола, худди бирон иши чала қолгандай аччиғи келиб, уларнинг кетидан югурди.

IX

Графинянинг катта қизи (у синглисидан тўрт ёш катта бўлиб, ўзини ҳозирданок катта қиздай тутар эди), меҳмоннинг қизини эътиборга олмагандай меҳмонхонада ёшлардан Николай ва графнинг жияни Сонягина қолди. Соня киприклари узун, кўз қарашлари мулойим, қалин қора сочи бошига чиройли турмакланган юзи, айниқса, латиф, қўл ва бўйни буғдойранг, ўзи нозик, жажжигина бир киз эди. Равон ҳаракатлари, митти қўл-оёгининг юмшоқ ва ихчамлиги, бир қадар мулоҳазали ва оғир рафтори билан у чиройли, лекин ҳали вояга етмаган, вояга етганда жуда ажойиб мушук бўладиган мушукчани эслатар эди. У, афтидан, суҳбатга табассум билангина қатнашишни маъқул кўрар эди. Лекин тоғасининг армияга кетаётган ўғлига қоп-қора киприклари орасидан жўшқин муҳаббат билан беихтиёр шундай қарардики, унинг юзидаги табассуми кўнглидагини бир лаҳза ҳам яшира олмас эди: бу мушукча, Наташа билан Борисдан ташқарига чиқиши биланок, яна ҳам каттиқрок ирғишламоқ ва тоғасининг ўғли билан хушторлик қилишни кутиб ўтирганлиги кўриниб турар эди.

Кекса граф меҳмон хонимга ўгирилиб, унга Николайни кўрсатар экан:

– Шунақа гаплар, азизим, – деди, – унинг дўсти Борис офицер бўлди, Николай ҳам дўстлик туфайли ундан қолишмайман, деб ўтирибди; университетни ҳам, мен мўйсафидни ҳам ташлаб ҳарбий хизматга кетмоқчи, азизим, унга архивда иш ҳам, бошқаси ҳам тайёр эди. Мана дўстликни қаранг-а? – деди граф савол оҳанги билан.

– Ҳа, айтгандай, уруш эълон қилинган дейишади, – деди меҳмон хоним.

– Бу гап аллақачондан бери бор, – деди граф, – яна гапириб-гапириб қўйишаверади. Мана, дўстликни қаранг-а, азизим, – деди граф яна. – Гусар бўлмоқчи. – Меҳмон хоним нима дейишини билмай бош чайқаб қўйди, Николай худди биров унга ёмон айб қўйгандай, аччиғи келиб:

– Ҳеч дўстлик туфайли эмас, ўзим ҳарбий ишни яхши кўраман, ҳеч дўстликдан эмас, – деди.

У Соня билан меҳмон қизга қаради. Иккови ҳам унинг сўзини маъқуллагандай кулимсираб турар эди.

– Бугун Павлоград гусар полкининг полковниги Шуберт тушликка келади. У таътилга келган экан. Николайни бирга олиб кетмоқчи. Қандок қилай? – деди граф елкасини қисиб, ҳазиломуз. Ҳолбуки, бу иш уни қайғуга солганлиги кўриниб турар эди.

– Сизга айтдим-ку, дада, – деди Николай, – агар мени юборишни истамасангиз, бормайман, лекин шуни биламанки, ҳарбий ишдан бошқа ҳеч ишга ярамайман, мен дипломат ҳам эмасман, амалдор ҳам эмасман, кўнглимда бор нарсани яшира олмайман, – деб у гўзал ёшликка хос шўхлик билан Соня ва меҳмон қизга кўз ташлаб қўяр эди.

«Мушукча» унга тикилиб турар, ҳар чоғ мушуклик табиатини кўрсатиб, у билан ўйнашишга тайёрдай кўринар эди.

– Хўп, хўп! – деди граф, – дарров аччиғи келади... Бу Бонапарт ҳамманинг бошини айлантирди-я. Ҳамма бу поручик¹ қандок қилиб император бўлиб қолди экан, деб ҳайрон. Майли, ҳаммага ҳам насиб қилсин, – деди граф меҳмоннинг юзидаги истехзоли табассумни пайкамасдан.

Катталар Бонапарт тўғрисида гаплашаркан, Карагинанинг кизи Жюли ёш Ростовга мурожаат қилди:

– Афсуски, пайшанба куни Архаровларникида сиз йўқ эдингиз. Сиз бормадингиз, мен зерикиб қолдим, – деди мулойим табассум билан.

Николай талтайиб, ёшликка хос шўх табассум билан

¹ **Поручик** (полякча) – Чор Россияси армиясида подпоручикдан юқори офицерлик унвони. Ҳозирги вақтда катта лейтенант унвонига тўғри келади.

унга якинроқ ўтирди-да, ҳамон кулиб турган Жюли билан гаплаша кетди, лекин унинг бу ғайриихтиёрий табассуми, қизариб кетган ва рашкидан зўрма-зўраки илжайиб турган Солянинг юрагига тикон бўлиб қадалганини пайкамади. Сўз орасида Николай Соляга қаради. Соня ниҳоятда ғазабланган ҳолда унга қаради-да, кўзидаги ёшни аранг тутиб ва лабидаги сохта табассумни зўрға сақлаб ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Николайнинг кайфи буткул ўзгарди. У гап сал тўхташи биланок ўрнидан турди-да, паришон ҳолда Соляни ахтаргани чиқиб кетди, Анна Павловна чиқиб кетаётган Николайни кўрсатиб:

– Бу ёшларнинг сирлари мунча ҳам юзада бўлмаса, – деб қўйди. – Тоғава аммаларининг фарзандлари ҳушёр бўлиши керак, – деди кейин.

Ёшлар чиқиб кетиб, куёш нури тушиб турган эшик ёпилгандан сўнг, графиня ҳеч ким бермаган саволга жавоб бериб, кўнглида сақлаб юрган гапни айтди:

– Буларни шунчалик қилгунча қанча азоб, қанча ташвиш тортилди, лекин ҳозир ҳам буларни кўриб хурсанд бўлишдан кўра, кўпроқ хавотир тортади киши. Хавотирдан бошинг чикмайди. Шу ёш – қиз бола учун ҳам ўғил бола учун ҳам жуда хавфли ёш.

– Ҳаммаси тарбияга боғлиқ, – деди меҳмон хоним.

– Гапингиз тўғри, – деди графиня давом этиб. – Худога шукур, ханузгача болаларимизнинг энг якин дўстиман, булар мендан ҳеч гапни яширмайди, – деди графиня, болаларнинг ота-оналаридан яширадиган сирлари йўқ, деб нотўғри ўйлайдиган кўп ота-оналарнинг янглишишини тақрорлаб, – мен шунга биламанки, ҳамма вақт кизларимнинг бирини маслаҳатчиси ўзим бўламан. Николинъка ҳам минг шўх бўлмасин (бола, албатта, шўх бўлади-ю), ҳар қалай, петербурглик ёшлардай бўлмайди.

Ўзи учун чигал келиб қолган масалаларни ҳамма вақт ажойиб иш дейиш билан ҳал қиладиган граф:

– Ҳа, жуда, жуда ҳам ажойиб болалар; қаранг, гусар бўлмоқчи, нима ҳам дейсиз, азизим! – деди.

– Кичкина кизингиз мунча ҳам ширин! – деди меҳмон

хоним. – Ут-а, ўт.

– Ҳа, ўт. – деди граф. – Менга тортган! Ҳаммадан товушини айтинг, ўз кизим бўлса ҳам, мактаб кўйай: галати ашулачи, иккинчи Саломони бўлади. Унга ашула ўргатгани бир итальянни олдиқ.

– Ҳали эрта эмасми? Шу ёшда ашула ўрганиш товушга зиён қилади, дейишади.

– Йўғ-е, эрта эмас! – деди граф. – Оналаримиз канақа қилиб ўн икки, ўн уч ёшда эрга тегишган?

Графиня мийгида кулар экан, Бориснинг онасига қаради.

– Бу ҳам ҳозирданок Борисни яхши кўриб қолган! Унчамунча ҳам эмас! – деди ва кўнглида сақлаб юрган гапини очиб, давом этди. – Мен уни қаттиқ тутсам, кўз-қулоқ бўлиб турсам... Худо билади, улар яширикча нималар қилишар эди (графиня «ўпишар эди», демокчи бўлди), ҳозир эса мен ҳар бир сўзини биламан. Кечқурунлари ўзи югуриб келиб ҳамма гапни айтиб беради. Эҳтимол, мен уни жуда эркалатиб кўяётгандирман, лекин, назаримда, шундоқ бўлгани яхши. Мен каттасини қаттиқ тутган эдим.

– Ҳа, мени тамом бошқача тарбия қилганлар, – деди кулимсираб, катта чиройли қизи графиня Вера.

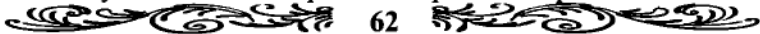
Лекин бу табассум одатдагича Веранинг чиройини очмади: аксинча, унинг юзига гайритабиий тус кирди ва шунинг учун у совуқ кўринди. Вера чиройли, ақлли, зехни ўткир, одобли ва хушовоз киз бўлиб, унинг ҳозир айтган гапи ҳам тўғри ва ўринли эди, бироқ, ажабки, меҳмон хоним ҳам, графиня ҳам унга худди «бу гапни нега айтди», дегандай ҳайрон бўлиб қарашди-ю, ноқулай аҳволда қолишди.

– Тўнгич болага ҳамма вақт бино кўйиб, фавқулудда иш қилмоқчи бўлишади, – деди меҳмон хоним.

– Сизга очигини айтиб кўйай, азизим! Графиня Верага бино кўйган эди, ҳа, дуруст, ҳартугул яхши киз бўлди, – деди граф ва «балли», дегандай Верага кўз қисиб кўйди.

Меҳмонлар тушки овқатга келгани ваъда бериб жўнашди. Графиня уларни кузатар экан:

– Бу нима қилганларинг! Ўтириб эдиларинг-да! – деди.

Х

Наташа меҳмонхонадан югуриб чиқиб кетганида гулхонага кирган эди. Гулхонада тўхтаб меҳмонхонага кулок солди ва Бориснинг чиқишига кўз тутди. У бетоқат бўлиб, типирчилаб, Борис тезда чиқа қолмагани учун йиғлай деб турган эдики, ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди. Наташа дарҳол гултуваклар орасига кириб беркинди.

Борис уйнинг ўртасига келиб тўхтади-да, орқа-олдига каради, мундирининг енгига қўнган ғуборни қоқди ва ойнанинг олдига келиб, чиройли юзини ойнага сола бошлади. Наташа писиб ўтирган жойида унга қарар, нима қилар экан, деб кутар эди. Борис ойнанинг олдида бирпас турди-ю, жилмайиб, эшикка томон юрди. Наташа уни чақирмоқчи бўлди-ю, яна чақирмади.

– Майли, хўп кидирсин, – деди у ўз-ўзига.

Борис эшикка чиқиши биланоқ нариги эшикдан кипкизариб, йиги аралаш қаҳр билан алланималар деб пичирлаб Соня кирди. Наташа Соняга қарши югуриб чикмоқчи бўлиб бир интилди-ю, яна тўхтаб, яна нималар бўлишини шу ерда туриб кузатмоқчи бўлди. У ўзининг бу қилмишидан завқ қилиб ўтирар эди. Соня алланималар деб пичирлаб меҳмонхона эшигига қарар эди. Эшикдан Николай чиқди.

– Соня! Сенга нима бўлди? Одам шундай бўладими? – деди Николай унинг олдига югуриб келиб.

– Ҳеч нарса, ҳеч нарса, қўйинг! – деб Соня йиглаб юборди.

– Нима бўлганини биламан.

– Билсангиз, жуда яхши, боринг ўша қизнинг олдига.

Николай унинг қўлидан ушлар экан:

– Соня! Менга қара! Бўлмаган бир гап учун ҳам мени, ҳам ўзингни қийнашинг яхшими? – деди.

Соня қўлини тортиб олмади, лекин йиғидан тўхтади, Наташа қимирламасдан, нафас олмай кўзлари чақнаган ҳолда буларга қараб, «Бу ёғи нима бўлар экан?» – деб ўйлар эди.

– Соня! Менга жон-у жаҳон керак эмас. Менинг жон-у жаҳоним сенсан! – деди Николай. – Мен буни сенга исбот

киламан.

– Унақа гапларинг менга ёкмайди.

– Хўп-хўп, гапирмайман, кечир, Соня! – деб Николай Соняни кучоқлаб ўпди.

«Вой, мунча ҳам яхши», – деди Наташа ичнда ва Соня билан Николай чиқиб кетгандан кейин уларнинг кетидан чиқиб, Борисни чақирди.

– Борис, бу ёкқа келинг! – деди Наташа худди бир зарур иши бордай ҳийла билан. – Сизга бир гапим бор. Бу ёкқа, бу ёкқа, – деди-да, Борисни гулхонага олиб кириб, ўзи яширинган жойга олиб борди. Борис кулимсираганича унинг кетидан борар экан:

– Қанақа гап экан? – деб сўради.

Наташа хижолат тортиб, атрофига каради-да, гултувакка ташлаган қўғирчоғини кўриб кўлига олди.

– Ўпинг қўғирчоқни! – деди.

Борис унинг яшнаб турган юзига диққат билан мулойим назар ташлади-да, индамади.

– Ўпмайсизми? Ундок бўлса, бу ёкқа келинг, – деди Наташа, гуллар орасига кириб, қўғирчоқни ташлади-ю: – Яқинроқ, яқинроқ! – деб пичирлади. У Борисни енгидан тутди, кип-қизариб кетган юзида ҳам тантана, ҳам кўркув аломати кўринар эди.

У Бориснинг юзига кўз остидан кулимсираб каради-да, ҳовлиққанидан йиғлаб юборгудай бўлиб, секингина:

– Мени-чи, мени ўпмайсизми? – деди.

Борис қизариб кетди.

– Жуда ғалатисиз-а! – деди Борис ва нима қилишини билмай, нима бўлар экан, деб қизарганича қизга томон энгашди.

Наташа бирдан гултувакнинг устига ирғиб чикди-да, ундан баландроқ бўлиб олиб, ялангоч нозик билакларини Бориснинг бўйнига солиб кучоқлади, бошини бир силкиб, сочини орқага ташлади-да, унинг қоқ лабидан ўпиб олди.

Наташа гултуваклар орасидан гулларнинг нариги томонига лип этиб ўтди ва бошини қуйи солиб тўхтади.

– Наташа, – деди Борис, – ўзингиз биласизми, мен сизни

яхши кўраман, лекин...

– Мени жуда яхши кўрасизми? – деди Наташа, унинг сўзини бўлиб.

– Ҳа, жуда яхши кўраман, лекин ҳозир бунақа ишларни... Яна тўрт йил... Ўшанда мен сиздан уйланишга розилингизни сўрайман.

Наташа ўйланиб қолди-да, нозик бармоқлари билан санаб:

– Ўн уч, ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Майли. Гап шуми? – деди.

Унинг яшнаган юзида хурсандлик ва хотиржамлик нишонаси бўлган табассум пайдо бўлди.

– Гап шу! – деди Борис.

– Умрбод-а? – деди киз, – ўла ўлгунча-я?

Наташа у билан қўл ушлашиб гул-гул очилганича барабар секин-секин қадам ташлаб, истироҳат бўлмасига қараб кетди.

XI

Графиня келди-кетдидан шунчалик чарчадики, ортик меҳмон қабул қила олмаслигини айтиб, швейцарга¹, қутлагани келган ҳамма кишиларни дастурхонга таклиф қилишни буюрди. Графиня ёшлик дўсти бўлган ва Петербургдан келганидан буён дурустгина гаплаша олмаган дугонаси княгиня Анна Михайловна билан холи суҳбатлашмоқчи эди. Ёқимли юзлари йиғламсирагандай кўринган Анна Михайловна графинянинг креслосига яқинроқ сурилиб ўтирди.

– Мен сендан ҳеч нарсани яширмайман, – деди Анна Михайловна. – Эски дугоналардан оз қолдик. Шунинг учун мен сени энг кадрли дўстим деб биламан.

Анна Михайловна Верага бир қаради-ю, гапдан тўхтади. Графиня дугонасининг қўлини кисиб қўйди.

– Вера, – деди графиня, афтидан, унча эрка бўлмаган катта қизига қараб. – Мунча ҳам бефаҳм бўлмасаларинг?

¹ Швейцар – машҳур ресторан, меҳмонхона, музей ва бошқа шунга ўхшаш маиший жойларда меҳмонларни кутиб олиш ва кузатиб қўйиш учун маъсул ходим.

Нима қиласан бу ерда? Бор, укаларинг олдига ё...

Гўзал Вера, афтидан, ҳеч оғринмади, шекилли, кинояомуз илжайди.

– Шунинг илгарироқ айтганингизда, онажон, аллақачон чиқиб кетар эдим, – деди-да, ўз уйига чиқиб кетди.

У истироҳат бўлмаси ёнидан ўтиб кетаётганида икки деразининг олдида турган Наташа-ю Борис билан Соня Николайни кўрди. У тўхтаб заҳарханда қилди. Соня Николайнинг ёнида ўтирар, Николай эса биринчи марта ёзган шеърини Соняга кўчириб бермоқда эди. Иккинчи деразининг олдида турган Наташа билан Борис Вера кириши билан жим бўлишди. Соня билан Наташа ҳудди бир гуноҳ қилгандай ва шу билан бирга мамнун бир чехра билан Верага қарашди.

Бу қувноқ ошиқча ва маъшукчаларни кўрганда Веранинг кулгиси ва завки келар эди. Бироқ бу ҳол, афтидан, Верада ҳеч қандай ёқимли ҳис уйготмади.

– Менинг нарсамга тегманглар, деб неча марта айтдим, ўз уйларинг бор-ку, – деди-да, Вера Николайнинг олдидан сиёҳдонни йиғиштириб олди.

– Ҳозир, ҳозир, – деди Николай қаламини ботириб.

– Сизларнинг ҳамма ишларинг бемаврид, – деди Вера. – Ҳали меҳмонхонага шундай югуриб кирдиларингки, сизлар учун бошқалар уялди.

Унинг сўзи ҳақ бўлганлиги учун бўлса керак, ҳеч ким унга гап қайтармади ва тўртови ҳам бир-бирига қарашиб олди. Вера сиёҳдонни кўтарганича уйда айланиб қолди.

– Муштдай бошларингдан Наташа-ю Борис билан яна сизларнинг ораларингда нима сир бўлар эди ҳалитдан, бўлмаган гап!

Наташа ҳимояткорона бир тарзда секин:

– Вера, сенинг нима ишинг бор? – деди.

Наташа, афтидан, бугун ҳаммага одатдагидан кўра хушмуомала ва меҳрибонроқ эди.

– Келишмаган қилиқлар, – деди Вера, – сизлар учун мен уяляпман. Пичир-пичирга бало борми?

– Ҳар кимнинг ўз сири бўлади. Биз Берг икковинг билан

ишимиз йўқ-ку, – деди Наташа қизишиб.

– Албатта, ишларинг бўлмайди-да, – деди Вера, – чунки мен ҳеч ноўрин иш қилмайман. Сенинг Борисга қилган муомалаларингни аямга айтиб берай-чи, нима қилар экансан.

– Наталья Ильинична менга ҳеч ножўя муомала қилганлари йўқ, мен ҳеч нарса дея олмайман, – деди Борис.

– Қўйинг, Борис, сиз шунақа ҳам дипломатсизки (дипломат сўзи болалар орасида ўзлари берган айрим бир маънода кўп ишлатилар эди), одам зеркиб кетади, – деди Наташа ғазабланганидан товуши титраб, – нега ҳадеб менга ёпишаверади? Сен ҳеч қачон бунинг фаҳмига етмайсан, – деди Верага қараб, – чунки сен ҳеч қачон ҳеч кимни яхши кўрган эмассан: сенда кўнгил бор эканми: сен Де Жанлис хонимсан (ҳақорат ҳисобланган бу лақабни Верага Николай қўйган эди), холос, сенинг бирдан бир дилхушлигинг – бировларнинг дилини сиёҳ қилиш. Ҳар қанча қилигинг бўлса, Бергингга қилавер, бизнинг ишимиз йўқ, – деди Наташа бидирлаб.

– Ҳар қалай, мен меҳмонлар олдида йигит кетидан югуриб юрмайман...

– Хўп, бўлди, муродингга етдинг, – деди Николай, сўзга аралашиб, – сассиқ гапларни айтиб, ҳамманинг дилини сиёҳ қилдинг. Юринглар, болалар бўлмасига чиқамиз.

Тўртови, ҳуркитилган қушлар галасидай ўрnidан турди-ю, уйдан чиқиб кетишди.

– Сассиқ гапни менга сизлар айтдиларинг, мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ, – деди Вера.

Эшик орқасидан уларнинг қулиб:

– Де Жанлис хоним! Де Жанлис хоним! – деган товушлари эшитилди.

Ҳамманинг ғашига тегадиган ва ёқимсиз гапларни айтган гўзал Вера жилмайди-да, улардан эшитган гаплари, афтидан, таъсир қилмади, шекилли, ойна олдида бориб шарфини, сочини тузатди; чиройли юзини кўргач, афтидан, яна ҳам ҳовури босилиб, хотиржам бўлди.

Меҳмонхонада суҳбат давом этар эди.

– Эх, азизим, – деди графиня, – менинг ҳаётимнинг ҳам ҳаммаси гул эмас. Наҳотки шу хилда ҳаёт кечирганимизда бойлигимиз узокқа етмаслигини билмасам! Бу клуб ҳам, эримнинг меҳрибонлиги ҳам. Қишлоқда турсак ҳам, дам оляпмиз дейсанми? Театр, ов, яна нима балолар. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати борми? Сен қандай қилиб шу ишларнинг уддасидан чиқдинг? Мен кўпинча сенга ҳайрон қоламан, Аннетта, сен шу ёшга кириб ўзинг якка аравада юрасан, Москвага, Петербургга бориб, ҳамма министрларга, ҳамма аъёнларга учрайсан, ҳаммаси билан муомала қила оласан. Ҳайрон қоламан! Шуларнинг ҳаммасига қандай улгурасан? Мен бунақа ишларнинг ҳеч уддасидан чиқмайман.

– Ох, жигарим! – деди княгиня Анна Михайловна.

– Битта-ю битта севган ўғлинг билан бева-ю беҳимоя қолишни худо ҳеч кимнинг бошига солмасин. Бошингга тушгандан кейин ҳаммасига ўрганасан, – деди княгиня Анна Михайловна бир қадар ифтихор билан. – Бошига тушган ишнинг ўзи йўл кўрсатди. Улуғлардан биронтасини кўриш керак бўлса, мен «фалон княгиня фалончини кўрмоқ истайди», деб хат ёзаман-у, тўғри боравераман. Извошга тушаман-у, икки марта, уч марта, тўрт марта, ишқилиб, то ишим биттунча қатнайвераман. Менинг тўғримда одамлар нима деб ўйласа, ўйлайверсин, менга барибир.

– Хўш, Боря тўғрисида кимга илтимос қилдинг? – деб сўради графиня. – Борисинг аллақачон гвардиячи офицер бўлди, Ниқолушка эса юнкер¹ бўлиб кетяпти. Ҳаракат қилгудай ҳеч кими йўқ. Сен кимга илтимос қилдинг?

– Князь Василийга илтимос қилдим. У жуда меҳрибончилик қилди. Дарров рози бўлиб, подшо ҳазратларига маълум қилди, – деди Анна Михайловна хурсанд бўлиб ва бу мақсадга эришиш учун кўрган барча хўрликларини бутунлай унутиб.

¹ Юнкер (немисча: Junker – йирик ер эгаси) – 1) феодал Пруссияда йирик ер эгаси, дворян; умуман, немис помешчиги; 2) Чор Россиясида офицерлар тайёрлайдиган ҳарбий ўқув юртининг ўқувчиси; 3) XIX асрнинг 60-йилларигача Россияда маълум муддат ҳарбий хизмат қилиб, имтиҳон топширгандан кейин офицер унвонини олиш ҳуқуқига эга бўлган дворян боласи.

– Князь Василий қариб қолибдими? – деди графиня. – Мен уни Румянцевларникида бўлган театрларимизда кўрган-нимча бошқа учратганим йўқ. Мени эсдан чиқарган бўлса керак, деб ўйлайман. Менинг кетимдан юрган эди бир вақтлар, – деди графиня табассум билан ўша вақтларни эслаб.

– Ҳамон ўша, – деди Анна Михайловна, – ҳамон илтифотли, ширинсўз. Мартаба уни айнитмабди. «Афсуски, сизга қиладиган хизматим арзирли эмас, азизим княгиня, буюраверинг», дейди менга. Яхши, жудаям яхши одам. Ниҳоятда меҳрибон. Биласанки, Наталья, мен ўғлимни қанчалик яхши кўраман. Унинг бахти учун нималар қилмас эдим. Лекин шароитим шу қадар ёмон, – деди Анна Михайловна маъюслик билан товушини пасайтириб, – шу қадар ёмонки, ҳозир ҳеч айтиб бўлмайдиган бир аҳволга тушиб қолганман. Ўша қуриб кеткур судли ишимга бутун топган-тутганим кетди-ю, лекин натижа йўқ. Биласанми, баъзан бир тийинсиз қоламан, Борисга қандай уст-бош қилиб беришни билмайман, – деди-да, княгиня рўмолчасини олиб йиғлади. – Менга беш юз сўм пул керак, лекин кўлимда битта йигирма беш сўмлик қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ Ана шу аҳволдаман... Энди бирдан бир умидим граф Кирилл Владимирович Безуховдан. Агар у отахонлик қилиб (Борисни у чўқинтирган-ку) кўлламаса, Боряга бирон нарса тайин қилмаса, бутун ҳаракатларим бекорга кетади: Боряга кийим қилиб беролмайман.

Графиня кўз ёши қилди ва ниманидир ўйлаб жим қолди.

– Гарчи бундай хаёлларга бориш гуноҳ бўлса ҳам, – деди княгиня, – мен кўпинча шуни ўйлайман: мана, дейман, граф Кирилл Владимирович Безухов ўзи якка... Қанча мол-у дунёси бор... Нима учун дунёда турибди, унга дунёда туришнинг ўзи бир оғир юк-ку! Боря эса энди кўз очиб дунёни кўряпти. У Борисга бирон мерос қолдирар, дейман, – деди графиня.

– Худо билади, дўстим! Бу бойлар, тўралар шунақа ҳам худбинки. Лекин мен, ҳар қалай, ҳозир Борисни олиб, тўғри олдига бораман-да, бор гапни айтаман. Ўғлимнинг ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ бўлгандан кейин одамлар менинг тўғ-

римда нима деса деяверсин, менга барибир, – деди княгиня ўрнидан туриб. – Ҳозир соат икки бўлди. Тушлигинглар соат тўртда тайёр бўлади. Унгача бориб келаман.

Вақтдан тўғри фойдалана оладиган, тадбиркор Петербург хонимларидан бўлган Анна Михайловна ўғлини чақиртириб, у билан бирга дахлизга чиқди.

– Яхши кол, жигарим, – деди кузатиб чиққан графиняга, – худо дегинки, ишим ўнгидан келсин, – деди ўғлидан яширикча шивирлаб.

– Граф Кирилл Владимировичникига бораётибсизми, азизам? – деди граф ҳам ошхонадан дахлизга чикиб. – Агар граф дурустрок бўлса, Пьерга айтингки, бизникига тушки овкатга келсин. У бизникига келиб болалар билан ўйин қилиб юради. Албатта, айтинг, азизам. Қани, кўрамиз, бугун Тарас қанака хунар кўрсатар экан. Бугун бизникида бўладиган тушлик граф Орловникида ҳам ҳеч қачон бўлган эмас, – деди.

ХII

Она-бола тушиб келган графиня Ростованинг каретаси похол тўшалган кўчадан ўтиб, граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ҳовлисига кирганда, Анна Михайловна эски салоннинг тагидан қўлини чиқариб, хушомадомуз меҳрибонлик билан ўғлининг қўлини секин босди-да:

– Дўстим Боренька, – деди, – яхшилаб кўришгин, ҳолаҳвол сўрагин. Граф Кирилл Владимирович, ҳар қалай, сенинг чўқинтирган отанг бўлади, сенинг келажагинг шу кишига боғлиқ. Эсингдан чиқарма, дўстим, кўлингдан келганча яхшилаб кўриш...

– Агар бу ишдан хўрликдан бошқа бирон нарса чиқшини билганимда эди... – деди ўғли совуққина. – Лекин сизга ваъда берганим учунгина қиламан.

Швейцар эшик олдида кимнингдир каретаси турганига карамай (швейцар орқали ичкаридан ижозат сўрамай тўғри икки томони ойнакорлик жавонлар ва булар орасига ҳайкаллар қўйилган йўлакка кирган) она-болага бошдан оёқ разм солиб, эски салонга диққат билан қаради-да, ким керак –

княжналарми ёки графми, деб сўради ва граф керак эканлигини билиб, граф жаноблари бугун оғиррок, шунинг учун ҳеч кимни қабул қилмайдилар, – деди.

– Қайтиб кетаверсак ҳам, бўлади, – деди Борис французчалаб.

– Жигарбандим – деди онаси ялинган товуш билан яна ўглининг қўлини ушлаб, худди бу ушлаши ўғлига тасалли берадиган ёки унинг гашига тегадигандай.

Борис индамади, шинелини¹ ечмасдан онасига савол назари билан қаради. Анна Михайловна швейцарга қараб, майин товуш билан:

– Иним, – деди, – мен граф Кирилл Владимирович қаттиқ бетоб эканликларини биламан... шунинг учун ҳам келган эдим... Мен қариндошлари бўламан... Мен у кишини безовта қилмайман, иним... Мен князь Василий Сергеевични кўрсам бас, у киши шу ерга тушганлар. Кириб айт.

Швейцар ковоғини солиб, қўнғирокнинг ипини тортди-да, ичкарига томон ўтирилган ва юқоридан чошиб тушиб, зинанинг муюлишидан қараб турган, пайпок, бошмоқ ва фрак кийган официантга:

– Княгиня Друбецкая князь Василий Сергеевичнинг хузурларига кирмоқчилар, – деб қичқирди.

Анна Михайловна девордаги катта Венеция ойнасига қараб, бўялган шоҳи кўйлагининг бурмаларини тузатди-да, зинага тўшалган гиламдан эски бошмоқлари билан шахдам кадам ташлаб, юқорига чиқиб кетди.

У яна қўл теккизиши билан ўглининг гашига тегиб:

– Дўстим, менга сўз бергансан, – деди.

Ўғли ерга караганича, унинг кетидан жимгина борар эди.

Улар залга киришди, бундаги эшиклардан бири князь Василийга ажратилган уйнинг эшиги эди.

Она-бола уйнинг ўртасига келиб, олдиларидан югуриб чиқиб қолган кекса официантдан йўл сўрамоқчи бўлиш-

¹ Шинель (русча < французча: chenille – эркакларнинг тонгги кийими, костюми) – махсус матодан тикиладиган, махсус бичимдаги пальто.

ганда, эшиклардан бирининг мнс туткичи буралди ва ундан энгил бархит пўстин кийиб, битта юлдуз таққан князь Василий чиройли ва қора соч бир эркак кишини кузатиб чикди. Бу одам петербурглик машхур доктор Лоррен эди.

– Ростини айтдингизми?, – деди князь.

– Князь, инсонлар орасида янглишмайдиган йўқ... – деб жавоб берди доктор, лотин сўзларини французча талаффуз билан айтиб.

– Яхши, яхши.....

Князь Василий ўғли билан келган Анна Михайловнага кўзи тушгач, докторни бош эгиб кузатди ва индамай, лекин савол назари билан караганича уларнинг олдига келди. Борис онасининг кўзларида тўсатдан пайдо бўлган маъюслик аломатини пайқаб, жилмайиб кўйди.

– Ох, буни қаранг-а, князь, қандай оғир кунларда сиз билан кўришишга тўғри келди-я... Азиз беморимизнинг аҳволлари қалай? – деди Анна Михайловна, худди князь Василийнинг совук, таҳкиромуз тикилиб қараб турганлигини пайқамандай.

Князь Василий, аввало, унга, сўнгра Борисга хайрон бўлиб, ҳатто тушунолмагандай назар ташлади. Борис одоб билан таъзим қилди. Князь Василий унинг саломига жавоб бермасдан, Анна Михайловнага ўтирилди ва унинг саволига, бош ва лаб ҳаракати билан «бемордан умид йўқ» деган маънода жавоб берди.

– Наҳотки? – деди Анна Михайловна ваҳима билан. – Вой, шўрим қурсин! Худо кўрсатмасин... Бу менинг ўғлим, – деб тушунтирди Борисни кўрсатиб. – Сизга ўзи миннатдорчилик билдиргани келди.

Борис яна бир марта одоб билан таъзим қилди.

– Бизга қилган бу яхшилигингизни, князь, ҳеч қачон унутмайман, ишонинг.

– Сизга яхшилик қила олганимдан хурсандман, азизим Анна Михайловна, – деди князь Василий ёқасини тузатиб. У ҳар бир ҳаракати ва сўз оҳанги билан бу ерда, яъни Москвада, ҳимояси остида бўлган Анна Михайловна олдида ўзини Петербургда Анна Шерерникида бўлган суҳбатдагидан ҳам

ортиқрок такаббур тутар эди.

– Яхши хизмат қилишга ва унвонингизга муносиб бўлишга ҳаракат қилинг, – деди у Борисга жеркиброк муомала қилиб. – Хурсандман... Сиз бу ерда таътилда юрибсизми?

Борис князнинг жеркиброк гапирганига хафа ҳам бўлмасдан, у билан гаплашгани хошиш ҳам кўрсатмасдан:

– Бошқа жойга тайин қилинган эдим, жўнагани буйруқ кутиб турибман, жаноблари, – деди. Лекин бу гапни шундай осойишта ва одоб билан айтдики, князь Василий унга тикилиб каради.

– Волидангизникида турибсизми?

– Мен графиня Ростованикида турибман, – деди Борис ва яна «жаноблари» сўзини кўшиб кўйди.

– Бу ўша Наталья Шиншинага уйланган Илья Ростов, – деди Анна Михайловна.

– Биламан, биламан, – деди князь Василий, бир қиёмдаги товуши билан. – Мен ҳеч тушуна олмадим: Наталья қандоқ қилиб шу ифлос айикқа тегди экан? Мутлақо фаҳм-у фаросати йўқ, ғалати бир одам. Бунинг устига қиморбоз ҳам дейишади..

– Лекин яхши одам, князь, – деди Анна Михайловна маъюс табассум қилиб, худди граф Ростовнинг шундай фикрга сазовор эканини билиб, чол бечоранинг гуноҳини тилаётгандай.

Княгиня бироз жим колди-ю, худди ҳозир йиғлаганга ўхшаган юзида зўр қайғу кўрсатиб:

– Докторлар нима дейишади? – деди.

– Унча умид йўқ, – деди князь.

– Менга ва Борисга қилган яхшиликлари учун граф тоғамга яна бир марта миннатдорчилик билдирсам деган эдима. У бунинг чўқинтирган отаси, – деди, худди бу гапни эшитиб. князь Василий ҳаддан зиёда хурсанд бўладигандай.

Князь Василий ўйлаб туриб афтини буриштирди. Анна Михайловна билдики, князь Василий унинг граф Безухов ёзган васиятномага шерик бўлиб чиқишидан ҳадиксираёттибди, шунинг учун уни хотиржам қилишга шошилди.

– Агар менинг граф тоғамга муҳаббатим, садоқатим

бўлмаганда эди, мен уни яхши биламан, олижаноб, оққўнгил одам, лекин ҳозир унинг ёнида фақат княжналар бор, холос. Улар ҳали ёшлар, – деди княгиня, худди графни ўзига жуда яқин тутгандай бошини қуйи солиб, пичирлаб сўради: – охират қарзини адо қилдимикан, князь? Охирги дамлар ганимат-а. Бундан ёмони йўқ, агар ўсал бўлса, уни шунга тайёр қилиш керак. Биз, хотинлар, князь, бунақа нарсаларни қандоқ айтишни биламиз. Мен кириб кўришим зарур эди. Бу менинг учун қанчалик оғир бўлса ҳам, майли, азоб-укубат чекишга ўрганиб қолганман.

Князь, афтидан, Анна Шерернинг уйидаги сингари бу ерда ҳам Анна Михайловнадан осонликча қутула олмамлигига кўзи етди.

– Сизнинг киришингиз унча зарар қилмайди-ку-я, азизам Анна Михайловна, – деди князь. – Сабр қилайлик, докторлар кечгача аҳвол маълум бўлади, дейишган эди.

– Бунақа вақтларда сабр қилиб бўлмайди-да, князь. Ахир, гап унинг охирати тўғрисида боряпти. Оҳ! Бундан ёмони йўқ, насронийнинг бўйнидаги бурчи-я.

Шу чоғ ичкарити уйнинг эшиги очилиб, графнинг жиянларидан бири ковоғи солиқ, башараси совуқ, оёғига нисбатан бели ниҳоят даражада узун бўлган княжна чиқди.

Князь Василий қайрилиб унга қаради-да:

– Хўш, аҳволи қалай? – деди.

– Бирдай. Нима ҳам бўлади, бу ерда шунча говур... – деди княжна, Анна Михайловнага танимагандай қараб.

– Вой, азизим мен сизни танимабман, – деди Анна Михайловна, очик чехра билан илжайиб ва йўрғалаганича княжнанинг олдига борди. – Мен тоғангизнинг ишларида сизга ёрдам берай деб келувдим. Хўп азоб чеккандай кўри-насиз., – деди қайғу билан кўзларини пирпиратиб.

Княжна унинг сўзига жавоб ҳам қайтармади, ҳатто табассум ҳам қилмай чиқди-кетди. Анна Михайловна қўлқопини ечди-да, мавкени қўлдан бермасдан креслога ўтириб, князь Василийни ёнига ўтиргани таклиф қилди.

– Борис! – деди ўғлига қараб илжайиб, – мен ҳозир граф тоғамнинг олдига кираман, сен, биродар, унча Пьернинг

олдига киргин: ха, Ростовларнинг таклифини эсингдан чи-
карма. Улар Пьерни тушки овқатга чакиришаётибди. Бормас
дейман-а? – деди князга қараб.

Князнинг таъби хира бўлган бўлса керак:

– Аксинча, агар сиз у йигитни кўзимдан нари қилсангиз,
жуда хурсанд бўлар эдим, – деди, – шу ерда ўтиргани ўтир-
ган. Граф уни бирон марта ҳам йўқламади.

У елкасини кисди. Официант Борисни пастга олиб туш-
ди, кейин бошқа зинадан Пётр Кирилловичнинг олдига олиб
чикиб кетди.

ХIII

Пьер Петербургда ўзига муносиб бир амал топишга ҳам
улгура олмади, безорилик қилгани учун Москвага бадарға
килинди. Граф Ростовникида айтилган гаплар, дарҳақиқат,
тўғри эди. Пьер миршабни айикқа боғлашда катнашган эди.
У Москвага бундан бир неча кун бурун келиб, одатдагича
отасиникига тушди. Гарчи ўзининг қилмиши Москвада
маълум эканлигини, отаси атрофида ўралашиб юрган ва унга
хамма вақт ёмон назар билан қарайдиган хонимлар графнинг
гашига тегиш учун бу воқеадан фойдаланишларини билса
хам, ҳар қалай, келган куниеқ ичкарига кирди. У, одатда,
княжналар ўтирадиган меҳмонхонага кириб, хонимлар би-
лан саломлашди. Буларнинг иккитаси кашта тикиб, биттаси
баланд овоз билан китоб ўқиб ўтирар эди. Буларнинг каттаси
– озода, бели узун, Анна Михайловнанинг олдига чиққан
ўша ковоги солиқ қиз – китоб ўқир, бир-биридан факат бири-
нинг юкори лабидаги ўзига жуда ярашган холи билан фарқ
киладиган иккита сўлим ва қизил юзли қиз кашта тикар эди.
Улар Пьерни худди гўрдан чикиб келган ёки ўлат теккан
кишини кўргандай қарши олишди. Катта княжна китоб
ўқишдан тўхтаб, индамай унга кўркиб кетгандай қаради.
Кичиги, юзида холи йўғи ҳам шу тусга кирди. Ҳаммадан
кичиги, табиатан хушчакчақ ва шўх бўлган холдори, ҳозир
қизик ҳодиса бўлишини билган бўлса керак, кулгиси қистаб
буни яшириш учун каштасининг устига энгашди. У ўзини
кулгидан зўрға тийиб, ипни пастга тортди ва каштасининг

нақшига қараган бўлиб энгашди.

– Салом, амма, – деди Пьер. – Салом, синглим. Мени танимаяпсизми?

– Мен сизни жуда ҳам яхши таниб турибман, жуда!

Пьер одатдагича ноқулай тарзда, лекин уялмасдан:

– Графнинг соғлиги қалай? Олдига кирсам бўладими? – деди.

– Граф ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекаётибди, афтидан, сиз унга руҳан кўпроқ азоб бергани хийла меҳнат қилибсиз.

– Графнинг олдига кирсам бўладими? – деди Пьер яна.

– Ҳм!.. Агар уни ўлдирмокчи бўлсангиз, буткул ўлдириб кўя қолай десангиз, кира қолинг. Ольга, бор қара-чи, тоғаннинг шўрваси пишдимиди-йўқми, овқат ейдиган вақти бўлди, – деди ва шу билан улар банд эканликларини, Пьер эса отасини хафа қилиш билан овора бўлган бир вақтда, улар унга ором бериш билан машғул эканликларини Пьерга кўрсатмокчи бўлди.

Ольга чиқиб кетди. Пьер бироз турди, қизларга қаради ва бош эгиб:

– Бўлмаса мен уйимда бўламан, кириш мумкин бўлганда, хабар қиларсизлар, – деди.

У чиқиб кетди. Унинг кетидан холдор қиз секин ҳиринглаб кулиб қолди.

Эртасига князь Василий келиб графнинг уйига тушди. У Пьерни олдига чақириб, бундай деди:

– Азизим, агар бу ерда ҳам Петербургдаги қилиқларингизни қиладиган бўлсангиз, оқибати ёмон бўлади, билиб қўйинг. Граф жуда бетоб, унинг олдига киришинг ҳеч керак эмас.

Шундан кейин Пьер билан ҳеч кимнинг иши бўлмади, у кунни болохонадаги бўлмасида ёлғиз ўтказди. Борис кирган вақтда Пьер уйида нари-бери юрар, ҳар замон бурчакда тўхтаб, худди душманга қилич солаётгандай деворга мушт ўқталар ва кўзойнагининг тепасидан хўмрайиб қараб, алланарсалар деб жаврар, елкасини кисар, қўлларини силкиб, яна юришда давом этар эди.

– Англиянинг куни битди, – деди у ковоғини солиб ва кимнидир бармоғи билан кўрсатиб. – Питт, миллат ва халк ҳукукига хиёнат қилганлиги учун унинг бирдан бир жазоси... – деди. У шу пайтда ўзини Наполеон ҳис қилиб, қахрамони билан хатарли Па-де-Кале бўғозидан ўтиб, Лондонни забт этган-у, энди Питтнинг жазоси нима эканлигини айтмоқчи эдики, уйга кириб келган ёш, келишган ва чиройли офицерни кўриб қолди. Юришдан тўхтади. Пьер чет элга кетганда Борис ўн тўрт яшар бола эди, шунинг учун уни мутлақо эсдан чиқарган эди, лекин шундай бўлса ҳам, ўзига хос абжирлик ва меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушладида, дўстона табассум қилди.

– Мен эсингизда бордирман-а, – деди Борис шошилмасдан, ёқимли табассум билан. – Мен онам билан графни кўргани келган эдим, лекин графнинг тоби йўқроқ, шекилли.

– Ҳа, тоби йўқ, шекилли. Унга ҳеч ором беришмайди, – деди Пьер, бу йигит ким эканлигини эслашга тиришиб. Борис Пьернинг танимаётганлигини пайқади-ю, ўзини танитишни лозим топмади-да, заррача ҳам тортинмасдан унинг кўзларига қаради.

Пьер учун ноқулай бўлган хийла узоқ жимликдан сўнг, Борис:

– Граф Ростов сизни бугун тушки овқатга келишингизни сўради, – деди.

– Ҳа! Граф Ростов-а! – деди Пьер қувониб. – Сиз унинг ўғли Ильямисиз? Буни қаранг-а, мен сизни танимай туриб эдим-а, Жако... хоним билан Воробьёв тепалигига борганимиз эсингизда борми?

Борис шошилмасдан, дадил ва бир қадар истехзоли табассум билан:

– Сиз янглишаётибсиз, – деди. – Мен Анна Михайловна Друбецкаянинг ўғли Борис бўламан. Илья – граф Ростовнинг оти, унинг ўғли – Николай бўлади. Мен ҳеч қанақа Жако хонимни ҳам билмайман.

Пьер, худди искаб-топар ёки ари талагандай, қўл ва бошини силкиди.

– Э, буни қаранг-а! Ҳамма ёқни чалкаштириб юбориб-

деб ўйларсиз.

Пьер ичида «ана, айтмадимми», деб кўйди.

– Агарда мен ҳам менинг онамни шундай кишилар каторига кўшадиган бўлсангиз, жуда хато киласиз, деб айтиб кўймокчи эдим, токи англашилмовчилик бўлмасин. Биз жуда камбағалмиз-у, лекин мен ўзим тўғримда сизга айтиб кўяй: отангиз бой одам бўлганлиги учун ҳам мен ўзимни унга қариндош деб билмайман: на мен, на онам ҳеч қачон ундан ҳеч нарса тама килмаймиз ва берган тақдирда ҳам олмаймиз.

Пьер унинг сўзига хийла вақт тушунмай турди, лекин тушунганидан кейин ирғиб дивандан тушди-да, ўзига хос шошқалоқлик ва кўполлик билан Бориснинг икки билагидан ушлади ҳамда Борисдан кўра ортиқроқ кизариб, хижолат тортган ва афсусланган ҳолда гапира бошлади:

– Бу гапингиз ғалати бўлди-ку! Нахотки мен... ким ҳам ўйлайдики... Мен яхши биламанки...

Лекин Борис унинг сўзини яна оғиздан олди:

– Кўнглимда борини айтиб кўя қолганимга хурсандман. Эҳтимол, бу гап сизга малол келар, кечиринг, – деди Борис Пьерга тасалли бериб, ҳолбуки Пьер унга тасалли бериши керак эди. – Лекин ишонаманки, сизга бу гапларим каттиқ тегмагандир деб. Менинг одатим шу: гапнинг тўғриси айтилган-қўяман... Хўш, Ростовларга нима дей? Тушки овқатга борасизми?

Борис, афтидан, оғир бурчни бўйнидан соқит қилиб, ўзини ноқулай аҳволдан чиқариб, ҳамсуҳбатини шу аҳволга солганидан кейин, яна очилиб кетди.

– Менга қаранг, – деди Пьер ўзини босиб олиб. – Сиз ажойиб одам экансиз. Ҳозир айтган гапингиз жуда яхши, ниҳоятда яхши гап. Албатта, сиз мени билмайсиз, кўп замонлар кўришмаганмиз... ёш болалар эдик... Сиз мени аллақим деб ўйларсиз... Мен сизнинг гапингизни жуда яхши фаҳм-лаяпман. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда бу гапларни айта олмас эдим, ботина олмас эдим, лекин жуда соз бўлди. Сиз билан танишганимдан ниҳоятда хурсандман. Ажаб, – деди бироз жим қолганидан сўнг илжайиб. – Сиз менинг

тўғримда нима деб ўйладингиз экан! – деб кулиб юборди: – Хўш, нима қилибди? Бундан кейин бир-биримиз билан яхшироқ таниш бўламиз. Марҳамат, – деб Бориснинг қўлини сиқди. – Биласизми, графнинг олдига сира кирганим йўк. Мени чақирмади... Яхши одам эди, унга ачинаман... Бирок начора?

– Сиз, Наполеон бўғоздан аскарини олиб ўта олар, деб ўйлайсизми? – деди Борис кулимсираб.

Борис гапни бошқа ёққа бураётганини фаҳмлаб ва шундай бўлганини маъқул кўриб, Пьер Булон экспедициясининг фойда ва зарарларини баён қила бошлади.

Лакей келиб, княгиня Борисга кутиб турганини айтди. Княгиня кетишга отланган эди. Пьер Борис билан яқинроқ ошна бўлиш учун тушликка боришга ваъда берди, кўзойнагининг устидан унга меҳрибонлик билан қараб, қўлини қаттиқ сиқди... Борис кетгандан кейин уйда Пьер яна узок айланиб юрди, лекин энди душманига қилич солаётгандай ҳаракатлар қилмас, бу ақлли, иродали ва мулойим ёш йигитни ўйлаб илжаяр эди.

Пьерда бу ёш йигитга нисбатан ёшликнинг дастлабки йилларида, хусусан, танҳолик чоғларида бўладиган ҳеч қандай сабабсиз бир меҳр уйғонди ва у билан, албатта, дўстлашишга жазм қилди.

Князь Василий княгиняни кузатмоқда эди. Княгиня, рўмолчаси кўзида, юзидан ёш оқар эди.

– Вой шўрим! Вой шўрим! – деди княгиня. – Ҳар нима бўлсам ҳам, бўйнимдаги бурчимни ўтайман. Кечаси ётгани келаман. Графни шу аҳволда қўйиб қараб туриб бўлмайди. Ҳар бир дам ганимат. Княжналар нега пайсалга солишар экан, ҳеч тушуна олмайман. Худо ўзи ёр бўлиб, графни охират қарзини узишга тайёр қилгани мен бир йўл топсам!.. Хайр, князь, худо ёрингиз бўлсин....

Князь Василий ўгирилар экан:

– Хайр, азизим, – деб жавоб берди.

Она-бола каретага ўтиргандан сўнг, княгиня:

– Оҳ, графнинг аҳволи шундай ёмонки, ҳеч кимни деярли танимайди-я, – деди.

– Мен ҳеч тушунолмаيمان, ойи, – деди Борис. – У Пьерга қандай қарар экан?

– Ҳаммаси васиятномадан маълум бўлади, ўғлим: бизнинг тақдиримиз ҳам шунга боғлиқ...

– Нега сиз граф бизга бирон нарса қолдиради, деб ўйлайсиз?

– Оҳ, дўстим! У шунчалик бой, биз эса шунчалик камбағалмиз!

– Фақат шунинг ўзи етарли асос бўла олмайди, онажоним...

– Вой шўрим! Вой шўрим! Графнинг ахволи шундай ёмонки, – деди княгиня куйиб-пишиб.

XIV

Анна Михайловна ўғли билан бирга граф Кирилл Владимирович Безуховникига жўнагандан кейин графиня Ростова рўмолчасини кўзига қўйган ҳолда ўзи ёлғиз узок вақт ўтирди. Ниҳоят, кўнғирок чалиб оксочини чақирди.

– Нима бўлди сизга, азизим, – деди зарда билан салгина ҳаяллаб кирган кизга қараб, – ишлагингиз йўқми, нима бало? Ундок бўлса, мен сизга бошқа жойдан хизмат топиб берай.

Графиня дугонасининг қайғуси билан унинг камбағал ва фақирлигидан хафа бўлгани учун феъли айниб турган эди; унинг феъли айниганлиги ҳамма вақт хизматкорни «сизлаши» ва «азизим», дейишидан маълум бўлар эди.

– Кечирасиз, – деди оксоч.

– Графни чақиринг.

Граф лапанглаб, хотинининг олдига одатдагича гуноҳкорнамо бир қиёфада келди.

– Хўш, азизим графиням! Рябчикдан қандай яхши мадерали соте¹ бўлибди-я, азизим! Мен татиб кўрдим, Тарас учун мен бекорга минг сўм берганим йўқ-да. Арзийди!

У йигитларча тирсагини тиззасига қўйиб, оқ оралаган сочини хурпайтириб, хотинининг ёнига ўтирди.

– Хўш, азиз графиням, нима гап?

¹ Мадерали соте – асалли вино.

– Гап шуки, дўстим... бу ерингга нима тегибди? – деди графиня унинг нимчасини кўрсатиб. – Соте теккан бўлса керак, – деди табассум қилиб, – гап шуки граф, менга пул керак.

Унинг юзида маъюслик акс этди.

– Хўп, жоним билан, азиз графиням! – деди граф, чўнтагидан ҳамёнини чиқариб.

– Менга кўпрок керак, граф, беш юз сўм керак, – деди графиня батист¹ рўмолчасини олиб эрининг нимчасини арта бошлаб.

– Ҳозир, ҳозир. Ҳой, ким бор? – деб кичкирди граф худди чақирган кишиси унинг овозини эшитибок бетўхтов югуриб келадигандай ишонч билан:

– Митенькани айтиб юборинглар!

Графникида ўсган ва ҳозир унинг бутун хўжалигини бошқариб турган ўша дворянзода Митенька охиста-охиста кадам босиб кириб келди.

Граф эшикдан кирган одобли ёш йигитга қараб:

– Гап бундай, азизим, менга ҳозир... – граф ўйлаб қолди. – Ҳа, етти юз сўм пул келтириб бер. Қара, ўтган сафаргидай йиртик-пиртик пуллар бўлмасин, яхшисини олиб кел, графиня учун.

– Ҳа, Митенька, янгироғини олиб келгин, – деди графиня хўрсиниб.

– Қачон келтиришни амр қиладилар, тақсирим? – деди Митенька. – Маълумлари бўлсинки... Ҳа, майли, ташвиш тортмасинлар, – деди графнинг аччиғи келганлигини кўрсатадиган тез-тез ва огир нафас олганини кўриб. – Эсимдан чиқаёзибди... Ҳозир келтириб беришни буюрадиларми?

– Ҳа, дарров келтир. Мана, графиняга бер.

Ёш йигит чиқиб кетганидан сўнг, граф илжайиб:

– Хўп баҳоси йўқ Митенькам бор-да. Йўқ деган гапни билмайди. Мен ўзим йўқ деган гапга тоқат қилолмайман. Йўқни йўндириш керак.

¹ Батист (французча: Batiste < fransuz Batiste de Chambrai номидан) – пишитилган ингичка ипдан тўқилган юпка, енгил газлама.

– Ох, граф, пул деган нарса одамни не-не кўйларга солмайди! – деди графиня. – Лекин бу пул ҳозир менга жуда зарур эди.

– Жоним графиням, ўзингиз ҳам жуда кўли очик хотинсиз, – деди-да, граф хотинининг кўлидан ўпди ва яна кабинетига кириб кетди.

Анна Михайловна Безуховникдан қайтиб келганида графинянинг олдидаги столчада, рўмолчанинг остида, ҳали ковурғаси синмаган пуллар ётар эди. Анна Михайловна графинянинг нимадандир ташвишда эканлигини пайқади.

– Ҳа, нима гап, дўстим? – деди графиня.

– Ох, граф шундай бир огир аҳволдаки! Таниб бўлмайди, шундай ёмон, шундай ёмон аҳволда-я. Мен бирпасгина олдида ўтирдим, икки оғиз ҳам сўз айта олмадим...

Графиня рўмолчанинг остидан пулни олар экан:

– Анетта, худо ҳақи, йўқ дема, – деди бирдан қизариб, бу қизариш унинг озғин, сўлиброқ қолган ва викорли юзига сира келишмас эди.

Анна Михайловна нима гап эканини дарров фаҳмлаб олди-да, ўрни келганда, графиняни абжирлик билан кучоқлаб олиш учун энгаша бошлади.

– Мана, Борисга мундир тиктириш учун мендан...

Анна Михайловна дарров уни кучоқлаб кўз ёши қилди. Графиня ҳам йиглади. Иккови жонажон дугона эканликларига, бир-бирларидан ҳеч нарсани аямасликларига, ёшлиқдан бирга ўсган икки дўст ҳозирда шундай арзимас нарса – пул билан машғул бўлганликларига ва ёшлик чоғлари ўтиб кетганига йиғлашди... Лекин иккови ҳам ўз кўз ёшларидан мамнун эди...

XV

Графиня Ростова қизлари ва бир талай меҳмонлари билан меҳмонхонада ўтирар эди. Граф эркак меҳмонларни кабинетига олиб ўтди-да, ҳар қайсисига ўзининг ишқибозлик билан йикқан усмонли трубкаларини кўрсата бошлади. У ҳар замон ташқарига чиқиб, «Ҳали келгани йўқми?» – деб сўраб кўяр эди. Улар ўзининг бойлиги, мансаби билан эмас,

тўғрисиўзлиги, муомалада очик ва тўнглиги билан ном чиқарган, киборлар доирасида «драгун¹» деб лақаб қўйилган Марья Дмитриевна Ахросимовани кутишар эди. Марья Дмитриевнани подшо хонадони билар, бутун Москва билан Петербург танирди ва ҳар иккала шахар ҳам унга хайрон бўлиб, унинг дағаллигидан зимдан кулар, унинг тўғрисида турли латифалар айтишар эди. Шундай бўлса ҳам, ҳамма уни иззат қилар ва ундан қўрқар эди.

Тутунга тўлиб кетган кабинетда гап манифест² чиқарилиб маълум қилинган уруш ва сафарбарлик тўғрисида кетар эди. Манифестни ҳали ҳеч ким ўқимаган бўлса ҳам, унинг чиққанини аллақачон ҳамма билар эди. Граф, чекиб, гапиришиб ўтирган икки меҳмоннинг ўртасидаги диванда ўтирар эди. Граф чекмасдан, гапирмасдан ўтириб, гоҳ бир томонга ва гоҳ бошқа томонга калласини кийшайтириб, чекаётганларга завқ билан қарар, ўзи гапга солиб қўйган ёнидаги икки меҳмоннинг гапига кулоқ солар эди.

Гаплашаётганлардан бири фуқаро кийимида бўлиб, юзини ажин босган, заҳил, озгин ва сокол-мўйлови қирилган, гарчи ёши анчага бориб қолган бўлса ҳам, ёшлардай хийла ҳавас билан кийинган эди. У шу хонадон аҳлидай оёғини бемалол отоманкага қўйиб ўтирар ва қаҳрабодан ясалган трубкасини лабининг бир бурчига қўйиб, дам-бадам сўрар ва тутундан афтини буриштирар эди. Бу одам графинянинг амакиваччаси – эски бўйдоқ Шиншин бўлиб, Москва меҳмонхоналарида уни тили заҳар дейишарди. У ўзини ҳамсуҳбатига тенг кўргандай гаплашиб ўтирар эди. Иккинчиси ёшгина, қизил юзли, озода, тутмалари солинган, сочлари яхшилаб таралган гвардия офицери бўлиб, қаҳрабодан трубкасини тишлаган ҳолда қип-қизил лаби билан тутунни секин тортар ва чиройли оғзидан бураб-бураб чиқарарди. Бу

¹ Драгун – Чор Россияси армиясида ва баъзи чет эл армияларида ҳам отда, ҳам пийда ҳаракат қила олган отлик аскар.

² Манифест (лотинча: manifestum – чақирик, даъват < manifestus — ошкор, очик-ойдин) – 1) ҳукуматнинг жуда муҳим сиёсий воқеа муносабати билан халққа қилган ёзма мурожаати; 2) бирор партия ёки ижтимоий ташкилотнинг дастур тарзидаги ёзма мурожаати.

одам Семенов полкининг офицери поручик Берг бўлиб, Борис полкка у билан бирга бораётган эди ва Наташа катта графиня Верага уни «куёвинг», деб ғашига тегар эди. Граф шуларнинг ўртасида ўтириб гапларига диққат билан кулок солар эди. Графнинг энг яхши кўрган эрмаги (жон-дили бўлган карта ўйинидан ташқари) одамларнинг гапига, айниқса, ўзи топиштириб қўйган икки сергапнинг гапига кулок солиб ўтириш эди.

– Хўш, отагинам, мухтарам Альфонс Карлович, – деди Шиншин кулиб ва энг оддий русча халқ сўзларини жуда кам ишлатиладиган француз ибораларига қўшиб (нуткининг хусусияти ҳам шундан иборат эди). – Хукуматдан даромад қилмоқчи бўласизми, ротадан¹ даромад олмақчи бўласизми?

– Йўқ, Пётр Николаевич, мен фақат шуни кўрсатмоқчиманки, пиёда аскар бўлиш отлик аскар бўлишдан кўра қулайроқ келади. Мана энди менинг ишимни шундан билиб олаверинг. Пётр Николаевич...

Берг ҳамма вақт жуда очик, осойишта ва одоб билан гапирар эди. У ҳамма вақт ўзи тўғрисидагина гапирар эди, бошқалар унга бевосита тегишли бўлмаган бирон нарса тўғрисида гапирётганда у теккина кулок солиб ўтирар, шу зайлда ҳеч қанча ўнғайсизланмасдан ва бошқаларни ҳам ҳеч бир ўнғайсизлантормасдан бир неча соат ўтираверар эди. Лекин сўз ўзига тегишли бўлиши биланоқ жуда батафсил ва мамнуният билан гапирар бошлар эди.

– Менинг ишим қанақа эканлигини ўзингиз ўйлаб кўринг, Пётр Николаевич: агар мен отлик аскарда бўлсам, ҳатто поручик мансабида ҳам ҳар тўрт ойда икки юз сўмдан ортик ололмас эдим, ҳозир эса икки юз-у ўттиз сўм оламан, – деди қувониб ва худди унинг муваффақияти ҳамма вақт бошқа ҳамма кишиларнинг айни муддаоси бўладигандай граф билан Шиншинга қараб, ёқимли табассум қилди.

– Бундан ташқари, Пётр Николаевич, мен гвардияга ўтиш билан кўзга кўриниб тураман, – деди Берг давом этиб,

¹ Рота (немисча: Rotte – оломон; жангчилар гуруҳи) – одатда бир неча взводдан ташкил топган, батальон таркибига кирадиган ҳарбий бўлинма, қисм.

– гвардиячи пиёда аскарда бўш ўрин ҳам тез-тез бўлиб туради. Бундан ташқари, ўзингиз ўйлаб кўрингки, икки юз-у ўттиз сўм олганимда ҳам нима бўлар эди. Ҳозир эса пул орттираётиман, яна отамга ҳам юбориб турибман, – деди Берг, оғзидан бураб-бураб тутун чиқариб.

Шиншин қаҳрабо трубкасини оғзининг у бурчига сурди-да, графга кўз кисиб:

– Дарҳақиқат!.. Немис бурганинг ҳам ёғини олади, деган матал бор, – деди.

Граф хаҳолаб кулиб юборди. Шиншин гапираётганлигини кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам унинг сўзига кулоқ солгани яқин келишди. Берг кишиларнинг юзидаги истехзоли табассумни ҳам, лоқайдликни ҳам пайқамасдан, гвардияга ўтиши билан ўз корпусидаги¹ ўртоқларидан каттарок мартабага эришиш имкониятига эга бўлганлиги, уруш вақтида рота командири² ҳалок бўлиши мумкинлиги ва у вақтда, ўзи ротада мансаб жиҳатидан катта бўлиб қолганидан кейин, осонгина рота командири бўлиб олиши мумкинлиги, полкда уни ҳамма яхши кўриши, отаси ундан мамнун эканлиги ҳақида сўзлаб кетди. Берг, афтидан, бу тўғрида гапирар экан, роҳат қилар ва бошқа кишиларнинг ҳам ўз манфаатлари бор эканлигини сира ҳаёлига келтирмас эди. У шу қадар шуқуҳ билан гапирар, бу ёш йигитнинг аҳмокона худбинлиги шу қадар очик кўриниб турар эдики, унинг сўзига кулоқ солиб ўтирганлар ҳеч нарса дейиша олмас эди.

Шиншин оёғини диван туширар экан, унинг елкасига қоқиб:

– Э, отагинам, пиёда аскарда ҳам, отлик аскарда ҳам, ҳар қаерда сизнинг ошиғингиз олчи бўлади. Мен бунга сизга ҳозирданок айтиб қўяй, – деди.

Берг хурсанд бўлиб жилмайди. Граф, ундан кейин қолганлар ҳам меҳмонхонага чиқишди.

Шундай бир пайт эдики, махсус меҳмондорчиликка ай-

¹ Корпус – бир неча дивизия ёки бржададан иборат йирик ҳарбий қўшилма.

² Командир (лотинча: commendare – ишониб топширмақ, юкламоқ) – ҳарбий кием, бўлинма, кема ва шу кабиларнинг бошлиғи.

тилган меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинишларини кутиб, узун гап бошламайдилар-у, шу билан бирга, дастурхон ёзилишига сира мунтазир эмасликларини билдириш учун гаплашиб ўтиришни зарур ҳисоблайдилар, уй эгалари эшикка ва ҳар замон бир-бирларига қараб қўядилар, меҳмонлар бу қарашдан уй эгалари кимга ёки нимага, кечиккан бирон зарур қариндошларими ёки ҳали тайёр бўлмаган овқатгами мунтазир эканликларини билмоқчи бўладилар.

Пьер айна зиёфат бошланадиган пайтда етиб келди ва уйнинг ўртасида турган бир креслога ҳамманинг йўлини тўсиб ўтирди. Графиня уни гапга солмоқчи бўлди-ю, бироқ Пьер худди бировни қидираётгандай атрофга мўлтиллаб қараб, графинянинг саволларига қисқа-қисқа жавоб берар эди. У уятчан киши бўлиб, буни фақат ўзи сезмас эди. Айик можаросини эшитган меҳмонларнинг аксарияти бу барваста, огир йигитга қараб шундай лавашанг ва ювош одам, миршабга қандай қилиб шу хилда қилиқ қилди экан, деб ҳайрон бўлишар эди.

– Сиз яқинда келдингизми? – деб сўради графиня Пьер атрофига қарар экан:

– Ҳа, хоним, – деб жавоб берди.

– Эримни кўрддингизми?

– Йўқ, хоним, – деди-да, ўринсиз илжайиб қўйди.

– Сиз Париждан яқинда келдингиз, шекилли? Жуда ажойиб шаҳар бўлса керак-а?

– Ҳа, жуда ажойиб.

Графиня дугонаси Анна Михайловна билан кўз уриштириб олди. Анна Михайловна бундан: «Бу ёш йигит билан гаплашиб ўтиринг», – деган маънони тушунди-да, унинг ёнига ўтириб, отасидан сўз очди, лекин Пьер унинг сўзларига ҳам қисқа-қисқа жавоб бераверди. Меҳмонлар ўз-ўзлари билан овора эди.

Ҳар томондан: – Разумовскийлар. Жуда яхши бўларди-да... Графиня Апраксина... – деган овозлар эшитилди. Графиня ўрнидан туриб залга чиқди. Залдан унинг:

– Марья Дмитриевнами? – деган овози эшитилди.

– Худди ўзгинаси, – деди унга жавобан йўғон товушли

бир хотин ва унга Марья Дмитриевна кирди.

Энг қарилардан бошқа ҳамма қизлар, ҳатто ҳамма хотинлар ўринларидан туришди. Йўғон гавдали, элликларга бориб жингалак сочлари оқарган Марья Дмитриевна эшик олдида тўхтаб, меҳмонларга назар ташлади-да, кенг енгини шошмасдан худди шимараётгандай тузатди. Марья Дмитриевна ҳамма вақт русча гапирар эди.

У йўғон бошқа ҳамма товушларни босиб кетадиган баланд овоз билан:

– Она-болани туғилган куни билан табрик қиламиз, – деди-да, сўнгра кўлини ўпаётган графга мурожаат қилди: – Ҳа, бетавфик чол, Москвада зерикиб қолгандирсан-а? Ов қилгани жой ҳам йўқдир? Қандок қиласан, отагинам, мана бу жўжалар катта бўлиб қолаётибди... – деди қизларни кўрсатиб. – Буларга куёв топмай иложинг йўқ.

– Хўш, казакчам, нима гап (Марья Дмитриевна Наташани казакчам деб атар эди) – деди олдига ҳеч тортинмасдан хурсанд бўлиб келган Наташани эркалаб. – Заҳар қиз эканлигини билсам ҳам, яхши кўраман-да.

У каттакон ридикюлидан ёқут кўзли исирға олиб, гулгул очилиб ва кизариб турган Наташага берди-да, дарҳол ундан ўгирилиб, Пьерга қаради.

– Э, э! Яхши йигит! Бери кел-чи, – деди паст ва ингичка сохта товуш билан. – Бери кел, яхши йигит...

У ваҳимали суратда енгини яна ҳам юқорироқ шимариб кўйди.

Пьер унга кўзойнаги орқали кўзларини мўлтиллайтиб қараб, олдига борди.

– Берироқ кел, берироқ кел, азизим! Кўлимга тушганда отангга ҳам тўғрисини айтганман, сенга ҳам айтишим фарз.

Марья Дмитриевна сукут қилди. Бу гаплар фақат муқаддима эканлигини ва бундан кейин нима гаплар бўлишини сезган ҳамма жим бўлди.

– Хўп иш қилибсан! Баракалла!.. Отаси ўлим тўшагида ётибди-ю, бу киши миршабни айиққа боғлаб ўйнаб юрибди. Уят керак, отагинам, уят! Ундан кўра урушга боргин!

Пьердан ўгирилди-да, кулгидан ўзини зўрға тийиб

турган графга қўлини узатди.

– Қани, овқатга чиксак бўлар? – деди Марья Дмитриевна.

Энг олдинда граф билан Марья Дмитриевна борарди: булардан кейинда графиня билан гусар полковниги (полк кетидан Николай билан бирга борадиган керакли одам) эргашиди. Анна Михайловна Шиншин билан борди. Берг Верага қўлини берди. Илжайиб турган Жюли Карагина Николай билан чиқди. Булардан кейин бошқалар бутун зал бўйлаб жуфт-жуфт бўлиб, ҳаммадан кейин эса болалар, мураббий ва мураббиялар якка-якка бўлиб боришар эди. Официантлар ишга тушди, стуллар тарақлади, залнинг бир томонида мусиқа гумбурлади ва меҳмонлар ўрнашди. Сўнгра графнинг хонаки мусиқа овози тиниб, пичок билан санчкиларнинг жаранглаши, меҳмонларнинг говури, официантларнинг шипиллаб қадам босиши эшитила бошлади. Столнинг тўрида графиня ўтирар, унинг ўнг томонида Марья Дмитриевна, сўл томонида эса Анна Михайловна ва бошқа меҳмонлар ўтиришар эди. Столнинг нариги бошида граф, унинг чап томонида гусар полковниги, ўнг томонида эса Шиншин ва бошқа эркак меҳмонлар тизилишган эди. Узун столнинг бир томонида балоғатга етиб қолган ёшлар – Вера билан Берг, Пьер билан Борис, бошқа томонида – болалар, мураббий ва мураббиялар ўтирар эди. Граф столдаги биллурлар, шишалар, мева-чева солинган вазалар оша ҳар замон хотинига, унинг кўк лента боғланган узун бош кийимига қараб қўяр ва ёнидаги меҳмонларга, ўзини ҳам эздан чиқармай, ҳафсала билан вино қуяр эди. Графиня ҳам мезбонлик бурчини унутмасдан, ананаслар оша назарига тепакал боши ва юзи оппоқ сочидан кип-қизил бўлиб ажралиб тургандай кўринган эрига маъноли кўз ташлаб қўяр эди. Хонимлар ўтирган томонда ўзаро аста-секин, бир қиёмда гап борар, эркаклар ўтирган томонда эса борган сари баландроқ товушлар эшитилар, айникса, кўп еб, кўп ичиб, тобора қизараётган ва граф ҳаммага ибрат қилиб кўрсатаётган гусар полковнигининг товуши авжга чиқмоқда эди. Берг, мулойим табассум қилиб, Вера билан муҳаббат – дунёвий эмас,

илохий бир хис эканлиги тўғрисида гапиришар эди. Борис ўзининг янги ошнаси Пьерга стол атрофида ўтирган меҳмонлар кимлар эканликларини айтиб, рўпарасида ўтирган Наташа билан тез-тез кўз уриштириб кўяр эди. Пьер кам гапирар, танимаган одамларига қараб-қараб кўяр ва кўп овқат ер эди. У, дастурхонга келтирилган икки хил шўрвадан тошбака шўрвасини танлаб олди-ю, шундан тортиб балиқ сомса билан кўзикорингача емаган овқати, бош лакей гоҳ «дрей-мадера», гоҳ «венгерчаси», гоҳ «рейнвейн¹» деб салфеткага ўраб ёнидаги кишининг орқасидан секин узатиб турган винолардан ичмагани қолмади. У ҳар бир кишининг олдига тўрттадан қўйилган ва графнинг номи ёзилган биллур қадашлардан биттасини олиб вино куйгани тутар, меҳмонларга тобора ёқимли алпозда қараб, хузур қилиб ичар эди. Пьернинг рўпарасида ўтирган Наташа Борисга қарар, унинг бу қарашини бил бола билан биринчи марта ўпишган ва уни яхши кўриб қолган ўн уч яшар қиз болаларнинг қарашига ўхшар эди. Наташа баъзан Пьерга ҳам шу хилда кўз ташлар эди, аммо Пьер шўх ва хушчақчақ киз қараганда негадир кулгиси кистар эди.

Николай Сонядан узоқроқда, Жюли Карагинанинг ёнида ҳамон ўша гайрихитиёрий табассум билан нима тўғрисидадир гаплашиб ўтирар эди. Соня намоишкорона табассум қилиб ўтирган бўлса ҳам, рашқдан куюниб бўлса керак, гоҳ оқариб, гоҳ кизариб бутун вужуди билан Николай ва Жюлининг гапига кулоқ солар эди. Мураббия, худди болаларга бирон киши озор бергудай бўлса, уларни ҳимоя қилишга тайёрланаётгандай, безовта бўлиб атрофга қарар эди. Немис мураббий, келтирилган овқатлар билан бу ерда бўлган турли ичимлик ва виноларни уйига, Германияга ёзадиган хатида таърифлаш учун буларнинг номларини билиб олишга ҳаракат қилар, шунинг учун бош лакей винони салфеткага ўраб ташиганидан хафа эди. Немис қовоғини солар, шу винога зор эмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилар,

¹ **Рейнвейн** – оқ узумдан тайёрланган ўткир немис виноси. Бу вино Германиянинг Рейн шаҳрида тайёрланади. Шунинг учун Рейнвейн дея номланган.

лекин вино унга ташналикни қондириш, очкўзлик важдан эмас, фақат шунчаки, номини билиш учунгина керак эканлигини ҳеч ким тушунмаганидан хафа бўлар эди.

XVI

Эркаклар ўтирган томонда суҳбат қизиб кетди. Полковник уруш эълон қилинганлиги тўғрисида Петербургда манифест чиққанини ва бу манифестнинг у қўрган нусхаси аллақачон чопар орқали бош қўмондонга юборилганини айтди.

– Бонапарт билан урушмокни бизга ким қўйибди, – деди Шиншин, – у кеккайган Австриянинг бўйнини синдирди. Энди навбат бизга келмаса эди, деб кўрқаман..

Полковник бўлик, новча, хушчакчак бир немис бўлиб, афтидан, эски ҳарбий хизматчи ва ватанпарвар эди. У Шиншиннинг сўзидан хафа бўлди.

– Ким қўйганлигини, муҳтарам афандим, – деди полковник «е» ўрнида «э» ишлатиб, – буни император хазратлари биледи. Император манифестда айтганларки, Россияга таҳдид килаётган хавф-хатарга эътиборсиз қараб тура олмайди... Мамлакат хавфсизлиги, унинг шон-шарафи ва иттифокларнинг муқаддаслиги... – деди, гўё бутун ишнинг моҳияти шу иттифокда бўлгандай, «иттифоклар» сўзига алоҳида эътибор бериб.

У ўзига хос, янглишмайдиган ва расмий ишларда малака ҳосил қилган эслаш кучи билан манифестнинг муқаддима қисмини ёд айтиб берди: «Европада мустаҳкам заминга асосланган осойишталик барпо қилиш хоҳишидан иборат бўлган подшонинг ягона ва зарурий мақсади уни қўшинининг бир қисмини чет элга суришга ва бу ниятга эришмок учун янги тадбирлар қўришга ундади».

– Ким қўйганини энди билдингизми, муҳтарам афандим, – деди насихатомуз ва стакандаги виносини ичди-да, мақтов кутиб графга қаради.

– Ёвғон ошим-у бегалва бошим, деган матал бор, – деди Шиншин афтини буриштириб ва кулимсираб. – Бу бизга жуда-жуда мос келади. Суворовдай одамни савалаб тит-питини чиқардилар. Ҳозир эса бизда Суворовдай одамлар

каёқда? Сиздан сўраяпман, – деди гоҳ русча, гоҳ французча гапириб.

– Биз сўнгги томчи конимиз қолгунча урушимиз керак, – деди полковник столга муштлаб, – императоримиз учун жонимизни беришимиз керак, ўшанда ишимиз яхши бўлади. Му-у-умкин қадар, муу-у-умкин қадар камрок гап сотиш керак бу ҳақда, – деди яна графга қараб. – Биз кекса гусарларнинг фикри ана шу – вассалом. Сиз нима дейсиз, йигитча, ёш гусар? – деди Николайга мурожаат қилиб. Николай сўз уруш тўғрисида бораётганини эшитиб, Жюлини қўйиб, полковникка тикилганича, унинг сўзларига зўр диққат билан қулоқ сола бошлаган эди.

– Тўғри айтасиз, – деди Николай кип-қизариб, ликопчани ўйнаб ва олдида турган стаканларни худди зўр хавфхатар остида қолгандай қатъият ва тажанг бир вазоҳат билан бошқа жойга олиб қўйиб. – Мен руслар ё ўлиши, ё галаба қозониши керак деган фикрдаман, – деди у, лекин бу гапни айтишга айтди-ю, бошқалардек ўзи ҳам ҳозир бундай даб-дабали сўзнинг ўрни эмаслигини пайкаб, ўнғайсизланди.

Унинг ёнида ўтирган Жюли хўрсиниб:

– Жуда яхши! Ҳақ гапни айтдингиз., – деди. Соня эса Николай гапираётган вақтда вужуди титраб, қулоғи, қулогининг орқаси, бўйни ва елкасигача қизариб кетди. Пьер полковникнинг сўзига қулоқ солар экан, унинг сўзини маъқуллаб бош ирғатар эди.

– Мана бу яхши гап, – деди у.

– Мана бу йигит ҳақиқий гусар, – деди полковник яна столга муштлаб.

– Нима тўғрисида мунча шовқин солаётибсизлар? – деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўгон овоз билан. – Нега столни муштлайсан? Кимга шовқин солаётибсан? Нима, бу ерда ўтирганлар французларми? – деди полковникка қараб.

– Мен ҳақиқатни гапираётибман, – деди полковник илжайиб.

– Ҳамон уруш тўғрисида-я, – деди столнинг нариги томонида ўтирган граф. – Ахир, менинг ўғлим урушга кетаё-

тибди, Марья Дмитриевна, урушга.

– Менинг тўртга ўғлим армияда, лекин мен қайғураётганим йўқ-ку, ҳар иш худодан: қирк йил қирғин бўлса ҳам, ажали етган ўлади, – деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон товуш билан.

– Тўғри, тўғри.

Яна хонимлар ўз бошига, эркаклар ўз бошига гапга киришиб кетди.

– Сўрай олмайсан, сўрай олмайсан! – деди Наташанинг укаси.

– Сўрайман, – деди Наташа.

Унинг юзи дадил ва шўх бир катъият ифода қилиб тўсатдан кизарди. У ўрнидан сал турди-ю, рўпарасида ўтирган Пьерга кўзи билан «қулоқ сол» дегандай ишора қилиб, онасига мурожаат қилди.

– Ойи! – деди болаларча қўнғироқдай товуш билан.

– Нима дейсан? – деди графиня кўркиб кетиб, лекин кизининг юзига қараб унинг шўхлик қилаётганини фахмлади-да, кўли билан унга таҳдид қилиб, бош чайқади.

Ҳамма жим бўлди.

– Ойи! Қанақа пирожное¹ бўлади? – деди Наташа яна ҳам баландроқ товуш билан.

Графиня ковоғини солмоқчи эди-ю, лекин бўлмади. Марья Дмитриевна йўғон бармоғи билан таҳдид қилиб:

– Казакчам, жим! – деб пўписа қилди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги бу қилиқни нима деб тушунишини билмай, катталарга қарабди.

– Сени қараб тур! – деди графиня.

Наташа ҳеч ким уришмаслигига ишониб бўлса керак, ҳеч кўркмасдан эркалик қилиб:

– Ойи! Пирожное бўладими? – деб сўради.

Соня билан семиз Петя кулиб, юзларини яширишди. Наташа укаси билан Пьерга яна қараб:

– Ана, сўрадим-ку, – деб пичирлади.

¹ Пирожний (*русча*) – ёғ, сут, тухум ва шакар аралаштириб қорилган ҳамирдан турли шаклда тайёрланган, баъзан юзига кремдан гуллар солинган қандолат маҳсулоти.

солиб машқ қилиб берди, кейин бошқа қизлар билан хушовоз деб танилган Наташа ва Николайдан бирон нарса айтиб беришни сўради. Булар худди катта одамдан сўрагандай мурожаат қилганликлари учун Наташа, афтидан, фахрланар ва шу билан бирга ашула айтгани тортинар эди.

– Нимани айтамиз? – деди Наташа.

– «Булок»ни айтамиз, – деди Николай.

– Қани, бўла қолинглар тезрок. Борис, бу ёққа келинг, – деди Наташа. – Соня қани?

У атрофга қараб, дугонаси Соняни тополмагач, уни айтиб келиш учун югуриб ташқарига чиқди.

Наташа дугонаси Соняни ўз бўлмасидан тополмай, югурганича болалар бўлмасига кирди. Соня бу ерда ҳам йўқ эди. Шундан кейин билдики, Соня йўлакдаги сандикнинг устида ўтирибди, йўлакдаги бу сандик Ростовлар хонадомидаги қизларнинг хафа бўлганда ўтирадиган бирдан бир жойи эди. Соня, дарҳақиқат, пушти ҳарир кўйлагини ғижим қилиб, энганинг йўл-йўл кир парку тўшагига мукка тушиб сандик устида ётар ва қўллари билан юзини қоплаган ҳолда ялангоч елкаларини силкитиб йиғлар эди. Куни бўйи хурсандчиликдан гул-гул очилган Наташанинг чехраси бирдан ўзгарди: кўзлари бақрайди, сўнг кенг бўйни силкинди, лабларининг икки бурчи қийшайди.

– Соня! Нима бўлди? Сенга нима бўлди?

Наташа оғзини катта очиб, юзи беўхшов тарвайиб, сабабини ўзи ҳам билмасдан, фақат Соня йиғлагани учунгина худди ёш боладай хўнграб юборди. Соня бошини кўтармоқчи ва унга қараб жавоб бермоқчи эди-ю, лекин туролмади ва юзини яна ҳам каттикрок беркитди. Наташа кўк парку тўшакка ўтириб дугонасини қучоқлаб йиғлар эди. Соня бир нав қилиб ўрнидан турди-да, кўз ёшларини артар экан, дардини айта бошлади:

– Николинька бир ҳафтадан кейин кетади... қоғози чиқибди... ўзи айтди... Мен йиғламас эдим... (У Қўлидаги қоғозни кўрсатди, бу – Николай ёзган шеър эди) мен ҳеч ҳам йиғламас эдим, лекин унинг қандай софдил йигит эканини сен билмайсан... ҳеч ким билмайди...

Соня Николайнинг қанчалик софдил эканлигини айтиб яна йиғлади.

– Сенга яхши... мен ҳасад қилмайман... Мен сени яхши кўраман, Борисни ҳам яхши кўраман, – деди бироз ўзига келиб. – Борис яхши... сизларнинг йўлларингни ҳеч нарса тўсмайди, Николай бўлса менинг тоғаваччам, бунга митрополитнинг ўзи аралашмаса... ўшанда ҳам иложи йўқ. Ундан кейин агар ойимга... (Соня графиняни она ҳисоблар ва ои дер эди)... онам Николайнинг мартаба орттириш йўлига тўсиқ бўласан, тошюраксан, яхшилиқни билмайсан, дейдилар... буни қара-я... вой худо... (У чўқиниб олди) мен у кишини, ҳаммаларингни ҳам яхши кўраман, фақат Вера... Нега унақа қилади? Мен унга нима ёмонлик қилдим? Мен ҳаммаларингдан ҳам миннатдорман, сизлардан ҳеч нарсани аямас эдим-у, лекин нима қилайки, ҳеч нарсам йўқ...

Соня ортиқ сўзлай олмади ва яна юзини қўли билан беркитиб, тўшакка мукка тушди. Наташа уни юпата бошлади. Лекин дугонасининг қайғуси нақадар зўр эканлигини тушунганлиги унинг юзидан кўриниб турар эди.

Наташа тоғаваччасининг нимадан хафа бўлганлигини ўйлаб топгандай бирдан: – Соня! – деди, – Вера зиёфатдан кейин сенга бир нима дедими?

– Ҳа, бу шеърни Николайнинг ўзи ёзган экан, мен яна бошқаларини ҳам кўчириб олдим. Вера буни менинг столимдан топиб олиб, онамга кўрсатаман, деди, яна айтдики, мен яхшилиқни билмас эмишман, онам ҳеч қачон Николайнинг менга уйланишига йўл қўймас эмишлар, у Жюлини олар эмиш. Кўриб турибсан-ку, Николай кун бўйи ўша билан бирга, Наташа! Мен нима ёмонлик қилибман-а?

У яна ҳам қуюниброқ йиғлади. Наташа уни кўтарди, кучоклади ва йиғи аралаш илжайиб, унга тасалли бера бошлади.

– Соня, сен унинг гапига ишонмагин, ишонма, жоним! Николай учовимиз истироҳат бўлмасида гаплашганимиз эсингда борми, кечки овқатдан кейин? Ўшанда гапни бир жойга қўйган эдик-ку. Ҳозир эсимда йўқ, лекин ўшанда гаплашганимизда ҳамма иш битадиган эди, бўлмайдиган ҳеч

нарса йўқ эди-ку, эсингда борми? Шиншин тоғамнинг укалари аммаларининг қизини олган-ку, сен аммамнинг, қизининг қизисан, ахир. Борис ҳам бўлади деган эди. Биласанми, мен унга ҳамма гапни айтдим. У бирам ақли, бирам яхши, – деди Наташа. – Йиглама, Соня, кўй, жоним, – кулиб уни ўпди, – Вера ўзи захар, кўй уни! Ҳеч нарса бўлмайди, Вера онамга айтмайди ҳам. Онамга Николайнинг ўзи айтади, Жюлига уйланиш унинг хаёлига ҳам келган эмас.

Наташа унинг бошидан ўпди. Соня ўрнидан турди. Бу мушукча жонланиб, кўзлари чакнади, ҳозир думини ўйнатиб, юмшоқ оёқлари узра сакрашга, ўзига муносиб қилиқ қилиб, яна копток ўйнашга тайёрдай кўринар эди.

– Сен шундай деб ўйлайсанми? Ростданми? Худо ҳақия, – деди Соня наридан-бери кўйлагини ва сочларини тузатиб.

Наташа дугонасининг кокиллари остидан чиқиб қолган сочини тузатар экан: – Худо ҳақи, рост! – деди.

Иккови ҳам кулди.

– Юр, «Булок» ашуласини айтамиз.

– Юр.

– Ҳали менинг рўпарамда ўтирган семиз Пьерни кўрдингми, жуда галати-я! – деди Наташа бирдан тўхтаб. – Жуда вақтим чоғ.

Наташа йўлақдан югурганича кетди.

Қип-қизарган Соня кийим-бошига ёпишган патни кокиб, шеърни икки кўкрагининг орасига тикди-да, енгил ва шўх қадамлар ташлаб Наташанинг кетидан йўлак бўйлаб истироҳат бўлмасига чопди. Меҳмонларнинг илтимосига кўра ёшлар квартет¹ бўлиб «Булок» ашуласини айтишди ва бу ҳаммага маъқул бўлди. Булардан кейин Николай янги ўрганган ашуласини айтиб берди:

*Сўлим оқшом, ой нур сочган дам,
Сезажаксан ўзни бахтиёр –
Ки, дунёда кимдир ҳали ҳам
Сен ҳақингда ўйлар интизор.*

¹ Квартет – 1) тўрт овоз ёки тўрт соз учун ёзилган музыка асари; 2) тўрт ижроқидан иборат ансамбль (бу ерда шу маънода).

*Ул қиз нозик бармоқлар билан
Олтин удда янграгиб торлар,
Эҳтиросли уйғунлик ила
Сени чорлар, қошига чорлар
Кун, кун ўтар, келгуси жаннат...
Насиб бўлмас дўстингга фақат!¹*

Николай кўшиқнинг сўнги бандини айтаётганда ёшлар ўйнагани тайёр турар эдилар, мусикачиларнинг оёқ товушлари ва йўталлари эшитилди.

Пьер меҳмонхонада ўтирар эди. У чет элдан келган киши бўлганлигидан Шиншин Пьер учун қизиқ бўлмаган мавзу – сиёсатдан гап очди ва бунга бошқалар ҳам кўшилди. Мусика чалинган вақтда Наташа меҳмонхонага кириб, тўғри Пьернинг олдида борди-ю, кулиб, қизариб:

– Онам сизни рақсга таклиф қилгин дедилар, – деди.

– Мен рақсни яхши билмайман, – деди Пьер, – лекин сиз менга рақс ўргатишни хоҳласангиз...

У йўғон кўлини пастроқ қилиб нозиккина кизчага узатди.

Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, мусикачилар асбобларини созлагунча Пьер мўъжаз хонимчаси билан ўтирди. Наташа чет элдан келган кап-катта одам билан рақс қилаётгани учун ўзида йўқ хурсанд эди. У ҳамманинг кўз ўнгида ўтириб, у билан худди катта қизлардай гаплашар эди. Унинг кўлида, қизлардан бири ушлаб тургани берган елпиғич ҳам бор эди. У ғоят киборона вазиятда (худо билади, буни қачон ва қаёқдан ўрганибди) ўтирар, юзини елпиғич билан елпиб, илжайиб йигити билан гаплашар эди.

Кекса графиня залдан ўтаётди:

– Хийлагина-я? Хийлагина. Уни қаранглар, уни қаранглар, – деб Наташани кўрсатди.

Наташа қизариб кулиб юборди.

– Қўйсангиз-чи, ойижон! Нега одамни уялтирасиз? Ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку!

¹ Шейрларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

Учинчи экосез¹ ярим бўлганда Марья Дмитриевна билан граф карта ўйнаб ўтирган меҳмонхонада курсилар тарақлади ва ҳурматли меҳмонларнинг кўпчилиги ва кексалар узок ўтирганликларидан керишиб, ҳамёнларини ёнларига солиб залга чиқишди. Граф билан Марья Дмитриевна олдинда борар, ҳар иккиси ҳам хурсанд эди. Граф ҳазиломуз тақаллуф билан худди ўйинга тушаётгандай, қўлларини камалак қилиб Марья Дмитриевнага узатди. У қоматини ростлади, юзи қув йигитларга хос бир табассум билан порлади, экосезанинг сўнги фигураси тамом бўлгач, мусиқачиларга қараб чапак уриб, биринчи скрипкачига²:

– Семен! Данило Купорни биласанми? – деб қичқирди.

Бу, графнинг ёшлик чоғларида рақс қилган суюкли куйи эди (аслида Данило Купор англезнинг³ фақатгина бир фигураси эди).

Наташа катта йигит билан рақс қилаётганини тамоман унутиб, бутун залга:

– Дадамни кўринглар! – деб қичқирди-да, кўнғирок сочили бошини тиззасигача эгиб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Дарҳақиқат, бутун зал қувнок чолга табассум билан боқар, у ўзидан новча, улуғсифат Марья Дмитриевна ёнида икки қўлини камалак қилиб мусиқа мақомига силкитар, елкаларини учирар, оёқларини аста-аста ерга уриб ўйнатар ва борган сайин очилиб бораётган лўппи юзидаги табассуми билан томошабинларнинг ҳозир бўладиган ўйинга иштиёқини оширар эди. Данило Купорнинг шўх кишининг завқини келтирадиган садоси эшитилиши билан залнинг ҳамма эшиклари одамга тўлди: бир томондан эркак ва бир томондан аёл хизматкорлар чиқиб, дилхушлик қилаётган хўжайинларини томоша қилиб илжайиб туришар эди.

Эшиклардан бирининг олдида турган энага баланд товуш билан: – Вой, отахонимизни қаранглар! Худди лочина, лочин! – деди.

¹ Экосеза (французча) – шотландларнинг тўрт қисмли қадимий рақс тури.

² Скрипка (русча: «гижир-гижир, гарч-гурч») – камонча билан чалинадиган тўрт торли мусиқа асбоби.

³ Англез – XVII-XIX асрларда Европада кенг тарқалган инглизча рақс тури.

наётганларида ва ҳориган ошпаз-у официантлар таом тайёрлаётганда, граф Безухов олтинчи марта ўсал бўлди. Докторлар унинг тузалишига умид йўқлигини айтишди. Тилдан қолган бемор имо-ишора билан гуноҳларига тавба қилди ва имон келтирди. Беморни соборование¹ қилишга ҳозирлик кўрилар, бутун ҳовли умуман шундай ҳолларда бўладиган бир ташвиш-тахликада эди. Кўча эшиги олдида тўпланган ва дам-бадам келаётган одамлардан эшик орқасига беркинган тобутсозлар графни кўмиш маросими учун қимматбаҳо тобут буюрилишини кузатар эдилар. Графнинг аҳволини билиш учун мутгасил адъютантларни юбориб турган Москва бош кўмондони Екатерина замонининг машҳур тўраси граф Безухов билан видолашиш учун кечкурун ўзи келган эди.

Графнинг ниҳоятда ажойиб қабулхонаси одамга лик тўлган эди. Бош кўмондон бемор билан ярим соатча ёлғиз ўтириб чиққанида ҳамма унга ҳурмат юзасидан ўрнидан турди. У одамларнинг саломига салгина бош қимирлатиш билан алик олиб, тикилиб турган докторлар, руҳонийлар ва кариндошлар орасидан мумкин қадар тезроқ ўтиб кетишга тиришар эди. Шу кунлари озган ва ранги олиниб қолган князь Василий бош кўмондонни кузатар экан, унга бир неча марта алланима деб шивирлади.

Князь Василий бош кўмондонни кузатиб, залдаги стулга ўзи ёлғиз, оёгини чалкаштириб, тирсагини тиззасига қўйиб ва қўли билан кўзини беркитиб ўтирди. Бирмунча вақтдан кейин ўрнидан турди-да, атрофга кўрқувли назар ташлаб, жадаллаганича узун йўлакдан ўтиб ҳовлининг ичкарисига, катта княжнанинг олдида қараб кетди.

Хира чироқ аранг ёритиб турган уйдаги кишилар ўзаро шивирлашар, граф ётган уйнинг эшиги ҳар сафар суст: ғит этиб очилиб, биров чиққан ёки кирганда кишилар бирдан жим бўлишар, кўзлари савол назари билан жавдирар ва хавотир бўлиб эшикка қарар эди.

Рухоний чол ёнида ўтириб, сўзига анграйиб қулоқ солиб

¹ Соборование – черков одати бўйича ўлаётган ёки оғир ётган одамнинг баданини зайтун ёғи билан мойлаш.

турган хотинга:

– Кишининг паймонаси тўлгандан кейин ҳеч илож йўқ,
– деди.

– Соборование қилиш фурсати ўтмадимикан, дейман? –
деди хотин руҳонийнинг сўзига қўшимча қилиб ва худди ўзи
ҳеч нарсани билмайдигандай.

Руҳоний чол бир неча тола мошгуруч сочи узала тушиб
ётган тепакал бошиниб силаб:

– Бу зўр савоб иш, – деди.

– Бу ким экан? Бош кўмондоннинг ўзими? – дейишар
эди уйнинг нариги бурчагида ўтирганлар. – Ёш кўринади-я!..

– Олтмишдан ошган! Граф одамни танитай қолибди
дейишадими? Соборование қилишмоқчимиди?

– Мен етти марта соборование қилинган одамни кўрган-
ман.

Бемор ётган уйдан ўртанча княжна кўзлари йигидан ки-
зариб чикди ва Екатеринанинг сурати остида таманно билан
стулга суяниб ўтирган доктор Лорреннинг ёнига ўтирди.

– Жуда яхши ҳаво, – деди доктор бугунги ҳаво тўғри-
сида берилган саволга жавобан. – Ҳаво жуда ҳам яхши,
княжна, айтгандек, Москва худди кишлокқа ўхшайди.

– Шундоқ эмасми? – деди княжна хўрсиниб. – Ичса,
майлими?

Лоррен ўйлаб қолди.

– Дорини ичадими?

– Ҳа.

Доктор брегет¹ соатига қаради.

– Бир стакан қайноқ сувга бир чимдим тартаридан
солинг (у тартари нима эканлигини нозик бармоқлари билан
кўрсатди).

– Уч марта ўсал бўлиб, ўлмай қолган одамни умримда
эшитганим йўқ, – деди немис доктор адъютантга рус сўзла-
рини немисча талаффуз қилиб.

– Ҳали жуда бардам эди-я! – деди адъютант ва шивир-
лаб: – Энди бу мол-у дунё кимга қолар экан?.

¹ Брегет – Швейцарияда чиқариладиган соат тури.

– Меросхўрлар топилади, – деди немис илжайиб.

Ҳамма яна эшикка қаради: эшик очилиб ўртанча княжна Лоррен буюрган дорини беморга олиб кириб кетди. Немис доктор Лорреннинг олдига келди.

У французча зўрга тили келишиб:

– Эрталабгача етармикин? – деди.

Лоррен лабларини юмиб, бармоғини бурни остида кимирлатиш билан «йўк» деган ишора қилди-ю:

– Шу кечадан қолмай узилади, – деди секин ва беморнинг аҳволини, унинг нима бўлишини билганига мағрурона бир табассум қилиб, нари кетди.

Бу орада князь Василий княжнанинг эшигини очди.

Бўлма ичи ғира-шира, фақат санамлар олдида иккита чирокча ёниб турар ва уйдан мушк билан гул ҳиди келар эди. Бўлманинг теварак-атрофига шифонерча, жавонча ва столчалар қўйилган, ширманинг орқасидан баланд, юмшоқ, каравотнинг оппоқ чойшаби кўриниб турар эди. Лайча хурди.

– Вой, сизмидингиз, тоға?

Княжна ўрнидан турди-да, ҳамма вақт, ҳатто ҳозир ҳам ниҳоятда силлиқ, худди яхлит бир нарсадан ясаб лак суртилгандай ярқираб турган сочини тузатди.

– Ҳа, бирон гап бўлдимми? – деб сўради, – жуда кўрқиб кетибман-а.

– Ҳеч гап бўлгани йўк, бирдай, мен фақат сен билан бир иш тўғрисида гаплашгани келдим, Катишь, – деди князь Василий ҳорғин бир киёфада княжна турган креслога ўтириб. – Мунча иситиб юборибсан, – деди у, – қани, ўтир бу ёкка гаплашайлик.

– Мен бирон ходиса бўлибдимми деб ўйлабман, – деди княжна ва князнинг рўпарасига ўтирди. Унинг юзи одатдагича тунд ва ковоғи солиқ эди.

– Ухлай деган эдим, лекин ухлолмадим, – деди княжна.

– Хўш, азизим, нима гап? – деди князь Василий унинг қўлини олиб ва одати бўйича пастга босиб.

Унинг «хўш, нима гап» дегани, айтилмасдан иккови ҳам биладиган кўп нарсаларга доир эканлиги кўриниб турар эди.

Чўпдай бели тўппа-тўғри ва оёқларига номутаносиб ра-

вишда узун бўлган княжна чағир ва бўртиб чиккан кўзларини князга тикиб ўшшайиб ўтирар эди. У бошини чайкади-ю, уф тортиб санамга каради. Унинг бу ҳаракатини кайғу ва садокат ифодаси деб билса ҳам, хориганлик ва тезроқ дам олишга умид ифодаси деб тушунса ҳам бўлар эди.

Князь Василий унинг бу ҳаракатини хориганлик ифодасига йўйди.

– Менга-чи, менга осон тутасанми? – деди князь Василий. – Почтачининг отидай ҳолдан тойганман, шундай бўлса ҳам, сен билан икки оғиз гаплашишим керак, Катишь, жуда зарур гап.

Князь Василий жим қолди. Унинг икки юзи асабий бир ҳолатда гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи томонга тортишиб, афтини хунук қилар эдики, князь Василий мехмонхоналарда ўтирган чоғларида ҳеч қачон бу ҳолатда бўлмаган эди. Унинг кўзлари ҳам одатдагидан бошқачарок: бу кўзларда гоҳ беибо шўхлик ва гоҳ кўрқув аломати кўринар эди.

Княжна орик, чўпдай кўли билан тиззасидаги лайчани ушлаб турар экан, князь Василийнинг кўзига диққат билан қарарди: лекин у тонг отгунча шундай ўтиришга тўғри келганда ҳам ўтираверадиган ва бирон савол бериб, бу жимлиқни бузмайдиганга ўхшар эди.

– Мана, кўрдингизми, азизим ва жигарим княжна Катерина Семёновна – деди князь Василий, афтидан, неча ўй-у хаёл билан зўрға сўзини давом эттириб, – бундай пайтларда ҳар тўғрида ўйлаш керак бўлади. Келажак тўғрисида, сизлар тўғрингизда... Мен ҳаммангизни ҳам ўз болаларимдай яхши кўраман, буни ўзинг биласан.

Княжна ҳамон ковоғини солиб ва кимирламасдан унга қараб турар эди.

– Ниҳоят, менинг бола-чакам тўғрисида ҳам ўйлаш керак, – деди князь Василий жаҳл билан столчани нарироқ итариб ва княжнага қарамасдан сўзида давом этди: – ўзинг биласанки, Катишь, сизлар уч опа-сингил Мамонтовалар-у яна менинг хотиним, ҳаммамиз графнинг бевосита меросхўрларимиз.

Бундай нарсалар тўғрисида гапириш ва ўйлаш сенга қанчалик оғирлигини биламан. Менга ҳам осон эмас: лекин, дўстим, ёшим эллиқдан ошиб қолди, жон бор ерда казо бор. Хабаринг борми, граф Пьернинг суратини кўрсатиб чақиринглар, деди, мен унга одам юбордим.

Князь Василий княжнага савол назари билан қаради-ю, лекин тушуна олмади: княжна айтган гапларини уқдими ё шундай қараб турибдими...

– Мен худодан факат шуни сўрайманки, тоға, – деди княжна, – шундай бандасига раҳм қилсин-у, омонатини осонлик билан олеин...

– Ҳа, ҳа, – деди князь Василий юраги сиқилиб ва тепа-кал бошини ишқаб, итариб юборган столчани жаҳл билан яна ўзига тортиб, – лекин... ахир ўзинг биласанки, ўтган киш граф васиятнома ёзиб бутун мол-мулкани бевосита мерос-хўрлари ва бизни қолдириб, Пьерга берган эди.

– Васиятнома ёзган бўлса ёзгандир! – деди княжна бепарвогина, – лекин Пьерга васият қилиши ҳеч мумкин эмас. Пьер унга никоҳсиз туғилган ўғил.

– Азизим, – деди тўсатдан князь Василий столчани бағрига босди-да, жонланиб тез-тез гапира кетди, – мабодо граф подшога хат ёзиб Пьерни қонуний ўғил қилмоқчи эканлигини арз қилган бўлса-чи? Биласанми, графнинг қилган хизматларини назарга олиб унинг илтимоси қабул қилинади...

Княжна табассум қилди, унинг табассуми гапирилиб турган нарсани ҳамсуҳбатидан кўпроқ билишига ишонган кишиларнинг табассумига ўхшар эди.

– Мен сенга яна бир нарсани айтай, – деди князь Василий унинг қўлини ушлаб: – хат ёзилиб, гарчи юборилмаган бўлса ҳам, бу хат подшога маълум, ҳамма гап шундаки, бу хат йиртиб ташланганми-йўқми. Агар йиртиб ташланмаган бўлса иш тамом, – князь Василий «иш тамом», дега-нида нимани кўзда тутганлигини англатмоқ учун уф тортди, – у вақтда графнинг қоғозлари ичидан васиятнома билан бу хатни топиб олиб подшога юборишади ва подшо, албатта, унинг илтимосини қабул қилади. Унда Пьер қонуний ўғил

бўлиб, ҳамма меросга эга чиқади.

Княжна ҳар нарса бўлганида ҳам бундай бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмаслигини кўрсатадиган бир истехзо билан илжайиб:

– Бизнинг ҳиссамиз-чи? – деб сўради.

– Ахир, азизим Катишь, бу очик кўриниб турган нарса-ку. Турган гапки, Пьер ўзи ёлғиз қонуний меросхўр бўлади-ю, сизлар мана буни ҳам ололмайсизлар. Сен шуни бир амаллаб билишинг керакки, азизим, ўша васиятнома билан хат ёзилганми, ёзилган бўлса йиртиб ташланганми? Агар мабодо эсидан чиқиб бирор жойда қолиб кетган бўлса, сен қаерда эканлигини билишинг ва топишинг зарур, чунки...

Княжна ҳамон ўшшайганича заҳарханда билан унинг сўзини кесиб:

– Бир ками шу эди! – деди. – Сизлар, ҳамма хотинлар бефаҳм дейсизлар, мен аёл бўлсам ҳам, шуни биламанки, никоҳсиз туғилган ўғил меросхўр бўлолмайди... Никоҳсиз.. – деди княжна, гўё бу гапни французча айтиш билан князнинг гапи тамоман асоссиз эканлигини кўрсатмоқчи бўлиб.

– Ҳали ҳам тушунмайсан-а, Катишь! Шунчалик фаҳм-фаросат билан тушунмайсан-а, агар граф подшога хат ёзиб, Пьернинг қонуний ўғил ҳисобланишини илтимос қилган бўлса, у вақтда Пьер – Пьер эмас, граф Безухов бўлади-да, васиятномага мувофиқ ҳамма меросни олади. Агар васиятнома билан хат йиртиб ташланмаган бўлса, у вақтда сен ўзингга олиҳимматлилик қилдим деб тасалли беришингдан ва бунинг оқибатидан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Бу турган гап.

– Васиятнома ёзилганлигини биламан: шу билан бирга бу васиятнома бўла олмаслигини ҳам биламан, сиз мени буткул бефаҳмга чиқариб қўяётганга ўхшайсиз, тоға, – деди княжна, «зап ўткир ва ҳақоратли гап айтдим-да», деб ўйлаган хотинлар қиёфасида.

– Азизим княжна Катерина Семёновна! – деди князь Василий тоқати тоқ бўлиб. – Мен сенинг олдинга тортишгани келганим йўқ, сени яхши, жонажон ва чинакам қариндошим деб, ўз фойданг тўғрисида гаплашгани келдим. Мен

сенга қайта-қайта айтдимки, агар графнинг қоғозлари орасидан подшога ёзилган хат билан Пьер номига ёзилган ҳалиги васиятнома чиқиб қолса, у вақтда сен билан сингилларинг меросхўр бўлолмайсизлар, азизим. Агар менинг гапимга ишонмасанг, биладиган одамларнинг гапига ишон: мен ҳозир Дмитрий Онуфриич билан гаплашдим (бу одам шу хонадоннинг адвокати эди), у ҳам шу гапни айтди.

Афтидан, княжнанинг кўнглига бир гап келди: юпка лаблари оқаришди (кўзлари ўша хилда қолди), гапирган вақтда товуши шундай ғўлдираб чиқдики, бундай бўлишини, афтидан, ўзи ҳам кутмаган эди.

– Жуда яхши бўлар эди, – деди княжна. – Менга ҳеч нарса керак эмас эди, ҳозир ҳам кераги йўқ.

У тиззасидан лайчани итариб ташлаб, кўйлагининг бурмасини тузатди.

– Мана миннатдорчилик, мана жонини аямаган одамларнинг кадр-у киммати, – деди княжна. – Яхши! Жуда яхши! Менга ҳеч нарса керак эмас, князь.

– Ахир сен ўзинг ёлғиз эмассан, сингилларинг бор, – деди князь Василий.

Княжна унинг гапига қулоқ солмас эди.

– Ҳа, шундай бўлишини аллақачонлари билар эдим, лекин бу даргоҳда пастлик, фирибгарлик, ҳасад, фитна фасод, яхшиликка ёмонлик ва бадхоҳликдан бошқа нарса кутишим мумкин эмаслигини унутибман.:

Князь Василий юзи илгаригидан ҳам қаттиқроқ пирпираб:

– Ўша васиятнома қаерда эканлигини биласанми, йўқми? – деб сўради.

– Ҳа, нодон эканман, мен хануз одамларга ишониб, жонимни уларга фидо қилиб юрган эканман, лекин энг тубан ва разил одамлар мақсадига эришаётибди. Бу кимнинг мақри эканлигини биламан.

Княжна ўрнидан турмоқчи бўлган эди-ю, князь унинг кўлидан ушлади. Княжна бирдан бутун одамзотдан ихлоси қайтган одамга ўхшаб қолган эди. У ҳамсуҳбатига қаҳр-у ғазаб билан қаради.

– Ҳали ҳам фурсат бор, дўстим. Шуни эсингдан чиқармагинки, Катишь, бу нарсалар ҳаммаси ғайриихти-ёрий, жаҳл устида, беморлик чоғида қилиниб кейин эсдан чиққан. Бизнинг бурчимиз, азизим, унинг хатосини тузатиш, бундай адолатсизликка йўл бермаслик билан уни сўнги дамларида хотиржам қилиш, ўша одамларни бахтсиз қилдим, деган бир армон билан ўлиб кетишига йўл қўймаслик, ўша одамларнинг...

– Унинг учун жонини фидо қилган ўша одамларнинг, – деди княжна унинг гапини оғзидан олиб ва ўрнидан тургани интилган эди-ю, князь яна қўймади. – Ўша одамларнинг ҳеч қачон қадрига етган эмас. Йўқ, тога, – деди княжна уф тортиб, – мен бу дунёда яхшиликка яхшилик кутиш мумкин эмаслигини, бу дунёда на инсоф, на адолат, ҳеч нарса йўқ эканлигини сира эсимдан чиқармайман. Бу дунёда маккор ва ичи қора бўлиш керак экан.

– Ҳай-ҳай, ўзингни бос, мен сенинг қалбинг софлигини биламан.

– Йўқ, менинг қалбим соф эмас, қора юракман.

– Мен сенинг қалбингни биламан, – деди князь, – мен сенинг қадрингга етаман, сен ҳам менинг қадримга етсанг, бас. Ўзингни бос, дурустроқ гаплашайлик, бир кунми, бир соатми, ҳали ҳам фурсат ганимат, васиятнома тўғрисида нима билсанг ҳаммасини айт, ҳаммадан зарури – унинг қаерда эканини билишинг керак. Васиятномани топсак, дарҳол графга кўрсатамиз. У, васиятномани эсдан чиқаргандир, олади-ю, йиртиб ташлайди. Биласанми, менинг бирдан бир мақсадим – унинг хоҳишини бажо келтиришдир. Мен шунинг учун ҳам келганман. Мен бу ерда графга ва сизларга ёрдам бериш учунгина ўтирибман.

– Энди ҳаммасига тушундим. Бу кимнинг макри эканлигини биламан. Биламан, – деди княжна.

– Гап бунда эмас, азизим.

– Бу сизнинг ҳимоянгизда, сизнинг меҳр қўйган Анна Михайловнангиз. Мен бу разил, қабих хотинни оқсочликка ҳам олмас эдим.

– Фурсатни бекорга ўтказмайлик..

– Бунинг қилган ишлари-я! Утган киш шу ерда юриб, ҳаммамиз, айниқса, Соня тўғрисида графга шундай расво гаплар айтибдики, мен ҳозир оғзимга ололмайман, шундан кейин граф бетоб бўлиб, икки ҳафта бизни кўргани кўзи бўлмай юрди. Бу кабиҳ ва расво васиятномани ўша кунларда ёзган: мен у вақтда бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, деб ўйлаган эдим.

– Ҳамма гап шунда-да. Нега илгарироқ менга ҳеч нарса демадинг?

– Васиятнома графнинг ёстиги остидаги накшин портфелда. Энди билдим, – деди княжна князнинг саволига жавоб бермай. – Агар менинг бирор гуноҳим бўлса, гуноҳим фақат шу разил хотинни ёмон кўрганлигим, – деб қичқирди княжна тамоман ўзгариб. – Бу хотин нега бу ерда нима қилиб юраркан? Мен унинг юзига ҳаммасини, ҳаммасини айтаман. Вақти келсин-чи!

XIX

Графнинг қабулхонаси билан княжнанинг бўлмасида мана шундай гаплар бўлаётган бир пайтда, Пьерга юборилган карета (у билан бирга келишни зарур деб билган Анна Михайловна билан) граф Безуховнинг ҳовлисига кириб келди. Каретанинг ғилдираклари дераза тагига тўшалган похолнинг устидан секингина шитирлаб бораётганда, Анна Михайловна тасалли бермоқчи бўлиб ҳамроҳига қарасаки, у каретанинг бир бурчига суяниб ухлаб қолибди. Анна Михайловна уни уйғотди. Пьер уйғониб, унинг кетидан каретадан чиқаётганидагина, ҳозир ўсал ётган отаси билан кўришмоқчи эканлигини хотирлади. У разм солиб қарасаки, карета катта эшикка эмас, орқа эшикка келиб тўхтабди. У каретадан тушаётганида мешчанча либос кийган икки киши эшик олдидан шошиб-пишиб деворнинг тагига ўтди. Пьер тўхтаб туриб, икки томондаги деворнинг тагида турган яна бирмунча шуларга ўхшаган кишини кўрди. Лекин на Анна Михайловна, на лакей ва на кучер¹, – ҳеч ким буларга эътибор

¹ Кучер (немисча: Kutscher – аравакаш) – извош хайдовчи.

килишмади. Пьер ўзича: «шундок бўлиши керакдир-да», деб ўйлади-ю, Анна Михайловнанинг кетидан бораверди. Анна Михайловна торгина, хира чирок шуъла сочиб турган ғишт зинадан чикиб борар экан, орқада колаётган Пьерга кичкирар, Пьер эса, гарчи умуман графнинг олдига бориши нима учун керак эканлигини ва хусусан, нима учун орқа зинадан чикиш керак бўлганини билмаса ҳам, Анна Михайловнанинг шошиб ва дадил кадам ташлаб кетаётганлигини кўриб: «Шундок бўлиши зарурдир», деган ўйга борди. Булар зинанинг ярмига етганда рўпарадан тапир-тупур килиб чопиб пакир кўтариб келаётган кишилар уларга урилиб йиқилиб юбораёзди. Бу одамлар Пьер билан Анна Михайловнани кўриб, ҳеч хайрон бўлмасдан деворга қапишиб туриб, йўл беришди.

Анна Михайловна уларнинг биридан:

– Княжналарникига шу ердан кириладими? – деб сўради.

Лакей худди энди ҳеч кимдан тап тортмайдигандай, дадил ва баланд овоз билан:

– Шу ердан, чап қўлдаги эшик, бекач, – деди.

Пьер зинанинг устига чиққанда:

– Балки, граф мени чақирмагандир, мен ўз уйимга кирсаммикин, – деди.

Анна Михайловна Пьер етиб олгунча тўхтаб турди.

У эрталаб ўғли билан гаплашган вақтдагидай бир ҳаракат билан Пьернинг қўлини ушлаб:

– Оҳ, азизим! Мен ҳам сиздан кам хафа бўлаётганим йўқ, лекин вазмин бўлинг, – деди.

Пьер кўзойнак орқали Анна Михайловнага мулойим назар ташлаб:

– Мен уйга кира қолай? – деди.

– Сизга ноҳақлик қилганини кўнглингиздан чиқаринг, дўстим; ахир, отангиз... эҳтимол, ўлим тўшагидадир.. – Анна Михайловна хўрсинди. – Мен сизни кўришим билан ўз ўғлимдай яхши кўриб қолдим. Менга ишонинг, Пьер. Мен сизнинг манфаатингизни эсимдан чиқармайман.

Пьер бу гапларга ҳеч тушуна олмас эди, у яна «шундок

бўлиши керакдир-да», деган ишонч билан шу чоғ эшикни очган Анна Михайловнанинг кетидан итоат билан бораверди.

Бу эшикдан орка йўлнинг дахлизига кирилар эди. Бурчақда княжналарнинг хизматкори бир чол пайпок тўқиб ўтирар эди. Пьер ҳовлининг бу томонига ҳеч қачон ўтмаган ва бу томонда шунақа уйлар бор эканлигини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Анна Михайловна, патнисда графин кўтариб уларнинг орқасидан етиб келган қиздан (уни «азизим» ва «кўзичоғим» деб) княжналарнинг соғлигини сўради ва Пьерни ғишт ётқизилган йўлакдан эргаштириб олиб кетди. Йўлакка кирилганда чап томондаги биринчи эшик княжналар ўтирадиган уйнинг эшиги эди. Графин кўтарган ҳалиги хизматкор қиз шошганидан (ҳозир бу ҳовлида ҳамма иш жадал қилинар эди) эшикни ёпмай кириб кетди: Пьер билан Анна Михайловна ўтиб кетаётиб, кўзлари ноҳосдан унга тушди ва бир-бирига яқин ўтириб гаплашаётган катта княжна билан князь Василийни кўриб қолишди. Князь Василий уларни кўргач, бетоқат бўлди ва ўзини орқага ташлади: княжна ирғиб ўрнидан турди-ю, жон-жаҳди билан эшикни шақиллатиб ёпди.

Бу ҳаракат ҳамиша оғир бўлган княжнага шу қадар ёпишмас, гердайган князь Василийнинг юзидаги кўрқув аломати шу қадар ёт кўринар эдики, Пьер тўхтаб кўзойнаги орқали ўзининг етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна ҳеч ҳайрон бўлмасдан, шундоқ бўлишини гўё ўзи билгандай, секингина илжайиб, хўрсиниб қўйди.

У Пьернинг қарашига жавобан:

– Мард бўлинг, дўстим, мен сизнинг манфаатингизни кўзлайман, – деди-ю, йўлак бўйлаб яна ҳам илдамроқ юриб кетди.

Пьер гап нимада эканлигини ва, айниқса, «вазминлик» нимадан иборатлигини билмас, лекин «шундоқ бўлиши керакдир», деб ўйлар эди. Улар йўлакдан ярим қоронги залга чиқишди, бундан графнинг қабулхонасига ҳам эшик бор эди. Бу уй совуқ ва безатилган уйлардан бири бўлиб Пьер уни

катта кўча эшигидан кирганда кўрган эди. Шу уйнинг ҳам ўртасида бўш ванна турар ва гиламга сув тўкилган эди. Уларнинг қаршисидан чиққан исириқдон кўтарган поп¹ ёрдамчиси билан хизматкор оёк учида юриб ўтиб кетишди. Улар Пьер биладиган ва икки италянча деразаси қишки боғга қараган, катта ҳайкал ҳамда Екатеринанинг бор бўйича олинган каттакон расми турган қабулхонага киришди. Қабулхонада ҳамон ўша одамлар ўша вазиятда бир-бири билан шивирлашиб ўтирар эди. Ҳамма жим, бўлиб, ранги ўчган ва афти ҳозир йиғлаганга ўхшаган Анна Михайловна билан унинг кетидан бошини қуйи солиб итоаткорона кириб келган семиз Пьерга қаради.

Анна Михайловнанинг юзи «охирги пайт» деган маънони англатар эди. У Пьерни эргаштириб, Петербург ўткир хонимларига хос ҳаракат билан эрталабқидан ҳам дадилроқ қадам ташлаб уйга кирди. У ўлим тўшагида ётган граф кўришни истаган одамни олиб кираётганлиги учун ҳеч сўзсиз қабул қилинишига кўзи етар эди. Уйда ўтирган кишиларга бир қаради-да, буларнинг орасида ўтирган графнинг руҳонийларига кўзи тушгач, наинки букилиб, балки йўрғалаганича руҳонийларнинг олдида борди ва эҳтиром билан туриб аввал бирининг, кейин иккинчисининг дуосини олди.

– Хайрият, етиб келибмиз, – деди руҳонийлардан бирига. – Биз қариндош-уруғлар жуда кўркқан эдик. Мана бу йигит графнинг ўғли, – деб секин илова қилди. – Жуда оғир пайт!

Шу гапларни айтиб, докторнинг олдида борди.

– Муҳтарам доктор, – деди, – бу йигит – графнинг ўғли... Умид борми?

Доктор ҳеч нарса демасдан, елкасини учуриб юқорига тикилди. Анна Михайловна ҳам худди ўша хилда ҳаракат қилди, елкасини учуриб, юқорига тикилди, у кўзларини қарийб юмиб, оҳ тортди-да, докторнинг олдидан Пьернинг олдида борди. У алоҳида эҳтиром ва маъюслик билан Пьерга мурожаат қилиб:

¹ Поп (юнонча) – православ черковида руҳонийнинг расмий номларидан бири.

– Парвардигорга илтижо қилинг! – деди ва ўзи чикқунча ўтириб тургани унга диванчани кўрсатди-да, оёқ учида юриб, ҳамма қараб турган эшикка томон борди, эшикни астагина ғит этиб очиб, ичкарига кириб кетди.

Пьер етакчисининг измидан чиқмасликка қарор бериб, у кўрсатган диванчага томон борди. Анна Михайловна кўздан ғойиб бўлиши биланок, уйда ўтирганларнинг ҳаммаси хаддан ташқари қизиқиш ва хайрихоҳлик билан унга тикилаётганлигини ва шафқат назари билан қараётганлигини сизди. Ҳамма худди кўрқандай, ҳатто хушомадгўйлик қилгандай уни кўзи билан кўрсатиб, ўзаро шивирлашаётганини пайқади. У ҳаммадан ҳеч қачон кўрмаган хурматни кўрар эди: руҳоний билан гаплашиб ўтирган нотаниш бир хоним ўрнидан туриб, унга жойини таклиф қилди, адъютант ерга тушган қўлқопини олиб берди; у ўтиб бораётганда докторлар хурмат юзасидан жим бўлиб, унга йўл бергани четланишди. Пьер аввал хонимни безовта қилмасдан, бошқа жойга ўтирмоқчи, ерга тушган қўлқопини ўзи олмоқчи ва йўлини тўсиб ҳам турган докторларни нариги томондан айланиб ўтмоқчи эди, бироқ шу пайтда бу одобдан бўлмас, деган фикрга келди, у бугун кечаси ҳамма кутаётган фавкуллода маросимни адо қилувчи кишиман ва шунинг учун ҳамма менга хурмат кўрсатиши керак, деган хаёлга борди. У адъютантнинг қўлидан қўлқопни индамасдан олди, хоним бўшатиб берган жойга ўтирди, каттакон қўлларини баравар турган икки тиззасига қўйиб, қадимги Миср ҳайкалларига ўхшаган бир вазиятда ўтирди, ўзича «шундок бўлиши керак экан-да», деб ўйлаб, бу оқшом гаранг бўлиб қолмаслик ва бирон беҳуда иш қилиб қўймаслик учун ўз билгисича ҳеч нарса қилмасдан, бутун ихтиёрни ўзига йўл кўрсатаётган кишилар қўлига беришга қарор қилди.

Орадан сал вақт ўтмай, князь Василий учта юлдуз тақилган кафтанини¹ кийиб, улуғворлик билан бошини баланд кўтарган ҳолда, кириб келди. У эрталабкига қараганда ўзини

¹ Кафтан (русча) – Россияда XVI-XVII асрларда кенг тарқалган кийим. Биздаги чопон кийимига тўғри келади.

бироз олдирганга ўхшар эди; ўтирганларга назар ташлаб, Пьерни кўрганида кўзлари одатдагидан кўра каттарок кўринар эди. У Пьернинг олдига келиб, унинг қўлидан ушлади (илгарилар ҳеч қачон бундок қилмас эди) ва худди шу қўлининг қанчалик маҳкам эканини синамокчи бўлгандай, пастга тортди.

– Қайғурманг, қайғурманг, дўстим. Сизни чакирттирди. Бу яхши... – деб кетмокчи бўлди.

Лекин Пьер бир нима дейишни лозим кўриб:

– Саломатликлари қалай... – деди-ю, беморни граф деб аташ одобдан бўлармикин, деган андишада дудукланиб қолди, чунки уни отам дегани уялар эди.

– Ярим соат илгари яна ўсал бўлган эди Яна бир марта ўсал бўлди. Қайғурманг дўстим...

Пьер шундай бир гаранг аҳволда эдики, «ўсал» деган сўзнинг маънисига дафъатан тушунмади. У князь Василийга ҳайрон бўлиб қаради-да, кейин «ўсал» касалнинг оғир бир ҳолати эканлигини англади. Князь Василий йўлакай Лорренга бир-икки оғиз гапирди-ю, оёқ учида юриб эшикдан кириб кетди. У оёқ учида юра олмас экан, бутун гавдаси беўхшов силкинар эди. Унинг кетидан катта княжна, ундан кейин рухонийлар ва уларнинг ёрдамчилари, хизматкорлар ҳам киришди. Ичкаридан одамлар шарпаси эшитилар эди. Ниҳоят, ҳамон ўшандай юзи ўзгарган, лекин ўз бурчини адо қилишга маҳкам бел боғлаганлиги кўриниб турган Анна Михайловна югуриб чиқди ва Пьернинг енгини ушлаб:

– Худойи таолонинг марҳамати беҳад. Соборование ҳозир бошланади. Юринг, – деди.

Пьер юмшоқ гиламдан қадам ташлаб эшикдан кирди ва шунда пайқадики, энди бу уйга киргани рухсат сўраш керак бўлмагандай, адъютант ҳам, нотаниш хоним ҳам ва яна қайси бир хизматкор ҳам унинг кетидан киришди.

XX

Пьер устун ва равоқ билан иккига бўлиниб, деворларига гилам қоқилган бу каттакон уйни жуда кўп кўрган эди. Устунларнинг нариги томони худди кечки ибодат вақтидаги

бутхонадай¹ кизгиш ёруғ бўлиб, бир томонда кизил ёгочдан ясалган ва шоҳи парда тутилган баланд каравот, иккинчи томонда шамлар қўйилган каттакон киот² турар эди. Киотнинг тагида узун вольтер креслоси турар: оппоқ оҳорли, афтидан, ҳозиргина алмаштирилган ёстиклар қўйилган бу креслода белигача зангор кўрпа ёпинган, Пьерга таниш салобатли киши чиройли кизгимтир-сарик юзини қариларга хос нуроний ажин босган ва кенг пешонасидаги бир тутам оппоқ сочи йўлбарсни эслатадиган отаси граф Безухов ётар эди. У санамлар остида ётар, семиз катта кўллари кўрпанинг устида турар эди. Кафти пастга қилиниб қўйилган ўнг кўлининг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасига мум шам қистирилган бўлиб, уни кекса хизматкор креслонинг нариги томонидан энгашиб тутиб турар эди. Креслонинг тепасида улуғвор ва яркироқ кийимлар кийган, узун сочларини елкаларига ташлаб қўйган руҳонийлар ёкилган шамларни кўтариб тантана билан аста-секин ибодат қилишар эди. Булардан бироз кейинроқда икки кичик княжна рўмолчаларини қаншарга қўйиб туришар, улардан сал олдинда княжна Катишь газабланган ва шайлангандай санамдан кўзини олмай, худди бошқа ёққа кўзим тушса айб менда эмас, деяётгандай бир киёфада туриб қолган эди. Анна Михайловна ҳалим ва қайғуга сабр билан бардош қилаётган бир алпозда нотаниш хоним билан бирга эшик ёнида турар эди. Князь Василий эшикнинг нариги томонида креслога яқин туриб, олдидаги нақшли бахмал курсининг суянчиғига шам ушлаган чап кўли билан суяниб ўнг кўли билан чўқинар ва ҳар сафар уч бармоғини пешонасига урганида юкорига қарар эди. Унинг юзи худди тақдирга тан берган ва тангрининг иродасига садоқат қилаётгандай эди. У гўё: «Агар шу ҳисларни билмасаларинг, ўзларингга қийин», деб тургандай эди.

Унинг орқасида адъютант, докторлар ва эркак хизматкорлар тизилишган, худди бутхонадаги сингари эркаклар

¹ Бутхона (форсча) – бутпарастлар ибодатхонаси. Бутга сизгинувчилар ибодатхонаси, черков.

² Киот – икона (санам) қутиси ёки рамкаси.

алоҳида-ю, хотинлар алоҳида эди. Ҳамма жим туриб чўкинар, фақат тиловат, салмоқли ва йўғон овоз билан қилинаётган қироат товуши эшитилар, бу товушлар бир лаҳза тинган вақтда одамларнинг оҳ тортиши ва оёқ шарпаси кулоқка чалинар эди. Анна Михайловна боягидай «нима қилаётганимни ўзим биламан» дегандай, бир катъият билан уйнинг ўртасидан ўтиб Пьернинг олдига борди-да, унга шам берди. Пьер шамни ёқди, эс-хуши атрофидаги одамларда бўлгани учун шам ушлаган қўли билан чўкина бошлади.

Қизил юзли, кулгичли, холдор кичик княжна Софи Пьерга караб турар эди. У кулиб, юзини рўмол билан беркитди-ю, анчагача очмади; очганидан кейин яна Пьерга кўзи тушиб тагин кулиб юборди. У Пьерга кўзи тушса, кулгидан ўзини тия олмаслигини билса ҳам, унга ҳадеб карагиси келар эди, шунинг учун бирон кор-ҳол бўлмасин деб, секин нариги томонга ўтиб кетди. Ибодат ярим бўлганда руҳонийлар бирдан жим бўлиб бир-бирлари билан шивирлашиб қолишди: графнинг қўлини ушлаб турган кекса хизматкор ўрнидан туриб, хотинларга мурожаат қилди. Анна Михайловна олдинга чиқди-ю, беморнинг устига энгашиб, орқасидан бармоғи билан имлаб, Лорренни чақирди. Шамсиз, устунга суяниб, мазҳаби бошқа бўлса ҳам, ҳозир қилинаётган маросимнинг зарурлигини тушунадиган ва ҳатто бунга маъқуллайдиган бир ажнабий вазиятда одоб билан турган француз доктор аста-аста қадам босиб беморнинг ёнига келди. Унинг зангори кўрпа устида турган бўш қўлини оппоқ ва нозик бармоқлари билан ушлади-да, тескари ўгирилиб томирини кўрди ва ўйланиб қолди. Беморга бир нима ичиришди, атрофдаги одамлар жунбишга келди, сўнгра ҳамма ўз жойига қайтиб яна ибодат бошланди. Ҳамма бемор билан овора бўлган вақтда Пьер князь Василийнинг стул орқасидан чиқиб, беморнинг олдига келмасдан, унинг ёнидан ўтиб, катта княжнанинг олдига борганини ва у билан ётоқнинг тўрига, шоҳи парда тутилган баланд каравот томонга кетганини кўрди. Унинг юзида ҳамон ўша «нима қилаётганимни ўзим биламан, агар менга тушунмасаларинг, ўзларингга қийин», деган маъно бор эди. Князь билан княж-

на иккови каравотдан наридаги эшикка кириб кетишди-ю, ибодат тамом бўлгач, бирин-кетин чиқиб ўз жойига келиб туришди. Пьер бу оқшом кўз олдида бўлаётган ҳамма ишларга шундоқ бўлиши зарур, деб қарагани учун бунга ҳам эътибор қилмади.

Ибодат тамом бўлгандан кейин руҳоний беморнинг таинство¹ қабул қилишини камоли эҳтиром билан табриклади. Бемор ҳамон илгаригидай, худди ўлик сингари, қимирламасдан ётар эди. Унинг атрофидаги кишилар ивирсишар, оёқ товушлари ва шивирлашлар эшитилар, булар орасидан, айниқса, Анна Михайловнанинг шивирлаши ажралиб турар эди.

Пьер Анна Михайловнанинг:

– Албатта, каравотга ётқизиш керак, бу ерда сира иложи йўк... – деганини эшитиб қолди.

Беморни докторлар, княжналар ва хизматкорлар шундай куршаб олишдики, Пьер кўз олдида шунча одам бўлишига қарамасдан, бутун ибодат давомида бир лаҳза ҳам назаридан нари кетмаган оппоқ соч билан кизғимтир сариқ бошни кўра олмай қолди. Креслони ўраб олган кишиларнинг оҳиста ҳаракат қилишидан Пьер беморни кўтариб олиб бораётганликларини пайқади. Пьер хизматкорлардан бирининг ваҳима билан:

– Қўлимдан ушла, бўлмаса тушириб юборасан, – деб шивирлаганини, ундан кейин яна бошқаларнинг, – пастдан... яна бир киши ушласин, – деган товушларини эшитди. Одамлар олиб бораётган нарсалари ҳаддан ташқари оғирдай, ҳансирашар ва шошиб қадам босишар эди.

Беморни кўтариб бораётганлар (булар орасида Анна Михайловна ҳам бор) яқинлашганда Пьернинг кўзи одамларнинг елкаси билан бўйи орасидан беморнинг очиқ турган семиз кўкрагига, одамлар қўлтиғидан кўтариб турган кенг елкасига, оқ жингалак сочи ва йўлбарсни эслатадиган пешонасига тушди. Унинг юзи, фавқулодда кенг пешонаси ва ёноқлари, келишган озгин, улуғвор нигоҳи, ўлим олдида

¹ Таинство – мўъжизакор илоҳий кучга эга бўлган диний маросим.

ҳам ўзгармаган афти бундан уч ой бурун, Пьерни Петербургда жўнатган вақтида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Бироқ бошини кўтариб бораётган кишилар бир текисда кадам босмаганликларидан ҳолсиз чайқалар, кўзлари мўлтиллаш эди.

Беморни олиб борган кишилар баланд каравот ёнида бир неча муддат ивирсиганларидан сўнг таркалишди. Анна Михайловна Пьернинг енгига қўлини теккизиб «Юринг», – деди. Пьер Анна Михайловна билан бирга каравот ёнига келди. Граф таинство қабул қилгани муносабати билан бўлса керак, тантанали бир вазиятда ётқизилган эди. У баланд ёстикқа суянган, қўллари зангор кўрпанинг устига узала тушиб ётар эди. Пьер келганда граф унга тикилиб қаради, лекин бу қарашнинг маъно ва мавҳумини билиб бўлмас эди. Бу қараш ё ҳеч қандай маъно ифода қилмас эдию, фақат кўз бўлгани учун бирон ёққа қараш керак бўлганидан қарар эди, ё жуда қўп маъно ифода қилар эди. Пьер нима қилишини билмай тўхтади-да, етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўзи билан беморнинг қўлини кўрсатди ва ўп, деб лаби билан имо қилди. Пьер кўрпага бирон жойим илинмасин, деб бўйнини чўзиб Анна Михайловнанинг маслаҳатини бажо келтирди ва беморнинг каттакон, семиз қўлига лабини қўйди. Графнинг на қўли қимирлади ва на юзининг бирон жойи. Пьер яна «нима қилай», деган мазмунда Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна кўзи билан каравотнинг ёнида турган креслони кўрсатди. Пьер итоаткорлик билан креслога ўтирар экан, «тўғри тушундимми», деб унга яна савол назари билан қаради. Анна Михайловна маъқуллаб бош ирғади. Пьер ўзининг беўхшовлигидан, йўғон гавдаси қўп жой олишидан ўнғайсизланиб бўлса керак, яна Миср ҳайкалидан икки қўлини баравар турган тиззасига қўйиб, жони борича ўзини кичик кўрсатишга тиришиб, қисилиб ўтирар эди. У графга қаради. Граф эса ҳамон Пьер тикка турган чоғида юзи турган ўринга қарар эди. Анна Михайловна ҳозир, ота-бола дийдор кўришувининг сўнгги лаҳзаларида худди юрак-бағри эзилаёт-

гандай бир тусга кирди. Бу ҳол икки дақиқа давом этган бўлса ҳам, Пьерга бир соатдай туюлди. Тўсатдан графнинг юзидаги йирик мускуллари билан ажинлари уча бошлади. Борган сари каттиқ учиб, унинг чиройли оғзи қийшайди (Пьер отаси жон беришга нақадар яқин бориб қолганлигини фақат шундагина билди), қийшайган оғзидан нотайин ва бўғиқ бир товуш эшитилди. Анна Михайловна унинг кўзларига диққат билан қарар, унинг нима демоқчи эканлигини фаҳмлашга тиришар, гоҳ Пьерни, гоҳ идишдаги ичимликни кўрсатар, гоҳ князь Василийми деб пичирлаб сўрар ва гоҳ кўрпага имо қилар эди. Беморнинг юзида ва кўзларида бетоқатлик аломати кўринди. У кимирламай турган хизматкорга қарамоқчи бўлиб интилди.

– Бу ёнбошларига ўгирилмоқчилар, – деб шивирлади хизматкор ва графнинг оғир гавдасини кўтариб, юзини деворга буриш учун ўрнидан турди.

Пьер унга ёрдам бергани кўзгалди.

Графни ёнбошига ўгирган вақтда унинг бир қўли орқасида мажолсиз қолди, бу қўлни тортиб олиш учун ҳарчанд уринса ҳам бўлмади. Граф бу жонсиз қўлига Пьернинг ваҳима билан қараганини пайқадими ёки сўнгги дақиқаларни ўтказаетган бошига бирон фикр келдими, аввал мажолсиз қўлига, кейин Пьернинг ваҳима босган юзига, яна қўлига қаради-да, юзида худди ўзининг ожизлигига кулгандек ҳозирги афтига ярашмаган хаёл, укубатли табассум пайдо бўлди. Бу табассумни кўриш билан Пьернинг юраги бирдан орқасига тортиб, бурни ачишди ва кўзига ёш келди. Беморни деворга қаратиб ётқизиб қўйишди. Бемор чуқур нафас олди.

– Хушдан кетди, – деди Анна Михайловна, навбатчиликка келаётган княжнани кўриб, – юринг.

Пьер чиқиб кетди.

XXI

Қабулхонада Екатеринанинг сурати остида ўтириб, нима тўғридадир қизгин гаплашаётган князь Василий билан катта княжнадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар етакчиси

билан келаётган Пьерни кўргач, жим қолишди. Пьернинг назарида, княжна ниманидир яширгандай кўринди ва унинг:

– Шу хотинни кўргани кўзим йўк, – деб шивирлагани эшитилди.

– Катишь кичкина меҳмонхонага чой келтиришни буюрди, – деди князь Василий Анна Михайловнага. – бориб чой ичсангиз бўлар эди, Анна Михайловна, жон ҳам керак ахир..

У Пьерга ҳеч нарса демади-ю, фақат билагини ушлаб меҳр билан сиқиб қўйди. Пьер билан Анна Михайловна кичкина меҳмонхонага кирди.

Доктор Лоррен кичкина ва давра меҳмонхонада чой анжомлари билан совуқ кечки таом турган стол ёнида тикка туриб хитойи пиёлада тез-тез чой хўплар экан:

– Уйқудан колган одамга бир пиёла яхши рус чойидан фойдалироқ нарса йўк, – дер эди. Шу кечаси граф Безуховникида бўлган ҳамма одамлар стол атрофига тамадди қилгани тўпланишган эди. Пьер ойналар билан кичкина столлар турган бу давра меҳмонхоначани жуда яхши эслади. Графнинг уйда бўлган балларда рақс қилишни билмаган Пьер шу ойнакорли уйда ўтириб, бал кийимлари кийиб, очик бўйинларига брильянт ва марварид таққан хонимлар шу ердан ўтишда аксларини бир нечта қилиб кўрсатадиган чароғон ойналарга қарашларини томоша қилишни яхши кўрар эди. Энди ўша ёруғ меҳмонхоначани бир жуфт шам хира ёритиб турар ва бу ярим кечада кичкина столчада чой анжомлари ҳамда ликопчалар тартибсиз холда ётар, ясанмаган, турли-туман одамлар ўзаро шивирлашиб ўтирар, у ҳар бир ҳаракатлари ва ҳар бир сўзлари билан ётоқда нима бўлаётгани билан нима қутилишини ҳеч ким эсидан чиқармаганлигини кўрсатар эди. Пьер жуда оч колган бўлса ҳам, ҳеч нарса емади. У етакчисига савол назари билан қараган эди, унинг оёқ учиди юриб князь Василий билан катта княжна ўтирган қабулхонага кириб кетаётганлигини кўрди. Пьер бунни ҳам «шундай бўлиши керакдир», деб ўйлаб, бироздан кейин унинг кетидан борди. Анна Михайловна княжнанинг ёнида турар ва иккови ҳам қизишган ҳолда бара-

варига шивирлашиб гапиришар эди.

Княжна ўз бўлмасининг эшигини Анна Михайловнанинг юзига ёпган вақтидагидай бир кайфиятда бўлса керак:

– Нима кераг-у, нима керак эмаслигини ўзим биламан, сиз аралашманг, княгиня, – дер эди.

Анна Михайловна княжнага ётоққа киргани йўл бермасдан мулойимлик билан писанда қилар эди.

– Ахир, азизим, княжна, ором олиши керак бўлган шундай дақиқаларда бу нарса бечора тоғангиз учун жуда оғир бўлмайдами? Унинг дунёдан кўз юмаётган вақтида биз молдунё тўғрисида гапириб ўтирсак...

Князь Василий креслода оёғини чалкаштириб, эркин бир вазиятда ўтирар эди. Унинг юзи пирпирар, худди пастга осилиб тушгандай кўринар, лекин бу икки хотиннинг можаросига унча эътибор қилмаётгандай кўринар эди.

– Оббо, азизим Анна Михайловна, кўйинг Катишь билганини қилсин. Граф уни қанчалик яхши кўришини биласиз.

– Бу қоғозда нима ёзилганлигини мен билмайман ҳам, – деди княжна князь Василийга қўлидаги нақшин портфелни кўрсатиб. – Мен шуни биламанки, унинг ҳақиқий васиятномаси катта столда сақланади, буниси эса эсдан чиқиб кетган қоғоз...

Княжна Анна Михайловнанинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлган эди-ю, ирғиб яна йўлини тўсди.

– Биламан, азизим, биламан, жонгинам княжна! – деди Анна Михайловна худди портфелни ҳали-вери қўйиб юбормайдигандек маҳкам ушлаб. – Азизим княжна, мен сиздан илтимос қиламан, айланиб кетай, беморни аянг. Айланиб кетай...

Княжна индамади. Фақат портфель устидаги баҳсинг таъсири сезилиб турарди. Агар у ҳозир бирон нарса дегудай бўлса, Анна Михайловнани жуда силтаб ташлаши муқаррар эди. Анна Михайловна портфелни маҳкам ушлаб турган бўлса ҳам, мулойим ва ширинсўзлигини кўймас эди.

– Пьер, бу ёққа келинг, дўстим. Қариндошлар кенгашида у ортиқча бўлмаса керак, шундай эмасми, князь?

– Нимага индамайсиз, тоға, – деб княжна бирдан шун-

дай бақирдики, унинг товушини меҳмонхонада ўтирганлар эшитиб, чўчиб тушди. – Аллакаёқдаги одамлар суқилиб, жон бераётган беморнинг бўсағасида хархаша қилиб ўтирганда сиз нега индамайсиз? Игвогар! – деди-да, княжна ғижиниб, жонининг борича портфелни тортди.

Бироқ Анна Михайловна портфелни қўлидан чиқармаслик учун бир неча кадам босди ва унинг қўлини ушлади.

– Оҳ! – деди князь Василий таънаомуз ва ҳайрон бўлиб. У ўрнидан турди. – Айб эмасми? Қўйиб юборинг, қўйиб юборинг, сизга айтаётиман, – деди.

Княжна қўйиб юборди.

– Сиз ҳам қўйиб юборинг.

Анна Михайловна унинг гапига кулоқ солмади.

– Мен сизга айтаётиман. Қўйиб юборинг. Мен бутун жавобг... кни ўз бўйнимга оламан. Мен кириб сўрайман. Мен... .ди энди.

– Қўйинг, князь, – деди Анна Михайловна, – шундай улуғ таинстводан кейин қўйинг, – бироз ором олсин. Мана Пьер, қани, сиз нима дейсиз, – деб Пьерга мурожаат қилди. Пьер бу чоғ буларга яқин келиб, ниҳоятда дарғазаб ва ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйган княжнанинг башарасига ва князь Василийнинг пирпираб учаётган юзига ҳайрон бўлиб қараб турар эди.

– Шуни эсдан чиқармангки, бунинг ҳамма оқибатларига ўзингиз жавобгарсиз, – деди князь Василий ковоғини солиб, – нима қилаётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

– Разил хотин! – деб қичқирди-да, княжна бирдан Анна Михайловнага ташланди ва портфелни унинг қўлидан тортиб олди.

Князь Василий бошини қуйи солиб қўл силтади.

Шу пайт Пьер анчадан бери қараб ўтирган ва хамиша секин очиладиган ўша даҳшатли эшик бирдан тарақлаб очилиб деворга урилди-ю, ўртанча княжна югуриб чиқди.

– Бу нима қилганларинг! – деди жони чиқиб. – У ўлаётибди, сизлар мени ёлғиз қолдирасизлар.

Катта княжнанинг қўлидан портфели тушиб кетди. Анна Михайловна дарров энгашиб, талаш бўлган бу нарсани

олди-ю, чопиб ётоққа кириб кетди. Катта княжна билан князь Василий эс-хушларини ўнглаганларидан сўнг унинг кетидан киришди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, ҳаммадан бурун катта княжна ранги оқарган ва суроби тортилган, остки лабини тишлаган ҳолда чиқди. Унинг кўзи Пьерга тушганда юзида каттиқ ғазаб акс этди.

– Мана, муродингизга етдингиз, шунга мунтазир эдингиз, – деди.

У йиглаб юборди-да, юзини рўмолча билан беркитиб, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княжнадан кейин князь Василий чиқди. У гандираклар Пьер ўтирган диван ёнига борди-да, ўзини диванга ташлаб, кўзини кўли билан беркитди. Пьер унинг ранги оқариб кетганлигини, жаги худди безгак¹ тутгандай титраётганлигини пайқади.

– Оҳ, дўстим! – деди у Пьернинг тирсагидан ушлаб, унинг товушида шундай бир самимият ва маҳзунлик аломати бор эдики, буни Пьер илгари ҳеч қачон пайқаман эди. – Биз қанча-қанча гуноҳлар қиламиз, қанча-қанча ёлгон гапирамиз, булар ҳаммаси нима учун? Мен элликдан ошдим, дўстим... Мен ҳам... Ўлим келгандан кейин ҳеч нарсанинг кераги қолмайди. Ўлимдан кутулиб бўлмайди. – Князь Василий йиглаб юборди. Анна Михайловна ҳаммадан кейин чиқди. У аста-секин қадам босиб, Пьернинг олдига келди.

– Пьер! – деди.

Пьер унга савол назари билан қаради. Анна Михайловна унинг юзига кўз ёшларини томизиб, пешонасидан ўтди ва бирпас жим қолди.

– Оламдан ўтди...

Пьер унга кўзойнаги орқали қаради.

– Юринг, мен сизни олиб кирай. Йиглашга ҳаракат қилинг: ҳеч нарса кўз ёшидай кишининг юрагини бўшатмайди.

Анна Михайловна Пьерни қоронғи меҳмонхонага олиб кирди. Пьер бу ерда ҳеч ким кўрмаслигидан хурсанд бўлди.

Анна Михайловна қайтиб келганида, у бошини кўлига

¹ Безгак – вақти-вақти билан иситма чиқариб, қалтирадиган юқумли касаллик.

кўйиб маст уйкуда ётар эди.

Эртасига эрталаб Анна Михайловна Пьерга шундай деди:

– Шундок, дўстим. Бу сизнинг учунгина эмас, ҳаммамиз учун ҳам жуда зўр қайғу. Худо сизга сабр беради, сиз ёшсиз, мана энди умид қиламанки, сиз мол-у дунёга эга бўласиз. Васиятномани ҳали ҳеч ким очиб кўргани йўқ. Мен сизни яхши биламан ва ишонаманки, бу нарса сизнинг бошингизни айлантириб қўймас. Бу сизнинг зиммангизга анча вазифалар юклайди. Бардам бўлишингиз керак.

Пьер индамади.

– Мен ўша ерда бўлмаганимда, худо билади, нималар бўлмас эди, мен буни сизга кейин айтиб бераман. Биласизми, тоғам бундан уч кун бурун Борисга ҳам бирон нарса колдиришни менга ваъда қилган эди, лекин бирдан аҳволи огирлашиб, айта олмай қолди. Умид қиламанки, отангизнинг хоҳишини бажо келтирарсиз, дўстим..

Пьер ҳеч нарсага тушунмасдан хижолат тортиб қизариб, княгиня Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна Пьер билан гаплашганидан сўнг Ростовларникига бориб ётди. Эртасига эрталаб Ростовларга ва бошқа ҳамма танишбилишларига граф Безухов ўлимининг тафсилотини гапириб берди. У графнинг қандай ўлганини ҳикоя қилиб, ўзининг ҳам шу хилда ўлишни орзу қилганлигини, графнинг сўнгги дамлари фақат кишининг юрагини эзишгина эмас, балки ибратнамо бўлганини, ота-боланинг қандай видолашганини ёнғламасдан тилга олиб бўлмаслигини айтди: у, шу даҳшатли дақиқаларда ота билан боланинг қайси бири ўзини яхши тутганлигини била олмаяпти: сўнгги дақиқада ҳаммани бир-бир эслаган, ўғлига одамнинг юрак-бағрини эзадиган сўзлар айтган отами ёки кўрган киши ачинадиган, ғам қойишдан не аҳволда бўлса ҳам, ўлим тўшагида ётган отасини хафа қилмаслик учун қайғусини яширишга ҳаракат қилган ўғлими? Бу ҳол жуда огир, лекин ибратли, граф билан унинг муносиб ўғлидек кишиларни кўрганингда, қалбинг олижаноб ҳисларга тўлади, – дерди Анна Михайловна. Княжна билан князь Василийнинг қилган ишлари тўғрисида ҳам

гапирди-ю, лекин буни маъкулламасдан жуда эҳтиётлик билан шивирлаб гапирди.

XXII

Князь Николай Андреевич Болконскийнинг Лисие Горидаги кўрғонида шу кунлари ёш князь Андрейнинг княгиня билан келишини кутишар эди, лекин бу кутиш кекса князнинг ҳовлисидаги кундалик ҳаёт тартибини сира бузмаган эди. Киборлар доирасида Пруссия қироли деб лақаб қўйилган генерал-аншеф¹ князь Николай Андреевич подшо Павел даврида қишлоққа бадарға қилингандан кейин, кизи княжна Марья ва унинг дугонаси Мамзель Бурьен билан Лисие Горидан ҳеч қаёққа чиқмасдан истиқомат қилар эди. Гарчи янги подшо бўлса ҳам, князь: «Менга ҳеч ким, ҳеч нарса керак эмас, агар мен бировга керак бўлсам, Москвадан Лисие Гори юз эллик чақирим йўл, ўзи келади», – деб қишлоқдан чиқмас эди. У шундай дер эди: инсонда бўладиган нуқсонларнинг икки манбаи бор: бири – бекорчилик, бири – хурофот; инсонда икки фазилат бор: бири – фаолият, бири – ақл. У кизини тарбиялаш билан ўзи машғул бўлар ва унда икки асосий фазилатни ўстириш учун алгебра билан геометриядан дарс берар ва унинг бутун кунини турли машғулотларга тақсим қилар эди. Унинг кўзи ҳамма вақт гоҳ хотирот ёзиш, гоҳ олий математикадан масалалар ҳал қилиш, гоҳ дастгоҳда тамакидонлар яшаш, гоҳ боғида ишлаш ва мулкида ҳеч қачон тўхтамаган бинокорлик ишларини кузатиш билан машғул бўлар эди. Фаолият учун энг муҳим шарт – тартиб бўлганлиги учун тартиб ҳам унинг турмушида энг мунтазам даражага етказилган эди. Унинг овқатга чиқиши маълум шарт-у шароитда бўлиб, соатигина эмас, ҳатто дақиқаси ҳам муайян эди. У ўз атрофидаги одамлар, кизидан тортиб то хизматкоригача, ҳаммага бериоя ва доим қаттиққўл эди, шунинг учун гарчи кўнгли қаттиқ бўлмаса ҳам, одамларда ўзига нисбатан шу қадар кўрқув ва эҳтиром ҳисси туғдирган эдики, энг шафқатсиз одамлар ҳам бунга осон-

¹ **Генерал-аншеф** – XVIII-XIX асрларда дунёнинг йирик мамлакатларидаги ҳарбий унвон ва лавозим.

ликча эриша олмас эди. У гарчи истеъфо берган генерал-аншеф: бўлиб, давлат ишида ҳозир ҳеч қандай аҳамияти бўлмаса ҳам, ўзи яшаб турган губерниядаги ҳар бир амалдор унинг хузурига келиши ва унинг архитектори, боғбонидек ён қизи княжна Марьядек унинг муайян соатда баланд шифтли официантлар бўлмасига чиқишига мунтазир бўлиб ўтиришни ўзининг бурчи ҳисоблар эди. Кабинетнинг баланд эшиги, очилиб, уша сепилиб ясама соч кийган, қўллари кичкина ва озгин, баъзан тумшайган вақтида маъноли ва чакнаб турадиган кўзларини беркитиб қўядиган оқиш қолларидан осилган ўрта бўйли чол намоён бўлганда официантлар бўлмасида ўтирган ҳар бир кишини салобат босар эди.

Князь Андрей хотини билан келадиган куни княжна Марья эрталаб, одатдагича, машғулот соатида отасига салом берган официантлар бўлмасига кирди-ю, юраги орзиқиб кетди ва ичида дуо ўқиди. У ҳар куни отасининг олдига киришда бугунги кўришиш беғурбат ўтишини тилаб дуо ўқирди.

Официантлар бўлмасида ўтирган, уша қўйган кекса хизматкор оҳиста ўрнидан туриб секин: «Марҳамат», деди.

Ичкаридан дастгоҳнинг бир қиёмда гириллаган товуши эшитилар эди. Княжна енгил ва равонгина очилган эшикдан юраги гуп-гуп уриб кирди-ю, эшик олдида тўхтади. Дастгоҳда йшлаб турган князь қайрилиб бир каради-да, яна ишини килаверди.

Каттакон кабинет, афтидан, ҳамма вақт керак бўлиб турадиган турли-туман нарсалар билан тўла эди. Китоб билан режалар турган катта стол, калитлари кулфида турган ойнакли баланд китоб жавонлари, очик дафтарлар турган баланд, тикка туриб ёзиладиган стол, асбоб-ускуналар турган ва атрофига қириндилар сочилган ҳарротлик дастгоҳи – ҳаммаси чолнинг муттасил ҳар хил ишлар билан машғул бўлиб туришини кўрсатар эди. Нўғайча зардўзи этик кийган кичкина оёғининг ҳаракатига, ориқ ва томирлари бўртиб чиққан қўлларининг дастгоҳда маҳкам туришига қараганда чолнинг ҳали хийла бардам ва тетиклиги кўриниб турар эди. У дастгоҳни бир неча марта айлантирди-да,

оёғини тепкидан олди, исканани артиб, дастгоҳга қоқилган чарм халтага солди ва стол ёнига келиб қизини чақирди. У ҳеч қачон болаларини чўқинтириб, дуо қилиб ўтирмас эди, шунинг учун қизига ҳали соқоли қирилмаган юзини тутди, унга бошдан оёқ жиддий ва шу билан бирга меҳрибонлик билан синчиклаб каради-да:

– Яхшимисан?.. Хўш, қани, ўтир, – деди.

У ўз қўли билан ёзилган геометрия дафттарини олиб оёғи билан креслони сурди.

У дафттарни тез-тез варақлаб, қаттиқ тирноғи билан бир мавзудан иккинчи мавзугача чизди-да:

– Эрталик сабоқ! – деди.

Княжна дафттарининг устига энгашди.

– Шошма, сенга хат бор, – деди-да, чол бирдан, стол устига қадалган халтачадан хотин кишининг қўли билан ёзилган конвертни олиб, столга ташлади.

Княжна хатни кўриб, қизариб кетди. У шошиб-пишиб хатни олди-ю, энгашиб кўз югуртирди.

– Элоизаданми? – деди князь ва ҳануз мустаҳкам бўлган сарғиш тишларини кўрсатиб иржайди.

– Ҳа, Жюлидан, – деди княжна, отасига ҳайиқиброқ караб ва ҳайиқиброқ илжайиб.

– Яна иккита хатни сенга ўқимасдан бераман-у, учинчисини, албатта, ўқиб кўраман, – деди князь жиддийлик билан. – Кўп беҳуда нарсалар ёзаётгандирсизлар, деб кўркман. Учинчисини, албатта, ўқийман.

Княжна яна ҳам қизариб, хатни отасига узатар экан:

– Мана буни ҳам ўқий қолинг, дада, – деди.

– Учинчисини дедим-ку, учинчисини, – деб жеркиб берди князь ва хатни нари суриб, столга тирсагини қўйди-да, геометрия дафттарини олди.

Чол бир қўли билан қизи ўтирган креслонинг суянчиғини ушлаб, унинг олдида турган дафттарга энгашди-да:

– Хўш, бекач, – деб гап бошлади. Княжна ўзига кўпдан маълум бўлган тамаки ҳиди ва қариларга хос ўткир ҳид ичида қолиб кетгандай бўлди. – Хўш, бекач, мана бу учбурчаклар ўхшаш учбурчаклар: мана, қара бурчаги...

– Княжна яқинида ўтирган отасининг чақнаб турган кўзларига кўрқиб қарар, кизарар, отасидан шу қадар кўрқар эдики, унинг айтаётган гаплари нақадар очик ва равшан бўлмасин, қулоғига кирмаслиги кўриниб турар эди. Айб муаллимдами ё шогирддами, ишқилиб, ҳар куни шу нарса такрор бўлар эди: княжнанинг кўзлари тинади, ҳеч нарсани кўра олмайди ва эшита олмайди, фақат рўпарасида турган кекса отасининг озгин юзини кўради, унинг нафас олишини сезади ва ҳидини туяди, холос. Фақатгина кабинетдан тезроқ чиқиб кетиб масалани ташқарида ўз фаҳми билан тушуниб олиш тўғрисидагина ўйларди. Чолнинг эса жони чиқар эди, у ўтирган креслони тарақлатиб гоҳ илгарига, гоҳ кейинга сурар, тутақиб кетмаслик учун ўзини босишга уринар, лекин ҳамма вақт деярли тутақар, сўқинар ва баъзан дафтарни улоқтириб ташлар эди.

Княжна янглишиб жавоб берди.

Князь дафтарни суриб ташлаб, жаҳл билан тескари ўгирилар экан: – Сенинг миянг бор деб бўладими! – деб бақирди, лекин дарҳол ўрнидан туриб, нари-бери юрди-да, княжнанинг сочини силаб яна ўтирди.

У креслосини яқинроқ суриб яна тушунтира кетди.

– Ярамайди, княжна, ярамайди, – деди чол княжна олган сабоқ ёзилган дафтарни ёпиб чиқиб кетмоқчи бўлганда. – Математика буюк иш, бекачим. Мен сенинг биздаги бир хил эси паст ойим пошшоҳонлардай бўлишингни истамайман. Ҳаракатда барокат деган гап бор. Машаққат тортсанг муродга етасан. (У княжнанинг юзига секин уриб қўйди.) Бошинг беҳуда нарсалардан холи бўлади.

Княжна чиқиб кетмоқчи эди-ю, чол қўлини кўтариб уни тўхтатди-да, баланд столнинг устидан ҳали кесилмаган янги бир китобни олиб: Мана, Элоизанг сенга аллақандай «Калиди асрор» юборибди. Диний китоб. Менинг ҳеч кимнинг эътиқоди билан ишим йўқ... Кўриб чиқдим. Ма. Бор энди, бор.

У княжнанинг елкасига қоқди-да, уни чиқариб эшикни беркитиб олди.

Княжна Марья ўз бўлмасига юзидан камдан кам арий-

диган ва хунук, дардчил юзини яна ҳам хунукрок қилиб кўрсатадиган маънос ҳамда кўрққан бир киефада қайтиб келди. Кичик-кичик суратлар қўйилган, китоб ва дафтарлар уюлиб ётган ёзув столи ёнига қадар бетартиб эди. У геометрия дафтарини қўйиб, конвертни сабрсизлик билан очди. Хат унинг болалиқдан энг яқин дугонаси бўлган, она-бола Ростоваларнинг именинасига борган Жюли Карагинадан эди.

Жюли бундай деб ёзган эди:

«Азиз ва бебаҳо дўстим, жудолик нақадар оғир ва ёмон нарса. Ўзимга ҳарчанд жоним ва бахтимнинг ярми сиз, орамиз узоқ бўлса ҳам, кўнглимиз риштаси пайваста деб тасалли берсам ҳам, бу кўнгил тақдирга қарши исён қилади, кўнглимни хуш қиладиган ва мени овутадиган нарсалар кўп бўлса ҳам, айрилишиганимиздан бери кўнглимда бўлган пинҳоний гуссани сира енга олмайман. Нега ўтган ёздаги сингарни бирга эмасмиз-а! Сизнинг катта кабинетингизда кўк диван, «сир айтиш» диванида ўтирганимиз қандай яхши эди. Нега мен бундан уч ой бурунгидай сизнинг ювош, осуда, ўтқир, ўзим яхши кўрадиган ва шу сатрларни ёзаётганимда ҳам кўз олдимдан кетмаган қарашларингиздан яна маънавий қувват ололмайман?».

Княжна Марья хатни шу ергача ўқиди-ю, уф тортиб ўнг томонида турган катта ойнага қаради. Ойнада хунуккина ва заиф қоматини, озгин юзини кўрди. Ҳамма вақт маҳзун бўлган кўзлари ҳозир ойнадаги аксига айниқса гамгин боқар эди. Княжна «Бу қиз тилёғламалик қиляпти», деб ўйлади ва ойнадан ўгирилиб хатни ўқишда давом этди. Бироқ Жюли тилёғламалик қилгани йўқ эди: ҳақиқатан, княжнанинг кўзлари шахло ва нурли бўлиб (у кўзларидан иссиқ нур баъзан барқ уриб чиққандай кўринар эди), шу қадар чиройли эдики, юзининг хунуклигига қарамасдан, бу кўзлар кишининг диққатини тортар эди. Лекин княжна кўзларининг жозибали эканини ҳеч қачон кўрмаган, чунки бу кўзлар ўзи тўғрисида ўйламаган чоғларидагина жозибали бўлар эди. Ойнага қарагани замон унинг ҳам юзи ҳамма ойнага қараган одамларнинг юзидай зўр-зўраки, гайритабиий, хунук бир ҳолатга

кирар эди. Княжна ўқишда давом этди:

«Бутун Москва нуқул уруш тўғрисида гапиради. Иккала акамдан бири аллақачон чет элда, иккинчиси эса чегарага йўл олган гвардияда. Меҳрибон шаҳаншоҳимиз Петербургни ташлаб, одамларнинг айтишига қараганда, азиз жонларини уруш тасодифларига дучор қилмоқчи эмишлар. Йлоҳим, худойи таолонинг марҳамати билан бизга ҳукмдор бўлган фариштамиз Европани алғов-далғов қилган корсикалик ўша девни ер билан яксон қилсин. Бу уруш мени акаларимдан ташқари, жонажон бир дўстимдан ҳам айирди. Мен ёш Николай Ростовни айтаётибман, бу гайратли йигит гайратига чидай олмай университетни ташлаб, армияга кетди. Ростини айтсам, азизим Марья, гарчи Ростов жуда ёш бўлса ҳам, унинг армияга кетиши мени зўр қайғуга солди. Ўтган йил сизга айтганим бу ёш йигит шу қадар олижаноб, шу қадар қувноқки, асримиздаги йигирма яшар чоллар орасида бундай йигит жуда камдан кам учрайди. У ниҳоятда очиқ, чинакам қалб эгаси. Унинг қалби шу қадар соф ва гўзал ҳисларга тўлаки, мен уни кўп кўрмаган бўлсам ҳам, у ҳалитдан шунча жафо чеккан шўрлик юрагимнинг зўр қувончларидан бири бўлиб қолган эди. Вақти келганда мен сизга қандай хайрлашганимизни, хайрлашганда бир-биримизга нималар деганимизни айтиб бераман, ўша кун ҳануз кўз олдимда... Оҳ! Азиз дўстим, жонга ўт ёқадиган бу лаззатларни, юракни ўртайдиган бу кулфатларни бошдан кечирмабсиз – сиз бахтлисиз. Сиз бахтлисиз, чунки ҳамма вақт кулфат лаззатидан кўра кучлироқ бўлади. Граф Николай билан орамизда фақат дўстликдан бошқа бирон нарса бўлиши учун унинг ҳали жуда ёш эканлигини яхши биламан. Лекин бу лаззатбахш дўстлик, бу қадар гўзал ва бу қадар самимий муносабатлар қалбимнинг истаги эди. Майли, бу гапни бас қилай.

Ҳозир бутун Москвада шов-шув бўлган энг муҳим янгилик – кекса граф Безуховнинг вафоти-ю, ундан қолган мерос. Буни қарангки, уч княжнага арзимаган нарса тегибди-ю, князь Василийга ҳеч нарса тегмабди. Пьер эса ҳамма нарсага ворис бўлиб, бунинг устига, графнинг қонуний ўғли,

яъни граф Безухов деб эътироф қилиниб, Россиядаги энг катта бойликнинг эгаси бўлиб ўтирибди. Одамларнинг айтишига қараганда, князь Василий бу ишларда жуда ҳам қабиҳ роль ўйнабди ва Петербургга юзи шувут бўлиб жўнаб кетибди. Ростини айтсам, мен бунақа васиятнома ишларига унча тушуна олмайман: фақат шуни биламанки, ўша бизлар шунчаки, Пьер деб билган ёш йигит граф Безухов бўлиб, Россиядаги энг яхши мулклардан бирига эга бўлганидан буён бўйи етган қизи бор оналарнинг унинг тўғрисидаги гаплари ва бу қизларнинг (қулогингизга айтай) мен ҳеч қачон назар-у писанд қилмаган бу жанобга муносабатлари ўзгариб қолди, шунга завқ қилиб ўтирибман. Икки йилдан бери ҳамма менга куёв топиш билан овора бўлиб юрган эди (бу куёвларнинг кўпини мен билмайман), энди Москвада келин-куёв тўғрисидаги миш-мишлар мени графиня Безухова қилиб қўйди. Лекин ўзингиз биласиз, менинг бунга ҳеч хоҳишим йўқ. Ҳа, айтгандай, куёв тўғрисида хабарингиз борми, яқинда ҳаммамизнинг холамиз Анна Михайловна сизни куёвга беришмоқчи эканликларини менга қаттиқ сир тутиб айтди. Биласизми, куёв князь Василийнинг ўғли Анатолий эмиш, ота-онаси уни қаторга киргизмоқчи бўлиб, бой ва аслзода қизга уйлантирмоқчи экан. Келинликка ота-онаси сизни муносиб кўришибди. Бу ишга сиз қандай қарашингизни билмайман-у, лекин бундан сизни хабардор қилиб қўйишни ўзимнинг бурчим деб билдим. Одамларнинг айтишига қараганда, бу йигит жуда чиройли, лекин кўп бебош эмиш. Унинг тўғрисида билганим шу.

Майли, шунча эзмалик ҳам етар. Иккинчи саҳифа ҳам тўлди. Апраксинларникига зиёфатга борамиз, деб онам чақиртирибдилар.

Сизга мистикадан¹ бир китоб юбораётибман, ўқинг. Бу китоб бизларга жуда маъқул бўлди. Бунда гарчи инсоннинг ожиз ақли осонлик билан етмайдиган жойлари бўлса ҳам, ҳар қалай, жуда яхши китоб. Бу китобни ўқиганда кишининг

¹ **Мистика** (юнонча: *mystikos* – яширин, сирли) – гайритабиий оламга, илоҳлар ва илоҳий кучларга, инсоннинг илоҳият олами билан алоқа қила олишига ишонишдан иборат диний эътиқод.

қалби таскин топади ва юксак ҳисларга тўлади. Хайр. Қиблагоҳингиз ва мамзель Бурьенга саломимни етказинг. Чин кўнглимдан сизни қучоқлаб қоламан.

Жюли.

Р.С. Акангиз ва унинг гўзал хотини тўғрисида ёзинг».

Княжна ўйланиб туриб, кулимсиради (шу билан бирга, чиройли кўзлари нур сочиб ҳусн берган юзи буткул ўзгариб кетди) ва бирдан ўрнидан турди-ю, салмоқли қадам ташлаб, стол ёнига келди. Қоғоз олиб тез-тез ёза бошлади. Хатга шундай жавоб берди:

«Азиз ва бебаҳо дўстим. Сизнинг 13-санада ёзган хатингизни олиб, ниҳоятда хурсанд бўлдим. Сиз мени ҳануз яхши кўрар экансиз, гўзалим Жюли, демак, сиз бу қадар ёмонлаган жудолик сизга одатдагича таъсир қилмабдики, мени унутмабсиз. Жудоликдан сиз шикоят қилсангиз, энг яқин ёр-у дўстларимдан айрилган мен нима десам бўлади? Оҳ, бизга дин тасалли бўлмаса, умримиз қайғуда ўтар экан. Нега ўзингизга ёққан йигит тўғрисида гапирганингизда мени бу ҳисларга бегона деб ўйлайсиз? Мен фақат ўзимга қолгандагина бу ҳисларга бегонаман. Мен бошқаларда бўлган бу ҳисларни фаҳмлайман, ҳеч қачон бошдан кечирмаганим учун маъқуллай олмасам ҳам, уларни сира айб ҳисобламайман. Лекин, менингча, насронийнинг ўз яқинига бўлган муҳаббати, душманига бўлган муҳаббати йигитнинг ажойиб кўзлари сиздай гўзал ва севгувчи қизларда пайдо қиладиган ҳислардан афзалроқ, қувончлироқ ва яхшироқ деб биламан.

Граф Безухов ўлганлиги хабари бизга сизнинг хатингиздан илгарироқ етиб келди, отамга жуда таъсир қилди. У киши: «Граф буюк асримизнинг сўнги икки намоюдасидан бири эди, энди менинг навбатим, лекин мен бу навбатнинг мумкин қадар кечроқ келишига қўлимдан келгунча ҳаракат қиларман», – деди. Бу кундан худойимнинг ўзи сақласин.

Мен сизнинг Пьер тўғрисидаги фикрингизга қўшила олмайман. Мен уни болалигидан биламан. Менга у ҳамма вақт софдил кўринар эди, бу эса одамлардаги мен яхши кўрадиган

хислатлардан биридир. Унга теккан мерос ва бу ишда князь Василийнинг қилмиши тўғрисида гап кетганда, бу нарса, менимча, ҳар иккиси учун ҳам яхши бўлмабди. Оҳ, азиз дўстим, нажоткоримизнинг гапи ҳақ гап: «Бойларнинг жаннатга киришидан кўра туянинг игна тешигидан ўтиши осонроқ». Мен князь Василийга ва ундан ҳам кўра Пьерга ачинаман. Шундай ёш боши билан шу қадар катта бойлик юкини елкасига ортиб ўтирса, ҳали қанча оғирликларни бошидан кечирishi керак бўлади. Агар мендан биров «дунёда энг катта орзунг нима», деб сўраса, мен «қашшоқларнинг қашшоғи бўлиш», деб жавоб берар эдим. Сизларда бу қадар шов-шувга сабаб бўлган китобни юборганингиз учун кўпдан кўп миннатдорман, азиз дўстим. Ҳа айтгандай, сиз бу китобда кўп яхши гаплар билан бирга, инсоннинг оғиз ақли осонликча етмайдиган жойлари ҳам бор, дебсиз, модомики, осонликча тушуниб бўлмас экан, уни ўқшининг ҳам фойдаси йўқ. Мен ҳеч тушуна олмайман, нега баъзи одамлар дилларида шубҳа туғдирган, хаёлларни парижон қиладиган ва ўзларига насронийлик хокисорлигига мутлақо зид руҳ берадиган мистика китобларига берилиб, фикрларини чувалаштиришни яхши кўрадилар? Яхшиси, апостоллар¹ билан Инжилни² ўқийлик. Бу китоблардаги сир-асрорнинг тағига етгани уринмаслигимиз керак, чунки биз оғиз-осий бандалар, модомики, жонимиз бизни абадиятдан қалин парда бўлиб ажратиб турган жисмимизда бўлар экан, ҳикмати илоҳийнинг зўр ва муқаддас сирларини қандоқ қилиб била-

¹ **Апостоллар** (юнонча: апостолос – элчи; исломда ҳаворий – шогирд, издош маъносида) – илк христианликнинг шаклланиш даврида дарбадар диний тарғиботчилар. Апостоллар ҳали руҳонийлар пайдо бўлмаган даврларда жамоадан жамоага кўчиб тарғибот юритиб, христиан динининг ёйилишида асосий роль ўйнаганлар. Кейинчалик епископлар пайдо бўлгач, Апостоллар йўқолган. Апостоллар номи фақат Исо Масихнинг шогирдлари ҳисобланган 12 кишидагина (Иоанн, Матфей, Пётр, Павел, Марк, Иаков, Иуда ва бошқалар) сақланиб қолган. Уларнинг динни тарғиб қилиш мақсадида бошқа халқлар номига ёзган хатлари (послания), шунингдек уларнинг фаолияти баён этилган «Апостолларнинг қилмишлари» каби асарлар Библия расмий канонининг «Янги аҳд» қисмига киритилган. Христианлик тарихи соҳасида олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида 12 апостолнинг кўпи тарихий шахслар эмаслиги аниқланган.

² **Инжил** (арабча) – Аллоҳ таолонинг Исо алайҳиссаломга Жаброил фаришта оркали оғзаки тарзда нозил қилган китоби. Насронийларнинг муқаддас китоби.

миз? Яхшиси, нажоткоримиз бизга бу дунёда амал қилиш учун қолдириб кетган буюк қонун-қоидаларини ўрганиш билан қаноат қилайлик, шуларга риоя қилишга тиришайлик ва шунга ишонишга ҳаракат қилайлик: биз ақлимизга қанча камроқ эрк берсак, худога шунча хуш келади, чунки худо ўзи буюрмаган ҳар қандай билимни рад қилади: биздан яширинишни лозим кўрган нарсаларга қанча кам ақл югуртирсак, худо ўз инояти билан бизни бу асрордан тезроқ воқиф қилади.

Отам куёв тўғрисида менга ҳеч нарса деганлари йўқ, фақат князь Василийдан хат олганликларини ва унинг келишини айтдилар. Менинг эрга тегишим тўғрисида эса, азиз ва қимматли дўстим, шуни айтайки, никоҳ худо буюрган бир иш ва бундан бўйин товлаб бўлмайди. Менинг учун қанчалик қийин бўлмасин, худойи таоло зиммамга хотинлик ва оналик бурчини юклаган экан, худонинг хоҳиши билан менга жуфт бўлган кишига кўнглим қандай эканлиги билан ишим бўлмай, бу бурчни қўлимдан келгунча садоқат билан адо этишга ҳаракат қиламан.

Акамдан хат олдим, у хотини билан Лисие Горига келар эмиш. Бу хурсандчилигимиз узоққа бормас, чунки акам бизни ташлаб урушга кетади (билмадим, бу зор қолгур урушга бизни ким аралаштирди-ю, нима учун аралаштирди). Фақат сизларнинг шаҳарларингизда иш ва киборлар марказидагина эмас, бу ерда, дала ишлари ва одатдаги шаҳарликлар тасаввур қиладиган қишлоқ сукунати қўйнида ҳам уруш овозаси эшитилиб, одамларни ташвишга солиб турибди. Отам нуқул аллақандай ҳарбий юришлар ва довон ошишлар тўғрисида гапирдилар, мен ҳеч тушунмайман. Ўтган куни одатдагича қишлоғимизнинг кўчаларига айлангани чиққан эдим, одамнинг юрак-бағрини эзиб юборадиган ҳодисага дуч келдим. Аскарликка олинган бир тўда кишиларни армияга жўнатишаётган экан. Уларнинг оналари, хотинлари ва болаларининг аҳволини кўрсангиз, кетаётган ва қузатаётганларнинг дод-у фарёдини эшитсангиз, инсоният бизни муҳаббат қўйишга ва кек сақламасликка ўргатган нажоткоримизнинг қонунларини унутибди ва бир-бирини ўлдириш

санъатини ўзига асосий фазилат қилиб олибди, деб ўйлар эдингиз.

Хайр, азиз ва меҳрибон дўстим. Сизни худойи таоло ўз паноҳида сақласин.

Марья»

Княжна хатни ёзиб бўлиб, ўйланиб, хафа ва тунд кайфиятда ўтирган эдики, мамзель Бурьен энгил-елпи, кувнок, ўзидан мамнун бир қиёфада кириб, табассум қилган ҳолда ёқимли ва кўнғироқдай товуш билан, *p* ҳарфига тили келишмай, бидирлаб: – Вой, сиз хатингизни энди юбораётибсизми? Мен аллақачон юбордим. Мен онам бечорага хат ёзим, – деди ва кийшанглаб, сузилиб, товушини пасайтириброк илова қилди.

– Княжна, мен сизни огоҳлантириб қўяй, Михаил Ивановични князь сўкиб бердилар. Бугун феъли айниган, ковоғидан қор ёгади. Эҳтиёт бўлинг, биласизми...

– – Оҳ, азиз дўстим. Отам тўғрисида бундай гапларни менга ҳеч гапирманг деган эдим-ку. Мен у кишига тил теккизмайман ва бошқаларнинг ҳам тил теккизишини истамайман, – деб жавоб берди княжна Марья.

Княжна соатига қаради-да, клавиқорд чалиши керак бўлган вақтдан беш дақиқа ўтганлигини кўриб, худди кўрқиб кетгандай, истироҳат бўлмасига кириб кетди. Жорий қилинган тартибга кўра, соат ўн икки билан икки орасида князь дам олар, княжна эса клавиқорд чалар эди.

XXIII

Мўйсафид камердинер¹ каттакон кабинетда истироҳат қилиб ётган князнинг хуррагига кулоқ солиб, мудраб ўтирар эди. Ҳовлининг нариги бурчидан, берк эшиқларнинг орқасидан Дюссек сонатасининг йигирмалаб қайтарилаётган кийин пассажлари эшитилиб турар эди.

Шу чоғ эшиқ олдига карета билан бричка² келиб тўхтади-да, каретадан князь Андрей тушиб, кичкинагина

¹ Камердинер (немисча; хона хизматчиси) – буржуа-дворянлар оиласидаги уй хизматкори.

² Бричка – тўрт ғилдиракли узун, усти очик энгил арава.

хотинини ундан тушириб, олдинга ўтқизди. Ясама соч қўйган мўйсафид Тихон официантлар бўлмасининг эшигидан бошини чиқариб қаради-да, князнинг ухлаб ётганлигини секингина айтиб, дарров эшикни ёпди. Тихон, на ўглининг келиши ва на бошқа ҳеч қандай фавқулудда ходиса князь жорий қилган кундалик тартибни бузмаслиги керак эканлигини билар эди. Буни князь Андрей ҳам, афтидан, Тихондек яхши билса керак. У худди «мен кўрганимдан буён отамнинг одати ўзгарибдими-йўқми», дегандай соатига қаради-да, ўзгармаганига ишонч ҳосил қилганидан кейин хотинига мурожаат қилди.

– Йигирма дақиқадан кейин туради. Юр, княжна Марьянинг олдига кирайлик, – деди.

Кичкина княгиня кейинги кунларда семириб кетган бўлса ҳам, кўзлари билан майин қора тук босган қисқа ва хандон лаблари гапирганида ҳамон нлгаригидай чиройли кўтарилар эди.

У теварак-атрофга қараб, худди бал эгасига таҳсин айтаётгандай эрига:

– Сарой-а, сарой. Қани, тезроқ, тезроқ!.. – деди-да, Тихонга, эрига ва кузатиб бораётган официантга қараб табасум қилди: – Марья машқ қилаётибдими? Секин унга билдирмасдан кирамиз.

Князь Андрей унинг кетидан одоб билан ва хомушгина борар эди.

У ўтиб бораётганида қўлини ўпган мўйсафидга қараб:

– Қарибсан, Тихон, – деди.

Клавикорд товуши эшитилаётган уйнинг кираверишида ён томондаги эшикдан оч сариқ сочли чиройликкина бир француз аёл чиқди. мамзель Бурьен хурсандликдан ўзини тамом йўқотиб қўйгандай кўринар эди.

– Вой, княжна хўп суюнади-да., – деди. – Келар экансизлар-а. Княжнага хабар беришим керак экан.

– Сиз мамзель Бурьен; кайнопамнинг ўртоғи бўласиз, – деди княгиня француз аёл билан ўпишиб. – Княжна бизни кутмаган экан-да.

Улар қайта-қайта пассаж товуши эшитилаётган истиро-

ҳат бўлмасининг эшиги олдига келишди. Князь Андрей худди кўнгилсиз бир нарса кутгандай, тўхтаб афтини буриштирди.

Княгиня ичкарига кирди. Пассаж чала қолди; қичкирик, княжна Марьянинг оғир қадам ташлаши ва ўпишган товушлар эшитилди. Князь Андрей кирганда янғасини тўйидагина кўрган княжна у билан қучоқлашиб, бир-бирини юз-кўзидан ўпишмоқда эди. Мамзель Бурьен кўлини юрагига қўйиб, маъсум бир табассум билан буларнинг ёнида турар, афтидан, ҳозир кулиб юборишга нақадар тайёр бўлса, йиғлашга ҳам шу қадар тайёрдай кўринар эди. Князь Андрей елкасини қисди-да, худди бузиб чалинаётган куйни эшитиб ижирганган мусиқа ҳаваскоридай, юзини буриштирди. Иккала аёл бир-бирини қўйиб юборди, кейин худди кечикишдан кўрққандай бирдан бир-бирини қучоқлаб яна ўпиша бошладди, яна қўйиб, яна ўпишди ва князь Андрей ҳеч кутмаган бир вақтда иккови ҳам йиғлаб юборди-да, қайтадан ўпиша кетди... Мамзель Бурьен ҳам йиғлади. Князь Андрей, афтидан, ўнғайсизланар эди, лекин иккала аёлга бу йиғи жуда табиий кўринар ва бу кўришув бошқача бўлишини улар ҳеч тасаввур ҳам қилишмас эди.

– Вой азизим... Вой Марья!.. – деб иккови баравар кулишди. – Мен сизни туш кўрдим; бизни кутмаган экансиз-да. Вой, Марья, озиб қолибсиз...

– Сиз семириб кетибсиз...

– Мен княгинани дарров танидим, – деди Бурьен ҳам сўз қотиб.

– Менинг хаёлимга ҳам келмаган эдики!.. – деди княжна Марья. – Вой, Андрей, сени кўрмабман.

Князь Андрей опаси билан қўл ўпишиб кўришар экан, унга ҳали ҳам илгаригидай йиғлокисан-а, деди. Княжна Марья акасига ўғирилди ва шу пайтда жуда чиройли бўлган шахло ва нур сочиб турган кўзлари жикқа ёшга тўлиб, князь Андрейга меҳр-у муҳаббат ва ҳалимлиқ билан тикилиб қолди.

Княгиня тинмасдан гапирар эди. Унинг майин қора тук босган қисқа юқори лаби дам-бадам қип-қизил остки лаби-

нинг у ер-бу ерига тегар ва яна юзида табассум пайдо бўлиб, тишлари яркирар ва кўзлари порлар эди. Княгиня Спасская гора деган жойда бир ҳодиса юз берганини ва оғироекли бўлгани учун шунда жуда кўрканини айтиб берди ва шундан кейинок ҳамма кийимларини Петербургда колдирганини, энди бу ерда нима кийишини билмаганини, Андрей буткул ўзгариб кетганлигини, Китти Одинцова бир чолга текканлигини, княжна Марьяга жуда муносиб куёв топилганлиги ва бу ҳақда кейин гаплашмоқчи эканлигини айтди. Княжна Марья индамай ҳамон акасига қараб турар ва унинг чиройли кўзларида ҳам меҳр-у муҳаббат, ҳам маъюслик аломати кўринар эди. Унинг кулогига янгасининг гапи кирмаётганлиги, ўз ўйи билан машғул эканлиги кўриниб турар эди. Княгиня Петербургдаги сўнгги сайил тўғрисида гапирётган пайтда княжна акасига қараб бир хўрсинди-да:

– Андрей урушга кетишинг аниқми? – деди.

Лиза ҳам хўрсинди.

– Ҳатто эртага кетмоқчиман, – деди князь Андрей.

– Мени бу ерга ташлаб, худо билади, нима учун кетяпти, ҳолбуки, кетмаганида баландроқ мартаба олиши мумкин эди...

Княжна унинг гапига кулоқ солмасдан ўз ўйи билан янгасига қараб кўзи билан унинг қорнига ишора қилди-да:

– Шунақами? – деди.

Княгинянинг чехраси ўзгарди. Уф тортди.

– Ҳа, шунақага ўхшайди, – деди княгиня. – Оҳ жуда кўркаман...

Лизанинг устки лаби ёпилди. У юзини қайнопасининг юзига яқин келтирди-да, тўсатдан йиғлаб юборди.

– Чарчаган, дам олсин, – деди князь Андрей афтини буриштириб. – Шундоқ эмасми, Лиза! Бор, уйингга олиб кир, мен отамнинг олдига кираман. Отам қалай, ҳали ҳам илгаригидайми?

– Ҳа, илгаригидай: билмадим, сенга қанақа кўринар экан, – деди княжна хурсандлик билан.

– Ҳамон ўша муайян соатлар, хиёбонларга чиқиб айла-ниш, дастгоҳ – шуларми? – деди князь Андрей хиёл табассум

қилиб, бу табассум отасини қанчалик яхши кўrsa ва ҳурмат қилса ҳам, унинг камчиликларини билганлигини кўрсатар эди.

– Ҳа, ўша муайян соатлар, дастгоҳ, бунинг устига, яна математика-ю, менинг геометрия дарсим, – деб хурсандлик билан жавоб берди княжна Марья, худди унинг геометриядан дарс олиш ҳаётининг энг қувончли таассуротларидан бири бўлгандай.

Йигирма дакика ўтиб, кекса князнинг уйқудан турадиган вақти бўлганда, Тихон келиб, князь Андрейни отасининг олдига чақирди. Чол, ўғли келиши муносабати билан қундалик тартибдан истисно тарзида, тушлик олдидан кийинаётган вақтида унга ўз ҳузурига киргани ижозат берган эди. Князь эскичасига кафтан кийиб, ясама сочига упа сепиб юрар эди. Князь Андрей отасининг олдига (меҳмонхоналардагидек тажанг ва ковоги солиқ ҳолда эмас, балки Пьер билан гаплашган вақтдагидек очик чеҳра билан) кирганида чол пардоз қиладиган жойида, сахтиён¹ қопланган кенг креслода мўйнали телпак кийиб, Тихонга бошини тутиб ўтирар эди.

– Ҳа! Аскар! Бонапартни енгмоқчимисан? – деди чол ва Тихон ўраётган кокилини силтаб, упа сепилган бошини иргаб кўйди ва унга юзини тутиб: – унга қарши, ҳеч бўлмаса, сен дурустрок бел боғлагин, йўқса ҳадемай бизни ҳам ўзининг фуқароси қиладиганга ўхшаб қолди. Саломат бўл! – деб князь ўғлига юзини тутди.

Чол тушлик олдидан бўладиган уйқудан сўнг димоги чоғ эди. (У тушликдан кейинги уйқу кумуш-у тушликдан олдингиси тилла дер эди.) У осилиб турган қалин қошлари остидан ўғлига хурсандлик билан киё боқди. Князь Андрей унинг олдига келиб, тутган жойидан ўпди. У отасининг яхши кўрган гапи – ҳозирги замон ҳарбий кишиларини, айниқса, Бонапартни мазах қилиб айтган сўзларига жавоб бермади.

Князь Андрей отасининг юзидаги ҳар бир ҳаракатни

¹ Сахтиён (форсча; ошланган эчки териси) – эчки ёки кўй терисини ўсимлик мойлари билан ошлаб тайёрланган юмшоқ чарм.

эхтиром ва хурсандлик назари билан кузатар экан:

– Қалай, саломатмисиз? – деб сўради.

– Фақат аҳмоқ одамлар-у фосик одамлар саломат бўлмайди, мени ўзинг биласан: эртадан кечгача иш билан бандман, ўзимни тийганман, мен саломат бўлмасдан ким саломат бўлсин.

– Худога шукур, – деди князь Андрей кулимсираб.

– Худонинг бунга дахли йўқ. Қани, гапир, – деди чол яна яхши кўрган мавзуига кўчиб: – стратегия деб аталган янги илмларингга кўра Бонапартга қарши урушишни немислар қалай ўргатишди?

Князь Андрей кулимсиради. Князь Андрей отасининг камчиликлари уни ҳурмат қилишига ва яхши кўришига сира халал бермаслигини кўрсатадиган бир табассум билан:

– Дарров қийнов-кистовга олманг, отажон, – деди. – Мен ҳали ўрнашганим ҳам йўқ.

Чол кокили қанақа ўрилганлигини билиш учун уни силкитар экан, ўғлининг қўлидан ушлаб: – Бекор айтибсан, бекор! – деб қичқирди. – Хотинингга уй тайёр. Княжна Марья олиб кириб кўрсатади, бир коп гап ҳам гапирди. Бу хотинларнинг иши. Мен ундан хурсандман. Қани, ўтир, гапир. Михельсон армиясини биламан, Толстой армиясини ҳам... аскарни бир вақтда тушириш... Жанубдаги армия нима қилади? Пруссия, бетарафлик... буни биламан. Австрия-чи? – деб креслодан туриб нари-бери юрди, Тихон эса унинг кетидан югуриб юриб, кийимларини битталаб берар эди. – Швеция-чи? Помераниядан қанақа қилиб ўтади?

Князь Андрей отасининг қаттиқ туриб олганини кўриб аввал истар-истамас, кейин борган сари қизишиб ва сўз орасида, одати бўйича, беихтиёр русчадан французчага ўтиб, бўлажак уруш ҳаракатларининг амалиёт режасини баён қилди. У Пруссияни бетарафликдан чиқариб урушга тортиш учун тўксон минг кишидан иборат армия унга қандай таҳдид қилишини, бу қўшиннинг бир қисми Штральзунда швед қўшинларига қандай қўшилишини, икки юз-у йигирма минг Австрия қўшини юз мингдан иборат Россия қўшини билан биргаликда Италия билан Рейнда қандай

ҳаракат қилишини, эллик минг кишидан иборат рус ва эллик минг кишилиқ инглиз қўшини қандай қилиб Неаполга туширилишини ва ҳаммаси бўлиб, беш юз мингдан иборат армия ҳар тарафдан французларга қандай ҳужум қилишини гапириб берди. Кекса князь гўё унинг сўзини эшитмаётгандай, бу гапларга ҳеч эътибор қилмай, ҳамон нари-бери юриб кийинар экан, уч марта унинг сўзини бўлди. Бир марта ўғлини тўхтатиб: – Оқини! Оқини! – деб кичқирди.

Бунинг маъноси шу эдики, Тихон унга оқ нимча ўрнига бошқасини берган эди.

У иккинчи марта тўхтатиб: – Хотининг яқинда туғадими? – деб сўради ва маъқул топмагандай бош чайқаб: – Яхши бўлмабди. Гапиравер, гапиравер, – деди.

Учинчи марта эса чол, князь Андрей сўзини тамом қилаётганида, келишмаган ва гўлдираган товуш билан ашула айтди.

«Мальбрук урушга кетибди. Худо билади, қачон кайтади».

Князь Андрей табассум қилиб қўя қолди.

– Мен шу режа менга маъқул, демоқчи эмасман, – деди ўғли. – Сизга фақат бор гапни айтиб бердим. Наполеон аллақачон бундан дурустрок режа тузиб қўйган.

– Хўп, лекин янги гап гапирмадинг. – Чол ўйланиб ўзича бидирлади: – «Худо билади, қачон кайтади». Овқатхонага кир.

XXIV

Ясама сочига упа сепилган ва соқол-мўйлови қирилган князь тайинланган соатда овқатхонага чиқди, бу ерда уни келини, княжна Марья, мамзель Бурьен ва ўзининг архитектори кутишар эди. Архитектор ўзининг мавқеи эътибори билан жуда кичкина одам бўлганлиги учун бундай шарафга муяссар бўлишни сира умид қилмаган бўлса ҳам, князь уни бир жини севиб, ўзи билан бир дастурхонга ўтиргани ижозат берган эди. Ҳаётда одамларнинг бойлиқ ва камбағаллигига жуда қаттиқ эътибор қиладиган, ҳатто губерниянинг катта амалдорларини ҳам дастурхонга камдан кам йўлатган князь

хозир бурчақда катак дастрўмолига артиб ўтирган Михаил Ивановични дастурхонига йўлатиши билан ҳамма одамлар баравар эканлигини исбот қилар ва кизига Михаил Ивановичнинг икковимиздан ҳеч камлиги йўқ, деб қайта-қайта уқтирган эди. Овқат вақтида князь индамай ўтирган Михаил Ивановичга кўпроқ мурожаат қилар эди.

Бу ҳовлидаги ҳамма уйлар сингари, каттакон ва баланд овқатхонада князнинг бутун уй ичи ва ҳар қайси стулнинг орқасида турган официантлар унинг чиқишини кутишар эди; салфетка кўтарган бош лакей бошка лакейларга кўз қисиб дам деворий соатга, дам князь чиқадиган эшикка бесаранжом назар ташлаб, овқат анжомларини кўздан кечирар эди. Князь Андрей энди кўраётгани каттакон зарҳал рамкага солиб осиб қўйилган князь Болконскийлар шажарасига қаради. Шажара ўшандай каттакон, рамкага солинган беўхшов сурат (афтидан, хонаки рассом чизган) қаршисида турар, бу сурат тож кийган давлатли князнинг тасвири бўлиб, Рюрик¹ насабидан ва Болконскийлар сулоласининг бобоси бўлиши керак эди. Князь Андрей шажарага қарар экан, бош чайқаб ва худди эгасига жуда ўхшаган суратни кўргандай пиқиллаб кулди.

– Отамнинг иши эканлиги шундай кўриниб турибди-я!
– деди князь Андрей ёнига келган княжна Марьяга.

Княжна Марья акасига таажжубланиб қаради. У акаси нимага табассум қилганини тушуна олмас эди. Княжна Марья отасининг ҳар бир қилган ишига зўр ҳурмат билан қарар ва уни муҳокама қилишни раво кўрмас эди.

– Ҳар кимнинг бир камчилиги бўлади, – деди князь Андрей давом этиб, – шундай бир ақл-у идрокли одам шундай майда-чуйда ишлар билан машғул бўлса!

Княжна Марья акасининг бундай гапларни айтишга жасорат қилганига тушуна олмай унга эътироз билдирмоқчи бўлиб турган эдики, кабинетдан оёқ шарпаси эшитилди: князь ўзининг шошма-шошар рафтори билан худди жўрттага уйдаги вазмин тартибнинг зиддини олгандай, одатдагича тез-тез ва шахдам қадам ташлаб чиқди. Шу пайтда катта соат

¹ Рюриковлар сулоласи – 862-1610-йилларда Россияда ҳукмронлик қилган сулола.

иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошка соат ҳам майингина жиринглаб кўйди. Князь тўхтади: калин, осилиб турган кошлари остидаги тийрак, ўткир ва чакнаб турган кўзлари билан ҳаммани бир-бир кўздан кечириб, ёш княгиняга қараб колди. Ёш княгиня шу пайт подшо чиққан вақтда сарой аҳллари қандай ҳолатга тушса, шундай ҳолатда эди ва чолни кўрганда ҳамма яқин кишиларни қандай салобат босса, уни ҳам шундай салобат босди. Чол княгинянинг бошини силади-да, сўнгра кўпол бир ҳаракат билан унинг елкасига қокди.

– Хурсандман, хурсандман, – деди унинг кўзларига яна ҳам тикилиб, сўнгра чакқонлик билан бориб ўзининг ўрнига ўтирди. – Ўтиринглар! Ўтиринглар! Михаил Иванович, ўтиринг.

Келинига ўзи ёнидан жой кўрсатди. Официант стулни суриб берди.

Чол келинининг тўлишган қоматига қарар экан, деди:

– Ў-хў! Шошибсан, яхши бўлмабди.

У одатдагича совуқ, ёқимсиз равишда кўзи билан эмас, фақат оғзи билангина кулди.

– Юриш керак, мумкин қадар кўпроқ юриш керак, – деди.

Кичкина княгиня унинг сўзини ё эшитмадими, ё ўзини эшитмаганга солдими, хижолат тортгандай бўлиб индамади. Князь ундан отасини сўраганидан кейин княгиня табассум қилиб тилга кирди. Князь ундан таниш-билишларини сўради. Княгиня яна ҳам очилиб кетиб, унга таниш-билишларининг саломини айтиб, шаҳар гийбатларидан сўзлай кетди.

– Бечора графиня Апраксина эридан айрилди. Бечорагина, кон йиглади... – деди княгиня борган сайин очилиб.

Княгиня очилиб гапирган сайин князь унга тобора жиддий назар билан қарар эди: бирдан, худди уни яхши билиб олиб, унинг тўғрисида аниқ бир фикрга келгандай, ундан юзини ўтирди-да, Михаил Ивановичга мурожаат қилди.

– Хўш, Михаил Иванович, Бонапартнинг аҳволи танг бўладиганга ўхшайди-ку, князь Андрейнинг (у ҳамма вақт

ўғлини шундай деб атар эди) айтишига қараганда, унга қарши жуда катта куч тўпланаётган эмиш. Биз икковимиз уни қўлидан ҳеч иш келмайдиган одам деб ўтирибмиз-а.

Бонапарт тўғрисида иккови қачон бунақа гаплар гапиришганини мутлақо билмаган, лекин князь ҳозир яхши кўрган мавзуда гап бошлаш учунгина бу гапни айтганини фахмлаган Михаил Иванович бунинг оқибати нима бўлишини билмай ҳайрон бўлиб, ёш князга қаради:

– Бу киши жуда мохир тактикачилардан бўлади! – деди князь ўғлига архитекторни кўрсатиб.

Гап яна уруш, Бонапарт, ҳозирги генераллар ва давлат арбоблари тўғрисида кетди. Кекса князь ҳозирги арбобларни уруш ва давлат ишининг энг оддий масалаларига ҳам фахми етмайдиган болалар, Бонапартни эса Потемкин билан Суворовдай кушандалари бўлмагани учунгина муваффақият қозонган анчайин бир француз деган фикрда эди: у ҳатто Европада ҳеч қандай сиёсий қийинчилик ҳам, уруш ҳам йўқ, фақат нотайин бир кўғирчоқбозлик борки, ҳозирги одамлар ўзларини худди катта бир иш қилаётгандай кўрсатиб, шу кўғирчоқбозлик билан машғул бўлиб ўтирибди, деган фикрда эди. Князь Андрей отасининг ҳозирги замон одамларини мазах қилиб айтган гапларига очиқ чехра билан бардош қилар, зоҳиран хурсандлик билан уни гапга солар ва сўзига кулоқ берар эди.

– Бурунги замонда бўлиб ўтган ҳамма нарса яхшига ўхшаб кўринади, – деди князь Андрей, – ўша Суворов ҳам Моро кўйган тузоққа тушиб, ундан чиқа олмаган эмасмиди?

– Буни сенга ким айтди? Ким айтди? – деди чол қичқириб. – Суворов-а! – деб қўлидаги ликопчани улоқтириб юборган эди, Тихон абжирлик қилиб илиб олди. – Суворов-а... ўйлаб гапиринг, князь Андрей. Икки киши: Фридрих-у Суворов... Моро эмиш... Суворовни ўз ҳолига қўйганда, Морони асир олар эди, Суворовга хофс-кригс-вурст-шиапс-ратлар¹ ҳалал берди. Шўрлик. Мана, борсаларинг бу хофс-кригс-вурст-ратларни кўрасизлар. Буларни

¹ **Гофкригстрат** (хофс-кригс-вурст-рат) (*немисча*) – давлат маслаҳат кенгаши аъзолари.

Суворов эплай олмайди-ю, Михаил Кутузов эплайдими? Йўк, азизим, – деди чол давом этиб, – сизлар бу генералларинг билан Бонапартга қарши уруша олмайсизлар. Французларни қўлга олиш керакки, ўзининг гўштини ўзи есин. Немис Паленний Нью-Йоркка, Америкага, француз Морони олиб келгани юборибдилар, – деди чол шу йил Морога рус армиясига хизматга кириш хусусида қилинган таклифга ишора қилиб.

– Ғалати ишлар. Нима, Потёмкинлар, Суворовлар, Орловлар немисмиди? Йўк, биродар, ё ҳаммаларинг жинни бўлибсизлар, ё менинг миям айнибди. Майли, худо сизларга ёр бўлсин! У ёгини кўрамыз. Буларча Бонапарт буюк саркарда эмиш. Ҳм...

– Ҳамма амр-у фармонлар тўғри деяганим йўк, – деди князь Андрей, – фақат мен Бонапарт тўғрисида нега бундок фикрда эканлигингизга тушуна олмайман. Майли, кулсангиз кулинг-у, лекин, ҳар қалай, Бонапарт буюк саркарда.

– Михаил Иванович! – деб қичқирди чол, булар ўз гапи билан овора бўлиб, мени унутди, деб ўйлаган архитекторга қараб. – Мен сизга Бонапарт буюк тактикачи демаганмидим? Мана, у ҳам шуни айтаётди.

– Ҳа, айтган эдингиз, таксир! – деб жавоб берди архитектор. Князь яна зўрма-зўраки кулиб қўйди.

– Бонапарт онадан бахтли бўлиб туғилган. Унинг аскарлари ажойиб. Дадаввал немисларга ҳужум қилди. Немисларни фақат эринганлар урмаган, холос. Немислар дунё яратилгандан бери калтак ейди. Улар ҳеч кимни урган эмас. Фақат бир-бирини урган. Бонапарт мана шуларни енгиб ном чикарди.

Князь ўз фикрича, Бонапартнинг ҳамма урушлардагина эмас, ҳатто давлат ишларида ҳам йўл қўйган барча хатоларини бирма-бир таҳлил қила кетди. Ўгли унинг сўзларига эътироз билдирмаса ҳам, лекин қандай далил келтирилмасин, отасидек ўз фикридан қайтмаслиги кўриниб турар эди. Князь Андрей отасининг сўзларига эътироз билдиришдан ўзини тийиб қулоқ солар ва бу чол қишлоқдан ҳеч қаёққа чиқмагани ҳолда сўнгги йилларда Европада бўлган бутун

харбий, сиёсий вазиятларнинг ипидан-игнасигача билишига ва бу ҳақда бундай муҳокама юргизишига ҳайрон қолар эди.

– Сен мени чол, хақиқий аҳволни тушунмайди, деб ўйлайсанми? – деб хотима қилди князь. – Бу тўғрида ўйлайвериб жонимда жон қолган эмас. Кечалари ухлаёлмайман. Қани, сенинг ўша буюк саркарданг, қаерда ўзини кўрсатибди?

– Бу жуда узок гап, – деди ўғли.

– Бор ўша Буонапартингнинг олдига. Мамзель Бурьен, мана бепушт императорингизнинг яна бир муриди, – деб кичкирди соф француз тилида.

– Биласиз-ку, князь, мен Бонапарт тарафдори эмасман.

– «Қачон қайтишини худо билади»... – деб князь келишмаган товуш билан ашула айтди ва сохта табассум қилиб ўрнидан турди.

Кичкина княгиня баҳс-у мунозара бошлангандан то тушлик тамом бўлгунча қути ўчиб, гоҳ княжнага, гоҳ қайна-тасига қараб жим ўтирди. Столдан турилгандан кейин у қайнопасининг қўлидан ушлаб, уни бошқа уйга бошлади.

– Отангиз мунча ҳам донишманд эканлар. Эҳтимол, шунинг учун ҳам мени салобатлари босди... – деди.

– Ох, жуда яхши одам! – деди княжна.

XXV

Князь Андрей эртасига кечқурун кетадиган эди. Қари князь қундалик одатини тарк этмай, тушликдан кейин ўз уйига кириб кетди. Кичкина княгиня қайнопасининг олдида эди. Князь Андрей эполетсиз¹ сюртугини² кийиб камердинери билан бирликда ўз бўлмасида йўл ҳозирлигини кўра бошлади. У олиб кетадиган нарсаларини кўздан кечириб, коляскага³ жойлашни буюрди. Уйда фақат князь Андрей ҳамма вақт ўзи билан олиб юрадиган нарсаларигина: қутича,

¹ Эполет – инқилобдан илгариги Россияда ва баъзи чет эл армиялари офицерларидаги ҳашаматли зар погон.

² Сюртук (*французча*) – эркакларнинг тиззагача келадиган бир томонлама ёки икки томонлама тугмаланадиган пальтоси.

³ Коляска (*русча*; гилдирак) – рессорли, қайтарма соябонли тўрт гилдиракли извош.

озик-овқат солинадиган кумуш сандиқча, иккита туркча тўппонча, отаси Очаков ёнидан совга қилиб келтирилган қилич қолди. Бу сафар нарсаларини князь Андрей ҳамма вақт эҳтиёт қилар, озода сақлар, мовут гилофларга солиб, нозик тасмалар билан боғлаб қўяр эди.

Бирон ёққа кетилаётгани ва ҳаётда бирон ўзгариш бўлган вақтда ўз қилмишларини ўйлаб кўриш қобилиятига эга бўлган кишилар одатан жиддий фикр ва мулоҳазалар қилади... Бундай пайтларда ўтган нарсалар хотирдан кечирилади ва келажак ишларнинг режаси тузилади. Князь Андрейнинг чехраси ўйчан ва мулойим эди. У қўлини орқасига қилиб, олға қараганича, тез-тез уйнинг у бурчидан бу бурчига юрар ва ўйчан бош чайқар эди. Урушга боришдан кўрқармиди, хотинини ташлаб кетаётганига хафамиди ёки ҳар иккиси ҳам бир бўлдимми – ишқилиб, князь Андрей шу аҳволда бировга кўрингиси келмади, шекилли, даҳлиздан оёқ шарпасини эшитиб, дарров қўлларини туширди-да, гўё кутичанинг жилдини боғлаётган бўлиб, стол ёнида тўхтади ва одатдагича осойишта, қандай кайфиятда эканлигини билиб бўлмайдиган қиёфага кирди. Даҳлиздан оғир қадам ташлаб келаётган княжна Марья эди.

– Жўнамоқчи эмишсан, – деди княжна ҳансираб (афтидан, у югуриб келган эди), – сен билан холи гаплашадиган гапларим бор эди. Худо билади, яна қачон кўришамиз. Менинг келганимга хафа бўлмадингми? Сен жуда ўзгариб кетибсан, Андрюша, – деди княжна худди ўзининг саволига изоҳ бергандан.

У «Андрюша», деганида кулимсираб қўйди. Афтидан, княжнанинг олдида турган шу жиддий ва чиройли йигит болалигида бирга ўсгани ўша ориқ, шўх бола Андрюша эканлигига ўзи ҳам ҳайрон эди.

Князь Андрей унинг саволларига фақат табассум билан жавоб берар экан:

– Лиза қани? – деб сўради.

– Лиза жуда чарчаб, менинг уйимдаги диванда ухлаб қолди. Ох, Андрей! Хотининг бунча ҳам офатижон бўлмаса., – деди княжна акасининг рўпарасидаги диванга ўтириб. –

Хотининг ҳали тамом ёш бола, суюмли, қувнок бир бола. Мен уни жуда яхши кўриб қолдим.

Князь Андрей индамади, лекин княжна унинг юзида пайдо бўлган киноя ва нафратомуз бир ифодани пайқади.

– Анчайин камчиликларга эътибор қилмаслик керак. Камчилик ҳаммада бўлади, Андрей. Унинг киборлар доирасида тарбия топиб ўсганини эсингдан чиқарма. Кейин унинг ҳозирги аҳволи унча ҳам яхши эмас. Ҳар кимнинг ҳолига қараб иш тутиш керак. ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарсани кечиради. Ўзинг ўйлаб кўр, У бечорага қийин эмасми: ўрганиб қолган ҳаётини ташлаб бу ерга келган бўлса, яна бунинг устига сен кетиб қолсанг-у, оғироёқ ҳолда яққа ўзи Қишлоқда қолса? Бу, албатта, жуда оғир-да.

Князь Андрей опасига қараб қулимсиради, бу қулимсираш суҳбатлашиб турган кишисининг кўнглидаги ҳамма гапни билиб турган кишиларнинг қулимсирашига ўхшар эди.

– Мана, сен ҳам қишлоқда турибсан, қишлоқ ҳаётини оғир деб билмайсан-ку, – деди князь Андрей.

– Мени, қўявер. Бу тўғрида гапириб нима қиласан? Мен бошқача ҳаётни хоҳламайман, хоҳлай олмайман ҳам, чунки бошқача ҳеч қандай ҳаётни кўрган эмасман. Ўзинг ўйлаб кўр, Андрей, ёш ва киборлар доирасида ўсган жувон айна гул-гул очилган вақтини қишлоқда ўзи яққа ўтказса; ўзи яққа, чунки отам ҳамма вақт банд, мен бўлсам... Мени ўзинг биласан... яхши суҳбатларга ўрганиб қолган жувон учун мендай гариб-у дилхастанинг суҳбати нақадар кўнгилсиз. мамзель Бурьен ёлғиз...

– Ўша Бурьенларинг менга сира ҳам ёқмайди, – деди князь Андрей.

– Йўғ-е, ундок дема! У жуда суюмли ва оққўнгил, ҳаммадан ҳам кўра мунгли қиз. Унинг ҳеч кими йўқ. Ростини айтсам, унинг менга кераклиги йўқгина эмас, унинг шу ерда туриши малол келади. Ўзинг биласанки, мен илгаридан ёввойи эдим, ҳозир эса ундан ҳам баттарман. Мен ёлғизликни яхши кўраман... Отам уни жуда яхши кўрадилар. Отам мамзель Бурьен билан Михаил Иванич иккаласига ҳамма

вақт яхши гапириб меҳрибончилик қиладилар, чунки икковига ҳам ўзлари лутф-у марҳамат кўрсатганлар; Стери айтгандек, «Биз одамларнинг уларнинг бизга қилган яхшиликларидан кўра ўзимизнинг уларга қилган яхшилигимиз учун кўпроқ яхши кўрамыз». Отам бу етим қизни кўчадан топиб олганлар, ўзи жуда яхши қиз, отам унинг китоб ўқишини яхши кўрадилар. У кечалари дадамызга китоб ўқиб беради. Китобни жуда ҳам яхши ўқийди.

– Ростини айтганда, Марья, отамнинг феъллари баъзан сенга малол келар дейман! – деди князь Андрей тўсатдан.

Княжна Марья аввал ҳайрон бўлди, кейин бу саволдан кўрқиб кетди.

– Менгами?.. Менгами?! Менга малол келадими?! – деди у.

– У ҳамма вақт тўнг эди, энди, назаримда, бадфеъл бўлиб бораётибди, – деди князь Андрей. У жўртгага отаси ҳақида бундай ножўя гапни тап тортмай айтиб, опасини гангитмоқчи ёки уни синаб кўрмоқчи бўлди, шекилли.

– Сен ҳар жиҳатдан яхшисан, Андрей, лекин баъзан андиша қилмай гапирасан, – деди княжна сўз мавзудан кўра кўпроқ ўз фикрини кузатиб, – бу катта гуноҳ. Наҳотки ота тўғрисида бир нима дейиш жоиз бўлса? Жоиз бўлганда ҳам отамдек киши эҳтиромдан бошқа қандай ҳис туғдириши мумкин! Мен отам билан бирга туришимдан жуда рози ва хушбахтман. Сизларнинг ҳам мендай хушбахт бўлишларингни хоҳлар эдим.

Акаси унинг сўзларига ишонмагандай бош чайқади.

– Мен сенга ростини айтсам, Андрей, менга фақат бир нарса оғир, у ҳам бўлса отамнинг дин тўғрисидаги фикрлари. Шундай ақлли одам очик-ойдин кўришиб турган нарсани кўрмаганлигига ва шундай гумроҳликка тушганлигига тушуна олмайман. Менинг бирдан бир бахтсизлигим мана шундан иборат. Лекин кейинги вақтларда бунинг бир қадар эпаккага келётганлигини кўраётиман. Кейинги вақтларда у динни унча масҳара ҳам қилмайдиган бўлди, у ҳатто бир монах¹ билан узоқ суҳбатлашди.

¹Монах (юнонча) – тарки дунё қилиб, монастирда яшовчи; роҳиб.

– Лекин, дўстим, монах икковларинг бекорга уриниб юрган бўлмасаларинг деб қўрқаман, – деди князь Андрей масхараомуз кулиб, лекин мулойимлик билан.

– Ох, дўстим, мен фақат худога сиғинаман-у, унинг марҳаматидан умид қиламан, Андрей, – деди бирпасгина жим қолгандан сўнг зўрға журъат қилиб, – менинг сендан катта бир илтимосим бор.

– Нима экан, дўстим?

– Йўқ демасликка сўз берсанг, айтаман. Бунинг сенга ҳеч қийинлиги ҳам йўқ, зиёни ҳам тегмайди. Шу билан сен менга таскин берасан, холос. Сўз бер, Андрюша, – деди княжна кўлини ридикюлига тикиб. У ридикюлида бир нарса-ни ушлаб турар, бу нарсани то акасидан сўз олмагунча кўрсатмайдиган ва илтимоси ҳам фақат шунга боғлиқдай кўринар эди.

У акасига мунғайиб қараб турарди.

Князь Андрей унинг нима демоқчи эканлигини пайкагандай:

– Менинг учун қийин бўлган тақдирда ҳам... – деди Андрей.

– Нима десанг деявер! Отамга ўхшаганлигингни биламан. Нима десанг деявер, лекин менинг учун шу ишни қил. Йўқ, демагин. Буни отамнинг оталари – бобомиз ҳамма урушларда тақиб юрганлар... – У ридикюлида ушлаб турган нарсасини хануз чиқариб кўрсатмас эди. – Йўқ демайсан-а?

– Албатта. Нима ўзи?

– Андрей, бўйнингга санам тақиб, сенга ок йўл тилайман, буни бўйнингдан ҳеч қачон олмасликка сўз бер... Сўз берасанми?

– Агар санаминг икки пуд¹ келиб бўйнимни узгудай бўлмаса... Сенинг кўнглинг учун... – деди князь Андрей, лекин бу ҳазилидан опасининг таъби олинганлигини пайқаб, бу гапни айтганига дарҳол пушаймон бўлди, – жуда яхши, дўстим, жуда хурсанд бўламан, – деди.

– Сен бунга ишонмасанг ҳам, у сени хар бало-ю қазодан

¹ Пуд (лотинча: pondus – оғирлик, ўлчов) – 16,38 килограммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги. Метрик ўлчовлар тизими қабул қилинганига қадар қўлланган.

омон сақлайди, ўзингга келтиради, чунки киши фақат шундан тасалли топади, – деди княжна ҳаяжондан овози титраб; у акасининг рўпарасида майда кумуш занжирли юмалок қора санамни тантанали равишда тутиб турар эди.

У чўқинди, санамни ўпди ва Андрейга узатди.

– Мана, Андрей, менинг учун...

Унинг шахло кўзларида меҳрибонлик ва маъюслик нури порлади. Бу кўзлар унинг заҳил ва озгин юзини ёритиб, гўзаллаштириб юборди. Акаси унинг қўлидан санамни олмоқчи бўлган эди, княжна уни тўхтатди. Князь Андрей унинг нима учун тўхтатганлигини дарров билиб, чўқинди ва санамни ўпди. Шу тобда унинг юзида ҳам ҳалимлик (унинг кўнгли юмшаб кетган эди), ҳам кулги аломати бор эди.

– Раҳмат, дўстим!

Княжна унинг пешонасидан ўпиб яна диванга ўтирди. Иккови ҳам жим қолди.

– Яна айтаман, бурунгидек меҳрибон ва олиҳиммат бўлгин, Андрей. Лизага каттиққўллик қилмагин, деб гап бошлади. – У, ниҳоятда дилбар ва меҳрибон хотин, унга ҳозир жуда қийин.

– Мен ҳам хотинимнинг бирон иши менга ёқмайди ёки ундан норозиман, деганим йўқ эди, шекилли, сенга. Нега бу гапларни гапираётибсан, Маша?

Княжна Марья изза тортгандай қип-кизарди-ю, жим қолди.

– Мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ эди, аммо сенга аллақачон гапиришибди. Буниси менга алам қилади.

Княжна Марьянинг пешонаси, бўйни ва икки юзи ловуллаб кетди. У нимадир демоқчи бўлди-ю, айта олмади. Акаси билдики, кичкина княгиня тушлиқдан кейин йиғлаган, эсон-омон кўз ёра олармикинман, қўрқаман, деган ва толедан, қайнатасидан, эридан шикоят қилган, йиглаб ухлаб қолган. Князь Андрейнинг опасига раҳми келди.

– Шуни билиб қўйгинки, Маша, мен хотинимдан норози бўладиган жойим ҳам йўқ, норози бўлган ҳам эмасман ва ҳеч қачон унга пушаймон бўладиган гап ҳам гапирган эмасман; мен қандай шароитда бўлмайин, ҳамма вақт муносабатим

шундай бўлади. Аммо-лекин сен ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг... Агар мендан бахтлимисан, деб сўрасанг, йўқ, дер эднм... У хушбахтми? Йўқ, у ҳам хушбахт эмас. Нима учун шундай? Ўзим ҳам билмайман...

У шу гапларни айтиб ўрнидан турди, опасининг ёнига келди-да, энгашиб унинг пешонасидан ўпди. Унинг чиройли кўзлари чуқур маъно, меҳрибонлик ифода этиб, одатдан ташқари порлаб кетди, бироқ у опасига эмас, унинг боши устидан қия турган эшиқдан коронғиликка қарар эди.

– Юр, Лизанинг олдига кирайлик, хайрлашмоқчиман ё сен бориб уни уйғотиб тур, мен ҳозир кираман. Петрушка! – деди у камердинерни чақириб, – бу ёққа кел, буларни йиғиштир. Мана буни ўтирадиган жойга қўй, бунисини ўнг томонга.

Княжна Марья ўрнидан кўзғалиб, эшикка томон бора туриб тўхтади.

– Андрей, агар сен худога ишонсанг эди, худога ёлвориб, менга муҳаббат ато қилсин, деб сўрар эдинг ва худо оҳингни эшитар эди. – Қанийди, гап фақат шунда бўлса! – деди князь Андрей. – Бор Маша, мен ҳозир кираман.

Князь Андрей опасининг бўлмасига кетаётиб, йўлда икки иморатни бир-бирига қўшган каттакон йўлакда муло-йимгина табассум қилиб турган мамзель Бурьенни учратди. У шу бугуннинг ўзида уни хилват йўлақларда ниҳоят хурсанд ва илжайиб турган ҳолда учинчи марта учратиши эди.

У негадир қизариб, ерга қараб:

– Вой, мен сизни ўз уйингизда деб ўйловдим., – деди.

Князь Андрей унга тик қаради ва унинг юзида тўсатдан ғазаб аломати пайдо бўлди. У мамзель Бурьенга ҳеч нарса демади-ю, унинг кўзига қарамай, пешонаси билан сочига шундай таҳқиромуз назар ташладики, мамзель Бурьен кизарганича ҳеч нарса демасдан бурилиб кетди. Князь Андрей опасининг бўлмасига яқин келганда княгиня аллақачон уйғонган, унинг қувноқлик билан кетма-кет гапирётган овози очик эшиқдан эшитилиб турар эди. У ҳудди узоқ вақт гапирмаган-у, энди шунинг ҳиссасини чиқараётгандай жаврамоқда эди.

– Иўк, кўз олдингизга келтиринг, улама соч, ясама тиш қўйган қари графиня Зубова ёшига ярашмаган ишни килиб...!

Князь Андрей графиня Зубова тўғрисидаги шу гапни, шу кулгини бошқа одамлар олдида хотинидан бирон беш марта эшитган эди. У секин бўлмага кирди. Лўппи, икки юзи кип-қизил княгиня, қўлида иш, креслода ўтириб, Петербург хотираларини ва ҳатто Петербург ибораларини ишга солиб тинмай жаврар эди. Князь Андрей унинг олдида келиб бошини силади-да, йўл хордиғи чиқдими, деб сўради. Княгиня унга жавоб берди-ю, яна ўша гапни давом эттирди.

Олти отлиқ коляска кўча эшиғи олдида турар эди. Куз палласи, ташқари қоронғи эди. Кучер колясканинг тиргакларини ҳам кўра олмас эди. Эшик олдида фонус кўтарган кишилар ивирсиб юрар эди. Каттакон иморатнинг деразалари чароғон эди. Ёш князь билан хайрлашгани келган хизматкорлар даҳлизда уймалашган, залда бутун хонадон: Михаил Иванович, мамзель Бурьен княжна Марья ва княгинялар туришар эди. Князь Андрейни танҳо хайрлашгани отаси чақиртирган экан, ҳамма уларнинг чикишини кутар эди.

Князь Андрей кабинетга кирганда кекса князь чоллар такадиган кўзойнак тақиб, ўғлидан бошқани қабул қилганида киймайдиган оқ авра тўн кийиб ёзув столи ёнида ўтирар эди. У қайрилиб қаради.

– Жўнаётибсанми? – деди-да, яна ёзаверди.

– Хайрлашгани келдим.

– Ўп, – деди чол юзини тутиб, – офарин, офарин!

– Нима хизматим учун офарин деяписиз?

– Фурсатни бекорга ўтказмаганинг, хотинингнинг пинжиги кириб ўтирмаганинг учун. Ҳаммадан бурун хизмат бурчини адо қилмоқ керак. Офарин, офарин! – Чол перосини чириллатиб, сиёх сачратиб яна хат ёзишда давом этди. – Агар бирон гапинг бўлса айт. Кўзим хатда бўлса ҳам, кулогим сенда, – деб қўшимча қилди.

– Хотиним тўғрисида... Уни сизга ташлаб кетаётганимдан хижолатдаман...

– Бошқа гапинг бор, шекилли? Айтмоқчи бўлган гапингни гапир!

– У кўз ёрадиган бўлганда Москвадан доя олиб келгани одам юборсангиз... Туғадиган вақтида доя шу ерда бўлиши керак.

Кекса князь хат ёзишдан тўхтаб, ўғлининг нима деяётганлигини тушунмагандай, унинг кўзларига тикилди.

– Билаганки, табиатнинг ўзи ёрдам бермаса, ёрдам бериш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди, – деди князь Андрей уялгандай. – Дуруст миллион кишидан бир киши сихат-саломат қутула олмаслиги мумкин, лекин бу биз икковимизнинг кўнглимиздан ўтган гап. Одамлар унга алланималар дейишибди, у туш кўрибди, шундан кўрқади.

Кекса князь ёзишда давом этиб:

– Х... хм... Айтганингни қиламан, – деди.

Ч... лтга қўл кўйди-да, тўсатдан ўғлига юзланиб, кулиб юборди.

– Ташвишга колдингми, а?

– Нима ташвиш, отажон?

– Хотин! – деди кекса князь маъноли қилиб.

– Тушуна олмаяпман, – деди князь Андрей.

– Қандок қиласан, – деди князь, – хотин *зоти* ҳаммаси шунақа бўлади, олганим-олмаганим дея олмайсан. Кўркма, ҳеч кимга айтмайман, сен ўзинг биласан.

Чол озгин кўллари билан ўғлининг кўлини ушлаб силкиб кўйди ва унинг юзига худди ўта кўрадигандай ўткир кўзлари билан тўғри қаради-да, яна одатдагича сохта қаҳқаҳа урди.

Князь Андрей уф тортди ва шу уф тортиши билан отаси кўнглидагини билганини эътироф қилди. Чол хатларни буклаб, хатжилдларга солди ва ўзига хос эпчиллик билан сурғучлаб муҳр боса бошлади.

– Илож қанча? Чиройли! Ҳамма айтганини қиламан. Хотиржам бўл, – деди чол хатларга муҳр босаётиб.

Андрей жим қолди. Отаси кўнглидагини билганлиги унга ҳам ёқар, ҳам ёқмас эди. Чол ўрнидан туриб, хатни ўғлига берди.

– Менга кара, – деди у, – хотининг тўғрисида ташвиш тортма: қўлимдан нима келса, шуни қиламан. Энди менга кулоқ сол: бу хатни Михаил Илларионовичга бер. Мен унга сени яхши ўринга қўйишини ва адъютантликда узоқ тутиб турмаслигини сўраб ёздим. Адъютантлик бўлмагур иш! Сен унга айт, мен уни эсимдан чиқарганим йўқ, яхши кўраман. У сени қандоқ қабул қилганлиги тўғрисида менга хат ёз. Агар яхши бўлса хизмат қил. Николай Андреевич Болконскийнинг ўғли ҳар қанақа одамнинг кўзига караб хизмат қилавермайди. Хўп, энди бери кел.

Чол шу қадар тез гапирар эдики, сўзларни чала-чулпа айтар, лекин ўгли ўрганиб қолганлиги учун тушунаверар эди. У ўғлини баланд стол ёнига олиб келди, столнинг қопқогини очиб, қутисидан йирик-йирик ҳарфлар билан зич қилиб ёзилган дафтарни олди.

– Мен сендан илгарироқ ўлсам керак. Билиб қўй, мана шу менинг хотираларим, мен ўлгандан кейин буларни подшога бериш керак. Мана бу ерда акция¹ билан хат бор: бу Суворов жанглариининг тарихини ёзган кишига мукофот. Академияга юбориш керак. Мана бу менинг ёзувларим, мен ўлгандан кейин ўқигин, фойдаси тегади.

Андрей отасига «узоқ умр кўрасиз», демади, чунки буни айтишнинг ҳожати йўқ эканлигини билар эди.

– Ҳамма айтганларингизни бажо келтираман, отажон, – деди.

– Хўп, энди хайр! – деди чол ўғлига қўлини ўпгани тутиб, сўнгра уни қучоқлади. – Шуни эсингдан чиқарма, князь Андрей: агар сен жангда ҳалок бўлсанг, мўйсафид отанг қайғуга қолади... – У тўсатдан жим қолди-ю, бирдан шовқин солиб давом этди: – Аммо Николай Болконскийнинг ўғлига номуносиб бирон иш қилсанг, мўйсафид отанг уятидан ўлади, – деб қичқирди.

– Бу гапни айтмасангиз ҳам бўлар эди, отажон, – деди князь Андрей кулимсираб.

Чол индамади.

– Мен сиздан тагин бир нарсани илтимос қилмоқчи

¹ Акция (французча) – акциядорлик жамияти чиқарган қимматбаҳо қоғоз.

эди, – деди князь Андрей, – агар мен жангда ҳалок бўлсам-у, хотиним ўғил туғса, ўғлимни ўзингиздан узоқлаштирманг, кеча айтганимдек, ўзингиз тарбия қилинг... Илтимосим шу.

– Хотинингга бермайми? – деди чол ва кулди.

Ота-бола бир-бирига рўпара бўлиб жим турар эди.

Чолнинг ўйнаб турган кўзлари ўғлига тикилган эди. Кекса князнинг ўпкаси тўлди.

– Хайрлашиб бўлдик... бор! – деди чол бирдан, сўнгра кабинетининг эшигини очиб газаб билан қичқирди: – Бор!

Княгиня билан княжна князь Андрейни ва оқ авра тўн кийган, париксиз, чоллар такадиган кўзойнак таққан қари князнинг эшикдан бошини чиқариб бакирганини кўриб:

– Нима бўлди? – деб сўрашди.

Князь Андрей уф тортди-ю, жавоб бермади.

– Хўш, – деди хотинига қараб.

Бу «хўш» совуқ истехзодай бўлиб, худди «энди навбат сизларга» дегандай туюлар эди.

Кичкина княгиня ранги оқариб, эрига ваҳима билан қараб: – Андрей, шу кетаётганингми? – деди.

У хотинини кучоқлади. Княгиня қичқириб юборди-ю, ҳушидан кетиб, ўзини унинг елкасига ташлади.

У хотинини елкасидан секин туширди-да, юзига қараб уни эҳтиёт билан креслога ўтказди.

– Хайр, Маша, – деди опасига секин ва қўл ўпишди-да, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княгиня креслода ётар, мамзель Бурьен унинг чаккасини уқалар эди. Княжна Марья шахло кўзлари йигидан қизарган ҳолда янгасини суяб турар ва князь Андрей чиқиб кетган эшикка қараб, уни дуо қилар эди. Кабинетдан чолнинг дам-бадам қаттиқ бурун қоққани эшитилар эди. Князь Андрей чиқиб кетиши билан кабинетнинг эшиги тезгина очилиб, ундан оқ авра тўн кийган чол кўринди.

– Кетдими? Ҳа, яхши бўлибди, – деб чол хушсиз ётган келинига ковоғини солиб қаради-да, таънаомуз бош чайқаб эшикни тақ этиб ёпди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

1805-йилнинг октябрида рус кўшинлари Австрия эрцгерцоглигининг¹ шахар ва кишлокларини ишғол қилар ва Россиядан келиб турган янги полклар аҳолига ортиқча таъшиш бўлиб, Браунау қалъаси атрофига ўрнашган эди. Браунауда бош кўмондон Кутузовнинг бош штаби² жойлашган эди.

1805-йилнинг 11-октябрида Браунауга яқиндагина келган пиёда аскарлар полкидан бири бош кўмондоннинг кўригига маҳтал бўлиб, шахардан ярим мил³ нарида турар эди. Гарчи бу ерлар ва бу ернинг шароити Россияга ўхшамаса ҳам, (мевазор боғлар, гиштли деворлар, черепица⁴ ёпилган томлар, узокда кўриниб турган тоғлар, рус бўлмаган ва аскарларга мароқ билан қарайдиган аҳоли), бу полк айнан Россиянинг ичкарасида кўрикка тайёрланаётган полкка ўхшар эди.

Полк охирги манзилдалик вақтида, кечқурун бош кўмондон полкни походда⁵ кўриқдан ўтказиши ҳақида буйруқ келди. Гарчи полк командири буйруқка яхши тушунмаган, буйруқни қандай тушуниш керак: поход формасидами ё парад⁶ формасидами, деган савол туғилган бўлса ҳам, батальон⁷ командирлари кенгашида «айтгандан зиёда қилиш ҳеч қачон зарар қилмайди» деган мулоҳаза билан полкни

¹ Эрцгерцог – Австрия шахзодаларининг унвони ва шу унвонга эга одам.

² Штаб (немисча: Stab – подшолик аломати бўлган асо, хасса; ҳарбий қароргоҳ) – ҳарбий қисмларни бошқарувчи асосий орган.

³ Миль – узунлик ўлчови. Сувда 1 мил 1,8 километрга, қуруқликда эса 1 мил 1,6 километрга тенг.

⁴ Черепица (русча) – асосан, бино томига ёпиш учун ишлатиладиган қурилиш материали. Черепицаларнинг аксарияти сопол, цемент ва қум қоришмасидан тайёрланади.

⁵ Поход – ҳарбий юриш.

⁶ Парад (французча: parade – тўхташ, етиб келиш жойи; лотинча: paro – тайёр қиламан, тайёрлайман) – 1) кўшинларнинг жанговар тайёргарлигини текшириш мақсадида ўтказиладиган тантанали кўрик (бу ерда шу маънода); 2) спортчилар, мактаб ўқувчилари кабиларнинг тантанали юриш кўриги.

⁷ Батальон (французча: bataillon – жангчилар бўлинмаси) – бир неча ротадан ва махсус бўлинмалардан иборат бўлган ҳарбий қисм.

парад формасида кўрсатишга қарор қилинди. Уттиз чақирим йўл босган аскарлар кечаси билан киприк коқмай кийимларининг у ёқ бу ёғини тикардилар, тозалардилар; адъютантлар билан рота командирлари эса ҳисоб-китоб қилдилар; йўлда олдинма-кетин чўзилиб, тартибсиз бир оломондай бўлган бу полк эрталаб ҳар бири ўз ўрнини биладиган ва ҳар қайсисининг тугмасидан тортиб камаригача тоза ва ярқираб турган икки минг кишилиқ мунтазам, тартибли аскар бўлиб қолди. Буларнинг фақат ташқи кўринишигина жойида эмас, ҳатто агар бош кўмондон уларнинг мундирларини ечиб кўрган тақдирда ҳам ҳар бирининг устида қоидага мувофиқ, оппоқ кўйлак ва ҳар бирининг сафар халтасида аскарга керак бўладиган ҳамма зарур «майда-чуйда»ларни кўрар эди. Фақат бир нарса тўғрисида ҳеч ким хотиржам бўла олмас эди, у ҳам бўлса оёқ кийими масаласи эди. Аскарларнинг ярмидан кўпининг этиклари йиртилган эди. Лекин бу камчилик полк командирининг айби билан эмас эди, чунки унинг қайта-қайта талаб қилишига қарамай Австрия маъмурлари оёқ кийими бермади, полк эса минг чақиримдан ортиқ йўл босган эди.

Полк командири ёши қайтган, тетик, қошлари ва бакенбардлари¹ мошгуруч, тўладан келган ва юм-юмалок бир генерал эди. Унинг эғнида янгигина тикилган, қатлари яхши ўтирган мундир бўлиб, зарҳал эполетлари унинг бакувват елкаларини юқорига кўтариб тургандай кўринар эди. У ҳаётнинг энг дабдабали ишларидан бирини хурсандлик билан қилаётган кишига ўхшар эди. У саф тортиб турган аскарлар олдида нари-бери юрар ва ўзини ёш олиб ҳар қадам ташлаганида гавдаси салгина энгашиб силкинар эди. Полк командирининг ўз полкини кўриб завқи келганлиги, полкидан жуда хурсанд ва бутун фикр-у ёди полқда эканлиги кўриниб турар, лекин шунга қарамай, унинг қадам олиши фақат ҳарбий ишларгагина эмас, маишат ва хотин-қизларга ҳам анчагина кўнгли борлигини кўрсатиб турар эди.

¹ **Бакенбард** (голландча: bakkebaarden) – ҳар иккала кулоқнинг олд ёнбошидан то ниягигача бўлган соқол мўйлов каби махсус ўстирилган туқлар ёки икки чакка кўйилган соқол.

Хўш, отагинам, Михайло Митрич, – деди у бир батальон командирига (батальон командири илжайиб бир қадам олға босди, хар иккаласи ҳам хурсанд кўринар эди) кечаси хўп онамизни кўрдик-а. Лекин, хар қалай, полкимиз дурустга ўхшайди... Нима дейсиз?

Батальон командири генералнинг тегишаётганини фаҳмлаб, кулди.

– Царигин ўтлоғида ҳам майдондан ҳайдашмас!

– Нима? – деди командир.

Шу пайтда даракчи кўйилган шаҳар йўлида икки отлик намоён бўлди. Булардан бири адъютант, унинг кетидаги казак эди.

Адъютант кечаги буйрукнинг яхши англашилмаган ерини англатиш учун, яъни бош кўмондон полкни қай аҳволда келиб тушган бўлса, ўша аҳволда (шинел-у халта-палтаси билан ҳеч қандай тайёргарликсиз) кўрмоқчи эканини айтиш учун бош штабдан юборилган эди.

Бундан бир кун бурун Кутузовнинг хузурига Венадан гофкригстратнинг аъзоси мумкин қадар тезроқ бориб эрцгерцог Фердинанд ва Мак армияси билан қўшилиш керак, деган таклиф ва талаб билан келган эди; Кутузов эса бу армия билан қўшилишни номувофик топиб, ўз фикрининг тўғри эканлигини исбот этиш учун келтирган бошқа далиллари қаторида Россиядан келаётган аскарларнинг кўп йўл юриб ёмон аҳволда қолганликларини ҳам Австрия генералига уқтирмоқчи эди. Унинг полкни қарши олишидан максасди ҳам ана шу эди. Шунинг учун полк қанчалик ёмон аҳволда бўлса, бош кўмондонга бу шунча маъқул бўлар эди. Адъютант гарчи бу тафсилотни билмаса ҳам, лекин полк командирига бош кўмондоннинг аскарлар ўша шинель ва халталари билан кўриққа тайёрлансин, деган талабини айтиб, акс ҳолда бош кўмондон норози бўлишини билдирди.

Полк командири бу сўзларни эшитиб бошини қуйи солди-да, ҳайрон бўлиб, индамай елкасини учирди ва сўнгра бетокатлик билан қўлларини силтаб:

– Хўп иш қилибмиз-да! Мен сизга айтмабмидим, Михайло Митрич, походда бўлгандан кейин шинелни ечмас-

керак, – деди батальон командирини койиб. Энди иш бутунлай расво бўлди, деб шартта-шартта кадам ташлаб олдинга чикди-да, буйрук бериб ўрганган товуш билан: – Рота командирлари, фельдфебеллар!¹.. – деб кичкирди. – Қачон ташриф буюрадилар? – деди эхтиром билан адъютантга мурожаат қилиб. Бу эхтиром, афтидан, ўша келадиган одамга тааллуқли эди.

– Эхтимол, бир соатдан кейин келсалар.

– Аскарлар кийиниб улгурармикин?

– Билмадим, генерал...

Полк командирининг ўзи саф тортган аскарлар олдига бориб яна шинель кийишларини буюрди. Рота командирлари роталарига қараб югурди, фельдфебеллар гангиб қолишди (чунки шинеллар унча тахт эмас эди) ва саф-саф тўртбурчак бўлиб жим турган аскарлар шу ондаёқ ҳаракатга келиб, сафлар бузилиб, ғала-ғовур бошланди. Аскарлар у ёқ бу ёққа югуришар, елкаларини силкитишар, халталарини бўйинларидан олишар, шинелларини ечишар, қўлларини баланд кўтариб, енгларига тикишар эди.

Ярим соатдан кейин аскарлар яна саф тортиб тўртбурчак бўлди, лекин энди бу тўртбурчаклар қорадан кулрангга айланган эди. Полк командири яна боягидай бутун гавдасини силкита-силкита кадам ташлаб, полкнинг олдига ўтди ва уни нарироқдан туриб кўздан кечира бошлади.

– Бу нимаси? Бу нима, – деб кичкирди тўхтаб, – 3-рота командири!..

– 3-рота командири, генерал хузурига! Командир генерал хузурига! 3-рота командири, генерал хузурига! – деган овозлар эшитилди ва адъютант тезда келмаган офицерни ахтариб кетди.

Жон-жаҳди билан кичкираётган товушлар командир у ёқда қолиб, «генерал учинчи рота хузурига», дея бошлаганда чақирилган офицер ротанинг орқасидан кўринди ва бу офицер ёши қайтиб, чополмайдиган бўлса ҳам, қоқиниб-

¹ Фельдфебель (немисча) – ҳарбий унвон ва лавозим. Россияда (1917-йилгача) ва баъзи Европа давлатларида мавжуд бўлган. Ҳозирги вақтда нисбатан катта сержант унвонига тўғри келади.

сурилиб лўкиллаганича генералга томон келарди. Капитаннинг юзида сабоғини яхши пишиқтирмай муаллим чақирган мактаб боласидай, катта ташвиш акс этди.

Унинг қип-қизил (маишатпарастлигидан бўлса керак) юзи дам бўзарар, дам кўқарарди; оғзини очишни ҳам билмас эди, ёпишни ҳам. Капитан ҳарсиллаб яқинлашган сайин қадамини кичикроқ ташлаб келаётганида полк командири унга бошдан оёқ кўз югуртирди.

– Ҳадемай сиз одамларга сарафан¹ ҳам кийгизасиз! Бу нимаси? – деб қичқирди полк командири 3-рота сафида кўк мовут шинель кийиб бошқалардан ажралиб турган аскарни ияги билан кўрсатиб. – Ўзингиз қаёқда эдингиз? Бош кўмондон келадиган бир маҳалда ўрнингизда турмай, қаёқда юрасиз? А? Кўрик бўладиган вақтда одамларга камзул кийгиштишни ўргатиб кўяман сизга!.. А?

Рота командири генералдан кўзини олмай, икки бармогини шапкасининг соябонига борган сайин, худди шу билан кутуладигандай, қаттикроқ босар эди.

– Ҳа, нега индамайсиз? Ким у венгерча кийинган? – деди полк командири калакаомуз дўқ уриб.

– Жаноби олийлари...

– Ҳа, нима «Жаноби олийлари? Жаноби олийлари! Жаноби олийлари!» Нима мунча! Гапининг тайини йўқ-ку, жаноби олийларимиш!

– Жаноби олийлари, бу аскарликка туширилган Долохов... – деди капитан секин.

– Хўш, уни фельдмаршалликка² туширибдиларми ёки аскарликками? Аскар эса ҳамма қатори кийинсин-да!

– Жаноби олийлари, унга ўзингиз ижозат берган эдингиз.

¹ **Сарафан** – 1) дехқон аёлларининг узун устки кўйлаги; 2) аёлларнинг енгил енгсиз кийими.

² **Фельдмаршал** (немисча: *Feldmarshall*) – айрим давлатлар армияларидаги олий ҳарбий унвон. 1-мартга 16-асрда Австрияда, 17-асрда Пруссияда жорий қилинган. Россияда 1699-йилда генерал фельдмаршалл унвони жорий этилиб, 1917-йилда бекор қилинган. Фельдмаршалл машҳур ҳарбий ва давлат арбоблари, император хонадони вакиллари ҳамда баъзи чет эл ҳарбий арбобларига берилган. Фельдмаршалл унвони Буюк Британия ва бошқа баъзи давлатларда сақланган.

– Мен ижозат бердимми? Ижозат бердимми? Сиз ёшлар ҳамма вақт шунақа қиласизлар, – деди полк командири биров ховуридан тушиб, – мен ижозат бердимми-а? Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар... – Полк командири биров жим қолгандан кейин яна: – Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар... Нима? – деди яна аччиги келиб. – Одамларни дурустрок кийинтиринг...

Полк командири адъютантга дам-бадам қараб, бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб полкка томон борди. У дарғазаб бўлгани ўзига ёқди, шекилли, полкнинг олдидан ўтар экан, яна дарғазаб бўлгани баҳона излар эди. У бир офицерни нишони тозаланмагани, иккинчисини аскарлари сафининг нотўғрилиги учун жеркиб ташлаб, 3-рота олдига борди.

Полк командири кўк шинель кийган Долоховдан беш киши бериди туриб:

– Бу канақа туриш? Оёғинг қаёқда? Қаёқда оёғинг? деб кичкирди жиғибийрони чиқиб.

Долохов секин оёғини ростлади ва генералнинг юзига беибо тикилиб қаради.

– Нега кўк шинель кийдингиз? Ечиб ташланг! Фельд-фебель! Бошқа шинель берилсин... расвогар... – деди-ю, генерал гапини тугата олмади.

– Генерал, мен буйрукни бажаришга мажбурман, лекин ҳақорат эшитишга... – деди Долохов шошиб.

– Сафда гапирилмасин! Гапирилмасин, гапирилмасин!..

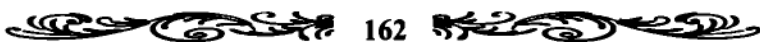
– Ҳақорат эшитишга мажбур эмасман, – деди Долохов баланд овоз билан.

Генерал билан аскарнинг кўзи кўзига тўқнашди. Генерал жаҳл билан бўйнидаги шарфини пастга тортиб, жим қолди.

– Марҳамат қилиб, бошқа шинель кийинг, – деди генерал кета туриб.

II

– Келаётибди! – деб кичкирди шу пайт йўлга қўйилган даракчи.

Полк командири кизарганича отининг олдига югуриб борди, титрок қўллари билан узангини тушириб отланди, у ёк бу ёгини тузатди, қиличини суғурди ва қувнок ҳам жиддий киёфада кичкириб буйруқ беришга чоғланиб, оғзини бир томонга қийшайтирди. Полк худди қанотларини қокқан қушдай бир силкинди-ю, қотиб қолди.

Полк командири ўзи учун қувончли, полк учун ваҳимали ва келаётган сардор учун ҳурмат ифода қиладиган бир овоз билан:

– Рост-л-а-а-ан! – деб қулоқни қоматга келтириб кичкирди.

Икки томонга дарахтлар ўтқазилган кенг, бетош йўлдан олти от қўшилган баланд ва ҳаворанг Вена қоляскаси рессори¹ хиёл тикирлаб, шитоб билан келар эди. Қоляска кетидан штаб аскарлари ва посбонлар от қўйиб келмоқда эди. Қутузовнинг ёнида қора қийинган руслар ичида оқ мундири билан ғалати қўриниб турган Австрия генерали ўтирар эди. Қоляска полк олдида тўхтади. Қутузов билан Австрия генерали ўзаро нима тўғрисидадир гаплашар эди. Қутузов қолясканинг зинасидан бамайлихотир секин тушар экан, ўзига ва полк командирига тин олмай тикилиб турган икки минг кишини худди қўрмагандай хиёл табассум қилди.

Буйруқ товуши эшитилиб, полк яна силкинди-да, «соқчи» вазиятида турди. Жимжитликда бош қўмондоннинг заиф товуши эшитилди. Полк: «Здравья желаем, ваше го-го-ство!»² – деб кичкирди. Яна жимлик чўқди. Полк ҳаракатда эканида Қутузов бир жойда турди, кейин штаб аскарларининг қузатишида оқ қийим қийган генерал билан юриб сафлар олдидан ўта бошлади.

Полк командири ўзини ростлаб, қоматини тик тутиб бош қўмондонга тикилиб салют беришидан, гавдасини силкитмасликка ҳаракат қилиб генералларнинг кетидан энгашиброк саф олдида юришидан, бош қўмондоннинг ҳар

¹ Рессор(а) (*французча*: ressort – пружина; таранглик, қайишқоклик) – транспорт воситаларида уларнинг ғилдирақлари ўқини кузов билан бирлаштирувчи ва йўлнинг нотекислигидан пайдо бўладиган зарбалар қучини пасайтирувчи қайишқок, эгилувчан қисм.

² Здравья желаем, ваше го-го-ство – Сизга соғлиқ тилаймиз жанобий олийлари.

бир сўзи ва ҳаракатига чопиб келишидан унинг командирликдан ҳам кўра командирга хизмат қилишга шавқи катта экани кўриниб турар эди. Полк командирининг каттиққўл бўлиши ва тиришқоклиги орқасида полк шу кунлари Браунауга келаётган бошқа полкларга караганда жуда яхши эди. Полкдан кейинда қолганлар ва касаллар ҳаммаси бўлиб 217 киши эди, холос. Оёқ кийимидан ташқари ҳамма нарса дуруст эди.

Кутузов сафлар олдидан ўтар экан, ҳар замон тўхтаб, Туркияга қарши урушда ўзи билан бирга иштирок қилган офицерларга ва баъзи аскарларга ҳам уч-тўрт оғиз яхши сўзлар айтар эди. У аскарларнинг оёқ кийимларига қарар экан, афсусланиб, бир неча маротаба бош чайкади ва бу ҳақда ҳеч қимни айблаб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, яхши эмас, демокчи бўлгандай Австрия генералига кўрсатди. Бош қўмондон генералга ҳар гапирганда полк командири унинг полкка тегишли гапини эшитмай қолишдан қўрқиб, олдинга югуриб ўтар эди. Кутузовнинг кетидан секин айтилган сўз эшитилар-эшитилмас масофада 20 кишидан иборат штаб аскарлари борар эди. Бу жаноблар ўзаро гаплашар, ҳар замон қулишар эди. Булардан олдинроқда чиройли бир адъютант борар эди. Бу князь Болконский эди. Унинг ёнида новча, ҳаддан ташқари семиз, чиройли, чехраси очик ва хандон, кўзлари ёшланиб турган штаб-офицери – ўртоғи Несвицкий борар эди. Несвицкий ёнидаги қорачадан келган гусар офицерининг қилиғига қулгиси кистаб ўзини зўрға тутиб борарди. Гусар офицери қулмасдан полк командирининг орқасига жиддий қиёфада қараганича унинг ҳар бир ҳаракатига таклид қилар эди. Полк командири, ҳар силкинганида ва олдинга энгашиганида офицери ҳам айнан шундай силкинар ва энгашар эди. Несвицкий қулар ва бошқаларни туртиб бу ҳазилқашни кўрсатар эди.

Кутузов ўз бошлиқларига жон-жаҳдлари билан тикилиб турган мингларча кишиларнинг олдидан секин – бамайлихотир қадам ташлаб ўтиб борар эди. У 3-ротанинг қарши-сига кедганида тўсатдан тўхтади. Бундан беҳабар қолган штаб аҳди беихтиёр унга яқин келиб қолишди.

Бош кўмондон кўк шинель туфайли гап эшитган бурни кизил капитанни таниб:

– Э, Тимохин-ку! – деди.

Тимохин полк командири танбеҳ қилганида коматини ростлаб тордай тортилган ва бундан ортиқ тортилиб бўлмайдигандай кўринган эди. Бироқ бош кўмондон мурожаат қилган пайтда шундай тортилдики, агар бош кўмондон яна бирпас қараб турса, капитан тоб беролмай узилиб кетадиганга ўхшар эди. Кутузов унинг аҳволини пайкади, шекилли, бечора капитан кўп қийналмасин, деб дарҳол юзини ўгирди. Унинг дўппи ва жароҳат изи қолган юзида билинар-билинимас табассум пайдо бўлди.

– Измайл урушида қатнашган ўртоқлардан, – деди у. – Ботир офицер! Сен ундан мамнунмисан? – деб сўради Кутузов полк командиридан.

Полк командири бир силкинди-да, олдинга ўтди (унинг бутун ҳаракатини гусар офицери айнан такрорлади) ва жавоб берди:

– Жуда мамнунман, жаноби олийлари.

– Ҳамманинг ҳам бир камчилиги бўлади, – деди табассум билан Кутузов ўтиб кетаётиб. – У ичкидикни яхши кўрар эди.

Полк командири бунга мен айбли эмасмикинман, деб кўрқиб кетди ва индамади. Гусар офицери шу пайт бурни кизил, қорнини ичига тортиб турган капитаннинг туришига ва юзига шундай таҳдид қилдики, Несвицкий ўзини кулгидан тўхтатолмади. Кутузов қайрилиб қаради. Офицер, афтидан, истаган вақтида юзини истаган қиёфага киргиза олар экан: Кутузов қараши биланоқ қовоғини солди, сўнгра юзида жиддият, эҳтиром акс этиб, мўмингина бўлиб қолди.

Учинчи рота энг кейинда эди. Кутузов худди бир нарса ни эслаётгандай ўйланиб қолди. Князь Андрей штаб аскарлари ичидан чиқиб французча секин деди:

– Аскарликка туширилиб шу полкка юборилган Долоховни эсимга солинглар, деб буюрган эдингиз.

– Қани Долохов? – деб сўради Кутузов.

Аллақачон аскарча кулранг шинель кийиб олган Доло-

хов чакиришни кутмади. Қадди-комати келишган, оч-сарик сочли, кўк кўз аскар сафдан чикиб, тўғри бош кўмондоннинг олдига келди-да, «соқчи» вазиятида турди.

Кутузов салгина ковоғини солиб:

– Нима арзинг бор? – деб сўради.

– Долохов шу, – деди князь Андрей.

– Ҳа! – деди Кутузов. – Бу ишлар сенга сабоқ бўлади, деб ўйлайман, яхши хизмат қил. Шаҳаншоҳимиз марҳаматли. Яхши хизмат кўрсатсанг, мен ҳам сени эсда тутаман.

Долоховнинг кўк кўзлари бош кўмондонга ҳам худди полк командирига карагандай беибо тикилиб турар ва бу тикилиши бош кўмондон билан аскарни бир-биридан ажратиб турган пардани йиртиб ташлаётгандай кўринар эди.

– Сиздан фақат бир иарса сўрайман, жаноби олийлари, – деди Долохов жаранлаган, дадил товуш билан салмоқлаб. – Менга гуноҳимни ювгани, император ҳазратлари ва Россияга садокатимни исбот қилгани имкон берсангиз.

Кутузов юзини ўтирди. У капитан Тимохиндан юз ўтирган вақтдагидай хиёл табассум қилди. У юзини ўтирди-ю, афтини буриштирди ва шу билан гўё Долохов айтган гаплар, ўзининг Долоховга айтадиган ҳамма гаплари кўпдан маълум эканини, бу гаплардан зерикканини, буларнинг ҳаммаси кераксиз гаплар эканини билдирмоқчи бўлди. У бурилиб коляскага томон кетди.

Полк оғир йўлдан кейин кийиниш ва дам олиш умиди билан роталарга бўлиниб, Браунауга яқин манзилга қараб жўнади.

Полк командири от қўйиб, манзилга томон бораётган 3-ротани қувиб ўтиб, унинг олдида бораётган капитан Тимохинга яқин келди-да:

– Мендан хафа бўлмадингизми, Прохор Игнатич? – деди. Полк командири кўрикдан эсон-омон ўтганидан ниҳоят хурсанд эди. – Подшолик хизмати... Иложи йўқ... Баъзан сафда турган кишига қаттиқ гапириб қўясан киши... Ўзим узр сўрайман, мени биласиз... Бош кўмондон жуда хурсанд бўлди! – деди ва рота командирига қўл узатди.

Капитан бурни кизариб, Измайл атрофида бўлган уруш-

да кўндок тегиб синган иккита олдинги тишини кўрсатиб илжаяр экан:

– Йўғ-е, генерал, наҳот мен сиздан хафа бўлгани хаддим сиғса? – деди.

– Ҳа, айтгандай, жаноб Долоховга айтинг, хотиржам бўлсин, мен уни эсимдан чиқармайман. Ҳа, дарвоқеа, мен шуни сиздан сўрамоқчи эдим: Долохов қалай, феъл-атвори дурустми? Сўрайман дейман-у, хадеб эсимдан чиқади.

– Хизмат важдан жуда дуруст, жаноби олийлари... лекин феъли... – деди Тимохин.

– Нима, нима феъли? – деб сўради полк командири.

– Гоҳо, жаноби олийлари, – деди капитан, – жуда ақлли, билимли, хушфеъл; гоҳо йиртқицга ўхшаб кетади. Польшада бир яхудийни ўлдириб қўяёзди, хабарингиз бордир...

– Ҳа, ҳа, – деди полк командири, – ҳар қалай, бечора йигитга қийин... Катталардан таниш-билишлари кўп... ишқилиб, сиз...

– Хўп бўлади, жаноби олийлари, – деди Тимохин илжайиб ва шу билан ўз бошлигининг нима демоқчи эканини тушунганини билдирди.

– Ҳа, ҳа.

Полк командири саф тортиб бораётган аскарлар орасидан Долоховни топиб, отининг бошини тортди.

– Бир иш кўрсатсангиз, яна эполет тегади.

Долохов қайрилиб каради-ю, индамади ва тиржайганича кетаверди.

– Ҳар қалай, яхши ўтди, – деди полк командири ва аскарларга эшитарли қилиб баланд овоз билан: – Аскарларга менинг номимдан бир пиёладан ароқ берилсин. Ҳаммага ташаккур билдираман! Худога шукур! – деди ва от қўйиб бошка ротага қараб кетди.

Тимохин ёнида кетаётган субалтери¹-офицерга қараб:

– Ёмон одам эмас, ҳеч кимни хафа қилмайди, – деди.

– Топпон деганича бор!.. (полк командирини топпон кироли деб аташар эди) – деди кулиб субалтери-офицер.

¹ Субалтери-офицер – Чор Россияси армиясида рота, эскадрон ёки батарея командирига тобе кичик офицер.

Кўриқдан кейин бошлиқлари сингари аскарларнинг ҳам кайфи чоғ бўлди. Рота хушчакчак борарди. Ҳар томондан аскарларнинг сўзлашган товуши эшитилар эди.

– Кутузовнинг бир кўзи ғилай дейишмасмиди?

– Бўлмаса-чи? Ғилай-да.

– Кўйсанг-чи... Кўзи сеникидан ўткирроқ. Одамларнинг этигидан тортиб пайтавасигача ҳаммасини кўздан кечирди.

– Оёғимга шундай бир караган эди, биродар, оббо, худо урди, дедим-у...

– Ёнидаги австриялик генерални кўрдингми, худди бўрга ботириб олгандай-а. Оппок ундай. Булар ўзларини амунициядан¹ тозалайди, шекилли!

– Ҳой, Федешов, жанг қачон бошланишини айтдимми? Сен яқинроқ турувдинг, шекилли? Бруновга Бонапартнинг ўзи келибди дейишган эди.

– Бонапарт келган эмиш-а! Гапини қаранглар-у! Билсанг гапир-да! Ҳозир Пруссак² хуруж қилган. Австрия уни босаётибди. Пруссак босилганда Бонапарт билан уруш бошланади. Бруновга Бонапарт келган эмиш-а! Ақлинг бўлса, шу гапни гапирасанми? Аввал билгин.

– Оббо қурғурлар-ей! Уни қара, бешинчи рота қишлоққа бурилди. Биз етиб боргунча улар бўтқа пишириб еб ўтиради.

– Битта сухарингдан берсанг-чи...

– Сен кеча тамаки берувдингми? Ана шунақа бўлади, оғайни! Хўп ма, ола қол, гўрга.

– Ҳеч бўлмаса, бирпас дам беришса бўлар эди. Бу оч корин билан яна беш чакирим юргунча бўларимиз бўлади.

– Немислар аравасини берганда хўп маза қилар эдик-да. Аравага тушиб олиб кекқайиб кетар эдик.

– Бу ернинг одамлари жуда ашаддий экан. У ердагилар, ҳар қалай, ўзимизнинг пошшога қарашли поляклар эди, шекилли: булар қип-қизил немис-ку.

Шу пайт капитаннинг:

– Кўшиқчилар олдинга! – деб қичқирган товуши

¹ Амуниция – аскарнинг кийим ва қуролдан бошқа барча керак-яроқлари.

² Пруссак – Пруссия.

эшитилди.

Йигирматача одам ҳар томондан чопиб ротанинг олдига ўтди. Қўшиқбоши-дўмбирачи қўшиқчиларга томон ўгирилди-да, қўлини силкнб: «Не заря ли, солнышко занимался...» деб бошланадиган ва «Тото братцм, будет слава, нам с Каменским отцом...» деб тамом бўладиган аскар ашуласини чўзиб айта бошлади. Бу қўшиқ Туркияда тўкилган бўлиб, энди Австрияда «Каменским отцом» ўрнига «Кутузовым отцом» деб айтилар эди.

Қирк ёшларга бориб қолган, қотма, чиройли дўмбирачи аскар шу сўзларни аскарчасига узиб-узиб айтди ва худди бир нарсани ерга кўтариб ургандай қўл силкиб қўшиқчи аскарларга хўмрайиб қаради-да, кўзларини қисди. Сўнгра ҳамма аскарлар ўзига тикилиб турганини кўриб, худди жуда қимматбаҳо бир нарсани икки қўллаб боши узра кўтариб кейин бирдан жаҳл билан ерга ургандай:

Эҳ, сиз дализим, дализим! – деб бошлади.

«Янги дализим менинг...» деб йигирма киши бараварига қўшилди ва қўшиқнинг мақомига қошиқ урадиган қошиқчи аскар, устидаги юкининг оғирлигига ҳам қарамасдан, ирғиб олдинга чикди-да, ротанинг олдида муқом қилиб, қошиқларини кимгадир ўқталиб, орқаси билан юриб кетди. Аскарлар қўшиқ мақомига қўл ташлаб, катта-катта одим отиб борар, билмасдан бир-бирларининг оёқларини босиб олишар эди. Ротанинг кетидан рессорларнинг ғижирлаши, ғилдирак ва туёқ товуши эшитилар эди. Кутузов штаб аскарлари билан шаҳарга қайтиб келмоқда эди. Бош қўмондон аскарларга «эркин» ҳолатда кетавергани ижозат берди. Қўшиқ товушини эшитиб, ўйнаб кетаётган аскарни ва илдам қадам ташлаб бораётган ротани кўриб, бош қўмондон ва штаб аскарларининг ҳам юзида мамнуният кўринди. Коляска ўтиб борган ўнг томондаги иккинчи қаторда кўк кўзли аскар Долохов кишининг диккатини ўзига тортар эди. У қўшиқ мақомига ҳаммадан ҳам кўра илдамрок ва чиройли қадам ташлаб борар, ёнидан ўтиб борган кишиларга худди шу тобда рота сафида бормаган одамларга ачингандай қарар эди. Кутузовнинг одамларидан бўлиб, полк командирини

ҳазиллашиб масхара қилган гусар корнети¹ коляскадан атайин кейинроқда қолиб Долоховнинг олдига келди.

Гусар корнети Жерков бир вақтлари Петербургда Долохов бошчилик қилган бебош улфатларнинг бири эди. У аскар бўлиб юрган Долоховни чет элда учратди-ю, лекин ўзини танимаганга солди. Бироқ Кутузовнинг у билан гаплашганини кўрганидан кейин отини дарров рота билан баробар юргизиб, жуда кадрдон ошнасини кўргандай:

– Қалайсан, азиз дўстим? – деди қўшиқ вақтида.

– Менми? – деди Долохов совуқкина, – кўриб турибсан-ку.

Шўх қўшиқ Жерковнинг бетакаллуф хушчақчақлик билан гапираётган сўз маромига ва Долоховнинг жўрттага совуқкина бераётган жавобларига айрим маъно берар эди.

– Қалай, бошлиқлар билан чиқишаётибсанми? – деди Жерков.

– Дуруст, яхши одамлар. Сен қанақа қилиб штабга суқилдинг?

– Шу ёққа юборилганман, навбатчилик қиламан.

Иккови ҳам жим қолди.

Қўшиқнинг «Вьшускала сокола да из правого рукава» деган сатрлари кишиларда бирдамлик ва қувноқлик ҳисси уйғотар эди. Иккови агар қўшиқ айтилаётган вақтда гаплашмаганида, эҳтимол, бошқача гаплашар эди.

– Австрияликларнинг қалтак егани ростми? – деди Долохов.

– Ким билади, шунақа дейишади.

– Мен хурсандман, – деди Долохов қўшиққа мослаб кискагина.

– Кечкурунлари биз томонга келгин, фараон ўйнаймиз, – деди Жерков.

– Ҳа, пулларинг ошиб-тошиб ётибдими?

– Келгин.

– Йўқ. Тавба қилганман. Офицерликка ўтказишмагунча ичкилик ҳам ичмайман, карта ҳам ўйнамайман.

¹ Корнет – инкилобдан илгариги Россияда отлик аскар офицерларининг энг кичик унвони.

- Булар ҳаммаси бирон иш кўрсатганингча...
 - Ўшанда кўрамиз.
 - Иккови яна жим қолди.
 - Бирон нарса керак бўлиб қолса келгин, штабда ёрдам беришади... – деди Жерков.
 - Долохов кулимсиради.
 - Сен ташвиш тортмай қўя қол. Менга бирон нарса керак бўлиб қолса, сўраб ўтирмайман, ўзим олавераман.
 - Хайр, айтдим-да.
 - Мен ҳам айтдим-да.
 - Хайр.
 - Омон бўл.
 - ... *Баланд-баланд, олис-олис*
 - Она элат томонга...*
- Жерков отини шпори билан ниқтади, от қайси ёғидан бошлаб чопишни билмай уч-тўрт марта гижинглади-ю, кўшиқ мақомига тақира-тукур қилганича ротадан ўтиб коляскага етиб келди.

III

Кутузов Австрия генерали билан бирга кўриқдан қайтиб келиб кабинетига кирди ва адъютантини чақириб, келаётган кўшинлар тўғрисидаги баъзи бир маълумотларни ҳамда олдинги маррадаги армияга бошлиқ бўлиб турган эрцгерцог Фердинанддан келган мактубларни сўради. Князь Андрей Болконский сўралган қозғаларни олиб, бош қўмондоннинг кабинетига кирди. Кутузов билан Австрия гофкригстратининг аъзоси столга ёзиб қўйилган харитага қараб туришар эди.

Кутузов Болконскийга кўз ташлади-ю, худди шошмай тургин, дегандай қилиб:

– Ҳа!.. – деди-да, французча бошланган гапини давом эттирди:

– Мен фақат шуни айтаман, генерал, – деди Кутузов. У шундай чиройли ибора ва талаффуз билан гапирар эдики, унинг салмоқлаб айтган ҳар бир сўзини киши диққат билан эшитишга мажбур бўлар, афтидан, у ўз гапини ўзи ҳам ҳузур

килиб эшитар эди. – Мен фақат шуни айтаманки, генерал, агар бу иш менинг хоҳишимгагина боғлиқ бўлганда император Франц ҳазратларининг истаклари аллақачон ўрнига етказилган бўлар эди. Мен аллақачонлар эрцгерцогга бориб кўшилар эдим. Шунга ишонингки, шахсан менинг учун армиянинг олий кўмондонлигини ўзимдан кўра билимдонроқ ва мохирроқ генералга (Австрияда бундай генераллар жуда кўп) топшириш ва бу оғир масъулиятни бўйнимдан соқит қилиш – шахсан менинг учун зўр қувонч бўлар эди. Бироқ баъзан шароит кучлироқ келиб бизни бўйин эгишга мажбур қилади, генерал.

Кутузов худди «менинг гапимга ишонмасликка тамом ҳақлисиз, ҳатто ишонсангиз-ишонмасангиз, менинг учун барибир, лекин ишонмайман дегани асосингиз йўқ, ҳамма гап мана шунда», дегандай табассум қилди.

Австрия генерали норози кўринса ҳам, лекин Кутузовга ўша оҳангда жавоб беролмади.

– Аксинча, – деди генерал айтаётган хушомадомуз сўзларига хилоф ўлароқ ғингшиган ва аччиқланган бир оҳангда, – аксинча, жаноби олийларининг умумий ишимизда иштирокларига олий ҳазрат катта баҳо берадилар: лекин ишни бу хилда пайсалга солиш шавкатли рус кўшинларини ва унинг бош кўмондонини жанглarda қўлга киргишига ўрганиб қолган шон-шарафларидан маҳрум қилади, деб ўйлаймиз, – деб генерал олдиндан хўп пишиқтириб қўйган сўзини тамом қилди.

Кутузов ҳамон ўша хилда табассум қилганича қуллук қилди.

– Менинг имоним комил ва жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанд лутфан юборган сўнгги мактубларига қараб тахмин қиламанки, генерал Макдек мохир ёрдамчининг бошчилиги остида Австрия кўшинлари аллақачон узил-кесил галаба қозонди ва бизнинг ёрдамимизга ҳам муҳтож эмаслар, – деди Кутузов.

Генерал қовоғини солди. Гарчи австрияликларнинг мағлубияти ҳақида аниқ хабар бўлмаса ҳам, кўнгилсиз миш-мишларни тасдиқ қиладиган воқеалар кўп эди: шунинг учун

ҳам австрияликларнинг ғалабаси ҳақидаги Кутузовнинг тахмини истехзога ўхшар эди. Бирок Кутузов шундай тахмин қилишга ҳақим бор, дегандай яна мулойим табассум қилди. Дарҳақиқат, Мак армиясидан келган сўнги мактуб ғалабадан ва армиянинг стратегия жихатидан энг қулай вазиятда эканлигидан хабар берар эди.

Қани, ўша мактубни бер, – деди Кутузов князь Андрейга қараб. – Мана, марҳамат қилсинлар, – деди ва истехзо билан салгина илжайиб Австрия генералига эрцгерцог Фердинанднинг немисча ёзилган мактубидан шу жойларини ўқиб берди:

«Биз 70 000 тача кишидан иборат тайёр аскарга эгамиз, агар душман Лехдан ўтган тақдирда, биз ҳужум қилиб уни тор-мор қила оламиз. Ҳозир Ульм бизнинг қўлимизда бўлгани учун биз Дунайнинг ҳар икки қиргоғида ҳам кучимизни қулай равишда ҳаракатга солиш имкониятини қўлда сақлаб тура оламиз; демак, душман Лехдан ўтмасдан Дунайдан ўтгудай бўлса, ҳар чоҳ унинг алоқа йўлларига ҳужум қилиш, Дунайнинг у қиргоғидан ўтиш, агар душман бутун кучини бизнинг содиқ иттифоқчиларимизга қарши йўналтирадиган бўлса, унинг бу ниятини барбод қилиш имкониятига эгамиз. Шундай қилиб, биз рус императори қўшинларини батамом тайёр бўлиб келишини интизор бўлиб кутиб турамиз ва келганидан кейин биргаликда душманга муносиб жазо бериш имкониятини дарров топамиз».

Кутузов хатнинг ана шу жойини ўқиб бўлгач, чуқур нафас олди-да, гофкригстрат аъзосига диккат билан мулоимгина назар ташлади.

Австрия генерали ҳазил-мутуйибани бас қилиб, асосий мақсадга ўтмоқчи бўлди, шекилли:

– Лекин, жаноби олийлари, ҳамма вақт иш чаппасига кетганида нима бўлишини назарга олиб иш тутиш керак, деган окилона гап бор, – деди.

У адъютантга хўмрайиб қаради.

– Кечирасиз, генерал, – деди Кутузов унинг сўзини бўлиб ва князь Андрейга ўгирилиб. – Бундок қилгин, азизим,

разведкачиларимиз¹ келтирган ҳамма маълумотларни Козловскийдан олгин. Мана бу граф Ностицдан келган икки хатни, мана бу жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанднинг хатини ва мана бу қоғозларни олгин-у, – деди унга бир неча қоғозни узатиб, – шулар асосида Австрия армиясининг ҳаракатлари ҳақида олган маълумотларимизни билдириш учун французчасига яхшилаб меморандум², хабарнома ёзиб жаноби олийларига юбор.

Князь Андрей унинг хозир айтган гапларинигина эмас, ҳатто яна нима дейишини истаганини ҳам билганига ишора қилиб, Кутузовга бош эгди. У қоғозларни йиғиштириб олдию, генерал билан Кутузовга таъзим қилиб, гилам устидан секин-секин қадам босиб қабулхонага чиқди.

Князь Андрей Россиядан келганига кўп бўлмаган бўлса ҳам, бу вақт ичида анча ўзгарган эди. Унинг чехрасида, юришида, ҳаракатларида бурунгидек муғамбирлик, хорғинлик ва ҳафсаласизлик аломати йўқ. У жуда қизиқ ва кўнгилли иш билан банд бўлиб, ўзи бошқаларда қандай таассурот қолдириши ҳақида ўйлашга фурсати бўлмаган кишига ўхшар эди. У ўзидан ва атрофидаги кишилардан мамнундай кўринар, табассум ва қарашлари қувнок, жозибали эди.

У Кутузовга Польшада етиб олди. Кутузов уни хуш қабул қилди, ҳамма вақт уни эсда тутишни ваъда қилди, бошқа адъютантлари орасида айрим ўринга қўйди, ўзи билан Венага олиб борди ва муҳимроқ топшириқларни унга бера бошлади. Кутузов Венадан ўзининг кадрдон дўсти бўлмиш князь Андрейнинг отасига мактуб ёзди:

«Сизнинг ўғлингиз, – деди хатида, – иш тутиши, иродаси ва уддабуролигига қараганда, энг яхши офицер бўладиганга ўхшайди. Мен шундай йигитни адъютант қилиб

¹ **Разведка** (русча: *разведать* – суриштириб, текшириб билмоқ, кидириб топмоқ) – душман ва унинг кўшинлари, уларнинг кучи, жойлашиши тўғрисида маълумот тўплаш учун айрим ҳарбий гуруҳлар, бўлинмалар ёки жангчилар томонидан олиб бориладиган тезкор иш, ҳарбий ҳаракат ва шундай иш олиб боровчи ҳарбий қисм, бўлинма.

² **Меморандум** (лотинча: *memorandum* – эслашга арзийдиган, эслаш керак бўлган нарса) – бирор давлатнинг дипломатик ёзишмалар орқали ҳал қилинадиган масалалар моҳиятини ўз нуктаи назаридан батафсил баён қилиб ёзган дипломатик ҳужжати; 2) бирор масала бўйича билдиришнома, хизмат маълумотномаси.

олганимдан жуда хурсандман».

Кутузовнинг штабида, ўз ҳамкорлари – ўртоқлари орасида ва умуман, армияда князь Андрей тўғрисида худди Петербург киборлари доирасидагидай бир-бирига қарама-қарши икки хил фикр бор эди. Баъзилар князь Андрейни ўзларидан ва бошқалардан ортиқроқ кўриб, ундан зўр муваффақиятлар кутишар, унинг сўзларига кулок солишар, унга ҳаваслари келиб тақлид қилишар эди; князь Андрей бу одамларга ўзини яқин тутар ва яхши муомала қилар эди. Кўпчилик эса уни ёмон кўрар, кўрс, бемаза ва совук, дер эди. Лекин бу одамларга князь Андрей шундай муомала қилар эдики, улар уни ҳурмат қилар ва ҳатто ҳайиқар эди.

Князь Андрей Кутузовнинг кабинетидан қабулхонага чиқиб кўлидаги коғозлари билан дераза ёнида китоб ушлаб ўтирган ўртоғи навбатчи адъютант Козловский олдиға келди.

– Хўш, нима гап, князь? – деб сўради Козловский.

– Нега олға юрмаётганимиз ҳақида мактуб ёзишни буюрди.

– Нега олға юрмаётган эканмиз?

Князь Андрей елкасини қисди.

– Макдан хабар йўқми? – деб сўради Козловский.

– Йўқ.

– Агар унинг мағлуб бўлгани рост бўлганда хабар келар эди.

– Эҳтимол, – деди князь Андрей ва эшик томон борди. Шу пайт унинг қаршисидан эшикни шарт очиб, қабулхонага шитоб билан новча, сюртук кийган ва бошини қора рўмол билан боғлаб олган, бўйнига Марья-Терезия ордени осган, афтидан, ҳозиргина келган Австрия генерали кирди. Князь Андрей уни кўриб тўхтади.

Австрия генерали у ён бу ёнга қараб, тўғри кабинет эшигига томон борар экан, немис талаффузи билан шошиб:

– Генерал-аншеф Кутузов бормилар? – деди.

Козловский дарров бу номаълум генералнинг олдиға келиб унинг йўлини тўсар экан:

– Генерал-аншеф банд, – деди, – ким келди дей?

кейин рус қўшинларининг француз қўшинлари билан Суворовдан сўнг биринчи маротаба учрашувини кўриши ва бунда иштирок этишини ўйлаб терисига сиғмас эди. Бироқ у Бонапартнинг тартиби рус қўшинларининг мардликларидан устунроқ келишидан кўрқар, шу билан бирга ўз қахрамони-нинг маломатга қолишини сира тасаввур қилолмас эди.

Шу ўй-хаёл билан ҳаяжонланган ва асабийлашган князь Андрей ҳар кунгидай отасига хат ёзмоқчи бўлиб хужрасига қараб кетди. У йўлақда хонадоши Несвицкий ва ҳазилкаш Жерков билан учрашиб қолди. Улар одатдагича нимагадир қулишиб турар эди. Несвицкий князь Андрейнинг оқаришган юзи ва чакнаган кўзини кўриб:

– Ҳа, нега таъбинг хира? – деб сўради.

– Нимага ҳам хурсанд бўлай, – деди Болконский.

Князь Андрей Несвицкий ва Жерков билан гаплашиб турганда Кутузов штабида рус армиясининг озик-овқатини назорат қилувчи Австрия генерали Штраух кеча кечқурун келган гофкригсрат аъзоси билан йўлакнинг нариги бошидан буларга томон кела бошлади. Йўлак кенг бўлиб, иккала генерал ҳам уч офицернинг ёнидан бемалол ўтиб кетиши мумкин бўлса-да, Жерков Несвицкийни туртиб энтиккан товуш билан:

– Келишаётибди!.. Келишаётибди! Нари туринглар, йўл беринглар! – деди.

Генераллар малол келадиган иззат-ҳурматдан тезроқ кутулишни истаган бир қиёфада ўтиб кетишмоқда эди. Ҳазилкаш Жерковнинг юзида тўсатдан худди ўзини ҳеч туголмагандай, бемаврид табассум пайдо бўлди ва бир қадам олдинга босиб, Австрия генералига:

– Жаноби олийлари, – деди немисчалаб, – табриклагани ижозат беринг.

У бошини эгиб, худди ўйинга тушишни машқ қилаётган ёш боладай дам у оёғини, дам бу оёғини кўтариб ерга ура бошлади.

Гофкригсратнинг аъзоси генерал унга хўмрайиб қаради, бироқ унинг ўринсиз табассуми чинакам эканини кўриб, бир лаҳза илтифот қилишга мажбур бўлди ва худди кулок

солаётгандай бўлиб кўзларини қисди.

– Табриклагани ижозат беринг, генерал Мак омон-эсон келди, факат шу ери жиндаккина лат ебди, – деди ва оғзининг таноби қочиб бошини кўрсатди.

Генерал ковогини солди-ю, бурилиб кетди ва бир неча кадам босгандан кейин:

– Ё Худо, тавба, мунча ҳам бефаҳм бўлмаса! – деди тўнгиллаб.

Несвицкий қаҳқаҳа уриб князь Андрейни кучоклади. Лекин Болконский ранги яна ҳам ўчиб, ғазаблангани ҳолда уни итариб юборди-ю, Жерковга қаради. Макнинг аҳволини кўриб, унинг маглубиятини эшитиб, рус армиясининг тақдирини тўғрисида ўйлаб асабийлашган Болконскийга Жерковнинг ўринсиз ҳазили бир баҳона бўлди-ю, бутун аламини ундан олди.

– Агар сиз, муҳтарам зот, – деди асабдан жағи титраб, – масхарабоз бўлмоқни истасангиз, бунга қаршилигим йўқ, лекин шуни билиб қўйингки, минбаъд менинг олдимда масхарабозлик қилсангиз, мен сизга одобни ўргатиб қўяман.

Несвицкий билан Жерков Болконскийнинг бу муомаласидан ханг-манг бўлиб қараб қолишди.

– Мен ҳеч нарса қилганим йўқ-ку, табрикларим, холос, – деди Жерков.

– Мен сиз билан ҳазиллашаётганим йўқ, гап қайтарманг! – деди Болконский бақириб ва Несвицкийнинг қўлидан етаклаб, нима дейишини билмасдан қолган Жерковнинг олдидан кетди.

– Нима бўлди сенга, жўрам, – деди Несвицкий уни юпатиб.

– Нима бўлар эди? – деди князь Андрей камоли ҳаяжонланганидан тўхтаб. – Ўзинг ўйлаб кўр: биз подшоҳимизга ҳам ватанимизга хизмат қиладиган, умумий муваффақиятимизга суюниб, умумий муваффақиятсизлигимизга хафа бўладиган офицермизми ёки хўжайиннинг иши билан иши йўқ лакеймизми?.. Қирқ минг киши ҳалок бўлиб, иттифоқчимизнинг армияси нест-нобуд бўлса-ю, сиз ҳазил-мазах қилиб ўтирсангиз., – деди гўё буни французча айтиш билан

фикрини қувватлагандай. – Бу ишни ана у сиз ўзингиз улфат килиб олган, тўрт пулга арзимаган гўдак қилса ярашади, сизга келишмайди, келишмайди.... Фақат гўдаккина бу ишни қилса бўлади, – деди яна князь Андрей, Жерковга эшиттириб, рус тилида француз талаффузи билан.

У корнет бирон нарсa дермикин, деб кутди. Бирок корнет бурилиб йўлакдан чикиб кетди.

IV

Павлоград гусар полки Браунаудан икки миль нарида турар эди. Николай Ростов юнкер бўлиб хизмат қилаётган эскадрон¹ Зальценек деган немис қишлоғига жойлашган эди. Бутун суворийлар дивизиясида² Васька Денисов номи билан машхур бўлган эскадрон командири ротмистр³ Денисовга қишлоқдаги уйлардан энг яхшиси берилган эди. Юнкер Ростов полкка Польшада етиб олганидан буён эскадрон командири билан бирга турар эди.

Макнинг мағлубияти ҳақидаги хабар бош штабдагиларни оёққа турғизган ўша 11-октябрь куни эскадрон штабида поход ҳаёти бурунгидек осойишта ўтмоқда эди. Ростов ем-хашак тайёрлаш ишидан эрталаб отлик қайтиб келганда, кечаси билан карта ўйнаган Денисов ҳали уйига қайтиб келмаган эди. Юнкерча мундир кийган Ростов эшик

¹ **Эскадрон** (*французча*) – 1) XX аср ўрталарига қадар мунтазам кавалериядаги тактик бўлинма; 2-4 взводдан иборат бўлган; казаклар отлик қўшинида сотня деб аталган. Турли давлатлар армияларида эскадрон 120-200 кишидан ташкил топган. 4-6 та эскадрондан кавалерия полки тузилган; 2) айрим хорижий давлатлар (масалан, Буюк Британия) курулли кучларида танк полкидаги тактик бўлинма (101 киши); бошқарув гуруҳи, 4 танк ва хизмат кўрсатиш взводларидан иборат. Танк полкида, шунингдек, штаб эскадрони (100 киши) ва хизмат кўрсатиш эскадрон (111 киши) ҳам мавжуд.

² **Дивизия** (*лотинча: divisio* – бўлиш, бўлим) – баъзи хорижий мамлакатларда бир неча полк ёки батальондан, турли қўшин турларининг қисм ва бўлинмаларидан таркиб топган ҳарбий қўшилма. Биринчи бўлиб дивизия XVII асрда Францияда, XVIII асрнинг бошларида Россияда пайдо бўлди. Ўзбекистон Республикаси Курулли Кучларида қўшинларни дивизияга ажратиш йўқ.

³ **Ротмистр** (*лотинча: rotmistrs* ёки *немисча: Rittmeister*. Ritt – отлик аскарлар отряди + Meister – бошлик) – Чор армияси ва жандармериясида отлик аскар офицерларига берилган унвон (пийёда қўшинлардаги капитан) ва шу унвонга эга бўлган шахс.

олдига келди, абжирлик билан эгардан ўзини олди-ю, худди отдан тушишга кўнгли бўлмагандай, узангида бироз турди ва ниҳоят ерга тушиб чопарини чақирди.

– Қани, азиз дўстим Бондаренко, – деди отини ушлагани югуриб келаётган гусарга қараб. – Отни совит, – деди вақти жуда чоғ бўлган яхши йигитларга хос ширинсўзлик билан.

– Хўп бўлади, бегим, – деди хохол хурсанд киёфада бош ирғаб.

– Эҳтиёт бўл, дурустроқ совит.

Бошқа яна бир гусар ҳам отга томон чошиб келаётган эди, Бондаренко у етиб келгунча юганни отнинг бошидан ошириб олди. Юнкер дурустгина арок пули бериб турса керак, унинг хизматини бажонидил қилишар эди. Ростов отнинг бўйнини сўнгра сағрисини силаб, зинада туриб қолди.

У ўзича «Жуда соз! Жуда яхши от бўлади-да!» – деди-ю, кулимсираб, қиличнинг сопини ушлаб, шпорини шириқлатиб зинадан чошиб чиқиб кетди. Огилда гўнг қураётган уй эгаси – фуфайка¹ ва қалпоқ кийган немис қўлида паншаҳаси билан эшиқдан бошини чиқариб қаради. У Ростовни кўриши билан чехраси очилиб кетди ва қувноқ табассум билан кўз қисиб, худди ёш йигитга салом беришдан роҳат қилгандай, қайта-қайта: «Хайрли тонг! Хайрли тонг!», – деди.

Ростов ҳамон ўша қувноқ табассум ва ширинсўзлик билан:

– Мунча ҳам эрта! – деди немисга қараб. – Яшасин австрияликлар; Яшасин руслар! Яшасин император Александр! – деб немиснинг ҳамшиша айтадиган гапини такрорлади.

Немис кулиб оғилдан чиқди ва қалпоғини олиб боши устида айлантириб кичқирди:

– Ва яшасин бутун дунё!

Ростов ҳам немис сингари шапкасини боши устида

¹ **Фуфайка** (инглизча: fofo – иссик кўйлак) – 1) пахта солиб қавилган, олди тугмалаб кўйиладиган калта кийим, куртка; 2) иссик тутувчи трикотаж ёки жуздан тўқилган уст кўйлак.

айлантириб кула-кула қичқирди: «Яшасин бутун дунё!»

Оғилини тозалаш билан машгул бўлган немисга ҳам, взводи¹ билан пичанга бориб келган Ростовга ҳам мунча хурсанд бўлишга ҳеч қандай сабаб бўлмаса-да, иккови жуда хурсандлик ва биродарона муҳаббат билан бир-бирига қаради, бир-бирини яхши кўрганлигига ишора қилиб бош чайқади ва кулиб ҳар қайсиси ўз йўлига – немис оғилга, Ростов эса Денисов билан турадиган хужрага кириб кетди.

– Хўжайининг қани? – деб сўради Ростов Денисовнинг бутун полкда муғамбирликда ном чиқарган лакейи Лаврушкadan.

– Кечадан бери келганлари йўк. Ютқизган бўлсалар керак, – деб жавоб берди Лаврушка, – билиб қолганман: ютсалар мақтангани вақтли келадилар, эрталабгача келмасалар, демак, ютқизганлар – қовокларидан қор ёғиб келадилар. Қаҳва берайми?

– Бера қол.

Ўн дақиқадан кейин Лаврушка қаҳва келтирди.

– Келаётибдилар! Худо урди, – деди у.

Ростов деразадан қараб, келаётган Денисовни кўрди. Денисов қизил юзли, чакнаб турган қора кўзли, қора соч ва мўйловлари ҳурпайган жиккаккина йигит эди. Унинг эғнида тугмалари солилмаган ментик² ва отлик аскарлар киядиган кенг чолвор, бошида гусарлар киядиган ғижим телпак. У таъби хира, бошини қуйи солиб зинага томон келар эди.

– Лаврушка! – деб қичқирди р ҳарфига тили келишмай жаҳл билан. – Қани, еч дейман, сўтак!

– Ечаётибман-ку, – деди Лаврушка.

– Э, аллақачон турдингми, – деди Денисов уйга кириб.

– Ҳа, аллақачон, – деди Ростов, – пичанга ҳам бориб келдим. Фрейлен Матильдани кўрдим.

– Ҳа, ҳали шундай дегин. Мен кеча расво бўлиб бой бердим, биродар, – деди шанғиллаб. – Жуда ёмон бўлди! Ёмон бўлди! Сен кетганингдан бери ҳеч омад келмаётибди.

¹ **Взвод** (*русча*) – 1) рота, батарея таркибига кирадиган кичикрок бўлима; 2) курулнинг тепкини кўтаришга имкон берувчи кичикрок мосламаси.

² **Ментик** – гусарларнинг елгага ташлаб юрадиган қалта кийими.

Ҳой, чой келтир!

Денисов худди илжайгандай, катта ва бақувват тишларини кўрсатиб, афтини буриштирди, икки кўллаб киска бармоқлари билан қора ва қалин сочини тузатди. У иккала кўли билан пешона ва юзини ишқар экан:

– Қаёқдан ҳам ўша каламуш (офицернинг лақаби) нинг олдига бордим, – деди, – биронта, биронта ҳам карта чикмаса-я?

Денисов Ростов ёндириб берган трубкани олди ва уни учкун сачратиб кўлида қаттиқ кисди-ю, полга уриб яна бақирди:

– Семпель берса, пароль уради; семпель берса, пароль уради.

У трубканинг ўтини сочиб синдириб ташлади. Сўнгра бирпас жим колди-ю, чакнаб турган қора кўзлари билан Ростовга хурсанд назар ташлади-да:

– Ақалли, биронта хотин бўлса эди. Бу ерда ароқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Тезроқ урушга кирсак ҳам, гўрга эди...

У кимдир катта этигини тарақлатиб, шпорини жиринглатиб эшикнинг олдига келиб тўхтаганини ва атайлаб йўталганини эшитиб сўради:

– Ким у?

– Вахмистр¹! – деди Лаврушка.

Денисов афтини яна ҳам буриштирди.

– Жуда ёмон бўлди-да, – деди озгина тилла колган ҳамёнини ташлаб. – Ростов, санаб кўр, жон укам, қанча қолибди. Кейин ҳамённи ёстикнинг остига тикиб кўй, – деди-ю, вахмистрнинг олдига чиқди.

Ростов ҳамённи олди, эски ва янги олтин пулларни беихтиёр айрим-айрим тўп қилиб санай бошлади.

Нариги уйдан Денисовнинг:

– Э! Телянин-ку! Бормисан? Кеча мени бошлади, – деган товуши эшитилди.

Бошқа ингичка бир товуш:

– Қаерда? Биков каламушнинг уйидами? – деди-ю, уйга, ўша эскадроннинг кичкинагина офицери поручик Телянин

¹ Вахмистр – Чор Россияси армиясида отлик аскарларнинг энг юқори унвони.

кирди. Ростов ҳамённи болишнинг тагига кистирди ва Телянин кичкина терлаган қўлини узатгач кўришди. Телянин поход олдида нима сабаб биландир гвардиядан бу ёққа ўтказилган эди. У полкда ўзини жуда яхши тутар эди, лекин негадир уни ҳеч ким ёқтирмас, айниқса, Ростов, ҳеч сабабсиз, уни сира ҳазм қилолмас ва буни яшира олмас ҳам эди.

– Хўш, суворий йигит, қалай бизнинг Грачик? – деб сўради (Грачик Теляниннинг Ростовга сотган оти эди).

Поручик ҳеч вақт гаплашаётган одамнинг кўзига қарамас, унинг кўзлари ҳамиша бир нарсани кидираётгандай тўрт томонда бўлар эди.

– Мен ҳали миниб ўтганингизни кўрдим...

Ростов 700 сўмга олган бу от ярим баҳосига ҳам арзимаса-да:

– Дуруст, ёмон эмас, лекин олдинги чап оёғи қоқинадиган бўлиб қолди, – деди.

– Туёғи ёрилгандир. Тузалиб кетади. Бирон нарса қоқиш керак, сизга ўзим кўрсатаман.

– Ҳа, шундоқ қилинг, – деди Ростов.

– Кўрсатаман, кўрсатаман, ҳеч нарса эмас, бу отдан хурсанд бўласиз.

– Мен айтай бўлмаса, отни олиб келсин, – деди Ростов бу поручикдан тезроқ кутулмоқчи бўлиб ва отни олиб келишни буюргани ташқари чиқди.

Денисов, оғзида трубка, даҳлизнинг бўсағасида букча-йиб ўтирар, вахмистр унга нима тўғрисидадир бир маълумот берар эди. У Ростовни кўриб, пешонасини тириштирди, елкаси оша бармоғи билан Телянин ўтирган уйга ишора қилиб афтини буриштирди ва ижирганди.

– Шу йигитга ҳеч тоқатим йўқ-да, – деди вахмистрдан ҳеч ибo қилмасдан.

Ростов худди «мен ҳам шундайман, лекин қандoқ қилай», демоқчи бўлгандай елкасини учирди ва отни олиб келишни буюрди-ю, қайтиб Теляниннинг олдига кирди.

Телянин ҳамон ўша Ростов чиқиб кетгандагидай бўшашиб, кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб ўтирар эди.

Ростов уйга кирар экан, «дунёда хўп ҳам сўхтаси совуқ одамлар бўлади-да», деб кўнглидан ўтказди.

– Ҳа, отни олиб кел, дедингизми? – деди Телянин ва ўрнидан туриб бепарволик билан атрофга қаради.

– Ҳа, айтдим.

– Юринг, ўзимиз бора қолайлик: мен факат кечаги буйруқни Денисовдан сўрамоқчи бўлиб кирган эдим. Олдингизми, Денисов?

– Йўқ ҳали. Ҳа, қаяққа кетяпсиз?

– Бу йигитга отга қандай тақа қоқишни кўрсатмоқчиман, – деди Телянин.

Иккови ташқарига чиқиб отхонага киришди. Поручик унга отнинг туёғини тузатиш йўлини кўрсатди-ю, уйига кетди.

Ростов қайтиб келганда столда бир шиша ароқ билан колбаса турар эди. Денисов столда ўтириб перосини чириллатиб хат ёзмоқда эди. У Ростовнинг юзига маҳзун назар ташлади.

– Ўша қизга ёзаётибман, – деди.

У, қўлида қалам, столга тирсагини қўйиб ёнбошлади-да, ёзмоқчи бўлган гапини тезроқ айтиб юрагини бўшатганига хурсанд бўлгандай, хатнинг мазмунини Ростовга айтиб берди.

– Биласанми, дўстим, – деди, – то бировга муҳаббат қўймаганимизча биз гафлатда бўламиз. Биз тупроқ болалари... Муҳаббат қўйдикми – фаришта, онадан янги туғилгандай бўламиз... Яна ким келди? Жўнатиб юбор. Ҳозир қўлим тегмайди! – деди бемалол келаётган Лаврушкага қичкириб.

– Кимни дейсиз? Ўзингиз айтибсиз-ку. Вахмистр пулга келибди.

Денисов афтини буриштириб бир нарса деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин индамади.

– Жуда ёмон иш бўлди-да, – деди ўзича, – ҳамёнда қанча пул қолибди? – деб сўради Ростовдан.

– Еттита янги-ю, учта эски.

– Оббо, ёмон бўлди-да! Ҳа, нега қаққайиб турибсан, айт вахмистрни! – деб бақирди Лаврушкага қараб.

– Мен бера қолай, менда пул бор, Денисов, – деди Ростов қизариб.

– Ёр-ошнадан қарз олишни ёмон кўраман, – деди Денисов тўнғиллаб.

– Мен сенга ўртоқлик қилиб пул берсам-у, олмасанг хафа бўламан, ростдан айтаётибман, менда пул бор, – деди Ростов яна.

– Қўйсанг-чи.

Денисов ёстиқнинг остидан ҳамёнини олгани каравотга келди.

– Қаерга қўйдинг, Ростов?

– Ёстиқнинг тагида.

– Йўқ-ку.

Денисов ҳар иккала ёстиқни олиб полга ташлади, ҳамён йўқ эди.

– Тавба, қаёққа кетди!

– Шошма, тушириб юбормадингми, – деб Ростов ёстиқларни бир-бир силкиди.

У адёлни ҳам олиб қоқди, ҳамён топилмади.

– Бошқа жойга қўймадингмикин? Йўғ-е, ҳатто ҳамёнини бошининг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтиб эди, – деди Ростов. – Мен шу ерга қўйиб эдим. Қани? – деди Лаврушкага қараб.

– Мен уйга кирганим йўқ. қўйган жойингиздадир-да.

– Йўқ, ахир.

– Ўзингиз шунақа, бир нарсани бир жойга қўясиз-у, кейин излаб юрасиз, чўнтақларингизни қаранг.

– Бошнинг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтгани эсимда, – деди Ростов, – аниқ шу ерга қўйиб эдим.

Лаврушка бутун тўшакни титди, каравот ва столнинг тагини қаради, ҳамма ёқни остин-устин қилди-ю, уйнинг ўртасида ҳайрон бўлиб туриб қолди.

Денисов индамай Лаврушканинг ҳаракатини кузатар эди. Лаврушка ҳеч ерда йўқ, деб ҳайрон бўлиб анқайиб турганда Денисов Ростовга қаради.

– Ростов, болалик қилма.

Ростов Денисовнинг қараб турганини сезиб, унга бир

– Хўжайин уйда йўқлар, штабга кетдилар, – деди унга Теляниннинг хизматкори, лекин юнкернинг паришон эканини кўриб, – ҳа, бирон гап бўлдимми? – деб сўради.

– Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ.

– Ҳозиргина кетдилар, – деди хизматкор.

Штаб Зельценек кишлоғидан уч чақирим нарида эди. Ростов ҳужрасига кирмасдан, отини олиб чиқди-ю, штабга қараб жўнади. Штаб жойлашган кишлоқда офицерлар кириб турадиган майхона бор эди. Ростов тўғри майхонага келди-ю, унинг эшиги олдида Теляниннинг отини кўрди.

Майхонанинг ичкари уйида поручик вино ичиб, сосиска еб ўтирар эди.

– Э, сиз ҳам келибсиз-ку, йигит, – деди поручик кулиб ва қошларини кўтариб.

– Ҳа, – деди Ростов зўрға ва ёнидаги столга ўтирди.

Иккови ҳам индамасдан ўтирар эди; шу уйда икки немис-у, бир рус офицери ҳам бор эди. Ҳамма жим, фақат ликопча, пичоқ товуши ва поручикнинг шапиллаб қавшангани эшитилар эди. Телянин нонуштасини қилиб бўлди-ю, чўнтагидан икки хоналик ҳамёнини олиб кичкина оқ бармоғи билан ҳалқасини тортди-да, битта олтин олиб, қошларини кериб, хизматкорга узатди.

– Мана, тезроқ ҳисоб қилинг.

Олтин янгигина эди. Ростов ўрнидан туриб Теляниннинг олдига келди.

– Мумкинми ҳамёнингизни кўрсак, – деди секин, эшитилар-эшитилмас.

Телянин кўзлари ўйнаган, лекин ҳамон қошлари керилган ҳолда ҳамёни Ростовга берди.

– Ҳа, жуда чиройли ҳамён... Ҳа, ҳа... – деди ва бирдан бўзариб кетди. – Мана кўринг, йигит, – деди яна.

Ростов ҳамёни кўлига олди-ю, ҳамёнга, унинг ичидаги пулга ва Телянинга қаради. Поручик одати бўйича атрофга қаради ва бирдан хурсанд бўлгандай кўринди.

– Венага борсак, ҳаммасини сарф қиламан. Бу шаҳарчада нимага сарф қилишни ҳам билмайсан киши, – деди. – Қани, беринг, мен кетай, йигит.

Ростов жим турар эди.

– Сиз ҳам нонушта қилгани келгандирсиз? Овқат ёмон эмас, – деди яна Телянин. – Қани, беринг.

У ҳамёнга қўл узатди. Ростов индамасдан берди. Телянин ҳамённи олди-ю, шимининг чўнтагига сола бошлади. Унинг қошлари чимирилди, худди «ўзимнинг ҳамёним, чўнтагимга соламан, бунга ҳеч ким ҳеч нарса дея олмайди», дегандай оғзи салгина очик қолди.

– Хўш, йигит? – деди ва уф тортиб қошларини керганича Ростовнинг кўзларига қаради.

Бир лаҳза ичида Теляниннинг кўзидан аллақандай учқун Ростовнинг кўзига ўтгандай, ундан яна Теляниннинг кўзига қайтгандай, ундан яна унга ўтгандай бўлди.

– Бу ёққа юринг, – деди Ростов Теляниннинг қўлидан ушлаб. У Телянинни деразанинг олдига судраб олиб борди. – Бу пуллар Денисовники. Сиз бу пулни... – деди кулогига пичирлаб.

– Нима?.. Нима?.. Нима деяпсиз ўзингиз... – деди Телянин.

Лекин унинг бу сўзлари худди афв сўраган, ёлворган ва нола-фарёд қилгандай эшитилди. Ростов бу сўзларни эшитганидан кейин шубҳаси йўқолди. У хурсанд бўлди ва шу билан бирга, қаршисида турган шўрлик одамга раҳми келди, бироқ бошланган ишни охирига етказиш керак эди.

Телянин шапкасини олиб, хилват уйга томон борар экан:

– Бу ерда биров эшитса нима дейди, юринг, нариги уйга чикиб, ўша ерда гаплашайлик, – деди.

– Мен буни биламан ва исбот ҳам қиламан, – деди Ростов.

– Мен...

Қўрқувдан бўзариб кетган Теляниннинг бутун юзи пирпираб уча бошлади: кўзлари ҳамон бесаранжом, лекин Ростовнинг юзига қаролмай ерда кезар эди. У йиглаб юборди.

– Граф!.. Бир ёш йигитни хароб қилманг... Мана ўша фалокат пул, олинг... – деб пулларни столнинг устига ташлади. – Қари отам, онам бор!..

Ростов пулни олди, Теляниннинг кўзига қарамасликка ҳаракат қилиб индамай чиқиб кетди. Лекин эшик олдида бироз тўхтади-ю, яна қайтиб кирди.

– Худоё тавба, – деди кўзига ёш келиб, – шу ишга қандай қўлингиз борди?

– Граф, – деди Телянин юнкернинг олдига келаётиб.

– Тегманг менга, – деди Ростов ўзини тортиб. – Мухтож бўлсангиз, мана, олинг! – деди ва ҳамённи улоктириб майхонадан чиқиб кетди.

V

Ўша куни Кечкурун Денисовнинг уйда эскадрон офицерлари қизгин суҳбатлашиб ўтиришар эди.

Новча, сочи мошгуруч, муйловлари шопдай, юзига йирик-йирик ажин тушган штаб-ротмистр:

– Айтдим-ку, сиз полк командирига узр айтишингиз керак, Ростов, – деди ҳовлиқиб-қизариб кетган Ростовга қараб.

Штаб-ротмистр Кирстен офицер номига иснод келтиргани учун икки маротаба аскарликка туширилиб, икки маротаба яхши хизмат кўрсатиб, яна ўз мансабига эришган эди.

– Мени ёлгончи қилгани ҳеч кимга йўл қўймайман, – деб қичқирди Ростов, – у мени ёлгон айтасан, дейди, мен ўзинг ёлгон айтасан, дедим. Бу гап шундай қолади энди. Мени ҳар куни навбатчи қиладими, қамаб қўядими, лекин узр айтишга мени ҳеч ким мажбур қилолмайди. Агар у полк командириман, деб майдонга чиқиб менга ваз айтишни ўзига муносиб кўрмаса, унда...

Штаб-ротмистр унинг сўзини бўлиб:

– Шошманг ахир, отагинам, гапга қулоқ солинг, – деди узун мўйловини силаб, йўғон товуш билан. – Сиз бошқа офицерлар олдида полк командирига бир офицерни ўғри дейсиз...

– Бошқа офицерларнинг олдида гап очилган бўлса мен нима қилай? Уларнинг олдида гапирганим чакки бўлган бўлса бўлгандир, ахир мен дипломат эмасман, қаёқдан билай? Шунинг учун ҳам мен гусар бўлганман. Бу ерда бунақа

нозик гаплар бўлмас, деб ўйлаган эдим: у эса мени ёлғончи қилиб ўтирибди... Шундай бўлса, майдонга чиқиб менга важини айтсин...

– Бу дуруст, ҳеч ким сизни кўрқок деяётгани йўқ, лекин гап бунда эмас. Қани, Денисовдан сўранг-чи, ҳеч мумкин-микан бир юнкер полк командирига, мен билан майдонга чиқ, деб талаб қўйиб ўтирса.

Денисов гапга аралашишни истамади чоғи, мўйловини тишлаб ковоғини солганича уларнинг сўзига қулоқ солиб ўтирар эди. Штаб-ротмистрнинг саволига у бош чайқаб жавоб берди.

– Наинки офицерларнинг олдида полк командирига шу қабиҳ гапни гапириб ўтирсангиз, – деди штаб-ротмистр сўзида давом этиб. – Богданич (полк командири шундай деб аташар эди) сизни тийиб қўйибди.

– Тийиб қўйгани йўқ, ёлғон айтасан, деди.

– Ҳа, сиз унга бўлмағур гапларни айтибсиз, энди бориб узр сўранг.

– Ҳеч-да! – деб кичқирди Ростов.

– Мен сиздан буни ҳеч қутган эмас эдим, – деди штаб-ротмистр жиддий ва жеркиб. – Узр сўрагингиз келмайди, ҳолбуки, отагинам, фақат полк командири олдидагина эмас, балки ҳаммамизнинг олдимизда кип-қизил гуноҳкорсиз. Аввал ўйлаб, биров билан кенгашиб қилганингизда мунчалик бўлмас эди, сиз ўйламай-нетмай, яна офицерларнинг олдида лоп этиб айтиб қўйибсиз. Полк командири энди нима қилса бўлади? У офицерни судга бериб, бутун полкни бадном қилсинми? Битта ярамасни деб бутун полкни маломатга қўйиш керакми? Сизнингча, шу дуруст бўладими? Бизнингча, ундок эмас. Яхши ҳамки, Богданич, ёлғон айтасан, дебди. Яхши бўлмабди, лекин айб ўзингизда, отагинам. Энди бу гапни бости-бости қилмоқчи бўлишса, сиз катталик қилиб афв сўрашни истамай яна бориб, ҳаммасини айтаман, деб ўтирибсиз. Жазо тариқасида навбатчиликка тайинласа-ку, алам қилади, бориб бир кекса ҳалол офицердан афв сўраш ҳеч нима эмас-ку! Ҳар қандай бўлганда ҳам Богданич ҳалол, жасур ва кекса полковник,

шундай одамдан узр сўрашга бўйнингиз ёр бермайди: полк бадном бўлса бўлаверсин, дейсиз! – Штаб-ротмистрнинг товуши титрай бошлади. – Сизнинг полкка келганингизга ҳали уч кун бўлгани йўқ, отагинам, бу кун бу ерда бўлсангиз, эртага бирон ёққа адъютант-мальютант бўлиб кетасиз: «Павлоград офицерлари орасида ўғриси бор экан», дегудай гап бўлса ҳам, сизга писанд эмас. Лекин биз бундай карамаймиз. Шундок эмасми, Денисов? Биз бундай карамаймиз-а?

Денисов ҳамон тек ва индамасдан ўтириб қора ва чакнаб турган кўзлари билан ҳар замон Ростовга қараб кўяр эди.

– Сиз бир иззати нафсни деб узр сўрамасдан полковникнинг шон-шарафини бир пул қилмоқчисиз, – деди штаб-ротмистр давом этиб, – биз шу полкда суяги қотган ва худо хоҳласа, шу полкда ўладиган қариялар, полк шон-шарафини кўз қорачиғидай сақлаймиз ва буни Богданич ҳам билади. Полкнинг шон-шарафига нима етар экан? Яхши эмас, отагинам, яхши эмас. Хафа бўлсангиз-бўлмасангиз, мен рост гапни айтаман. Яхши эмас!

Штаб-ротмистр ўрнидан туриб, Ростовдан ўгирилди.

– Тўғри гап ахир! – деди Денисов сапчиб ўрнидан туриб. – Қани, Ростов, нима дейсан?

Ростов кизариб-оқариб гоҳ у офицерга, гоҳ бу офицерга қарар эди.

– Йўқ, йўқ, жаноблар... сизлар ўйламангларки... мен яхши биламан, сизлар мени мунчалик... мен... менинг учун... мен полкнинг шон-шарафи учун... нима деяпсизлар ўзларинг? Мен буни амалда кўрсатаман, менинг шон-шараф... Ҳа, бўлди, айб менда!.. – деди ва кўзларига жикқа ёш тўлди. – Айб менда, ҳаммасига мен гуноҳқорман!... Хўш, тагин нима дейсизлар?..

Штаб-ротмистр унга ўгирилиб, елкасига каттакон қўли билан қоқиб:

– Гап бундок бўлибди, граф! – деб қичқирди.

– Мен сенга айтмадимми, – деди Денисов қичқириб. – Ростов яхши йигит деб.

Штаб-ротмистр худди у иқроор бўлгани учун ҳурмат

кила бошлагандай унвони билан атаб:

– Шундок бўлгани дуруст, граф, – деди. – Борсинлар, узр айтсинлар, тақсир.

– Жаноблар, айтганларингни қиламан, бировга гинг демайман, – деди Ростов ялингандай, – лекин узр айта олмайман, азбаройи худо, айтолмайман! Мен қандай қилиб унинг олдига бориб ёш боладай тавба қилдим деб ўтираман?

Денисов кулиб юборди.

– Ўзингизга қийин... Богданич кек саклайдиган одам, бу қайсарлигингизнинг жазосини тортасиз, – деди Кирстен.

– Худо ҳақи, мен қайсарлик қилаётганим йўк! Буни сизларга ҳеч тушунтира олмайман, ҳеч...

– Хайр, ўзингиз биласиз, – деди штаб-ротмистр. – Қани у аблаҳ, қаёққа кетди? – деб сўради Денисовдан.

– Ўзини касалликка солибди, эртага полкдан ҳайдалар экан, – деди Денисов.

– Бу бир дард, бошқа нима деб бўлади, – деди штаб-ротмистр.

– Дардми, бошқами, ишқилиб, кўзимга кўринсин-чи, ўлдираман-қўяман! – деб қичқирди Денисов унинг конига ташна бўлгандай.

Шу чоғ Жерков кириб келди.

– Э, сен нима қилиб юрибсан? – дейишди бирдан офицерлар унга қараб.

– Поход, жаноблар. Мак бутун армияси билан таслим бўлибди.

– Ёлгон!

– Ўз кўзим билан кўрдим.

– Қанақа қилиб кўрдинг? Макни-я! Қўл-оёғи бутун, тирик Макни-я?

– Поход! Поход! Топиб келган шу янги хабари учун бир шиша ароқ берилсин. Нима бўлди, нега яна бу ёққа келиб қолдинг?

– Ўша лаънати Мак туфайли яна полкка юборишди. Австрия генерали мени чақибди. Мен уни Мак келиши муносабати билан табриклаган эдим... Ҳа, Ростов, нима бўлди, мунча қизариб кетибсиз?

– Э, сўрама, биродар, икки кундан бери бизда бир мужмал иш устида дилсиёҳлик бўлиб турибди.

Шу чоғ полк адъютанти кириб келди ва Жерков келтирган хабарни тасдиқлади. Эртага йўлга чиқиш ҳақида буйруқ берилган эди.

– Поход, жаноблар!

– Худога шукур-э, занглаб ҳам кетиб эдик.

VI

Кутузов йўл-йўлакай Инна (Браунауда) билан Траун (Линцда) дарёларининг кўпригини бузиб, Венага томон чекинар эди. 23-октябрь куни рус кўшинлари Энс дарёсидан ўтди. Русларнинг юк ортилган катор аравалари, артиллерияси¹ ва кўшинлари киём вақтида Энс шаҳридан ўтиб борар, уларнинг боши кўприкдан аллақачон ўтган бўлса ҳам, охири ҳали кўринмас эди.

Кун илиқ, куз хавоси, ёмғир куймоқда. Кўприкни мудофаа қилиб турган рус батареялари² ўрнашган тепаликдан кўринган кенг яйловларни ёмғир пардаси тўсиб кўринмай қолар, гоҳ офтоб чиққанда ундаги ҳар бир нарса худди лок суртилгандай яркираб кўринар эди. Пастда шаҳарчининг оқ уйлари, қизил тунукали томлари, каттакон бутхонаси ва рус аскарлари мўрмалахдай ёпирилиб ўтиб бораётган кўприги кўриниб турар эди. Дунай дарёсининг бурилиб оқадиган жойида кемалар, орол, Энс дарёсининг Дунайга қуйиладиган ерида орол сингари турган қалъа ва унинг парки; Дунайнинг қарағайзор, қояли чап қирғоғи ва ундан нари кўм-кўк тепаликлар, ҳаворанг даралар кўринади. Инсон кўли тегмагандай кўринган қалин қарағайзорнинг нариги

¹ **Артиллерия** (*французча*: *artillerie* – тайёрламоқ, шайламоқ) – 1) тўп, миномёт ва шу кабиларнинг отиш қуроллари мажмуи; 2) шундай қуроллар билан қуролланган кўшин тури; 3) тўп-замбараклар, уларнинг тузилиши ва урушда қўлланиши ҳақидаги фан.

² **Батарея** (*французча*: *batterie* – урмоқ) – 1) бир неча тўп, замбарак ёки миномёт билан қуролланган артиллерия бўлинимаси; 2) бир неча тўп, замбарак ёки миномёт жойлашган истеҳком (*бу ерда шу маънода*); 3) ўзаро бириктирилган бир неча гальваник элемент, аккумулятор, конденсаторлардан иборат қурилма.

томонидан монастирнинг¹ минораси мўралаб туради. Узокда, Энснинг нариги томонидаги тепаликда душман соқчилари кўринар эди.

Тепаликдаги тўплар орасида, олдинда арьергард² командири бўлмиш генерал билан бош штаб-офицери дурбин оркали атрофни кузатиб туришар эди. Булардан сал нарироқда тўпнинг пишангида бош кўмондон томонидан арьергардга юборилган Несвицкий ўтирар эди. Несвицкийга ҳамроҳ бўлиб келган казак унга сумка билан сувдонни берди ва Несвицкий офицерларни сомса ва доппелькюмел билан сийлади. Офицерлар хурсанд бўлиб, бири чўккалаб, бири хўл майсанинг устига чордана куриб, уни ўраб олишди.

– Австрия князининг диди чакки эмас экан-а, қалъа солган жойини қаранг, зап жой экан-да. Қани, жаноблар, емайсизларми? – деди Несвицкий.

– Раҳмат, князь, – деди офицерлардан бири штабдан келган чиновник³ билан гаплашганига мамнун бўлиб. – Жуда яхши жой экан, биз паркнинг ёнгинасидан ўтдик, иккита кийик юрган экан. Иморатларини айтинг-а!

Офицерлардан яна бири тагин битта сомса егиси келиб, олгани тортинди, шекилли, шунинг учун гўё теварак-атрофни кузатган бўлиб:

– Уни қаранг, князь, – деди, – қаранг, бизнинг пиёда аскарларимиз бориб олишибди. Ху, ана кишлокнинг нариги томонида ўтлоқда учтаси бир нимани судраётди. Булар бу саройга киради, – деди маъқуллагандай.

– Ҳа, ха, – деди Несвицкий, – биласизларми, мен нимани хоҳлар эдим, – деди у яна чиройли оғизда сомсани чайнаб, – ху ана шу ерга киришни хоҳлар эдим.

У тепаликда кўриниб турган минорали монастирни

¹ **Монастир** (юнонча: monasterion – чекка, оламлардан узокдаги жой) – 1) тарки дунё қилган христианлар – монархларнинг муайян қонда ва меъёрлар, белгили низомга амал қилиб яшовчи диний жамоаси; 2) шундай жамоага қарашли черков, турар-жой, ер-мулк ва бошқалар.

² **Арьергард** (французча: arriere – орқадаги + garde – соқчи, кўриқчи) – ҳарбий юриш, ҳужум ёки чекиниш вақтида асосий кучларнинг кетидан борувчи ва уларни душманнинг орқадан келиб ҳужум қилишидан сақловчи аскарлар кўшилма, қисм.

³ **Чиновник** (русча) – Чор Россиясида амалдор, мансабдор шахс.

кўрсатди, кулимсиради, кўзлари сузилиб чакнаб кетди.

– Жуда яхши бўлар эди-да, жаноблар!

Офицерлар кулишди.

– Бу монах аёлларни, ҳеч бўлмаса, бир хуркитсак ҳам, майли эди. Ёш-ёш италян қизлар бор, дейишади. Беш йил умримни курбон қилар эдим!

– Зерикишар ҳам дейман, – деди дадилроқ офицер кулиб.

Шу пайт олдинда турган бош штаб-офицери генералга ниманидир кўрсатди: генерал дурбин билан қаради.

Генерал дурбинни кўзидан олиб, елкасини қисар экан:

– Айтмадимми, айтмадимми, – деди жаҳли чиқиб, – айтмадимми, кўприкни тўпга тутади деб. Нега энди улар унда ивириб ўтиришибди?

Нариги томонда душман ва унинг батареяси кўриниб турар эди. Батареянинг устида оппоқ тутун пайдо бўлди-ю, кетидан гумбурлаган товуш эшитилди. Бизнинг аскарларимиз кўприкдан шошиб ўтаётганлари кўриниб турар эди.

Несвицкий пишиллаб ўрнидан турди-да, илжайиб генералнинг олдига борди.

– Тамаддига майллари йўқми, жаноби олийлари?

– деди Несвицкий.

– Яхши бўлмади, – деди генерал унга жавоб бермасдан, – аскарларимиз ивиришиб қолишди.

– Бориб келайми, жаноби олий? – деди Несвицкий.

– Ҳа, шундоқ қилинг, – деди генерал буйруқда батафсил баён қилган нарсаларини яна такрорлаб, – гусарлар, ўша айтганимдай, ҳаммадан кейин ўтишсин-у, кўприкка ўт кўйишсин. Кўприкка кўйилган ёнилғи модда яна кўздан кечирилсин.

– Хўп бўлади, – деди Несвицкий.

У отини тутиб турган казакни чақирди. Сумка билан сувдонни йиғиштириб олишни буюрди ва оғир гавдасини ҳам абжирлик билан эгарга олди.

– Монах аёлларнинг олдига кирганим бўлсин, – деди кулиб турган офицерларга қараб ва адир этагида илон изи бўлиб турган сўқмоқдан от кўйиб кетди.

– Қани, капитан, бир отиб кўринг-чи, қаерга бориб тушар экан! – деди генерал тўпчига қараб. – Зерикиб қолган эдиларинг, бир эрмак қилинглр.

– Тўпчилар, жой-жойингга! – деб буйрук берди офицер. Гулхан атрофида ўтирган тўпчилар дархол югуриб келиб тўпларни ўқлашди.

– Биринчи, от! – деган буйрук товуши эшитилди.

Биринчи тўп силкинди, гулдурос солиб чиққан ўқ адир этагидаги аскарларимизнинг тепасидан ғувуллаб ўтди ва душмандан анча берига тушди. У тушган ердан тутун чиқиб, сўнгра портлаган товуш эшитилди.

Портлаш товушини эшитган аскар ва офицерлар хурсанд бўлишди. Ҳамма ўрнидан туриб, яққол кўриниб турган аскарларимизнинг ҳаракатини ва яқинлашиб келаётган душманни кузата бошлади. Шу он қуёш булут остидан буткул чиқди, биттагина отилган ўқнинг ёқимли товуши ва порлаб турган қуёшнинг нури кўнгилни бардам ва хушҳол қиладиган бир таассуротга айланди.

VII

Душманнинг икки тўп ўқи кўприкнинг устидан ўтиб кетди: кўприкка аскарлар тикилиб қолди. Отдан тушган князь Несвицкий кўприкнинг ўртасида йўғон гавдаси билан панжарага қапишиб турар эди. У уч-тўрт кадам орқада икки отнинг жиловидан тутиб турган деншиги¹ казакка ҳар замон кулиб қарар эди. Князь Несвицкий эндигина олға интилган эди, аскарлар, юк ортилган аравалар уни яна суриб панжарага қапиштирди ва унинг табассум қилиб туришдан бошқа чораси қолмади.

– Ҳой, оғайни, – деди казак одамлар ва отлар тикилиб ётганига қарамай аравасини ҳайдамоқчи бўлган аравакаш аскарга қараб, – қанақасан ўзинг! Бирпас тўхтасанг-чи, генерал ўтиб кетсинлар.

Аравакаш аскар генерал деганга ҳам парво қилмай йўлни тўсган аскарларга:

– Ҳой, ҳамшаҳарлар! Сўл томондан юрсаларинг-чи!

¹ Деншик – денгиз флот кўшинларидаги ҳарбий хизматчи.

Хой тўхтаб турсанг-чи! – деб кичкирди.

Бироқ ҳамшахарлар тикилишиб, найзалари бир-бирига илиниб кўприкдан зич бўлиб, олға юрар эди. Несвицкий панжарадан пастга қараб Энснинг шовуллаб, кўприкнинг сепосяи¹ олдида чайқалиб, бир-бирига қўшилиб ва бир-бирининг устидан ошиб ўтаётган тўлқинларини кўрди. У кўприкка қараб, кўтослар², телпаклар, буюм халталар, узун милтиклар, тепалик остидан кўриниб турган кенг ёноқлар ва ҳорғинлик ифода этган озғин юзлар, лой бўлиб кетган кўприк тахтаси устида қимирлаётган оёқлардан иборат бўлган аскарларнинг бир хилдаги жонли тўлқинини кўрди. Гоҳ худди Энс тўлқинидан отилиб чиққан оқ кўпик сингари, бир хилдаги аскарлар тўлқини орасида плаш кийган, башараси аскарга ўхшамаган офицер ўтиб қолар; гоҳ худди дарёда ўйноқлаб кетаётган тарашадай, кўприк устидаги пиёда аскарлар тўлқини орасида пиёда гусар, деншик ёки аҳоли кўриниб қолар: гоҳ, худди дарёдан оқиб келаётган ходадай, рота ёки офицерга қарашли тўла юк ортилиб устига чарм ёпилган ва атрофини одамлар ўраб олган арава ўтар эди.

– Ер ёрилиб одам чиқдими, нима бало, – деди казак нима қилишини билмай тўхтаб. – Ҳали кўпми у ёқда?

Унинг ёнидан ўтиб кетаётган йиртиқ шинелли хушчақчақ аскар кўз қисиб:

– Бир кам миллионта қолди, холос, – деди-ю, одамларнинг ичида кўздан йўқолди. Унинг кетидан кексароқ бир аскар ўтиб борарди.

– Энди у (у – душман) кўприкнинг титиғини чиқарар, – деди кекса аскар ковогини солиб ўртоғига. – Бош қашлагани ҳам фурсат бўлмай қолар.

Бу ҳам ўтиб кетди. Ундан кейин яна арава минган бир аскар ўтди.

– Пайтаваларни қаёққа тикибди экан? – деди деншик

¹ *Сепоя* (форсча: уч пояли, уч оёкли) – тўгон, дамба қуришда, дарё ва анҳорларнинг қирғоқларини сув ювиб кетишидан сақлашда ишлатиладиган, учта ходани учбурчак шаклида бир бирига маҳкамлаб, поялар ораси харсангтош ва бошқа материаллар билан тўлғазиладиган мослама.

² *Кўтос* – Марказий Осиёнинг баланд тоғли ҳудудларида яшайдиган, хўкизлар кенжа оиласига мансуб қавш қайтарувчи ҳайвон.

– Вой, курғур-е, ясанганини кара-я!
– Жуда сенбоп экан-да, Федотов!
– Шунақасини ҳам кўрганмиз, ука!
– Қаёққа кетаётибсизлар? – деди олма еб бораётган
пиёда офицер чиройли қизга қараб ва салгина жилмайиб.

Немис кўзини юмиб русча билмаслигини ишора килди.

– Есанг олгин, – деди офицер қизга олма узатиб.

Қиз кулимсираб олмани олди. Несвицкий ҳам кўприк
устида турган бошқа аскарларга ўхшаб аёллар ўтиб кетгунча
улардан кўзини олмади. Улар ўтиб кетгандан кейин яна
боягидай аскарлар ўтиб, яна ўшанақа гаплар давом этди.
Нихоят ҳамма тўхтаб қолди. Кўприкнинг нариги бошида
рота араваларининг оти хиралик қилиб, ҳаммани тўхтатиб
қўйди.

– Нега тўхташди? Бир тартиб йўқ-да! – дейишди аскар-
лар, – мунча тикиласан! Фалокат! Жиндак тўхтасанг
ўласанми? Кўприкни ёндириб юборса ҳаммамиз қоламиз,
офицерни ҳам кўр қилиб қўйишибди, – дейишар эди тўхтаб
колган аскарлар бир-бирига қараб. Ҳамма тикилишиб олға
интилар эди.

Несвицкий сувга каради-ю, бирдан тобора яқинлашиб
келаётган ғалати бир товушни эшитди...

Қандайдир бир катта нарса сувга шапиллаб тушди.

– Турган жойини кара-я, – деди Несвицкийга яқин
турган бир аскар шапиллаган томонни кўрсатиб.

– Дадил бўлиб, тезроқ ўтинглар деяпти-да, – деди яна
бир жонсарақ аскар.

Одамлар яна кўзгалди. Несвицкий сувга тушган нарса
замбаракнинг ўқи эканлигини фаҳмлади.

– Ҳой, казак, отни олиб кел, – деди Несвицкий, – хой, у
ёққа тур, бу ёққа тур! Йўл бер!

У отнинг олдига аранг етиб олди ва пўшт-пўштлаб олға
юрди. Аскарлар унга йўл бериш учун зичланишди, лекин яна
шундай қисиб боришдики, ҳатто унинг оёгини босишди.
Бунга унинг олдида турган кишилар айбли эмас, чунки
уларни бошқалар яна ҳам қаттиқроқ қисишар эди.

Шу пайт оркадан:

– Несвицкий! Ҳой, Несвицкий! Сенга айтаётибман, пес!
– деган бўғик товуш эшитилди.

Несвицкий кайрилиб қараб, ўтиб бораётган пиёда аскарларнинг нариги томонида, ўн беш кадамча нарида қора сочи хурпайган, юзи кизарган, шапкасини бошининг оркасига бостириб олган, ментиғини олифталик билан елкасига ташлаган Васька Денисовни кўрди.

Денисов жуда жони чиққан бўлса керак, қизариб кетган қоп-қора кўз соққасини ўйнатиб, кичкинагина ва юзига ўхшаган кип-кизил ялангоч қўлидаги ғилофли қиличини силкиб:

– Ҳой, бу фалокатларга айтсанг-чи, йўл берсин, – деб кичкирди.

– Э, Васька-ку! – деди Несвицкий қувониб. – Сен нима қилиб юрибсан?

– Эскадрон ўтолмаяпти! – деб кичкирди Васька Денисов ғижиниб ва чиройли қора оти – Бадавийни шпори билан уриб. От эса найзалар тегаётган қулоғини силкитар, пишқириб атрофига оғзидан кўпиклар сочар, оёғини кўприкнинг тахтасига урар, агар эгаси қўйиб берса, кўприкнинг панжарасидан сақраб ўтишга тайёрдай кўринар эди.

– Бу қанақа гап? Худди пода-я! Поданинг ўзи! Қоч... Йўл бер! Тўхта ўша ерда, сенга айтаётибман, аравакаш! Ҳозир чоғиб ташлайман! – деб кичкирди у ва, ҳақиқатан ҳам, қиличини қинидан чиқариб ўқталди.

Аскарлар кўрққанларидан тислиниб йўл беришди. Денисов Несвицкийнинг олдига келди.

– Кайфинг борми, нима бало? – деди Несвицкий Денисов олдига келганда.

– Ичгани ҳам қўйишмаяпти! – деб жавоб берди Васька Денисов. – Куни бўйи полкни у ёқдан бу ёққа судрашгани судрашган. Урушадиган бўлсак уруша қолайлик. Бу аҳвол жонга ҳам тегди!

Несвицкий унинг янги ментиғи билан отининг янги жулига қараб:

– Мунча олифта бўлиб кетибсан! – деди.

Денисов кулимсираб чарм халтасидан атир ҳиди анки-

ган рўмолчасини олиб, Несвицкийнинг бурнига тутди.

– Шундок қилмасам бўлмайди, иш бор! Соқолимни олдириб, тишларимни ювиб, ўзимга бошлаб атир сепдим.

Казак кузатиб бораётган савлатли Несвицкийнинг киёфаси билан дагдага қилаётган Денисовнинг қилич ўйна-тиб, қаттиқ бақирариши шундай таъсир қилдики, иккови кўприкнинг нариги тарафига бир илож қилиб ўтиб олишди-да, пиёда аскарларни тўхтатишди. Несвицкий кўприкнинг нариги ёғида ўзи излаган полковнигини кўриб, унга буйруқни айтди-ю, вазифасини бажариб қайтиб кетди.

Денисов йўл очганидан кейин, кўприкнинг бу бошига келиб турди. У ўйноқлаб отларга томон интилаётган айғирининг бошини бепарвогина тортиб, қаршисидан келаётган эскадронга қараб турар эди. Кўприкнинг тахтаси, худди бир неча от бирдан югуриб ўтаётгандай, отларнинг туғидан тарақлади ва эскадрон тўртта-тўртта бўлиб олдинда бораётган офицерлари билан кўприкнинг у томонига чиқа бошлади.

Тўхтатилиб қўйилган пиёда аскарлар кўприкнинг олдидаги лойда уймалашиб, қўшиннинг бир тури бошқа турига одатан қандай бегоналик ва бадхоҳлик ҳамда истехзо назари билан қараса, булар ҳам олдиларидан чиройли саф тортиб ўтиб бораётган озода ва олифта гусарларга шундай назар билан қарашар эди.

– Хўп яسانيшибди-да, бу йигитлар! Буларни фақат Подновинскоеда кўрсанг!

– Булардан нима фойда! Хўжакўрсинга олиб юришади-да! – деди яна бири.

Оти ўйноқлаб пиёда аскарга лой сачратган бир гусар:

– Ҳой пиёда, чангитмасанг-чи! – деб тегишди.

– Елкангга халтани ортиб икки манзилгина йўрттирсам кўзинг очилар эди, – деди пиёда аскар юзига сачраган лойни энги билан артиб, – жуда кеккайиб кетибсан!

– Отга миндириб қўйишса сен ҳам ундан қолишмас эдинг, Зикин, – деди ефрейтор¹ халтанинг огирлигидан

¹ Ефрейтор (немисча: Gefreiter) – ҳарбий қисмлардаги энг кичик унвон. Рус

букчайган озгин аскарчага тегишиб.

– Ёгочни миниб чу десанг от бўлади-кўяди, – деди гусар.

VIII

Пиёда аскарларнинг қолгани кўприкнинг олдида тикилиши шошилинич ўтмоқда эди. Ниҳоят аравалар ўтиб бўлди, йўл бироз очилиб, сўнгги батальон кўприкка қадам кўйди. Кўприкнинг нариги ёнида, душман рўпарасида фақат Денисов эскадронининг гусарларигина қолди. Нариги ёқдаги адирдан кўринадиган душман пастдан, яъни кўприкдан кўринмасди, чунки дарё оққан сойликдан қараганда бу ердан ярим чақирим келадиган рўпарадаги адир уфқни тўсиб турар эди. Олдиндаги даштнинг баъзи жойида тўп-тўп отлик разведкачи казакларимиз кўринар эди. У томондаги адирдан тушган йўлда тўсатдан кўк шинель кийган аскар ва артиллерия кўринди. Булар французлар эди. Разведкачи казаклар от чоптириб адирнинг этагига қараб кетишди. Денисов эскадронининг ҳамма офицер ва аскарлари бошқа тўғриларда гаплашишга ва у ёқ бу ёққа қарашга ҳаракат қилишса ҳам, нуқул адирдаги нарса нима эканлиги тўғрисида ўйлашар ва уфқда пайдо бўлган доғни душман аскарлари деб билиб ҳадеб ўшанга қарашар эди. Тушдан кейин ҳаво очилиб офтоб Дунайга ва унинг атрофидаги адирларга шуъла сочди. Ҳамма ёқ жимжит, у томондаги адирдан ҳар замон бурғу¹ товуши ва душман ҳайкириғи эшитилар эди. Кичик-кичик отлик разведкачилар тўпини эътиборга олмаганда, эскадрон билан душман орасида ҳеч ким йўқ эди. Икки орани уч юз саржин² чамаси келадиган масофа ажратиб турар эди. Душман ўқ отмай кўйди ва икки душман қўшин орасидаги омонсиз, даҳшатли, ўтиб бўлмайдиган ва кўзга кўринмайдиган чегара яна ҳам очиқроқ сезила бошлади.

Ҳаёт билан мамотни бир-биридан ажратиб турадиган чегарани эслатувчи бу чегарадан бир қадам нари ўтилса,

армиясида Пётр II томонидан 1716-йилда жорий этилган. Ўзбекистон Қуролли Қучларида ефрейтор ҳарбий унвони йўқ.

¹ *Бурғу* – карнай ёки сурнай шаклидаги қадимий чолғу асбоби.

² *Саржин* (*русча*) – уч газга (аршинга) тенг узунлик ўлчови (2,13 метрга тенг).

номаълум азоб-уқубат ва ўлимга борилади. Бу майдон, дарахтлар ва офтоб шуъла сочиб турган уйларнинг у томонида нималар бўлаётибди? Ким бор? Буни ҳеч ким билмайди, лекин билгинг келади: бу чегарадан ўтиш кўркинчли, лекин ўтгинг келади: биласанки, эртами, кечми, бу чегарадан ўтишинг, у томонда нималар бор эканини билишинг керак бўлади. Ўзинг бақувват, соғлом, хурсанд ва шайланган, атрофингдаги одамлар ҳам ўзингдай соғлом, шайланган. Душманнинг рўпарасида турган ҳар бир киши ана шундай деб ўйламаса ҳам, лекин шуни ҳис қилади ва бу ҳис шу пайтда бўлаётган ҳамма ходисага айрим бир жило беради ва ёркин кувонч туғдиради.

Душман турган томондаги дўнгликда аввал тутун кўриниб, сўнгра гумбурлаган товуш эшитилди-ю, замбаракнинг ўки ғувуллаганича гусарлар эскадронининг тепасидан ўтиб кетди. Тўпланиб турган офицерлар жой-жойига тарқалиб кетишди. Гусарлар отлар сафини текислашди. Эскадронга жимлик чўкди. Ҳамма олға, душманга ва буйрукни кутиб эскадрон командирига қарар эди. Бирин-кетин яна иккита замбарак ўки ғувуллаб ўтди. Душман гусарларга қараб ўқ отар эди, шекилли, лекин ўқ бир қиёмда ғувуллаб гусарларнинг тепасидан ошиб орқа томонга тушар эди. Гусарлар орқага қарашмас, лекин ҳар бир ўқ ғувуллаб ўтганда, худди биров буйруқ бергандай, ўқ ўтиб кетгунча тин олмай, оёқларини узангига тираб тикка туришар, сўнгра яна эгарга ўтиришар эди. Аскарлар бошларини бурмай, бир-бирига кўз кирини ташлар, ҳар қайсиси ёнидаги ўртоғининг авзойига қизиқиб разм солар эди. Денисовдан тортиб то карнайчигача ҳамманинг юзида кураш, асабийлик ва ҳаяжон натижаси бўлган бир хилдаги ифода кўринар эди. Вахмистр худди, ҳали сени қараб тур, дегандай ковоғини солиб аскарларга қарар эди. Юнкер Миронов тепадан ҳар ўқ ўтганда энгашар эди. Ростов оёғи лат еган, лекин кўркам Грачигини миниб ўнг канотда, худди кўпчилик ичида имтиҳонга чақирилган ва имтиҳонни аъло баҳо билан беришга ишониб ўзини бахтиёр ҳис қилган мактаб боладай, хурсанд бир қиёфада турар эди. У худди мана, мени кўринглар, ўқ остида қандай

тап тортмай турибман дегандай, ҳаммага қарар эди. Бирок унинг ҳам юзида ҳамманинг юзидаги сингари қандайдир гайририхтиёрий, янги ва жиддий ифода кўринар эди.

Бир жойда туролмай отини эскадрон олдида у ёқдан бу ёққа суриб юрган Денисов:

– Ким у таъзим қилаётган? Юнкер Миронов! Бу нимаси, менга қаранг! – деб қичқирди.

Яланғоч қиличини сопидан тутиб турган қўлининг (бармоқлари қиска ва жун босган эди) томирлари чикқан, пучук, қора соч ва пачаққина Васька Денисовнинг юзи ҳар кунгидай эди, у, айниқса, қониб май ичиб олган кунлари Кечкурун худди шундай бўлар эди. Лекин у одатдагидан кўра қизарган, сочи хурпайган, бошини худди сув ичаётган қушдай орқага ташлаб, бечора Бадавийнинг икки биқинига кичкина оёқларидаги шпорини каттик никтаб, худди орқага йиқилаётгандай эскадроннинг нариги қанотига от қўйиб борди ва тўппончаларни кўздан кечиринглар, деб бўғик овоз билан бақирди. У штаб-ротмистр Кирстен олдига келди. Каттакон, салобатли бия минган штаб-ротмистр отни битта-битта қадам ташлатиб унга қарши борди. Узун мўйловли штаб-ротмистр одатдагича жиддий, фақат кўзлари одатдагидан кўра чакнаганроқ эди.

– Нима бўлар эди? – деди у Денисовга, – урушга кирмаймиз. Мана кўрасан, қайтиб кетамиз.

– Ким биледи буларнинг ишини! – деди Денисов тўнгиллаб. – Ҳа, Ростов, – деди юнкернинг қайфи чоғлигини пайқаб. – Ана, урушни ҳам кўрдинг.

У юнкердан хурсанд бўлди, шекилли, «балли», дегандай табассум қилди. Ростов эса терисига сиғмай кетди.

Шу пайт кўприк устида полк командири кўринди. Денисов от чопиб унинг олдига борди.

– Жаноби олийлари! Ижозат беринг, ҳужум бошлайлик! Улоқтириб ташлайман уларни.

Полк командири худди хира пашша жонига теккандай, афтини буриштириб:

– Ҳозир ҳужум нимаси, – деди тажанг бўлиб. – Бу ерда нимага турибсизлар? Қанотдагилар чекинаётганини кўр-

маяпсизми? Эскадронни орқага олиб кетинг!

Эскадрон кўприкдан ўтди ва биронта ҳам одами нобуд бўлмасдан ўқ остидан чиқиб олди. Унинг кетидан иккинчи эскадрон ва ҳаммасидан кейин казаклар ўтиб кўприкнинг у томони бўшаб қолди.

Павлоград полкининг икки эскадрони ҳам кўприкдан ўтиб, бирин-кетин орқага, адирга қараб кетди. Полк командири Карл Богданич Шуберт Денисов эскадрони томон келиб Ростовдан бир қадам олдинда борар ва гарчи Телянин туфайли бўлган можародан кейин уни биринчи марта кўриши бўлса ҳам, унга ҳеч эътибор қилмас эди. Фронт шароитида ўзини унинг ихтиёрида ҳис қилиб энди ўзини унинг олдида гуноҳкор ҳисоблаган Ростов полк командирининг кенг елкасидан, малла сочидан ва кизил бўйнидан кўзини олмас эди. Ростов гоҳ Богданич ўзини жўрттага мени кўрмаётганга соляпти, ҳақиқатда эса унинг бирдан бир мақсади менинг жасурлигимни синаб кўриш, деб қоматини тиклар ва атрофга қувноқ назар ташларди, гоҳ Богданич ўзининг жасурлигини менга кўрсатмоқчи бўлиб жўрттага менга яқин юряпти, деб кўнглидан ўтказарди, гоҳ душманам Богданич менга жазо бериш учун қасддан эскадронни қаттиқ ҳужумга юборади деган ўйга борарди, гоҳ ҳужумдан кейин ярадор бўлиб ётганимда келиб «кел, ярашдик», деб кўл узатар, деган хаёлларга борар эди.

Павлоград полкидагиларга таниш бўлган баланд елкали Жерков (у яқиндагина шу полкдан кетган эди) полк командирининг олдига келди. Жерков бош штабдан ҳайдалганидан кейин, мен аҳмоқ эмасманки, полкда машаққат тортиб юрсам, ҳолбуки, штабда ҳеч иш қилмасдан кўпроқ мукофот оламан, деб полкда қолмай, бир илож қилиб князь Багратионга ординарец¹ бўлиб олган эди. У ўзининг собик командирига арьсгард бошлигидан буйруқ олиб келган эди.

– Полковник, – деди у ўзига хос, тунд жиддият билан Ростовнинг душманига мурожаат қилиб ва ўртокларига назар ташлаб, – тўхталсин, кўприкка ўт кўйилсин, деб

¹ **Ординарец** (французча: ordonnance – хабар берувчи; чопар) – командир ёки штаб ҳузурида ҳар хил топшириқларни бажарувчи ҳарбий хизматчи.

буюрдилар.

– Ким буюрди? – деди полковник хўмрайиб.

– Ким буюрганини билмайман, полковник, – деди корнет жиддий, – лекин князь менга: «Бориб полковникка айт, гусарлар тезроқ қайтиб, кўприкка ўт қўйилсин», деб буюрди.

Жерковдан кейин гусарлар полковнигининг олдига бош штаб-офицери ҳам шундай буйруқ билан келди. Штаб-офицеридан кейин казак оти оғир гавдасини зўрға кўтариб лўкиллаб келаётган семиз Несвицкий кўринди.

– Бу қандок бўлди, полковник, – деб бақирди у хали келиб етмасдан, – кўприкка ўт қўйилсин, деб эдим, кимдир нотўғри етказибди, у ёқда бутун тўполон, ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди.

Полковник полкини шошмасдан тўхтатди ва Несвицкийга қараб:

– Сиз менга ёнилги тўғрисида гапирган эдингиз, кўприкка ўт қўйиш тўғрисида ҳеч нарса деганингиз йўқ, – деди.

Несвицкий тўхтаб шапкасини бошидан олиб, семиз қўли билан терлаган сочини тузатар экан:

– Бу қандай бўлди, отахон, кўприкка ёнилги қўйилгандан кейин ўт қўйилсин, демабмидим? – деди.

– Аввало, мен сизга «отахон» эмасман, жаноб штаб-офицер, кейин сиз кўприкка ўт қўйинг, деганингиз йўқ, мен ўз вазифамни биламан ва буйруқни ҳамма вақт жойига қўйиб бажараман. Сиз кўприкка ўт қўйилади дедингиз-ку ким ўт қўйишини айтганингиз йўқ. Мен авлиё эмасманки, ким ўт қўйишини билсам.

– Ана, доим шунақа бўлади-да, – деди Несвицкий қўл силтаб ва Жерковга қаради-да: – Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? – деди.

– Мен ҳали шу иш билан келган эдим. Э, жуда ҳўл бўлиб кетибсан-ку, кел, сиқиб қўйай.

Полковник тўнғиллаб:

– Сиз айтиб эдингизки, жаноб штаб-офицер... – деб гап бошламоқчи бўлган эди-ю, бош штаб-офицери унинг сўзини бўлди:

– Тезроқ бўлиш керак, полковник, бўлмаса душман тўпини якинроқ олиб келиб, сочма ўқдан отади.

Полковник индамасдан бош штаб-офицерига, семиз штаб-офицер Несвицкийга ва Жерковга қараб ковоғини солди.

– Кўприкка ўт кўяман, – деди у тантанали бир тарзда ва гўё шу билан ҳар қанча гап эшитган бўлса ҳам, шу ишни қилмоқчи эканини билдирмоқчи бўлди.

Полковник худди ҳамма ишга от гуноҳкор бўлгандай, узун ва йўғон оёғи билан унинг бикинига уриб, Денисов командир бўлган ва Ростов хизмат қиладиган иккинчи эскадрон томон борди-да, кўприкка қайтиш тўғрисида буйруқ берди.

«Ана, айтмадимми, – деб ўйлади Ростов, – мени синамоқчи». Унинг юраги шув этиб, юзи қизариб кетди. «Майли, кўрсин, кани, мен кўрқокманми?» – деди Ростов ичида. Эскадрон аскарларининг юзи ўк остида турган вақтларидагидай жиддий тусга кирди. Ростов ўзининг гуноҳини тасдиқлайдиган бирон аломат топмоқчи бўлиб душмани бўлмиш полк командирининг юзидан кўзини олмас, лекин подковник эса Ростовга ҳеч қарамас ва одатидагича жиддийлик ва тантана билан сафга қарар эди. Буйруқ товуши эшитилди.

– Тезроқ! Тезроқ! – деган овозлар чиқди унинг ён-веридан.

Гусарлар, қиличлари тизгинга илиниб, шпорларини жиринглатиб, нима қилишларини ўзлари ҳам билмасдан шошиб-пишиб отдан тушдилар ва чўқинишдилар. Ростов энди полк командирига қарамас ва қарашга ҳам фурсат йўқ эди. У гусарлардан кейинда қолмайин, деб кўрқар ва ваҳимага тушар эди. У отини жиловдорга берар экан, қўллари қалтирар, юрагининг гуп-гуп уришини ўзи эшитар эди. Денисов отда ўзини орқага ташлаб, алланима деб қичқириб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Ростов ён-веридан шпорлари илиниб, қиличлари шиқирлаб югуриб ўтаётган гусарлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди.

– Носилка! – деб кимдир орқадан қичқирди.

Ростов замбил нимага керак бўлганини ҳам ўйламас, у

фақат ҳаммадан олдинга ўтмоқчи бўлиб чопар эди, у худди кўприкнинг олдида борганида оёқ остини кўрмай ёпишқок лой ичига кириб кетди-ю, қоқиниб муккасига йиқилди.

Ростов олдинга ўтиб, кўприкдан сал нарида тантанали ва хурсанд киефада турган полк командирининг:

– Ротмистр, одамларни кўприкнинг икки томонидан ўтказинг, – деган товушини эшитди.

Ростов қўлининг лойини шимига артиб душманига каради ва ҳар қанча олдинроқ ўтсам шунча яхши бўлади, деб чопмоқчи бўлди. Аммо Богданич унинг афтига карамаган ва ким эканлигини билмаган бўлса ҳам:

– Ким кўприкнинг ўртасидан чопади? Ўнг томондан юриш керак! Юнкер, қайт! – деб жаҳл билан кичкирди ва шу пайт ўзининг довюрраклигини кўрсатиб кўприкнинг ўртасидан ўтаётган Денисовга қараб:

– Ўринсиз мардликнинг нима кераги бор, ротмистр, отдан тушсангиз яхши бўлар эди, – деди.

Васька Денисов қайрилиб қараб:

– Ўқ кимга тегишини ўзи билади, – деб жавоб берди.

Шу пайт Несвицкий, Жерков ва бош штаб-офицери тўп ўқлари тушаётган жойдан нарида туриб гоҳ сарик телпак, шнур қадалган қорамтир куртка, кўк шим кийган ва кўприк олдида тўпланиб турган одамларга, гоҳ нариги томондан, узоқдан шу томонга қараб келаётган кўк шинелли кишиларга ва замбарак қўшилган бир тўда отларга қарашар эди.

«Кўприкка ўт қўйишоладими, йўқми? Ким олдинроқ бориб етар экан? Булар кўприкка етиб бориб ўт қўйишадими ёки французлар яқинлашиб кўприкни сочма ўққа тутиб буларни кириб ташлайдими?» Кўприкдан бериди турган кўп соддатлардан ҳар бири юраги орзикиб беихтиёр ўзига шундай савол берар ва ботиб бораётган куёшнинг шуъласида кўприкка, гусарларга ва нариги томондан яқинлашиб келаётган кўк шинель кийган найзали аскарларга ва тўпларга қарашар эди.

– Оҳ! Гусарларни худо урди! – деди Несвицкий, – ҳозир сочма ўққа тутади.

– Нега шунча одамни олиб борди, – деди бош штаб-

офицери.

– Ҳақиқатан ҳам, иккита азамат юборилса, кифоя қилар эди, – деди Несвицкий.

– Э, тўрам, – деб сўзга аралашди Жерков гусарлардан кўзини олмай, – э, тўрагинам, гапингизни кўринг-у! Икки киши юборилса, бизга лента билан Владимирни ким беради? Ҳозир душман бошлаб урса ҳам, эскадронни мукофотга тақдим қилиши-ю, ўзи лента олиши мумкин. Бизнинг Богданич ишнинг кўзини билади. – Жерков бу гапни одатдагича шундай бир тарзда айтдики, чинакам айтаётibdими ёки кесатаётibdими, билиб бўлмас эди.

– Ана, – деди бош штаб-офицери, – ҳозир сочма ўққа тугади!

У аравалардан чиқарилиб, шитоб билан ўрнаштираётган француз замбаракларини кўрсатди.

Французлар томонида замбараклар турган жойларда бирин-кетин уч ердан тутун чиқди-ю, биринчи отилган ўкнинг садоси келиб етгунча тўртинчи ўк отилди.

Яна икки ўк овози бирин-кетин эшитилди, ундан кейин учинчи ўк отилди.

Несвицкий худди бир жойи қаттиқ оғригандай:

– Вой, – деб бош штаб-офицерининг қўлидан маҳкам ушлаб олди. – Қаранг, биттаси йиқилди, йиқилди, йиқилди!

– Иккитаси йиқилди, шекилли?

– Мен подшо бўлсам, ҳеч қачон урушмас эдим, – деди Несвицкий юзини ўгириб.

Французлар яна шошиб-пишиб замбаракларини ўқлашди. Кўк шинель кийган пиёда аскарлар кўприкка томон югуришди. Яна олдинма-кетин ҳар ер ҳар ерда тутун кўришиб, сочма ўк кўприкка дўлдай ёгилди. Лекин Несвицкий бу сафар кўприкда нималар бўлганини кўролмади, чунки кўприкни қуюқ тутун чулғаб олди. Гусарлар кўприкка ўт кўйиб улгуришди. Француз батареялари уларга қараб ўқ отса ҳам, энди уларга ҳалал бериш учун эмас, балки замбараклар нишонга тўғрилаб қўйилганлиги ва ўкнинг бекорга кетмаслиги учунгина отар эди.

Гусарлар жиловдорларнинг олдига қайтиб келгунча

французлар яна уч маротаба сочма ўқ отишди. Бундан иккитаси хато кетди, лекин бири гусарларнинг устига тушиб, учтасини кулатди.

Ростовнинг фикр-у ёди Богданичда бўлиб, нима қилишини билмасдан кўприкнинг устида туриб қолди.

Қилич билан чопай деса (у жангни ҳамма вақт шундай тасаввур қилар эди) ҳеч ким йўқ, кўприкка ўт қўйгани ёрдам қилай деса, бошқа аскарлар сингари қўлида поҳоли йўқ эди. У қакқайиб турган эди, тўсатдан худди дўл ёққандай кўприкнинг усти тарақа-туруқ бўлиб кетди ва унга яқин турган гусарлардан бири оҳ, деганича панжарага томон йиқилди. Ростов бошқалар билан бирга югуриб унинг олдига борди. Яна кимдир: «Замбил!» – деб қичқирди. Гусарни тўрт киши ушлаб кўтармоқчи бўлди.

– Оҳ!.. Қимирлатманглар, худо хайр берсин, – деб қичқирди ярадор, лекин шунга қарамай, уни кўтариб замбилга солишди.

Николай Ростов тескари ўтирилди ва худди бир нимани қидираётгандай узокка, Дунай сувларига, осмонга, қуёшга қарар эди. Осмон нақадар чиройли, кўм-кўк, тинч ва бепоён! Ботиб бораётган қуёш нақадар равшан ва муҳташам! Узок Дунайнинг зилол суви нақадар мусаффо! Бундан ҳам кўра Дунайнинг у томонида кўм-кўк бўлиб кўринган тоғлар, монастирлар, сирли даралар, туман босиб ётган қаргайзорлар... У ёқлар жимжит, осойишта... «Ўша ерларда бўлсам эди, бошқа ҳеч нарсани орзу қилмас эдим, – деди Ростов ичида, – ўша ерда бўлсам қанчалик бахтиёр бўлар эдим ва бу офтоб нақадар бахт бағишлар эди, бу ерда эса... оҳ-у фигон, азоб-у уқубат, ваҳима, бу алгов-далғов, бу шошилиш... Ана, кимдир яна бир нима деб додлапти, яна ҳамма орқага қараб чопаетибди, мен ҳам улар билан югураётиман; ана, ён-веримда, теварак-атрофимизда ажал... Кўз очиб юмгунча ўлишим мумкин: унда на бу офтобни кўраман, на сувни ва на у дарани...»

Шу пайт офтоб булут остига қира бошлади. Ростовнинг кўз олдидан яна бошқа замбил ўта бошлади. Ўлим ва замбиллар даҳшати, офтоб ва ҳаёт муҳаббати қўшилиб ваҳи-

мали бир таассуротга айланди.

«Э, худо! Э, худойим олам, ўзинг раҳм қил, ўз панонингга сақла!» – деди Ростов ичида.

Гусарлар жиловдорлар олдига югуриб келишди, одамларнинг товуши баландрок ва осударок бўлди, замбиллар кўздан йўқолди.

Ростов қулоғи остидан Васька Денисовнинг:

– Ҳа, биродар, порохни хидлаб кўрдингми? – деганини эшитди.

Ростов оғир нафас олиб: «Иш тамом, лекин мен кўрқокман, кўрқок эканман», – деди ичида ва жиловдорнинг кўлидан оксоқ Грачигини олиб минар экан, Денисовдан:

– Чочма отдими? – деб сўради.

– Чочма ҳам гапми! – деди Денисов кичкириб. – Лекин койил қилдик! Жуда хатарли иш эди! Яхшиси, хужум, боплаб чопасан. У эса рўпарадан нишонга олиб отаётгиди, нима қилишингни ҳам билмайсан.

Денисов Ростовдан нарида тўхтаб турган полк командири, Несвицкий, бош штаб-офицери ва Жерковларнинг олдига келди.

«Ҳар қалай, ҳеч ким пайқамаганга ўхшайди», – деди ўзича Ростов. Дарҳақиқат, унга ҳеч ким эътибор қилмаган эди, чунки душманни биринчи мартаба кўрган юнкернинг қай аҳволга тушиши буларнинг ҳар бирига ҳам маълум эди.

– Мана энди мукофотга арзийдиган иш ҳам бўлди, – деди Жерков, – қарабсанки, мен ҳам подпоручик¹ бўлибманда.

– Кўприкка ўт қўйганимни князга маълум қилинг, – деди полковник димоғи чоғ бўлиб, тантана билан.

– Талафот тўғрисида сўрасалар нима дейин?

– Арзимайдиган, – деди полковник йўғон товуши билан, – икки гусар ярадор бўлиб, биттаси қулади, – қулади деган сўзини чертиб айтди ва хурсандликдан ўзини тиёлмади.

¹ Подпоручик (русча: под – остида, куйида + поручик) – чор армиясида: прапорщикдан юқори, поручикдан паст офицерлик унвони ва шу унвонга эга бўлган киши.

IX

Бонапарт бошлиқ юз минг кишидан иборат француз армияси таъқиб қилиб бораётган Кутузов бошлиқ ўттиз беш мингдан иборат рус армияси аҳоли томонидан адоват ҳисси билан қарши олиниб, ўз иттифоқчиларига ортиқ ишончи қолмай, озиқ-овқатдан кийналиб, кутилмаган оғир уруш шароитларида ҳаракат қилиб, душман етиб олган жойларда чекиниш учун лозим бўлган микёсдагина фақат арьергардини жангга солиб, оғир юклар билан Дунай бўйлаб пастга томон чекиниб борар эди. Ламбах, Амштетен ва Мелькада тўқинишлар бўлди: лекин рус аскарлари ҳатто душман ҳам эътироф қиларли даражада жасорат ва матонат кўрсатиб урушган бўлсалар ҳам натижада янада тезроқ чекинишдан бошқа чора қолмади. Ульм атрофида бўлган жангда асир тушишдан кутулиб Браунау ёнида Кутузов армиясига кўшилган Австрия қўшинлари энди рус армиясидан ажралди ва Кутузов ўзининг ҳолдан тойган, мадори қуриган армиясига қараб қолди. Шунинг учун Венани бундан ортиқ мудофаа қилиш тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Венада Кутузовга Австрия гофкритстрати янги фан-стратегияга асосланиб ҳар тарафлама муҳокама қилинган ҳужум жанги режаси ўрнига ҳозир тамоман амалга ошириб бўлмайдиган бир режани бердики, шундан кейин Кутузовнинг Мак Ульм атрофида тушган аҳволга тушмасдан, яъни армиясини ҳалок қилмасдан Россиядан келаётган қўшинларга бориб кўшилмоғи керак бўлиб қолди.

28-октябрда Кутузов ўзининг армиясини Дунайнинг сўл қирғоғига олиб ўтиб, биринчи маротаба тўхтади ва Дунай рус армияси билан французларнинг асосий кучлари ўртасида қолди. 30-октябрда Кутузов Дунайнинг сўл қирғоғидаги Мортъе дивизиясига ҳужум қилиб, уни тор-мор этди.

Бу жангда у биринчи марта французларнинг байрогини тўпларини ўлжа қилиб олди ва икки генералини қўлга туширди. Икки ҳафталик чекинишдан кейин рус қўшинлари биринчи марта тўхтади ва урушдан кейин жанг майдонини қўлда сақлаб қолдигина эмас, ҳатто французларни ҳайдаб юборди. Аскарлар кийими юпун, ҳолдан тойган, учдан бири

йўлларда қолиб кетган, ярадор бўлган, ўлган ва касал бўлганига қарамасдан, ярадор ва касаллар (Кутузов буларга қандай муомала қилишни душманнинг одамгарчилигига ҳавола қилиб хат қолдирган эди). Дунайнинг у қирғоғида қолдирилганига, касал ва ярадорлар Кремсдаги катта госпиталларга¹ ва лазаретга² айлантирилган уйларга сиймай қолганига қарамасдан, Кремсда тўхташ ва Мортъени енгий уларнинг руҳини хийла кўтарган эди. Бутун армия ва бош квартирада, гарчи нотўғри бўлса ҳам, Россиядан саф-саф аскарлар келаётганлиги, австрияликлар аллақандай ғалаба қозонганликлари ва қўрқиб кетган Бонапартнинг чекинганлиги ҳақида хушхабарлар тарқалган эди.

Жанг вақтида князь Андрей шу жангда ўлдирилган Австрия генерали Шмитнинг олдида эди. Унинг оти ярадор бўлиб, ўзининг ҳам кўлига салгина ўк теккан эди. Бош кўмондон айрим илтифот қилиб уни шу ғалаба ҳақидаги маълумот билан Австрия императорининг саройига юборди, император саройи бу вақтда француз кўшинлари таҳдид қилаётган Венада эмас, балки Брюннда эди. Жанг кечаси ҳаяжонланган бўлса ҳам, лекин чарчамаган князь Андрей (зохиран нозиккина бўлса ҳам, жисмоний чарчаш тўғрисида кетганда энг бақувват одамлардан ҳам чидамлироқ эди) Дохтуров топширган маълумотни олиб Кремсга Кутузов ҳузурига келди ва ўша кечасиёқ, мактубни олиб Брюннга жўнади. Император ҳузурига хат олиб бориш мукофот олишдан ташқари яна баландроқ мартабага эга бўлиш аломати ҳам эди.

Тун қоронғи, юлдузлар чарақлаган: йўл кеча жанг куни ёққан қорнинг бағрини ёриб қоп-қорайиб турар эди. Князь Андрей почта аравасида гоҳ ўтган жанг таассуротини хотирлаб, гоҳ ғалаба ҳақида олиб бораётган хабари одамларга қандай таъсир қилишини хурсандчилик билан тасаввур қилиб, гоҳ бош кўмондон ва ўртоқларининг кузатган-

¹ **Госпиталь** (лотинча: *hospitallis* – меҳмондўст) – одатда ҳарбийлар ётиб даволанадиган касалхона.

² **Лазарет** (французча: *lazaret*, италянча: *lazzaretto* < *lazzaro* – мохов; дастлаб «моховлар касалхонаси» маъносида қўлланган) – ҳарбий қисмлардаги ярадорлар ва беморларни вақтинча ётқизиб даволайдиган кичкина шифохона.

ликларини эслаб, узок мунтазирликдан кейин ниҳоят мурод-максади йўлига кадам босган кишидек борар эди. У кўзини юмиши биланок қулогига милтиқ ва тўп овозлари эшитилар ва бу овозлар ғилдирак товуши ва ғалаба таассуроти билан кўшилиб кетар: гоҳ кўзига руслар кўчаётган-у, ўзи ўлгандай кўринар, лекин шошиб-пишиб уйғониб худди ҳеч ходиса рўй бермаганини ва аксинча французлар қочаётганини энди билгандай хурсанд бўлар эди. У яна ғалаба тафсилотини, жанг вақтида ўзини мардона тутганини эслаб таскин топар ва пинакка кетарди... Юлдузлар чарақлаган коронғи тундан кейин тонг отиб ёруғ ва кишининг баҳрини очадиган кун бошланди. Офтоб қорни эритар, отлар чопар, ўнг ва сўлда турли-туман ўрмонлар, саҳролар ва кишлоклар орқада қолиб борар эди.

Бекатлардан бирида у ярадор рус аскарларини олиб бораётган араваларга етиб олди. Буларни кузатиб бораётган рус офицер олдиндаги аравада ёнбошлаб ётиб олиб, бир аскарни ярамас сўзлар билан бакириб ҳақорат қилар эди. Ранги оқарган, жароҳатларини боғлаб олган ва ҳамма ёғини кир босган ярадорлар узун немис аравада олтитадан-еттитадан бўлиб ўтиришиб тош йўлдан силкиниб-силкиниб боришар эди. Булардан баъзи бирлари гапирар (князь Андрейнинг қулогига рус лаҳжаси кирди), баъзилари нон еб, жуда оғир ярадор бўлганлари индамай, ёнларидан ўтиб бораётган князь Андрейга болалардай мунғайиб қарашар эди.

Князь Андрей аравани тўхтатиб, аскардан қайси жангда ярадор бўлганликларини сўради.

Ўтган куни Дунайда, – деб жавоб берди аскар. Князь Андрей ёнидан ҳамёнини олиб аскарга уч олтин берди.

– Ҳаммаларинг бўлиб олинглар, – деди князь Андрей ўзига томон келаётган офицерга қараб. – Тезроқ тузалинглар, йигитлар, – деди аскарларга, – хали иш кўп.

Офицер гаплашгиси келди, шекилли:

– Жаноб адъютант, қандай янги хабарлар бор? – деб сўради.

– Хушхабар кўп! Қани, ҳайда, – деб кичкирди арава-кашга. Отлар чопқиллаб кетди.

Унинг кўзлари нафратомуз қисилди. У ҳарбий министрнинг кабинетига жуда секинлик билан кирди. Каттакон стол орқасида ўтириб, унга дарров эътибор қилиб қарамаган ҳарбий министрни кўрганида бу нафрат ҳисси яна ҳам авж олди. Ҳарбий министр икки ёнида икки шам, чакка сочлари оқарган, тепакал бошини қуйи солиб қоғоз ўқир ва қалам билан белгилар қўяр эди. Министр эшик очилиб оёқ шарпаси эшитилганда ҳам қоғозини ўқиб бўлмагунча бошини кўтармади.

Ҳарбий министр ҳамон унга эътибор қилмай:

– Мана буни элтиб беринг, – деди адъютантга бир қоғозни узатиб.

Князь Андрей буни шундай деб тушунди: ё ҳарбий министр машғул бўлган ишларнинг ичида Кутузов армиясининг ишлари унинг учун унча аҳамиятли эмас, ёки рус курьер¹ шундай деб билсин, деган муддаода ўзини шундай тутаётир. «Менга барибир», – деди князь Андрей ичида. Ҳарбий министр бошқа қоғозларни нари сурди, четларини текислади, сўнгра бошини кўтарди. У ақлли ва уста одам эди. Князь Андрейга қараши биланоқ юзидаги жиддий ва маъноли ифодани, афтидан, атайин ўзгартирди: юзида бемаъни, сохта ва сохталиги билиниб турган, бирин-кетин кўп кишиларга муомала қилиб жўнатган одамнинг табас-сумига ўхшаган табассум пайдо бўлди.

– Генерал-фельдмаршал Кутузовданми? – деб сўради. – Хушхабардир? Мортъе билан тўқнашиш бўлдимми? Ғалаба қозонилдимми? Ҳа, шундок бўлиши ҳам керак.

У ўз номига ёзилган номани олиб маънос бир қиёфада ўқий бошлади.

– Ё раббий! Ҳай аттанг! Шмит! – деди у немисчалаб. – Ҳай, афсус, ҳай, афсус!

У номани кўздан кечириб столга қўйди-да, худди бир нарсга эсига тушгандай князь Андрейга қаради.

¹ Курьер (французча: *courrier*, латинча: *currere* – югурмоқ; шошилмоқ) – 1) шошилинч топшириқларни тарқатувчи, дипломатик хат-хабар ва жўнатмаларни етказиб берувчи мансабдор шахс; 2) муассасанинг расмий иш қоғозларини тегишли жойга тарқатувчи, олиб бориб берувчи ходим.

– Ҳай, афсус! Катта жанг бўлди, денг? Лекин Мортъе асир олинмабди-да. (У ўйлаб колди.) Шмит ўлиб, ғалаба кимматга тушган бўлса ҳам, хушxabар олиб келганингизга хурсандман. Император ҳазратлари, албатта, сизни йўқлар. Лекин бутун эмас. Миннатдорман сиздан. Дам олинг. Эртага параддан кейин подшо ҳазратларининг боргоҳдан¹ чиқиш маросимида ҳозир бўлинг. Балки, ўзим сизга хабар ҳам киларман.

Гаплашаётган вақтида ҳарбий министрнинг юзидан йўқолган бемаъни табассум яна пайдо бўлди.

– Хайр, ташаккур. Император ҳазратлари, эҳтимол, сизни йўқлар, – деди яна ва бош эгди.

Князь Андрей саройдан чикканида ғалабадан пайдо бўлган бутун хурсандлигини ва шавқини бепарво ҳарбий министрга ва унинг хушмулозимат адъютантига бериб чиккандай бўлди. Унинг фикри тамоман бошқача бўлиб колди: кечагина бўлган жанг ҳозир унинг назарига аллақачонлар бўлиб ўтган ва эскириб кетган бир хотирадай кўринар эди.

Х

Князь Андрей Брюнда ўзининг ошнаси бўлмиш Билибин деган рус дипломатининг уйига тушди.

– Ох, азиз дўстим князь, меҳмон атои худо, – деди Билибин уни қарши олиб. – Франц, князнинг нарсаларини менинг ётоғимга олиб кир, – деди Болконскийнинг жомадонини кўтариб келаётган хизматкорига. – Ғалаба хабари билан келгандирсиз? Жуда яхши! Менинг тобим йўқроқ, князь.

Князь Андрей ювиниб, кийиниб дипломатнинг жуда чиройли кабинетига кирди-да, тушлик тайёрлаб қўйилган столга ўтирди. Билибин каминнинг² олдига бориб ёзилиб ўтирди.

Шу сафаригагина эмас, балки бутун поход даврида

¹ Боргоҳ (*форсча*; подшоҳ саройи, қабулхонаси; подшоҳ чодири) – махсус ижозат билан кириладиган жой, подшоҳ ва хонларнинг қабулхонаси.

² Камин (*немисча*: Kamin; *юнонча*: – kaminos – ўчоқ, печь) – деворга ўйиб ишланган, кенг очик ўтхонаси ва тик мўриси бўлган, бевосита ёқилги алангаси билан хонани иситадиган ўчоқ.

хаётнинг барча роҳатларидан маҳрум бўлган князь Андрей дипломатнинг муҳташам уйида болалигидан ўрганган ша-роитда ҳордиғи чиққандай бўлди. Бундан ташқари, хусусан австрияликларнинг муомаласидан кейин, гарчи рус тилида бўлмаса ҳам, (иккови французча гаплашар эди), русларнинг австрияликларга нисбатан бўлган (айниқса, ҳозир унда авж олган) нафратларига кўшилади, деб ўйлаган одами билан суҳбат қилиш унга маъқул эди.

Билибин ўттиз беш ёшларга борган, бўйдоқ, князь Андрей табакасидан бўлган бир одам эди. Улар Петербургда танишган бўлиб, князь Андрей Кутузов билан сўнгги дафъа Венага келганда дурустроқ ошна бўлишган эди. Князь Андрейнинг ҳарбий ишда қанчалик истикболи бўлса, Билибиннинг дипломатия¹ ишидаги истикболи ундан ҳам порлоқ эди. У ҳали ўзи ёш бўлса ҳам, ўн олти ёшдан хизмат қилиб Пруссия билан Копенгагенни кўрган ва ҳозир Венада катта мансабни эгаллаган эски дипломат эди. Канцлер² ҳам, бизнинг Венадаги элчимиз ҳам уни билар, кадрлар эди. У салбий фазилатларга эга бўлишга мажбур бўлган, кўп ишлардан ўзини тиядиган ва яхши дипломатлигини кўрсатиш учунгина французча гапирадиган кўп дипломатларга ўхшамас эди: у ўз ишини биладиган ва яхши кўрадиган дипломатлардан бўлиб, кам ҳафсалалигига қарамасдан, баъзан кечаларни ёзиш ва ўқиш билан тонг оттирар эди. У қандай иш бўлмасин жон-дили билан қилар, бирон ишга ёпишганида «нима учун қилаётиман» демасдан, «қандок қилишим керак», деб ўйлар эди. Қандай дипломатик иш бўлмасин, унинг учун барибир эди, лекин у қўлланма, меморандум ёки

¹ Дипломатия (французча: *diplomatie* ёки юнонча: *diploma* – икки букланган қоғоз) – 1) давлатларнинг ташқи сиёсат соҳасидаги вазифаларини амалга ошириш, шунингдек, чет элда ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги расмий фаолияти. Қадимда Юнонистон ва Римда тахтакач муқова ичига солинган хат элчиларга улар ваколатини тасдиқловчи ишонч ёрлиғи ёки ҳужжат сифатида тақдим этилган. Бу атама ҳозирги маънода Ғарбий Европада 18-аср охириларидан кенг қўллана бошланган; 2) айрим шахслар, ижтимоий гуруҳлар ва шу кабиларнинг долзарб ижтимоий муаммоларни ҳал этишга, ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган иорасмий фаолияти.

² Канцлер (немисча: *Kanzler*) – баъзи мамлакатларда олий давлат лавозими ва шу лавозимдаги амалдор.

хабарномани усталик билан ўринлатиб, чиройли иборалар билан ёзиб, шундан ўзи роҳат қилар эди. У фақат ёзув ишларигагина эмас, балки юқори доираларда муомала қилиш ва сўзлашга ҳам моҳир эди.

Билибин ишни нақадар яхши кўрса, чиройли ва ўткир сўз айтиш хонаси келганда суҳбатни ҳам шунча яхши кўрар эди. У суҳбатларда ҳамма вақт ўткир сўз ўрни келишини кутар ва фақат шундагина сўзга аралашар эди. Билибиннинг гапирадиган гаплари ҳамма вақт қисқа, ўткир, тutilмаган ва ҳаммани қойил қиладиган гаплар бўлар эди. Бу гаплар, анчайин киборлар эсида тутиб ва у меҳмонхонадан бу меҳмонхонага ташишлари қулай бўлсин учун Билибиннинг ички лабораториясида худди жўртгага ўткир қилиб ясалгандай эди. Ҳақиқатан, шундай хабар билан келсам, булар мени ўйинга халал бераётган ит ўрнида қарши олишди ва муҳим деб аталган ишларга таъсир қилар эди.

Унинг озғин, сўлғин, сарғимтир юзини буткул ажин босган; бу ажинлар худди жуда тозалаб ювилганидан ҳаммомдан чиққандаги бармоқ учлари сингари ок ем бўлиб кетгандай кўринар эди. Унинг юз ҳаракати фақат шу ажинларнинг қимирлашидан иборат эди. Гоҳ унинг қоши кўтарилиб, пешонаси тиришади-ю, ажинлар йўл-йўл бўлади, гоҳ қоши пастга тушади-ю, лунжида катта-катта ажинлар ҳосил бўлади. Унинг чуқур-чуқур ва кичкина кўзлари ҳамма вақт тўғри ва тетик боқар эди.

– Қани, кўрсатган ишларингиздан гапириб беринг энди, – деди Билибин.

Болконский жуда камтарлик билан, ўзи ҳақида оғиз очмай, жанг ҳақида ва ҳарбий министр қандай қабул қилганлиги тўғрисида гапириб берди.

– Шундай хабар билан келсам, булар мени ўйинга халал бераётган ит ўрнида қарши олишди, – деди князь Андрей сўзининг охирида.

Билибин захарханда қилди ва лунжидаги ажин йўқолди.

– Азиз дўстим, – деди у тирноғига узоқдан қараб ва чап

кошининг устини тириштириб. – Православ¹ рус аскарлари»ни нақадар эҳтиром қилсам ҳам, бу галабаларинг жуда порлоқ галабалардан эмас, деб ўйлайман.

У ҳам французча гапирар, фақат таҳкиромуз қайд қилаётган сўзларнигина русча айтар эди.

– Бу қандай бўлди? Сизлар бечора Мортъенинг биттагина дивизиясига шунча куч билан ёпирилиб ҳужум қилсаларинг-у, яна у қўлларингдан чиқиб кетса? Шунга галаба деб бўладими?

– Лекин, дурустрок ўйлаб қаралса, – деди князь Андрей. – ҳар қалай, бу Ульмдан кўра яхшироқ, десак муболага бўлмайди...

– Нега битта, ҳеч бўлмаганда биттагина маршални² асир олмадиларинг?

– Чунки ҳамма мўлжал тўғри чиқавермайди ва парадгаидек силлиқ бўлавермайди. Биз ҳали айтганимдек, душманнинг орқа томонига эрталаб соат еттида ўтиб олишни мўлжаллаган эдик, лекин кечкурун соат бешда ҳам ўтиб ололмадик.

– Нега эрталаб соат еттида ўтиб олмадиларинг? Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди, – деди Билибин кулимсираб. – Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди.

– Нега сиз дипломатия йўли билан Бонапартга Генуяни ўз холига қўйиш яхшироқ эканини тушунтирмадингиз! – деди князь Андрей ҳам ўша оҳангда.

– Билиб турибман, – деди Билибин унинг сўзини бўлиб. – маршалларни камин олдида, диванда ўтириб асир олиш осон, демокчисиз. Бу гапингиз дуруст, лекин, ҳар қалай, нега қўлдан чиқариб юбордиларинг? Сиз таажжубланманг, бу галабаларингдан фақат ҳарбий министр эмас, олий ҳазрат

¹ **Православ** (русча: православис – тўғрилиққа эътиқод) – христиан динининг асосий оқим (мазҳаб)ларидан бири; XII асрда Византияда шаклланган шарқий христианлик (эътиқоддаги маълум қарашлар бўйича Ғарбдаги католицизмдан фарқ қилади).

² **Маршал** (французча: marechal) – 1) советлар даврида алоҳида хизматлари учун олий қўмондонлик таркибидаги кишиларга бериладиган, генераллик унвонларидан юқори ҳарбий унвон ва шу унвонга эга бўлган шахс; 2) баъзи давлатларда олий ҳарбий унвон ёки амал ва шу унвон ёки амалга эга бўлган шахс.

... император билан кирол Франц ҳам унчалик хурсанд бўлмай-
ди. Ҳатто мендек рус элчихонасининг бир котиби ҳам уни
шундан кўрача бир хурсандчилик, деб билмайди...

У князь Андрейга тўғри қаради ва пешонасидаги ажин-
ларни фурсатдан йўқолди.

Энди «нега» деб сиздан сўраш менинг навбатим,
азизим. – деди Болконский. – Тўғриси айтсам, мен
шундан олмайман, эҳтимол, бунда менинг ожиз ақлим етмай-
ди. Мен дипломатик нозиклик бордир, лекин мен тушуна ол-
майман: Мак бутун армиясини йўқотса, эрцгерцог Ферди-
нанд билан эрцгерцог Карл жойидан ҳеч қимирламаса ва
Ферин-кетин хатолар қилаверса, Кутузов эса, чинакам ғалаба
қозониб французларнинг – енгилмаслик сеҳрини тор-мор
қилтирса-ю, ҳарбий министр ҳатто бунинг таъсилотини
қилишга ҳам қизиқмаса.

– Шунинг учун ҳам шундай-да, азизим! Биласизми, бу
ғалабалар подшо, Россия ва дин учун бўлган ғалабалар!
Булар ҳаммаси яхши, лекин бундан, сизларнинг ғалаба-
ларингдан бизга, яъни Австрия тож-тахтига нима фойда?
Сиз бу ерга бир-биридан қолишмаслиги ўзингизга маълум
бўлган эрцгерцог Карл ёки Фердинанд ҳеч бўлмаганда
Бонапартнинг бирон ўт ўчириш гуруҳи ротасини мағлуб
қилди, деган хушxabар келтирганингизда, бунинг шодиё-
насига тўплар отилар эди. Бу келтирган хабарингиз эса
бизнинг гашимизга тегади, холос. Эрцгерцог Карл ҳеч иш
қилмаётибди, эрцгерцог Фердинанд шарманда бўлаётибди,
сизлар Венани ортик мудофаа қилмасдан ташлаб кетди-
ларинг. Бизга худди: бизга худо мададкор, сизларни эса
пойтахтингиз билан бирга қўшиб худога топширдик, деган-
дай қилдингиз. Ҳаммамиз яхши кўрадиган бир генералимиз
Шмитни ўққа дучор қилдиларинг-у, энди бизни ғалаба би-
лан табрик қилиб ётибсизлар! Сиз келтирган хабардан кўра
кишининг гашига тегадиган нарса топиш кийин, десам хўп
дег. Худди жўрттага қилгандай, жўрттага қилгандай. Бун-
дан ташқари хўп, сизлар порлок ғалаба ҳам қилдиларинг,
ҳатто эрцгерцог Карл ҳам ғалаба қилди, бундан нима чиқар-
ди? Энди фурсат ўтган, чунки французлар Венани

аллақачон ишғол қилди.

– А? Венани ишғол қилди?

– Ишғол қилдигина эмас, Бонапарт аллақачон Шенбрунда ўтирибди. Бизнинг граф, мухтарам графимиз Врбна унинг олдига амр-фармон олгани кетади.

Болконский йўлда чарчаганлиги, хаёлида сафар таассуроти кезганлиги, ҳарбий министрнинг муомаласидан руҳи тушганлиги ва хусусан тушликдан кейин оғирлашгани учун Билибин айтган сўзларнинг моҳиятига тушунмаётгандай бўлар эди.

– Бугун эрталаб граф Лихтенфельс келган эди, – деди Билибин сўзида давом этиб, – французлар Венада парад ўтказишибди, шу парад муфассал тасвир қилинган бир хатни менга кўрсатди. Шаҳзода Мюрат ва бошқалар... Кўрдингизми, сизларнинг галабаларингта жуда ҳам суюниб ва сизга халоскоримиз, деб қараб бўлмайди...

Князь Андрей Креме атрофида бўлган жанг тўғрисида келтирган хабари Австрия пойтахтининг қўлдан кетишидек зўр воқеа олдидан дарҳақиқат, унча аҳамиятли эмаслигини фаҳмлай бошлаб:

– Менга барибир, мутлако барибир, – деди. – Қандай қилиб Венани ишғол қилишди? Кўприк, машҳур истеҳком ва князь Ауэрсперг қаёқда қолди? Биз Венани князь Ауэрсперг ҳимоя қилаётибди, деб эшитган эдик.

– Князь Ауэрсперг дарёнинг бу томонида, яъни биз томонда туриб бизни ҳимоя қилаётибди, менимча, унча яхши мудофаа қилмаётибди, лекин, ҳар қалай, мудофаа қилиб турибди. Вена бу томонда. Кўприк ҳали олинган эмас. ололмас ҳам деб ўйлайман, чунки мина кўйилган, кўприк портлатилсин, деб буюрилган. Ундай бўлмаганда биз аллақачонлар Богемия тоғларида бўлар эдик, сизлар армияларинг билан икки ўт ўртасида қолиб, машъум чорак соатни бошдан кечирар эдиларинг.

– Лекин, ҳар қалай, бу билан урушни бой бердик, деб бўлмайди, – деди князь Андрей.

– Менимча, бой берилди. Бу ердаги катталар ҳам шундай, деб ўйлашади, лекин буни очик айтишолмайди. Уруш:

нинг бошида айтган гапларим келади. Масалани сизларнинг Дюренштейн атрофидаги отишмаларингиз умуман порох хал қилмайди, балки уни бошлаган одамлар хал қилади, – деб Билибин ўткир сўзларидан бирини қайтарди ва пешонасидаги ажинларни ёзиб бир тўхтади. – Ҳамма гап император Александр билан Пруссия қиролининг Берлиндаги учрашувларининг натижасига боғлиқ. Агар Пруссия иттифоққа қўшилса, у вақтда Австрияни мажбур қилишади ва уруш бўлади. Акс ҳолда, фақат янги Кампо Формионинг дастлабки моддаларини қаерда тузиш тўғрисида гапни бир жойга қўйишгина қолади, холос.

– Бу қандоқ фавқулодда заковат эгаси экан! – деди князь Андрей бирдан кичкириб ва кичкина муштини столга уриб. – Мунча ҳам омади келган одам экан!

– Боннапартми? – деди Билибин ҳозир ўринлатиб бир сўз айтмоқчи эканини пешонасининг тириштирганидан билдириб. – Боннапартми? – деди «н»ни босиброк. – Менимча, у ҳозир Шенбруннда Австрияга амр-у фармон бериб ўтирганида уни «н»дан халос қилиш керак. Мен уни оддийгина Бонопарт деб атайман.

– Йўқ, беҳазил, чиндан ҳам сиз уруш тамом бўлди деб ўйлайсизми? – деди князь Андрей.

– Мен бундай деб ўйлайман: Австрия лакма бўлиб қолди, лекин у лакмаликка ўрганган эмас. Ўчини олади. Унинг лакма бўлиб қолишга, аввало, вилоятларнинг ғорат бўлганлиги – (православлар омонсиз ғорат қилишади, дейишади) – армиясининг тор-мор бўлганлиги, пойтахтнинг қўлдан кетганлиги сабаб бўлди ва шуларнинг ҳаммаси сардиниялик олий ҳазратнинг қора кўзлари учун бўлди. шунинг учун, бу гап орамизда қолсин-у, билишимча, булар бизни алдашаётибди, билишимча, булар аллақачон Франция билан алоқа қилиб, биздан яширикча ўзлари яраш шартномасининг лойиҳасини тузишган.

– Бу ҳеч мумкин эмас, – деди князь Андрей, – бу жуда разиллик бўлар эди.

– Бошимиз омон бўлса, кўрармиз. – деди Билибин ва гап тамом бўлганлигига ишора қилиб пешонасидаги ажинни

ёзди.

Князь Андрей жой солиб қўйилган уйга кириб, оппоқкина ички кийимда парку тўшакка ётиб, иситилган ва хушбўй ёстикқа бош қўйганида кечагина бўлиб ўтган ва ўзи хабарини олиб келгани жанг унга аллақачонлар бўлиб ўтгандай туюлар эди. Ҳозир мияси Пруссия иттифоқи, Австриянинг хиёнати, Бонапартнинг янги ғалабаси, эртаги парад, император Францнинг парадга чиқиши ва унинг қабул маросими билан банд эди.

У кўзини юмди, лекин юмган замониёқ тўп ва милтик овозлари, араваларнинг тарақлаши кулоғини қоматга келтиргандай бўлди, ана тепалиқдан яна аскарлар турнадай катор бўлиб тушиб келаётибди, французлар ўқ отаётибди: у ўқ остида юраги гупуллаб олға ўтиб Шмит билан ёнма-ён кетаётибди, атрофидан ўқлар визиллаб ўтаётибди ва у бунга шундай хурсандки, бундай хурсандликни болалигидан буён кўрган эмас.

У уйғониб кетди...

«Ҳа, шундоқ бўлган эди!...» – деди ўзича ва маъсум табассум қилиб, яна роҳат уйқуга кетди.

XI

Князь Андрей эрталаб хийла кеч уйгонди. У бўлиб ўтган ишларни ўйлаб, ҳаммадан бурун бугун император Францнинг хузурига бориши керак эканлигини, ҳарбий министрни, хушмуомала Австрия флигель-адъютантини, Билибинни ва кеча бўлиб ўтган гапларни эслади. У саройга бориш учун кўпдан бери киймаган, фақат парад вақтларидагина киядиган кийимларини кийиб, чиройли ва озода бўлиб, қўлини боғлаб олиб, Билибиннинг кабинетига кирди. Кабинетда дипломатлардан тўрт киши ўтирар эди. Элчихона котиби бўлган князь Ипполит Курагин билан Болконский таниш эди. Бошқалар билан уни Билибин таништирди.

Билибиннинг кабинетига ўтирган ёш, бой, хушчақчақ киборлар Венада ҳам, бу ерда ҳам бир доира ташкил қилган бўлиб, бу доиранинг жўрабошиси Билибин, бу доирани ўзимизникилар, бизники деб атар эди. Деярли буткул дипло-

матлардан ташкил топган бу доира уруш билан сиёсатга ҳеч қизиқмай, фақат олиймаком киборлар, баъзи бир хотинлар ва маҳкама ишининг расмий томонлари билангина машғул бўлар эди. Булар князь Андрейни, афтидан, ўз кишилари ҳисоблаб (бу илтифотни жуда кам кишига қилишар эди), жуда хуш қабул қилишди. Улар ҳам одоб ва ҳам гап бошлаш учун армия билан уруш тўғрисида унга бир иккита савол беришди-ю, кейин яна ўз чақчақ-у кулги ва гийбатлари билан машғул бўлишди.

Булардан бири ўз ўртоғи бир дипломатнинг иши ўнги-дан келмагани тўғрисида гапириб:

– Ҳаммадан бунисини айтинг, – деди, – ҳаммадан бусини айтинг: бош министр унга рўй-рост сенинг Лондонга тайин қилинишинг мартабангнинг ошгани, буни шундай деб билгин, дебди. Унинг вазоҳатини кўз олдингизга келтирасизми?

– Ҳаммадан ҳам Курагиннинг иши чаток: ўзи фалокатга учраган, бу Дон Жуан, бу ярамас одам энди шундан фойдаланаётибди.

Князь Ипполит вольтер креслосида оёқларини ёнга ташлаб ўтирар экан, кулиб юборди.

– Гапир, гапир, – деди у.

– Оббо, Дон Жуан-эй! Оббо илон-эй! – деган товушлар эшитилди.

– Сиз билмайсиз, Болконский, – деди Билибин князь Андрейга қараб, – бу одамнинг хотинлар орасига нифок солиб қилган иши француз (рус деб юбора ёздим-а!) армиясининг қилмишидан ошиб тушади.

– Хотин – эркакнинг ҳамдами, – деди князь Ипполит кресло ёнига ташлаб ўтирган оёқларига лорнет орқали қараб.

Билибин ва улфатлари Ипполитнинг кўзларига қараб кулиб юборишди. Князь Андрей билдики, Ипполит (князь Андрей хотинини ундан рашк қилар ва ҳозир ичида бунга иқрор эди), бу доирада калака бўлиб қолган экан.

– Мен сизни Курагин билан қалинроқ ошна қилиб, хурсанд этишим керак, – деди Билибин секин Болконскийга,

– у сиёсатдан гапирганда жуда койил килди, буни бир кўриш керак.

У Ипполитнинг ёнига келиб ўтирди ва пешонасини тириштириб уни сиёсат ҳақида гапга солди. Князь Андрей ва бошқалар буларни қуршаб олишди.

– Берлин ҳукумати иттифоқ тўғрисида ўз фикрини баён қилолмайди, – деб гап бошлади князь Ипполит ҳаммага бир-бир маъноли назар ташлаб, – токи... ўзининг сўнгги нотасида айтганидай... биласизми... биласизми... лекин император ҳазратлари иттифоқимизнинг моҳиятини ўзгартирмаса...

– Шошманг, гапни тамом қилганим йўқ... – деди у князь Андрейга унинг кўлидан ушлаб, – Менинча, аралашмаганидан аралашгани яхшироқ. – У жим қолди: – 28-ноябрдаги номамизни қабул қилмаганлиги билан иш тамом бўлди, деб бўлмайди. Бунинг оқибати шу бўлади..

У гапи тамом бўлганини билдирмоқчи бўлиб, Болконскийнинг кўлини қўйиб юборди.

– Демосфен, мен сени оғзингдаги тошингдан биламан! – деди ўзида йўқ мамнун бўлган Билибин.

Ҳамма қулиб юборди. Ипполит ҳаммадан ҳам қаттиқроқ кулди. У, афтидан, қийналар, энтикар, лекин ҳамиша бир зайлда турадиган юзини чўзиб юбораётган қаттиқ кулгидан ўзини тиёлмас эди.

– Гап бундай, жаноблар, – деди Билибин, – Болконский менинг меҳмоним, Брюннда ҳам меҳмон, шунинг учун мен уни бу ердаги ҳаётимизнинг ҳамма хурсандчилиги билан кўлимдан келганича сийламоқчиман. Венада бўлганимизда бу жуда осон эди, лекин бу ерда бу Моравиянинг катакка ўхшаган расво бир шаҳарчасида, бу нарса қийин, шунинг учун ҳам сизлардан ёрдам сўрайман. Бунга Брюнни кўрсатиш керак. Сиз театрга мутасадди бўлинг, мен ёр-жўраларимиз билан таништираман; сиз, Ипполит, албатта, хотинлар билан таништираман.

– Бу кишига Амелияни кўрсатиш керак, жуда ҳам гўзал хотин! – деди улфатлардан бири бармоғининг учини ўпиб.

– Умуман, бу конхўр аскарни одампарвар қилиш керак, – деди Билибин.

– Сизларнинг меҳмондўстликларингдан баҳраманд бўла олишим даргумон, жаноблар, энди мен борай, – деди Болконский соатига қараб.

– Қаёкка?

– Император ҳузурига.

– Ўх-хў!

– Хайр, Болконский! Хайр, князь, тезроқ тушликка етиб келинг, биз сизнинг хизматингизда, – деган товушлар эшитилди.

Билибин Болконскийни даҳлизга кузатиб чиқар экан:

– Император билан гаплашганингизда озиқ овқат етказиб беришдаги тартибни ва маршрутларни мумкин қадар кўпроқ мақташга ҳаракат қилинг, – деди.

– Мақтар эдим, бироқ мақтай олмайман, чунки биламан, – деди Болконский табассум қилиб.

– Ишқилиб, мумкин қадар кўпроқ гапиринг. Унинг жону дили одам қабул қилиш, лекин ҳали кўрасиз, ўзи гапиришни хушламайди ва билмайди ҳам.

ХII

Император Франц боргоҳдан чиқиш маросимида Австрия офицерлари орасида белгиланган жойда турган князь Андрейга синчиклаб қаради ва унга тож узун қилиб кўрсатган бошини ирғаб кўйди. Боргоҳдан чиқиш маросимидан кейин кечаги флигель-адъютант одоб билан Болконскийга император уни қабул қилмоқчи эканини билдирди. Князь Андрейни император Франц уйнинг ўртасида туриб қабул қилди. Гап бошлаш олдида князь Андрейни императорнинг худди гангиб, нима дейишини билмасдан ва кизариб тургани хайратга солди.

– Хўш, жанг қай маҳалда бошланди? – деб сўради император шошиб.

Князь Андрей жавоб берди. Бундан кейин шунга ўхшаган оддий саволлар берилди: «Кутузов саломатми?», «У Кремсдан қачон чиқиб кетган эди?» ва ҳоказо. Император худди бутун мақсади маълум даражада савол беришдангина иборат бўлгандай кўринар эди. Бу саволларга бериладиган

жавобларга эса ҳеч қизиқмаганлиги очиқ билиниб турар эди.

– Жанг соат нечада бошланди? – деб сўради император.

Ҳамма кўрган ва билганларини қандай тасвир қилиб беришни олдиндан ўйлаб қўйган Болконский бу саволдан кейин энди сўзлаш мавриди келди, деган хаёл билан жонланиб кетди:

– Олдинги қисмлар жангни соат нечада бошлаганини айта олмайман, олий ҳазрат, лекин мен турган Дюренштейнда кўшинлар ҳужумни кеч соат олтида бошлаган эди.

Бироқ император кулимсираб, унинг сўзини бўлди:

– Неча мил экан?

– Қаердан қаергача, олий ҳазрат?

– Дюренштейндан Кремсгача.

– Уч ярим мил, аъло ҳазрат.

– Французлар сўл қирғоқни ташлаб кетдимиз?

– Разведкачиларнинг маълумотига қараганда, французларнинг қолганлари кечаси солда ўтишибди!

– Кремсда ем-хашак етарлими?

– Етказиб берилган ем-хашак керакли миқдорда эмас эди.

Император унинг сўзини бўлди.

– Шмит соат нечада ҳалок бўлди?

– Соат еттида, шекилли.

– Соат еттида? Кўп ёмон бўлибди! Кўп ёмон бўлибди!

Император унга ташаккур билдирди ва бош ирғаб жавоб берди. Князь Андрей чиқди ва уни дарҳол сарой аҳллари ўраб олишди. Ҳамма унга мулойим боқар ва ширин сўзлар айтар эди. Кечаги флигель-адъютант ундан нега саройга тушмадингиз, деб ўпкалади ва ўз уйини таклиф қилди. Ҳарбий министр келиб, уни император инъом қилган учинчи даража Марья-Терезия ордени билан табриклади. Маликанинг камергери¹ уни маликанинг ҳузурига таклиф қилди. Эрцгерцогнинг хотини ҳам уни кўришни истар эди. Князь Андрей буларнинг қайси бирига жавоб қилишни билмасдан бир неча лаҳза ўйлаб қолди. Рус элчиси уни елкасидан ушлаб, дераза олдига олиб бориб гаплаша кетди.

¹ **Камергер** – қиролга яқин эътиборли аъёнларга бериладиган фахрли унвон.

Князь Андрей келтирган хабардан, Билибиннинг сўзига хилоф ўларок, ҳамма хурсанд бўлди. Бунинг шукронасига умумий ибодат тайин қилинди. Кутузов биринчи даражада Марья-Терезия катта хохи билан мукофотланди ва бутун армия мукофот олди. Болконский кўп кишилардан таклиф-номалар олган бўлиб, эрталабдан бошлаб Австрия катта амалдорларининг уйларига бориши керак эди. У мехмондорчиликлардан соат бешларда бўшаб, йўл-йўлакай уруш ва ўзининг Брюннга келганлиги ҳақида отасига ёзадиган хатини ўйлаб, Билибиннинг уйига қайтиб келди. Билибин турадиган ҳовлининг эшиги олдида уй жиҳозлари ортилган бир арава турар ва Билибиннинг хизматкори Франц эшикдан зўрға жомадон кўтариб чиқмоқда эди. (Князь Андрей Билибиннинг уйига келаётганида китоб дўконига кириб, походда ўқигани китоб олмоқчи бўлиб дўконда ўтириб қолган эди.)

– Нима гап? – деди Болконский.

Франц жомадонни зўрға аравага қўяр экан:

– Эй, сўраманг, жаноби олий! Бу ердан ҳам кетаётимиз. конхўр яна оркамиздан қувиб келаётимди!, – деди.

– Нима? – сўради князь Андрей.

Шу онда Билибин чиқди. Ҳамма вақт хотиржам бўлган Билибин ҳаяжонланган эди.

– Йўқ, йўқ. Табор кўприги воқеаси жуда ажойиб бўлибди, десам хўп денг. Французлар бу кўприқдан қаршилиқка учрамай ўтишибди., – деди у.

Князь Андрей бу гапдан ҳеч нарса тушуна олмас эди.

– Қаёқдан келаётимсиз ўзингиз? Наҳотки бутун шаҳар эшитган гапни сиз эшитмаган бўлсангиз?

– Мен эрцгерцог хотинининг уйидан келаётиман. У ерда ҳеч гап эшитганим йўқ.

– Одамлар юкини йиғиштираётганини ҳам кўрмадингизми?

– Йўқ... Ўзи нима гап? – деди князь Андрей тоқати тоқ бўлиб.

– Нима гап бўлар эди? Гап шуки, Ауэрсперг мудофаа қилиб турган кўприқдан французлар ўтибди, кўприк портлатилмай қолибди. Энди Мюрат Брюннга қараб от қўйиб

келаётибди, демак, бугун-эрта французлар бу ерга етиб келади.

– Қандай қилиб келади? Кўприкка мина қўйилган эди-ку, нега портлатилмай қолар экан?

– Буни сиздан мен сўрашим керак. Буни ҳеч ким, Бонапартнинг ўзи ҳам билмайди.

Болконский хайрон бўлиб, елкасини қисди.

– Французлар кўприкдан ўтган бўлса, демак, армия ҳам ҳалок бўлибди-да, чунки йўли кесилиб қолади, – деди.

– Ҳамма гап ҳам шунда-да, – деди Билибин. – Кулок солинг, кеча айтганимдай, французлар Венага киришибди. Ишлар жойида. Эртасига, яъни кеча жаноб маршаллар: Мюрат, Ланн ва Бельяр отланишиб тўғри кўприкка қараб боришибди. (Шуни билингки, учови ҳам гаскониялик. Жаноблар, – дебди бири, – ўзларингга маълумки, Табор кўпригига мина қўйилган, лекин унинг портлатилишига қарши чора ҳам кўрилган, улар кўприк олдига зўр кўприк истехкоми қуриб, кўприкни портлатиш ва бизни ундан ўтказмаслик учун ўн беш минг кишидан иборат аскар қўйган. Лекин биз шу кўприкни олсак, олий ҳазрат император Наполеон хурсанд бўлади. Юринглар, учовимиз бориб шу кўприкни оламиз. Юринглар бўлмаса, – дебди бошқалари; учови борибди-ю, кўприкни олибди, ундан ўтишибди, шундан кейин бутун армиялари билан Дунайнинг бу томонига ўтишибди ва мана энди бизга, сизга ва сизларнинг алоқа йўлларингга қарши келаётган эмиш-да.

– Қўйинг ҳазилни, – деди князь Андрей жиддий ва маъюс қиёфада.

Бу хабарни эшитиб князь Андрей ҳам хафа бўлди, ҳам хурсанд. Рус армияси жуда оғир аҳволга тушганини эшитгач, князь Андрейнинг бошига, армияни бу оғир аҳволдан мен кутқазишим керак ва бу иш ўша Тулон бўлиб, мени оддий офицерлар қаторидан чиқаради ва шон-шараф томон йўллайди, деган фикр келди. Билибиннинг сўзига кулок солар экан, қайтиб борганидан кейин ҳарбий кенгашда армияни кутқазадиган бирдан бир тўғри фикр баён қилажagini ва бу режани амалга ошириш ёлғиз ўзига топши-

рилишини хаёл қилди ва: – Бас қилинг ҳазилни, – деди у.

– Мен ҳазиллашаётганим йўқ, – деди Билибин, – афсуски, бу аччиқ бир ҳақиқат. Учови кўприкка келади-ю, ок рўмолчаларини кўтаришади; омон-омон бўлди, биз маршаллар князь Ауэрсперг билан музокара қилгани келдик, деб аскарларни ишонтиришади. Навбатчи офицер буларни кўприк истехқомидан киргизади, булар офицерга гасконларча кўп ёлғон-яшиқ тўкиб, уруш тамом бўлди, император Франц Бонапарт билан кўришадиган бўлди, биз князь Ауэрсперг билан гаплашгани келдик, дейишади. Офицер Ауэрспергга одам юборади. Ҳалиги жаноблар офицерлар билан кучоклашиб кўришади, ҳазиллашади, замбаракларга минишади, бу орада эса француз батальони секингина билдирмасдан кўприкка келади-ю, портлайдиган моддалар солиниб кўйилган қопларни сувга ташлаб юборади ва кўприк истехқомига кириб олади. Ниҳоят, генерал-лейтенант, муҳтарам князимиз Ауэрсперг фон Маутернинг ўзи келади. «Жонажон душманимиз! Австрия кўшинларининг гули, Туркия урушларининг қахрамони! Адоват тамом бўлди, энди бир-биримизга қўл бера оламиз... Император Наполеон князь Ауэрспергни кўришга мушток». Хуллас, бу жаноблар (бекорга гасконияликлар дейишмайди) Ауэрспергга шу қадар яхши сўзлар айтишади, князь француз маршаллари билан бунчалик тез иноқ бўлиб қолганлигига шу қадар маҳлиё бўлади. Мюратнинг кийими ва бошидаги туяқушнинг патига шунча эси кетадики Французларнинг ўқ отаётганини кўради-ю, лекин душманга қарши ўт очишни эсидан чиқариб қўяди. (Билибин жуда тез гапираётган бўлса ҳам, ўринлатиб айтган гапларининг маъзини чакқани фурсат бериш учун бу тобдан сўнг бироз тўхташни унутмади.) Француз батальонлари кўприк истехқомига ёпирилиб киради-ю, тўпларни қимирлатмай қўяди, кўприкни олади. Йўқ, ҳаммадан кизиги шуки, – деди ўз ҳикоясининг таъсиридан ҳаяжонланган Билибин ўзини босиб, – кизиги шуки, дорига ўт кўйгани сигнал бериши керак бўлган тўпнинг олдига кўйилган сержант француз кўшинларининг кўприкка томон чопиб келаётганликларини кўриб ўқ отмоқчи бўлганида Ланн

унинг кўлини тутибди. Сержант ўз генералидан ақллироқ бўлса керак, Ауэрспергнинг олдига келиб: «Князь, сизни алдашаётибди, ана французлар!» – дейди. Мюрат кўрадики, агар сержантни гапиргани кўйса иш кўлдан кетади. Бинобарин, у гўё таажжубланган бўлиб (учига чиққан гаскониялик-да), Ауэрспергга мурожаат қилади: «Дунёга овозаси кетган Австрия интизоми шуми ҳали, – дейди, – нахотки сизга шундоқ муомала қилгани сержантнинг ҳадди сиғса». Бу ниҳоят даражада усталик. Князь Ауэрсперг жажли чиқиб сержантни қамокқа буюради. Йўқ, бу кўприк воқеаси ажиб бир воқеа, десам хўп денг. Буни аҳмоқчилик деб ҳам, разиллик деб ҳам бўлмайди...

Князь Андрей кулранг шинелни, ярадор бўлишини, порох тутунини, милтиқ билан тўп овозлари ва ўзини кутаётган шон-шарафни дарҳол кўз олдига келтириб:

– Бу, балки, хиёнатдир., – деди.

– Йўқ, бу саройни жуда ноқулай аҳволга қўяди. Бу хиёнат ҳам эмас, разиллик ҳам эмас, – деди Билибин давом этиб. – Аҳмоқчилик ҳам эмас. Бу – Ульмнинг ўзи,... – У худди мувофиқ ибора излагандай ўйланиб қолди: – Бу келушув. Биз келишдик – деди ва гапни жуда қойил қилганига ва бу гап энди оғизма-оғиз бўлишига ишониб сўзини тамом қилди.

Шу дамгача пешонасида тўпланиб турган ажинлар унинг ўз гапидан ўзи мамнун бўлганига ишора ўларок, дарҳол йўқолди ва у хиёл кулимсираб тирноғига қаради.

– Қаёққа? – деди у ўрнидан туриб, ўз бўлмасига томон кетаётган князь Андрейга қараб.

– Мен кетаман.

– Қаёққа?

– Армияга.

– Яна икки кун турмоқчи эдингиз-ку!

– Энди, ҳозир кетмоқчиман.

Князь Андрей хизматкорга йўл ҳозирлигини кўришни буюриб, ўз бўлмасига кириб кетди.

– Биласизми, дўстим, – деди Билибин унинг кетидан кириб, – сиз тўғрингизда ўйлаб кўрдим. Нима қиласиз

бориб?

Айтган гапи рад қилиб бўлмайдиган эканлигига ишора ўларок, юзидаги ажинлар буткул йўқолди. Князь Андрей сухбатдошига анқайиб қаради-да, ҳеч нима демади.

– Нима қиласиз бориб? Биладан, армия хавф-хатар остида қолган бир вақтда етиб бориш менинг бурчим дейсиз, – бу қахрамонлик, азизим..

– Ҳеч ҳам, – деди князь Андрей.

– Сиз файласуфсиз, шундай бўлгандан кейин дурустроқ файласуф бўлинг, масалага иккинчи томондан қарасангиз кўрасизки, сизнинг бўйнингиздаги бурч аксинча, ўзингизни эҳтиёт қилиш. Бу ишни бошқа ҳеч ишга ярамайдиган одамлар қилсин. Сизга ҳеч ким қайтиб келгин, деган эмас, бу ердан ҳам сизга жавоб берилгани йўқ; шундоқ, бўлгандан кейин бу ерда қолиб, бизлар билан нон-насиб тортган ерга боришингиз мумкин. Ольмюцга борар эмишмиз. Ольмюц жуда чиройли шаҳар. Иккаламиз тинчгина менинг коляскамда кетамиз.

– Қўйинг ҳазилингизни, Билибин, – деди Болконский.

– Мен сизга чин кўнгилдан, дўстона гапираётиман. Ўйлаб кўринг. Шу ерда қолишингиз мумкин, бир вақтда қаёққа-ю, нима учун борасиз. Сизни иккиннинг бири кутади (у сўл чаккасини тириштиради): ё армияга етиб бормасингиздан бурун сулҳ бўлади ёки енгиламиз-у, бутун Кутузов армиясининг шармандаси чиқади.

Билибин бу дилеммаси¹ рад қилиб бўлмайдиганлигига амин бўлгани учун пешонасидаги ажинлар йўқолади.

– Мен буни ўйлаб ҳам кўролмаيمان, – деди князь Андрей совуқкина, лекин ичида, «армияни қутқазиш учун бораман», деб ўйлар эди.

– Сиз қахрамонсиз, азизим, – деди Билибин.

ХIII

Болконский ўша кечаси ҳарбий министр билан хайрлашиб, армиянинг қаердалигини билмагани ва Кремс йўлида

¹ Дилемма (ди.. + юнонча: lemma – асос, далил бўла оладиган ҳукм) – бир-бирига зид бўлган икки номақбул имкониятдан бирини танлашга мажбур бўлиш.

французларнинг қўлига тушиб қолишдан хавфсирагани ҳолда жўнаб кетди.

Брюннда сарой аъёнлари кўч-кўронини йигиштирар ва юклар Ольмюцга жўнатилар эди. Князь Андрей Эцельсдорфга якин, рус армияси ниҳоятда тартибсиз ҳолда ва жуда тез кетиб бораётган йўлга чиқди. Ҳарбий юк ортилган аравалар йўлда шунчалик кўп эдики, унда фойтунда юриш маҳол эди. Чарчаган ва оч қолган князь Андрей казаклар бошлиғидан от билан бир одам олиб, юк ортилган араваларни қувиб ўтиб, бош қўмондон ва ўз кишиларини қидира кетди. Армия ҳақидаги энг хунук хабарларни у йўлда эшитди. Тартибсиз ҳолда қочиб бораётган армиянинг аҳволи бу хабарни тасдиқ қилар эди.

Князь Андрей уруш бошлаш олдидан Наполеон ўз армиясига қарата ёзган буйруғидаги «Инглиз олтинини дунёнинг у бурчидан бу ерга келтирган бу рус армиясининг бошига ўша кунни (Ульм армияси кунини) соламиниз», – деган сўзларни эслади ва бу сўзлар ундан буюк қаҳрамонга нисбатан ҳам ҳайрат, ҳам нафсоният ҳисси уйғотди ва ҳам шуҳрат умиди туғдирди. «Мабодо ўлишдан бошқа чора бўлмаса-чи, – деб ўйлади, – майли, лозим бўлса, жон фидо қилишда бошқалардан қолишмайман».

Князь Андрей бош-кеги йўк, аралаш-қуралаш бўлиб кетган гуруҳларга, юк ортилган қатор-қатор араваларга, артиллерияга, ифлос йўлда уч-тўрт қатор бўлиб тизилиб ва бир-биридан ўзиб бораётган сон-саноксиз ва турли-туман араваларга қаради. Олдиндан, кетиндан, бутун теваарак-атрофдан ғилдирак, арава, замбараклар тарақлаши, отларнинг туёқ товуши, қамчиларнинг шатиллаши, «чу» деган товушлар, аскарлар, деншиқлар ва офицерларнинг сўкишлари эшитилар эди. Йўлнинг икки томонида йиқилиб қолган баъзиларининг эгар-жабдуғи олинган, баъзилариники олинмаган отлар, аравалари синиб, унинг олдида ниманидир кутиб ўтирган аскарлар, ўз командирларидан кейинда қолиб, тўп-тўп бўлиб Қишлоққа томон кетаётган ёки Қишлоқдан товук, кўй, хашак ва нималар биландир тўлдирилган қопларни кўтариб келаётган аскарлар кўриниб қолар эди.

Нишаблик ва баландлик жойларда одамлар тўпланиб колар ва нола-фиғон товушлари тўхтовсиз эшитилар эди. Аскарлар тиззадан лой кечиб, тўпларни ва юк ортилган араваларни елкалаб итаришар, камчилар ғувуллар, отларнинг туёги тойилар, коринбоғлар узилар, одамлар бакирар эди. Буларни бошқариб бораётган офицерлар аравалар орасида гоҳ олдинга, гоҳ кейинга от югуртирар, ғовур ичида уларнинг товуши зўрга эшитилса ҳам, бу тартибсизликни бартараф қилиш учун қанчалик ҳаракат қилганликлари юзларидан билиниб турар эди.

Болконский Билибиннинг сўзларини эслаб ичида «Мана ёкимтой православ аскарлари» – деб қўйди.

У шу одамларнинг биронтасидан бош кўмондон каерда эканини сўрамоқчи бўлиб, юк ортиб кетаётган араваларнинг олдига келди. Ундан олдинда, афтидан, аскарнинг ўзи ясаган бир отлик колясканамо галати бир арава борар эди. Аравани аскар ҳайдаб борар, унда олдига пешгир тутилган чарм соябон остида бошини рўмол билан ўраб олган бир хотин ўтирар эди. Князь Андрей бу араванинг олдига келиб, аравакаш аскардан бир нарса сўрамоқчи бўлган эдики, аравада ўтирган хотиннинг дод овозини эшитиб, унга қарашга мажбур бўлди. Юк ортилган араваларни кузатиб бораётган офицер бошқалардан ўтиб кетмоқчи бўлган шу аравакаш аскарни урган эди. Қамчининг учи араванинг пешгирига тегиб, хотин қичқариб юборди. У князь Андрейни кўриб пешгирнинг остидан чиқди ва шол рўмолининг тагидан орик қўлини чиқариб, силкитар экан!

– Адъютант! Жаноб адъютант! – деб қичқирди. – Худо хақи... ёрдам беринг... Бу қандай гап? Мен 7-ўқчи полк докторининг хотини бўламан... Қўйишмаяпти. Биз кейинда қолиб ҳамроҳларимизни йўқотиб қўйдик...

– Бу ёққа юр дейман, ҳозир янчиб ташлайман! – деб қичқирди ғазабланган офицер аскарга. – Бу ёққа юр дейман манжалақинг билан!

– Жаноб адъютант, ёрдам қилинг. Бу нима деган гап? – деб қичқирди хотин.

– Ўтказиб юборинг бу аравани. Хотин киши ўтирганини

кўрмаётибсизми? – деди князь Андрей офицернинг олдига келиб.

Офицер унга бир қаради-ю, сўзига жавоб бермай, яна аскарга томон ўгирилди:

– Тўхтатасанми, йўқми... Қайт дейман!

– Ўтказиб юборинг, сизга айтаётибман, – деди князь Андрей лабини кимтиб.

– Сен ўзинг кимсан? – деди бирдан офицер жон-пони чиқиб. – Кимсан ўзинг? Сен (у «сен»ни жуда писанда қилиб айтарди) катталик қилма! Бу ерда мен катта, сен эмас. Торт отнинг бошини, – деди яна аскарга, – янчиб ташлайман.

Бу гап, афтидан, офицернинг ўзига жуда маъкул эди.

Орқа томондан:

– Бечора адъютантни болади, – деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей кўрдик, офицер нима деганини ўзи ҳам билмайдиган даражада дарғазаб эди. У кўрдик, аравада ўтирган доктор хотинининг тарафини оламан деб кулгига қолди, у дунёда ҳамма нарсадан ҳам кўра шундан кўрқар эди-ю, лекин унинг ички туйғуси бошқа нарсани кўрсатар эди. Офицер кейинги сўзларини айтиб ҳам улгура олмади, газабдан башараси қийшайган князь Андрей қамчинини ўйнатиб унинг олдига келди-да:

– Ўтказиб юборинг дейман! – деди.

Офицер қўл силтади-ю, тескари ўгирилиб кетаверди.

– Ҳамма тартибсизлик мана шунақа штаб одамларидан чиқади, – деди офицер тўнгиллаб. – Билганингизни қилинг.

Князь Андрей халоскорим деб атаган хотиннинг олди-дан ерга қараганича шошиб ўтиб кетди ва бу хижолатга қўйган можарони ипидан-игнасигача хаёлидан кечириб, бош кўмондон тушган Қишлоққа қараб от қўйди.

У Қишлоққа кириб отдан тушди-да, бирпасгина бўлса ҳам, дам олиш, бирон нарса ейиш ва кўнглини ғаш қилаётган фикрларни дурустроқ ўйлаб кўриш учун рўпара келган биринчи уйга қараб юрди. У ўша уйнинг деразаси олдига келиб, «Бу қўшин эмас, разил одамлардан иборат бир оломон», деб кўнглидан ўтказаетганда, таниш бир овоз

унинг отини айтиб чақирди.

У кайрилиб қаради. Кичкина деразадан Несвицкийнинг чиройли юзи кўриниб турар эди, Несвицкий ниманидир хузур қилиб чайнар экан, кўли билан имо қилиб уни чақирди.

– Болконский! Ҳов Болконский! Сенга айтаётиман! Бу ёққа тезроқ келсанг-чи, – деб кичқирди.

Князь Андрей уйга кириб Несвицкий билан бир нима еб ўтирган яна бир адъютантни кўрди. Улар Болконскийни кўриб, бирон янги хабар йўқми, деб сўрашди. Буларнинг юзларида Болконский ваҳима ва ташвиш аломати борлигини кўрди. Бу аломат хусусан ҳамиша кулиб турадиган Несвицкийнинг юзида очикроқ кўринар эди.

– Бош қўмондон қаёқда? – деб сўради Болконский.

– Шу ерда, нариги ҳовлида, – деди адъютант.

– Сулҳ бўлибди, таслим бўлибмиз, деган овозлар ростми? – деди Несвицкий.

– Мен ўзим сизлардан сўрамоқчиман. Мен фақат зўрға шу ерга етиб олганимни биламан, холос, бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

– Эй, биродар, бизнинг бу ердаги аҳволимизни қўявер! Макдан кулиб эдик, ўзимиз ундан ҳам баттар кунга қолаётимиз, – деди Несвицкий. – Қани, ўтир, бирон нарса есанг-чи.

– Энди, князь на арава топилади-ю, на бошқа нарса, Пётрингиз худо билади, қаёқларда юрибди, – деди иккинчи адъютант.

– Бош квартира қаёқда?

– Цнаймда ётибмиз.

– Мен икки отнинг юкини ўзимга ортиб олдим, – деди Несвицкий, – юкларни жуда бошлаб боғлатиб олганман. Богемия тоғларидан кочиб ўтсам ҳам бўлаверадиган. Аҳвол чаток, биродар. Ҳа, сенга нима бўлди, касалмисан, мунча этинг ўчаётимиз? – деди Несвицкий князь Андрейнинг худди совуқ сув сепгандай сесканганини кўриб.

– Йўқ, – деди князь Андрей.

Шу пайт йўлда ҳалиги доктор хотини ва юк араваларини кузатиб бораётган офицер билан учрашгани эсига

тушди.

– Бош кўмондон бу ерда нима қилаётибди? – деди князь Андрей.

– Ҳеч билолмайман, – деди Нецвицкий.

– Мен фақат шуни биламанки, ҳамма ёқда расвогарчилик, расвогарчилик, – деди-да, князь Андрей, бош кўмондон тушган уйга қараб кетди.

Князь Андрей Кутузовнинг фойтуни, бош кўмондон одамларининг қора терга пишган отлари ва ўзаро қаттиқ-қаттиқ гапиришиб турган казакларнинг олдидан ўтиб даҳлизга кирди. Кутузов, князь Андрей эшитганича, дарҳақиқат, кичкина бир уйда князь Багратион ва Вейротер билан ўтирар эди. Вейротер ҳалок бўлган Шмитнинг ўрнига келган Австрия генерали эди. Даҳлизда жикқаккина Козловский мирзанинг олдида чўнқайиб ўтирар эди. Мирза бочкачани курси қилиб, мундирининг енгини шимариб, тез-тез хат ёзар эди. Козловский ҳам кечаси ухламаган бўлса керак, жуда чарчаган кўринар эди. У князь Андрейга қаради-ю, ҳатто бош ҳам ирғамади.

– Иккинчи марра... ёздингми? – деди Козловский мирзага. – Киев гренадёр¹ полки, Подольский...

– Ёзиб етказиб бўлмапти, таксир, – деди мирза Козловскийга қоғоғини солиб.

Шу пайт ичкаридан Кутузовнинг нимадандир норози бўлиб қаттиқ-қаттиқ гапираётганини ва кимнингдир унинг сўзини бўлаётган овози эшитилди. Бу товушлардан, Козловскийнинг эътиборсизлик билан қараганидан, чарчаган мирзанинг беибо гапирганидан, мирза билан Козловскийнинг бош кўмондон ўтирган уйнинг даҳлизида ерда бочкаларнинг устида ўтиришидан ва отлари тутиб турган казакларнинг дераза олдида қаттиқ-қаттиқ қулишларидан князь Андрей бирон катта ва қайғули ҳодиса рўй берса керак, деб ўйлади.

Князь Андрей Козловскийга берган саволларига жавоб кутар эди.

¹ Гренадёр (французча) – асосан душман истехдомини қамал қилишда асосий рол ўйнайдиган пиёда ёки отлик қўшинларнинг сараланган қисми.

– Ҳозир, князь, – деди Козловский. – Қандай ҳаракат килиш тўғрисида Багратионга буйруқ ёзаётибмиз.

– Таслим бўлганимиз йўқми?

– Ҳеч-да, жанг килиш тўғрисида фармон берилди.

Князь Андрей товушлар эшитилиб турган эшикка томон борди. У эшикни энди очмоқчи бўлганида ичкаридаги гап тинди-ю, эшик очилиб кетди ва бўсағада лўппи юзли, кир-гийбурун Кутузов кўринди. Князь Андрей Кутузовга рўпара бўлиб қолди: бош кўмондоннинг биттагина соғ кўзидаги ифодага қараганда, бутун диққат-эътибори нима биландир банд бўлиб, ҳеч нарсани кўрмаётганга ўхшар эди. У ўз адъютантига тикка қаради-ю, уни танимади.

– Қани, тамом қилдингми? – деди у Козловскийга.

– Ҳозир, олий ҳазрат.

Бош кўмондон кетидан ўрта бўйли, башараси Шарк одамларига ўхшаш ҳали хийла ёш Багратион чиқди.

– Амрингизга ҳозирман, – деди князь Андрей хатжилд-ни берар экан, хийла баланд овоз билан.

– Ҳа, Венаданми? Яхши. Кейин, кейин.

Кутузов Багратион билан бирга эшик зинасидан чиқди.

– Хайр, князь, – деди Кутузов Багратионга. – Худо ёр бўлсин. Илоҳим, буюк қахрамонликлар кўрсат.

Кутузовнинг бирданига кўнгли юмшаб, кўзига ёш келди. У чап қўли билан Багратионни ўзига тортди-ю, узук таққан ўнг қўли билан уни чўқинтирди ва лўппи юзини гутди. Багратион унинг юзидан ўпмай, бўйнидан ўпди.

– Худо ёр бўлсин, – деди яна Кутузов ва колясканинг олдига келди. – Қани, чиқ сен ҳам, – деди Болконскийга.

– Олий ҳазрат, мен шу ерда қолиб ўз бурчимни адо қилсам эди. Князь Багратионнинг отрядида¹ қолишга ижозат беринг.

– Чик, – деди Кутузов Болконский тезда чиқавермаганидан кейин, – яхши офицерлар менинг ўзимга керак, ўзимга

Отряд (русча) – 1) жанговар ёки махсус вазифаларни бажариш учун тузиладиган вақтинчалик ёки доимий ҳарбий тузилма (бу ерда шу маънода); 2) бирор иш, эълоният, хизмат учун уюшган кишилар гуруҳи, жамоаси; 3) умуман, жамиятнинг маълум белгилар билан бирлашган гуруҳи; 4) хайвонлар систематикасида маълум белгилар билан бирлашган гуруҳ.

керак.

Булар коляскага тушиб, бир неча дақиқа жим боришди.

Кутузов Болконскийнинг кўнглидан нималар кечаётганини қариларга хос бир зийраклик билан фахмлагандай:

– Бошимизга ҳали кўп ишлар тушади, бунақа ишлар кўп бўлади, – деди. – Эртага унинг отрядидан ўндан бири қайтиб келса ҳам, худога шукур қилар эдим, – деди яна Кутузов худди ўз-ўзи билан гаплашаётгандай.

Князь Андрей Кутузовнинг юзига қаради ва кўзи беихтиёр унинг Измайл жангида чаккасига теккан ўқнинг изига ва кўр бўлган кўзига тушди. «Ҳа, бу одамларнинг ҳалокати тўғрисида бундай осойишталик билан гапиришга унинг ҳақи бор экан», деди Болконский ичида.

– Шунинг учун ҳам мени шу отрядга юборишингизни сўрайман, – деди князь Андрей.

Кутузов жавоб бермади. У худди ҳозиргина айтган гапини эсидан чиқаргандай ўйланиб ўтирар эди. Юмшоқ коляскада тебраниб бораётган Кутузов беш дақиқадан кейин князь Андрейга қаради. Унинг юзида ҳаяжондан асар ҳам йўқ эди. У хиёл табассум билан князь Андрейдан унинг император Франц билан кўришганининг тафсилотини, Кремс воқеаси тўғрисида саройда эшитган сўзларини ва баъзи таниш хотинлари ҳақида суриштирди.

XIV

Кутузов биринчи ноябрда разведкачисидан бутун армиясини оғир аҳволга солиб кўядиган бир хабар олди. Разведкачи французларнинг жуда катта кўшини Вена кўпригидан ўтиб, Кутузовнинг Россиядан келаётган кўшинлар билан алоқа қиладиган йўлига қараб кетаётганидан хабар берди. Агар Кутузов Кремсда қоладиган бўлса, у вақтда юз эллик мингдан иборат бўлган Наполеон армияси бутун алоқа йўлларини тўсиб, унинг қирқ мингдан иборат ҳолдан тойган армиясини қуршаб олар ва Кутузов худди Макнинг Ульм атрофида тушган аҳволига тушиб қолар эди. Мабадо Кутузов Россиядан келаётган кўшинлар билан алоқа қиладиган йўлини ташлаб кетса, у вақтда душманнинг катта кучидан

ўзини мудофаа қилиб, йўлсиз Богемия тоғлари этагига қараб кетиши ва Буксгевден билан алоқа қилиш умидидан воз кечиши керак эди. Агарда Кутузов Россиядан келаётган кўшинлар билан қўшилиш учун Кремсдан Ольмюцга борадиган йўлдан чекинса, у вақтда Вена кўпригидан ўтган французларга дуч келиб қолиши мумкин бўлиб, унда ўз армиясидан уч баравар ортиқ бўлган ва икки томондан ўраб олган душманга қарши поход ҳолида, яъни бутун юк аравалари билан кетаётган ҳолда жанг қилишга мажбур бўлар эди.

Кутузов шу йўлдан чекинишга қарор берди.

Разведкачининг берган хабарига кўра, французлар Вена кўпригидан ўтиб, Кутузов чекинаётган йўлда (ундан юз чақиримча олдинда) бўлган Цнаймга қараб тезлик билан бормоқда эди. Цнаймга французлардан олдинроқ бориб олиш – армияни ҳалокатдан кутқозишга катта умид боғлаш, французлардан кейинроқ бориш эса армиянинг бошига Ульм кунини солиб шарманда қилиш ёки тамоман ҳалокатга дучор қилиш деган сўз эди. Лекин бутун армия билан французлардан илгарироқ етиб бориш мумкин эмас эди, чунки французлар бораётган Вена-Цнайм йўли руслар борадиган Кремс-Цнайм йўлига қараганда ядинроқ ва яхшироқ эди.

Шу хабар келган кечаси Кутузов Багратионнинг тўрт мингдан иборат авангардини¹ ўнг томондан тоғлар орқали Кремс-Цнайм йўлидан Вена-Цнайм йўлига юборди. Багратион бу йўлни ҳеч дам олмасдан босиб ўтиб, Вена билан Цнайм орасида тўхташи, агар французлардан илгарироқ етиб бора олса, у вақтда французларни ўша ерда иложи борица тўхтатиб туриши керак эди. Кутузовнинг ўзи эса бутун юк-аравалари билан Цнаймга қараб жўнади.

Багратион оч-яланғоч аскарлари билан йўлсиз тоғ-тошдан довулли кечада қирқ беш чақирим йўл босиб, аскарининг учдан бири йўлларда қолиб кетиб, Венадан Голлабрунга қараб келаётган французлардан бир неча соат илгари Голлабрундан Вена-Цнайм йўлига чиқиб олди.

¹ **Авангард** (французча: *avant-garde* – олдиндаги кўриқчи) – 1) ҳарбий юришларда асосий кучларни кўриқлаш учун олдинда борувчи аскарний қисм (бу ерда шу маънода келган); 2) бирор халқ, синф ёки ижтимоий гуруҳнинг илғор қисми.

Бутун юк аравалари билан Цнаймга етиб бориш учун Кутузов яна бир кеча-ю бир кундуз йўл юриши керак эди, демак, Багратион армияни ҳалокатдан қутқариш учун ўзининг тўрт мингдан иборат бўлган оч-яланғоч, ҳолдан тойган аскарлари билан Голлабрунда дуч келган душман армиясини бир кеча-ю бир кундуз тўхтатиб туриши керак эди, лекин бу, чамаси, мумкин эмас эди. Аммо мумкин бўлмаган нарсани ғалати бир тасодиф мумкин қилди. Вена кўпригини алдамчилик билан жангсиз қўлга кирғизиб мазахўрак бўлган Мюрат Кутузовни ҳам алдамоқчи бўлди. У Цнайм йўлида Багратионнинг озгина отрядини учратиб, Кутузовнинг бутун армияси шу экан, деб ўйлади. Бу армияни ҳеч шубҳасиз, тор-мор қилиш учун у Вена йўлида қолган қўшинларнинг етиб келишини қутмоқчи бўлди ва шу мақсад билан ҳар икки қўшин ҳам ўрнидан қимирламаслиги ва ўз вазиятини ўзгартирмаслиги шарти билан уч кунлик яраш таклиф қилди. Мюрат, ҳозир сулҳ тўғрисида музокара бўлаётибди ва шунинг учун бекорга кон тўкилмаслиги мақсадида яраш таклиф қилаётибман, деб ишонтирмоқчи бўлди. Аванпостда¹ турган Австрия генерали граф Ностиц Мюрат элчисининг сўзига ишонди ва Багратион отряди томонга йўлни очик қолдириб чекинди. Иккинчи бир элчи эса сулҳ тўғрисида музокара бўлаётибди, деб рус қўшини ёнига борди ва уларга уч кунлик яраш таклиф қилди. Багратион бунга ҳа ёки йўк деб жавоб беролмаслигини айтиб, бу таклифни Кутузовга маълум қилгани адъютантини юборди.

Бу яраш Кутузов учун ҳолдан тойган Багратион отрядига дам бериш, юк-араваларни (буларнинг ҳаракати французлардан яширинча эди) Цнаймга томон ҳарна бир манзил илгари бостириш учун фурсат берадиган бирдан бир восита эди. Бу яраш таклифи армияни ҳалокатдан қутқариш учун ягона ва ҳеч қутилмаган бир имконият берар эди. Кутузов бу хабарни олиши биланоқ хизматидаги генерал-адъютант Винценгеродени душман лагерига юборди. Винценгероде бу яраш таклифини қабул қилиш билангина қолмай, таслим

¹ Аванпост (французча) – қўшиндан илгарирокка, душманга яқин қўйилган соқчилар ва улар эгаллаб турган жой.

Мюратга томон от қўйиб кетди. Бонапартнинг ўзи генералларига ишонмасдан, тайёр ғаниматни қўлдан бой беришдан қўрқиб, бутун гвардияси билан жанг майдонига қараб жўнади. Тўрт минг кишидан иборат Багратион отряди эса бошига қандай кун келишини ҳаёлига ҳам келтирмай, гулхан ёқиб, кийим-кечакларини қуришиб, исиниб, уч кунлик сафардан кейин биринчи мартаба бўтқа пишириб ўтирар эди.

XV

Князь Андрей ахири Кутузовнинг розилигини олиб кечки соат тўртларда Грунтга жўнаб Багратионнинг ҳузурига келди. Бонапартнинг адъютанти Мюратнинг отрядига ҳали етиб келмаган, шунинг учун жанг ҳам бошланмаган эди. Багратион отрядидагилар бу гаплардан беҳабар бўлиб, сулҳ тўғрисида гапиришарди-ю, лекин сулҳ бўлишига кўзлари етмас эди. Жанг бўлиши ҳақида ҳам гапиришар, лекин бунинг ҳам яқин ўртада бўлишига ишонмас эдилар.

Багратион Болконскийни бош қўмондоннинг севимли ва ишончли адъютанти деб билиб, уни айрим эътибор ва илтифот билан қабул қилиб, бугун-эрта жанг бўлиш эҳтимоли борлигини айтди ва жанг вақтида истасангиз, менинг ҳузуримда бўлинг, истасангиз, арьергардда бўлиб чекинишни кузатиб турингки, «бу ҳам жуда муҳим иш», деди.

– Лекин бугун, эҳтимол, жанг бўлмас, – деди Багратион худди князь Андрейга тасалли бергандай.

«Агар у ҳам штабдан фақат нишон олиш учунгина юбориладиган одатдаги олифталардан бўлса, арьергардда ҳам мукофот олиш мумкин, агар мен билан бўлишни истаса. майли... жасур офицер бўлса, зарур бўлиб қолади», – деб ўйлади Багратион. Князь Андрей Багратионнинг сўзига жавоб бермай, топшириқ олган вақтида қаёққа боришини билиб қўйиш учун ҳозир позицияни, қўшинлар турган жойни айланиб кўришга ундан ижозат сўради. Чиройликкина олифтагина кийинган, кўрсаткич бармогига олмос кўзли узук таккан, французчани яхши билмаса ҳам, жуда иштиёк билан гапирадиган отряднинг навбатчи офицери князь

Андрейни бошлаб бормокчи бўлди.

Теварак-атрофда худди бир нимани қидириб юргандай ковоги солиқ, кийим-бошлари нам офицерлар, кишлокдан эшик, ўриндик, деворларнинг тахтасини кўтариб келаётган аскарлар кўринар эди.

– Буларни ҳеч одам қилиб бўлмапти, князь, – деди штаб-офицери одамларни кўрсатиб. – Командирлар аскарларни ўз ҳолига қўйиб, мана бу ерга кириб олиб, бахузур ўтиришади, – деди маркитант¹ чодирини кўрсатиб, – эрталаб ҳаммасини ҳайдаб юборган эдим, қаранг, яна тўпланишибди, бориб бир дўк қилнш керак, князь. Ҳозир.

– Юринг, бирга борайлик, мен ҳам пишлок билан нон олмокчи эдим, – деди князь Андрей. У ҳали нонушта қилмаган эди.

– Ҳали нега айтмадингиз, князь? Ўзим нон-чой қилар эдим-ку.

– Иккови отдан тушиб, маркитантнинг чодирига кирди. Чарчаган, юзлари қизарган бир неча офицер столлар ёнида еб-ичиб ўтиришар эди.

– Бу қандай гап ахир, жаноблар! – деди штаб-офицери худди шу гапни айтавериб жонига теккандай. – Ҳизматни ташлаб қўйиш ярамайди. Князь ҳеч кимни қўйма, деб буюрдилар. Бу қанақаси, жаноб штабс-капитан, – деди кичкинагина, афти-боши кир, ориқ (этигини маркитантга куригани бериб), пайпоқчан ўтирган ва уларни кўргач, ўрнидан туриб ғайритабий илжайиб турган артиллерия офицерига қараб. – Уят эмасми, капитан Тушин? – деди штаб-офицер, – сиз артиллериячисиз, ҳаммага намуна бўлишингиз керак эди, сиз бўлсангиз этикисиз ўтирибсиз. Шу вақтда тревога² бўлиб қолса, жуда чиройли кўринасиз-да. (Штаб-офицер кулимсиради.) Қани, ҳаммаларинг жой-жойингизга жўнанглар, – деди пўписа қилиб.

Князь Андрей штабс-капитан Тушинга қараб беихтиёр

¹ **Маркитант** (немисча: Marketender ёки *итальянча*: mercatante – савдогар) – ўрта асрлар ҳарбий қўшин билан бирга юриб озик-овқат моллари савдоси билаң шугулланган савдогар.

² **Тревога** (*русча*: тревожить – «ташвишлантирмок, хавотирга, ваҳимага солмок») хавфли ҳолат ва ундан огоҳлантирувчи сигнал.

табассум қилди. Тушин индамасдан, оғирлигини гоҳ бир, гоҳ иккинчи оёғига солиб, катта-катта кўзлари билан маъноли мулойим боқиб, гоҳ князь Андрейга ва гоҳ штаб-офицерга савол назари билан қарар эди.

Капитан Тушин ўзининг нокулай аҳволга тушиб қолганини ҳазил билан ёпмоқчи бўлди, шекилли:

– Аскарларда яланг оёқ бўлсанг, абжирроқ бўласан, деган гап бор, – деди кулимсираб ва қизариб.

Бирок у сўзини тамом қилмасданок бу ҳазили ўтмаганини пайқаб, хижолат бўлди.

– Қани, жўнайверинг, – деди штаб-офицер ковоғини очмасликка тиришиб.

Князь Андрей артилериячига яна бир қараб кўйди: унинг афт-боши жуда ғалати, ҳеч ҳарбийга ўхшамас, кишининг кулгисини қистатадиган, лекин жуда дилкаш эди. Штаб-офицер билан князь Андрей отланишиб, жўнашди.

Улар кишлоқдан чикиб, йўлларда кетаётган ва келаётган аскарлар ва турли гуруҳофицерини учратиб боришар экан, сўл томондан ҳозиргина тупроғи чиқарилиб ташланган янги қурилатган истехкомни кўришди. Бир неча батальон аскар, изгирин бўлишига қарамасдан, кўйлақчан, худди ок чумолига ўхшаб шу истехкомда ивирсимокда эди: тупрок тепанинг нариги томонида кимлардир курак билан қизил тупрок отмоқда эди. Улар келиб, истехкомни кўришди, кейин ўтиб кетишди. Истехкомнинг орқасида дам олиб ўтирган бирмунча аскарларни кўришди. Улар бурунларини беркитиб, бу сассиқ жойдан тезроқ ўтиб кетиш учун отларини ниқташди.

– Лагернинг ҳиди курсин-да, князь, – деди навбатчи штаб-офицер.

Булар нариги томонидаги тепаликка чиқишди. Бу ердан французлар кўриниб турар эди. Князь Андрей тўхтаб синчиклаб қарай бошлади.

Штаб-офицер энг баланд бир ерни кўрсатиб:

– Бизнинг батарея ҳу, ўша ерда турибди, ҳалиги яланг оёқ ўтирган тентакнинг батареяси: у ердан ҳамма ёкни кўриш мумкин, юринг, князь, ўша ёққа борамиз, – деди.

– Раҳмат, энди ўзим боравераман, – деди князь Андрей штаб-офицердан тезроқ қутулмоқчи бўлиб, – сиз ташвиш тортманг.

Штаб-офицер қолиб, князь Андрей ўзи якка кетди.

У олдинга юрган сари, яъни душманга яқинлашган сари кўшинларимизни тартибли ва руҳи баланд кўра бошлади. Энг тартибсиз ва руҳи тушган кўшинни у эрталаб Цнаймга яқин ерда французлардан ўн чақирим берида кўрган эди. Грунтда ҳам ташвиш ва бир қадар ваҳима бор эди. Аммо, князь Андрей французларга яқинлашган сари кўшинларимизнинг бардам ва тетиклигини кўрар эди. Шинель кийган аскарлар саф тортиб турар, фельдфебель ва рота командирлари одамларни бўлимларга ажратиб санар ва бўлимларнинг охирида турган аскарларнинг кўкрагига бармоғи билан ниқтаб кўлини кўтарар эдилар: бутун атрофга тарқалган аскарлар ёғоч ва шохлар ташиб, ўзаро чакчаклашиб чайла ясашар, гулхан атрофида кийимли ва яланғоч аскарлар кўйлақларини, пайтаваларини қуритиб ёки этик ва шинелларини ямаб ўтиришар, қозон ва бўтқапазлар атрофига уймалашиб туришар эди. Бир ротанинг тушлиги тайёр экан, аскарлар буғланиб турган қозонга ютиниб қарашар ва ўз чайласи олдидаги хари¹ устида ўтирган офицернинг каптенармус² ёғоч косада келтириб берган овқатни татиб кўришини кутишар эди.

Бошқа бирор арок бор омадлироқ ротада (арак йўқ роталар ҳам кўп эди) аскарлар кичкина бочкани энгаштириб навбат билан тутилайтган сувдонларнинг қопкоғига арок қуяётган чўтир ва кенг яғринли фельдфебель атрофида уймалашиб туришар эди, аскарлар арокни худди «банияти шифо» дегандай кўтариб бирдан ютишар ва оғизларини чайқаб, шинелларининг енги билан лабларини артиб, хурсанд бўлиб фельдфебелнинг олдидан кетишар эди. Бу одамларнинг афт-ангоридан бу иш душманнинг рўпарасида, отряднинг кам деганда ярми қайтиб чиқмайдиган жанг

¹ Хари – иморат тўсинлари остидан қўйиладиган узун, йўғон асосий ёғоч.

² Каптенармус – ҳарбий қисмларда озиқ-овқат, кийим-кечак ва қурол-аслаҳа олиш ва бериш билан шуғулланадиган хизматчи.

олдида эмас, балки худди мамлакатнинг ичкарасида осойишта дам олишни кутиб ўтирган жойда бўлаётганга ўхшар эди. Князь Андрей мерганлар полкидан ўтиб, худди шу хилда хушчақчақлик билан овора бўлган бўлик йигитлардан иборат Киев гренадёр полкига қарашли бир гренадёр взвод олдидан чиқиб қолди. Бу взвод бошқа чайлалардан баландроқ бўлган полк командири чайласига яқин ерда бўлиб, саф тортган взвод аскарларининг олдида яланғоч бир киши ётар эди. Уни икки аскар тутиб турар, иккитаси эса чивик билан яланғоч орқасига қулочкашлаб савалар эди. Қалтакланаётган одам бўкириб дод солар эди. Семиз майор аскарлар сафи олдида нари-бери юриб, унинг додига қулок солмасдан нукул:

– Аскарга ўғирлик номус, – дер эди, – аскар деган ҳалол. олижаноб ва жасур бўлиши керак: ўз оғайнисининг нарса-сини ўғирлаган бўлса, демак, номуси йўқ, бу аблах. Ур, ур!

Ҳамон чивикнинг шартиллаб теккани, қалтакланаётган одамнинг бутун далани бошига кўтариб ёлғондакам дод солаётгани эшитилар эди.

– Ур, ур, – дер эди майор.

Ҳайрон бўлган ва ачинган ёш бир офицер бораётган адъютантга савол назари билан қараб, саваланаётган одамнинг олдидан нари кетди.

Князь Андрей олдинги маррага чиқиб, фронт бўйлаб кетди. Ҳар икки қанотдаги бизнинг аскарларимиз билан душман аскарлари ўртасидаги оралик анча узок эди-ю. лекин эрталаб элчилар ўтиб юрган ўрта бир жойи шу қадар яқин эдики, икки томондаги аскарлар бир-бирини бахузур кўрар ва бахузур гаплаша олар эди. Иккала томонда ҳам соқчиликда турган аскарлардан ташқари, яна кўп томошабинлар кўзларига ёт ва ғалати кўринган душманни томоша қилиб туришар эди.

Гарчи соқчи аскарларга яқин келиш ман қилинган бўлса ҳам, командирлар эрталабдан бери бу томошабинларни ҳайдаб қутулиша олмас эди. Худди тансиқ бир нарса ни кўрсатаётгандай соқчи аскарлар энди французларга қарамай: смена кутиб, зерикиб томошабинларни кузатишар эди:

Князь Андрей французларни дурустроқ кўргани тўхтади.

Аскарлардан бири ўртоғига, офицер билан яқинроқ келиб француз ўқчи аскари билан нима тўғридадир жуда тез-тез гаплашаётган рус ўқчи аскарни кўрсатиб:

– Уни қара, уни қара, французчани ҳам хўп қотирар эканми, французни ҳам йўлда қолдираётибди, – деди. – Қани, Сидоров, сен ҳам бир гапир.

– Шошма, кулоқ сол, хўп қотирар эканми-а! – деди французча сўзлашга уста деб танилган Сидоров.

Аскарлар кулиб кўрсатаётган одам Долохов эди. Князь Андрей уни таниб, гапига кулоқ солди. Долохов сўл қанотда турган полкидан бу ерга ўз ротасининг командири билан келган эди. Рота командири олдинга энгашиб ва ўзи тушунмайдиган сўзнинг бирон калимасини ҳам эшитмай қолмасликка тиришиб: – Ҳа, гапир, гапир! Тез-тез гапир! У нима деяётибди? – деди.

Долохов рота командирига жавоб бермасди: у француз аскари билан қизғин мунозара қилмоқда эди. Албатта, улар уруш тўғрисида гаплашаётган эди. Француз, австрияликларни руслар гумон қилиб, руслар таслим бўлди ва Ульмдан зўрга қочиб қутулишди, дер эди. Долохов эса, руслар таслим бўлгани йўқ, аксинча, улар французларни қалтақлади, деб уқтирар эди.

– Сизларни бу ердан ҳам ҳайда десалар, ҳайдайверамиз, – деди Долохов.

– Ҳушёр бўлинглар, тағин казак-пазакларинг билан ҳаммаларингни асир олиб кетмайлик, – деди француз аскари.

Француз томошабинлар билан соқчи французлар кулиб юборишди.

– Суворов вақтида боплаганимиздай яна боплаймиз, – деди Долохов.

– Нима деб ваққиллаётибди ўзи?– деди бир француз.

– Эски гаплар – деди иккинчиси, гап илгариги уруш тўғрисида бораётганини фаҳмлаб, – император Суворовларингга ва бошқаларингга ҳам кўрсатиб кўяди...

Долохов гап бошламоқчи бўлиб энди:

– Бонапарте... – деган эдики, француз аччиги келиб унинг гапине бўлди-да: – Бонапарт эмас, император дегин! Лаънати...– деб бақирди.

– Императорингни бошингга ур!

Долохов русчалаб аскарчасига бошлаб сўкинди-ю, милтигини елкасига осиб:

– Юринг, Иван Лукич, – деди рота командирига.

– Французчасига гапириш мана бунақа бўлади, – дейишди соқчи аскарлар. – Қани, Сидоров, сен ҳам бир бола

Сидоров аскарларга кўз қисди-ю, французларга қараб бидирлай кетди.

– Кари, мала, тафа, сафи, мутер, каска, – деди худди ростдан ҳам французча гапираётгандай.

– Хо, хо, хо! Ха, ха, ха! Ух! Ух! – аскарлар шундай қаҳқаҳа қилиб, ичакузди бўлиб кулишдики, буларни кўриб французлар ҳам беихтиёр кулиб юборишди. Шундай кулгидан кейин милтиқларнинг ўқини олиб ташлаб, ўқ-дориларга ўт қўйиб ҳамма уй-уйига кетаверса ҳам бўладигандай туюлар эди.

Бироқ ўқланган милтиқлар, уйлар ва истехкомлардаги ўқ отиладиган ваҳимали тешиқлар, бир-бирига қаратиб ўрнатиб қўйилган замбараклар ўша зайлда турар эди.

XVI

Князь Андрей ўнг қанот сўл қанотгача бутун марранни айланиб, штаб-офицернинг айтишига қараганда, бутун жанг майдони кўринадиган батарея турган тепаликка чиқди. Батарея ерда отдан тушиб, қатор ўрнатилган замбаракдан бирининг олдида тўхтади. Замбаракнинг олдида юриб турган соқчи тўпчи офицерни кўриб «ростлан» вазиятида турмоқчи бўлган эди, лекин князь Андрейнинг ишорасидан кейин яна боягидай бир қиёмдаги зериктирадиган юришида давом этди. Замбаракларнинг орқасида тўп аравалари, ундан нарида қозикқа боғланган отлар ва артилериячилар гулхани кўзга ташланар эди. Энг четда турган замбаракнинг чап томонида янги қурилган чодирдан офицерларнинг қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган овозлари эшитилар эди.

Дарҳақиқат, батарея турган бу тепаликдан бутун рус қўшинлари ва душман қўшинларининг ярмидан кўпи кўринар эди. Батареянинг рўпарасидаги нариги тепаликнинг чўқкисида Шенграбен кишлоғи бўлиб, унинг ўнг ва сўл томонида гулхан тутунлари орасида уч ерда анчагина француз қўшинлари кўринар, афтидан, буларнинг аксари қисми кишлоқ ичида ва тепаликнинг орқасида эди. Қишлоқнинг сўл томонида тутун орасида батареяга ўхшаган бир нарса кўринарди, лекин буни дурбинсиз ажратиш қийин эди. Қўшинларимизнинг ўнг қаноти французларнинг марраси яққол кўриниб турадиган хийлагина тик тепаликка жойлашган эди. Бу тепаликка бизнинг пиёда аскарларимиз жойлашган бўлиб, нариги четида отлик аскарларимиз кўринар эди. Тушин батареяси ўрнашган ва князь Андрей маррани кузатиб турган бу тепалик ўрта ерда бўлиб, бунинг нишаб этагида бизни Шенграбен кишлоғидан ажратиб турган сой оқар, ундан нари яна тепалик бошланар эди. Сўл томондаги қўшинларимизнинг бир учи ўтин қилаётган аскарларимизнинг гулханлари тутаб турган ўрмонга бориб тақалар эди. Французларнинг марралари бизникидан кўра кенгрок бўлиб, французлар бизни икки томондан осонгина ўраб олиши очик кўриниб турар эди. Бизнинг маррамизнинг орқа томони тикка чуқур жарлик бўлиб, артиллериямиз ва отлик аскарларимизнинг чекиниши учун қийин жой эди. Князь Андрей замбаракка суяниб, чўнтагидан қоғоз-қалам олди-да, қўшинларимиз қандай ўрнашганлигини режага чизиб олди. Багратионга маълум қилмоқчи бўлиб икки жойига қалам билан белги қўйди. У, биринчидан, бутун артиллерияни ўртага гўплашни, иккинчидан, отлик аскарларни орқага, жарнинг у томонига ўтказишни мўлжаллар эди. Князь Андрей ҳар доим бош қўмондон билан бирга бўлиб, аскарларнинг ҳаракатини ва амр-у фармонларини кузатгани, жангларнинг тасвир ва тавсифи билан машғул бўлиб ўргангани учун бўлажак жанг ҳаракатлари қандай бўлишини тахминий тарзда дарров кўз олдида келтирди. У мана шундай кутилмаган катта тасодифлар рўй беришини эҳтимол тутди: «Агар душман ўнг қанотга ҳужум қилса, – деди ўзича, – Киев гренадёр полки билан

Подольск егер полки то марказдаги эҳтиёт қисмлар етиб келгунча ўз марраларини қўлда тутиб туришлари керак бўлади. Бундай бўлган тақдирда драгунлар душман қанотга зарба бериб, улоктириб ташлай олади. Агар душман ўртага ҳужум қилса, биз ўртадаги батареяни шу тепаликка ўрнатиб, унинг ҳимояси остида сўл қанотдаги аскарларимизни олиб келамиз-у, жарликка томон эшелон-эшелон бўлиб чекинамиз», – деб ўзича муҳокама қилар эди...

У батарея ёнига келганидан бошлаб қулоғига қапада ўтириб гаплашаётган офицерларнинг товушлари тинмай кириб турар, лекин улар нима тўғрида гапираётганликларини сира англамас эди. Қападан эшитилаётган товушлар бирдан шундай бир таъсирли оҳанг касб этдики, князь Андрей беихтиёр қулоқ солди.

– Йўқ, азизим, – деди ёқимли ва князь Андрейга танишдай бир овоз, – мен шуни айтмоқчиманки, агар одам ўлганидан кейин нима бўлишини билса эди, ҳеч ким ўлимдан кўркмас эди... Шундай, азизим.

Ундан кўра ёшроқ бир товуш унинг гапини бўлиб:

– Кўрксанг, кўркмасанг барибир ўласан, – деди.

Учинчи бир йўгон товуш иккаласининг сўзини бўлиб:

– Мунча кўркасизлар! Э, олимлар-ей, – деди. – Сиз артилериячилар, шунинг учун ҳам олимсизларки, ароғ-у газакларингни¹ бирга олиб юра оласизлар.

Йўгон товушли киши, пиёда аскар офицери бўлса керак. кулди.

– Ҳар қалай, кўрқади киши, – деди биринчи таниш товуш, – нима бўлишингни билмаганлигинг учун кўркасан. Ўлгандан кейин руҳинг осмонга чиқиб кетади, десанг ҳам... Биз ахир осмон йўқ эканлигини, бу фазо эканини биламиз-ку...

Йўгон товуш артилериячининг сўзини яна бўлиб:

– Қани, Тушин, бир чеким тамакингиздан беринг-чи, – деди.

«Ҳа, бу ўша маркитантнинг чодирода этиксиз ўтирган капитан-ку», – деди мамнуният билан князь Андрей фалсафа

¹ Газак – ичкиликдан кейин сўйладиган егулик; иштаҳа очар енгил овқат.

сотаётган ёқимли товушни таниб.

Тамаки-ку, бераман-а, – деди Тушин, – лекин, ҳар калай, келаси ҳаётни билиш... – Унинг сўзи оғзида қолди.

Шу пайт осмонда чийиллаган бир товуш эшитилди. Бу товуш борган сайин яқинлашиб, авж олиб, бирдан худди дами ичига тушгандай тинди-ю, тўп ўқи капанинг яқинига тушиб гумбурлади. Ер ларзага келди.

Шу он кападан ҳаммадан бурун трубкасини қийшиқ тишлаб олган пакана Тушин чиқди, унинг жиддий юзи бироз оқаришган эди. Унинг кетидан ҳалиги йўғон товушли бар-васта пиёда аскар офицери чиқди-да, йўл-йўлакай тугма-ларини сола-сола ўз ротасига томон чошиб кетди.

XVII

Князь Андрей батареянинг олдида отини тўхтатиб, ўқ отилган тўпнинг оғзидан чиққан тутунга қаради. У кенг атрофга бошдан оёқ кўз югуртириб чиқди. У энди кўрдик, илгари тўпланиб қимирламай турган французлар ҳаракатга келди ва чап томонда, дарҳақиқат, батарея ҳам бор экан. Батарея устидаги тутун ҳали тарқалмаган эди. Отлик икки француз (эҳтимол, адъютант бўлса) тепаликка қараб от қўйди. Адирнинг этагида душманнинг кичикроқ бир колоннаси¹ олдинги қаторни кучайтириш учун бўлса керак, унга томон келаётганлиги яққол кўриниб турар эди. Биринчи отилган ўқнинг тутуни ҳали тарқалмасдан яна бир тутун кўринди-ю, гумбурлаган овоз эшитилди. Жанг бошланиши шу эди. Князь Андрей отнинг бошини қайтариб, князь Багратионни ахтаргани орқага қараб Грунтга томон от қўйди. У от қўйиб борар экан, орқасида бирин-кетин отилаётган ва борган сайин авж олаётган тўп овозларини эшитар эди. Бизнинг артиллериямиз ҳам душманга жавобан ўқ отар эди, шекилли. Пастда, элчилар ўтган ерда милтиқ товушлари эшитилди.

¹ Колонна (французча: colonne – устун; қозик) – 1) иморатнинг томи, пештоки, икки қисмлари ва шу қабиларни кўтариб туришга хизмат қиладиган, асоси айлана сикли тўғри тўртбурчак шаклида бўладиган таянч, устун; 2) ҳарбий хизматчилар ёки ҳарбий бўлинмаларнинг бирин-кетин тизилган сафи; кетма-кет тизилиб борувчи қанчалар, машиналар ва шу қабилар гуруҳи, сафи (бу ерда шу маънода).

Лемарруа Бонапартнинг дахшатли мактубини Мюратга хозиргина олиб келган экан, уялиб қолган Мюрат ўз хатосини тузатиш учун қаршисидаги озгина отрядни кечгача, яъни император келгунчаёқ тор-мор қилиш мақсадида дарҳол кўшинларини марказга ва ўраб олиш учун икки қанотга сурди.

«Ана бошланди! – деди князь Андрей борган сайин қони қайнаётганини сезиб. – Қани? Менинг Тулоним нимадан иборат бўлади!» – деб кўнглидан кечирди.

У чорак соат илгари бўтқа еб, ароқ ичиб ўтирган роталар орасидан ўтиб борар экан, ҳамма ерда шошиб-пишиб саф тортаётган ва милтиқларини олаётган аскарларни кўрар ва ҳар бир аскарнинг ҳам ўзидай қони қайнаб гайратга кирганини сезар эди. Ҳар бир аскар ва офицернинг юзида «Ана бошланди! Ҳам дахшатли, ҳам кўнгилли!» – деган ифода ётар эди.

У куриляётган истехкомга етмасдан ғира-шира куз окшомида узоқдан келаётган отлиқларни кўриб қолди. От миниб олдинда келаётган одам елкасига енгсиз чакмон ташлаган ва бошига барра телпак кийган эди. Бу – князь Багратион эди. Князь Андрей уни кутиб, тўхтади. Князь Багратион отини тўхтатди-да, князь Андрейни кўриб, унга бош ирғади. Князь Андрей кўрганларини гапирар экан, князь Багратион ҳамон олға қараб турар эди.

«Ана бошланди!» – деган ифода ҳатто Багратионнинг унча-мунча нарсадан ўзгармайдиган буғдойранг юзида ва уйқудан қолган сингари сузилиб турган кўзларида ҳам кўришиб турар эди. Князь Андрей унинг бепарво юзига безовталик билан жуда ҳам тикилиб қарар экан, шу тобда, у ҳам ўйлаётганмикан ва сезаётганмикан, бу одам нима ҳақида ўйлаётган экан ва нимани сезаётган экан, деб кўнглидан ўтказар эди. Князь Андрей унга қараб: «Сиртидан бундай кўринган бу одамнинг ичида умуман нима бор экан?» – деб ўзига савол берар эди. Князь Багратион князь Андрейнинг сўзини маъқуллаганига ишора қилиб бош ирғади-да, худди ҳозир рўй бераётган ва ҳозир унга айтилган ходисаларни ўзи олдиндан билгандай, «яхши», деб айта қолди. Князь Андрей

отини тез чоптириб кетганидан хансираб гапирар эди. Князь Багратион худди шошишнинг ҳожати йўқ, дегандай, салмоқлаб ўзининг Шарқ лаҳжаси билан гапирар эди. Лекин у, Тушин батареясига қараб кетаётганида отини чоптирди. Князь Андрей штаб аскарларига кўшилиб унинг кетидан кетди. Князь Багратион кетидан бош штаб-офицери, князнинг шахсий адъютанти Жерков, ординарец, чиройли инглизча ясатилган от минган навбатчи штаб-офицери, урушни томоша қилгани ижозат олган чиновниги аудитор¹ борар эди. Барваста, юзи лўппи, отнинг устида силкиниб атрофга тиржайиб қараб бораётган аудитор гусарлар, казаклар, ва адъютантлар орасида ўзининг кигизга ўхшаган шинели, остидаги немисча эгари билан ғалати кўринарди.

– Бу киши урушни томоша қилмоқчи, – деди Жерков Болконскийга аудиторини кўрсатиб. – Ҳалитдан юраги ораксига уриб кетаётди-ю.

Аудитор Жерковнинг тегишганини ўзига бир мартаба деб билгандай ва худди ўзини жўрттага яна ҳам гўлрок кўрсатмоқчи бўлгандай риёкорона тиржайиб:

– Кўйсангиз-чи, – деди.

– Жуда кизик, жаноб князь. – деди навбатчи штаб-офицер. (У князь деган сўз французчасига жуда ғалати талаффуз қилинишини билар эди-ю, сира ўринлатиб айта олмас эди).

Улар Тушин батареясининг олдига энди келишган эдики, шу чоғ булардан сал нарироққа тўп ўқи тушди.

– Нима у тушган? – деди аудитор тиржайиб.

– Француз ёнғоғи, – деди Жерков.

– Ёнғоқ отишар экан-да? – деди аудитор. – Буни қаранга!

Аудитор бу гаплардан жуда маза қилгандай буткул тарвайиб кетди. У ҳали гапни тугатар-тугатмас, яна бир ўқ тўвуллаганича келиб, худди суюқ бир нарсага тушгандай салоплаб кетди. Аудитордан кейинда, унинг ўнг томонида

¹ Аудитор (лотинча: auditor – тингловчи) – белгиланган тартибда аудиторлик вазифасини билан шуғулланиш ҳуқуқини олган (ваколатлар берилган) ва аудиторлар мажлибидан ташқир қилинган шахс (мутахассис).

бораётган казак от-поти билан ерга кулади. Жерков билан навбатчи штаб-офицер эгар устида энгашиб отнинг бошини буришди. Аудитор казакнинг рўпарасида тўхтаб, унга тикилганича қараб қолди. Казак ўлган, от ҳануз жон бермоқда эди.

Князь Багратион кўзини қисиб, орқасига қаради-да, одамларнинг тўзиб қолганига сабаб бўлган нарсани кўриб. худди: «Шунақа арзимайдиган нарсалар билан ҳам овора бўладими киши» дегандай, бепарволик билан юзини ўтирдди. У ўткир чавандозларга хос бир ҳаракат билан отини тўхтатди-ю, салгина энгашиб, чакмонига илиниб қолган қиличини тузатди. Унинг қиличи қадимий қиличлардан бўлиб, ҳозирги қиличларга ҳеч ўхшамас эди. Князь Андрей Италияда Суворов Багратионга ўз қиличини қандай тақдим қилганлиги тўғрисидаги ҳикояни эслади ва бу хотирот шу пайт унга жуда яхши туюлди. Улар ҳали Болконский жанг майдонини қузатган тепаликдаги ўша батареянинг олдини боришди.

– Бу кимнинг ротаси? – деб сўради Багратион ўқ-дор қутилари олдида турган фейерверкердан.

У: «Кимнинг ротаси?» – деб сўраган бўлса ҳам, аслида «Ҳалитдан юракларинг пўкиллаётибдимми?» – демокчи эди. Фейерверкер буни фаҳмлаб олди.

Сап-сарик, юзини сепкил босган фейерверкер «ростлан» туриб, баланд овоз билан: – Капитан Тушининг ротаси, жаноби олийлари, – деб жавоб берди.

– Ҳа, ҳа, – деди Багратион ниманидир ўйлаб, сўнгра тўравалари олдидан ўтиб, энг четдаги тўпнинг олдига борди.

У келиши биланок, тўп гумбурлаб, унинг ва ёнида одамларнинг қулогини қоматга келтирди ва тўпни бирдан чулғаб олган тутуни орасида шошиб-пишиб зўр бериб тўпни аввалги жойига итараётган артиллериячилар намоён бўлди. Кенг елкали, норғул, тўп тозалайдиган чўтка кўтарган биринчи номер аскар бир сақраб ўзини ғилдиракнинг олдига олди. Иккинчи номер аскар қўллари қалтираб, тўпнинг отига ўқ солар эди. Бироз букчайган пақанарок офицер Тушин:

¹ Фейерверкер – Чор Россияси армиясида артиллерия унтер-офицери.

тўпнинг пишангига қоқиниб, генерални кўрмасдан, кўзини кичкина қўли билан қоплаганича олдинга югуриб чиқди.

У ингичка товушини кичкина гавдасига келишмайдиган бир тарзда йўгон қилишга ҳаракат қилиб:

Яна икки чизик юқорироқ олгин, худди ўзига тегади, – деб қичқирди. – Иккинчи, – деб чийиллади. – Титигини чиқар, Медведев!

Багратион уни олдига чақирди. Тушин ҳарбийларча эмас, худди фотиҳа бераётган руҳонийдай, уч бармоғини шапкасининг соябонига қўйиб, генералнинг олдига келди. Тушинга сойликни тўпга тутиш топширилган бўлса ҳам, у тепалиқдан кўриниб турган Шенграбен кишлоғини ёндирадиган ўққа тутмоқда эди, чунки бу Қишлоқдан сал пастрокда кўпгина француз аскарлари ҳаракат қилмоқда эди.

Тушин ҳеч ким қаерга ва қанақа ўқлар отишни буюрган эмас, лекин ўзининг яқин кўрган кишиси фельдфебель Захарченко билан маслаҳатлашиб, шу кишлок ёндириб юборилса яхши бўлар эди, деган қарорга келган эди. Багратион офицернинг ҳисоботини эшитиб, «яхши», деб бир нарсани ўйлаб кўраётгандай, яққол кўриниб турган жанг майдонини кўздан кечира бошлади. Французлар ўнг томондан анча яқинлашиб қолган эди. Киев полки турган тепалиқнинг этагидаги сойликдан юракни ваҳимага соладиган қасурқусур милтиқ товушлари эшитилди ва бош штаб-офицери яна ҳам ўнгротдан, драгун полкининг орқасидан бизнинг канотимизни айланиб ўтаётган француз колоннасини кўрсатди. Чап томон ўрмонзор эди. Князь Багратион ўртадаги икки батальонни ёрдам учун ўнг томонга юборишни буюрди.

Бош штаб-офицери, агар бу икки батальон бу ердан кетса тўплар ҳимоясиз қолажанини айтган эди, князь Багратион унга хўмрайиб қаради-ю, индамади. Князь Андрейнинг назарида, бош штаб-офицерининг гапи тўғри бўлиб, дарҳақиқат, бунга қарши бир нима дейишнинг ўрни йўқ эди. Лекин шу пайт, сойликда турган полк командирининг альянтанти, французларнинг жуда катта кучи пастдан келаётгани, полк жанговар сафи бузилиб Киев гренадёрлар

полкига томон чекинаётгани ҳақида хабар келтирди. Князь Багратион полкнинг ўша томонга чекинганини маъқуллаганига ишора қилиб, бош ирғади. У отини битта-битта кадам ташлатиб, ўнг томонга борди-да, французларга ҳужум қилиш тўғрисида буйруқ бериб, адъютантини драгун полкига юборди. Бироқ юборилган адъютант ярим соатдан кейин, драгун полкининг аллақачон жарликнинг у томонига чекингани ҳақида хабар олиб келди. Французлар унинг полкини қаттиқ ўққа тутган экан, полк командири одамлар бекорга нобуд бўлмасин, деб аскарларини ўрмонга киргизиб юборибди.

– Яхши! – деди Багратион.

У батареянинг олдидан энди жўнаган эдики, сўл томондаги ўрмондан ҳам милтиқ овозлари эшитилди: князь Багратион сўл қанот узок бўлгани учун ўзи бормаи, Жерковни юбориб, ўша Браунауда полкини Кутузовнинг кўригидан ўтказган кекса генералга ўнг қанотимиз душманни узок тутиб тура олмаслиги эҳтимоли борлиги учун мумкин қадар тезроқ жарликнинг у томонига чекинишини тайинлади. Тушин батареяси билан уни химоя қилиб турган батальон эсдан чиқиб қолди. Князь Андрей князь Багратионнинг командирлар билан гаплашаётган гапларига ва уларга бераётган амр-фармонларига диққат билан қулоқ солар экан, шунини пайқади ва шунга ҳайрон бўлдики, князь Багратион ҳеч қандай буйруқ бермай, фақат заруран, тасодифан, ундан ижозатсиз айрим командирларнинг ихтиёри билангина қилинган ишларни маъқуллаш билан гўё ўзи ҳам шундай буйруқ бермоқчи бўлганлигини кўрсатмоқчи бўлар эди. Князь Андрей шунини ҳам пайқадики, гарчи бўлаётган ишлар тасодифий ва бошлиқнинг ихтиёридан ташқари қилинаётган бўлса ҳам, князь Багратионнинг шу ерда ҳозир бўлишининг ўзиёқ катта фойда етказар эди. Асабийлашган командирлар Багратионнинг олдига келганда босилишар, аскарлар билан офицерлар унга баланд овоз билан салом беришар эди; у ҳозир бўлган жойда аскарларнинг руҳи кўтарилар ва, афтидан, унинг олдида ўзининг жасурлигини кўрсатишга ҳаракат қилишар эди.

XVIII

Князь Багратион ўнг қанотимизнинг энг баланд жойига чиқди-ю, кейин қасур-кусур ўк товушлари эшитилаётган жарга томон туша бошлади. Бу ерда порох тутунидан ҳеч нарса кўринмас эди. Улар жарга тушиб борган сари, тутун куюклашиб ҳеч нарса кўринмаса ҳам, лекин ҳақиқий жанг майдони яқинлашаётганлиги кўпроқ билинар эди. Йўлда ярадорлар кўрина бошлади. Бошидан ўк еган яланг бош бир аскарни икки аскар қўлтигидан кўтариб олиб борар эди. Ярадор хириллар ва тупурар эди. Ўк унинг огзи ёки томогига теккан бўлса керак. Яна бир ярадор қуролсиз, ўзи якка, бардам кадам ташлаб ҳозиргина ўк теккан ва шинелига қон шовуллаб оқаётган қўлини силкиб-силкиб вой-войлаб келмоқда эди. Унинг афти азоб чекаётгандан ҳам кўра, кўпроқ кўрққанга ўхшар эди. У ҳозиргина ўк еган эди. Князь Багратион штаб аскарлари билан йўлни кесиб ўтиб, сойликдан пастга туша бошлаганда ён бағирликда ётган бир неча аскарни кўрди, яна бир тўп аскар учради, уларнинг ичида ярадор бўлмаганлар ҳам бор эди. Аскарлар ҳансираб тепаликка чиқиб боришар, генерални кўриб ҳам қўлларини силкитиб қаттиқ-қаттиқ гапиришар эди. Пастликдан тутун ичида қатор бораётган аскарларнинг кулранг шинеллари кўрина бошлади ва офицер Багратионни кўриб, кетиб бораётган аскарларни қайтармоқчи бўлиб, уларнинг кетидан чопиб кичқирди. Багратион унда-бунда ўк отилиб, кичкирик ва буйруқ товушларини босиб турган аскарлар сафига қараб борди. Ҳамма ёқни порох тутуни босиб кетган эди. Аскарларнинг юзи порохдан қорайиб кетган, ўзлари ғайратга кирган эди. Бири сумба урар, иккинчиси милтиққа дори солар ва сумкадан ўк олар, учинчиси милтиқ отар эди. Лекин ер-кўкни босиб кетган тутунни шамол олиб кетмаганлиги учун улар кимга қараб ўк отаётганини билиб бўлмас эди. Тез-тез гувуллаган ва чийиллаган товушлар эшитилар эди. Князь Андрей тўпланиб турган аскарларга яқинлашар экан: «Бу нима экан? – деди ўзича. – Олдинги қатор десам, тўпланиб туришибди! Хужум қиляпти десам, кимирлашмаётибди: ўзини мудофаа қилгани тўпланишган десам,

туришлари нотўғри».

Полк командири бўлмиш озгин, кўринишдан заифгина, ковоги кўзининг ярмидан кўпини қоплаб, уни эзгу бир киёфага киргизган чол мулойим табассум билан князь Багратионнинг олдига келди ва уни худди азиз меҳмонидай қарши олди. У князь Багратионга ўз полкига қарши французларнинг отлик аскарлари хужум қилганини ва бу хужум қайтарилган бўлса ҳам, лекин полк аскарларининг ярмидан кўпи нобуд бўлганини билдирди. Полк командири полкида бўлган ҳодисага ўзича ҳарбий ном бериб, хужум қайтарилди деди, лекин шу ярим соат давомида полкида нима ҳоллар рўй берганини ўзи ҳам билмас ва полки французларнинг хужумини қайтардимиз ёки хужум натижасида тор-мор бўлдими – буни аниқ айтолмас эди. У бошида фақат шуни билдики, бутун полкка замбарак ўқи ёки гранаталар¹ ёғилиб, одамларга тега бошлади ва кейин кимдир «отликлар» деб қичқирди-ю, бизнинг аскарларимиз ўқ ота бошлади. Улар шу вақтгача аллақачон кетиб қолган отлик аскарларга эмас, балки сойликда пайдо бўлиб, бизнинг аскарларимизни ўққа тутаётган француз пиёда аскарларига қараб отишмоқда эди. Князь Багратион худди бу нарсалар кўнглидагидай бўлганига ва шундай бўлишини кутганига ишора қилиб, бош иргади. У адъютантга қараб адирдан олтинчи ўқчи полкининг ҳали йўлда учраган икки батальонини олиб келишини буюрди. Князь Андрей шу пайт князь Багратионнинг юзида пайдо бўлган ўзгаришни кўриб, ҳайратда қолди. Унинг юзи худди иссиқ кунда ўзини сувга ташламоқчи бўлиб, сувга томон сўнгги қадамни босаётган кишининг юзидек бир фикр ва зўр қатъиятни ифода қилар эди. Кўзлари ҳам илгаригидай нурсиз, уйқудан қолган кишининг кўзидай эмас, ўзини чуқур фикр қилаётгандай кўрсатишга ҳам ҳаракат қилмас: у ҳамон боягидай осойишта ва салмоқли ҳаракат қилса ҳам, қарчиғайники сингари ўткир кўзлари ҳеч нарсада тўхтамай ўйнар ва бир қадар нафратомуз олға боқар эди.

Бу ер жуда хавфли бўлганлиги учун полк командири

¹ Граната (италиянча: granata < лотинча: granatus – донадор) – портловчи модда тўлдирилган артиллерия снаряди.

князь Багратионнинг бу ердан кетишини сўраб ёлворар эди. «Шундоқ қилинг, жаноби олий, худо ҳақи! – деди бошқа томонга ўгирилган штаб-офицерга сўзимни қувватла, дегандай қараб. – Мана кўрдингизми». У атрофда тинмай ғувуллаб, чийиллаб турган ўқларга ишора қилди. У қўлига болта олган хўжайинига «биз ўрганиб қолганмиз, қўйинг, сизнинг қўлингиз каваради», деяётган хизматкордай ёлвориб, зорланиб гапирар эди. У гўё ўзига ўқ тегмайдигандай гапирар ва унинг ярим ёпиқ кўзлари бу сўзларини яна ҳам ишонарлироқ қилиб кўрсатар эди. Штаб-офицер ҳам полк командирининг сўзига қўшилди, лекин князь Багратион уларнинг сўзига жавоб бермай, келаётган икки батальонга жой бериш учун ўқ отишни тўхтатиб, ўрин бўшатишни буюрди. У гапирётган вақтида бирдан қўзғалган шамол жарни қоплаб турган тутунни чап томонга олиб кетди-ю, рўпарадаги адир ва ундан шу томонга қараб келаётган французлар баралла кўриниб қолди. Ҳамма бирдан паст-баланд адирдан иланг-биланг бўлиб, биз томонга тушиб келаётган француз колоннасига тикилиб қолди. Аскарларнинг пахмок шапкаларини очик кўриш, офицерларни аскарлардан фарқ қилиш мумкин бўлиб қолди: байроқларнинг пирпираб сопига урилиши кўриниб турар эди.

Багратионнинг штаби ахлидан кимдир:

– Келишини қара-я! – деб қўйди.

Колоннанинг боши жарга тушди. Тўқиниш бу томондаги ён бағирликда бўлиши керак эди...

Жанг қилган полкимизнинг қолган-қутгани шошиб-пишиб сафланди-ю, ўнг томонга қараб кетди: уларнинг ўрнига битта-яримта қолган соддатларни ҳайдаб, олтинчи ўқчи полкнинг икки батальони келиб ўрнашди. Булар ҳали Багратионга яқинлашмасданоқ уларнинг бараварига ташлаётган оғир кадам товушлари эшитилиб турар эди. Кулча юзли, барваста, Тушин батареяси турган тепаликдаги ўша қападан югуриб чикқан рота командири сафнинг чап томонидан, Багратионнинг яқинрогидан тиржайганича кадам ташлаб борар, у, афтидан, шу тобда бошлиқларнинг олдидан бошлаб кадам ташлаб ўтишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди.

У йўгон оёқларини худди ерга теккизмагандай енгил-енгил одим отиб, ўзини «ростлан» вазиятида тутишдан ҳеч қийналмай, шу енгил ҳаракати билан оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган аскарлардан ажралиб, ҳарбийларга хос ғурур билан борар эди. У ёнига яланғоч ингичкагина қилич (куролга ҳам ўхшамайдиган эгри бир қиличча) осиб олган, гоҳ бошлиқларга томон ва гоҳ бутун гавдаси билан ўтирилиб, лекин қадамини янглиштирмасдангина орқасига қарар эди. У бошлиқларнинг олдидан жуда бошлаб ўтишга жон-жаҳди билан тиришаётганга ва буни қойил қилаётганлигини ҳис қилиб, ўзи ниҳоятда хурсанд бўлаётганга ўхшар эди. У худди ҳар қадамда ўзича «Левоу... левоу... левоу...» – деяётганга ўхшар, буюм ҳалта, ярок-аслаҳадан оғирлашиб қатор бораётган ва бир-бирига ўхшамаган, лекин ҳаммасининг ҳам юзида жиддий бўлган бу юзларча аскарнинг ҳар бири ҳам шу мақомда қадам ташлаб, ичида «левоу... левоу... левоу...» – деб бораётгандай туюлар эди. Семиз майор ҳансираб ва чалакам-чатти қадам ташлаб, йўл бўйидаги бутани айланиб ўтди: кейинда қолган аскар энтиқиб, лапашанглигидан, орқада қолганидан қўрқиб лўкиллаганича ротага етиб олди. Тўп ўқи Бағратион билан штаб аскарларининг тепасидан ғувуллаб ўтиб, барабар қадам ташлаб бораётган аскарлар колоннаси устига тушди. Рота командирининг ифтихор билан: «Сафланинг» – деган товуши эшитилди. Аскарлар тўп ўқи тушган жойдан ниманидир айланиб ўтишди, ҳалок бўлганларга қараб кейинда қолган новча, кекса, нишонли унтер-офицер чопкиллаб сафига етиб олди-ю, бир ирғиб оёғини бошқаларга тўғрилаб, жаҳл билан яна орқага қараб қўйди. Таҳликали бир қиёфада гурсуллаб ерга тушаётган қадам товушлари орасидан «Чап... чап... чап...» – деган садо эшитилаётгандай туюлар эди.

– Офарин, йигитлар! – деди князь Бағратион.

Сафлардан «Хизматга тайёрмиз... жаноб...» деган садо эшитилди. Сўл томонда бораётган ковоғи солиқ аскар қичқириб ўтар экан, худди: «Ўзимиз биламиз», дегандай қилиб, Бағратионга қаради; яна бир аскар, қарасам кейинда қоламан, деб қўрққандай, қарамасдан, оғзини катта очиб

кичкириб ўтди.

Тўхташ ва буюм халталарини елкадан тушириш тўғрисида буйруқ берилди.

Багратион ҳозиргина олдидан ўтган аскарлар сафини айланиб ўтиб, отдан тушди. У отининг жиловини казакка тутқазиб, чакмонини ечиб берди. Кейин оёқларини ростлаб, бошидаги телпагини тузатиб кўйди. Олдинда офицерлари келаётган французлар колоннасининг боши адирнинг эстагида кўринди.

Багратион баланд кескин товуш билан:

– Худо ёр бўлсин! – деб аскарлар сафига қайрилиб бир қаради-ю, кейин сал-сал кўл ташлаб, худди пиёда юргани кийналаётгандай одим отиб, паст-баланд ердан олға қараб кетди. Князь Андрей Багратионни қандайдир бир зўр куч олға олиб бораётганини сезиб терисига сиғмай кетди¹.

Французлар яқинлашиб қолган эди: Багратионнинг ёнида бораётган князь Андрей французларнинг елкадан тортиб боғланган қайишларини, қизил эполетларини баралла кўрар, ҳатто уларнинг юзларини бир-биридан ажрата олар эди. (У кекса бир француз офицери майиб оёгини судраб, буталарни ушлаб тепаликка зўрға чиқиб бораётганини аниқ кўрди.) Князь Багратион бошқа ҳеч қандай буйруқ бермасдан, индамаганича сафнинг олдида борар эди. Бирдан французлар сафидан битта ўк чиқди, унинг кетидан яна битта, яна... ва уларнинг бузилган сафидан тутун кўтарилиб, қасирқусур бошланиб кетди. Бизнинг одамлардан бир неча киши, шу жумладан, ифтихор билан шахдам кадам ташлаб бораётган кулча юзли офицер ҳам кулади. Французлар томонидан биринчи ўк чиқиши биланоқ, Багратион орқасига қаради-ю,

¹ Худо ёр бўлсин! – деб аскарлар сафига қайрилиб бир қаради-ю, кейин сал-сал кўл ташлаб, худди пиёда юргани кийналаётгандай одим отиб, паст-баланд ердан олға қараб кетди. Князь Андрей Багратионни қандайдир бир зўр куч олға олиб бораётганини сезиб терисига сиғмай кетди – Тьер (руслар катта жасурлик кўрсатишди; урушда жуда кам учрайдиган ходиса бўлди, икки пиёда кўшин бир-бирига қарши юрди-ю, то тўқиниш бўлгунча биронтаси ҳам ён бермади) деган ўша хужум шу ерда бўлган эди. Бу хужум тўғрисида Наполеон эса Муқаддас Елена оролида бундай деган эди: Бир неча рус батальони довиюрлик кўрсатди.

«Ура!» – деб кичкирди.

«Ура-а-а-а!» садоси бизнинг сафлар бўйлаб чўзилиб кетди-ю, аскарларимиз князь Багратиондан ва бир-бирларидан ўтиб, ёпирилиб, сафи бузилган французларнинг кетидан гуруллашганича адир этагига қараб чопишди.

XIX

Олтинчи егер полкининг хужуми ўнг қанотимизнинг чекинишига имконият берди. Шенграбен кишлогини ёндириб юборишга улгурган Тушиннинг унутилган батареяси марказга қараб келаётган французларни тўхтатди. Французлар шамол гуруллатиб юборган ёнғинни ўчириш билан овора бўлганда, бизнинг аскарларимиз бундан фойдаланиб, чекинишди. Марказдаги аскарларимиз жарликдан жадал ҳаракат билан тўполон қилиб ўтишди, шундоқ бўлса ҳам, ҳарбий гуруҳлар бир-бирига аралашиб кетмади. Лекин Ланн бошчилигидаги французларнинг катта кучи айни вақтда ҳам хужум қилгани ва ҳам ўраб олгани натижасида Азов ва Подольск пиёда аскарлар полки ҳамда Павлоград гусарлар полкидан иборат бўлган чап қанотимиз тўзиб кетди. Багратион чап қанотимизнинг генерали олдига Жерковни юбориб, тезда чекинишни буюрди.

Жерков қўлини шапкасининг соябонидан олмасдан, чакконлик билан отини буриб чопиб кетди. У Багратиондан кўп ҳам узоққа кетмасдан дармони қуриди. У ваҳимага тушиб, хатарли жойга боргани оёғи тортмади.

У чап қанотимизда турган кўшинларга етганда нарига, яъни отишма бўлаётган томонга бормай, генерал ва бошликларни шу атрофдан, улар бўлмайдиган жойлардан ахтарди ва шунинг учун буйрукни етказа олмади.

Чап қанотнинг қўмондонлиги унвон жиҳатидан катта, яъни генерал бўлганлиги учун ўша Браунауда полкини Кутузов кўригидан ўтказган, Долохов аскар бўлиб хизмат қилган полк командирига топширилган эди. Энг чап қанотнинг қўмондонлиги эса Ростов хизмат қилаётган Павлоград полкининг командирига топширилган эди, шунинг орқасида англашилмовчилик чикди. Ҳар иккала командир ҳам бир-

биридан аччиқланган бўлиб, ўнг қанотимизда жанг бораётган ва французлар ҳужум бошлаган бир вақтда улар бир-бирини камситиш мақсадида мунозара билан банд эдилар. Полклар эса – гусарлар полки ҳам, пиёда аскарлар полки ҳам урушга дуруст тайёр эмас эди. Полкларнинг аскаридан тортиб то генералигача ҳеч ким уруш тўғрисида ўйламай, тинч вақтдаги ишлар билан бемалол машғул бўлиб, отликлар от боқиш, пиёдалар ўтин қилиш билан банд эди.

Асли немис бўлган гусар полковниги генерал юборган адъютантга:

– Мен полковник, у генерал, – деди жаҳлдан кизариб, – нима қилса қилаверсин! Мен гусарларимни қурбон қилмоқчи эмасман. Трубачи!¹.. Чал трубангни, чекинамиз.

Бирок фурсат жуда танг бўлиб қолди. Ўнг томонда, ўртада тўп ва милтик овозлари гумбурларди, Ланн бошчилигидаги француз ўқчилари тегирмоннинг тўғонидан ўтиб, милтик ўқи етмайдиган масофада саф торта бошлади. Пиёда аскарлар полкининг командири одатдагича гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, отининг олдига келди ва отини миниб қоматини баланд кўтарганича, Павлоград полки командирининг олдига кетди.

Полк командирлари ичларида бир-бирларидан жуда аччиқланган бўлсалар ҳам юзаки ҳурмат билан саломлашди.

– Ҳар қандай бўлганда ҳам, полковник, – деди генерал, – мен аскарларнинг ярмини ўрмонда қолдира олмайман, маррани ишғол қилиб, ҳужумга тайёрланинг.

– Мен ҳам сўрайман, генерал, сиз бошқаларнинг ишига аралашманг, – деди полковник кизишиб. – Агар суворий бўлганингизда эди...

– Мен суворий бўлмасам ҳам, рус генералиман, полковник, агар буни билмасангиз...

Полковник кизариб-кўкариб, тўсатдан: – Яхши биладан, жаноби олийлари, – деди қичқирди отини ниқтаб. – Марҳамат қилиб, олдинги қаторни бориб кўрсангиз, бу марранинг тамоман ярамаслигини билар эдингиз. Сизнинг

¹ Труба – баланд очик товуш чиқарадиган пуфлама мусика асбоби. Трубачи – труба чалувчи созанда ёки сигналчи.

хохишингизни деб мен ўз полкимни кириб ташлатаманми?

– Унча катта кетманг, полковник. Мен ўз хохишимни деб иш қилаётганим йўқ, бундай дейишга йўл ҳам қўймайман.

Генерал ботирлик важдан бел ушлашиб кўриш хусусида полковникнинг таклифини қабул қилиб, кўкрагини кўтарди-да, ковоғини солиб, у билан бирга, худди бу бахс нифок олдинги қаторда, яъни ўқ ёғилиб турган жойда ҳал бўладигандай, олдинга қаторга қараб кетди. Иккови олдинги қаторга етиб келди, уларнинг бошларидан бир неча ўқ визиллаб ўтди, иккови ҳам индамай тўхтаб қолди.

Олдинги қаторни келиб кўришнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки улар турган ҳалиги жойнинг ўзиданок бу бутазор-у жарликларда кавалериянинг¹ иш кўриши ҳам мумкин эмаслиги ва французлар чап қанотдан айланиб ўтаётганлиги яққол кўриниб турар эди. Генерал билан полковник, қани, ким юраклироқ экан деб худди ҳозир тепишадиган хўрозлар сингари бир-бирга гўдайиб туришар эди. Иккови ҳам сир бой бермади. Гаплашадиган гап бўлмагани, бир-бирининг ўқ остидан аввал сен қочдинг, дейишига баҳона топилишни истамагани учун агар шу чоғ орқадаги ўрмондан қасурқусур милтик товуши ва бўғик дод-фарёд овозлари эшитилмаганда эди, иккови бир-бирининг довураклигини синаб узок турган бўлар эди. Французлар ўрмонда ўтин қилаётган аскарларга ҳужум қилишган эди. Энди гусарларнинг пиёда аскарлар билан биргаликда чекиниши мумкин бўлмай қолди. Уларнинг чапга томон чекинадиган йўлини французлар тўсди. Энди паст-баландлик деб ўтирмасдан, йўл очиш учун ҳужум қилиш зарур бўлиб қолди.

Ростов хизмат қилаётган эскадрон эндигина отланган эди, душман яқинлашиб қолди. Энс кўпригида содир бўлгандай, яна эскадрон билан душман юзма-юз келиб қолди, яна уларнинг орасида ҳаётни мамотдан ажратадиган чизик сингари у томони номаълум ва кўркинчли бўлган чизикқина турар эди. Ҳамма шу чизикни ҳис қилар ва бундан ўтамизми-йўқми, ўтганда қандок ўтамиз, деган савол одамларни

¹ Кавалерия – отлик қўшин.

хаяжонга солар эди.

Полковник отланган эскадрон олдига келди, офицерларнинг саволларига жеркиб жавоб берди ва ўз гапини ўтказаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, аллақандай бир буйруқ берди. Ҳеч ким тайинли бир нарса демаган бўлса ҳам, бутун эскадронда, хужум қилар эмишмиз, деган гап тарқалди. Саф бўлиш ҳақида буйруқ берилди. Сўнгра қиличлар визиллаб киндан суғурилди. Лекин ҳануз ҳеч ким ўрнидан кимирламас эди. Чап қанотда турган пиёда аскарлар ҳам, гусарлар ҳам, бошликлари нима қилишларини ўзлари ҳам билмаётганликларини сезишди ва бу иккиланиш кайфияти кўшинларга ҳам ўтди.

Гусар ўртокларидан хужумнинг таърифини кўп эшитган Ростов унинг гаштини суриш пайти келганини сезиб, «тезроқ бўла қолса-чи», деб ошиқар эди.

– Худо ёр бўлсин, йигитлар, – деди Денисов баланд овоз билан, – от қўйинглар!

Олдинги сафдаги отлар ҳаракатга тушди. Грачик бошини силкиб, ўзи юриб кетди.

Ростов ўнг томонда ўз гусарларининг олдинги сафларини кўрди. Ростов улардан анча олдинда қорайиб турган нарсани кўриб, нима эканини ажрата олмас ҳам, душман деб тахмин қилди. Узоқлардан милтиқ овозлари эшитилар эди.

– Отларнинг қадами тезлатилсин! – деган буйруқ эшитилди. Ростов Грачикнинг тобора учиб бораётганлигини ҳис қилди.

У Грачикнинг чопкир чиқишига кўзи етган эди: ҳозир эса борган сайин вақти чоғ бўлиб борар эди. У узоқдаги якка бир дарахтни кўзлаб қўйди. Бу дарахт аввал узоқда, ўша дахшатли кўринган чизикнинг ўртасида эди, мана энди бу чизикдан ўтишди ҳам, лекин ҳеч қандай дахшат йўқ, аксинча, борган сайин ҳамманинг юраги дадилроқ бўлиб, руҳи кўтарилмоқда эди. Ростов қиличининг дастасини сиқиб ушлар экан, бир уриб, икки бўлиб ташлайман деб ўйлар эди.

– Ур-р-а-а-а!! – деган садо янгради.

Ростов Грачикнинг бикинига шпорини ниқтар экан,

«Қани, юрагинг бўлса, менга бир рўпара келиб кўр-чи», деди-да, отини бошқалардан ўздириб, бошини кўйиб берди. Олдинда душман кўриниб қолди. Бирдан эскадронга катта-кон супурги теккандай бўлди. Ростов урмоқчи бўлиб, қиличини кўтарди-ю, лекин шу чоғ олдинда от чопиб бораётган аскар Никитенко ажралиб кетди. Ростов ўзи худди тушда-гидай, ғайритабиий бир сурат билан олға бораётган бўлса ҳам, жойидан қимирламаётгандай ҳис қилди. Орқасида келаётган таниш гусар Бондарчук унга ўзини уриб олди-ю, хўмрайиб қаради. Бондарчукнинг оти хурқиб, унинг ёнидан ўтиб кетди.

«Нима бўлди? Нега ўрнимдан қимирламайман? Мен йиқилдим, ўлдим...» – деб Ростов бир онда ўзига ҳам савол берди, ҳам жавоб. У майдонда ўзи яққа қолган эди. Ҳалигина кўз олдида ҳаракат қилаётган отлар билан гусарлар ўрнида у факат кора ер-у яйдок саҳрони кўрар эди. У иссиқ кон устида ётар эди. «Йўқ, мен ярадор бўлибман-у, от ўлибди». Грачик олдинги оёғи билан туришга интилган эди-ю, йиқилиб Ростовнинг оёғини босиб қолди. Отнинг бошидан қон оқмоқда, от ҳарчанд уринса ҳам, ўрнидан туролмас эди. Ростов ҳам ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қиличи эгарга илиниб қолган экан, у ҳам йиқилди. Бизнинг кўшинлар қаёқда-ю, французлар қаёқда – сира била олмас эди. Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ.

У оёғини отнинг остидан тортиб олиб, ўрнидан турди. «Икки кўшинни бир-биридан ажратиб турган ўша чизик қайси томонда қолди экан?» – деб ўзидан сўради-ю, бу саволга жавоб бера олмади. «Менга бирон фалокат бўлмадимикин? Шундай ҳодисалар бўлармикин? Бўлганда нима қилиш керак экан? – деди ўрнидан туриб ўзича. Шу чоғ қарахт бўлиб қолган чап қўлида бир нарса осилиб тургандай туюлди. Унинг панжалари ҳеч нарсани сезмас эди. У панжасига қараб ўқ теккан жойини қидирди. «Мана, одамлар келаётибди, – деди чопиб келаётган бир неча кишини кўргач, хурсанд бўлиб, – менга ёрдам беришади». Бу одамлардан олдинда кўк шинель, ғалати чарм шапка кийган, офтобда қорайиб кетган, қирғийбурун бир киши чопиб келар эди.

Унинг кетидан икки киши, яна бирмунча киши чопмоқда эди. Булардан бири тушуниб бўлмайдиган галати бир тилда бир нима деди. Кейинда келаётган ва ўшанака шапкалар кийган одамлар орасида бир рус гусари кўринди. Уни кўлидан ушлаб олишган, отини оркасидан етаклаб келишар эди.

«Бизнинг гусарни асир олишибди-да... Ҳа. Нахот мени ҳам асир олишса? Булар қандай одамлар экан? – дер эди Ростов кўзларига ишонмай... – Нахот булар французлар бўлса?» У яқинлашиб келаётган французларга қаради. Гарчи бундан бир дақиқа илгари шу французларни чопиб ташламоқчи бўлиб, от қўйиб келаётган бўлса ҳам, ҳозир уларнинг яқинлашуви шу қадар даҳшатли бўлиб қолдики, у ҳатто ўз ўзига ишонмай қолди. «Булар кимлар? Нега чопиб келаётибди? Нахот менинг олдимга келаётган бўлса? Нахот чопиб менинг олдимга келаётган бўлса? Нега? Мени ўлдирганими? Мени, ҳамма яхши кўрадиган мени-я?» У онасининг, уй ичидагиларнинг, ўртоқларининг ўзига бўлган муҳаббатини эслади ва душманнинг ўлдириш нияти мумкин бўлмагандай туюлди. «Балки, ўлдирад ҳам!» У кимирламасдан, ўзининг қай аҳволга тушиб қолганини ҳам билмасдан, ўн лаҳзача туриб қолди. Олдинда келаётган қирғийбурун француз шу қадар яқинлашиб қолдики, ҳатто унинг юз кийфасини кўриш ҳам мумкин эди. Ростов бу ёт, кизишган, найза ўқталиб, тин олмай чаққонлик билан келаётган одамнинг башарасидан кўркиб кетди. У тўппончасини ёнидан олди-ю, французга қараб ўқ узиш ўрнига, тўппончани унга томон улоқтириб ташлади-да, дармони етгунча чопиб, буталар орасига кириб кетди. У Энс кўпригига борганидаги шубҳа ва кураш туйғуси билан эмас, балки итдан кўрққан қуён туйғуси билан қочди. Шу пайтда унинг кўзига фақат ёш жони-ю бахтиёр ҳаётигина кўринар эди. У марзалардан ирғиб, сақраб, оқариб кетган, эзгу ва ёш юзини ҳар замон орқага ўтириб қарар экан, бутун вужуди жувуллашиб гўё учиб борар эди. «Йўқ, қарамаганим яхшироқ», – деб ўйлади, лекин буталарнинг олдига келганида яна орқасига қаради. Французлар кейинда қолишибди. Ростов орқа-

сига қайрилиб караганда, олдинда йўртиб келаётган француз хатто секин юра бошлади ва орқасига караб ўртокларига бир нима деб кичкирди. Ростов тўхтади. «Йўк, мен янглишгандирман, – деди ўзича, – улар мени ўлдирмокчи эмасдир». Унинг чап қўли худди икки пудлик тош осилгандай оғир эди. У ортик югура олмади. Француз ҳам тўхтаб, уни нишонга олди. Ростов кўзини юмиб энгашди. Икки ўк бирин-кетин ёнидан ғувуллаб ўтди. У бутун кучини тўплаб, чап қўлини ўнг қўлига олди-ю, буталарга томон чопди. Бу буталар орасида рус ўкчилари бор эди.

XX

Ғафлатда қолиб ўрмонда душманга дуч келган пиёда аскарлар полки ўрмон ичидан қочиб чиқа бошлади, роталар бир-бирига аралашиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди. Қапалаги учган бир аскар урушда жуда хунук эшитиладиган: «Йўлни кесишди!» – деган беҳуда гапни айтиб қўйди ва бу ваҳима гап бирпасда ҳаммага тарқалиб кетди.

Қочиб бораётган аскарлар:

– Ўраб олишибди! Йўл йўк;! Хароб бўлди! – деб кичкирар эдилар.

Полк командири орқа томондан ўк товуши ва шовқин-суронни эшитгани заҳоти полкнинг дахшатли аҳволда қолганини билди. Полк командири, мен шунча йил хизмат қилиб, бошқаларга намуна бўлиб келган, ҳеч қачон ножўя иш қилмаган бир офицер бўлдим-у, энди бошликлар олдида бўшанглик ва хато иш қилишда айбланаманми, деган ваҳима билан тўнг суворий полковникни ҳам, ўзининг генераллик унвонини ҳам унутиб, хавф-хатар ва жони ҳам кўзига кўринмай, эгарнинг қошидан маҳкам ушлаб, отига камчи бериб, ёғилиб турган ва бахтига ёнидан ўтиб кетаётган ўқлар остида полкка караб кетди. Унинг бирдан бир мақсади нима ҳодиса рўй берганини билиш, агар бирон хато қилган бўлса, қандай қилиб бўлмасин, ёрдам бериш ва ўша хатони тузатиш, йигирма икки йил йиллик хизмати давомида сира гап эшитмай, бошқаларга ибрат бўлиб келиб, эндиликда айбдор бўлиб қолмаслик эди.

У французлар орасидан эсон-омон ўтиб, ўрмоннинг нариги томонидаги майдонга чиқди. Бу ўрмондан бизнинг аскарларимиз кочиб ўтиб, буйрукка кулок солмасдан, адирнинг этагига қараб бормоқда эди. Жанг тақдирини хал қиладиган рухий иккиланиш лаҳзаси эди: тарқалиб кетаётган аскарлар ўз командирининг сўзига кулок солишадими ёки бир қараб қўйиб, яна кочиб кетишаверадими? Полк командири илгари аскарлар учун жуда дахшатли бўлган овоз билан шунча кичкирса ҳам, газабдан қизариб-кўқариб қиличини минг силкитса ҳам, аскарлар буйрукка кулок солмай, ўзаро гаплашиб, осмонга қараб ўк узиб, ҳамон кочиб боришар эди. Жанг тақдирини хал қиладиган рухий иккиланишдаги ваҳима томони зўр келди, шекилли.

Генерал кичкириқдан ва порох тутунидан бўғилиб йўталди-да, нима қилишини билмай тўхтаб қолди. Бутун иш қўлидан кетгандай бўлган эди, бироқ бизнинг қўшинларга хужум қиладиган французлар шу пайт тўсатдан негадир орқага қараб кочиб, ўрмоннинг этагида гойиб бўлиб кетди ва ўрмонда рус ўкчилари пайдо бўлди. Бу ўрмонда яқка ўзи жанговар сафини бузмасдан турган ва ўрмоннинг четидаги зовурга тушиб олиб, тўсатдан французларга хужум қилган Тимохин ротаси эди. Тимохин французларга шундай астойдил ва шундай дахшат билан хужум қилди, қўлида биттагина қилич билан душманга қараб шундай отилдики, французлар гангиб қолиб, қуроолларини ташлаб қочишди, Тимохиннинг ёнида чоғиб кетаётган Долохов бир французни рўпарасидан хужум қилиб ўлдирди ва таслим бўлган офицернинг ёқасидан ушлаб олди. Қочиб келаётган аскарлар қайтди, батальонлар тўпланди ва чап канотимизни иккига бўлаёзган французлар бир нафасга орқасига суриб ташланди. Заҳира қисмлар уларга қўшилиб олишди ва қочоклар тўхтади. Полк командири роталар чекиниб ўтиб бораётган кўприк олдида майор Экономов билан турганида бир аскар келиб, унинг узангисини ушлаб унга энгашди. Аскар кўкимтир мовутдан шинель кийган, орқасида буюм халта бўлиб, бошида шапкаси йўқ эди, боши боғланган ва елкасига француз ўқдон осиб олган, қўлида офицер қиличи

бор эди. Унинг ранги ўчган, оғзининг таноби кочган, кўк кўзлари полк командирига беибо тикилар эди. Полк командири, майор Экономовга буйрук бериш билан овора бўлса ҳам, аскарга беихтиёр қаради.

– Жаноби олийлари, мана иккита ўлжа олдим, – деди Долохов француз киличи билан ўқдонини кўрсатиб. – Мен бир француз офицерини асир олдим. Бир ротани тўхтатдим. – Долохов камоли чарчаганлигидан нафаси тикилар, тўхтаб-тўхтаб гапирар эди. – Бутун рота гувоҳ. Эсингизда бўлсин, жаноби олийлари.

– Яхши, яхши, – деди полк командири ва майор Экономовга қаради.

Лекин Долохов кетмади: боши боғланган рўмолни ечиб, сочида котиб қолган конни кўрсатди-да:

– Бошимга найза тегиб ярадор бўлган бўлсам ҳам, жанг майдонидан чиқмадим. Эсингизда бўлсин, жаноби олийлари, – деди.

Тушин батареяси эсдан чикиб кетган эди. Марказда ҳамон гумбураётган тўп овозларини эшитган князь Багратион жанг тамом бўлаётган вақтдагина навбатчи штаб-офицерни ва ундан кейин князь Андрейни юбориб, батарея мумкин қадар тезроқ чекинсин, деб тайинлади. Тушин тўпларини химоя қилиб турган куч жанг айна кизиган вақтда кимнингдир буйруғи билан кетиб қолган эди, лекин батарея ҳамон отишда давом этди ва французлар химоясиз қолган тўртта тўпнинг ёлғиз ўзи бу қадар дадиллик билан ўқ отишига кўзлари етмагани учунгина уни олишолмаган эди. Улар ҳатто бу батареянинг гумбур-гумбур ўқ отишидан русларнинг асосий кучлари бу ерга тўпланган экан, деб тахмин қилиб, икки мартаба ҳужум қилмоқчи бўлишди ва икки мартабасида ҳам тепаликда химоясиз турган тўрт тўпнинг сочма ўкига дуч келиб, орқага қайтишди.

Князь Багратион кетиб, орадан кўп ўтмай, Тушин Шенграбен қишлоғини ёндириб юборди.

– Ўҳ-ў, тўзиб кетди-ку! Қишлоққа ўт кетди! Тутунни қарагин-а! Хўп иш бўлдими! Тутунни, тутунни қара! – дейишар эди тўпчилар.

Ҳеч қандай буйруксиз ҳамма тўплар ўша ёнаётган кишлоққа қараб ўк отар эди. Ҳар ўк узилганда аскарлар худди хахалагандай: «Балли! Ана бу дуруст! Ўҳ-ў... қойил!» – деб кичкиришар эди. Ёнгин шамолда дарров ёйилиб кетди. Кишлоқнинг у томонидан чиқиб келаётган француз колонналари орқага қайтди, лекин французлар бу муваффақиятсизлик учун ўч олмоқчи бўлгандай, кишлоқнинг ўнг томонига ўнта тўп ўрнатиб, Тушин батареясини тўпга тута бошлади.

Авж олаётган ёнгинни ва французларга отаётган ўқларнинг хато кетмаганини кўриб ёш болалардай хурсандликка берилиб кетган тўпчиларимиз бу тўпларни пайқамай колди: булар аввал иккита ва ундан кейин яна тўртта ўк батареянинг ўртасига тушиб, икки отни кулатганида ўк кутиси ташувчининг оёғини узиб ташлаганидагина буни пайкашди. Шундай бўлса ҳам, тўпчиларнинг руҳи тушмади, лекин кайфиятлари бироз ўзгарди. Ўлган отларнинг ўрнига лафетдаги¹ ортикча отлар қўшилди, ярадорлар четга чиқарилди, тўрт тўп ўша ўн тўпдан иборат бўлган душман батареясига қаратилди. Тушиннинг офицер ўртоғи отишма бошланганидаёқ ҳалок бўлган эди, бир соат ичида қирк тўпчидан ўн етти киши сафдан чиққан эди, шундоқ бўлса ҳам, тўпчилар ҳамон бардам ва руҳан тетик эди. Булар икки маротаба пастда французлар яқин келиб қолганини кўриб, уларни сочма ўққа тутишди.

Кичкинагина Тушин имиллаб ва бесўнақай ҳаракат қилиб хизматчисидан дам-бадам шу қилганимга яна битта чектир, деб трубка сўрар, трубканинг ўтини сочиб, олдинга чопиб чиқар ва кичкина қўлини соябон қилиб, французларга томон қарар:

– Титиғини чиқаринглар, йигитлар! – дер ва тўпнинг винтини² бураб, нишонни тўғрилар эди.

Муттасил гумбурлаётган тўплардан қулоғи қоматга келган ва тўп ҳар гумбурлаганда бир ирғиб тушган Тушин

¹ **Лафет** – тўп ўрнатилган станок.

² **Винт** (немисча: Gewinde – қиркма, резьба) – бурама резьбали стержень; маҳкамлаш мосламаси.

оғзидан калта трубкасини қўймай, тутунда тўплар орасида югуриб, гоҳ тўпни нишонга тўғрилар, гоҳ ўқларни санар, гоҳ ўлган ва ярадор бўлган отларни атмаштириш, қўшиш тўғрисида ингичка, заиф товуш билан кичкириб буйрук берар эди. Унинг чеҳраси тобора очилмоқда эди. Бирон киши ярадор ёки ҳалок бўлгандагина у афтини буриштириб юзини ўтирар ва ўлик ёки ярадорни имиллаб кўтараётган кишиларга жahl билан бакирар эди. Кўпчилиги келишган йигитлардан иборат аскарларнинг ҳаммаси (батарея ротасида ҳамма вақт аскарлар командирдан икки қарич новча-ю, икки баравар йўғон бўлади) нима қилишини билмасдан қолган ёш боладай ўз командирларига қарашар ва командирнинг юзидаги ифода дарҳол уларнинг ҳам юзида акс этар эди.

Гумбур-гумбур, шовкин-сурон иш кистов бўлиб диққат талаб қилиши натижасида Тушин қўрқувни унутган эди, ўлиш ёки ярадор бўлиш ҳақидаги ёқимсиз фикр ҳаёлига ҳам келмас эди. Аксинча, у тобора тетик ва бардам бўлиб бормоқда эди. Унинг назарида, душманни биринчи маротаба қўриб, биринчи ўқ узганига қўп вақтлар бўлгандай, ҳозир турган ери қўпдан таниш ва ўзи шу ерда ўсгандай қўринар эди. У ҳамма нарса ёдида бўлишига, ҳамма нарсани фахмлашига, бир яхши офицернинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қилаётганига қарамай, маст ёки иситмаси баланд кишининг ҳолатида эди.

Теварак-атрофда тўпларнинг гумбурлаши, душман тўп ўқларининг гувуллаши ва урилиши, терлаб-пишиб, кизариб, шошиб ўқ отаётган тўпчилар, одамлар ва отлардан оқаётган қон, душман томонидан чиқаётган тутун (ҳар тутун чиккандан кейин тўп ўқи келиб ерга, одамга, тўпга ёки отга тегар эди) – мана шулардан ҳосил бўлган манзара унинг кўз олдида ҳаёлий бир олам яратдики, бу олам шу пайтда унга лаззат берар эди. Душман тўплари ҳозир, унинг назарида, тўп эмас, балки кўзга кўринмаган кашанда дам-бадам тутун чиқараётган трубка эди.

Тушин тепалиқдан буралиб чиқиб шамол чап томонга учириб кетган тутунни қўриб, ўзича:

– Ана, тагин пуфлади, ҳозир қопток келиб тушади,

кайтариб ўзига от, – дер эди у.

– Нима дедингиз, жаноблари? – деди Ёнида турган фейерверкер унинг нима деганини англай олмай:

– Ҳеч, граната снарядидан¹... – деди Тушин.

«Қани, Матвеевна», – деди Тушин ўзича. У четда турган, жуда қадимдан қолган каттақон тўпни Матвеевна, деб тасаввур қилар эди. Тўплари олдида ивирсиётган французлар унинг кўзига чумоли бўлиб кўринар эди. Иккинчи тўпнинг биринчи номери чиройли ва пианиста аскар унинг тасаввурини тоға эди; Тушин ҳаммадан кўпроқ ўшанга қарар ва унинг ҳамма ҳаракатини кўриб, суюнар эди. Адирнинг этагида гоҳ пасайиб, гоҳ авж олаётган милтиқ товушлари унга худди бировнинг пишиллаб нафас олишидай туюлар эди. У шу товушнинг гоҳ пасайиб, гоҳ авж олишига кулок солар экан: «Ў-ҳў, тагин пишиллаб қолди-ку», – дерди ўзича.

У ўзини новча, ниҳоятда бақувват французларга икки қўллаб тўп ўқи улоктираётган баҳодир деб тасаввур қилар эди.

«Ҳа, Матвеевна, онагинам, бўш келма!» – деди тўп олдида нари кетаётиб. Шу пайт кулоғига:

– Капитан Тушин! Капитан! – деган бегона бир товуш эшитилди.

Тушин капалаги учиб, у ёқ бу ёққа қаради. Бу Тушинни Грунтда маркитантнинг чодирдан ҳайдаб чиқарган ўша штаб-офицер эди. У нафаси тикилиб қичқирди:

– Нима бўлди, эсингизни йўқотдингизми? Сизга чекининг, деб икки марта буюрилса-ю, сиз...

Тушин бошлиққа қўрқиб қарар экан: «Мен уларга нима қилдим экан?» – деб ўйлар эди.

– Мен... ҳеч нарсани... – деди Тушин икки бармоғини шапкасига қўйиб. – Мен...

Бироқ полковник сўзини тамом қила олмади. Ёнгина-сидан ўтиб кетган ўқ уни отнинг устида пусишга мажбур қилди. У яна нимадир демокчи бўлган эди-ю, яна бир ўқ уни

¹ Снаряд (русча: снаряд – асбоб; қурол, тўп ўқи, ёрилувчи бомба) – 1) артиллерия қуролларидан отиладиган ўқ-дори тури; 2) баъзи техник қурилмалар номи; 3) гимнастика асбобларининг умумий номи.

гапдан тўхтатди. Шундан кейин у бурилиб пастга караб от кўйди-ю, узокдан:

– Чекининг! Ҳаммаларинг чекининглар! – деб кичкирди.

Аскарлар кулиб юборишди. Ҳаял ўтмай шу мазмундаги буйрук билан адъютант ҳам келди.

Бу адъютант князь Андрей эди. У Тушин батареяси турган жойга келганда ҳаммадан бурун оёғи синиб лафетидан чиқарилиб кўйилган ва лафетига кўшилган отлар олдида кишнаб ётган отга кўзи тушди. Унинг оёғидан кон буркираб окмоқда эди. Тўп аравалари орасида бир нечта ўлик ётар эди. Князь Андрей тепаликка чиққанида, тепасидан бирин-кетин бир нечта снаряд учиб ўтганда, унинг эти жунжикиб кетди. Кўрқдимми, деган фикр миясига келгач, яна ўзини дадил тутди. «Мен кўркмаслигим керак», деди-ю. тўплар орасига келиб, отидан секин тушди. Буйрукни айтди, лекин қайтиб кетмади. У тўпларни маррадан олиб, бирга кетмокчи бўлди. У Тушин билан бирга французларнинг даҳшатли ўқи остида ўликларни оралаб юриб, тўпларни четга чиқара бошлади.

– Ҳали бир офицер келган эди, дарров қочиб кетди, сизга ўхшаган довьюрак эмас экан, жаноблари, – деди фейерверкер князь Андрейга.

Князь Андрей Тушин билан ҳеч гаплашмади. Улар, бирини бири кўрмагандай, иш билан астойдил банд эдилар. Тўрт тўпдан омон колган иккитасини аравага тиркаб (бузилган иккита тўп қолдирилди), адирнинг этагига томон тушиб бораётган князь Андрей Тушиннинг олдига келди.

– Хайр бўлмаса, – деди князь Андрей унга қўл узатиб.

– Хайр, азизим, – деди Тушин, – хайр, яхши йигит! Соғ бўлинг, азизим, – деди Тушин нима учундир кўзларига ёш тўлгани холда.

XXI

Шамол тинди, қора булутлар уфқдаги порох тутуни билан кўшилиб уруш майдони устини қоплади. Ҳаво хиралашганидан, икки жойда бўлаётган ёнғин шуъласи янада

якколрок кўрина бошлади. Тўп овозлари бироз тинди-ю, лекин ўнг ва орқа томондаги милтиқ товушлари авж олиб тобора яқинлаша бошлади. Тушин ўзининг тўплари билан гоҳ ярадорлар устидан, гоҳ уларни айланиб ўтиб, зўрға ўқдан қутулиб жарга тушганда уни бошликлар ва адъютантлар қарши олди: булар орасида икки маротаба Тушин батареясига юборилиб ҳар икки маротаба ҳам йўлдан қайтган Жерков билан штаб-офицер ҳам боради. Улар ҳаммаси бир-бирига сўз бермай, қаерга ва қандай бориши тўғрисида Тушинга буйруқ берар, уни берилган буйруқдан огоҳ қилар, ундан койир ва унга танбеҳлар қилар эди. Тушин эса, тўпчиларига ҳеч қандай буйруқ бермасдан, негадир ўпкаси тўлиб тургани учун гапиргани кўрқиб, ориқ отини миниб тўпларнинг кетидан борар эди. Гарчи ярадорлар ташлаб кетилсин, дейилган бўлса ҳам, кўп ярадорлар аскарларнинг кетидан эргапар ва тўп аравасига чиқариб олинглар, деб илтимос қилишар эди. Жанг бошланиши олдида Тушин капасидан югуриб чиққан ўша кўркам пиёда аскар офицери корнидан ўқ еган бўлиб, Матвеевнанинг лафетига ётқизиб қўйилган эди. Адир этагида капалаги учган бир гусар юнкер бир қўли билан ярадор қўлини ушлаб Тушиннинг олдига келди-да, лафетига чиқариб олишини сўради.

– Капитан, худо хайр берсин, қўлим контузия¹ бўлган, – деди юнкер ёлвориб, – худо ҳақи, юролмайман. Худо ҳақи!

Бу юнкер, бирон уловга миндириб олинишини кўп илтимос қилган-у, лекин ҳеч ким илтимосини қабул қилмаган, шекилли, у кўрқиб-кўрқиб ва маъюс бир овоз билан:

– Худо ҳақи, айтинг, чиқариб олишсин, – деб яна илтимос қилди.

– Чиқариб олинглар, чиқариб олинглар аравага, – деди Тушин. – Ҳой, тоға, шинелни тагига солиб бер, – деди у сеvimли аскарига. – Э, ярадор бўлган офицер қани?

– Ўлиб колди, қўйиб келдик, – деди кимдир.

– Чиқариб олинглар, ўтиринг, азизим. Шинелни солиб

¹ **Контузия** (лотинча: *contusion* – шикаст, лат ейиш, майдаланиш) – тўсатдан етган зарбдан (масалан, снаряд ёки бомба портлашидан) организмнинг жароҳатланмай лат ейиши, қарахт бўлиши.

бер, Антонов.

Бу юнкер Ростов эди. У бир кўли билан иккинчи кўлини ушлаган, ранги ўчган, жағи худди безгак тутгандай титрар эди. Уни ҳалиги Матвеевна деган тўп аравасига, яъни боя ўлган офицернинг ўрнига чиқариб олишди. Остига солинган шинел конга бўялган экан, Ростовнинг шими билан кўли кон бўлди.

Тушин Ростов чиқиб олган тўп аравасининг олдига келиб:

– Э, азизим, ярадор бўлдингизми? – деб сўради.

– Йўк, кўлим конгузия бўлди.

– Нега унда ҳамма ёгингиз кон? – деди Тушин.

Тўпчи аскар конни шинелнинг енги билан артар экан, худди тўпга сачраётгани учун узр сўрагандай:

– Бу ҳалиги офицердан оқкан кон, таксир, – деди.

Тўпчи пиёда аскарлар ёрдамн билан зўр-базўр тепаликка чиқаришди ва Гунтерсдорф кишлоғига етганда тўхталишди. Коронги тушиб, ўн кадам наригидаги кишини таниб бўлмайдиган бўлиб колган эди, отишма ҳам тина бошлади. Тўсатдан ўнг томонда жуда яқиндан яна кичкирик ва касуркусур ўк узган овозлар эшитилиб колди. Милтик оғзидан чиққан алангалар коронгида ялт-юлт этар эди. Бу французларнинг сўнгги ҳужуми бўлиб, кишлок уйларига кириб олган бизнинг аскарларимиз бунга жавоб бермоқда эди. Ҳамма яна кишлокдан чиқиб кетди. Лекин Тушиннинг тўпларини ўрнидан кимирлатиш қийин эди, шунинг учун тўпчилар, Тушин ва юнкер энди аҳволимиз нима бўлар экан, дегандай индамай бир-бирига карашар эди. Отишма яна тина бошлади ва ён кўчалардан аскарлар вағир-вуғур қилиб чика бошлади.

– Омонмисан, Петров? – деди бири.

– Жуда боладик, оғайни, боладик, энди тумшугини тикмайди, – деди яна бири.

– Қоп-коронги, французлар ўзларини-ўзлари хўп ўкка тутишди-да! Коронгида ҳеч нарсани кўриб бўлмайдди. Сувларинг йўкми?

Французларнинг сўнгги ҳужуми қайтарилган эди. Яна

коп-коронғи кечада гуруллаб бораётган пиёда аскарлар түрт томондан ўраб олган Тушин тўплари қаёкқадир юрнб кетди.

Қоронғида гўё кўзга кўринмайдиган, коп-кора дарё говур, гилдирак ва туёк товушлари билан гувуллаб бир томонга караб оқмоқда эди. Бу говур ичида бошка ҳамма товушлардан кўра, ярадорларнинг инкиллаши ва фиғони коронғи кечада аниқроқ эшитилар эди. Кўшинни чулғаб олган коронғиликда уларнинг фиғон-у ноласидан бошка ҳеч нарса йўққа ўхшар эди. Бироз йўл юрилгандан кейин кетиб бораётган одамлар ташвишга тушиб колди. Оқ от минган кимдир бир неча киши билан ўтиб кетаётиб, бир нима деди.

– Нима деди? Қаёкқа борар эканмиз? Тўхтар эканмизми? Ташаккур билдирдимми? – деган саволлар ҳар тарафдан эшитилди-ю, олдингилар тўхтади, шекилли, тикилинч бўлиб кетди ва тўхтар эмишмиз, деган гап тарқалди. Лой йўлнинг ўртасида ҳамма шундайлигича тўхтаб колди.

Ўт шуъласи кўринди, одамларнинг овози баландрок эшитила бошлади. Капитан Тушин ротага амр-фармонини бериб, яра боғлаш пунктини ахтариш ёки юнкерга доктор топиб келиш учун бир аскарни юборди-да, ўзи йўл бўйидаги аскарлар ёққан гулханга келиб ўтирди. Ростов ҳам бир илож қилиб гулханга келди. У, оғриқдан, совуқ ва намликдан худди безгак тутгандай титрар эди. Уйқу енгаётган бўлса ҳам, зиркираётган қўлини қаерга қўйишини билмай, ухлай олмас эди. У кўзини гоҳ юмар, гоҳ, назарида, кип-қизил кўринаётган гулханга қарар, гоҳ ёнида чордана қуриб, букчайиброк ўтирган Тушинга назар ташлар эди. Унинг азоб чекаётганини сезиб, ичи ачиётган Тушин унга маъюс кўзлари билан термилар эди. Тушин жон-дили билан ёрдам беришга тайёр-у, лекин ноилож эканлигини Ростов сезиб турар эди.

Теварак-атрофдан келиб-кетаётган, ўрнашаётган пиёда аскарларнинг қадам товушлари ва говурлари эшитилиб турар эди. Одамларнинг говури, қадам товушлари, от туёкларининг лойда шапиллаши ва яқин-йироқда аскарларнинг қарсиллашиб ўтин ёриш овози гоҳ авж олиб, гоҳ сусайиб турган бир гувуллашга айланган эди.

Кўзга кўринмас дарё коронгида энди илгаригидай окмай, худди каттик шамолдан кейин чайкалиб, мавж уриб турган денгиздай бир жойда турар эди. Ростов ўз олдида ва теварак-атрофида бўлаётган ходисаларга ўшшайиб қараб ўтирмоқда эди. Бир пиёда аскар гулхан ёнига келиб чўккалади-ю, юзини буриб, кўлини ўтга тутди.

– Майлими, жаноблари? – деди бу аскар Тушинга қараб.
– Ротамни йўқотиб қўйдим, билмайман қаёқда экан. Жуда ёмон бўлди.

Гулханга аскар билан изма-из лунжини боғлаб олган бир пиёда аскар офицери ҳам келди ва араваларни ўтказиш учун Тушиндан тўпни жиндай нари суриш ҳақида буйруқ беришни илтимос қилди. Рота командиридан кейин гулханга яна икки аскар чошиб келди. Улар аллақандай бир этикни талашиб бир-бирини туртар ва сўқар эди.

– Аввал мен олдим эмиш-а! Сендақа чакконни кара-ю! – дер эди бири бўғик товуш билан бакириб.

Улардан кейин озғингина, ранги ўчган, бўйнига конли латга ўраб олган бир аскар келиб, тажанглик билан тўпчилардан сув сўради.

– Нима, итдай ўлиб кетайми? – деди у.

Тушин сув беришни буюрди. Унинг кетидан пиёда аскарлар учун олов сўраб шўх бир аскар келди.

– Бу иссиққина оловни пиёда аскарларга олиб бораин. Яхши колинглар, ҳамқишлоқлар. Ўт берганларинг учун раҳмат. Фойдаси билан қайтариб берамиз, – деди чўғни коронгида қаёққадир олиб кета туриб.

У кетгандан кейин тўрт аскар шинелда оғир бир нарса кўтариб, гулхан олдидан ўтиб кетди. Булардан бири қоқиниб кетди.

– Фалокатлар-эй, йўл устига ўтин қўймаса, нима қилар экан, – деди тўнғиллаб.

– Ўлибди-ку, энди олиб бориб нима қиламиз? – деди улардан бири.

– Қўйсаларинг-чи!

Улар ҳам ўлик билан коронгиликда ғойиб бўлишди.

– Ҳа, оғриётимдими? – деди Тушин Ростовга шивирлаб.

– Оғриётибди.

– Сизни генерал чакираётибдилар, жаноблари. Ана у ерда, уйда, – деди фейерверкер Тушиннинг олдига келиб.

– Ҳозир, азизим.

Тушин ўрнидан турди-да, тугмаларини солиб, ўзини ростлаб гулхан олдидан кетди...

Тўпчиларнинг гулханига яқинроқ бир жойда махсус тайёрланган уйда князь Багратион овқат еб, баъзи бир қисм командирлари билан гаплашиб ўтирар эди. Бу ерда кўйнинг илигини ҳафсала билан тозалаб ўтирган биткўз чол ҳам бир қадах арок ичиб, овқат еб кип-қизариб кетган, йигирма икки йиллик хизмати давомида заррача ҳам камчилик содир бўлмаган генерал ҳам, кўлига ҳадя узук таккан штаб-офицер ҳам, ҳаммага кўзини ўйнатиб ўтирган Жерков ва ранги ўчган, лабларини кимтиган, кўзлари чакнаб турган князь Андрей ҳам бор эди.

Уйнинг бир бурчига французлардан ўлжа олинган байроқ суяб кўйилган ва аудитор содда одамдай уни ушлаб кўрар ва, дарҳақиқат, байроққа таажужбланганданми ёки қорни оч бўлгани учун овқатни кўриб бетоқат бўлганиданми (қоса етишмас эди) – тонг қолиб бош чайқар эди. Нариги уйда драгунлар асир олган француз полковниги бор эди. Бизнинг офицерларимиз унинг атрофида тўпланишиб, уни томоша қилишар эди. Князь Багратион айрим командирларга ташаккур билдирар ва жанг тафсилотини ҳамда берган талафотимизни суриштирар эди. Браунауда полкини кўриқдан ўтказган ўша полк командири, жанг бошланиши биланок ўрмондан чекиндим ва ўтин қилаётган аскарларни йиғдим-у, уларни ўтказиб туриб, икки батальон билан ҳужум қилдим ва найзабозлик қилиб, французларни улоқтириб ташладим, деб маълумот берар эди.

– Биринчи батальон тўзиб қолганини кўрдим-у, жаноби олийлари, йўл бўйига чиқдим-да, «буларни ўтказиб туриб, кейин батальон билан ҳужум қиламан», деб ўйладим ва шундай ҳам қилдим.

Полк командири шундай қилишни астойдил истар, шундай қилолмай қолганига астойдил афсусланар эдики,

назарида, бу иш худди бўлгандай кўринар эди. Балки, хакикатан ҳам, бўлгандир? Бу тўс-тўполонда нима бўлгани ва нима бўлмаганини билиб бўлармиди?

– Шуни ҳам айтишим керакки, жаноби олийлари, – деди полк командири Долоховнинг Кутузов билан гаплашганини ва аскарликка туширилган бу йигитни кейинги мартаба кўрганини эслаб, – аскарликка туширилган Долохов менинг кўз олдимда француз офицерини асир олди, жасурлик кўрсатди.

Шу кун гусарларнинг қорасини кўрмаган ва улар қилган ишни пиёда аскар офицерларидан эшитган Жерков кўзларини жавдиратиб гапга кўшилди:

– Павлоград полкининг хужумини мен ҳам шунда кўрдим, жаноби олийлари. Французларнинг икки туркум аскарини янги ташлади, жаноби олийлари, – деди у.

Жерковдан ҳамма вақт қизик гаплар эшитиб ўрганган баъзи одамлар унинг гапига қулимсирашди: бироқ унинг куралимизнинг шон-шарафи ва бугунги жанг тўғрисида гапираётганини англаб, гарчи кўпчилик, Жерков ёлғон ва асоссиз гапларни гапираётганини билса ҳам, қулгидан тийишлиди. Князь Багратион кекса полковникка мурожаат қилди.

– Ҳаммага ташаккур билдираман, жаноблар, ҳамма қисмлар: пиёда ва отлик аскарлар, тўпчи қисмларимиз қахрамонларча жанг қилди. Нима бўлиб иккита тўп марказда қолдирилибди? – деди кўзи билан қимнидир қидириб. (Князь Багратион чап қанотдаги тўплар хақида суриштирмади ҳам; чунки жанг бошланиши биланок бу ердаги ҳамма тўплар ташлаб кетилганлигини билар эди.) – Мен сизни юборган эдим, шекилли, – деди навбатчи штаб-офицерга қараб.

– Биттасига ўк тегиб бузилган эди, – деди навбатчи штаб-офицер, иккинчисини эса билмадим; мен ҳамма вақт ўша ерда ишни бошқариб турган эдим, мен кетишим билан... Лекин қаттиқ отишма бўлиб турган эди, – деб қўйди яна.

Қимдир капитан Тушин шу қишлоқнинг олдигинасида турганини ва уни айтиб келгани одам юборилганини айтди.

– Ҳа, мен сизни юборган эдим-а, – деди князь Багратион князь Андрейга қараб.

– Ҳа, биз олдинма-кетин борган эдик, – деди навбатчи штаб-офицер князь Андрейга мулойимгина табассум қилиб.

– Мен жанобларини кўрганим йўқ, – деди князь Андрей совуқина.

Ҳамма жим қолди.

Бўсағада генералларнинг орқасидан эҳтиёт билан ўтаётган Тушин кўринди. У торгина уйда генералларнинг орқасидан ўтар экан, ҳамма вақтдагидай катталар ҳузурида хижолат тортганидан деворга суяб қўйилган байроқнинг сопига қокиниб кетди. Уч-тўрт киши қулиб қўйди. Князь Багратион Тушиндан ҳам кўра қулганларга, хусусан, ҳаммадан баландроқ товуш чиқариб қулган Жерковга қовоғини солиб сўради:

– Нима бўлиб тўп ўша ерда қолиб кетди?

Тушин салобатли бошлиқни кўргандагина ўзи тирик бўла туриб икки тўпни қўлдан бериш нақадар катта гуноҳ ва шармандалиқ эканини тасаввур қилди. У шу дамгача шунчалик ҳаяжонда эдики, бу тўғрида ўйламаган эди. Офицерларнинг қулиши уни яна ҳам гангитиб қўйди. У Багратионнинг қаршисида турар экан, жағи титраб, зўрға-зўрға деди:

– Билмайман... Жаноби олийлари... одам йўқ эди.

– Батарейни ҳимоя қилиб турган одамлардан ёрдамга чақиришингиз мумкин эди.

Батарейси ҳимоясиз қолган бўлса ҳам, лекин Тушин буни айтмади. У ростини айтса, бошқа командирга гап тегишидан кўркиб, индамай худди имтиҳонда қутулиб, муаллимига бақрайиб қараб қолган мактаб боласидай Багратионнинг юзига тикилиб қолди. Иккови ҳам анча фурсат жим қолди. Князь Багратион, қаттиққўл бўлишни истамасди, шекилли, нима дейишини билмай қолди: бошқалар сўзга аралашшига журъат қила олмасди. Князь Андрей ер остидан Тушинга қарар ва бармоқлари асабий бир ҳолатда қимирлар эди.

– Жаноби олийлари, – деди князь Андрей бирдан сўз қотиб, – сиз мени капитан Тушиннинг батареясига юборган эдингиз. Бориб қарасам, одамларнинг ва отларнинг учдан

икки қисми сафдан чиқибди, иккита тўп мажаклашибди, батарея химоясиз қолибди.

Ҳаяжонланиб, лекин ўзини тутиб гапирётган Болконскийга князь Багратион билан Тушин бир хилда тикилиб қарар эдилар.

– Агар, жаноби олийлари, менга ўз фикримни айтгани ижозат берсангиз, – деди у сўзида давом этиб, – шуни айтар эдимки, бу кун муваффақиятга эришувимиз ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ бу батареянинг, капитан Тушиннинг ўз ротаси билан қахрамонларча иш кўрсатгани сабаб бўлди, – деди князь Андрей ва жавоб кутмай дарҳол ўрнидан туриб столдан нарига ўтди.

Князь Багратион Тушинга каради-ю, афтидан, Болконскийнинг калтис сўзига ишонмаганини билдиргиси келмади ва шу билан бирга, унинг ҳамма гапига ишонгани кўнгли йўл бермай, Тушинга бош ирғаб, кетгани ижозат берди. Унинг кетидан князь Андрей ҳам чиқди.

– Баракалла-ей, хайрият ҳам сен бор экансан, дўстим, – деди унга Тушин.

Князь Андрей Тушинга бир каради-ю, индамасдан ўтиб кетди. Князь Андрей таъби хира ва жуда хафа бўлди. Бу ишлар унга ғалати туюлди ва унинг кутганидан жуда йироқ бўлиб чиқди.

Ростов кўз олдида кезиб юрган кўланкаларга қараб: «Булар кимлар ўзи? Нима кераги бор? Нима қилиб юрибди? Қачон булардан қутуламан?» – деб ўйлар эди. Қўлининг оғриғи тобора қучаяр эди. Уни уйку босар, кўз олдида қизил алангалар ўйнар, бу товушлар, бу одамлар, ўзининг ғариблиги – булар ҳаммаси дарддай туюлар эди. Уни эзаётган, оғирлаштираётган, томирларини суғуриб олаётган, конгузия бўлган қўли ва елкасининг гўштини куйдираётганлар гўё шулар – ўша ярадор ва ярадор бўлмаган аскарлар эди. Булардан қутулиш учун кўзларини юмди.

У бир лаҳзагина ўзини унутди, лекин шу бир лаҳза ичида жуда кўп нарсаларни туш кўрди: онасини, унинг каттакон оппоқ қўлини, Сонянинг нозиккина елкаларини, Наташанинг кўзларини ва унинг қулиб туришини, ким би-

ландир гаплашаётган Денисовни ва унинг мўйловини, Телянинни; ўзининг Телянин ва Богданич билан бўлган можаросини кўрди. Бу бўлиб ўтган можаро ҳам бир-у, бу чинкироқ аскар ҳам бир эди: мана шу бўлиб ўтган можаро билан мана шу аскар уни маҳкам ушлаб, босиб, гўё кўлини бир томонга қараб тортар эди. У ўзини булардан кутқаришга уринар, лекин булар унинг елкасини сал бўлса ҳам, бўшатмасди. Улар босиб, тортиб турмаганда эди, унинг елкаси соппа-соғ ва оғримас эди, бироқбулардан кутулишнинг иложи йўқ эди.

У кўзини очиб, осмонга каради. Тун чодирни яшнаб турган чўғдан бир газгина юқорида тургандай кўринар эди. Чўғнинг шуъласида қор учқунлари учиб юрар эди. Тушин ҳали қайтгани йўқ ва доктор ҳам келмаган эди. Ростов ёлғиз, фақат гулханнинг нариги томонида кичкина орик бир аскар яланғоч сариқ баданини ўтга тоблаб ўтирар эди.

«Менинг ҳеч кимга керагим йўқ экан, – деди Ростов ичида, – менга ҳеч ким қарамайди ҳам, қуймайди ҳам. Мен ҳам бир вақтлар уйда эдим, кучли эдим, қувноқ эдим, севгили эдим». У оҳ тортиб беихтиёр ингради.

Ҳа, оғриётимдими? – деди кичкина аскар кўйлагини ўтга қоқиб ва жавоб кутмасдан томоғини қириб: – Бир кунда шунча одамни ишдан чиқаришди-я! – деб илова қилди.

Аскарнинг гапи Ростовнинг кулоғига кирмас эди. У чўғнинг шуъласида учиб юрган қор ўпқинига қараб, Россия қишини, иссиқ уйини, бароқ пўстинини, учар чанасини, соғ-саломат юрганини ва уй ичидагиларнинг меҳр-муҳаббат ва гамхўрлигини эслади. «Нега бу ёқларга келдим!» – деди ичида.

Эртасига французлар қайтиб ҳужум қилишмади ва Багратион отрядининг қолдиғи Кутузов армиясига бориб кўшилди.

I

Князь Василий режаларини ҳар тарафлама ўйламай иш кўрадиган, айниқса, бировга ёмонлик қилиб мақсадига эришиш йўлини кўзламайдиган одам эди. У киборлар доирасида ошиғи олчи бўлиб, шунга ўрганиб қолган бир кибор эди. У шароитта, одамлар билан яқин-узоклигига қараб, турли-туман режалар, мўлжаллар қилар, бу режа ва мўлжалларини дурустрок ўйлаб кўрмаса ҳам, лекин бутун туриш-турмуши шуларга боғлиқ бўлар эди. Унинг ҳамма вақт бир эмас, икки эмас, ўнлаб шунақа режа ва мўлжаллари бўлар эдики, булардан бири энди юзага чиқмоқчидай кўринса, иккинчиси амалга ошган, учинчиси эса чиппақка чиққан бўлар эди. Масалан, у ўзига ўзи: «Ҳозир мана бу одамнинг қўли баланд, мен унга яқинлашиб, дўст бўлиб олиб, шу орқали бир йўла нафақа олиш иложини қилай, ёки: «Мана, Пьер жуда бой йигит, бир амаллаб уни куёв қилиб, ундан ҳозир менга зарур бўлган 40 минг сўмни қарз олай», демас эди, лекин қўли баландроқ одам учраганда унинг кўнгли дарҳол мана шу одамдан фойда чиқади, дер эди-ю, князь Василий у билан мумкин қадар тезроқ яқинлашиб, беихтиёр унга тўсатдан хушомад қилиб, у билан калин бўлиб олиб, нима керак бўлса шу тўғрида гапирар эди.

Пьер Москвада князь Василий билан ҳамма вақт бирга бўлиб, князь Василий уни ўша вақтда давлат маслаҳатчиси мартабаси билан барабар бўлган камер-юнкерликка¹ тайинлатди ва унга мен билан Петербургда борасан ва менинг уйимга тушасан, деб туриб олди. Князь Василий ҳеч қандай муддаони кўзламагандай кўринса ҳам, шундай бўлиши керак, деган ишонч билан қизини Пьерга бериш учун қўлидан келганча ҳаракат қилар эди. Агар князь Василий ўзининг режаларини олдинроқ ҳар тарафлама ўйлаб кўрганида эди, ўзидан хоҳ катта, хоҳ кичик, ҳамма билан бундай табиий

¹ Камер-юнкер (немисча: *Kammerjunker* – ёш дворян) – Чор Россияси ва баъзи Европа мамлакатларида мавжуд бўлган унвон ва лавозим.

шу гапларни айтар экан, ўткази тўлиб йиглаб юборди. Бу, ҳайкалсимон княжнанинг бунчалик ўзгариб кетганини кўриб, кўнгли бузилган Пьер унинг кўлидан ушлаб узр сўради, лекин нега узр сўраганини ўзи ҳам билмас ади. Шу кундан бошлаб, княжна Пьерга йўл-йўл шарф тўкишга киришди ва унга муносабати буткул ўзгарди.

– Мана шу коғозга қўл қўйиб бер, азизим, ҳар калай, бу бечора марҳум отангни деб кўп жафо тортган, – деди князь Василий княжнага тегишли бир коғозни Пьерга қўл қўйгани бериб.

Князь Василий ўзининг нақшин портфель можаросига аралашганини княжна оғзидан чиқармасин, деб унга суяк ташлашга, яъни 30 минг сўмлик вексель¹ олиб беришга қарор қилган эди. Пьер векселга қўл қўйиб берди ва шу кундан бошлаб княжна унга яна ҳам меҳрибонрок бўлди. Унинг сингиллари ҳам меҳрибон бўлишди, айниқса кичкина, чиройли холдор княжна Пьерни кўрганида табассум қилиши ва кизариши билан уни хижолатга қўяр эди.

Пьер энди ўзини ҳамма яхши кўришини табиий бир ҳол деб билар, агар биров уни яхши кўрмаган тақдирда ҳам бу назарига ғайритабиий кўринган бўлар эди, шунинг учун атрофидаги одамларнинг самимиятига шубҳа қилолмас эди. Зотан бу одамларнинг самимий ёки самимий эмаслиги тўғрисида ўйлашга қўли тегмас ҳам эди. Унинг ҳаминиша фурсати йўқ, ҳаминиша ўзини хурсанд ва ширакайф ҳис қилар эди. У ўзини аллақандай муҳим умумий бир ҳаракатнинг маркази деб сезар эди; назарида, ундан ҳаминиша бир нима кутилаётгандай, агар фалон ишни қилмаса, кўп одамлар хафа бўладиган ва улар умид қилган нарсаларидан маҳрум бўладигандай, агар фалон-фалон ишларни қилса, жуда яхши бўладигандай кўринар, шунинг учун у нима талаб қилинса, шуни қилар, лекин ўша яхши бўладиган фалон ишнинг навбати ҳеч келмас эди.

¹ Вексель (немисча: Wechsel – ўзгартириш; алмаштириш) – қонун билан қатъий белгиланган шаклдаги ёзма қарз мажбурияти: қарз олувчи томонидан кредиторга берилиб, кредиторга белгиланган муддатдан сўнг қарздордан векселда кўрсатилган пул суммасини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Мана шу дастлабки кунларда Пьернинг ишларини ҳам, унинг ўзини ҳам ҳаммадан кўра кўпроқ князь Василий кўлга олди. У граф Безухов ўлгандан бошлаб Пьерни кўлидан чиқармади. Князь Василий иши бошидан ошиб ётган, чарчаган, жуда эзилиб бўлса ҳам, лекин ичи ачиганидан дўстининг ўғли бўлган бу бечора ёш йигитни, хусусан, шунча молмулк билан тақдирга ҳавола қилиб ва доғули кишиларнинг кўлига ташлаб кетгани кўнгли бўлмаган одамга ўхшар эди. У граф Безухов ўлгандан кейин Москвада турган ўша кунлари Пьерни чақириб ёки ўзи унинг олдига кириб, унинг қилиши керак бўлган ишларини айтиб берар экан, ҳар сафар худди «Биласанми, ишим бошимдан ошиб ётибди, лекин сени ўз ҳолингга ташлаб қўйиш шафкатсизлик бўлар эди, бундан ташқари, ўзинг биласанки, менинг сенга айтаётган гапларим бирдан бир тадбирдир», дея отгандай ўзини хориган ва бу гапларнинг тўғрилигига амин бўлгандай кўрсатар эди.

Мана, охири эртага кетадиган бўлдик, дўстим, – деди бир куни князь Василий кўзини юмган ҳолда унинг тирсагидан секин ушлаб; бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё бу тўғрида аллақачонлар бир қарорга келинган-у, энди бошқа гап бўлиши ҳеч мумкин эмас эди. – Эртага жўнаймиз, сен менинг коляскамда кетасан. Жуда хурсандман. Бу ерда ҳамма зарур ишларимиз битди. Мен аллақачонлар кетишим керак эди. Мана, канцлердан хат олдим. Мен ундан илтимос қилган эдим, сени дипломатия корпусига ўтказиб камер-юнкерликка тайинлабди. Энди сенга дипломатлик йўли очик.

Князь Василий бу гапларни шу қадар хориган ва амин бўлган бир оҳангда гапирганига қарамай, мансаб тўғрисида жуда кўп ўйлаган Пьер эътироз билдирмоқчидай бўлди. Бироқ князь Василий йўғон, тўнгиллаган, эътирозга йўл бермайдиган, жуда ноилож қолган вақтдагина ишлатиладиган бир оҳанг билан унинг сўзини кесди.

– Аммо, азизим, мен бу ишни ўзим учун, ўз виждоним учун қилдим, бунга ташаккур билдиришнинг ҳожати йўқ. Мехр-муҳаббатнинг ҳеч кимга оғирлиги йўқ. Ундан кейин,

хоҳламасанг, ташлайсан-у, кетаверасан. Мана, Петербургда борсанг, ўзинг кўрасан. Асли сен бу оғир кайғуни унутиш учун аллақачонлар бу ердан кетсанг бўлар эди. – Князь Василий уф тортди. – Дунёнинг иши шу-да, дўстим. Менинг камердинерим сенинг коляскангда кетаверсин. Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзибди, – деди князь Василий яна, – марҳум отанг билан орамизда жиндай олди-берди бор эди, мен Рязандан тушганни ўзимга колдирдим: сенга керак эмас, биродар, кейин суришиб кетамиз.

Унинг «Рязандан тушган» дегани, Рязандаги деҳқонлардан тушган бир неча минг сўм ўлпон пули бўлиб, уни князь Василий Пьерга бермасдан ўзи олиб колган эди.

Пьерни Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳрибон ва ширинсўз одамлар куршаб олди. У князь Василий топиб берган ишни, тўғриси, унвонни рад қилолмасди, чунки қилдиган иши ҳам йўқ эди. Таниш-билишлари, меҳмондорчилик ва чакириқлар шу қадар кўп эдики, Пьер ўзини Москвадагидан ҳам кўра кўпроқ гаранг, саросима бўлган ва ҳамон якинлашиб келаётган, лекин бўлмаётган бир яхши ишга кўз тутгандай сезар эди.

Петербургда унинг илгариги бўйдоқ улфатларидан жуда кам киши қолган эди. Гвардия урушга кетган, Долохов унвондан маҳрум қилиниб, аскарликка юборилган, Анатолий қайси бир вилоятда армияда, князь Андрей эса чет элда эди, шунинг учун Пьер кечаларни илгаригидай ўткази олмас, ўзидан қатта ҳурматли дўстига гоҳо дард-ҳасратини айта олмас эди. Унинг бутун вақти тушликда, балларда, кўпинча князь Василийнинг уйида унинг хотини – семиз княгиня ва гўзал кизи Элен билан суҳбатда ўтар эди.

Бутун жамоатнинг Пьерга назари бошқача бўлиб қолгандай, Анна Павловна Шерернинг ҳам унга қараши ўзгарди.

Илгари Пьер ҳамма вақт Анна Павловнанинг олдида нима деса, назарида, шу гапи айб, беҳуда бўлиб чиққандай кўринар; жуда бамаъни деб ўйлаган гапи ҳам гапириши биланок беҳуда бўлиб қолар, Ипполитнинг жуда аҳмоқона гаплари эса ҳамма вақт бамаъни ва ёқимли кўринар эди.

Энди у нима демасин, жуда гўзал чикар эди. Гарчи Анна Павловна бундай демаса ҳам, Пьернинг назарида, шундай демокчи бўлгандай ва факат унинг камтарлигини рию килгани учунгина айтмагандай кўринар эди.

1805-1806-йиллар кишининг бошида Пьер Анна Павловнадан бир таклифнома олди ва бу таклифномага «Бу ўтиришда хуснингга тўйиб бўлмайдиган гўзал Элен ҳам бўлади», – деб қўшимча қилинган эди.

Бу мактубнинг шу жойини ўқигандан кейин Пьер Элен билан ўзи орасида бошқаларга маъкул кўринган бир муносабат пайдо бўлганини биринчи марта ҳис қилди ва бу фикр худди унинг бўйнига қўлидан келмайдиган бир вазифани юклагандай, кўрқиб кетди ва шу билан бирга бу нарса яхши бир эрмакдай ўзига маъкул бўлди.

Анна Павловнанинг бу меҳмондорчилиги ҳам ўша биринчи меҳмондорчилигидай эди, лекин у бу сафар меҳмонларини Мортемар билан эмас, Берлиндан келган ва подшо Александрнинг Потсдамга боргани, икки буюк дўстнинг мустаҳкам иттифок бўлиб инсоният душманига қарши ҳаққоний иш учун курашга касамёд қилганликлари ҳақида муфассал хабар келтирган дипломат билан сийлар эди. Анна Павловна Пьерни яқинда унинг бошига тушган кулфат, яъни граф Безуховнинг ўлгани туфайли бўлса керак, маъюс бир киёфада қарши олди (ҳамма унга ўзи дурустроқ ҳам билмаган отасининг ўлими тўғрисида «зўр қайғуга қолдингиз», деб таассуф билдиришни мудом ўзининг бурчи ҳисоблар эди) ва бу маъюслик малика Марья Фёдоровна тўғрисида гап кетган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маъюсликка айнан ўхшар эди. Пьер бу гапларни эшитиб талтайиб кетди. Анна Павловна ўзига хос моҳирлик билан меҳмонларни давра-давра қилиб ўтқизди. Дипломат, князь Василий ва генераллардан иборат бўлган катталар даврасида ўтирар эди. Пьер ҳам шу даврага қўшилмоқчи бўлган эди-ю, лекин жанг майдонида бошига келаётган мингларча порлоқ фикрларни амалга оширишга зўрга улгуриб асабийлашган саркарданинг аҳволига тушган Анна Павловна Пьерни кўриб, секин унинг енгидан ушлади-да:

– Шашманг, бу кеча учун сизга атаб бир нарсани кўзлаб кўйибман., – деди-ю, Эленага караб кулимсиради.

– Жонгинам Элен, бечора холамга илтифот кўрсатинг, у киши сизнинг суҳбатингизга ниҳоятда орзуманд. Ун дакикача гаплашиб ўтиринг. Зеркиб колмайсиз, мана, мухтарам граф ҳам сиз билан бирга ўтирадилар.

Гўзал Элен кампирнинг олдига караб кетди, лекин Анна Павловна худди сўнгги муҳим амр-фармонини бермоқчи бўлгандай, Пьерни тўхтатиб турди.

– Каранг, хўп ҳам чиройли-а? – деди Пьерга Анна Павловна, виқор билан йўргалаб кетаётган соҳибжамол Эленни кўрсатиб. – Ўзини тутишини айтинг! Шундай ёшгина киз бўла туриб, ўзини шундай оғир, шундай бамаъни тута билса-я. Фақат кўриниши эмас, ўзи шундай! Олган йигит хўп ҳам хушбахт бўлади-да! Киборлар доирасидан бўлмаган одам ҳам шундай хотинни олса, киборлар доирасида беихтиёр тўрга чикиб қолади. Шундок эмасми? Сиз нима дейсиз, граф? Мен фақат шуни билмоқчи эдим, – деди-да, Анна Павловна Пьерни кўйиб юборди.

Эленнинг хулқ-одоби тўғрисида Анна Павловнанинг берган саволига Пьер чин кўнгилдан ижобий жавоб берди. Агар у мабодо Элен тўғрисида бирон вақт ўйласа, фақат унинг хусни жамоли ва киборлар доирасига муносиб равишда ўзини ниҳоят оғир ва вазмин тутиши тўғрисидагина ўйлар эди, холос.

Кампир бу икки ёшга ўз ёнидан жой берди, лекин Эленнинг суҳбатига орзуманд эканлигини яширмоқчи ва кўпрок Анна Павловна олдида зўр ташвишга колганини кўрсатмоқчидай кўринар эди. У Анна Павловнага худди буларни нима қилай, деб сўрагандай назар ташлади. Анна Павловна уларнинг олдидан кетар экан, яна Пьернинг енгини бармоғи билан туртиб:

– Умид қиламанки, сизнинг уйингизда одам зерикар экан, демассиз. – деди ва Эленга қаради.

Элен худди мени бир кўрган одам мафтун бўлмай иложи йўқ, дегандай кулимсираб кўйди. Кампир йўталиб тупугини ютди ва французчалаб Элен билан кўришганидан

Элен гўё: «Менинг хусни жамолимни шу чоғгача пайкамаганмидингиз? – дер эди кўз карашни билан. – Менинг аёл эканлигимни билмабмидингиз? Ҳа, мен аёлман, мен хар кимга, сизга ҳам насиб бўлишим мумкин». Шу пайт Пьер Эленни олиши мумкингина эмас, балки олиши зарурлигини ва олмаслиги ҳеч мумкин эмаслигини ҳис қилди.

У Эленни олишига бу пайт шу қадар ишонар эдики, факат никоҳ маросимида бирга турганидагина бунга шунчалик ишониши мумкин. Лекин никоҳ қандай ва қачон бўлишини, агар шундай бўлса, яхши бўладими, йўқми (унга ҳатто негадир унча яхши бўлмайдигандай туюларди), буни у билмас, лекин шу иш бўлишини муқаррар деб билар эди.

Пьер ерга қаради, сўнгра уни ўша илгари (хар куни кўриб юрганидай), ўзидан узок, ўзига бегона бир гўзалдай кўришни истаб яна кўз ташлади: лекин бундай қилолмади. Туманда бурганни¹ кўриб, дарахт деб гумон қилган ва унинг дарахт эмаслигини билган киши яна қараганида кўзига ўша бурганнинг ўзи кўрингандай, Пьернинг ҳам кўзи ортиқ алданмас эди. Элен унга ниҳоят яқин бўлиб қолган эди. У Пьерни ўзига мафтун қилиб қўйди. Икковининг орасида Пьернинг ўз хоҳишидан бошқа ҳеч қандай тўсик йўқ эди.

Анна Павловнанинг овози эшитилди:

– Хўп, ўша ерда ўтираверинг. Жойларинг ўзларингга жуда маъқул, шекилли...

Пьер бирон ноҳўя иш қилдимми, деб қўркиб, кизариб атрофига қаради, унинг назарида, ҳозирги ҳолатини ҳамма билгандай кўринар эди.

У бир неча дақиқадан кейин катталар даврасига келганида Анна Павловна унга:

– Петербургдаги ҳовлингизни безаётган эмишсиз... – деди.

(Бу гап, дарҳақиқат, тўғри эди: архитектор безатиш керак деган эди, Пьер нимага эканини ўзи ҳам билмай, Петербургдаги катта ҳовлисини безатишга киришган эди.)

– Яхши қилибсиз, лекин князь Василийникидан кетманг. Одамга шундоқ бир дўст керак, – деб, Анна Павловна

¹ Бурган – алаф, супурги ўт.

князь Василийга кулимсираб қаради. – Бундан менинг унча-мунча хабарим бор. Шундок эмасми? Сиз ҳали жуда ёшсиз. Сизга бир маслаҳатчи ҳам керак. Кампирларча маслаҳат қилаётганимга мендан хафа бўлманг тагин. – Анна Павловна ўзининг ёши тўғрисида гапирганда, бу ҳақда ҳамсухбатининг бирон нарса дейишига ҳамма вақт мунтазир бўлиб жим қолган хотинлардай тутди ўзини. – Агар уйлансангиз, бошқа гап эди, – деб икковига бир-бир қараб қўйди. Пьер Эленга, Элен ҳам Пьерга қарамас, лекин Элен ҳамон Пьерга жуда ҳам яқин турар эди. Пьер нимадир демокчи бўлди-ю, айтмади ва қизарди.

Пьер уйига қайтиб келганидан кейин, менга нима бўлди, деб ўйлаб узоқ ухлай олмади. Унга нима бўлди экан? Ҳеч нарса. Болалик чогидаёқ эътиборсизлик билан: «Ҳа, яхши қиз» деб юрган Эленни бошқалар гўзал қиз дегандан кейин, бу қиз ўз махбубаси бўлишини англади.

«Лекин ақлли қиз эмас, ўзим биламанки, ақлли эмас, – деди Пьер ўзича. – У қиз менда пайдо қилган туйғунинг нечукдир бир қабих, макруҳ томони бор. Акаси Анатолий билан иккови бир-бирини яхши кўриб қолишган, ўртада кўп гаплар ўтган, шунинг учун Анатолий бу ердан жўнатишган, деб эшитган эдим. Унинг бир акаси эса – Ипполит... Отаси эса мана бу князь Василий... Бу яхши эмас», – деб ўйлар эди. У шундай деб ўйлар экан (ҳали бу фикрини охирига етказмасдан), ўзининг илжайиб турганини ва дастлабки фикри бир ёқда қолиб, бошқа кўп фикр-хаёллар бошига келганини пайқади. У Эленнинг пастлиги тўғрисида ўйлар экан, шу билан бирга, уни олишини, ёки Элен яхши кўриб қолишини, ёки ўзгариб кетишини, ёки у ҳақида эшитган ва ўйлаган нарсалари нотўғри чиқишини хаёл қилар эди. У яна князь Василийнинг аллақандай бир қизини эмас, балки, баданини кулранг кўйлагигина беркитиб турган гўзал Эленни кўрар эди. «Йўғ-е, нега бунақа ўйлар илгари бошимга келмас эди?» У яна ўзига-ўзи бу ҳеч мумкин бўлмаган гап, дер, бу никоҳ, назарида, нечукдир қабих ва гайритабиий кўринар эди. У Эленнинг илгариги гапларини, қарашларини ва икковини бирга кўрган одамларнинг гап ва қарашларини эслади. У

Анна Павловнанинг ховли тўғрисида айтган гапларини ва кўз қарашларини, князь Василий ва бошқалар томонидан қилинган шу хилдаги кўп имо-ишораларни эслади-да, бу ножўя кўринган ва қилмаслигим керак бўлган нарсани зим-мамга юклайдиган бирон иш қилиб қўймадиммикин, деб ваҳимага тушди. У, бир томондан, шу қарорга келар экан, иккинчи томондан, гўзал Эленнинг хусн-у латофати унинг кўз олдидан кетмас эди.

II

1805-йилнинг ноябрида князь Василий тўрт губернияга тафтиш иши билан бориши керак эди. Бу вазифани ўзи талабгор бўлиб олишидан мақсади – ўзининг издан чиқиб кетган мулкларини бориб кўриш, ўғли Анатолии полкидан олиб у билан бирга князь Николай Андреевич Болконский-нинг олдига бориш ва уни шу бой қолнинг қизига уйлантириш эди. Бирок бу сафарга чиқмасдан бу янги ишларни бошламасдан олдин князь Василий Пьернинг ишини бир ёкли қилиши керак эди. Пьер сўнгги чоғларда бутун кунларини уйда, яъни князь Василийникида ўтказиб, Эленнинг олдига ҳаяжонланиб, не аҳволга тушиб, мажнун бўлиб юрган бўлса ҳам, лекин хануз унга уйланиш тўғрисида гап очмас эди.

Кўп яхшиликлар қилгани (худога ҳавола!) Пьернинг бу ишни пайсалга солиб юришидан хафа бўлган князь Василий бир куни эрталаб уф тортиб: «Буларнинг ҳаммаси яхши-ю, лекин ҳамма нарсанинг бир чегараси бўлади», – деди ўзича. – Ёшлик... мулоҳазасизлик... Хайр, майли, – деди князь Василий, ўзининг яхши одам эканлигига мамнун бўлиб, – бунга хотима бериш керак. Индинга Лёлянинг туғилган куни; ошна-оғайнилари таклиф қиламан, агар Пьернинг ўзи нима қилишини билмас экан, у вақтда ўзим биламан. Ҳа, бу иш менинг ишим. Мен – отаман!»

Пьер, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигидан қайтиб келганидан кейин кечаси билан ухламасдан ўйланиб, Эленга уйланишим бадбахтлик бўлади, ундан узоқлашиш учун бу ердан кетишим керак, деган қарорга келганига бир ярим ой

бўлган бўлса ҳам, хануз ўша князь Василийнинг ховлисида турар ва, одамлар назарида, кундан кун Эленга боғланиб бораётганини, унинг тўғрисида бурунги фикрига қайта олмаганини, ундан узоқлаша олмаганини, бунинг оқибати ёмон бўлишини, бироқ шундай бўлса ҳам, ўз тақдирини унинг тақдирига боғлаши керак бўлиб колганини фаҳмлаб, ваҳимага тушар эди. Пьер бундан, эҳтимол, ўзини саклаши ҳам мумкин эди-ю, лекин ҳар куни князь Василийникида бўладиган кечада (князь Василийникида меҳмондорчилик камдан кам бўлар эди) суҳбатдагиларнинг кайфини бузмаслик ва ҳамманинг маломатига қолмаслиги учун у, албатта, иштирок қилиши керак эди. Князь Василий аҳёнда уйида бўлган чоғларида Пьернинг олдидан ўтар экан, унинг кўлини ушлаб пастга тортар, буришган соқоли қирилган юзини унга ўпгани тутар ва «эртагача хайр», ёки «тушликда кўришамиз, бўлмаса, мен кетиб қоламан», ёки «мен сени деб қоляпман» ва ҳоказо дер эди. Лекин князь Василий, ўзи айтмоқчи, Пьер учун қолган вақтларида у билан дурустрок гаплашмаса ҳам, Пьер унинг олдига кирмасликка ўзини ожиз сезар эди. Пьер ҳамиша ўз-ўзига шундай дер эди: «Ахир унинг қандай қиз эканини билишим ҳам керакми, йўқми? Илгари янглишганмидим ёки ҳозир янглишмаётиманми? Йўқ, ақлсиз қиз эмас; йўқ, у жуда яхши қиз! – дер эди Пьер баъзан, ўз-ўзига, у ҳеч қачон, ва ҳеч нима тўғрисида янглишмайди, ҳеч қайси бемаъни гап гапирган эмас. Ўзи камгап, болохонадор гаплар гапирмайди. – Бамаъни қизга ўхшайди. Ҳеч қачон хижолатга қолган эмас, қолмайди ҳам. Демак, бамаъни қиз-да. Кўпинча у Элен билан бирон нарса тўғрисида муҳокама қилганида, ўзича гапириб қўйганида Элен ҳамма вақт, менга бунинг дахли йўқ, дегандай қисқача жавоб берар ёки индамай унга қараб жилмайиб қўяр эдики, бу жилмайиш ва қараш Пьерга Эленнинг устунлигини яна ҳам писанда қилгандай бўлар эди. Бу табассумга нисбатан унинг ҳамма гап-сўзини Элен бир пул ҳисоблашда ҳақли эди.

Элен унга ҳамма вақт қувнок, софдиллик ва фақат Пьергагина қиладиган табассум билан муомала қилар, бу табас-

сумида эса Эленнинг ўзига ҳусн бўлиб тушадиган табас-сумидан кўра қандайдир бир каттарок маъно бўлар эди. Пьер ҳамма унинг ниҳоят бир сўз айтишига, маълум чегарадан ўтишига маҳтал эканини ва эртами-кечми ўзининг шу чегарадан ўтишини ҳам билар эди-ю, лекин бу чегарадан ўтишни хаёлига келтирса, аллақандай бир ваҳимага тушар эди. Пьер ўзини ваҳимага солаётган ўша чоҳга кун сайин яқинлашиб бораётганини сезган шу бир ярим ой давомида ўзига қайта-қайта: «Шу ҳам гап бўлдими? Жасорат керак! Наинки менда жасорат бўлмаса?» – дер эди.

У бу ишга жасорат қилмоқчи бўларди-ю, лекин ўзида борлигига ишонган ва, ҳақиқатан ҳам, бор бўлган жасорат унга келганда йўққа чиққанини сезиб, ваҳимага тушар эди. Пьер ҳам ўзларини буткул бегуноҳ сезгандагина довюрак бўладиган кишилар жумласидан эди. Анна Павловнаникида тамакидонга қараётганида пайдо бўлган туйғуси уни ўша кундан буён гуноҳкордек қилар ва унинг бирон ишга журъат этишига ҳалал берарди.

Эленнинг туғилган кунини князь Василийникида бўлган зиёфатга, княгиня айтгандай, энг яқин ёр-дўстлар ва кариндошларгина келган эди. Бу келган меҳмонларга шу бугун Эленнинг пешонаси очилиши билдирилган эди. Меҳмонлар дастурхон ёнига ўтиришган эди. Семиз, ёшлиқда чиройли ва савлатли бўлган княгиня Курагина мезбон ўрнида ўтирар эди. Унинг икки томонида энг кадрли меҳмонлардан бўлган кекса генерал билан унинг хотини ва Анна Павловна Шерер, столнинг у бошида эса булардан кўра ёшроқ ва мундайроқ меҳмонлар ҳамда хонадон аҳли ўтирарди, Пьер билан Элен ҳам шулар орасида ёнма-ён ўтиришар эди. Князь Василий, кайфи чоғ, овқат емасдан, стол атрофида айланиб юрар, ҳали у ҳали бу меҳмоннинг олдига бориб ўтирар эди. У шу ерда ўтирган Пьер билан Эленни кўрмагандай, шулардан бошқа ҳаммага очилиб қизик-қизик гаплар гапирар, қулдиар, суҳбатни қизитар эди. Мум шамлар порлаб ёнар, кумуш ва биллур идиш-товоклар, аёлларнинг зеб-зийнати, эплетларнинг олтин ва кумушлари бунинг ёруғида жилваланар, стол атрофида қизил кафтан кийган хизматкорлар ивирсиб юрар,

пичок, стакан, ликопчаларнинг жиринглаши ва стол атрофидаги одамларнинг кизгин гурунги эшитилар эди. Бир томонда камергер кампир – баронессага ўзининг жўшқин муҳаббатини изҳор қилар, кампир кулар, иккинчи томонда кимдир Марья Викторовна деган бир хотиннинг омади келмаганлиги ҳақида гапирар эди. Столнинг ўртасида ўтириб олган князь Василий бирмунча одамларни оғзига қаратди.

У давлат кенгашининг чоршанба куни бўлган сўнги мажлиси тўғрисида хотинларга ҳазиломуз табассум билан гапирар эди. Бу кенгашда Петербургнинг янги ҳарбий генерал-губернатори¹ Сергей Кузьмич Вязмитинов подшо Александр Павловичнинг армиядан юборган машҳур номадини ўқиб берган экан, бу номада подшо Сергей Кузьмичга ҳар томондан халқнинг содиқлиги ҳақида мактублар олаётганини, Петербургдан олган бу мазмундаги хатларидан айниқса хурсанд эканлигини, шундай миллатга бош бўлгани учун фахр қилишини ва шунга сазовор бўлишга ҳаракат қилишини айтган экан. Бу нома шундай бошланар экан: «*Сергей Кузьмич! Ҳар томондан менинг қулоғимга*» ва ҳоказо.

– Ҳа, шунақа қилиб, «Сергей Кузьмич»дан нари ўта олмадилар денг, – деди хонимлардан бири.

– Ҳа-ҳа, бир ҳарф ҳам, – деди князь Василий кулиб. – Сергей Кузьмич... Ҳар томондан, ҳар томондан Сергей Кузьмич...» Бечора Вязмитинов шундан нари ўта олмади. Ўқимокчи бўлиб бошлади-ю, Сергей, дейиши билан ўпкаси тўлади... «*Ку...зьми...ч*», дейиши билан кўзидан ёши оқади... *Ҳар томондан*, деганида хўнграб юборди-ю, у ёғини ўқий олмайди. Яна рўмолчасини олади, яна «*Сергей Кузьмич, ҳар томондан*», яна кўз ёши... охири бошқа одам ўқиб берди.

– Кузьмич... Ҳар томондан... Кўз ёши... – дер эди кимдир кулиб.

– Унақа кулманглар, – деди столнинг нариги томонида

¹ Губернатор (лотинча: gubernator – ҳукмдор, бошлик) – 1) Россияда 1917-йилга қадар губернада олий ҳукумат амалдорининг – губерна бошлиғи; 2) ҳозирги бир қатор федератив давлатларда (Россия Федерацияси, АКШ, Буюк Британия, Дания ва бошқа) сайлаб қўйиладиган олий маъмурий шахснинг; вилоят, штат, графлик маъмуриятининг бошлиғининг; 3) йирик ҳудудий бирликдан ёки колонияларда марказий ҳокимият томонидан тайинланадиган маъмурият бошлиғининг.

ўтирган Анна Павловна, бармоғи билан таҳдид қилиб, – бизнинг Взямитинов кўнгли юмшоқ, яхшн одам...

Ҳамма қотиб-қотиб қулди. Столнинг тўрида ўтирган меҳмонлар хурсанд ва қулги-чакчакларга берилган эди; фақат Пьер билан Эленгина индамасдан столнинг пойгоҳида ўтиришар, икковининг ҳам юзида Сергей Кузьмичга алоқаси йўқ, ўз ҳисларига доир уятчан бир табассум яшириниб ётар эди. Меҳмонлар нима тўғрида гапиришмасин, қанчалик ҳазил-мутойиба қилиб қулишмасин, қанчалик иштаҳа билан вино ичишмасин ва музқаймоқ, соте ейишмасин, уларга қарамасликка қанчалик ҳаракат қилишмасин, уларга қанчалик аҳамият бермаётгандай кўринишмасин, лекин ҳар замонда бир кўз ташлаб кўйишларидан Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа ҳам, қулгилар ҳам, овқатга бўлган майллари ҳам сохта бўлиб, ҳамманинг бутун диққати Элен билан Пьерда экани сезилиб турар эди. Князь Василий Сергей Кузьмичнинг йиғлашини қилиб кўрсатар экан, кизига кўз кирини ташлади ва қулганида юзи: «Ҳа, ҳа, жуда яхши, бугун масала ҳал бўлади», деб турар эди. Анна Павловна, Взямитинов яхши одам, калака қилма, деган мазмунда бармоғи билан таҳдид қилар экан, Пьерга бир кўз ташлаб олди ва унинг кўзидан князь Василий бўлажак куёв ва кизингга келадиган бахт қутлуғ бўлсин, деган маънони ўқиди. Кекса княгиня кизига бир хўмрайиб ёнида ўтирган меҳмонга вино қуйиб берар экан, чуқур уф тортди ва шу уф билан гўё: «Бизга энди ширин вино ичишдан бошқа иш қолмабди, дўстим, эндиги давр-даврон беибо бахт синашиб ўтирган шу ёшларники», – демокчи эди. Дипломат гул-гул очилиб ўтирган ошик-маъшуқларга қараб: «Нимага мен қаёқдаги беҳуда гапларни гапириб ўтирибман, менга нима кераги бор экан? Мана, бахт – мана бу-да», деб ўйларди.

Арзизмаган майда ва сохта манфаатлар бир-бирига боғланган бу одамлар орасига табиий бир ҳис бирини-бирига боғлаган ёш, чиройли, соғлом йигит билан қиз кириб қолган эди. Мана шу инсоний ҳис ҳамма нарсани босиб кетиб, бу сохтагарчиликдан иборат бўлган ғовур-ғувур устида парвоз қилар эди. Уларнинг ҳазиллари кўнғилсиз, айтилган янги-

ликлар қизик эмас, хурсандчиликлари, афтидан, сохта эди. Меҳмонларгина эмас, ҳатто стол атрофида ивирсиб юрган хизматкорлар ҳам буни сезгандай, гул-гул очилиб ўтирган гўзал Эленга ва кип-қизариб, ўзини бахтиёр ҳис қилиб, аланглаб, ҳар томонга қараб ўтирган семиз йигит Пьерга маҳлиё бўлиб, қиладиган ишларини унутиб қўйган эдилар. Гўё шамлар ҳам бутун шуъласини шу икки бахтиёрнинг бошига сочар эди.

Пьер ҳамманинг диққатини жалб қилиб ўтирганини сезиб, бундан ҳам хурсанд бўлар, ҳам хижолат тортар эди. У бир ишга жуда берилиб кетган кишининг ҳолатида эди. У ҳеч нарсани яққол кўрмас, ҳеч нарсага аниқ тушунмас ва ҳеч нарсани дурустроқ эшитмас эди. Фақат гоҳо тўсатдан миясида айрим фикрлар ва воқеликнинг айрим таассуротлари йилт этиб кўяр эди.

«Ҳа, энди иш тамом! – дер эди ичида. – Нима бўлиб шундай бўлди? Дарров-а! Энди билдимки, фақат унинг учунгина эмас, ўзим учунгина эмас, балки ҳамма учун шу иш шундоқ бўлиши зарур экан. Ҳамма шуни кутади, шу ишнинг бўлишига ва менинг шу ишни қилишимга ҳамманинг имони комил. Лекин бу қандай бўлади? Билмайман, лекин шундай бўлади ва бўлиши шарт!» – дер эди Пьер кўз олдида барқ уриб турган Эленнинг елкаларига қараб.

У гоҳ тўсатдан нимадандир хижолат тортар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига тортиб ўтирганига, бошқаларнинг кўзида бахтиёр бўлганига, ўзи хунук бўлса ҳам, шундай соҳибжамол қизни олаётганига ўнғайсизланар эди. «Лекин расми шунақа бўлади ва шундай бўлиши керак, – деб ўзига тасалли берар эди Пьер. – Хўш, бу ишнинг шундоқ бўлиши учун нима қилдим? Бу қачондан бошланди ўзи? Москвадан мен князь Василий билан бирга келдим. Орада ҳеч қандай гап йўқ эди. Шундоқ бўлгандан кейин нега мен унинг уйига тушмайин? Хўп, мен бу қиз билан карта ўйнадим, тушиб кетган ридикюлини олиб берган эдим, у билан чанага тушиб айланган эдим. Бу ишлар қачон бошланди, қачон бўлди ўзи?» Мана энди у куёв бўлмоқчи бўлиб, унинг ёнида ўтирибди! Эленнинг яқинлигини, ҳаракатини сезиб, нафас

олишини эшитиб, хусни жамолини кўриб ўтирибди. Гох, унинг назарида, Элен эмас-у, балки Пьер ўзи фавкулотда чиройли ва шунинг учун ҳамма унга караётгандай кўринар ва шунга ҳаммани хайратда қолдирганидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, кўкрагини керар, бошини кўтарар ва ўз бахтига суюнар эди. Тўсатдан нечундир таниш бир овоз эшитилиб, ниманидир ундан икки маротаба сўради. Бирок Пьер шу қадар банд эдики, эшитаётган гапини англай олмади.

– Мен сендан сўраётиман, Болконскийдан қачон хат олиб эдинг? – деди князь Василий учинчи марта. – Мунча ҳам паришонхотир бўлмасанг, азизим.

Князь Василий табассум қилди. Пьер карасаки, ҳамма Элен икковига қараб қулиб турибди. «Майли, майли, ҳаммаларинг билсаларинг нима қилибди? Ростдан ҳам шундай», – деди Пьер ўзига ўзи ва маъсум табассум қилди, Элен ҳам табассум қилди.

– Қачон олган эдинг? Ольмюндан ёзибдими? – деди князь Василий, худди шу пайт шуни билиши бирон бахсни ечиш учун зарур бўлиб қолгандай.

«Наҳот одам шунақа майда-чуйдалар тўғрисида гапириб ўтирса?» – деб ўйлади Пьер.

– Ҳа, Ольмюндан, – деди Пьер уф тортиб.

Зиёфат гамом бўлгандан кейин Пьер ҳам бошқаларнинг кетидан маъшуқасини меҳмонхонага олиб кирди, меҳмонлар жўнай бошлади, улардан баъзилари Элен билан хайрлашмасдан кетди. Баъзилари, худди уни муҳим машғулотдан қўйишни истамагандай бирров келиб, кузатишингининг ҳожати йўқ, деб дарров хайрлашиб кетишар эди. Дипломат меҳмонхонадан ҳамгин бир киёфада чиқар экан, индамас эди. Унинг назарида, ўзининг бутун дипломатик мансаби Пьернинг бахти олдида бир пул эди. Қари генерал хотини «оёғинг қалай», деб сўраганида тўнғиллаб берди. «Ҳе, афтинг курсин, кампир, – деди генерал ичида. – Мана бу Елена Васильевна элликка кирганида ҳам хусни йўқолмайди».

– Сизни табрик қилсам бўлади, шекилли, – деди секингина Анна Павловна княгиняга ва уни қаттиқ ўпди. – Бош

оғригим тутмаганда колар эдим-а.

Княгиня ҳеч нарса демади; у кизининг бахтига ичи куяр эди.

Меҳмонлар кузатилаётган вақтда Пьер ўша кичкина меҳмонхонада Элен билан анча вақт ёлғиз ўтириб колди. У сўнгги бир ярим ой ичида илгари ҳам Элен билан кўп вақт ёлғиз колган бўлса ҳам, лекин унга ҳеч қачон мухаббат изҳор қилмаган эди. Энди қарасаки, мухаббат изҳор қилиш зарур бўлиб қолибди, лекин бу сўнгги қадамни босишга сира журъат қилолмас эди. У каттик хижолат тортар, назарида, ўзини Эленнинг ёнида бировнинг ўрнини банд қилиб ўтиргандай сезар эди. «Бу бахт сенинг насибанг эмас, – дер эди кўнглининг бир бурчи. – Бу бахт сенда бор нарсадан маҳрум бўлган одамнинг насибаси». Бироқ бирон нарса дейиш керак эди ва Пьер тилга кирди. У Элендан, бугунги суҳбатдан мамнунмисиз, деб сўради. Элен одатдагича жўнгина қилиб, туғилган куни муносабати билан бўлган бу зиёфат кўнглига ёккан зиёфатларнинг энг яхшиси бўлганини айтди.

Якин қариндошлардан баъзи бирлари ҳали кетмаган эди. Улар катта меҳмонхонада ўтиришар эди. Князь Василий битта-битта қадам ташлаб Пьернинг олдига келди. Пьер вақт кетди, деб ўрнидан турди. Унинг бу гапи гўё шу қадар ғалати, ҳатто дафъатан тушуниб бўлмайдиган эдики, князь Василий унга жиддий тарзда савол назари билан қаради. Лекин дарҳол юзидаги жиддийлик йўқолиб, Пьернинг қўлини пастга тортди-да, ўтқизиб, мулойим табассум қилди.

Князь Василий болаларини ёшлигидан эркалаб ўрганган ота-оналарга хос меҳр билан фақат бошқа ота-оналарга тақлидан болаларига шундай муомала қила бошлаган эди кизига:

– Хўш, Лёлягинам? – деди.

Кейин Пьерга қаради ва нимчасининг юқориги тугмасини ечар экан:

– Сергей Кузьмин, ҳар томондан – деб қўйди.

Пьер табассум қилди, лекин бу табассумидан шу пайтда князь Василийни қизиқтираётган нарса Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа эмаслигини фаҳмлагани билиниб турар эди;

князь Василий ҳам Пьернинг фаҳмлаганини билди. Князь Василий тўсатдан бир нима деб тўнғиллади-ю, чикиб кетди. Пьернинг назарида, ҳатто князь Василий ҳам хижолатда қолгандай кўринди. Бу кекса киборнинг хижолатда қолгани Пьерга таъсир қилди: у Эленга қаради; Элен ҳам хижолат тортгандай кўринар ва кўзлари: «Қандай қилай, айб ўзингизда», деб турар эди.

«Бу чегарадан, албатта, ҳатлаш керак, лекин ҳатлолмайман, ҳатлолмайман», – дерди Пьер ўзича ва яна бошқа тўғрида гап бошлаб. У Сергей Кузьмич латифаси нимадан иборат эканлигини сўради, чунки буни дурустрок эшитолмаган эди. Элен табассум қилиб, мен ҳам билмайман, деди.

Князь Василий меҳмонхонага кирганида княгиня бир қари хоним билан Пьер тўғрисида секин-секин гаплашиб ўтирар эди.

– Албатта, иккови бир-бирига муносиб, лекин бахт деган нарсасиз, азизим... – деди княгиня.

– Бу Худонинг иродаси билан, – деди қари хоним.

Князь Василий буларнинг гапига қулок солмагандай, уйнинг у бурчига бориб диванга ўтирди ва кўзини юмиб пинакка кетгандай бўлди. Бирдан боши тушиб кетди-да, кўзини очди.

– Алина, – деди хотинига, – қара-чи иккови нима қилиб ўтирибди..

Княгиня меҳмонхонанинг эшиги олдида борди ва эшик олдидан ўтар экан, ҳеч ҳам эътибор қилмагандай ичкарига бир кўз ташлади. Пьер билан Элен ҳамон илгаригидай гаплашиб ўтирар эди.

– Ҳамон аввалгича, – деди княгиня эрига.

Князь Василий ковоғини солди, оғзи бир томонга қийшайди, икки юзи ўзига хос бир хунук тусга кириб, пирпираб учди; у сапчиб ўрнидан турди ва бошини орқага ташлаб, қатта-қатта қадам босиб аёллар олдидан ўтиб, қичкина меҳмонхонага борди. У қувноқлик билан йўрғалаб Пьернинг олдида келди. Унинг юзи шу қадар фавқулодда тантанали тус олган эдики, Пьер қўрқиб кетиб, ўрнидан турди.

– Худога шукур, – деди князь Василий. – Онаси менга

ҳамма гапни айтди. У бир қўли билан Пьерни, иккинчи қўли билан қизини кучоклади. – Азизим Лёля, мен ниҳоятда хурсандман. – Унинг товуши титради. – Мен сенинг отангни жуда яхши кўрар эдим... Сенга вафодор хотин бўлади... Худо бахтларингни берсин!

У аввал қизини, сўнгра яна Пьерни кучоклади ва хидли оғзини очиб ўпди. Ҳақиқатан, икки кўзидан ёш оқар эди.

– Княгиня, бу ёққа келсанг-чи, – деб қичқирди хотинига.

Княгиня югуриб келди-да, йиғлаб юборди. Ҳалиги қари хоним ҳам рўмолчаси билан юз-кўзини артди. Пьерни ўпишди. Пьер ҳам бир неча маротаба гўзал Эленнинг қўлини ўпди. Бирпасдан кейин яна икковини холи қўйишди.

«Ўзи шундоқ бўлиши керак эди, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, – деди Пьер ўзича, – шунинг учун ҳам бу иш яхши бўлдими, ёмон бўлдими, деб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Яхшилиги яхши, илгариги шак-шубҳалар йўқ; олди, энди ҳамма нарса маълум». Пьер индамасдан қайлигининг қўлини ушлаб, унинг кўтарилиб, пасайиб турган кўкрагига қараб турар эди.

– Элен! – деди Пьер ва жим қолди.

«Бундай вақтларда аллақандай сўзлар айтилар эди-да», деди-ю, лекин бундай вақтларда нима дейилишини ҳеч эслай олмади. У Эленнинг юзига қаради. Элен унга яқинроқ силжиди. Унинг юзи ловуллаб ёнар эди.

– Вой, олиб ташланг... бунингизни, – деб Элен унинг кўзойнагини кўрсатди.

Пьер кўзойнагини олди, унинг кўзлари кўзойнак олингандан кейин галати кўринишидан ташқари яна кўркиб, энди нима қилишим керак, деб тургандай кўринар эди. У Эленнинг қўлини ўпгани энгашмоқчи бўлган эди, бироқ Элен бошини бир силкиб абжирлик билан лабини унинг лабига тутди. Унинг бутун ўзгариб-гезариб кетган юзи Пьерни ҳайратда қолдирди.

«Энди ўйлаб ўтиришга ўрин қолмади, иш тамом, ҳа, мен ҳам яхши кўраман», – деб ўйлади Пьер.

– Мен сизни яхши кўраман! – деди Пьер шундай вақтларда айтиладиган сўзни эслаб, лекин бу гап шундоқ тузсиз

чиқдики, ўзи ҳам уялиб колди.

Бир ярим ойдан кейин тўй бўлди ва Пьер, одамлар айтгандай, соҳибжамол хотинга, миллион-миллион бойликка эга бўлиб, граф Безуховларнинг Петербургдаги кайтадан безатилган ҳовлисига кўчиб борди.

III

Кекса князь Николай Андреевич Болконский 1805-йилнинг декабрида князь Василийдан ўгли билан бирга келмоқчи эканлиги тўғрисида хат олди. («Мен тафтиш ишлари билан бораётиман, йўл юз чақиримча айланиш бўлса ҳам, сизларни кўриш учун, ҳечкиси йўқ, кириб ўтаман, мухтарам валинеъматим, – деб ёзган эди князь Василий. – Анатолий мени кузатиб, шунакаси армияга кетади; умидворманки, отасидан ўрнак олиб, сизни жуда хурмат киладиган Анатолийга шахсан ташаккур билдириш учун ижозат бергайсиз!»).

– Мана, Марьяни Петербургга олиб бориш ҳам керак сиз бўлиб колди, куёвларнинг ўзлари бу ёққа келишяпти, – деди беҳосдан кичкина княгиня мактубни эшитиб.

Князь Николай Андреевич афтини буриштирди-ю, индамади.

Хат келгандан кейин орадан икки ҳафта ўтгач, бир куни кечкурун князь Василийнинг одамлари, эртаси эса унинг ўзи ўгли билан келди.

Кекса Болконский князь Василийнинг хулк-атворини азалдан ёқтирмас ва хусусан, у янги подшолар Павел билан Александр давронида мартабаси жуда ошиб кетгандан кейин хушламай юрар эди. Князь Василийни хушламай юрган князь Николай Андреевич хатнинг мазмун ва кичкина княгинянинг киноясидан гап нимада эканлигини билгач, энди уни буткул ёмон кўриб колди. У князь Василий тўғрисида гапирганида ҳамма вақт жини кўзгар эди. Князь Василий келадиган куни князь Николай Андреевич айниқса таъби хира бўлиб, феъли айниб юрди. Князь Василий келаётгани учун феъли айниганмиди ёки феъли айниб юргани учун князь Василийнинг келишидан бунчалик норози бўлдимиди, ишқилиб, феъли айниган эди, шунинг учун Тихон архитек-

торга эрталабок бугун князнинг ҳузурига кирмасликни мас-лаҳат берган эди.

– Эштаётибсизми кадам босишини, – деди Тихон архитекторнинг диққатини князнинг кадам товушига жалб қилиб. – Тап-тап қилиб кадам ташлаётибди, биз мана шундан биламизки...

Шундоқ бўлса ҳам, князь одатдагича сувсар ёкали бахмал пўстинини ва сувсар телпагини кийиб, эрталаб соат тўққизларда айлангани чиқди. Кеча қор ёққан эди. Князь Николай Андреевич гулхонага қатнайдиган йўлка тозаланган, супурилган қорда супурги изи кўриниб турар, курак йўлка бўйида уюлиб ётган қорга санчиб қўйилган эди. Князь ковогини солиб, индамасдан гулхонаси, хизматидаги одамлар турадиган жойларни ва бинокорликларни айланиб чиқди.

У ўзининг уйигача кузатиб келган, афти ангори ва киликлари ўзига ўхшаган ишбошидан:

– Чана юрармикан? – деб сўради.

– Қор қалин, жаноби олийлари. Аллақачон катта йўлга-ча қорни куратиб қўйдим.

Князь бош ирғаб, зинанинг олдига келди. «Худога шукур, – деди саркор¹ ичида, – қора булут таркалди».

– От зўрға юрадиган бўлиб қолган эди, жаноби олийлари, – деди саркор яна. – Ҳузурларига министр жаноблари келармишлар, деб эшитган эдик, тўғри бўлса.

Князь қайрилиб саркорга ковогини солиб қаради.

– Нима? Министр? Қанақа министр? Ким буюрди? – деди князь ўткир ва дағал товуш билан. – Менинг кизим княжна учун эмас, министр учун тозалабсизлар-да! Менинг министрим йўқ.

– Жаноби олийлари, мен ўйлаган эдимки...

– Ўйлаган эдим эмиш! – деб бақирди князь жазаваси тутиб ва сўзларни пойма-пой айтиб. – Ўйлаган эмиш. Муттаҳамлар! Безорилар!.. Мен сenga ўйлашни кўрсатиб қўяй, – деди-да, қўлидаги ҳассаси билан Алпатични урмоқчи бўлган эди-ю, лекин саркор беихтиёр ўзини четга олиб, ҳасса тег-

¹ Саркор (форсча) – маълум иш ёки соҳани бошқарган лавозимли киши; йўлбошчи.

май колди. – Уйлаган эмиш!.. Безорилар!.. – деб бакирди князь. Лекин Алпатич калтакдан ўзини четга олиб, беодобчилик қилганидан кўркиб кетди-ю, князнинг олдига келиб тепакал бошини куйи солди, шундай бўлса ҳам. (ёки унинг шундок қилгани учунми), князь ҳамон: «Безорилар!.. Йўлга қайтадан қор ташлансин!» – деб кичкирди, лекин хассасини қайта кўтармади ва шошилиб уйга кириб кетди.

Князь Николай Андреевичнинг феъли айниганидан хабардор бўлган княжна билан мамзель Бурьен тушлик олди-дан уни кутиб туришар эди. Мамзель Бурьен хушҳол бир қиёфада худди: «Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, мен ҳар кунгидайман», деяётгандай, княжна Марья эса ранги оқарган, кўрққан ва сукут қилиб ерга қараб турар эди. Княжна Марьяга ҳаммадан шуниси оғир эдики, бундай вақтларда Марья мамзель Бурьендай бўлиш керак эканлигини билар эди-ю, лекин шундай қилолмас эди. У шундай деб ўйлар эди: «Ўзимни ҳеч нарсани пайкамаганга солсам, отам менинг хафа-хурсандлигим билан иши йўқ, деб ўйлайди; ўзимни хафаликка солсам, отам (илгаригидай) тумшугини осибди, дейди» ва ҳоказо.

Князь кизининг гезарган юзига қараб, димоғида кулди-да:

– Афтинг... аҳмоқ! – деди.

Кичкина княгинянинг ошхонада йўқлигини кўриб:

«Унисини ҳам! Унга ҳам аллақачон еткизишибди-да», – деб ўйлади Николай Андреевич.

– Княгиня қани? – деб сўради у. – Қочиб ўтирибдими?

– Тоби йўқроқ, – деди кулимсираб мамзель Бурьен, – чиқмайди. Оғироёқ эмасми.

– Ҳм! Ҳм! Ўҳ-ҳў! Ўҳ-ҳў! – деб стол ёнига ўтирди князь.

Ликопча кўзига кир кўринди: у доғни кўрсатиб, ликопчани улоқтириб юборган эди, бироқ Тихон абжирлик қилиб уни тутиб олиб буфетчига¹ берди. Кичкина княгиня соғ эди,

¹ Буфет (французча: buffet – стол) – 1) идиш-товок, мева-чева, ичимлик ва шу қабилар сақланадиган махсус жавон (шкаф); 2) катта ошхона ва ресторанлар, муайян қорхоналар қошида ташкил этиладиган, енгил-елпи овқатланиш учун мўлжалланган дўкон; тамадхона (бу ерда шу маънода). Буфетчи – буфет ошпази ёки бошқа ходим.

лекин княздан шу қадар кўрқар эдики, унинг феъли айниганини эшитиб уйдан чиқмай қўя қолди.

– Болага бир нима бўлмасин, деб кўрқаман, – деди кичкина княгиня мамзель Бурьен, – одам кўркса ҳар нима бўлиши мумкин.

Кичкина княгиня Лисие Горига келганидан буён бу ерда умуман бир ваҳима ичида ва қари князни хушламай борар эди. У қари княздан шу қадар кўрқар эдики, уни нима учун хушламагани ҳақида ўйлолмас ҳам эди. Князь ҳам уни хушламас, лекин уни паст кўргани учун унча билинмас эди. Княгиня Лисие Горига туриб мамзель Бурьенни яхши кўриб қолди. Кунларни ўша билан ўтказар, уни кечалари ётгани тақлиф қилар, у билан кўпинча қайнатаси тўғрисида гаплашар ва уни ёмонлар эди.

– Меҳмонлар келар эмиш, князь., – деди мамзель Бурьен кип-қизил қўллари билан оппоқ салфеткани ёзар экан. – князь Курагин жаноблари ўғиллари билан келар эмишларми? – деди савол оҳанги билан.

– Ҳм... бу бола ажойиб. Мен жамоага ўрнаштириб қўйган эдим, – деди князь койиб. – Ўғлини нега олиб келаётибди, ҳеч тушуна олмайман. Эҳтимол, княгиня Лизавета Карловна билан княжна Марья билишар; мен ўғлини нега олиб келаётганини билмайман. Менга кераги йўқ. – У кизариб кетган кизига қаради.

– Тобинг йўқми? Ана у аҳмоқ Алпатич айтгандай, министр ваҳимасидан касал бўлдингми?

– Йўқ, отажон.

Мамзель Бурьен бу мавзуда бемаврид гап очган бўлса ҳам, князнинг қайфиятига қарамай гулхона, янги очилган гулнинг чиройлилиги ва ҳоказолар тўғрисида жавраб кетди: шўрвадан кейин князнинг қовоғи салгина очилди.

Князь тундликдан кейин келинининг олдига кирди. Кичкина княгиня кичкина столча ёнида оқсоч Маша билан гаплашиб ўтирар эди, қайнатасини кўриб, ранг-қути ўчди.

Кичкина княгиня буткул ўзгариб кетган, ҳозир хунуқкина бўлиб қолган эди. Лунжлари осилган, юқориги қисқа лаби кўтарилган, кўзлари киртайган эди.

У князнинг калайсан, деган саволига:

– Ўзимни оғиррок сезаётиман, – деб жавоб берди.

– Ҳеч нарса керак эмасми?

– Йўқ, Раҳмат, отажон.

– Хўп, яхши, яхши.

У келинининг олдидан чикиб, официантлар бўлмасига борди. Бўлмада Алпатич бошини қуйи солиб ўтирар эди.

– Йўлга қайтадан қор ташладиларингми?

– Ташладик, жаноби олийлари, кечиринг, худо хаки, билмабман.

У сўзини тамом қилмасдан князь сохта кулиб:

– Ҳа, яхши, яхши, – деди.

У қўлини узатди. Алпатич қўлини ўпгандан кейин кабинетга кириб кетди.

Кечкурун князь Василий келди. Уни кучерлар ва официантлар катта йўлга чикиб қарши олишди. Улар, шовқин-сурон кўтариб, унинг юкларини ва чанасини атайлаб қор уюлган йўлдан ҳовлининг у томонидаги уйга боришди.

Князь Василий билан ўғли Анатолга алоҳида-алоҳида уй ажратилди.

Анатолий камзулини ечиб, иккала қўлини белига қўйиб, олдидаги столнинг бурчига катта-катта шахло кўзларини тикиб, хомуш ҳолда кулимсираб ўтирар эди. У ўзининг бутун ҳаётини бировлар томонидан, албатта, қилиб қўйиладиган кайф-сафони суришдан иборат деб билар эди. Ҳозир бу ерда баджаҳл чол билан унинг хунук, бой меросхўр кизининг олдида келишига ҳам у шу назар билан қарар эди. Унинг тахминига кўра, бу ишларнинг ҳаммаси жуда яхши ва қизиқ натижа бериши мумкин эди. «Бу қиз шунчалик бой бўлса, нега уйланмайин? Бунинг ҳеч зиёни тегмайди», деб ўйлар эди Анатолий.

У соқолини олди, олифтачиликка зеб бериб, боглаб ўзига атир сепди, азали мулойим, мағрур бир киёфада чиройли бошини баланд кўтариб, отасининг олдида кирди. Князь Василийни икки камердинери қийинтирмоқда эди. У у ёқ бу ёққа қарар эди, ўғлини кўриб худди: «Ҳа, айти муддао

бўлибсан», дегандай бош ирғади.

– Йўқ, ростини айтинг, отажон, жуда ҳам хунук эканми? А? – деди Анатолий французчалаб худди йўлда бошлаган гапини давом эттиргандай.

– Бехуда гапларни кўй. Ҳаммадан зарури – кекса князь олдида ўзингни бамаъни, боодоб тут.

– Агар қовоғ-у димоғ қиладиган бўлса, чикиб кетаман, менинг чолларга ҳеч тоқатим йўқ. Нима дейсиз? – деди Анатолий.

– Шуни эсингдан чиқармаки, сенинг ҳамма ишинг шунга боғлиқ.

Бу орада қизлар бўлмасидагиларга министрнинг ўғли билан келганлиги маълумгина эмас, балки буларнинг афти боши ҳам тўла-тўқис таъриф қилинган эди. Княжка Марья ўз бўлмасида ўтириб ўзининг ички хаяжонини ҳарчанд босишга уринса ҳам, босолмас эди.

«Нега ҳам улар хат ёзишди, нега ҳам Лиза буни менга айтди? Бу ҳеч бўлмайдиган иш! – дер эди ойнага қараб. – Меҳмонхонага қандоқ қилиб чиқаман? У менга ёққан тақдирда ҳам унинг олдида қандоқ қилиб ўтираман». Ўз отасининг кўз қарашининг ўзи унинг кайфини учираб эди.

Оқсоч қиз Маша аллақачон кичкина княгиня билан мамзель Бурьен министрнинг ўғли кизил юзли, қора қош, чиройли йигит эканлигини, отаси зинадан зўрга пайпаслаб чиққанда, у уч зинани бирдан босиб лочиндай югуриб чиққанини айтиб берган эди. Бу гапларни эшитгандан кейин кичкина княгиня билан мамзель Бурьен қаттиқ-қаттиқ гаплашиб Марьянинг олдига киришди.

– Улар келишди, Марья, хабарингиз борми? – деди кичкина княгиня қорнини чиқариб креслога ўтирар экан.

Княжна эрталаб кийиб ўтирган блузкасини¹ ечиб, энг яхши кўйлақларидан бирини кийиб олган, сочинини яхшилаб тараб ўрган; таъби очилган бўлса ҳам, юзи сўлгин ва нурсиз эди. У Петербургда меҳмондорчиликларга кийиб борадиган кўйлагини кийганида кейинги вақтларда хийла хунук бўлиб

¹ Блузка – хотин-қизларнинг енгил материаллардан тикилган, юбка ёки шим билан кийиладиган кўйлақчаси.

колгани яна ҳам очикрок кўринар эди. Мамзель Бурьен ҳам унча-мунча ўзига зеб бериб, чиройли ва кизил юзли кишининг диққатини яна ҳам жалб қиладиган бўлган эди.

– Бошка кўйлак киймайсизми? Ҳозир улар чикишса керак. Пастга тушиш лозим. Салгина ясан-тусан қилсангизчи.

Кичкина княгиня креслодан турди ва кўнғирок чалиб, оксочни чақирди-да, дарров княжна Марьяни ясантириш пайдан бўлди. Княжна Марья ўша айтилган куёв келганига ҳаяжонланганидан, айникса, иккала дугонасининг шу иш, албатта, шундок бўлади, деб қараганликларидан нафси қойган эди. Дугоналарига бундан хижолатда эканини айтса, ўзининг ҳаяжонланганини билдириб қўйган бўлар эди; бундан ташқари агар кийинтирмоқчи бўлаётган дугоналарига кийинмайман, деса, улар ҳазил қилиб қулишлари ва кисташлари мумкин эди. У бирдан тутакди, чиройли кўзлари сўнди, икки бети қизарди, юзида тақдирга тан берганини кўрсатадиган хунук бир ифода билан (унинг юзида кўпинча шундай ифода пайдо бўлар эди) ўзини мамзель Бурьен билан Лизанинг ихтиёрига топширди. Ҳар иккала хотин уни чиройли қилишга жон-дили билан киришди. Княжна Марья шу қадар хунук эдики, уларнинг ҳеч бири у билан рақобат қилиш тўғрисида ўйламас эди, шунинг учун иккови кийим одамни чиройли қилади, деган хотинлар ақидаси билан астойдил уни кийинтиришар эди.

– Йўқ, қўй, ўртоқжон, бу кўйлак бўлмайди, – деди Лиза княжнага нарироқдан қийшайиб қараб. – Айт, жигарранг кўйлагингни беришсин. Ажабланма, эҳтимол, турмуш масаласи ҳал бўлса. Йигитнинг ақли кўзида бўлади, деган гап бор. Йўқ, буниси жуда ҳам оч, қўй, бўлмайди, хунук!

Кўйлак хунук эмас, балки княжнанинг юзи ва қадди-комати хунук эди. Аммо мамзель Бурьен билан кичкина княгиня бунини сезмас, уларнинг назарида, агар юқорига таралган сочига кўк лента боғланса ва жигарранг кўйлак устидан шарф ташланиб қўйилса, унда чиройли бўладигандай кўринар эди. Улар кўрққан одамнинг афт-ангорини кийим билан ўзгартириб бўлмаслигини эсларидан чиқарган,

шгунинг учун канчалик уринмасин, канча зеб бермасин, княжна Марья, барибир, хунук эди. Княжна Марья уларнинг раъйига кириб, икки-уч маротаба кайта кийиниб, сочини юкорига тараб (сочини юкорига тарашини унга сира ҳам келишмас эди) чиройли жигарранг кўйлак устидан ҳаворанг шарф ташлаб олганидан кейин кичкина княгиня унинг атрофида бир-икки айланди ва кичкина кўлчаси билан кўйлакнинг у ёқ бу ёғини, шарфини тузатиб яна у ён бу ёнидан каради-да:

– Йўк, бу бўлмади, – деди кўлини кўлига уриб. – Йўк, Марья, бу сизга ҳеч ярашмади. Менга ҳаммасидан ўша ҳар куни киядиган кулранг кўйлагингиз ёқади. Мен сиздан сўрайман, ўшани кийинг.

Катя, – деди оксочга, – ўша кулранг кўйлакни олиб кел... Мана, кўрасиз, мамзель Бурьен, менинг ясантирганимни, – деди ҳали бўлмаган ишига завқи келиб.

Катя кулранг кўйлакни келтирганда княжна Марья ойнага қараб ҳамон тек ўтирар ва ойнада кўзи жикқа ёшга тўлиб, йиғлашга тайёр бўлиб, лаблари пирпираб учаётганини кўрди.

– Яна жиндаккина сабр қилсангиз бўлади, княжна..

Кичкина княгиня оксочнинг кўлидан кўйлакни олиб, княжнанинг олдига келди.

– Мана ҳозир одмигина-ю, лекин соз қиламиз, – деди княгиня.

Княгиня, мамзель Бурьен ва нимагадир кулган Катянинг товушлари, бир-бирига қўшилиб худди кушларнинг сайрашига ўхшаб кетди.

– Йўк, кўйинглар энди мени, – деди княжна.

Княжна бу гапни шу қадар жиддий ва алам билан айтдики, кушдай сайраётганлар дарҳол жим бўлиб қолишди. Булар княжнанинг жикқа ёшга тўлган ва мунғайиб қараб турган шахло кўзларини кўриб билишдики, уни энди бундан ортиқ мажбур қилиш бефойда ва ҳатто жабр.

– Ҳеч бўлмаса, сочини бошқатдан тузатинглар., – деди кичкина княгиня мамзель Бурьенни койиб. – Мен сизга айтиб эдим-ку, сочини юкорига тараш Марьяга ярашмайди,

деб. Бошқатдан килинг.

– Кўйинглар мени, менга барибир, – деди Марья ўпкасини зўрға тутиб.

Мамзель Бурьен билан княгиня кўриб ва билиб туришар эдики, княжна Марья шу туришда ҳар кунгидан ҳам хунук-рок эди, лекин энди бирор чора қилиш фурсати ўтган эди. Княжна уларга маҳзун ва фикр-у хаёлга чўмган ҳолда қараб қолди. Улар унинг бундай ҳолатларда қандай бўлишини билганликлари учун тапшишга тушмадилар (У ҳеч қимни ташвишга қўймас эди.) Лекин улар Марьянинг шундай ҳолатларда индамас ва сўзидан қайтмас бўлишини билишар эди.

– Сочингизни бошқача қилиб тарабсиз-а? – деди Лиза, лекин княжна индамаганидан кейин ташқарига чиқиб кетди.

Княжна Марья ўзи ёлғиз қолди. У Лизанинг айтганини қилмади. У очини бошқатдан тараш у ёқда турсин, ҳатто ойнага ҳам қарамади. У бўшашиб қўлларини осилтириб ўйга толди. У эрни, эркак кишини, қучли ҳукмрон ва нечукдир жозибали, уни тўсатдан бошқача оламга, ўз оламига, бахт-саодат оламига олиб борадиган вужудни кўз олдига келтирди. У болали бўлганини, кеча кўргани энаганинг қизидай бола эмизиб ўтирганини тасаввур қилди. Тепасида гўё эри туриб, унга ва боласига меҳр билан кўз ташларди. «Йўғ-ей, бундай бўлиши сира ҳам мумкин эмас, мен жуда хунукман», деди княжна ичида.

Оқсочнинг эшикдан:

– Чойга марҳамат қилинг, князь ҳозир чиқадилар, – деган овози эшитилди.

У ўзига келди-да, ўйлаган ўйидан қўрқиб кетди. У ўрнидан турди-ю, пастга тушмасдан бурун санамлар қўйилган ўйга кирди ва шамчиноқлар ёритиб турган нажотбахшнинг катта сурати олдига борди ва қўлини кўкрагига қўйганича унга тикилиб бир неча дақиқа турди. Унга қўнғлидаги бир шубҳа азоб берар эди. У ҳам дунёвий муҳаббатдан баҳраманд бўлиши, эркак кишини яхши кўриши мумкинмикин? У эр-у хотинлик тўғрисида ўйлаганида оилавий бахтиёрлик ва болани орзу қилар, лекин унинг энг катта орзу-ҳаваси

дунёвий муҳаббат эди. У бу ҳисни бошқалардан ва ҳатто ўзидан ҳам яширишга ҳаракат қилган сайин авж олар эди. «Эй худо, – дер эди ўзига ўзи, – бу шайтоний ҳисни қандай қилиб енгсам экан? Тинчгина сенга ибодат қилиш учун бу ёмон хаёллардан қандай қилиб қутулсам экан?» У бу саволни бериш билан қалби унга худо тилидан жавоб берар эди: «Ҳеч нарсани орзу қилма, қидирма, изтиробга тушма, ҳеч кимга қасд қилма, одамларнинг келажаги ва ўз тақдиринг сенга маълум бўлмаслиги керак, лекин ҳамиша тақдирга тан бергани тайёр тур. Агар худо сени зиммангга хотинлик бурчини юқлаб, имтиҳон қиладиган бўлса, унинг иродасига тайёр бўл». Княжна Марья тасалли бўладиган шу фикрлар билан (лекин, ҳар қалай, дунёвий орзусига эришишга умид боғлаб) енгил нафас олиб чўқинди-да, на кўйлак, на сочи, на меҳмонлар олдига қандай кириши ва на уларга нима дейиши тўғрисида сира ўйламасдан пастга тушди. Худонинг иродасидан ташқари кишининг бир туки ҳам тўкилиши мумкин бўлмаганидан кейин, унинг ёзмиши олдида бу нарсалар нима деган гап.

IV

Княжна Марья уйга кирганда князь Василий ўғли билан меҳмонхонада кичкина княгиня ва мамзель Бурьен билан гаплашиб ўтирар эди. Княжна оғир-оғир кадам кўйиб кирганида эркаклар ва мамзель Бурьен ўринларидан туришди: кичкина княгиня уни эркакларга кўрсатиб: «Мана, Марья!» – деди. Княжна бир қарашда ҳаммани кўздан кечирди. У бир лаҳза жиддий қиёфага кириб яна дарҳол табассум қилган князь Василийнинг юзини, Марья меҳмонларда қандай таассурот туғдиради экан, деб мароқ билан уларга қараб турган кичкина княгинянинг юзини кўрди. У Анатолга кўзлари жавдираб қараб ўтирган, лента таққан чиройли мамзель Бурьенни ҳам кўрди, лекин княжна Анатолнинг юзини кўра олмасди, уйга кирганида ўзига томон келган каттакон ва хушқомат бир гавданигина кўрди, холос. Унинг олдига аввал князь Василий келди ва бошини энгаштирди, Марья унинг тепакал бошидан ўпди ва сўзларига жавобан «эсимда

борсиз», деди. Ундан кейин Анатолий келди. Марья уни хануз кўрмас эди. У фақат қўлини мулойим бир қўл қаттиқкина ушлаганини ва билагини қўнғир сочлар ёпишиб турган оппоқ пешонага текканини сезди. У Анатолийнинг юзига қарагач, хуснини кўриб ҳайратда қолди. Анатолий ўнг қўлининг бош бармоғини мундирининг икки тугмаси орасига тикиб, кўрагини олдинга ва елкасини кейинга чиқариб, олдинги оёғини тебратиб ва бошини бир томонга сал қийшайтириб индамасдан княжнага, афтидан, унинг тўғрисида ўйламасдан, очик чеҳра билан қараб турар эди. Анатолий ҳозиржавоб эмас, гапга чечан ва уста эмас, аммо-лекин киборлар доирасига муносиб хислатларга эга, яъни вазмин ва ўзига қаттиқ ишонган киши эди; ўзига ишонмаган одам биров билан биринчи мартаба танишганда гап топилмас-ю, жим туриш яхши эмас, деган мулоҳазасини ва бирон нарса демокчи бўлиб ўйлаётганини билдириб қўйса, албатта, яхши эмас, лекин Анатолий индамай турган бўлса ҳам, княжнанинг сочини кўздан кечириб, оёғини тебратиб турар эди. У шу зайлда бемалол узок вақт гапирмасдан тура олиши кўриниб турар ва худди: «Бу жимлик ўнғайсиз бўлса, сизлар гапираверинглар, менинг гапиргим келмай турибди», дер эди. Бундан ташқари, Анатолий хотин-қизлар билан муомала қилганида, кеккайиб уларни назарига илмагандай бир қилиқ қилар эдики, хотин-қизларда бу кўпроқ марок, кўркув ва ҳатто муҳаббат ҳиссини туғдирар эди. Унинг кўриниши хотин-қизларга гўё шундай дер эди: «Биламан, биламан сизларни, сизларга овора бўлиб юраманми? Сизлар жон ҳам дер эдиларинг-ку-я!» Эҳтимол, у хотин-қизларни кўрганида бундай деб ўйламас ҳам эди (ўйламаслиги мумкин, чунки унинг ўзи умуман кам ўйлар эди), лекин унинг кўриниши ва қилиги шундай деб турар эди. Княжна буни пайқади, шунинг учун худди унинг диққатини ўзига тортиш хаёлига ҳам келмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, қари князга мурожаат қилди. Майин тук босган лаби кўтарилиб, оқ тишлари кўриниб турган кичкина княгиня ўтиргани учун суҳбат жуда қизиқ кетди. Кичкина княгиня князь Василийни кўпинча сергап хушчакчак кишиларга хос бўлган иборалар, гапла-

шаётган одамлари билан ҳеч қандай яқин муносабатлари бўлмаса ҳам, кўпдан таниш ва ҳазил-мутойиба қилиб юрган ва ораларида худди бошқаларга унча маълум бўлмаган қизиқ хотиротлар бўлган кишилардай ҳазил-мутойиба билан қарши олди, ҳолбуки, князь Василий билан княгиня орасида ҳеч қандай муносабат йўқ эди. Князь Василий ҳам дарров унга мос сўзлар айтди. Кичкина княгиня ҳеч қачон бўлмаган бу қизиқ хотиралар тўғрисидаги гапга Анатолии ҳам тортди, ҳолбуки уни дурустроқ билмас ҳам эди. мамзель Бурьен ҳам бу хотиротларга қўшилди, ҳатто княжна Марья ҳам бу қизиқ хотираларга тортилганини мамнуният билан ҳис қилди.

– Мана энди охири сиз буткул бизнинг ихтиёримиздасиз, князь, – деди кичкина княгиня, албатта, французчалаб, – энди уйдаги ўтиришлардан ҳамиша қочганингиздай қочолмайсиз.

– Суюмли Аннетта эсингиздами?

– Ҳа, Аннеттага ўхшаб сиз ҳам мени сиёсат тўғрисида гапиргани қўймасиз.

– Чой столи атрофида ўтирганимиз-чи?

– Ҳа, ўшани айтинг.

– Нега сиз Аннеттаникига ҳеч бормас эдингиз? – деди кичкина княгиня Анатолга. – Ҳа! Биламан, биламан, – деди кўз қисиб. – Ақангиз Ипполит сизнинг қилган ишларингизни менга айтиб берган эди. Биламан! – деди бармоғи билан таҳдид қилиб. – Парижда қилган шўхликларингиздан ҳам хабардорман.

– Ипполит сенга айтгани йўқмиди? – деди князь Василий ўғлига қараб ва худди княгиня қочмоқчи бўлгандай унинг қўлидан ушлади. – Ипполит княгиняга шайдо бўлганини ва уни уйдан ҳайдаб юборганини сенга айтмадимми?

– Ў-ҳў! Бу нозанинлар нозанини-ку, княжна! – деди князь Василий княгиняга қараб.

Кичкина княгиня Париждан гап очганда мамзель Бурьен ҳам фурсатни ғанимат билиб, гапга қўшилди.

У Анатолидан «Париждан қачон келдингиз? Бу шаҳар сизга маъқул бўлдимми», деб сўради. Анатолий унга жуда иштиёқ билан жавоб берди ва табассум билан унга қараб,

унинг ватани тўғрисида гаплаша кетди. Анатолий чиройлигина мамзель Бурьенни кўриб, бу ерда, Лисие Гориди ҳам зерикиб қолмас эканман, деб қўйди. «Жуда жойида! – деди уни кўздан кечириб, – бу дугонанг жуда жойида экан. Княжна менга тегса буни ҳам бирга олиб борар, – деди ичида, – Жуда-жуда жойида».

Кекса князь кабинетидида ковоғини солиб, нима қилсам экан, деб ўйлай-ўйлай, аста-секин кийинар эди. Бу меҳмонларнинг келишига унинг гаши келган эди. «Князь Василию-унинг ўғли менга нима керак экан? Князь Василийнинг ўзи мактанчок, бемаъни бир одам, унинг ўғли ҳам ўзидан қолишмаса керак», дер эди ўзича тўнғиллаб. Бу меҳмонларнинг келиши унинг кўнглидаги ҳал қилинмаган, кундан кун пайсалга солиниб келаётган масалани кўтардики, бу тўғрида кекса князь доим ўзини алдаб юрар эди. Қачон бўлмасин, княжна Марьядан айрилишга рози бўлиб уни эрга берадими, йўқми – масала шундан иборат эди.

Князь ҳеч қачон ўзига бундай савол бергани журъат қилган эмас, чунки бу саволга ҳаққоний жавоб бериш кераклигини ўзи биларди, ҳаққоний жавоб бериш эса унинг хошишига зидгина эмас, балки уни бутун тирикчилик имкониятидан маҳрум қилар эди. Князь Николай Андреевич гарчи княжна Марьяни унча қадрламагандай кўринса ҳам, лекин усиз ҳаёт кечиришни сира тасаввур қилолмас эди. «Эрга тегиб нима қилади? – деб ўйлар эди у. – Шўрпешона бўлмоқчидир-да. Мана, Лиза Андрейга тегди (ҳозирги замонда бундан яхши эр топиш ҳам кийиндир), ундан нима кўрди? Уни ким ҳам яхши кўриб олар эди? Хунук, бесўнақай. Олса ҳам, фақат мол-у дунёси-ю номига қизиқиб олади. Эр қилмай кун кўриб бўлмас эканми? Қайтанга яхшироқ кун кўради». Князь Николай Андреевич кийинар экан, шуларни кўнглидан ўтказар ва шу билан бирга шу чоғгача пайсалга солиниб келаётган масалани бетўхтов ҳал қилиши керак эди. Князь Василий, афтидан, ўғлини княжнага уйлантирмоқчи бўлиб олиб келган ва, эҳтимол, бугун ё эрта дангал жавоб талаб қилса. Унинг обрўйи, киборлар доирасида тутган мавқеи ёмон эмас. «Майли, майли, мен қарши эмасман, – дер

эди князь ўзига, – лекин ўғли қизимга арзийдиган бўлсин. Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз».

– Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз, – деди князь овозини чиқариб. – Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз.

У одатдагидай тетик-тетик кадам ташлаб меҳмонхонага кирди, ўтирганларга бир-бир кўз ташлади-да, кичкина княгинянинг бошқа кўйлак кийганини, Бурьеннинг лента таққанини, кичкина Марьянинг хунук таралган сочини, Бурьен билан Анатолийнинг бир-бирига қараб табассум қилиб ўтирганини, гаплашиб ўтирганлар ичида кизининг гарибгина бўлиб ўтирганини пайқади. «Оро бераман деб ўзини мунча ҳам расво қилмаса! – деди ичида ва кизига хўмрайиб қўйди. – Уятсиз! Кошки, куёв бўладиган уни назар-писанд қилса».

У князь Василийнинг олдида келди.

– Салом, салом! Хуш келибсиз.

– Кўнгил яқин – йўл яқин, – деди князь Василий одатдагича тезгина ва бетакаллуф. – Мана, кичик ўғлим, лутф-у марҳаматингизни дариг тутманг.

Князь Николай Андреевич Анатолийга бошдан оёқ қараб чиқди.

– Баракалла! Баракалла! Қани, кел, ўп, – деди ва унга юзини тутди.

Анатолий чолни ўпди ва отасининг йўлда айтган гапини қслаб, унинг қачон жини кўзғар экан деб, ўзини жуда вазмин тўтиб, мароқ билан юзига қараб ўтирди.

Князь Николай Андреевич ўзининг одатдаги ўрни бўлган диваннинг бир бурчига ўтирди, князь Василий учун креслони яқинига тортди ва князь Василий ўтиргандан кейин ундан сиёсий ишлар ва янгиликлар тўғрисида сўради. У князь Василийнинг сўзига диққат билан кулоқ солаётгандай бўлса ҳам, лекин кўзини княжна Марьядан олмас эди.

У князь Василийнинг охириги жумласини такрорлаб:

– Потсдамдан ёзаётибди денг, – деди-ю, бирдан ўрнидан туриб кизининг олдида борди.

– Меҳмонларни деб шунча ясан-тусан қилдингми, а? – деди. – Ҳай-ҳай, мунча яхши! Сен меҳмонларнинг олдида

сочингни бошқача қилиб чиққан бўлсанг, мен меҳмонларнинг олдида сенга шуни айтиб қўяй-ки, минбаъд мендан беижозат ясан-тусан қилма.

– Бунга мен гуноҳқорман, отажон, – деди кичкина княгиня қизариб.

– Сизнинг бутун ихтиёрингиз ўзингизда, – деди Николай Андреевич келинга таъзим қилиб, – ўзига ярашмайдиган ишларни қилишни бунга қим қўйибди. Бусиз ҳам ўзи хунук.

У кўзига ёш келган қизига қайтиб қарамасдан, яна ўз ўрнига бориб ўтирди.

– Аксинча, сочини шунақа тараш княжнага жуда ярашибди, – деди князь Василий.

– Қани, ёш князь, оти нима эди? – деди князь Николай Андреевич Анатолга қараб, – қани, бери кел, гаплашайлик, танишайлик-чи.

«Мана энди бошланади», – деди Анатолий ичида ва кулимсираб, қари князнинг ёнига бориб ўтирди.

– Қани, сизни чет элда тарбия қўрган, дейишади. Отангиз икковимизга ўхшаб поп саводингизни чиқарган эмас. Ҳозир отлик гвардияда хизмат қиласизми, яхши йигит? – деб сўради князь Анатолга яқиндан тикилиб.

– Йўқ, армияга ўтдим, – деди Анатолий кулгидан ўзини зўрға тийиб.

– Шундоқми! Яхши. Подшо билан ватанга хизмат қилмоқчимисиз, яхши йигит? Уруш вақти, сиздай йигит, албатта, хизмат қилиши керак. Хўш, фронтга бормоқчимисиз?

– Йўқ, князь, бизнинг полк жўнади. Мен ҳозир... Мен ҳозир қандай хизматдаман, дада? – деди Анатолий отасига қараб қулиб.

– Ана хизмат қилиш-у! Мен қандай хизматдаман эмиша! – деди князь Николай Андреевич хахолаб қулиб.

Анатолий ҳам ундан қаттиқроқ кулди. Князь Николай Андреевич тўсатдан қовоғини солди-ю:

– Хўп, бор, – деди Анатолга.

Анатолий илжайиб яна хонимларнинг олдига бориб ўтирди.

– Сен буларни чет элга юбориб тарбия бергансан-а,

князь Василий? Шундоқми? – деди кекса князь Василийга.

– Қўлимдан келганини қилдим; мен сизга айтсам, у ернинг тарбияси бизникидан кўра яхшироқ.

– Ҳа, ҳозир ҳамма нарса ўзгариб, янгича бўлиб кетган. Офарин, яхши йигит бўлибди! Офарин! Қани, менинг уйимга кирайлик.

У князь Василийни қўлтиклаб кабинетига томон олиб кетди. Князь Василий князь билан танҳо қолиб, дарров унга ўз хоҳишини ва умидини баён қилди.

– Нима, мени унинг этагига ёпишиб олган, қўйиб юбормайди, деб ўйлайсанми? – деди кекса князь жеркиб. – Ҳеч бундай эмас! – деди яна жаҳли чиқиб. – Менга қолса эртага бўлсин! Лекин мен сенга шуни айтайки, мен куёвимни дурустрок танимоқчиман, менинг одатимни ўзинг биласан; ҳамма гапни очик гаплашаман! Эртага мен сен борингда Марьядан сўрайман! Агар хўп деса, тегаверсин. Тегсин, кўрармиз. – Князь димоғи билан қулди. – Тегса тегаверсин, менга барибир! – деб ўғлини кузатаётган вақтидагидай қаттиқ қичқирди.

Князь Василий ҳамсуҳбатининг сергақлигини кўриб айёрлик қилиш керак бўлмай қолганига ишонч ҳосил қилгандай: – Мен сизга тўғриси айтман, – деди, – сиз одамни бир кўришда ичи-ю ташини дарров биласиз, Анатолий заковат эгаси эмас, лекин ҳалол, мўмин йигит – яхши ва меҳрибон фарзанд.

– Хўп, хўп, яхши, кўрамиз.

Узоқ вақт эркакнинг суҳбатини кўрмай ёлғиз турган хотинлар сингари, князь Николай Андреевичнинг уйидаги уч аёл ҳам Анатолий кўришлари билан шу дамгача кечирган ҳаётлари кўзларига ҳаёт эмасдай кўринди. Улардаги фикр, сезги, мушоҳадакорлик кучи бирдан ўн баравар ортди ва уларнинг шу вақтгача гўё қоронғиликда кечираётган ҳаётларини бирдан янги мазмунга тўла бир нур ёритгандай бўлди.

Княжна Марья ўзининг афт-боши ва сочи тўғрисида ҳеч ўйламас ва билмас ҳам эди. Унинг бутун эс-хуши куёви бўлиши эҳтимол бўлган очик йигитнинг чиройли юзида эди.

Бу йигит унинг кўзига хушфёъл, жасур, саботли, мард, олиҳиммат кўринар ва бунга имони комил эди. Унинг миясида келажак оилавий ҳаёт тўғрисида минг хил хаёллар кезар эди. У бу хаёлларни бошидан чиқаришга ва яширишга ҳаракат қилар эди.

«Мен унга жуда совуқ муомала қилаётибманмикин? – деди княжна Марья ўзига, – мен ўзимни тутишга ҳаракат қиламан, чунки кўнглимни унга жуда мойилдай сезаётибман, лекин у менинг кўнглимни билмайди, балки мен кизга ёкмадим, деб ўйлар».

Княжна Марья ҳарчанд ҳаракат қилса ҳам, бу янги меҳмон билан очилиб гаплаша олмас эди.

«Бечора! Мунча ҳам хунук бўлмаса», – деди Анатолий ичида.

Анатолий келиши билан ниҳоятда ҳовлиқиб қолган мамзель Бурьен эса бошқача фикрда эди. Киборлар доирасида ҳеч мавқеи бўлмаган, ота-онасиз ва хатто ватанидан ҳам айрилган чиройли ёш киз, албатта, бутун умрини князь Николай Андреевич хизматида, яъни унга китоб ўқиб бериш ва княжна Марьяга дугона бўлиш билан ўтказмоқчи эмас эди. Мамзель Бурьен хунук, қийинишни билмайдиган, бесўнакай рус княжналаридан устунлигини дарҳол кадрлайдиган ва яхши кўриб олиб кетадиган рус князига кўлдан бери мунтазир эди; ниҳоят ўша рус князи келди. Мамзель Бурьен холасидан эшитиб, кейин ўзи тўлатган бир ҳикояни ичида тақрорлаб юришни яхши кўрар эди. Бу ҳикоя алданган бир кизнинг кўзига бечора онаси кўринган, бечора онаси нега тегмасдан туриб эркак кишига ихтиёрингни бердинг, деб таъна қилгани ҳикояси эди. Мамзель Бурьен хаёлида ўша йўлдан урган хушторига бу ҳикояни айтганида кўпинча кўзига ёш келар эди. Энди ўша хуштор, хақиқий рус князи ниҳоят келди. Уни олиб кетади, кейин бечора онаси пайдо бўлади ва рус князи Бурьенга уйланади. Мамзель Бурьен Анатолий билан Париж тўғрисида гаплашиб ўтирган вақтида хаёлида шу нарсалар кезар эди. Мамзель Бурьен бирон нарсани кўзда тутиб эмас (у, нима қилсам экан, деб бирон дақиқа ҳам ўйламас эди), аллақачонлар кўнглида бўлган ва

энди Анатолий келиши билан юзага чиқаётган туйғуларига берилиб, унга кўпроқ ёкишга ҳаракат қилар эди.

Қари полк оти карнай товушини эшитганида қарилигини ҳам унутиб чопишга интилгандай, кичкина княгиня ўзининг оғироёқ эканлигини эсидан чиқариб, ҳеч нарсани мулоҳаза қилмай, енгил-елпи кулиб, одатдагича таннозлик қилишга ҳаракат қилар эди.

Анатоль хотинлар суҳбатида ўзини хотинларнинг кетидан юриш жонига теккан кишидай кўрсатса ҳам, лекин бу уч аёлнинг типирчилаб қолганини кўриб, талтайиб кетди. Бундан ташқари, чиройликкина ва кўзини сузаётган Бурьенни кўриб, тез кўзгаладиган ва уни ҳар кўйга сола оладиган хайвоний ҳирси кўзгалиб кетди.

Чойдан кейин меҳмонлар истироҳат бўлмасига киришди ва княжнадан клавиаторда чалиб беришни илтимос қилишди. Анатолий унинг олдида мамзель Бурьенга яқин креслода ёнбошлаб ўтирар экан, княжна Марьяга хурсандлик билан қулимсираб қарар эди. Княжна Марья унинг қараб турганини сезиб қувончидан беҳад ховлиқар эди, ўзи яхши кўрган соната унинг қалбини ардоқловчи гўзал бир оламга олиб кетар ва Анатолийнинг қараб туриши бу оламни унга яна ҳам гўзалроқ кўрсатар эди. Анатолий унга қараб турган бўлса ҳам, лекин кўзи мамзель Бурьеннинг оёғида бўлиб, унга ҳар замон фортепьяно¹ остидан оёгини тегизиб кўяр эди. Мамзель Бурьен ҳам княжнага қараб турар, унинг ҳам чиройли кўзларида княжнанинг Марья илгари кўрмаган чўчигансимон қувонч ва умид ифодасини кўрар эди.

«Мени мунча ҳам яхши кўрмаса! – дер эди княжна Марья ичиди. – Энди нақадар бахтиёрман, шундай дўст-у шундай эр билан нақадар бахтиёр бўламан! Эр билан-а?» – дер эди у Анатолийнинг тикилиб турганини сезиб, лекин ўзи унга қарай олмас эди.

Кечки овқатдан кейин ҳамма тарқалаётганда Анатолий княжнанинг қўлини ўпди. Княжна қўлини ўпгани келаёт-

¹ **Фортепьяно** (немисча: Fortepiano < италияча: forte – каттик + piano – аста, кучсиз) – клавишлари бармоқ билан босиб қалинадиган торли мусиқа асбоби (рояль ва пианинонинг умумий номи).

ганда, Анатолининг чиройли юзига тўғри каради, лекин бунга кандай журъат қилганини ўзи ҳам билмай қолди. Анатолий князнадан кейин мамзель Бурьеннинг қўлини ўпди (бу одобдан бўлмаса ҳам, лекин у ҳеч истиҳола қилмасдан дадил ўпаверди) ва мамзель Бурьен кизариб кетиб, князнага ялт этиб каради.

«Мунча ҳам андиша қилмаса, – деди ичида княжна. – Наинки Амелия (мамзель Бурьенни шундай деб аташар эди) мени рашк қилади, деб ўйласа, наинки муҳаббат ва садоқатимни билмайди деган хаёлда бўлса?» – шу ўй-хаёл билан княжна Марья бориб мамзель Бурьенни қаттиқ ўпди. Анатолий кичкина княгинянинг ҳам қўлини ўпмокчи бўлиб унинг олдида борди.

– Йўк, йўк, йўк! Дадангиз, менга ўғлим жуда яхши бўлиб қолди, деб хат ёзсалар, ана ўшандагина қўлимни ўпгани ижозат бераман. Ўшангача ижозат йўк, – деди кичкина княгиня ва бармоқчаси билан таҳдид қилиб, илжайганича уйдан чиқиб кетди.

V

Ҳамма уй-уйига кириб кетди ва кўрпага кириши биланок уйкуга кетган Анатолидан бошқа ҳеч ким бу кеча тез ухлай олмади.

Ҳеч вақт кўркмайдиган княжна Марья ваҳимага тушиб: «Наҳотки шу бир бегона, чиройли, мўмин йигит менинг эрим бўлса; ҳаммадан ҳам мўминлиги-я», – деб ўйлар эди. У кўзини очиб қарашдан кўрқар, назарида, парданинг орқасидаги қоронғи бурчакда биров тургандай кўринар эди. Бу биров – иблис – пешонаси оқ, қошлари қора, лаблари кипкизил ўша эркак эди.

У кўнғирок чалиб оқсочни чақирди ва шу ерда ётишни буюрди. Мамзель Бурьен ҳам шу кечаси ухламай кимнидир бекорга кутиб, гоҳ кимгадир кулиб, гоҳ ўз хаёлида онасининг таънасини эшитиб йиғлагудай бўлиб, қишки боғда узок вақт айланиб юрди.

Кичкина княгиня эса оқсочга жойни дуруст солмабсан, деб тўнғиллар эди. У ёнбошлаб ҳам, кўкрагини ерга бериб

хам ёта олмас, қандай бўлмасин, ётиш қийин ва ноқулай эди, унга қорни халал берар эди, айникса, бугун ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ халал берар, чунки Анатолий келиши унинг ўйнаб-қулиб юрган қунларини хотирига келтирган эди. У кофта ва чепец¹ кийиб креслода ўтирар эди. Мудраган ва сочлари тўзган Катя алланималар деб оғир пар тўшакни учинчи мартаба ағдариб солар эди.

Солган тўшагининг бир жойи чуқур, бир жони дўнг демаримми, – деди княгиня яна қайтариб, – ухласам, кошки эди, ётиб бўлмаётибди, – ва худди ўпкаси тўлган ёш боладай товуши титради.

Кекса князь ҳам ухлалмас эди. Мудраб ётган Тихон унинг жаҳл билан қадам ташлаб, пишқириб юрганини эшитиб турар эди. Кекса князь ўзини қизи туфайли ҳақоратланган сезар эди. Бу ҳақорат ўзига эмас, бошқа одамга, жонидан ортиқ кўрадиган қизига қаратилган эди. У ўйлаб кўраман, нимани тўғри топсам, шуни қиламан, деган қарорга келган эди, лекин бунинг ўрнига у борган сайин тутақиб кетди: «Битта эркак учраши биланок отаси ҳам, бошқаси ҳам эсидан чиқди-кетди, кетидан югуриб, сочларини юқорига тараб, қийшанглаб, не аҳволга тушиб юрибди! Отаси ҳам кўзига кўринмай қолди! Менинг пайқашимни-ку, билар эди. Фҳм... фҳм... У аҳмоқнинг Бурьенкага (уни ҳайдаш керак!) кўз тикканини мен билмайманми? Иззати нафси ҳам йўқки, буни пайқаса! Ўзининг иззат-нафси бўлмаса, меники бор ахир. Унга фаҳмлатиш керакки, бу аҳмоқ уни хаёлига ҳам келтирмайди, икки кўзи Бурьенда. Унинг иззат-нафси йўк, лекин мен буни унга кўрсатаман...»

Кекса князь билар эдики, агар қизига, сен янглишаётибсан, Анатолий Бурьенга кўз тиккан деса, бу гап княжнанинг нафсониятига тегади-ю, натижада муродига (қиздан айрилмаслик) етади, шунинг учун ҳам унинг кўнгли тинчиди. У Тихонни чақириб ечина бошлади.

Тихон унинг орик, кўкрак жуни оқарган гавдасига тунги кўйлагини кийгизар экан: «Қаёқдан ҳам келишди! – деди князь ичида. – Мен чақирмаган бўлсам, келиб менинг тирик-

¹Чепец – аёлларнинг енгил, иссиқ бош кийими.

бир сўзини секин-секин бир неча маротаба такрор қилар эди.

Княжна кириши биланок у сизлаб гап бошлади.

– Сизга оғиз солишаётибди, – деди князь сохта табассум қилиб. – Сезган бўлсангиз керакки, деди давом этиб, – князь Василий бу ерга асрандисига (князь Николай Андреич негандир Анатолни асранди, дерди) менинг қора кўзимни томоша қилдиргани олиб келгани йўқ. Кеча мен билан сизнинг тўғрингизда гаплашди. Менинг феълимни биласиз, буни сизга ҳавола қилдим.

– Гапингизни қандай тушунай, дадажон? – деди княжна оқариб-қизариб.

– Қандай тушунай деганинг нимаси! – деб бақирди князь жаҳли чиқиб. – Князь Василий сени келинликка муносиб кўриб, асрандисига олиб бермоқчи. Мана, бундай тушун! Қандай тушунай эмиш-а?! Сен айт.

– Мен билмайман, ўзингиз биласиз, отажон, – деди княжна шивирлаб.

– Мен? Мен? Мен нима дейман? Мени кўйинг. Эрга мен тегмайман. Сиз нима дейсиз? Мана шуни билмоқчиман.

Княжна отасининг бу ишга кўнгли йўқ эканини билиб, пешонам ё ҳозир очилади, ё ҳеч қачон очилмайди, деган фикрга келди. У отаси қараб турганда ҳеч нарсани ўйлай олмаганини, одати бўйича фақат бўйин эгишга мажбур бўлганини билиб, ерга қаради-да:

– Менинг бирдан бир хоҳишим сизнинг тилагингизни ўрнига етказиш, – деди, – лекин агар хоҳишимни айтишим керак бўлса...

Княжна сўзини тамом қилолмади.

– Жуда яхши! – деб бақирди князь унинг сўзини бўлиб.

– У сени мол-дунёнг билан мамзель Бурьен учун олади... Мамзель Бурьен хотин бўлади-ю, сен эса...

Князь тўхтади. У кизига бу гап қандай таъсир қилганини пайқади. Княжна ерга қараб, кўзига ёш олди.

– Кўй, кўй, ҳазил гап, ҳазиллашдим, – деди отаси. – Лекин шуни эсингдан чиқармагинки, княжна, мен, эр танлаш кизининг ўз ихтиёрида деган қонданинг тарафдориман. Мен ихтиёрингни ўзингга бераман, шуни эсингда тутки,

сенинг бахтинг шу масалани қандай ҳал қилишингга боғлиқ. Менинг тўғримда гапиришнинг хожати йўқ.

– Мен билмайман... отажон.

– Қўй, бу гапларни, у сеними, бошқанимн – кимни олгин, дейишган бўлса, ўшани олиши керак. Лекин сенинг ихтиёринг ўзингда... Тур, уйингга кириб, хўп ўйлаб кўргин-у, бир соатдан кейин ўшаларнинг олдида, «ҳа»ми «йўқ»ми, айтгин. Мен биламан, ҳозир кириб ибодат қиласан. Майли, ибодат ҳам қилгин. Лекин яхшироқ ўйла. Бор.

Княжна гаранг бир ахволда, титраб чиқаётганда князь унинг орқасидан:

– «Ҳа»ми, «йўқ»ми, «ҳа»ми, «йўқ»ми! – деб бакириб қолди.

Унинг пешонаси очилиши муқаррар эди, лекин отасининг мамзель Бурьен тўғрисида қилган кинояси жуда оғир эди. Борингки, бу нотўғри, лекин шундоқ бўлса ҳам, бу жуда оғир ва бу тўғрида унинг ўйламаслиги ҳеч мумкин эмас эди. У у ёқ бу ёққа карамай, кўзига ҳеч нарса кўринмай, қулоғига ҳеч нарса қирмай, кишки боғчадан ўтиб кетаётганида бирдан мамзель Бурьеннинг таниш овозини эшитиб ўзига келди. У бошини кўтариб, икки кадам нарида француз кизни қучоқлаб, пичирлашиб ўтирган Анатолини кўрди. Чиройли юзидан ваҳима акс этган Анатолий унга қаради-ю, дафъатан мамзель Бурьеннинг белидан қўлини олмади, мамзель Бурьен эса княжнани ҳали кўрмаган эди.

Анатолийнинг юзи худди: «Ким у? Нимага? Шошманг!» – деяётгандай эди. Княжна Марья икковига қараганича қолди. У бу ҳолга тушуна олмас эди. Ниҳоят, мамзель Бурьен қичкириб юборди-ю, қочиб кетди. Анатолий худди бу ғалати ҳодисага қулса бўлади, дегандай табассум билан княжна Марьяга таъзим қилди ва елкасини қисиб, ичкарига кириб кетди.

Бир соатдан кейин Тихон княжна Марьяни айтгани келди. У княжнани отаси чақираётганини айтиб, князь Василий Сергеевичнинг ҳам ўша ерда эканини билдирди, Тихон келганда княжна ўзининг хонасидаги диванда йиғлаётган мамзель Бурьенни қучоқлаб ўтирар эди. Княжна унинг бо-

сенинг бахтинг шу масалани қандай ҳал қилишингга боғлиқ
Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати йўқ.

– Мен билмайман... отажон.

– Қўй, бу гапларни, у сеними, бошқаними – кимни олгин, дейишган бўлса, ўшани олиши керак. Лекин сенинг ихтиёринг ўзингда... Тур, уйингга кириб, хўп ўйлаб кўргин-у, бир соатдан кейин ўшаларнинг олдида, «ҳа»ми «йўқ»ми. айтгин. Мен биламан, ҳозир кириб ибодат қиласан. Майли. ибодат ҳам қилгин. Лекин яхшироқ ўйла. Бор.

Княжна гаранг бир ахволда, титраб чиқаётганда князь унинг орқасидан:

– «Ҳа»ми, «йўқ»ми, «ҳа»ми, «йўқ»ми! – деб бакириб қолди.

Унинг пешонаси очилиши муқаррар эди, лекин отасининг мамзель Бурьен тўғрисида қилган кинояси жуда оғир эди. Борингки, бу нотўғри, лекин шундоқ бўлса ҳам, бу жуда оғир ва бу тўғрида унинг ўйламаслиги ҳеч мумкин эмас эди. У у ёқ бу ёққа қарамай, кўзига ҳеч нарса кўринмай, қулоғига ҳеч нарса қирмай, кишки богчадан ўтиб кетаётганида бирдан мамзель Бурьеннинг таниш овозини эшитиб ўзига келди. У бошини кўтариб, икки қадам нарида француз кизни кучоқлаб, пичирлашиб ўтирган Анатолии кўрди. Чиройли юзидан ваҳима акс этган Анатолий унга қаради-ю, дафъатан мамзель Бурьеннинг белидан қўлини олмади, мамзель Бурьен эса княжнани ҳали кўрмаган эди.

Анатолнинг юзи худди: «Ким у? Нимага? Шошманг!» - деяётгандай эди. Княжна Марья икковига қараганича қолди. У бу ҳолга тушуна олмас эди. Ниҳоят, мамзель Бурьен қичкириб юборди-ю, қочиб кетди. Анатолий худди бу ғалати ҳодисага кулса бўлади, дегандай табассум билан княжна Марьяга таъзим қилди ва елкасини қисиб, ичкарига кириб кетди.

Бир соатдан кейин Тихон княжна Марьяни айтгани келди. У княжнани отаси чақираётганини айтиб, князь Василий Сергеевичнинг ҳам ўша ерда эканини билдирди, Тихон келганда княжна ўзининг хонасидаги диванда йиғлаётган мамзель Бурьенни кучоқлаб ўтирар эди. Княжна унинг ба-

шини секин-секин силар эди, княжнанинг чиройли, бурунгидек ҳамон сузук, порлаб турган кўзлари мамзель Бурьеннинг гўзал юзига меҳр-шафқат билан қарар эди.

– Йўк, княжна, энди умрбод мендан кўнглингиз совиди, – деди мамзель Бурьен.

– Нега ахир? Мен сизни илгаригидан ҳам кўпроқ яхши кўраман., – деди княжна Марья, – сизнинг бахтингиз учун кўлимдан келган ҳамма ишни қиламан...

– Лекин энди сиз мендан жирканасиз, сиз поксиз, мендан жирканишингиз керак сиз эҳтиросга берилиш нима-лигини ҳеч қачон билмайсиз! Оҳ, бечора онагинам...

– Мен ҳамма гапни тушундим, – деди княжна Марья маҳзун табассум қилиб. – Хафа бўлманг, дўстим. Майли, мен отамнинг олдиларига чиқаман, – деб чиқиб кетди.

Княжна Марья кириб келганда князь Василий кўлида тамакидон, оёгини чалиштириб, худди шу иш ҳеч бўлмаслигини олдиндан сезган ва ўзининг сезгирлигига ўзи афсус қилган ва мулойим табассум қилиб ўтирар эди. У шошиб-пишиб бир чимдим тамаки хидлади.

– Оҳ, кизгинам, кизгинам, – деб ўрнидан турди у ва княжнанинг кўлини ушлаб, бир уф тортиб кўшиб кўйди: – Ўғлимнинг тақдири сизнинг кўлингизда. Ўзингиз ҳал қилинг. Жондан азизим, Марья, мен сизни ҳамма вақт ўз кизимдан ҳам ортиқ кўраман..

Бу гаплардан кейин у четланди. Дарҳақиқат, кўзидан ёш чиқди.

– Пф... Пф... – деб князь Николай Андреич пишқириб ўтирар эди.

– Князь ўз асрандиси... ўғли номидан сени сўраётибди. Князь Анатолий Курагинга хотин бўлишни истайсанми, йўқми? Ё ҳа, ё йўқлигини айт, – деб қичқирди князь Николай Андреич, – сендан кейин мен ҳам ўз фикримни айтаман, мен ўз фикримни, фақат ўз фикримни айтаман, – деди князь Василийнинг термилиб турган кўзларига қараб. Айт, «ха»ми, «йўқ»ми?

– Менинг хоҳишим, отажон, ҳеч қачон сиздан ажралмаслик ва сизни ташлаб кетмаслик. Мен эрга тегмайман, –

деди княжна қатъят билан князь Васи́лнийга ва отасига чиройли кўзларини тикиб.

– Бўлмаган гап, бехуда гап! Бехуда, бехуда! – деб қовоғини солиб кичкирди князь ва кизининг кўлидан ушлаб ўзига тортди, лекин ўпмасдан фақат пешонасини пешонасига теккизди-ю, унинг кўлини шунчалик каттик сиқдики, княжна юзини буриштириб кичкириб юборди.

Князь Василий ўрнидан турди.

– Азизим, мен сизга айтсам, бу дакикаларни ҳеч қачон унутмайман, лекин бизни ноумид қилманг, меҳрибон қизим, айтинг, балким... келажақдан умидимиз бор. Айтинг, балким, бўлар..

– Князь, мен кўнглимда бор гапни айтдим... Келганингизга раҳмат, лекин мен ҳеч қачон сизнинг ўғлингизга тегмайман.

– Мана, масала ҳал, дўстим. Келганингга жуда хурсандман, жуда хурсандман. Сен бор уйингга кир, княжна, – деди қари князь. – Келганингга жуда-жуда хурсандман, – деб князь Василийни қучоқлади.

«Менинг орзум бошқа, – деди княжна Марья ичида, – менинг орзум бошқача, хушбахтлик, инсонга муҳаббат ва ўзимни фидо қилиб хушбахт бўлиш. Менинг учун қанчалик мушкул бўлмасин, мен бечора Амелияни бахтиёр қиламан. Бу йигитни у ҳаддан ташқари яхши кўради... Амелия бу қилмишидан жуда пушаймон бўлиб қийналаётибди. Мен ҳар қандай қилиб ҳам бўлса икковининг бошини кўшишга ҳаракат қиламан. Агар бу йигит уни олишга қудрати етмаса, мен ўзим Амелияга пул бераман, отамдан, Андрейдан ёрдам сўрайман. Амелия унга тегса, мен жуда хурсанд бўлар эдим. Бечора киз ғариб, мусофир, кимсасиз! Ё худойим шунчалик эсини йўқотиб қўйган бўлса, бечора жуда яхши кўрар эканда. Унинг ўрнида мен бўлганимда ҳам, балки, шундок бўлар эдим!..» – деб ўйлар эди княжна Марья.

VI

Ростовлар оиласи Николушқадан кўлдан бери хат-хабар олмас эди: фақат киш ўртасида граф бир хат олди-ю, унинг

манзилидан ўғлининг қўлини таниди. Граф хатни олгач, ҳеч ким пайқамасин, деб қўриқиб ва шошиб, оёқ учида ўз кабинетига кирди ва эшикни беркитиб, хатни ўқий бошлади. Анна Михайловна хат келганидан хабардор бўлиб (у ҳамма вақт ҳовлидаги ҳар бир ҳодисадан хабардор эди), аста юриб графнинг олдига кирди. Граф ҳам йиғлаб, ҳам кулиб хат ўқимокда эди.

Анна Михайловна, иши битган бўлса ҳам, хануз Ростовникида турар эди.

– Ҳа, азиз дўстим? – деди Анна Михайловна граф йиғласа йиғлашга-ю, кулса кулишга тайёр ғамгин бир тарзда.

Граф баралла йиғлаб юборди.

– Николушка... хат... ярадор бўлган... экан, ярадор... жигарим... Графинягинам... офицер бўлибди... Худога шукур... Графинюшкага қандок айтаман?..

Анна Михайловна унинг ёнига ўтириб, рўмолчаси билан унинг кўзини, хатто томган кўз ёшини ва ўзининг кўз ёшини артди, хатни ўқиди, графга тасалли берди ва тушликкача графиняни бу хабарга тайёр қиламан, тушлик қилиб, чой ичиб бўлгандан кейин, худо ёр бўлса, ҳаммасини айтаман, деб ваъда берди.

Тушлик вақтида Анна Михайловна нукул уруш хабарлари тўғрисида, Николушка тўғрисида гапирди; гарчи ўзи билса ҳам, икки марта Николушканинг охириги хати қачон келган эди, деб сўради, ҳадемай хат келиб қолар, деди. Анна Михайловна ҳар гал Николушкани тилга олганда, графиня ташвишланар ва гоҳ графга, гоҳ Анна Михайловнага жавдираб қарар, шунда Анна Михайловна гапни секин бошқа ёққа бурар эди. Оилада ҳаммадан ҳам зийрак бўлган Наташа бу гапларнинг оҳангидан, кўз қарашлардан ва юз ифодаларидан бир нарсани пайқайди-да, тушлик бошланганданок қулоғини динг қилиб, отаси билан Анна Михайловна орасида акасига оид бирон гап борлигини ва Анна Михайловна онасини бирон хабарга тайёр қилаётганини сизди. Наташа ҳарчанд тортинчоқ бўлмаса ҳам, (онаси Николушка тўғрисидаги анчайин хунук хабарни ҳам кўтара олмаслигини билар эди), тушлик вақтида бу тўғрида бирон нарса сўрашга журъат

килолмади ва кўнглига гулгула тушиб, томоғидан овқат ҳам ўтмай, мураббиясининг танбеҳларига ҳам кулок солмасдан, студда ўзини у ёққа ташлаб, бу ёққа ташлаб ўтирар эди. Тушликдан кейин у Анна Михайловнанинг оркасидан чопкиллаб бориб, истироҳат бўлмасида унинг бўйнига осилди.

– Холажон, жон хола, айтинг, нима бўлибди?

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ, жонгинам.

– Йўқ, жон хола, ўргилиб кетай, айтинг, сиз бир нарсани биласиз, айтинг, бўлмаса қўймайман.

Анна Михайловна бош чайқаб:

– Ҳа, шайтон қиз, – деди.

Наташа Анна Михайловнанинг юзидан «о́а, биламан» деган бир маънони уқиб:

– Николенькадан хат келибдими? Шундоқдир! – деб юборди.

– Ҳай, оғзингдан чиқарма, онанг эшитса, қандок бўлишини ўзинг биласан-ку.

– Хўп, хўп, оғзимдан чиқармайман, лекин айтинг, айтмайсизми? Йўкса ҳозир бориб айтаман.

Анна Михайловна ҳеч кимга айтмаслик шарти билан хатнинг мазмунини қискача айтиб берди.

– Мана, мана, бировга айтсам худо урсин, – деди Наташа чўкиниб ва югурганича Сонянинг олдига чиқди.

– Николенька... Ярадор... Хат... – деди Соняга тантана ва хурсандлик билан.

Соня дарҳол ранги бўзариб: – Николай! – деди.

Наташа акасининг ярадор бўлганлиги ҳақидаги хабар Соняга қандай таъсир қилганини кўрганидан кейингина бу хабарнинг қайғули эканини сезди.

У Соняни қучоқлаб йиглади.

– Салгина ярадор бўлган экан, лекин офицер қилиб қўйишибди; ҳозир тузалиб қолибди, хатни ўзи ёзибди, – деди Наташа йиги аралаш.

Петя катта-катта қадам ташлаб уйда нари-бери юрар экан: – Хотин-қизлар ҳаммаси ҳам шунақа йиглоқи-да, – деди, – мен акамнинг катта иш кўрсатганига суюнаман, жуда суюнаман. Сизларнинг ҳамма вақт кўз ёшларинг тайёр. Ҳеч

нарсага тушунмайсишлар.

Наташа йиғи аралаш табассум қилди.

– Сен хатни ўқидингми? – деб сўради Соня.

– Ўқиганим йўқ. Лекин Анна Михайловна тузалибди, аллақачон офицер бўлибди, деб айтдилар.

– Худого шукур, – деди Соня чўқиниб. – Ёлғондан айтган бўлмасинлар тагин. Юр, татапнинг олдиларига борамиз.

Петя индамасдан нари-бери юрар эди.

– Мен Николушканинг ўрнида бўлганимда французларни бундан ҳам кўпроқ ўлдирар эдим, – деди Петя. – Аблаҳлар! Мен бу аблаҳларни ўлдиравериб, ҳамма ёқни ўликка тўлдириб юборар эдим, – деди яна Петя давом этиб.

– Жаврамасанг-чи, мунча бетутуриқ бўлибсан!

– Мен бетутуриқ эмасман, ҳар нарсага йиғлайдиган бетутурук, – деди Петя.

Бироз жимликдан сўнг Наташа:

– Эсингдан чиқарганинг йўқми уни? – деб сўради.

Соня жилмайиб:

– Николайними? – деди.

Наташа сўзига жуда катта маъно бермоқчи бўлса керак, қўл ва бош ҳаракатлари билан жуда писанда қилиб:

– Йўқ, Соня, унинг ҳамма-ҳамма гаплари, ҳамма ишлари, ҳамма-ҳаммаси эсингда борми? Ҳаммаси менинг эсимда турибди, – деди, – лекин Борисни эсимдан чиқарибман, ҳеч эсимда йўқ.

– Нима деясан? Нахот Борис эсингдан чиққан бўлса? – деди Соня ҳайратда қолиб.

– Йўқ, эсимдан чиқишга чиққани йўқ, афти эсимда-ю, Николенькадай эмас-да. Кўзимни юмсам, Николенька кўз олдимга келади, лекин Борис келмайди (у кўзини юмди). Мана, ҳеч кўзимга кўринмайди.

– Оҳ, Наташа! – деди Соня худди дугонасини ҳозир айтмоқчи бўлган гапини эшитишга нолойиқ кўргандай ва бу гапни бошқа, ҳазиллашиш мумкин бўлмаган одамга айтаётгандай бир алпозда, тантана ва жиддият билан. – Мен сенинг акангни яхши кўриб колганман, унинг бошига нима келмасни, ўзимнинг бошимга нима келмасин, барибир мен уни

Ўлгунимча яхши кўраман.

Наташа ҳайрон бўлиб, Соняга қараганича, жим қолди. У Сонянинг гапи ҳақ эканини ва ўша, айтган муҳаббат бор эканлигини сезди, лекин Наташа ҳали бу нарсанинг фаҳмига етмас эди. У шундоқ бўлишига ишонар, лекин буни англамас эди.

– Сен Николенькага хат ёзасанми? – деб сўради Наташа.

Соня ўйланиб қолди. Николайга қандай хат ёзиш керак, умуман, хат ёзиш керакми – бу масалани у ҳеч ҳал қилолмас эди. Энди Николай офицер ва қаҳрамонларча ярадор бўлганида унга хат ёзиб ўзини эслатиши, унинг ваъдасини ёдига солиши яхши бўлармикин?

– Билмайман; у хат ёзса, мен ҳам ёзарман, – деди Соня кизариб.

– Сен унга хат ёзгани уялмайсанми?

– Йўқ, – деди Соня жилмайиб.

– Мен Борисга хат ёзгани уяламан, ёзмайман.

– Нимадан уяласан?

– Билмасам. Шундай уяламан-да.

Наташанинг ҳалиги гапига аччиғи келган Петя:

– Нимадан уялишини мен биламан, – деди, – ана у семиз кўзойнақлини яхши кўриб қолгани учун уялади (Петя ўзининг адаши бўлмиш янги граф Безуховни шундай деб атар эди); энди мана бу ашулачини (Петя ашулачи деб Наташанинг ашула муаллими – итальянни атар эди) яхши кўриб қолган: шунинг учун ҳам уялади.

– Мунча бетамиз бўлибсан, Петя! – деди Наташа.

– Бетамиз бўлсам ҳам, сенчалик эмасман, – деди тўққиз яшар Петя худди қатта одамдай.

Графиня тушлик вақтида Анна Михайловнанинг киноялари орқасида воқеани унча-мунча сезган эди. У ўз уйига кириб, креслода ўтирар экан, ўғлининг кичкинагина тамақдонининг қопқоғига ўрнатилган суратидан кўзини олмас ва кўзида ёш айланар эди. Анна Михайловна, қўлида мактуб, оёқ учида юриб графинянинг кабинети эшиги олдида келиб тўхтади.

– Сиз қирманг, – деди орқасидан келган кекса графга, –

кейин кирасиз, – ўзи ичкарига кириб эшикни беркитди.

Граф калитнинг ўрнига қулоғини қўйиб тинглай бошлади. Унинг қулогига аввал осойишта гап овози, кейин узундан узок гапирган Анна Михайловнанинг товуши, кейин қичкирик кирди, сўнгра жимлик чўкди, кейин яна икки кишининг хушхол гапираётган товуши, кейин оёқ шарпаси эшитилди-ю, Анна Михайловна графга эшикни очди. Анна Михайловнанинг юзида, мураккаб операцияни ўринлатиб, санъатини томоша қилгани одамларни таклиф қилган жарроҳнинг юзидаги мағрурлик ифодаси ётар эди, Анна Михайловна бир қўлига тамакидонни, иккинчи қўлига мактубни ушлаб, гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини ўпаётган графиняни тантана билан кўрсатиб:

– Мана, иш битди!– деди.

Графиня графни кўриб, унга қўлини узатди, унинг тепакал бошини кўкрагига босди ва ялтироқ калласи оша яна хатга, ўғлининг суратига қаради: хат билан суратни яна ўпмоқчи бўлиб, эрининг тепакал бошини сал итарди. Уйга Вера, Наташа, Соня ва Петя кирди. Хат яна ўқилди. Николай хатида ўзи иштироқ қилган икки поход ва икки жангни қисқача тасвир қилган, ўзининг офицер бўлганини айтган ва онаси билан отасининг қўлларини гойибона ўпиб, дуо қилишларини сўраган; Верани, Наташани, Петяни ўпаман, деган. Бундан ташқари у жаноб Шелинг, хоним Шосс ва мураббиясига салом айтган ва яна ҳануз яхши кўргани ҳамда ҳеч қачон эсидан чиқармагани қимматли Соняни ўпиб қўйинглар, деган. Буни эшитиб, Соня шу қадар қизариб кетдики, хатто кўзларидан ёш чиқди. У ҳамма қараётганидан уялиб, чопқиллаганича залга чиқди ва гир айланиб қўйлагининг этагини чодир қилди-да, кип-қизарганича жилмайиб полга ўтирди. Графиня йиглар эди.

– Нега йиглайсиз, ойижон? – деди Вера. – Унинг ёзган гапларига суюниш керак, наинки йигласангиз.

Веранинг бу гапи жуда тўғри бўлса ҳам, лекин граф, графиня ва Наташа ҳамма унга худди: «Наҳот шундок десанг», – дегандай қаради. «Бу кимга тортди экан!» – деб ўйлади графиня.

Николушканинг хати қайта-қайта ўқилди ва бу хатни ўқитиб эшитишга ўзларига лойик кўрганлар хатни ҳеч кимга бермай ўтирган графинянинг олдига келишлари керак эди. Мураббиялар, энагалар, Митенька, баъзи таниш-билишлари келишди ва графиня уларнинг ҳар қайсисига хатни алоҳида лаззат билан ўқиб берар экан, ҳар ўқиганида бу хатдан ўглининг янги бир фазилатини топар эди. Бундан йигирма йил бурун корнида митти қўл-оёғини билинар-билинмас зўрагина кимираган ўша ўғли, кўп эркалатма, деб граф билан уришувига сабаб бўлган ўша фарзанди, аввал «груша» ва ундан кейин «баба» деб тили чиққан ўша Николенька энди ёт юртларда, бегона одамлар орасида мард жангчи бўлиб, ўзи ёлғиз, бировнинг ёрдамисиз, ўз билганича алланечук мардона ишлар қилиб юргани графиняни ҳайратга солар ва жуда хурсанд қилар эди.

Бола гўдаклигидан бошлаб аста-секин улғайиб боришини кўрсатадиган тажрибани, асрлар давомида ҳосил бўлган тажрибани графиня тан олмас эди. Гўё миллион-миллион одамлар ҳам шу камолот босқичини босиб ўтмагандай, ўглининг ҳар бир камолот босқичи графиня учун фавқуллодда бир ҳодиса бўлар эди. Графиня ундан йигирма йил бурун корнида кимираган кичкинагина вужуднинг бир кун келиб йиғлашига, эмишига ва гапиришига ишонмагандай, ҳозир ҳам ўша вужуднинг у ёқларда, хатига кўра, кучли, жасур эркак, ўғилларининг ва одамларнинг намунаси бўлиб юрганига ишонгиси келмас эди.

– Хатини қара-я, мунча ҳам чиройли ёзмаса, – дерди графиня хатнинг тасвир қисмини ўқиб. – Мунча ҳам камтар бўлмаса! Ўзи тўғрисида бирон оғиз ҳам ёзмабди, бирон оғиз ҳам... Аллақайдаги Денисов тўғрисида ёзбди. Ўзи ўшалардан ҳам жасурроқдир. Ўзининг чеккан азоблари тўғрисида лом-мим демабди, олижаноблигига қаранг-а! Ўша Николушкам-да! Ҳаммани бир-бир эслабди. Ҳеч кимни эсидан чиқармабди. Ўзим ҳам айтар эдим, мана бундайлигидаёқ, айтар эдим...

Бутун оиладан Николушкага ёзиладиган хатлар қарийб бир ҳафта ёзилди ва ниҳоят оққа кўчирилди; графинянинг

назорати остида, графнинг ҳаракати билан Николушкага керакли нарсалар ҳозирланди ва янги офицернинг кийим-кечаги учун пул тайёрланди. Тадбиркор Анна Михайловна ўғли билан хатлашиб туришининг ҳам осонгина йўлини топган эди. У хатларини тўғри гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князь Константин Павловичга юборар эди. Ростовлар оиласи чет элдаги рус гвардиясининг ўзи тайинли манзил, агар мактуб гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князга тегса, ўша ерга яқин турган Павлоград полкига етиб боришига ҳеч шубҳа йўқ, деб ўйлашар эди, шунинг учун ҳам хатлар билан пулни буюк князнинг куръери орқали Борисга юборадиган бўлишди ва Борис буни Николушкага етказиши керак эди. Юбориладиган хатлар қари граф, графиня, Петя, Вера, Наташа, Соня томонидан ёзилган эди.

Граф кийим-кечак учун олти минг сўм пул ва бошқа майда-чуйдалар юборди.

VII

Кутузовнинг Ольмюцга яқин ерда лагерь қуриб турган жанговар армияси 12-ноябрь эртаси бўладиган кўриққа, яъни Россия ва Австрия императорларининг кўригига тайёрланмоқда эди. Россиядан янгигина келган гвардия кечаги Ольмюцдан ўн беш чақирим нарида ўтказиб, эртасига эрта-лаб соат ўнда кўриқдан ўтгани Ольмюц майдонига чиқди.

Николай Ростов шу куни Борисдан хат олган эди. Борис бу хатига Измайл полки Ольмюцдан ўн беш чақирим берида тунайди, сенга хат билан пул келган, келиб олгин, деган эди. Шу кунлари Ростовга пул жуда зарур эди, чунки походдан қайтиб, Ольмюц яқинида тўхтаган армия лагерини моли кўп маркитантлар ва австриялик яҳудийлар босиб кетган эди. Павловградликлар поход учун олинган мукофотлар шодиёнасига зиёфат устига зиёфат ўтказишар, яқиндагина Ольмюцга келиб хотин-халаж хизмат қиладиган майхона очган Каролина Венгерканинг майхонасига боришар эди. Ростов офицер бўлиши муносабати билан яқиндагина зиёфат бергани, Денисовнинг оти Бадавийни сотиб олгани учун ўртоқларидан ва маркитантлардан қарздор бўлиб кол-

ган эди. Бориснинг хатиини олгандан кейин бир ўртоғи билан Ольямюцга борди, ўша ерда овқат еб, бир шиша вино ичдию, кейин ўзи якка, бирга ўсган ўртоғи Борисни кидириб гвардия лагерига борди. Ростовнинг ҳали офицерлик кийим-боши йўқ эди. Унинг эғнида эскириб кетган ва аскар хочи тақилган юнкер курткаси, ўшанга ўхшаб эскириб тиззаларидаги чармлари қирилган шим, белида офицерлар такадиган қилич, остида поход вақтида казакдан сотиб олинган Дон оти эди. У ёғжим бўлиб кетган гусар телпагини бошининг орқасига қийшайтириб қийиб олган. У Измайл полки лагерига яқинлашар экан, урушни кўрган жанговар гусарлик важохатимни кўриб Борис ва унинг гвардиячи ҳамма ўртоқлари оғзини очиб қолар, деб ўйлар эди.

Гвардия бутун походни худди саёхатга чиккандай озодалик ва интизомга зеб бериб ўтказди. Манзиллар яқин-яқин бўлиб, буюм халталарни ҳам аравалар олиб борар, ҳар манзилда Австрия маъмурлари офицерларга яхши овқатлар тайёрлаб қўйишар эди. Полклар шаҳарларга мусика билан кириб, мусика билан чиқар, бутун поход вақтида буюк князнинг буйруғига кўра аскарлар баравар оёқ ташлаб юришар (гвардиячилар шу билан фахрланар эди), офицерлар эса ўз ўринларида пиёда боришар эди. Борис бутун поход вақтида энди рота командири бўлган Берг билан юриб, бирга турар эди. Берг поход вақтида рота командири бўлиб, яхши хизмати ва ҳар ишни ўз вақтида қилиши орқасида бошлиқларнинг ишончига сазовор бўлган ва ўзини иктисодий жиҳатдан яхши таъминлаб олган эди. Борис поход вақтида кўп керак бўлиб қоладиган одамлар билан танишди ва Пьер ёзиб берган мактуб орқали князь Андрей Болконский билан танишиб олди ва у орқали бош қўмондон штабига ўрнашиб олиш умидида эди. Озода ва яхши қийинган Берг билан Борис сўнгги кундузги юришдан кейин, озодагина уйда тўғарак стол ёнида дам олиб, шахмат ўйнаб ўтиришар эди. Берг тутаб турган трубкасини икки тиззасининг орасига қистириб қўйган. Борис Бергнинг юришига маҳтал бўлиб, ўзига хос назокат билан шахмат доналаридан оппоқ ва нозик қўллари билан қубба ясар ва афтидан, ўйин тўғрисида ўйлаб (у ҳамма

вақт фақатгина ҳозир қилаётган иши тўғрисидагина ўйлар эди), рақибининг юзига қараб турар эди.

– Қани, энди нима қилар экансиз? – деди.

– Ҳаракат қилиб кўрамиз-да, – деди Берг ва пиёда ни ушлади-ю, юрмади.

Шу чоғ эшик очилди.

– Э, бу ерда экансан-ку! – деди Ростов баланд овоз билан. – Берг ҳам шу ерда! Боринглар, болалар, ухланглар! – деб бақириб, энагасининг гапини такрорлади. Борис иккови ёшликлариди ҳамма вақт энаганин шу гапига кулишар эди.

– Ў-хў, бутунлай ўзгариб кетибсан-ку! – деб Борис ўрнидан турди ва тўкилиб кетган шахмат доналарини териб жойига қўйди-да, дўсти билан кўришгани кучоқ очди, бироқ Николай ўзини четга олди. У ўртоғини кўрганида бошқаларга тақлид қилишни истамайдиган ёшлик туйғуси билан ўз хиссини, ҳар қандай бўлганда ҳам аксари катталарда кўрилганидек, риёкорона эмас, ўзича, янгичасига ифода қилишни истади, у бошқалар сингари ўпишмоқчи эмас, балки уни чимчиламоқчи, туртмоқчи бўлди. Бироқ Борис, аксинча, осойишта ва дўстона бир йўсинда Ростовни кучоқлаб уч марта ўпди.

Улар қарийб олти ойдан бери кўришмаган эди: ёшлар ҳаёт йўлига тушиб, дастлабки қадамни босган ёшда қанчалик ўзгарса, улар ҳам бир-бирида шу ўзгаришни кўришди ва шу дастлабки қадамларни қайси муҳитда босган бўлса иккаласига ҳам ўша муҳитнинг акси урган эди. Сўнгги марта кўришганидан буён иккови ҳам анча ўзгарган ва иккови ҳам бу ўзгаришни бир-бирига тезроқ айтишни истар эди.

– Оббо олифталар-ей! Озодагина, тозагина, худди сайилдан қайтиб келгандайсизлар-а! Биз ҳам юрибмиз-да, армияда хизмат қиламиз деб, – деди Ростов лой сачраган шимини кўрсатиб. Унинг йўғон товуши ва аскарча ҳаракати Борис учун тамом янгилик эди.

Ростовнинг қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитган уй эгаси немис хотин эшиқдан бошини чиқариб қаради.

– Қалай, жойидами? – деди Ростов Борисга кўз қисиб.

– Мунча бакирасан! Уларни хуркитиб юборасан, – деди Борис. – Мен бугун келмасан, деб ўйлаган эдим, деди яна, – мен хатни кечагина Кутузовнинг адъютантларидан Болконский оркали бериб юборган эдим. Дарров элтиб берар, деб ўйламаган эдим... Хўш, қалайсан? Урушга кирдингми? – деб сўради Борис.

Ростов унинг сўзига жавоб бермай, мундирига тақилган Георгий хочини аскарларча силкитиб ўйди ва боғланган кўлини кўрсатиб Бергга қулимсираб қаради.

– Кўриб турибсан-ку, – деди.

– Эй, хали шундоқ бўлди, дегин, – деди Борис қулиб. – Биз ҳам жуда ажойиб поход ўтказдик. Шахзода доим бизнинг полк билан бирга бўлди. Шунинг учун биз походни жуда соз ўтказдик. Польшада бўлган қабул маросимларини зиёфатларни, балларни айтасанми, гапирган билан тамом бўлмайди. Шахзода бизнинг офицерларга жуда катта марҳаматлар кўрсатди.

Икки ўртоқ бири ўзининг гусарлик айш-ишратлари билан жанговар ҳаёти ва иккинчиси баланд мартабали кишилар буйруғи остида хизмат қилишнинг қулайликлари ва фойдалари тўғрисида гапирди.

– Гвардия яхши-да! – деди Ростов. – Менга қара, вино олдириб келсанг-чи.

Борис афтини буриштирди:

– Жуда ичгинг келаётган бўлса, майли.

У қаравоти олдига бориб, оппоққина ёстикнинг тагидан ҳамёнини олди-ю, винога одам юборди.

– Ҳа, айтгандай, сенга келган пул билан хатни ҳам беришим керак, – деди яна.

Ростов хатни олди, пулни диванга ташлади-ю, столга тирсақлаб ўтириб, хатни ўқий бошлади. У хатдан уч-тўрт сатр ўқиб, Бергга қовоғини солиб қаради ва унинг қараб турганини кўриб, хат билан юзини беркитди. Берг диванда ётган тўла ҳамённи кўриб:

– Анчагина пул юборишибди-ку, – деди, – бизнинг кунимиз ойликка қолган, граф. Мана, мени олсангиз...

– Менга қаранг, дўстим Берг, – деди Ростов, – сизга ҳам

уйингиздан хат келса, якин кишингиз билан учрашиб у билан гаплашмоқчи бўлсангиз-у, мен шунда ҳозир бўлсам, сизга халал бермаслик учун дарҳол чиқиб кетар эдим. Мумкинми, кетсангиз, чиқиб кета қолсангиз, йўқолсангиз! – деб бақирди, лекин шу ондаёқ унинг елкасидан ушлади ва қилган кўполлигини юмшатмоқчи бўлди, шекилли, унинг юзига мулойимгина боқиб, илова қилди: – Хафа бўлманг, дўстим, мен сизни ўзимга якин кўриб бу гапларни айтаётиман.

– Айтмасангиз ҳам, ўзим тушунаман, граф, – деди Берг ўрнидан турар экан хириллаган товуш билан.

– Сиз уй эгаларининг олдига киринг, сизни йўқлашаётган эди, – деди Борис.

Берг озода, гард қўнмаган сюртукни кийди, ойнага қараб Александр Павловичга тақлидан сочини икки чаккасидан юкорига таради ва Ростовнинг кўз қарашидан сюртути ёққанини пайқаганидан кейин, мулойим табассум қилиб, уйдан чиқиб кетди.

– Оббо, жуда ҳам бефаҳмлик қилибман, – деди Ростов хатни ўқир экан.

– Нима бўлди?

– Жуда бемазагарчилик қилибман-да, хат ёзмай юриб-юриб у бечораларнинг ўтақасини ёрганганимни қара. Оббо, жуда ёмон бўлибди-да! – деди тўсатдан қизариб. – Юбор энди Гаврилони винога! Ҳа, майли, бир ичайлик!

Хатнинг ичида князь Багратион номига ҳам бир мактуб бор эди, бу мактубни Анна Михайловнанинг маслаҳати билан қари графиня таниш-билишлари орқали ёздириб олган ва ўғлига шу хатни эгасига етказиб, шундан фойдалангин, деб тайинлаган эди.

– Ана бемаънигарчилиг-у, шунга зор эканман-да! – деди Ростов хатни столнинг тагига ташлаб.

– Нега ташлайсан? – деб сўради Борис.

– Аллақандай бир тавсиянома, нима кераги бор менга!

– Нега кераги бўлмасин? – деди Борис мактубни олиб ўқир экан. – Сенга жуда керакли мактуб бу.

– Менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ, мен ҳеч кимга

адъютант бўлмайман.

– Нега? – деди Борис.

– Бундан паст иш йўк!

– Сен ҳали ҳам алланималарни хаёл қилиб юрасан, – деди Борис бошини чайқаб.

– Сен бўлсанг, ҳали ҳам ўшанақа дипломат экансан. Кел, қўй бу гапларни... Қани, ўзингдан гапир-чи, – деди Ростов.

– Мана, кўриб турибсан-ку, шу-да. Ҳозирча ишим яхши, лекин шу фронтдан кутулиб, адъютант бўлишни истар эдим-да.

– Нега?

– Нега бўлар эди, модомики харбий ишда мартабага интиладиган бўлсанг, иложи бўлса, дурустроғига интил.

– Эй, бундок дегин! – деди Ростов, афтидан, бошқа тўғрида ўйлаётди.

У қандайдир бир масалани ҳал қилмоқчи бўлгандай, ўртоғининг кўзига савол назари билан тикилиб турар эди.

Чол Гаврило вино келтирди.

– Энди Альфонс Карличга одам юборайми? – деди Борис. – У сен билан ичар эди, чунки мен ича олмайман.

– Ҳа, юбор-юбор! Қалай у немис? – деди Ростов таҳкиромуз илжайиб.

– Жуда-жуда яхши, ҳалол ва дилкаш одам, – деди Борис.

Ростов Бориснинг кўзига яна бир марта тикилди-ю, уф тортди. Берг қайтиб келди ва вино ичиб ўтириб, учала офицернинг қулф-дили очилди. Иккала гвардиячи Ростовга ўзларининг сафарлари, Россияда, Польшада ва чет элларда қандай иззат-ҳурмат кўрганликларини ҳикоя қилиб беришди. Командирлари буюк князнинг сўзлари, қилиқлари, гапириши, унинг юмшоқ кўнгиллиги ва аччиги тезлиги хақида латифалар айтишди. Берг сўз ўзига тегишли бўлмагани учун одатдагича индамасдан ўтирар эди. Бироқ буюк князнинг аччиги тезлиги тўғрисида латифалар айтилганда у Галицияда буюк князь полкларни айланиб юриб полкнинг нотўғри ҳаракат қилгани учун аччиқланганини ва шу вақтда у билан гаплашишга муваффақ бўлганини зўр шавқ-завқ

билан гапириб берди. У, жуда дарғазаб бўлган буюк князь: «Арнаутлар!» (шаҳзода дарғазаб бўлган чоғларида ҳамма вақт Арнаутлар, дер эди) – деб унинг ёнига келиб бакирганини ва рота командирини сўраганини мулойим табассум билан гапирди.

– Ишонасизми, граф, мен ҳеч кўркмадим, чунки мен ҳақ эканимни билар эдим. Биласизми, граф, полк бўйича бериладиган бутун буйруқларни, уставни беш бармоғимдай ёд биламан, десам мактанган бўлмайман. Шунинг учун ҳам, граф, менинг ротамда ҳеч қачон камчилик бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳамиша хотирим жам. Югуриб олдига бордим. (У буюк князнинг олдига қандай ҳарбийча салом бериб келганини ўрнидан салгина туриб кўрсатди. Дарҳақиқат, одамнинг юзида ҳурмат ва мамнуниятни бундан ортиқроқ қилиб кўрсатиш қийин эди!) Шу сўка кетди: «Арнаут» ҳам деди, «фалокат» ҳам деди, «Сибирга юбораман» ҳам деди, ишқилиб, ҳеч гап қолмади, – деди Берг табассум қилиб. – Мен ҳақ эканимни билиб, индамай туравердим. Дуруст қилибманми, граф? «Ҳа, соқовмисан?» – деб бакирди. Яна индамай туравердим. Шундан кейин нима бўлди, деб ўйлайсиз, граф? Эртасига буйруқда менинг тўғримда ҳеч гап бўлмади. Мана, кўрдингизми, одам ўзини дадил тутса, мана шундоқ бўлади. Мана шундай гаплар, граф, – деди Берг трубкасидан халқа-халқа тутун чиқарар экан.

– Ҳа, жуда ажойиб бўлибди, – деди Ростов табассум қилиб.

Бироқ Борис Ростов Бергни масхара қилмоқчи бўлганини кўриб усталик билан гапни бошқа ёққа бурди.

У Ростовдан қаерда ва қандай ярадор бўлгани ҳақида гапириб беришни сўради. Бу Ростовга жуда маъқул бўлди. Ростов бу ҳақда сўзлар экан, тобора очилиб гапирар эди. У Шенграбеңда бўлиб ўтган воқеани, жангда иштирок қилган кишилардай, яъни айнан эмас, ўзлари бошқалардан эшитганларича, ҳақиқатда бўлганини эмас, чиройли чикадиган қилиб айтишни истаган кишилардай сўзлаб берди. Ростов ростгўй йигит бўлиб, ҳеч қачон ёлғон гапирмас эди. У бўлган воқеани айнан гапириб бермоқчи бўлиб, сўз бошлаган

эди, лекин аста-секин ёлгонга кўчишга мажбур бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди. Агар у, ўзи сингари хужум тўғрисида кўп ҳикоялар эшитиб, хужум ҳақида муайян бир тушунча ҳосил қилган ва унинг ҳикоясини ўзлари тасаввур қилганча бўлишини кутиб ўтирган жўраларига воқеани айнан айтса эди, уларнинг ўзи ё ишонмас, ёки бундан ҳам ёмонроғи, одатда суворийлар хужумида иштирок этган кишилар бошидан кечирадиган нарсаларни Ростов бошидан кечирмаганига унинг ўзи айбли деб ўйлашар эди. У жўраларига, от қўйиб бораётганимда отдан йиқилиб, қўлимни майиб қилдим, жонимнинг борича французлардан буталар орасига қочдим, деб жўнгина айта олмас эди. Бундан ташқари, бўлиб ўтган воқеанинг ўзинигина айтиб бериш учун катта ирода ҳам керак эди. Ҳақиқатни айтиш жуда қийин нарса: бу кўп ёшларнинг қўлидан келмайди, жўралари ундан қандай қизишиб жанг қилгани, кўзига қон тўлиб французлар колоннасига қандай қуюндай отилиб киргани, ўнг-сўлига қилич уриб, французларни қандай чопиб ташлагани, қилич уларнинг гўштини тилка-тилка қилгани ва ўзи қандай қолдан тойиб йиқилгани ва ҳоказолар тўғрисида гапиришини кутишар эди. У жўраларига мана шуларни айтиб берди.

У ҳикояси ярим бўлиб, «Хужум вақтида одамнинг кўзига қандоқ қон тўлишини сен тасаввур қила олмайсан», деяётганида эшиқдан князь Андрей Болконский кириб келди. Уни Борис кутиб ўтирар эди. Ёшларга ҳимоятқорона муносабатда бўлишни яхши кўрадиган, ҳимоя сўраб мурожаат қилингандан ийиб кетган, кеча маъқул бўлиб қолган Борисга кўнгли мойил бўлган князь Андрей ёш йигитнинг хошишини ўтамоқчи эди. У Кутузовдан шаҳзодага мактуб олиб бораётган Борисни танҳо кўрарман, деган ўйда бу ерга кирган эди. Уйга кириб, жанговар саргузаштларидан гапириб ўтирган армия гусарини кўргач (князь Андрей бунақа одамларни жуда ёмон кўрар эди), Борисга мулойимгина табассум билан қаради, Ростовга эса афтини буриштириб, кўзини қисиб назар ташлади ва салгина таъзим қилиб, ҳорғин ва хушёқмаслик билан диванга ўтирди. У шу суҳбатга кириб қолганига таъби хира бўлди. Ростов буни пайқаб, қизариб кетди.

кўрган-билганларимизни гапирамиз, бизнинг гапларимиз ана шу тобда ўтириб, ҳеч нарса қилмай муқофот оладиган штаб олифталарининг гапидан эмас.

– Яъни сен ҳам ўшаларнинг бири демокчисисиз-да? – деди князь Андрей вазминлик билан ва мулойимгина табас-сум қилиб қўйди.

Шу пайт Ростовининг калбида князь Андрейга нисбатан бўлган қаҳр-у ғазаб ҳисси унинг оғирлигини кўриб пайдо бўлган ҳурмат ҳиссига қўшилиб кетди.

– Мен сизни айтаётганим йўқ, – деди Ростов, – мен сизни билмайман, ростини айтсам, билишни ҳам истамайман. Мен умуман штаб одамлари тўғрисида гапираётиман.

– Мен сизга шуни айтиб қўяй-ки, – деди князь Андрей осойишта, салобатли товуш билан, – сиз мени ҳақорат қилмоқчисиз. Агар ўз кадрингизни билмай, бировни ҳақорат қилиш жўзон десангиз, бу фикрингизга қўшиламан, лекин ҳозир бунинг жойи ҳам эмас, вақти ҳам. Шу кунларда биз ҳаммамиз яна ҳам каттарок ва жиддийроқ дуэлга чиқамиз. Бундан ташқари, сизни кадрдон дўстим деяётган Друбецкой менинг афтим сизга ёқмаганлиги учун ҳеч ҳам айбли эмас. Қерак бўлсам, – деди князь Андрей ўрнидан турар экан, – менинг фамилиямни, қаерда бўлишимни биласиз, лекин шуни билиб қўйингки, – деди яна, – мен ўзимни ҳам, сизни ҳам ҳақоратланган ҳисобламайман. Агар ўзингиздан каттанинг маслаҳатига кўнсангиз, бу ишни оқибатсиз қолдириш, қўзғаб юрманг дейман. Хўп, жума кунни кўриқдан кейин мен сизни кутаман, Друбецкой; хайр, кўргунча! – деди князь Андрей ва икковига таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ростов унинг гапига нима жавоб бериш кераклигини у чиқиб кетгандан кейингина эслади. Шу жавоб ўша тобда эсига келмаганига яна ҳам каттиқроқ аччиғи келди. У дарров отини келтиришни буюрди ва Борис билан совуққина хайрлашиб, ўз жойига қайтиб келди. Уни йўл бўйи, эртага бош квартирага бориб бу олифта адъютантни дуэлга чақирайми ёки бу ишни, ҳақиқатан ҳам, оқибатсиз қолдирайми, деган савол қийнаб борди. У гоҳ ғазаб билан бу кичкина, заиф ва мағрур адъютант тўппончани кўриб кўрққанидан ўзининг

канчалик ҳузур қилишини ўйлар, гоҳ ҳамма таниш-билишларидан ҳам кўра фақат шу кўзига ёмон кўринган адъютантча билан жонажон дўст бўлишини истаб қолганини туюб, хайрон бўлар эди.

VIII

Борис билан Ростов кўришган куннинг эртасига Россиядан янги келган ва Кутузов билан походдан қайтган Россия ва Австрия армиясининг кўриги бўлди. Ҳар иккала император (рус императори валиаҳд шаҳзода билан, Австрия императори эса эрцгерцог билан) саксон мингдан иборат идтифокчилар армиясининг кўригига чиқишди.

Эрталабдан бошлаб жуда озода, ўзига зеб берган кўшни қалъа олдидаги майдонга чиқиб саф тортди. Гоҳ ҳилпираган байроқлар остида мингларча оёқ ва найзалар ҳаракат қилар, офицерларнинг буйруғи билан тўхтар, бўрилар ва бошқача кийинган шундай пиёда аскарларни айланиб ўтиб, ораларида масофалар қолдириб, саф тортар; гоҳ саман, қора, жийрон отларга минган, зарҳал тикилган кийимлар кийган мусикачилар олдинда бўлган кўк, қизил ва яшил ранг мундирли суворийларнинг отлари баравар гурсуллаб қадам ташлар; гоҳ лафетда силкиниб, тарак-турук қилиб бораётган ярқирок тўплари пилта ҳидини анқитиб, пиёда аскарлар билан суворийлар орасидан ўрмалаб артиллерия ўтар ва белгиланган жойларга бориб ўрнашар эди. Фақат тўлик равишда парад формаси кийган, йўғон ва ингичка белларини жуда тортиб боғлаган, тикка ёқа қисганидан қизариб кетган бўйинларига шарфлар боғлаган ва ҳар хил орденлар тақиб олган генералларгина эмас, фақат ўзларига зеб-оро берган офицерларгина эмас, балки яхшилаб ювинган, соқолларини қирдирган, кийим-бошларини ярқиратиб тозаллаган ҳар бир аскар яхшилаб қашланиб ҳар бир туки жило бериб турган, ёллари ипақдай силлик бўлган ҳар бир от ҳаммаси жуда катта, муҳим ва тантанали бир иш бўлишини кутар эди. Ҳар бир генерал ва ҳар бир аскар бу одамлар дарёсида ўзининг бир сомон парча эканини кўриб ўзини ожиз сезар ва шу билан бирга мана шу азамат дарёнинг бир томчиси эканини фаҳмлаб, ўзини

кудратли хис килар эди.

Эрталаб зўр тараддуд ва тайёрлик иши бошланиб, соат ўн деганда ҳамма ёк тахт бўлди. Кенг майдонда аскарлар катор бўлиб саф юртди. Бутун армия уч катор бўлди. Олдинда суворийлар, унинг кетидан артиллерия, ҳаммадан кейинда пиёда аскарлар.

Ҳар бир саф ораси худди кўчага ўхшар эди. Уч қисмдан иборат бу армиянинг ҳар бир қисми бир-биридан тамоман ажралиб турар эди: Кутузовнинг жанговар армияси (бунинг ўнг қанотида, олдинги сафда павлоградликлар турар эди), Россиядан келган армия ва гвардия полклари ҳамда Австрия кўшинлари, лекин буларнинг ҳаммаси бир каторда бир буйруқ остида бир тартибда турар эди.

Бутун сафлардан, худди шабада дарахт япроқларини шитирлатаётгандай: «Келишаётибди! Келишаётибди!» – деган шивирлаш эсиб ўтди. Одамларнинг ховликкан товушлари эшитилди, бутун кўшин ҳаяжонланиб сўнгги тайёрликни кўра бошлади.

Ольмуц томонидан келаётган бир тўда. отликлар кўринди. Шу маҳал, гарчи шамол бўлмаса ҳам, армияни бўйлаб майин шабада эсгандай бўлиб, найзаларнинг учидаги байроқчаларни, сопига урилиб хилпиллаб турган байроқларни хиёл тебратди. Армия шу хиёл қимирлаши билан гўё шаҳаншоҳларнинг яқинлашувига хурсандлик изҳор қилаётгандай кўринар эди. «Ростлан!» деган бир овоз эшитилди-ю, унинг кетидан худди сахар чоғи хўрозлар кичкиргандай, ҳар томондан шу буйруқ товуши такрорланди. Жимлик чўкди.

Бу жимликда фақат отларнинг туёк товушигина эшитилар эди, холос. Келаётганлар императорларнинг мулозимлари эди. Шаҳаншоҳлар қанотга яқинлашуви билан биринчи суворийлар полкининг карнайчилари генерал-маршни¹ чалди. Бу карнай товуши эмас, гўё шаҳаншоҳнинг яқинлашуви шодиёнасига армиядан чиқаётган табиий хурсандчилик

¹ Марш (французча: marche – олга қараб юриш, ҳаракатланиш) – сафда баравар кадам ташлаб юриш; 2) кўшиннинг пиёда ёки транспорт воситаларида ташкилий равишда юриш қилиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчиши; 3) ҳарбий юришларда, парадларда иштирок этувчиларни руҳлантириш, уларнинг ҳиссиётига таъсир этиш мақсадида ёзилган мусиқа асари (бу ерда шу маънода).

садосидай туюлар эди. Бу товушлар орасидан император Александрнинг ёш ва мулойим товуши баралла эшитилди. У аскарларни табриклаган эди. Биринчи полк шундай каттик давомли ва хурсандлик билан:

«Ур-ра!» – деб кичкирдик, одамлар ўзлари ташкил этган кучнинг миқдори ва кудратидан ўзлари дахшатга келишди.

Ростов шаҳаншоҳ дастлаб яқин келган Кутузов армиясининг биринчи сафида турар экан, шу армиядаги ҳар бир киши кечираётган туйғуни кечирар, яъни ўзини тамом унутган, бу кудратга ифтихор қилиб мағрурланган ва бу тантананинг боиси бўлмиш кимсага жон-дили билан берилган эди.

Ростов шу кимсанинг бир огиз сўзи билан бутун армия (ўзи ҳам шу армияга боғлиқ, унинг бир ушоғи) ўзини ўтга, сувга ташлашга, жиноят қилишга, ўлишга ёки буюк қаҳрамонликлар кўрсатишга тайёр ҳис қилар ва шунинг учун ҳам шу одам яқинлашаётганини кўрганида унинг ҳаяжонланмаслиги, қотиб қолмаслиги мумкин эмас эди.

Ҳар томондан гуруллаб: «Ур-ра! Ур-ра! Ур-ра!» – деган товушлар эшитилиб, полклар бирин-кетин шаҳаншоҳни генерал-марш билан қарши олишар, кейин яна: «Урра», яна генерал-марш тобора кучайиб, бир-бирига қўшилиб гувуллаган «ур-ра! ур-ра!» садолари янграб эди.

То шаҳаншоҳ етиб келмагунча полклар худди жонсиз жасад сингари қимирламасдан жим турар эди; шаҳаншоҳ келиши биланоқ полклар жонланар, шаҳаншоҳ ўтиб кетган сафлардан чиқаётган садолар қўшилиб гувуллар эди. Қулоқни қоматга келтирадиган бу садолар остида тўртбурчак бўлиб худди тошдай қотиб қолган қўшинлар сафи орасидан юзларча отлиқ мулозимлар тартиб билан, лекин бемалол юришар, булардан салгина олдинда икки император кетишар эди, бутун қўшинларнинг фикри-ёди ва хаёли шуларда эди.

Чиройли, ёш, отлиқ гвардия мундири билан учбурчак шляпа кийган, истараси иссиқ, товуши мулойим император Александр ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди.

Карнайчилардан сал нарида турган кўзи ўткир Ростов императорни узоқдан таниб, унинг яқинлашиб келаётганини кузатиб турар эди. Шаҳаншоҳ йигирма кадам чамаси яқин келганда, Ростов унинг чиройли, ёш ва қувноқ юзини яхшилаб кўриб олди. Унинг калбида шу чоғгача ҳеч қачон юз бермаган меҳр ва завқ пайдо бўлди. Шаҳаншоҳнинг бутун қиёфаси, ҳамма ҳаракатлари унинг кўзига фавқулудда чиройли кўринар эди.

Шаҳаншоҳ Павлоград полки олдида тўхтаб, Австрия императорига французчасига бир нима деди-ю, табассум қилди.

Бу табассумни кўриб, Ростов ҳам беихтиёр табассум қилди ва ўз шаҳаншоҳига яна ҳам меҳри ортганини сезди. У бир нима қилиб, шаҳаншоҳга ўз муҳаббатини кўрсатишни истар эди. Бирок у мумкин эмаслигини билиб йиғлагиси келарди. Шаҳаншоҳ полк командирини чақириб, унга уч-тўрт оғиз сўз айтди.

«Эй, худоё! Шаҳаншоҳ, мени чақириб қолса нима қилар эдим экан! – деди Ростов ичида, – хурсанд бўлганимдан юрагим ёрилиб ўлар эдим».

Шаҳаншоҳ офицерларга қараб:

– Ҳаммаларингга, жаноблар, чин кўнглимдан ташақкур билдираман, – деди ва унинг ҳар бир сўзи Ростовга худди осмондан эшитилаётгандай туюлди.

Агар ҳозир Ростов ўз подшохи учун жонини қурбон қилолса, нақадар бахтиёр бўлар эди-я!

– Сизлар Георгий байроқларини олишга муносиб иш қилдиларинг, шунга сазовор бўласизлар.

«Шундай подшога жонни қурбон қилиш керак, қурбон!» – деди Ростов ичида.

Шаҳаншоҳ яна бир нима деди, лекин Ростов эшита олмай қолди. Аскарлар чуқур нафас олиб «ур-ра!» – деб қичқиришди.

Ростов ҳам шаҳаншоҳга бўлган садоқатини билдириш учун эгарнинг устида энгашиб жонининг борича қичқирди.

Шаҳаншоҳ худди тараддудлангандай, гусарларнинг қаршисида бир неча лаҳза қолди.

«Нахотки шаҳаншоҳ тараддудланса?» – деди Ростов ичиди, аммо кейинчалик шаҳаншоҳнинг тараддудланиши ҳам унинг бошқа ҳамма ҳаракатларидай Ростовнинг кўзига улуғвор ва чиройли кўринди.

Шаҳаншоҳнинг тараддудланиши бир лаҳзадан ошмади. У ўша замонда раем бўлган тумшуғи ингичка этик кийган оёғини, остидаги инглизча зеб берилган тўриқ биянинг човига¹ салгина теккизди; оқ кўлкоп кийган қўли билан тиззасини йиғиштириб олиб, сон-саноксиз адъютантларнинг кузатувида олға юрди. Шаҳаншоҳ ҳар бир полкнинг олдида бироз, бироз тўхтаб ҳамон олға борар эди. Ниҳоят, унинг гавдаси кўздан йўқолди, Ростов императорларни қуршаб бораётган мулозимлар орасидан унинг оқ жигасинигина кўрар эди.

Ростов жаноб мулозимлар орасида отда сўлжайиб ўтирган Болконскийни ҳам кўриб қолди. Ростов уни кўриб, кеча икки орада ўтган гапни эслади ва уни дуэлга чақирсамми, чақирмасамми, деган савол яна хотирига келди. «Чақириш керак эмас, – деди Ростов ўзича, – шундай маҳалда шунака нарсани ўйлаб ўтиришга арзийдими? Қалб шундай муҳаббат, шундай хурсандчилик ва шундай фидокорлик ҳисси билан тўлган бир вақтда бизнинг жанжал-у муноқашамиз нима деган гап?! Мен ҳаммани яхши кўраман, энди ҳеч кимга кек сақламайман», деб ўйлар эди Ростов.

Шаҳаншоҳ ҳамма полкларни кўриб чиққандан кейин кўшинлар унинг олдидан тантанали марш билан ўта бошлади ва Ростов яқиндагина Денисовдан сотиб олган Бадавийсида ўз эскадронининг охирида, яъни якка ўзи шаҳаншоҳга яққол кўриниб ўтиб борар эди.

Чавандоз Ростов ҳали шаҳаншоҳнинг олдида етмасдан Бадавийсига икки марта шпор уриб, роса гижинглатди. Шаҳаншоҳнинг қараб турганини сезган от ҳам бўйнини галжак қилиб, кўпикланган тумшуғини кўкрагига теккизиб, думини кўтариб, худди оёғи ерга тегмай учиб бораётгандай, оёқларини баланд-баланд ва чиройли кўтариб ташлаб шаҳаншоҳнинг олдидан жуда қойил қилиб ўтди.

¹ Чов – қориннинг пастки қисми билан сон оралиғи.

Ростовнинг кўзи оёқларини узангига тираб, коринни ичига тортиб, ўзини худди отга ёпишиб қолгандай хис қилиб ковоғини солган бўлса ҳам, ўзида йўқ хурсанд ҳолда шаҳаншоҳнинг олдидан Денисов айтмоқчи, балодай ўтиб кетди.

– Офарин, павлоградликлар! – деди шаҳаншоҳ.

«Ох, шаҳаншоҳ менга ҳозир ўзингни ўтга ташла деса, қанчалик бахтиёр бўлар эдим-а!» – деди Ростов ўзича.

Кўрик тамом бўлгандан кейин янги келган ва Кутузов армиясида бўлган офицерлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланишди: мукофотлар, австрияликлар ва уларнинг мундирлари, сафлари, Бонапарт тўғрисида, айниқса, Эссеннинг корпуси келса-ю, Пруссия биз томон бўлса, Бонапартнинг аҳволи чатоқ бўлиши ҳақида гап-сўз бошланди.

Лекин ҳамма тўпда ҳам кўпроқ шаҳаншоҳ Александр тўғрисида гапиришар, унинг айтган гапларини, қилган ҳаракатларини айтишар ва шундан завқ қилишар эди.

Ҳамманинг ҳам бирдан бир тилаги – шаҳаншоҳнинг етакчилиги остида тезроқ душманга қарши урушга кириш эди. Кўриқдан кейин Ростов ва бошқа кўп офицерлар, шаҳаншоҳ ўзи қўмондонлик қилганда душманни енгмаслик мумкин эмас, деб ўйлашар эди.

Кўриқдан кейин ҳаммада ғалабага шундай ишонч ҳосил бўлдики, бундай ишонч икки жангда ғалаба қозонилгандан кейин ҳам ҳосил бўлмас эди.

IX

Кўриқдан кейин эртасига Борис яхши мундирини кийди, ишинг ўнгидан келсин, деб кузатиб қолган ўртоғи Берг билан хайрлашиб, Ольмюцга – Болконскийнинг олдига жўнади. Унинг мақсади князь Андрейнинг меҳрибончилигидан фойдаланиб яхшироқ бир амалга, хусусан, назарида, армияда ҳамманинг ҳаваси келадиган амалга миниб олиш, яъни каттароқ бирон одамга адъютант бўлиб олиш эди. «Отаси ҳар сафар ўн минглаб пул юбориб турадиган Ростов, мен ҳеч кимга ялинмайман, ҳеч кимга лакей бўлмайман, деса бошқа гап. Лекин менга ўхшаган ақлидан бошқа ҳеч нарсаси бўлмаган одам мансабга ўзи эришуви ва имкониятни қўлдан

бермай ундан фойдаланиши керак», деб ўйларди Борис.

Борис шу куни Ольмюцда князь Андрейни кўра олмади. Лекин бош квартира, дипломатия корпуси ўрнашган ва иккала император ўз мулозимлари, яъни сарой ахллари, яқинлари билан турадиган Ольмюц унинг шу олиймақомлар оламига кириш хоҳишини яна ҳам орттирди.

У ҳеч кимни танимас, гвардия мундири кийиб жуда яسانيб келган бўлса ҳам, чиройли извошларга тушиб кўчакўйда айланиб юрган жига, лента орденлар тақиб олган сарой ахллари ва, харбийлар назарида, ундан, гвардия офицерчасидан шу қадар юкори турар эдиларки, булар уни назарга илиш у ёқда турсин, унга эътибор ҳам қилмас эдилар. У бош кўмондон Кутузов жойлашган бинога кириб Болконскийни сўраганида бу ердаги ҳамма адъютантлар ва ҳатто деншиклар ҳам унга худди сенга ўхшаган офицерлар бу ерга жуда кўп келиб кетади, жонга ҳам тегдиларинг демоқчи бўлгандай қарашди. Шунга қарамасдан ёки шундай бўлгани учунми, у эртасига 15-санада тушлиқдан кейин яна Ольмюцга борди ва Кутузов жойлашган бинога кириб, Болконскийни сўради. Князь Андрей уйда эди. Борисни, афтидан, илгари ракс қилинадиган, ҳозир эса бешта каравот қўйилган ва ҳар хил мебеллар: стол, стуллар, клавикордлар турган катта залга олиб киришди. Эронча чакмон кийган бир адъютант эшикка яқинроқ қўйилган стол ёнида ўтириб хат ёзмокда эди. Яна бир кип-қизил адъютант – семиз Несвицкий қўлини бошининг остига қўйиб каравотда чўзилиб ётар ва олдида ўтирган бир офицер билан қулишар эди. Учинчиси клавикордда Вена вальсини чалар, тўртинчиси эса клавикордга ёнбошлаганича унга жўр бўлиб ашула айтар эди. Болконский кўринмас эди. Бу жаноблардан ҳеч бири Борисни кўриб ўрнидан қимирламади. Борис хат ёзиб ўтирган адъютантдан Болконскийни сўраганида у қовоғини очмасдан, Болконский навбатчилик қилаётибди, керак бўлса, чап қўлдаги эшикка – қабулхонага кириб, деб жавоб берди. Борис унга ташаккур билдириб, қабулхонага борди. Қабулхонада ўн чоғли генераллар, офицерлар ўтиришар эди.

Борис кирган вақтда князь Андрей қовоғини солиб

(унинг юзида, агар вазифам бўлмаганида сиз билан бир дақиқа ҳам гаплашмас эдим, деган бир хорғинлик ифодаси кўринар эди), орденлар такқан кекса рус генералининг сўзига кулоқ солар, генерал кип-кизил бўлиб, деярли оёк учиди, аскарлардек коматини тик тутиб, нима тўғридадир князь Андрейга доклад қилар эди.

Князь Андрей генералга русча, лекин энсаси котган вақтларидагидай, французча талаффуз билан:

– Хўп, хўп, бир нафас сабр қилинг, – деди ва Борисни кўргач, генералга эътибор қилмасдан (генерал яна нимадир демокчи бўлиб ёлвориб, унинг кетидан чопар эди) унга табассум билан қараб, бош ирғади.

Борис шунда илгари тахмин қилган нарсасини, яъни армия уставиди ёзилган, бутун полк ва ўзи билган тартиб ва интизомдан ташқари яна бир бошқа муҳимрок тартиб борлигини кўрдики, бу тартиб ҳали кип-кизил ва шопдай бўлиб турган генерални кутишга мажбур қилди, князь Андрей капитан бўла туриб, генералнинг гапини охиригача эшитмай, ўз кўнгли хушлигини деб, прапоршик Друбецкий билан гаплашишни маъқулрок кўрди. Борис буни кўриб, келажакда, уставда ёзилган тартибга кўра эмас, мана бу ҳеч қаерда ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилишга ҳар қачонгидан ҳам ортиқрок бел боғлади. У князь Андрейга тавсия қилиниши натижасида ҳозирнинг ўзидаёқ генералдан ўзини каттарок ҳис қилди, ҳолбуки, бошқа вақтда, сафда турган чоғда, бу генерал бунақа гвардия прапоршигини мажаклаб ташлаши мумкин эди. Князь Андрей унинг олдида келиб кўлини ушлади.

– Афсуски, кеча келганингизда йўқ эканман. Кеча куни бўйи немислар билан овора бўлдим. Вейротер билан бирга диспозицияни¹ текширгани борган эдик. Немислар тартибни ўрнига қўйишга бир киришмасин, киришгандан кейин одам безор бўлиб кетади!

Борис худди князь Андрейнинг гапига тушунгандай табассум қилди, ҳолбуки Вейротер деган номни ва ҳатто диспозиция деган гапни ҳам биринчи марта эшитаётган эди.

¹ Диспозиция – кўшинларнинг жойлашуви, позицияси.

– Хўш, дўстим, ҳали ҳам адъютант бўлиш ниятидан қайтганингиз йўқми? Мен сизнинг тўғрингизда анчагина ўйладим.

– Йўқ, – деди Борис беихтиёр негадир кизариб, – мен бош кўмондондан илтимос қилмоқчи эдим. Менинг тўғримда князь Курагин у кишига мактуб ёзган эди. Мен шунинг учун ҳам илтимос қилмоқчи эдимки, – деди худди узр сўраётгандай, – гвардия жангга кирмайдиганга ўхшайди.

– Ҳа, яхши! Яхши! Ҳаммасини гаплашамиз, – деди князь Андрей, – ҳозир бу киши тўғрисида бош кўмондонга доклад қилиб чиқай, ундан кейин мен сизнинг ихтиёрингиздаман.

Князь Андрей юзи кип-қизил генерал тўғрисида доклад қилгани бош кўмондоннинг олдига кириб кетганидан кейин бу генерал, Бориснинг уставда ёзилмаган тартибнинг фойдаси тўғрисидаги тушунчасига қўшилмайдиган одам бўлса керак, адъютант билан гаплашувига ҳалал берган бу овсар прапоршикка қараб шундай хўмрайдики, Борис ўнгайсизланиб қолди. У тескари ўтирилиб, князь Андрейнинг бош кўмондон кабинетидан қайтиб чиқишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Борисни клавиқорд турган катта залга бошлаб борар экан, князь Андрей:

– Мен сиз тўғрингизда шундай қарорга келдим, дўстим, – деди, – бош кўмондоннинг олдига киришингизнинг ҳеч ҳожати йўқ. Кирсангиз, бир коп ширин сўз айтади, уйига тушликка таклиф қилади («ҳеч қаерда ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилиш важдан шундоқ бўлганда ёмон бўлмас эди-ку-я»), – деди Борис ичида), лекин иш шундан нарига ўтмайди; бизда адъютант, ординарецлар яқинда бир батальон бўлади. Биз шундоқ қилайлик: мен генерал-адъютант князь Долгоруков деган жуда яхши бир одам билан қалин ўртоқман; балки, сиз билмассиз, лекин гап шундаки, ҳозир Кутузов ҳам, унинг штаби ҳам, ҳаммамиз ҳам ҳеч нарса билмай қолдик: ҳозир ҳамма иш шаҳаншоҳнинг қўлига ўтган: шунинг учун Долгоруковнинг олдига бора қолайлик, ўзимнинг ҳам унда ишим бор, сиз тўғрингизда у билан гап-

лашганман; бориб кўрамиз, балки, сизни ўз хизматига олишни ёки императорга якинроқ бирон ишга тўғрилашни лозим кўрар.

Князь Андрей ҳамма вақт ёшларга йўл-йўрик кўрсатишни, уларнинг киборлар доирасида рўёбга чиқишларига ёрдам қилишни жуда яхши кўрар эди. У мана шу хилда бошқаларга ёрдам бериш баҳонаси билан (у ўзи учун бировдан ёрдам сўрашга ор қилар эди) кишини рўёбга чиқарадиган ва ўзига тортадиган мухитга якин турар эди. У Борисни бажонидил князь Долгоруковнинг олдига олиб борди.

Улар Ольмюцда императорлар ва уларнинг яқинлари турадиган саройга кирганларида кеч кириб қолган эди.

Шу куни ҳарбий кенгаш бўлиб, унда гофкригсратнинг ҳамма аъзолари ва иккала император иштирок қилган эди. Кенгашда, қарилардан Кутузов билан князь Шварценбергининг фикрига қарши ўларок, тезроқ ҳужум бошлаб, Бонапарт билан катта уруш қилишга қарор қилинди. Князь Андрей Борис билан бирга князь Долгоруковни ахтариб саройга кирганида, ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлган эди. Ёшлар гуруҳи ғалаба қозонган бутунги кенгашдан яхши кайфият бош квартира одамларининг юзида хануз барқ уриб турар эди. Ишни пайсалга солиб, ҳужум бошламасдан яна ниманидир кутиб туришни маслаҳат берган кишиларнинг товушларини бошқалар шундай яқдиллик билан босишган, уларнинг далилларини ҳужум бошлаш фойдали эканлигини исбот қиладиган далиллар билан шундай рад қилишган эдики, кенгашда музокара қилинаётган бўлғуси жанг ва сўзсиз ғалаба худди бўлиб ўтгандай туюлиб қолган эди. Бизнинг қўлимиз ҳар жиҳатдан ҳам баланд эди: Наполеон қўшинларидан, шубҳасиз, ортиқ бўлган қўшинларимиз зўр куч бўлиб бир жойга тўпланган; императорларнинг келиши муносабати билан аскарларнинг руҳи кўтарилган ва улар урушга талпинишар эди; қўшинларга раҳбарлик қиладиган Австрия генерали Вейротерга жанг майдони бўладиган стратегия пункти беш бармоғидай маълум (бизнинг бахтимизга Австрия қўшинлари ўтган йил тактика ҳозир французларга қарши жанг бўладиган шу жойларда ўтказган

экан); ҳозир жанг бўладиган майдоннинг ҳамма икир-чикирлари аниқ ва батафсил харитага олинган; Бонапарт, жажли чикканлигидан бўлса керак, бунга қарши ҳеч чора кўрмаётир эди.

Хужум бошлашнинг қизгин тарафдори бўлган Долгоруков кенгашдан ҳозиргина жуда чарчаб қайтиб келган бўлса ҳам, кенгашда гапи ўтгани учун кайфи чоғ ва мағрур эди. Князь Андрей ўз ҳимоясига олган офицерни унга таништирди, лекин князь Долгоруков Бориснинг қўлини каттик қисиб сўрашди-ю, ҳеч нарса демади ва, афтидан, ҳозир бутун фикр-ёди кенгашда бўлиб ўтган гапларда бўлса керак, князь Андрейга французчалаб:

– Эй, азизим, бугун шундай ҳам катта жанг қилдикки, илойим бунинг оқибати ҳам шундай бахайр бўлсин-да! Лекин, азизим, – деди хурсанд бўлиб ва сўзни узиб-узиб, – мен австрияликлар, айниқса, Вейротер олдида ўз айбимга иқроор бўлишим керак. Жанг режаси бу қадар аниқ, бу қадар батафсил, жанг майдонини бу қадар билиш, барча эҳтимолларни бу қадар кўзда тутиш, ҳамма шароитни, ҳамма икир-чикирни бу қадар муфассал билиш-а!

– Йўк, азизим, ҳозир бизда бўлган бунчалик қулай шароитдан бошқасини ўйлаб топиб бўлмайди. Австрияликларнинг пишиқлиги-ю, русларнинг ботирлиги бирга қўшилгандан кейин яна нима керак, азизим?

– Демак, хужум қилишга узил-кесил қарор берилибди-да? – деди Болконский.

– Биласизми, азизим, назаримда, Буонапарте калавасининг учини йўқотиб қўйганга ўхшайди. Бугун императорга мактуб юборишибди, – Долгоруков маъноли табассум қилиб қўйди.

– Ҳали шундоқ денг! Хўш, нима ёзибди? – деб сўради Болконский.

– Нима ҳам ёзар эди? У-бу деб вақтни ўтказиб, шундан фойдаланмоқчи. У ҳозир бизнинг қўлимизда десам, ишонинг, бу турган гап! Ҳаммадан қизиғи шуки, – деди тўсатдан софдилона қулиб, – жавоб мактуби ёзилганда уни

нима деб аташни ҳеч ким билмади. Консул¹ деб бўлмади, император деб бўлмаслиги турган гап, шундоқ бўлгандан кейин, менимча, генерал Буонапарте дейиш тўғри келади.

– Лекин уни император деб танимаслик билан генерал Буонапарте дейиш орасида фарқ бор, – деди Болконский.

– Ҳамма гап шунда-да, – деди Долгоруков кулиб ва унинг сўзини бўлиб. – Билибинни танийсизми, жуда доно одам, у хатга: «зўравон ва инсониятнинг душманига», деб ёзилсин, деган таклифни қилди.

Долгоруков хандон ташлаб кулди.

– Бундан ёмонроғини топмабди-да? – деб қўйди Болконский.

– Ҳар қалай, Билибин жуда мувофик унвон топди. Жуда ўтқир, доно одам.

– Бўлмасам-чи.

– Франция ҳукуматининг бошлиғига, – деди Долгоруков мамнуният билан жиддий тарзда, – жуда мувофик унвон эмасми?

– Мувофикликка-ку, мувофик, лекин ҳеч ҳам ёқмас, – деди Болконский.

– Ёқмаслик ҳам гапми? Менинг акам уни яхши билади; у бир неча марта Парижда ҳозирги император билан бирга тушлик қилган, акам, бундай зийрак ва айёр дипломатни умримда кўрмаганман, деган эди. Биласизми, французнинг эпчиллиги билан итальян актёрлиги бирга қўшилган-да! Граф Марков билан унинг тўғрисидаги латифаларни биласизми? Фақат граф Марковгина у билан муомала қилишни билган. Рўмолча воқеасини биларсиз? Жуда ажойиб!

Сергап Долгоруков гоҳ Борисга, гоҳ князь Андрейга қараб, Бонапарт бизнинг элчимиз Марковни синаб кўрмоқчи бўлиб, жўрттага рўмолчасини унинг олдида ерга тушириб

¹ **Консул** (лотинча: *consul* — маслаҳатчи) — 1) қадимги Римда илк республика даврида вужудга келган олий мансабдор шахс; 2) ўрта асрларда Шимолий ва Марказий Италия шаҳарларидаги олий мансабдор шахс; 3) бир давлатнинг бошқа давлат ҳудудида ўз мамлақати, унинг юридик шахслари ва фуқаролари манфаатларини ҳимоя қилиш, икки давлат орасида сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларни ривожлантиришга ёрдам бериш учун тайинланадиган мансабдор шахс.

юборганини ва олиб берармикин деб унга қараб турганида, Марков ҳам рўмолчасини жўрттага тушириб юборгани ва энгашиб ўзиникини олиб Бонапартникини олмаганини гапириб берди.

– Ҳа, жуда ажойиб, – деди Болконский. – Айтгандек, князь мен сизнинг олдингизга мана шу йигит тўғрисида бир илтимос билан келган эдим. Биласизми?..

Лекин князь Андрей сўзини тамом қилмасдан уйга бир адъютант кириб, князь Долгоруковни император хузурига чақирди.

– Хай, аттанг! – деди Долгоруков шошиб ўрнидан турар экан, князь Андрей билан Борисга қўл бериб, – сизнинг учун ҳам, бу яхши йигит учун ҳам қўлимдан келган ҳар қанча хизмат бўлса жоним билан қиламан. – У Бориснинг қўлини оғзининг таноби қочиб, самимий бир тарзда яна бир марта сиқиб қўйди. – Лекин буни кўрмайсизми... Хайр, кўришгунча!

Ўзини ҳозир олий ҳокимият эгалари орасида ҳис қилиб турган Борисни уларга яқин бўлиш хаёли ҳовликтирар эди. Ўз полкида ўзини зўр кучнинг кичкина, арзимас бир қисми деб билган Борис бу ерда ўша зўр кучни ҳаракатга солиб турган кишиларга ўзининг яқин турганини кўрар эди. Булар князь Долгоруков кетидан йўлакка чиқишганда, Долгоруков кириб кетган эшиқдан (шаҳаншоҳ кабинетининг эшигидан) фуқароча кийинган, юзидан бамаъни одам кўринган, яғни олдинга чиққан бўлса ҳам, афтини хунук қилмасдан, аксинча эпчил ва уддабуро қилиб кўрсатган ўрта бўйли бир киши чиқди. Бу ўрта бўйли киши Долгоруковга ўз кишисидай бош ирғади, сўнгра князь Андрейнинг салом ёки йўл беришини кутиб бўлса керак, совуқ назар билан тикилганича унга томон келар эди. Князь Андрей на салом, на йўл берди; унинг юзида газаб акс этар эди. Ўрта бўйли ёш йигит юзини тескари буриб, йўлакнинг бир томонидан ўтиб кетди.

– Бу ким? – деб сўради Борис.

– Бу энг яхши, лекин менинг учун энг бадҳазм одамлардан бири. Ташқи ишлар министри князь Адам Чарторижский. Мана шу одамлар, – деди Болконский саройдан

чикилаётганда беихтиёр уф тортиб, – мана шу одамлар халкларнинг тақдирини хал қилади.

Эртасига кўшинлар походга чиқди. Борис то Аустерлиц жангигача Болконскийнинг олдига ҳам боролмади, Долгоруковнинг ҳам; вақтинча яна Измайл полкида қолди.

Х

Николай Ростов хизмат қилаётган ва Багратион отрядига қирадиган Денисов эскадрони ўн олтинчи сана тонготарда манзилдан жангга жўнади ва бошқа колонналарнинг кетидан бир чақиримча йўл босганидан кейин катта йўлда тўхтадилди. Ростов аввал казаклар, улардан кейин биринчи ва иккинчи эскадрон гусарлари, артиллериялари билан пиёда батальонлар ва булардан кейин генерал Багратион ва Долгоруковлар ўз адъютантлари билан ўтиб кетганини кўрди. Жанг бошланиши олдидан бурунгидай шунча ваҳимага тушгани, бу ваҳимани енгиш учун шунча зўр бергани, бу жангга гусарча иш кўрсатиш тўғрисида шунча қилган хаёллари бекорга кетди. Унинг эскадрони заҳирада қолдирилди. Николай Ростов бутун кунни зерикиб, диққат бўлиб ўтказди. Эрталаб соат саккиздан ўтганда узоқдан отишма ва ура овозларини эшитди; орқага олиб кетилаётган ярадорларни (улар унча кўп эмас эди) ва юзларча казаклар бир отряд француз отлик аскарларини қуршаб олиб бораётганларини кўрди. Жанг унча катта бўлмай, бизнинг ғалабамиз билан тамом бўлганга ўхшар эди. Қайтиб келаётган аскар ва офицерлар порлок ғалаба қозонилгани, Вишау шаҳри ишғол қилинганлиги, бутун бир эскадрон француз аскарлари асир олинганлиги ҳақида гапиришар эди. Кечаси бўлган қаттиқ совуқдан кейин ҳаво очик ва қуёш чарақлаб турар, жангга иштирок қилган аскарларнинг сўзларидангина эмас, ҳатто Ростовнинг олдидан у ёққа ўтиб бораётган ва у ёқдан қайтиб келаётган аскар ва офицерлар, генерал ва адъютантларнинг юз ифодасидан ҳам кўриниб турган ғалаба хабарига кишининг баҳрини очадиган куз ҳавоси жуда мос келган эди. Жанг бошланиши олдида бекорга шунча ваҳимага тушган, лекин шундай кунни бу ерда бекор ўтириб ўтказган Ростов

уларни кўриб яна ҳам диққат бўлди.

Денисов йўл бўйида олдига арокли сувдон билан овқат кўйиб ўтирар экан, Ростовни чакирди:

– Ростов, бу ёққа кел, бир ичайлик шу аламларга!

Офицерлар унинг атрофига тўпланиб, еб-ичиб суҳбат қила бошлашди. Офицерлардан бири, икки пиёда казак олиб келаётган асир француз отлик аскарини кўрсатиб:

– Ана, яна биттасини олиб келаётибди, – деди.

Казакларнинг бири асирнинг чиройли, бўлик отини етаклаб келар эди.

– Хой, отни сотсанг-чи! – деди Денисов казакка.

– Марҳамат, жаноблари...

Офицерлар ўринларидан туриб, казаклар билан асир французни ўраб олишди. Француз отлик аскари эльзацлик ёшгина йигит бўлиб, французчани немис лахжасида гапирар эди. У ҳаяжондан энтиккан, юзи қизариб кетган эди: уларнинг французча гапирётганини эшитиб, дарров офицерларга қараб гапира бошлади. У, мен асир тушмас эдим, асир тушганимга мен айбли эмас, капрал¹ айбли, чунки у ерда руслар йўқ, бориб жулларни йигиштириб кел, деб юборди, деди. У ҳар икки оғиз гапининг бирида: отимга озор берманглар дер ва отини ардоқлар эди. У, афтидан, ўзининг қаерда эканини ва асир тушганини унча фаҳмламас эди. У асир тушгани учун гоҳ узр сўрар, гоҳ ўзини ўз бошлиқлари олдида гумон қилиб, аскарлик расм-одобини жойига қўйишга тиришар эди. Бу аскар бизнинг арьергардга француз қўшинининг биз учун тамом ёт бўлган туриш-турмушини яққол кўрсатиб берди.

Казаклар отни 20 сўмга сотишди. Отни яқиндагина уйдан пул келиб ҳаммадан бойроқ бўлган Ростов олди.

Казаклар отни гусарга берганда, эльзацлик француз софдиллик билан:

– Отимга озор берманг, – деди Ростовга.

Ростов табассум қилиб асирни юпатди ва унга пул берди.

¹ Капрал (немисча) – ҳарбий унвон ва лавозим. Ҳарбий бўлинма командири. Ҳозирги вақтда нисбатан сержант унвонига тўғри келади.

Казаклар юр, демоқчи бўлиб:

– Алло, алло! – деди асирнинг енгидан тортиб.

Тўсатдан гусарлар орасидан:

– Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! – деган товуш эшитилди.

Ҳамма шошиб-пишиб тарқалди. Ростов орқага қараб, шляпаларига оқ жиға такқан бир тўда отликни кўрди. Бирпасда ҳамма жой-жойига бориб, шаҳаншоҳнинг ўтишини кутиб турди.

Ростов ўз жойига қандай югуриб борганини ва отига қандай минганини ҳам билмай қолди. У жангда иштирок қилмагани ҳақида афсусланиб ўтирганини дарҳол унутди, кун бекор ўтди, деб юраги сиқилиши, шаҳаншоҳга кўз тикиб турган одамлар доирасида дарҳол барҳам топди, шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганидан жуда хурсанд бўлиб, ўзи тўғри-сида ўйламай қўйди. Шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганлигининг ўзи бекорга ўтказган шу куни учун унга бир мукофотдай бўлди. У ёрининг висолига етган ошиқдай ўзини бахтиёр ҳис қилар эди. У олға қарагани ботинолмас, карамас, лекин шаҳаншоҳнинг яқинлашиб келаётганини завқ билан сезиб турар эди. Буни отларнинг туёқ товушидангина эмас, шаҳаншоҳ яқинлашган сайин атрофдаги одамларнинг чехралари очилиб, юзларида хурсандлик ва тантана аломати пайдо бўлаётганидан ҳам пайкаш мумкин эди. Ростов учун бир қуёш бўлган шаҳаншоҳ меҳр-у муҳаббат ва салобатидан ҳамма ёқни мунаввар қилиб тобора яқинлашар эди. Мана, Ростов шу қуёшнинг нурига кўмилгандай бўлди, унинг меҳрибон, мулойим, улуғвор ва шу билан бирга, жуда ҳам оддий товушини эшитди. Худди Ростов ўйлагандай жимлик чўкди ва бу жимликда шаҳаншоҳнинг товуши эшитилди.

– Павлоград гусарларимисизлар? – деди шаҳаншоҳ.

– Заҳира, аъло ҳазрат, – деб жавоб берди кимдир шу қадар оддий товуш билан: «Павлоград гусарларимисизлар?» – деб сўраган жуда ғайриоддий товушга жавобан.

Шаҳаншоҳ Ростовнинг рўпарасига келганда тўхтади. Александрнинг чехраси бундан уч кун олдинги кўрик кунидагидан ҳам очикроқ эди. Унинг юзи шундай қувноқ, шундай ёш, шундай маъсум эдики, ўн тўрт яшар шўх боланинг

юзини эслатар, лекин шу билан бирга, хар холда улугвор императорнинг юзи эди. Шаханшоҳ эскадронни кўздан кечи-
чирар экан, тасодифан кўзи Ростовнинг кўзига тушди-ю,
икки лахзага қараб қолди. Шаханшоҳ шу чоғ Ростовнинг
кўнглидан нималар ўтаётганини билдими, йўқми (Ростовга
худди билгандай туюлди), хар қалай, кўк кўзларини Ростов-
нинг юзига тикди (бу кўзлардан юмшок ва шафқатли нур
ёғилиб турар эди), сўнгра тўсатдан кошини чимириб, сўл
оёғи билан отини бир туртди-ю, от кўйганича олға қараб
кетди.

Ёш император жангни ўз кўзи билан кўргиси келиб,
сарой аҳлларининг берган маълумотларига қарамай, соат ўн
иккида, бирга бораётгани учинчи колоннадан ажралиб, аван-
гардга қараб кетди. У хали гусарларга етмасдан йўлда уни
бир неча адъютант бугунги жангда биз ютиб чиқдик, деган
хушхабар билан қарши олишди.

Бир эскадрон француз аскарлари асир олинишдангина
иборат бўлган бу жанг тўғрисида, французлар устидан пор-
лок ғалаба қозондик, деб маълумот берилган эди. Шунинг
учун шаханшоҳда ҳам, бутун армияда ҳам (айниқса, жанг
майдонида порох тутуни хали турган чоғда) французлар
мағлуб бўлиб, ночор орқага чекинаётибди, деган ишонч
ҳосил бўлди. Шаханшоҳ ўтиб кетганидан кейин орадан бир
неча дақиқа ўтгач, Павлоград дивизионининг¹ олға юриши
тўғрисида буйруқ келди. Вишау деган немис шаҳарчасида
Ростов шаханшоҳни яна кўрди. Шаханшоҳ келишдан бурун-
роқ анчагина қаттиқ отишма бўлган шаҳар майдонида
йиғиштириб олишга қўл тегмай қолган бир неча ярадор ва
ўликлар ётган эди. Ҳарбий ва гайриҳарбий мулозимлар ўраб
олган шаханшоҳ кўрик вақтида инглизча зеб берилган
биясини кўйиб, бошқа саман от минган эди. У бир томонга
энгашиб, олтин лорнетни кўзига жуда чиройли тутиб, ерда
аганаб ётган яланг бош, боши қонга беланган аскарга қара-
ди. Ярадор аскар шу қадар ифлос, шу қадар жирканч, шу

Дивизион (лотинча: *divisio* – бўлиш, бўлим) – 1) артиллерияда, отлик қўшинларда
ва бронетанк қисмларида 2-3 батареядан иборат тактик бўлима; 2) ҳарбий-денгиз
флотида бир турдаги бир неча кема ва катерлардан иборат қўшилма.

кадар хунук эдики, унинг шаҳаншоҳга якин ерда ётганлиги Ростовга алам қилди. Ростов шаҳаншоҳнинг эти жунжикиб, букчайиброк турган орқаси силкинганини, бетоқат бўлиб чап оёғи билан отини шпорлаганини, ўрганиб қолган от эса ўрнидан қимирламай тураверганини кўрди. Бир адъютант отдан тушиб, ярадорни қўлтиғидан олиб турғизди-да, келтирилган замбилга ётқиза бошлади. Аскар инқиллади.

Шаҳаншоҳ ўлаётган аскардан ҳам кўпроқ азобланаётгандай кўринди:

– Секин, секин, секинроқ бўлмас эканми? – деди ва жўнаб кетди.

Ростов шаҳаншоҳнинг кўзи жиққа ёшга тўлганини кўрди ва унинг кетаётиб, Чарторижскийга французчалаб:

– Уруш курсин! Уруш курсин! Қандай дахшатли-я – деганини эшитди.

Авангард кўшинлари Вишау олдига, французлар бутун кун давомида биз билан бирозгина отишиб, сўнгра ташлаб кетган жойга, душман цепининг рўпарасига ўрнашди. Авангардга шаҳаншоҳнинг ташаккури эълон этилди, ваъда қилган мукофотлари маълум қилинди ва аскарларга одатдиган икки хисса ортиқ ароқ берилди. Аскарларнинг гулханлари кечагидан ҳам баландроқ гуруллаб ёнар ва аскар кўшиқлари кечагидан ҳам қаттиқроқ янграр эди. Денисов майор бўлиши муносабати билан шу кеча зиёфат берди. Хийлагина ичиб олган Ростов зиёфатнинг охирида шаҳаншоҳнинг соғлигига қадаҳ кўтаришни таклиф қилди: «расмий зиёфатларда айтиладигандай император шаҳаншоҳ соғлигига эмас, меҳрибон, жонажон шаҳаншоҳимизнинг соғлигига; буюк одамнинг соғлигига, французлар устидан галаба қозонишимизга ичамиз!» – деди.

– Илгари урушиб, – деди Ростов, – Шенграбенда омон бермаган эдиг-у, энди шаҳаншоҳимиз олдимизда бўлганда кўямизми? Шаҳаншоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо қиламиз. Шундоқ эмасми, жаноблар? Балки, мен дурустроқ қилиб айта олмаётгандирман, кўп ичиб кўйибман. Менинг кўнглимдаги гап шу. Сизлар ҳам шундай бўлсаларинг керак. Александр Биринчининг соғлигига ичамиз! Ур-ра!

Рухланиб кетган офицерлар:

– Ур-ра! – деб кичкиришди.

Кекса ротмистр Кирстен йигирма яшар Ростовдан қолишмайдиган шавк-завқ ва самимият билан кичкириб юборди.

Офицерлар ичиб, стаканларини синдиргандан кейин Кирстен бошқа стаканларга яна вино куйди ва стаканни олиб, кўйлакчан, иштончанлигича аскарларнинг гулхани олдига борди-да, оқ мўйловини шопдай қилиб очиқ ёкасидан оппоқ кўкрагини кўрсатиб, гулхан шуъласида тўхтади ва улугворлик билан қадаҳини кўтариб:

– Йигитлар, шаҳаншоҳ императоримизнинг соғлиги учун, душманни енгишимиз учун ур-ра! – деб, ўзи қари бўлса ҳам, ёш гусарлардай қичқирди. Гусарлар йиғилишиб бараварига «ур-ра» кўтаришди.

Ярим кечаси, ҳамма тарқалгандан кейин, Денисов калта кўлини суйган дўсти Ростовнинг елкасига ташлаб:

– Походда яхши кўргудай ҳеч ким йўқ-да, шунинг учун бу подшони яхши кўриб қолибди, – деди.

– Денисов, сенга масхара бўлдими бу, – деб бақирди Ростов, – бу ҳис шундай юксак, шундай олижаноб, шундай...

– Ишонаман, ишонаман, дўстим, қойилман, маъкул...

– Йўқ, сен тушунмайсан!

Ростов ўрнидан турди ва гулханлар орасида кезиб юрар экан, ўлсам жонимни аямай (жонини аяшни хаёлига ҳам келтира олмас эди) шаҳаншоҳнинг кўз олдида ўлсам муродимга етар эдим, деб хаёл сураар эди. У, ҳақиқатан ҳам, подшога, рус қуролининг шон-шавкатига, келажак тантана умидига шайдо бўлиб қолган эди. Аустерлиц жангидан бурунроқ ўша эсдан чиқмайдиган кунларда бир Ростов эмас, рус армиясининг ўндан тўққизи Ростов даражасида бўлмаса ҳам, подшо ва рус қуролининг кучига маҳлиё эди.

XI

Эртасига шаҳаншоҳ Вишауга тушди. Лейб-медик Вилье бир неча марта унинг ҳузурига чақирилди. Бош квартирада ва шу атрофга яқин қўшинлар орасида, шаҳаншоҳ касал

бўлибди, деган овоза тарқалди. Яқин кишиларнинг айтишига қараганда, шаҳаншоҳ ҳеч нарса емабди ва шу кечаси дуруст ухлай олмабди. Бу касалликка дили нозик шаҳаншоҳнинг ярадор ва ўликларни кўриб қаттиқ таъсирлангани сабаб бўлибди.

Рус императори билан учрашиш учун оқ байроқ кўтариб элчи бўлиб келган француз офицерини ўн еттинчи санада тонготарда аванпостдан Вишауга олиб келишди. Бу офицер Савари эди. Шаҳаншоҳ эндигина ухлаган эди, шунинг учун Савари бироз кутиши лозим бўлиб қолди. Қиём вақтида шаҳаншоҳ хузурига киргани унга ижозат берилди ва бир соатдан кейин князь Долгоруков билан бирликда француз армиясининг аванпостига кетди.

Миш-мишларга қараганда, Савари император Александри Наполеон билан учрашувга таклиф қилгани юборилган экан. Бутун армиянинг қувончи ва ифтихори бўлиб, Александр шахсан кўришгани унамади ва гарчи, армиянинг хоҳишига қарши бўлса ҳам, агар шу музокарадан мурод, дарҳақиқат, сулҳ бўлса, Наполеон билан сулҳ музокараси олиб бориш учун ўз ўрнига Савари билан бирга Вишау голиби князь Долгоруковни юборди.

Долгоруков кечқурун қайтиб келиб, тўғри шаҳаншоҳ хузурига кирди ва у билан узок танҳо гаплашди.

18 ва 19-ноябрда кўшинлар яна икки манзил олға юрди ва душман аванпости бироз отишмадан кейин орқага чекинди. Армиянинг юқори доираларида ўн тўққизинчи сананинг қиём вақтидан шошиб-пишиб бошланган зўр кизгин ҳаракат, машҳур Аустерлиц жанги бўлган йигирманчи ноябрь куни эрталабгача давом этди.

Ўн тўққизинчи сана қиёмгача кирди-чиқди, кизгин маслаҳат-музокара, югур-югур, у ёк бу ёққа адъютантлар юбориш фақат императорларнинг бош квартираларидагина давом этди: шу куни қиёмдан кейин бу кирди-чиқди ҳаракат Кутузовнинг бош квартирасида ва колонна бошлиқларининг штабида ҳам бошланди. Кечқурун армиянинг ҳамма томон ва қисмларига адъютантлар юборилди ва у ерларда ҳам ҳаракат бошланди: ўн тўққизинчидан йигирманчи санага ўтар

кечаси ҳамма қароргоҳларда ётганлар қўзғалиб ғала-ғовур бошланди ва саксон мингдан иборат иттифокчилар армияси, тўққиз чакирим масофага чўзилган узун колонна бўлиб йўлга тушди.

Императорнинг бош квартираларида бошланиб, барча сўнги ҳаракатларга туртки берган бу ҳаракат минораларга ўрнатиб қўйиладиган каттакон соатнинг ўрта паррагининг дастлабки ҳаракатига ўхшар эди. Аввал секин биринчи паррак, кейин иккинчи, учинчи ва ундан кейин бошқа ҳамма паррақлар, тишли ғилдирақлар, тишли ўқлар тобора тез айланади, занг уради ва соат мили секин юриб бу ҳаракатнинг натижасини кўрсатади.

Ҳарбий иш механизми ҳам соат механизмидай, бир бошланган ҳаракат то ҳаддига етмагунча тўхтамайди, шу ҳаракат етиб бормаган қисмлар, соат механизми то бирон туртки бўлмагунча тек тургандек, кимирламай тураверади. Ўқдаги паррак тишлари бир-бирига киришиб гувуллаб айланади, тишли ўқлар камоли тез айланганидан шувуллайди, унинг ёнидаги паррак эса худди йиллар бўйи кимирламай туришга қасд қилгандай теккина туради, лекин бир пайт келиб бу паррак илгакка илиндими, ҳаракатга тушади-ю, умумий ҳаракатга қўшилиб, нима учун айланаётганидан ва бу айланишнинг натижаси нима бўлишидан беҳабар гувуллаганича айланаверади.

Сон-саноксиз ва турли-туман паррак ва блокларнинг мураккаб ҳаракати натижаси вақтни кўрсатадиган соат стрелкасининг секин ва бир қиёмда юргизилишидан иборат бўлгандай, руслар билан французлардан иборат бўлган бир юз олтмиш минг кишининг мураккаб ҳаракати – ҳаммасининг дарди, тилаги, пушаймони, таҳқирланиши, чеккан азоб-уқубати, ифтихори, қўркуви, қувончи ҳаммасининг натижаси Аустерлиц жангини уч император жанги деб аталган жангни ютқизиш, яъни оламшумул тарихий стрелкани инсоният тарихи циферблатида¹ аста-секин юргизиш бўлди.

Князь Андрей шу куни навбатчи бўлиб, бош қўмон-

¹ Циферблат (немисча: Zifferblatt – рақамларни ўзаро ажратиб турувчи бўлакча) – соатлардаги дақиқаларни ажратиб турувчи қисм ёки соат стрелкаси.

доннинг олдидан жилмади.

Кутузов кечкурун соат бешдан ўтганда императорларнинг бош квартирасига келди, шаҳаншоҳнинг олдига кирди ва бирпасдан кейин чиқиб обер-гофмаршал¹ граф Толстойнинг олдига кетди.

Болконский шу фурсатдан фойдаланиб, бўладиган жанг тафсилотини билгани Долгоруковнинг олдига кирмокчи бўлди. Князь Андрей Кутузовнинг нимадандир хафа ва норози эканини, бош квартирадагилар Кутузовдан норозилигини, император бош квартирасидаги одамларнинг ҳаммаси унга худди бошқа одамлар билмайдиган бир сирни билгандай муомала қилганликларини сезди ва шунинг учун Долгоруков билан гаплашишни истади.

– Салом, дада, – деди Билибин билан чой ичиб ўтирган Долгоруков, – эртага байрам. Чол қалай? Фёбли айнигандир?

– Фёбли айниган дея олмайман-ку, лекин менинг гапимга кулоқ солишса бўлар эди, деса керак.

– Ҳарбий кенгашда унинг гапига кулоқ солишди, бўладиган гапни гапирса яна кулоқ солишади. Бонапарт катта жангдан кўркиб, юраги ёрилиб турганда сусткашлик қилиш, ниманидир кутиб ўтириш яхши эмас.

– Ҳа, айтгандай, Бонапартни кўрдингизми? – деди князь Андрей. – Қалай экан? Қандай таассурот қолдирди?

– Ҳа, кўрдим ва шу фикрга келдимки, ҳамма нарсадан ҳам кўра катта жангдан кўрқар экан, – деди Долгоруков, афтидан, уни кўриб чиқадиган хулосаларига зўр аҳамият бериб, – жангдан кўркмас, нима учун шаҳаншоҳ билан кўришмокчи, музокара олиб бормокчи бўлди? Ҳаммадан ҳам кўра шунини айтинг: чекиниш-ку, унинг уруш усулига тамоман зид эди, нега бўлмаса чекинди? Хўп, деяверинг, катта жангдан кўрқади, ўлгудай кўрқади. Унинг ажали етган. Айтдим-қўйдим, мана кўрасиз.

¹ **Обер-гофмаршал** (немисча) – Чор Россия ва Ғарбий Европанинг бир қатор давлатларида XIX-XX асрларда саройдаги олий даражадаги мажлисларни бошқарувчи унвон ва шу унвондаги шахс. Бу унвондаги шахслар уруш пайтда ҳарбий саркаданинг ёрдамчиси ҳисобланган.

– Қани, гапириб беринг, қанақа экан, нима экан? – деб сўради яна князь Андрей.

– Кулранг сюртук кийган бир одам экан. Менинг «олий ҳазрат», деб гапиришимни истади-ю, лекин мен уни хафа қилдим: олий ҳазрат ҳам, бошқа ҳам демадим. Мана шунда-қа одам экан, вассалом, – деди Долгоруков табассум билан Билибинга қараб.

– Мен кекса Кутузовни жуда ҳурмат қиламан, – деди у давом этиб, – лекин Бонапарт қўлимизга кириб турганда, биз ниманидир кутиб, унинг қўлдан чиқиб кетишига ёки бизни алдашига йўл қўйсақ, жуда бемаъни иш қилган бўлар эдик. Йўқ, Суворовнинг «Душманга ўзингни ҳужум қилгани қўйма, ўзинг ҳужум қил» деган қоидабини эсдан чиқариш керак эмас. Урушда ёшларнинг ғайрати кўпинча қариларнинг бутун тажрибасидан кўра яхшироқ қўл келади, десам хўп, деяверинг.

– Хўп, биз унга қайси маррадан ҳужум қиламиз? Мен бугун аванпостларни бориб кўрдим. Бонапарт асосий кучи билан қаерда турганлигини билиб бўлмайти, – деди князь Андрей.

Князь Андрей Долгоруковга ўзи тузган ҳужум режасини айтиб бермоқчи эди.

– Қайси маррада ҳужум қилишнинг фарқи йўқ, – деди-да, Долгоруков ўрнидан туриб столдаги харитани ёза бошлади. – Ҳамма эҳтимоллар кўзда тутилган: агар у Брюннда турган бўлса...

Князь Долгоруков Вейротернинг канотдан қиладиган ҳаракат режасини пала-партиш гапириб берди.

Князь Андрей унга зътироз билдириб, ўз режасини ёклай бошлади. Унинг режаси ҳам Вейротер режасидек маъқул бўладиган режа эди-ю, лекин гап шунда эдики, Вейротер режаси аллақачон қабул қилинган эди. Князь Андрей ўз режасининг фойдаси-ю Вейротер режасининг зарарини кўрсата бошлаганда, князь Долгоруков унинг сўзига кулоқ солмай қўйди ва харитага қарамасдан, паришонлик билан унинг юзига қараб қолди.

– Кутузов бугун ҳарбий кенгаш ўтказди, ўша ерда шу

фикрларингизни айтишингиз мумкин, – деди Долгоруков.

– Албатта, айтаман, – деди князь Андрей харита олдидан кетар экан.

Икковининг гапига шу вақтгача кувнок табассум билан кулок солиб ўтирган Билибин энди хазиллашмоқчи бўлди, шекилли:

– Мунча ниманинг ташвишини тортаётибсизлар, жаноблар? – деди, – эртага галаба киламизми, мағлуб бўламизми, барибир рус куролининг шон-шарафи таъмин қилинган. Кутузовларингдан бошқа биронта ҳам рус колонна бошлиғи йўқ. Бошлиқлар: жаноб генерал Вимпфен, граф Ланжерон, князь Лихтенштейн, князь Гогенлое ва хоказо – хаммаси поляк номлари..

– Тилингизни тийинг, – деди Долгоруков, – нотўғри айтаётибсиз, энди руслардан Милорадович билан Дохтуров бор ва граф Аракчеев бўлганда учта бўлар эди, лекин унинг асаблари бўшашиб қолган.

– Хайр, менга ижозат, Михаил Илларионович чиккандирлар, – деди князь Андрей, – хайр, муваффақият тилайман, жаноблар, – деди Долгоруков билан Билибиннинг қўлини қисиб.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин хомуш ўтирган Кутузовдан эртанги жанг тўғрисида фикрини сўрамасдан тулолмади.

Кутузов ўз адъютантига жиддий бир назар ташлади-ю, бироз жим қолгандан кейин жавоб берди:

– Менимча, бу жангда юткизамиз, мен буни граф Толстойга ҳам айтиб, шаҳаншоҳга етказишни сўрасам нима деди дегин? Э, азизим генерал! Мен ош-овкат билан машғул бўлиб тура тура, урушни сизлар қилиб туринглар...

ХII

Кечкурун соат тўққиздан ўтганда Вейротер ўзининг режаларини олиб Кутузовнинг квартирасига келди. Ҳарбий кенгаш шу ерда бўлиши керак эди. Ҳамма колонналарнинг бошлиқлари бош қўмондон хузурига чақирилди. Келишдан бош тортган князь Багратиондан бошқа ҳамма ўз вақтида

етиб келди.

Бўладиган жангнинг мутасаддиси бўлган Вейротер ҳарбий кенгашда нойлож раислик ва раҳбарлик қилаётган ковоғи солиқ ва мудраб ўтирган Кутузовнинг тамоман акси ўларок, чеҳраси очик ва жуда чаккон эди.

Вейротер, афтидан, ўзини муқаррар бўлиб колган жангнинг сардори ҳис қилар эди. У арава тортиб, нишаблиқдан чопиб тушиб бораётган отга ўхшар эди. У аравани ўзи тортиб бораётибдими ё арава уни итариб бораётибдими – буни билмас эди. Лекин бу чопишнинг оқибати нима бўлиши тўғрисида унинг фикр қилгани фурсати ҳам бўлмай, имкони борича чопар эди. Вейротер шу окшом шахсан икки марта душман турган жойини бориб кўрди, маълумот ва изоҳлар бергани икки марта Россия ва Австрия императорлари ҳузурига кирди: ўзининг идорасига кириб, немисча диспозиция ёздирди. У мана шу ишлардан кейин Кутузовнинг олдига ниҳоятда чарчаб келди.

Афтидан, унинг хаёли шу қадар банд эдики, ҳатто бош қўмондон олдида одоб сақлашни ҳам эсидан чиқариб қўяр эди: у бош қўмондоннинг сўзини бўлар, бериладиган саволларга жавоб қайтармай, ҳамсуҳбатининг афтига қарамай, тез-тез, чалама-чатти гапирар эди: унинг уст-боши чанг, ўзи не аҳволда гаранг ва шу билан бирга ўзига ишонган ва мағрур кўринар эди.

Кутузов Остралицга яқин бир дворян касрига ўрнашган эди. Бош қўмондоннинг кабинети бўлган каттакон меҳмонхонага Кутузов, Вейротер ва ҳарбий кенгаш аъзолари йиғилган эди. Улар князь Багратионга маҳтал бўлиб, ҳарбий кенгашни очмасдан, чой ичиб ўтиришар эди. Соат еттидан ўтганда Багратионнинг ординареци келиб, князнинг кела олмаслигини билдирган эди. Князь Андрей шу хабарни бош қўмондонга маълум қилиш учун кабинетига кирди ва ҳарбий кенгашда иштирок этишга Кутузовдан илгари ижозат олганлиги учун ўтираверди.

Вейротер шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, Брюнн атрофининг каттакон харитаси ёзилиб қўйилган стол олдига келиб:

Модомики князь Багратион келмас экан, кенгашни очаверсак ҳам бўлади, – деди.

Кутузов, мундирининг ёқасини ечиб, бакбакасини осилтириб, вольтерча креслода семиз қўлларини креслонинг икки томонига баравар қўйиб, пинакка кетгандай ўтирар эди. Вейротернинг гапи қулоғига кирганда у ягона кўзини зўрға очди.

Ҳа, ҳа, бошлаш керак, вақт ҳам кетди, – деб бош ирғади ва яна бошини қуйи солиб, кўзини юмди.

Кенгаш аъзолари дастлаб Кутузов ўзини уйкуга солаётибди деб ўйлашган бўлса, диспозиция ўкилаётган вақтда унинг пишиллашини эшитиб, шуни билишдики, шу пайтда бош қўмондон бу диспозицияга ёки бошқа бирон нарсага ўзининг тоқати йўқлигини билдиришдан ҳам кўра муҳимроқ иш билан машғул: у ҳозир табиий талабни қондирмоқда, яъни ухламоқда эди. Вейротер бирон дақиқани ҳам бекорга ўтказишни истамаган жуда банд одамдай Кутузовга бир қараб қўйди-ю, унинг ухлаб ўтирганини кўриб, қоғозни олди ва баланд, бир зайлдаги товуш билан бўлажак жангнинг диспозициясини сарлавҳасидан бошлаб ўкиди:

«Кобельниц ва Сокольниковнинг нариги томонидаги душман маррасига ҳужум қилиш диспозицияси, 1805-йил 20-ноябрь».

Диспозиция жуда мураккаб ва қийин эди. Бошқа диспозицияларга ўхшамаган бу диспозицияда шундай дейилган эди:

Душманнинг чап қаноти ўрмонзор тепаликларга, ўнг қаноти эса ўша ерларда мавжуд бўлган қўлларнинг нариги томонида бўлмиш Кобельниц ва Сокольников бўйлаб ўрнашганлиги бизнинг чап қанотимиз унинг ўнг қанотидан кучли бўлганлиги учун хусусан агарда биз Кобельниц ва Сокольников кишлокларини ишғол қилиб, душманнинг қанотига ҳужум қилиш ва Шлапаниц билан Тюраоск ўрмони орасида яйловдан қувиб бориш имкониятига эга бўлсак ва шу билан бирликда Шлапаниц Беловиц-орасидаги душман мудофаасига рўпара келмасак, у ҳолда душманнинг мазкур қанотига ҳужум қилмоғимиз фойдалидир. Мана шунинг учун лозим-

Паканагина Дохтуров Вейротернинг рўпарасида столга ёйиб қўйилган харитага энгашиб, камтарлик ва қунт билан диспозицияни ва нотаниш жойларни диққат билан харитадан кўрар эди. У бир неча марта Вейротерни тўхтатиб, англамаган сўзларини, кишлоқларнинг қийин номларини кайтаришни сўради. Вейротер унинг илтимосини бажо келтирди ва Дохтуров ёзиб олди.

Бир соатдан ортиқроқ давом этган ўқиш тамом бўлгандан кейин Ланжерон яна тамакидонни қўйиб Вейротерга ҳам, бошқаларга ҳам чандон қарамасдан, бундай диспозицияни бажариш қийинлиги, диспозицияда душман мавкеи маълум деб кўрсатилган бўлса ҳам, душман ҳаракатда бўлгани учун унинг мавкеи, ҳақиқатда, бизга номаълум бўлиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Ланжероннинг эътирози ўринли эди, лекин бу эътироз билдиришдан мақсад кўпроқ диспозициясини худди мактаб болаларига ўқиб бераётгандай ўзига ишонган ҳолда ўқиган генерал Вейротерга бу ердагилар аҳмоқ эмас, балки ҳарбий ишда сентга ҳам таълим бера олади, дейиш эди. Бир зайлда ўқиётган Вейротернинг товуши тинганда Кутузов, худди тегирмоннинг аллаловчи товуши тинганда уйғониб кетган тегирмончидай, кўзини очиб Ланжероннинг гапига кулок солди ва худди: «Э-ха, ҳали ҳам шу бемаъни гап тўғрисида музокара қилиб ўтириб-сизларми!» – дегандай дарров кўзини юмди-ю, бошини яна ҳам қуйи туширди. Ланжерон ҳарбий ишда ўзига бино қўйган Вейротернинг қитиғига каттиқроқ тегиш учун биз Бонапартга ҳужум қилишимиз ўрнига у бизга осонгина ҳужум қилиши ва шунинг натижасида бу диспозициянгиз бекор бўлиб қолиши мумкин, деди. Вейротер, ким нима демасин, ҳаммасига жавоб тайёрлаб қўйган бўлса керак, барча эътирозларга бир хилда нафратомуз табассум билан жавоб берар эди.

– Агар бизга ҳужум қила олганда, шу бугун қилар эди, – деди.

– Демак, сиз уни кучсиз демоқчимисиз? – деди Ланжерон.

– Қирк минг аскарни бўлса, кўп экан, оббо, – деди Вей-

ротер даволаш йўлини ўргатаётган табибдан кулган доктордай табассум қилиб.

– Ундок бўлса, демак, бизнинг хужум бошлаб уни тормор қилишимизни кутиб ўтирган экан-да, – деди Ланжерон кинояли табассум билан ва сўзини тасдиқлашни кутиб, ўзига яқинроқ ўтирган Милорадовичга қаради.

Бироқ Милорадович шу пайтда генерал сўраган нарсадан ҳам кўра бошқа нарса тўғрисида ўйлаб турган бўлса керак.

– Азбаройи худо, эртага жанг майдонида ҳаммаси маълум бўлади, – деди.

Вейротер яна табассум қилди ва шу табассуми билан гўё: менгина эмас, ҳар иккала шаҳаншоҳ – император ишонган нарсага рус генералларининг эътироз билдириши ва менинг уқтириб ўтиришим таажжубланарли ва кулгили бир ҳол, демокчи бўлар эди.

– Душман гулханларини ўчирган, унинг лагеридан муттасил говур эшитилиб турибди, бу нима деган гап? – деди Вейротер. – Ё чекинаётибдими, биз бундан хушёр бўлишимиз керак ёки у маррасини ўзгартираётибди (у илжайди). Агар у Тюрасда марра ишғол қилган тақдирда ҳам бизни кўп ортиқча машаққатдан қутқазган бўлади ва берилган амр-фармонлар мутлақо ўзгармайди.

Аллақачонлар ўзининг шубҳасини гапирмокчи бўлиб, пайт кутиб ўтирган князь Андрей:

– Нечук? – деди.

Кутузов уйғониб каттиқ йўталди ва генералларга кўз ташлади.

– Жаноблар, эртаги, ҳатто бугунги (чунки соат ўн иккидан ўтди) диспозицияни энди ўзгартириб бўлмайди, – деди у. – Диспозицияни ҳаммаларинг эшитдиларинг, ҳаммамиз ўз бурчимизни адо қиламиз. Жанг олдида ҳаммадан зарурроқ нарса... (у бироз жим қолди) яхшилаб ухлаб олишдир.

У ўрнидан турмокчидай бўлди. Генераллар хайрлашиб чиқиб кетишди. Вақт кетиб, ярим кечадан ҳам ўтган эди. Князь Андрей ҳам чиқиб кетди.

Князь Андрей ҳарбий кенгашда ўз фикрини айтишга

муваффақ бўла олмади, бу кенгаш унда мужмал ва кўнгилга ғулгула соладиган бир таассурот қолдирди. Ким ҳақли: Дол-горуков билан Вейротерми ёки, хужум режасини маъқул кўрмаган Кутузов, Ланжерон ва бошқаларми? – Князь Андрей била олмади. «Наҳот Кутузов шаҳаншоҳга ўз фикрини очик айта олмаса? Наинки шуни бошқарок қилиш мумкин эмас? Наҳот сарой мунокашалари¹, айрим шахсларнинг мулоҳазасини деб мингларча кишиларнинг ва шу жумладан, менинг ҳам ҳаётим таҳлика остида қолса?» – деб ўйлар эди у.

«Ҳа, балки, эртага ҳалок бўларман», – деди ўзича. Шуни ўйлаганида тўсатдан аллақачонлар бўлиб ўтган, юрагини эзадиган бирмунча нарса эсига тушди; отаси ва хотини билан хайрлашганини, хотинига кўнгили қўйган дастлабки кунларини эслади; ҳомиладор хотини кўзига кўриниб, унга, ўзига ҳам ачинди, кўнгли бузилиб, нима қилишини билмай, Несвицкий билан бирга турган уйдан ташқарига чиқди ва эшик олдида нари-бери юра бошлади.

Тун туманли ва туман орасида ой хира шуъла сочиб турар эди. «Ҳа, эртага, эртага, – деди князь Андрей ўзича. – Эртага, эҳтимол, оламдан кўз юмарман, бу хотиралар тўғрисида ўйламасман, бу хотираларнинг менинг учун ҳеч қандай маъноси қолмас. Эҳтимол, эртага, эртанинг ўзида (мен буни сезиб турибман) нима ишлар қўлимдан қилишини биринчи марта кўрсатишга муваффақ бўларман». Унинг кўзига жанг, бу жангда берилган талафот, жанг бир пунктга марказлашгани ва ҳамма командирларнинг шошиб қолгани кўринди. Мана, ниҳоят, кўпдан бери қутган пайти, ўша орзу қилган Тулони кўзига кўриниб кетди. У ўз фикрини Кутузовга ҳам, Вейротерга ҳам, императорларга ҳам очик ва қатъий қилиб айтади. Унинг фикр-у мулоҳазасига ҳамма қойил, лекин у айтган ишни қилишга ҳеч ким журъат қилолмайди; мана, унинг ўзи полк ва дивизияни² олиб, ишига ҳеч ким

¹ Мунокаша (*арабча*) – муҳокама, мунозара; олишув, жанжал. Мунокашачилик баҳслашиш, тортишув.

² Дивизия (*лотинча: divisio* – бўлиш, бўлим) – баъзи хорижий мамлакатларда бир неча полк ёки батальондан, турли қўшин турларининг қисми ва бўлинмаларидан

аралашмаслигини шарт қилиб қўяди-ю, дивизиясини хал қилувчи пунктга олиб бориб, ўзи якка галаба қозонади. «Ўлим ва азоб-уқубат-чи?» – деди қўнглининг бир учи. Лекин князь Андрей бу саволга жавоб бермай, хаёлида ўз муваффақиятини давом эттирди. Янаги жангнинг диспозициясини ўзи ёлғиз тузади. Унинг унвони Кутузов хузурида армия бўйича навбатчи бўлса ҳам, ҳамма ишни ўзи якка қилади. Янаги жангда унинг ўзи ёлғиз галаба қозонади. Кутузов бош қўмондонликдан олинади, унинг ўрнига ўзи тайин қилинади... Қўнглининг халиги бурчи унга яна: хўш, ундан кейин-чи? Ундан кейин агарда унгача сен ўнларча марта ярадор бўлсанг, ўлсанг ёки алдансанг, ундан кейин-чи? – дер эди. «Ундан кейин, – деди князь Андрей ўз-ўзига, – нима бўлишини билмайман, билишни хоҳламайман ҳам, билолмайман ҳам, лекин мен шуни хоҳласам, шон-шарафни, шўхратни, одамлар мени яхши кўришини истасам, бунга мен айбли эмасман: шуни, фақат шуни хоҳласам, фақат шунинг учун яшаётган бўлсам қандоқ қилай? Фақат шу учун яшайман! Мен буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман, лекин, ё раббим! Шон-шарафдан ва кишиларнинг муҳаббатидан бошқа нарса хаёлимга келмаса, нима қилай, на ўлим, на ярадор бўлиш, на оиламдан жудо бўлиш – ҳеч нарсадан қўрқмайман. Кўп одамлар – отам, опам, хотиним – энг яқин кишиларим мен учун нақадар азиз бўлмасин, мен уларнинг ҳаммасини шон-шараф, одамлардан устун келиш, ўзим билмаган ва билмайдиганим одамларнинг муҳаббатини ўзимга қаратиш, мана шу одамлар муҳаббатининг бир дақиқасига алишаман. Бу ҳар қанча ёмон ва гайритабиий бўлса ҳам, алишаман», дер эди у, Кутузов турган ҳовлидан эшитилаётган гапга қулок солиб. Кутузов турган ҳовлидан ётиш тарадудидида бўлган деншиқларнинг товуши эшитилар эди. Кимдир, кучер бўлса керак, Кутузовнинг князь Андрей танийдиган қари ошпази Титни масхара қилиб, «Тит, ҳой Тит?» дер эди.

таркиб топган ҳарбий қўшилма. Биринчи бўлиб дивизия XVII асрда Францияда, XVIII асрнинг бошларида Россияда пайдо бўлди. Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларида қўшинларни дивизияга ажратиш йўқ.

– Ҳа, нима дейсан? – деди чол.
– Тит, кел, соколимни тит, – дер эди ҳазилкаш.
– Бор-ей, афтинг курсин! – деди чол деншиқларнинг қаҳқаҳаси остида.

«Мен, ҳар калай, мана шу одамлардан устун бўлишни яхши кўраман, шу туманда тепамда парвоз уриб юрган шу сирили куч ва шон-шарафни ҳамма нарсадан ортиқ кўраман».

XIII

Ростов шу кечаси ўз взводи билан Багратион отрядидан олдиндаги душманни кузатувчи отлик аскарлар қаторида турар эди. Унинг гусарлари иккита-иккита қилиб қаторга таркатилган; унинг ўзи эса галаба қилаётган уйкуга сўз бермай, қоронғи олдида отда юрар эди. Унинг орқа томонида армиянинг гулханлари туманда хира кўринар, олди томони эса қоп-қоронғи эди. У туман босган бу қоронғиликка қанча синчиклаб қарамасин, ҳеч нарсани кўролмас; бу қоронғиликда нимадир гоҳ қулранг бўлиб, гоҳ қорайиб кўринар, душман турган жойда гоҳ нимадир йилт этгандай бўлар ва у кўзимга шундоқ кўринаётгандир», деб ўйлар эди. У кўзларини юмар, назарига, гоҳ шаҳаншоҳ, гоҳ Денисов, гоҳ Москва хотиралари кўринар; шунда шошиб-пишиб кўзини очар экан, остидаги отининг бошини, қулоғини, баъзан яқин бориб қолган гусарнинг қора гавдасини, узоқда эса яна ўша туман босган қоронғиликни кўрар эди. «Нима қилибди? Ажаб эмаски, – дер эди Ростов ўзича, – шаҳаншоҳ мени учратиб қолиб, ҳар бир офицерга бериши мумкин бўлганидек, менга ҳам бирон топширик берса: «Бор, ана у ёқда нима бўлаётганини билиб кел», деса. Шаҳаншоҳ тасодифий равишда бир офицерни учратиб, уни таниганини ва ўзига яқин тутганини кўп гапиришади-ку. Мени ўзига яқин тутса нима бўлар эди? Оҳ, мен уни қанчалик эҳтиёт қилар эдим, нақадар ҳақиқатни айтар эдим, уни алдаб юрган одамларни нақадар фош қилар эдим!» Ростов ўзининг шаҳаншоҳга бўлган муҳаббат ва садокатини кўз олдида келтириш учун душман ёки алдамчи немисни тасаввур қилди ва уни ҳузур қилиб

Ўлдирмасдан аввал шаҳаншоҳнинг кўз олдида унинг юзларига тарсаки билан урди. Кўккис узоқдан эшитилган бир хайкирик Ростовни ўзига келтирди. У чўчиб кўзини очди.

«Мен каерда турибман? Ҳа, катордаман; шиор ва пароль – дишло, Ольмюц. Афсуски, бизнинг эскадронимиз эртага захирада қолади, – деди Ростов ўзича, – жангга юборилишини сўрайман. Шаҳаншоҳни кўришимга бирдан бир восита, эхтимол, шудир. Смена келишига ҳам оз қолди. Яна бир айланиб чиқаман-да, қайтиб генералнинг олдига бориб илтимос қиламан». У эгарга яхшироқ ўрнашиб олди ва ўз гусарларини айланиб кўриб чиққани кетди. Унинг назарида, ҳаво сал ёришгандай кўринди. Чап томонда ёришган ётиғроқ нишаб, рўпарада эса коп-қора девордай тикка тепалик кўринар эди. Бу тепаликнинг устида оқ доғ кўринди. Бирок Ростов бунинг нима эканини билолмади: ой нури тушиб турган ўрмоннинг яланг жойими ёки эрмаган қорми, ё бўлмаса оқ уйларми? Унинг назарида, шу оқ доғда ҳатто нимадир кимирлагандай бўлди. «Бу доғ қор бўлса керак», – деб ўйларди Ростов.

«Наташа, синглим, қора кўзлар. На...ташка. (Мен шаҳаншоҳни кўрдим, десам жуда ҳам хайрон бўлар!) Наташкани... ташкани ол...» Ростов отда ухлаб борар экан, бир гусар: «Ўнгроққа юринг, тўрам, бута бор», деди. Ростов отининг ёлига тегиб турган бошини кўтариб, ҳалиги гусарнинг олдида тўхтади. У ёш боладай ҳамон уйқудан кўзини очолмас эди. «Ҳа, нимани ўйлаётган эдим? Эсимдан чиқмасин. Шаҳаншоҳ билан қандай гаплашаман? Йўқ, буни ўйлаётганим йўқ, эди, бу эртага. Ҳа! Ҳа! Наташкани... босди... Кимни? Гусарларни. Ҳа, гусарлар... мўйлов... мўйловли ўша гусар Тверь кўчасида Гурьев ҳовлисининг... чол Гурьевнинг ҳовлиси олдидан ўтиб кетаётганида мен унинг тўғрисида ўйлаган эдим. Денисов хўп йигит-да! Булар ҳаммаси арзимайдиган нарсалар, ҳаммадан муҳими шуки, шаҳаншоҳ шу ерда. У менга қандай қараган эди-я, нимадир демокчи бўлган эди-ю, ботина олмади. Йўқ, мен ботина олмадим... Булар ҳаммаси беҳуда гаплар. Ҳаммадан муҳими шуки, мен керакли нарсани ўйладим. Ҳа, ҳа, ҳа. Наташкани босди, яхши». У

яна бошини отнинг ёлига кўйди. Бирдан назарида, биров унга ўк отаётгандай бўлди. «Нима? Нима? Нима?... Қилич сол! Нима?..» – деди Ростов уйғониб. У кўзини очган заҳоти душман турган томондан мингларча кишиларнинг чўзик хайкиригини эшитди. Ростов ва ёнидаги гусарнинг оти бу хайкирикни эшитиб, кулоқларини чимирди. Хайкирик чиккан жойда бир нарса ялт этди-ю, ундан кейин яна бир ялт этди. Сўнгра француз кўшинлари турган адир бўйлаб каторасига ўтлар ёкилди-ю, хайкирик кучая борди. Ростов французларнинг гапларини эшитиб турар, лекин англай олмас эди, чунки говур бўлиб кетган эди. Фақат аааа! рррр! – деган товушгина эшитилар эди.

– Бу нима гап экан? Сен нима деб ўйлайсан? – деди Ростов ёнида турган гусарга, – душман томондан келаётибди-ку.

Гусар индамади.

– Ҳа, эшитмаётибсанми, нима бало? – деди Ростов анчадан кейин яна.

– Ким билади, тўрам, – деди гусар хуш ёкмаслик билан.

– Душман шу томонда эмасмиди? – деди Ростов яна.

– Бўлса бордир, қаёқдан билай, – деди гусар, – қоронғи тун бўлса. Ҳа, ҳаром ўлгур, – деб бақирди типирчилаётган отига.

Ростовнинг оти ҳам кулоғини чимириб, ўтга қараб типирчилар ва музлаб қолган ерга олдинги оёғини урар эди. Хайкириқлар борган сайин кучайиб, гувуллаган бир товушга айландики, бундай товуш мингларча аскардан иборат армиядангина чиқиши мумкин эди. Ўтлар тобора кўпая бошлади. Булар француз лагерининг маррасида бўлса керак. Ростовнинг уйқуси кочди. Душман армиясининг хушҳол ва дабдабали хайкириғи уни ҳаяжонга келтирди. Энди Ростов «Яшасин император, император!» деган сўзларни аниқ эшитиб турар эди.

– Шу яқинда, сойларнинг у юзида бўлса керак, – деди Ростов ёнидаги гусарга.

Гусар унинг сўзига жавоб бермай, бир уф тортди-ю, жаҳл билан йўталиб кўйди. Гусарлар маррасидан чопиб

Лекин Ростов, ўзини эшитмаганга солиб, кетаверди. У буталарни, дарахт, ўйдим-чукурларни одам гумон қилиб ва нима учун кўзига шундок кўрингани тўғрисида ўзига-ўзи изоҳ бериб борар эди. Отини йўрттириб адирнинг этагига тушганида ўзимиз томондаги ўтлар ҳам, душман томондаги ўтлар ҳам кўринмай қолди, лекин французларнинг кичкириклари тобора баралла эшитилар эди.

Пастликда у сойга ўхшаган бир нарсани кўрди. Бирок бориб қараса, сой эмас, йўл экан. У йўлга чикқач, шу йўлдан кетаверайми ёки қоп-қорайиб турган даладан адирга йўл солайми, деб отининг бошини тортди. Туманда оқаришиб турган йўлдан юриш хавфсизроқ эди, чунки одамни дарров кўриш мумкин эди. У ҳамроҳларига: «Менинг кетимдан юринглар», – деди-ю, йўлни кесиб ўтиб, кеча француз сокчилари турган тепаликка қараб от қўйди.

– Тўрам, ху ана! – деди гусарлардан бири.

Ростов то қайрилиб қарагунча қоп-қоронғи туманда нимадир ялт этди-ю, гумбурлаб милтиқ отилди ва ўк худди бир нарсадан нолигандай мингиллаб юқорига учиб кетди. Иккинчи бир милтиқнинг плитаси ялт этди-ю, лекин ўк чикмади. Ростов отининг бошини қайтариб, орқага қараб чоптирди. Бироздан кейин бирин-кетин яна тўртга ўк отилди ва ўқлар ғувуллаб, чийиллаб туманда аллақаякка ўтиб кетди. Ростов ўк товушини эшитиб, ўзи сингари завк қилган отининг бошини тортиб, **аста-секин** юрди. «Қани, яна битта! Қани, яна битта!» – дер эди кўнглининг бир чети завк қилиб, бироқ бошқа ўк чикмади.

Ростов Багратионга яқинлашгандагина отини яна чоптирди ва честь бериб унинг олдига борди.

Долгоруков ҳамон, французлар чекиниб, бизни алдаш учун ўт ёққан, деб ўз гапини маъқуллаб ўтирар эди.

– Ҳа, нима қилибди? – дер эди у Ростов етиб келганда.

– Французлар сокчиларни қолдириб чекиниши ҳам мумкин.

– Демак, ҳали ҳаммаси кетмабди, князь, – деди Багратион. – Эртага эрталабгача сабр қилайлик, эртага ҳаммаси маълум бўлади.

Ростов от устида энгашиб, честь бериб ўша томонга

бориб келганидан, айниқса, ўқ чийиллаганда кўрмаганидан хурсанд бўлиб, ўзини кулгидан зўрға тийгани ҳолда:

– Адирда соқчилар бор, ўша Кечкурунги жойда туришибди, жаноби олийлари, – деди.

– Хўп, хўп, – деди Багратион, – ташаккур, жаноб офицер.

– Жаноби олийлари, – деди Ростов, – ижозат берсангиз, сизга бир илтимосим бор.

– Нима экан?

– Эртага бизнинг эскадронимиз заҳирада қолиши керак мени биринчи эскадронга юборишингизни сўрар эдим.

– Фамилиянинг нима?

– Граф Ростов.

– Ҳа, хўп! Менга ординарец бўлиб колгин.

– Илья Андреичнинг ўғлимисан? – деди Долгоруков.

Ростов унинг саволига жавоб бермай, яна Багратионга мурожаат қилди:

– Умид қилсам бўладими, жаноби олийлари?

– Мен буюраман.

«Эртага мени, балки, бирон топширик билан шаҳаншоҳ ҳузурига юборар, – деди Ростов ичида, – худога шукур!»

Душман армиясининг ўт ёқувига ва хайкирувига сабаб, қўшинларга император буйруғи ўқилаётган вақтда Наполеоннинг ўзи армияни айланиб юриши эди. Аскарлар императорни кўриб боғ-боғ похол ёкишиб унинг кетидан «Яшасин император!» – деб қичкириб югуришар эди. Наполеоннинг буйруғи шундай эди:

«Аскарлар! Рус армияси Ульмда тор-мор қилганимиз Австрия армияси учун биздан қасос олгани отланмоқда. Улар ўзларингиз Голлабрунда тор-мор қилган ва ўшандан буён муттасил қувиб келаётганларинг ўша батальонлардир. Бизнинг маррамиз жуда қулай, қудратли марра, улар мени ўнг томондан ўраб олгани ўтганда, мен уларга ён томондан зарба бераман! Аскарлар! Батальонларингга мен ўзим раҳбарлик қиламан Агар сизлар илгаригидай мардлик кўрсатиб, душман сафини пароканда қилсаларинг ва уни

гангитиб қўйсаларинг, мен ўқ остидан узоқда тураман, лекин галабамиз бир лаҳза ҳам шубҳа остида қолгудай бўлса, ўз императорларинг душманнинг биринчи зарбасига қарши кўкрак кериб чиқишини кўрасизлар, чунки, айниқса, миллатимизнинг шон-шарафи тўғрисида сўз бораётган кунда галаба тўғрисида иккиланиш ҳеч мумкин эмас.

Ярадорларни жанг майдонидан олиб чиқамиз, деб сафларингизни бузмангиз. Миллатимизга қарши нафрат ҳиссидан руҳланган бу инглиз малайларини енгмоқ керак эканлигини ҳар бирингиз яхши билингиз. Бизнинг походимиз шу галаба билан тамом бўлади, биз қишки квартираларга қайтишимиз мумкин бўлади ва ҳозир Францияда тузилаётган янги қўшинлар ўша ерга етиб келади; у вақтда мен тузадиган сулҳ халқимга, сизларга ва менга муносиб сулҳ бўлади.

Наполеон»

XIV

Эрталаб соат бешда ҳали жуда коронги эди. Марказда ва захирада турган қўшинлар ҳамда Багратионнинг ўнг каноти жойидан кимирламасдан турар эди. Лекин французларнинг ўнг канотига ҳужум қилиб, диспозицияга мувофиқ уни Богемия тоғларига улоқтириб ташлаш учун биринчи бўлиб тепаликдан тушуви керак бўлган чап канотимиздаги пиёда аскарлар колоннаси, отлик аскарлар ва артиллерия аллақачон ўрнидан кўзгалган эди. Кераксиз ҳамма нарса қаланган гулханларнинг тутуни кўзни ачиштирар эди. Ҳаво совук, коронги бўлиб, офицерлар шошиб-пишиб чой ичиб, нонушта қилар, аскарлар сухари кавшаб, исиниш учун оёқларини ерга урар ва олиб кетиш мумкин бўлмаган ҳамма нарсаларни – столларни, гилдиракларни, бочкаларни ўтга қалаб, унинг атрофига тизилишиб ўтиришар эди. Австрия колонна бошлиқлари, ҳужум бошланишининг аломати ўларок, рус қўшинлари орасида нари-бери юришар эди. Полк командири турган жой атрофида Австрия офицери кўриниши биланок полк ҳаракатга келар эди: аскарлар гулхан атрофидан чопиб кетишар, трубкаларини этикларининг кўнжига тикиб, халталарини араваларга жойлаб, милтик-

ларини олиб, саф тортишар эди. Офицерлар тугмаларини солиб, қилич ва қайишларини тақиб, бакириб-хайқириб сафларни кўриб чиқишар; аравакаш ва деншиқлар араваларни қўшиб, нарсаларни ортиб боғлашар эди. Адъютантлар, батальон ва полк командирлари отланишар, чўқинишар, сўнги буйруқларини, қоладиган аравакашларга амр-фармонларини беришар эди. Мингларча кишиларнинг бир зайлда оёқ ташлашидан ҳамма ёқ гувуллар эди. Одамлар ўраб олгани, ҳамма ёқни тутун ва тобора қуюқлашаётган туман босиб кетгани учун колонналар чиққан жойларини ҳам, борадиган жойларини ҳам кўра олмасдан ва қаёққа бораётганликларини билмасдан юришар эди.

Колоннада бораётган аскар кемадаги денгизчидай, маълум бир доирада ўралган, денгизчи эркини ўз кемасига бергандай, аскар ҳам эркини ўз полкига берган бўлади. Денгизчи нақадар узок ерга бормасин, қанчалик номаълум ва хавfli нуқтада турмасин, ҳамма вақт унинг атрофида ўша палуба¹, мачта ва ўз кемасининг арқонлари бўлганидек, аскар ҳам қаерга бормасин, унинг атрофида ҳамма вақт ўша ўртоқлари, ўша сафлар, ўша фельдфебель Иван Митрич, ротанинг ити ўша Жучка, ўша бошлиқлар бўлади. Аскар ўз кемасининг қайси нуқтада турганлигини жуда камдан кам билгиси келади, лекин жанг куни, нима бўлади ва қандай бўладик, аскарларнинг руҳий ҳолатида бир ўзгариш пайдо бўлиб, бу ўзгариш қандайдир бир кескин, тантанали бир нарсанинг яқинлашаётганидан хабар беради ва уларда ҳеч қачон кўрилмайдиган бир марок туғдиради. Аскарлар жанг куни ҳаяжон ичида ўз полклари манфаати доирасидан ташқари чиқишга интиладилар, атрофга қулоқ соладилар, зеҳн кўядилар ва атрофида нима бўлаётганига жуда кизикадилар.

Туман шунча қуюқлашдики, тонг отганига карамай, ўн қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Буталар каттақон дарахтдай, текис жойлар паст-баланд ва жарликдай кўринар эди. Ўн қадам наридаги одамни кўриб бўлмаганлиги учун ҳар ерда, бутун атрофда душманга тўқнаш келиб қолиш мумкин эди. Лекин колонналар туманда гоҳ пастликка ту-

¹ Палуба (русча) – кемаларнинг горизонтал ҳолда тахта қопланган юзаси, сахни.

шиб, гоҳ баландликка чикиб, боғлардан, кўралардан айланиб ўтиб, бегона жойлардан узок йўл юриб душманга учрамади. Аксинча, аскарлар олдинда, оркада ўша томонга қараб бораётган худди шундай рус колонналарини кўрар эди. Ҳар бир аскар ўзи бораётган томонга, яъни ўша номаълум томонга яна жуда кўп аскарлар бораётганини кўриб қувонар эди.

– Ў-ҳў, уни кўр-а, Курск аскарлари ҳам ўтишли, – дейишар эди сафда бораётган аскарлар.

– Вой-вуй, оғайнижон, ер ёрилибди-ю, аскар чикибди дейсан! Кеча кечкурун ёкилган гулханларга карасанг, ҳеч боши кети йўк. Худди Москва-я! Колонна бошликларидан ҳеч ким сафларга яқин келмаган ва аскарларга ҳеч нарса демаган бўлса ҳам, (колонна бошликлари, ҳарбий кенгашда кўрганимиздай, кайфлари қочган ва бўладиган жангга норози эдилар, шунинг учун фақат буйруқларни бажаришар, аскарларнинг руҳини кўтариш учун ҳеч қандай чора кўрмас эдилар), аскарлар жангга, хусусан, ҳужум жангига одатдагидай шахдам боришар эди. Бирок қуюқ туманда бир соатча йўл босилганидан кейин кўшинларнинг кўп қисми тўхташи керак бўлиб қолди ва аскарлар тартибсизлик ва бемаънигарчилик бўлаётибди, деган кўнгилсиз бир кайфиятга тушиб қолишди. Бу кайфият қай тарзда тарқалишини айтиш кийин: лекин унинг фавқулудда тўғрилиги ва худди сойликдан тушиб келаётган сувдай, тўхтовсиз ва киши билмас тез ёйилиши шубҳасиз эди. Агарда рус кўшинлари иттифокчиларсиз ўзи ёлғиз бўлганида эди, балки тартибсизлик бўлаётибди, деган кайфиятга ҳамма берилгунча кўп вақт ўтар эди, лекин ҳозир ҳамма бу тартибсизликларни зўр мамнуният билан ва табиий равишда бефаҳм немисларнинг бўйнига тўнкаб, зарарли бир алғов-далғов бўлаётибди ва буни қолбасачи немислар қилди, деган фикрга келди.

– Нега тўхтадик? Ё йўл беркми? Ё французларга тўкнаш келиб қолдикми?

– Йўк, бундай эмасдир. Ундок бўлганда ўк отар эди.

– Шошиб-пишиб йўлга чиқдиг-у, бекордан бекорга даланинг ўртасида тўхтаб турибмиз. Ҳамма ёқни чалқаштирган шу лаънати немислар. Жуда бемаъни одамлар экан-

да!

– Мен бўлганимда уларнинг ҳаммасини олдинга ўтказиб юборар эдим. Ҳозир улар орқада писиб боришади. Мана энди қоринлар пиёзнинг пўсти бўлиб ўтираммиз.

– Ҳой, қани, жўнаймизми-йўқми? Суворийлар йўлни тўсиб турибди дейишади, – деди офицер.

– Бу лаънати немислар ўз юртининг йўлини ҳам билмайди-я! – деди яна бир аскар.

– Сизлар қайси дивизиядан? – деди бир адъютант келиб.

– Ўн саккизинчидан.

– Ундай бўлса, бу ерда нима қилиб турибсизлар? Аллақачон олдинга ўтиб кетишларинг керак эди, энди кечгача ҳам етиб ололмайсизлар.

– Ана аҳмокона буйруғ-у; нима қилишаётганликларини ўзлари ҳам билишмайди, – деди офицер жўнай туриб.

Офицер кетгандан кейин бир генерал келиб, бошқа тилда бир нима деб жаҳл қилди.

– Тафа-лафа, дейди-ю, нима деганини билиб бўлмайди, – деди бир аскар ўша ўтиб кетаётган генерални масхара қилиб, – мен бўлганимда бу хумпарларнинг ҳаммасини отиб ташлар эдим!

– Тайинланган жойга соат саккизларда етиб боришимиз керак эди, биз ҳали ярим йўлни ҳам босганимиз йўқ. Ана буйруғ-у!-- дейишар эди аскарлар.

Аскарларнинг жангга отлангандаги гайратлари бемаъни буйруқлар ва немисларга қаратилган алам ва газабга айланиб кетди.

Бу тартибсизлик шундан бошландики, Австрия суворийлари сўл қанотда бораётган пайтда, олий кўмондон бизнинг марказимиз ўнг қанотдан жуда узоқда деб, бутун суворийларни ўнг томонга ўтказмоқчи бўлган эди. Бир неча мингдан иборат суворийлар пиёда аскарларнинг йўлини кесиб ўта бошлади-ю, пиёда аскарлар тўхтаб туриши керак бўлиб қолди.

Олдинда бораётган Австрия колонна бошлиғи билан рус генерали айтишиб қолди. Рус генерали отлик аскарларни тўхтатишни талаб қилиб қичқирар, Австрия колонна бошли-

ғи эса, айб менда эмас, катта бошликларда, дер эди. Бу орада кўшинлар тўхтаб туриб, зерикар, рухлари тушар эди. Бир соат чамаси тўхталгандан кейин кўшинлар йўлда давом этиб, адирнинг этагига туша бошлади. Туман адирнинг тепасидан таркалиб, пастга, кўшинлар тушган жойга тушиб яна ҳам куюклашган эди. Олдинда туман ичида дастлаб битта, сўнгра яна битта, аввал пала-партиш касур-кусур ўк товуши эшитилди; кейин ўк товуши борган сайин авж олиб, касира-кусур бўлиб, Гольдбах сойи устида жанг бошланиб кетди.

Пастда, сой бўйида душманга дуч келишни кутмаган, туманда тўсатдан унга тўкнашиб қолган ва ўз бошликларидан рухни кўтарадиган бирон оғиз сўз эшитмаган рус аскарлари бутун кўшинга таркалиб кетган «кеч колдию», деган кайфиятда бўлиб, ҳаммадан ёмонроғи, куюк туманда на олдинда ва на ўз атрофида ҳеч нарсани кўра олмай душманга қарши секин-аста ўк узиб олға борар, туманда ўз қисмларини тополмай адашиб юрган бошликлар билан адъютантлардан ўз вақтида буйруқ ололмай яна тўхтар эди. Пастга тушган биринчи, иккинчи ва учинчи колонналар жангга мана шундай кирди. Кутузов билан бирга бўлган тўртинчи колонна Працен тепалигида турар эди.

Пастда, жанг бошланган жойда туман хануз куюк, адирнинг усти очилган бўлса ҳам, лекин олдинда нима бўлаётганини ҳали ҳам мутлақо кўриб бўлмас эди. Душманнинг бутун кучи тахминимизга кўра биздан ўн чакирим наридами ёки шу ерда, шу туман ичидами – буни соат тўккизгача ҳеч ким билолмаган эди.

Эрталаб соат тўккиз эди. Туман адир ораларини буткул коплаб олди, лекин Шлапаниц кишлоғи ёнидаги тепалик очилиб қолган эди, бу тепаликда Наполеон ўз маршаллари билан турар эди. Бу тепалик устида хаво очик, кўм-кўк осмон кўринар, сутдай оппок туман денгизи устида қуёш каттакон кизил тўпдай калкиб турар эди. Бутун француз кўшинларигина эмас, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам штаби билан сойдан берида, Сокольниц ва Шлапаниц кишлокларининг бу томонида эди. Биз эса уни сой ва ўша кишлок-

ларнинг у томонида деб ўйлаб, ўша жойларни ишгол қилиб, жанг бошламоқчи эдик. Наполеон қўшинларимизга шунча яқин турган эдики, бу тепалиқдан бизнинг пиёда аскарларимизни отлик аскарларимиздан дурбинсиз бахузур ажрата олар эди. Наполеон Италия урушига кийиб борган ўша кўк шинелини кийиб, кичкинагина кўк араб отида маршалларидан бироз олдинроқда турар эди. У худди туман денгизидан сўппайиб чиқиб қолгандай кўринган ва узоқда рус қўшинлари қимирлаётган тепаликларга тикилиб қарар ва сойликдан чиқаётган ўқ товушларига қулоқ солар эди. Ўша вақтда озгин бўлган юзининг бирон мускули қимирламас, чакнаб турган кўзлари эса бир нуқтага тикилиб турар эди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Рус қўшинларининг бир қисми сойликка, катта-кичик кўллар бўйига тушди, бир қисми эса Працен тепалигидан тушиб келмоқда эди. Наполеон бу тепаликка ҳужум қилмоқчи, уни марранинг калити деб ҳисоблар эди. У туманда Прац кишлоғи ёнидаги икки тепалик оралиғига тушиб, сойликка томон найзаларини ярқиратиб бораётган ва бирин-кетин туман денгизи ичида кўздан гойиб бўлаётган рус колонналарини кўриб турди. Кечкурун олган маълумотларига, аванпостларда кечаси эшитган гилдирак ва қадам товушларига, рус колонналарининг тартибсиз равишда бораётганига ва барча тахминларга кўра, Наполеон идтифокчилар уни анча узоқда, деб гумон қилишганини, Працен яқинидан ўтиб бораётган колонналар рус армиясининг маркази эканини, бу марказ ҳозирданок хийла заифлашганини ва унга муваффақиятли равишда ҳужум қилиш мумкин эканлигини очикдан очик кўриб турар эди. Лекин у ҳануз жанг бошламас эди.

Бугун унинг улуғ айёми – тож кийганининг бир йиллиги эди. У тонг олдидан бир-икки соат ухлаганидан кейин дамини олиб, бардам, димоғи чоғ бўлиб турди-да, ҳар ишга қодир бир кайфият билан отланиб, майдонга чиқиб кетди. У туман орасидан кўриниб турган тепаликка тек қараб турар, унинг лоқайд юзидан ошиқ бўлиб қолган хушбахт ўсмирга хос мағрурлик, эришилган бахт ифодаси акс этар эди. Маршаллари бирон нарса дейишга журъат қилолмай, унинг орқасида

тек туришар эди. У гоҳ Працен тепалигига, гоҳ тумандан калкиб чиккан куёшга қарар эди.

Куёш туман орасидан буткул чикиб, дашт ва туманга кўзни камаштирадиган нур сочганда, Наполеон жанг бошлаш учун худди шуни кутиб тургандай, оппок ва чиройли кўлидан кўлкопини ечди-да, ўша билан маршалларига ишора қилиб, жанг бошлашни буюрди. Маршаллар адъютантлар кузатувида ҳар томонга қараб от қўйиб кетишди ва бир неча дақиқадан кейин француз армиясининг асосий кучлари Працен тепалигига қараб йўл олди. Рус кўшинлари эса бу тепалиқдан чап томондаги сойликка ҳамон тушиб кетмоқда эди.

XV

Соат саккизда Кутузов аллақачон сойликка тушиб кетган Пржебишевский билан Ланжерон колонналарининг ўрнини ишғол қилиши керак бўлган тўртинчи Милорадович колоннаси олдида Прац кишлоғига қараб борар эди. У олдинги полк одамлари билан саломлашди-да, бу колоннани ўзи бошлаб боришни билдирмоқчи бўлиб, олдин юришга буйруқ берди. Прац кишлоғига етилганда у тўхтади. Князь Андрей бош кўмондоннинг сон-саноксиз мулозимлари орасида орқада турар эди. Князь Андрей ҳаяжонланган, асабийлашган ва шу билан бирга, кўпдан кутган пайти келган кишидай оғир ва осойишта эди. У бугунги кун ўзи учун Тулон ёки Арколь кўприги куни эканига қаттиқ ишонган эди. Бу қандай бўлишини билмас, лекин бўлишига ҳеч шубҳа қилмас эди. Бу ерларни ва кўшинларимизнинг қай тартибда турганини армиямизнинг бирон кишиси қанчалик билса, князь Андрей ҳам шунчалик билар эди. У ўзи тузган стратегия режасини – буни амалга ошириш тўғрисида энди ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ эди, шекилли, – бутун унутган эди. Энди у Вейротер режасига қараб, рўй бериши мумкин бўлган тасодифларни ўйлар ва ўзининг зийраклиги, дадиллиги иш бериб қоладиган янги мулоҳазалар қилар эди.

Чап томондаги сойликдан туман ичидан, отишма товуши эшитилар эди. Князь Андрейнинг назарида, қизғин жанг

ўша ерда бўладиган ва душман ўша ерда қаршилиқ кўрса-тадигандай кўринар эди, «мени бригада¹ ёки дивизия билан ўша ерга юборишади, – деди ўзича, – мен бориб, кўлимда байроқ, олға юриб, ҳар қандай қаршилиқ бўлса енгаман».

Князь Андрей ўтиб бораётган батальонларнинг байроқларини кўрганида юраги гуп-гуп урар эди. У байроққа қарар экан: «Мен, балки, мана шу байроқни кўтариб, кўшинларнинг олдида борарман», деб ўйлар эди.

Тепаликларда тунги тумандан қолган қиров эрталаб шудрингга айланди. Сойликларни босиб ётган туман эса ҳали ҳам оппоқ денгиздай бўлиб кўринар эди. Бизнинг кўшинларимиз тушган ва отишма товуши эшитилаётган чап томондаги сойликда ҳеч нарса кўринмас эди. Тепаликлар устида тиник кўм-кўк осмон, ўнг томонда эса офтоб сийрақ туман ичида хира бўлиб кўринар эди. Рўпарадаги узоқ туман денгизининг қирғогида душман армияси бўлиши эҳтимол бўлган ўрмонзор, адирлар кўзга ташланар ва яна нимадир кўринар эди. Ўнг томонда гвардия отларининг туёқ товуши ва гилдираклар тарқалиши эшитилар, гоҳ найзалар ярқираб, туман доирасига кириб борарди; чап томонда, қишлоқнинг у ёғида шунга ўхшаган сон-саноксиз суворийлар туман денгизига яқинлашар ва унга кириб кўздан йўқолар эди. Олдинда ва орқада пиёда аскарлар борар эди. Бош кўмондон ўтиб бораётган кўшинларни кузатиб қишлоқнинг чиқаверишида турар эди. Кутузов бугун ниҳоятда чарчаган ва асабийлашганга ўхшар эди. Унинг олдидан ўтиб бораётган пиёда аскарлар, олдини бирон нарса тўсган бўлса керак, буйруқ бўлмасдан тўхтади.

– Айтинг, ахир, батальон-батальон бўлиб саф тортиб қишлоқни айланиб ўтишсин, – деди Кутузов келаётган генералга жаҳл билан. – Душманга қарши борилаётганда қишлоқнинг тор кўчаларидан шу аҳволда узундан узун бўлиб

¹ Бригада (*французча*: brigade < *итальянча*: brigata – отряд, одамлар гуруҳи, кўшин) – бир неча полк, батальон ёки дивизиондан ва махсус кўшинлар бўлиналари билан, денгиз флотига эса бир неча турдаги ҳарбий кемалардан иборат ҳарбий-тактик кўшилма (бу ерда шу маънода); 2) меҳнатнинг муайян бир турини биргаликда бажариш учун тузилган ва иш натижаси учун умумий жавобгар бўлган жамоа, меҳнатчилар гуруҳи.

юриб бўлар эканми, нахот шунга ақлингиз етмаса, мухтарам жаноб, мухтарам генерал.

– Мен кишлокдан ўтгандан кейин саф қилмоқчи эдим, олий ҳазрат, – деди генерал.

Кутузов заҳарханда қилди.

– Душманнинг кўз олдига одамларни саф қилиб ўтирсангиз жуда яхши бўлар!

– Душман ҳали жуда узоқда, олий ҳазрат. Диспозицияга кўра...

– Диспозиция эмиш! – деди Кутузов зардаси қайнаб. – Сизга ким айтди буни?.. Марҳамат қилиб, буйруқни бажаринг.

– Хўп бўлади.

– Биродар, – деди Несвицкий князь Андрейга шивирлаб, – чолимизнинг жуда феъли айниган.

Шляпасига кўк жиға такқан ок мундирли бир Австрия офицери Кутузовнинг олдига от чоптириб келиб, император номидан, тўртинчи колонна жангга кирдимиз, деб сўради.

Кутузов унинг сўзига жавоб бермай, юзини тесқари ўтирган эди, ёнида турган князь Андрейга кўзи тушди. У Болконскийни кўриб, худди бу бўлаётган иш учун адъютант гуноҳкор эмас, дегандай, жаҳлдан тушиб ковоғини очди. У Австрия офицерига жавоб бермасдан, Болконскийга мурожаат қилди:

– Бориб қаранг-чи, азизим, учинчи дивизия кишлокдан ўтдимикан. Ўтмаган бўлса, айтинг, тўхтаб менинг буйруқимни кутсин..

Князь Андрей жўнаган ҳам эдики, Кутузов уни тўхтатди.

– Олдинги ўқчилар жой-жойига ўрнашдимикан, шуни ҳам сўранг. – деди ўзича ва Австрия офицерига ҳамон жавоб бермас эди. – Булар нима қилишаётибди, нима қилишаётибди!

Князь Андрей топшириқни бажариш учун от кўйиб кетди.

У олдинда бораётган батальонларни қувиб ўтиб, учинчи дивизияни тўхтатди ва қарасаки, ҳақиқатан, колонналари-

миз олдида ўкчилар цепи йўқ экан. Полк олдида бораётган полк командири бош қўмондоннинг ўкчиларни цепга ёйиш тўғрисида берган буйруғини эшитиб жуда ҳайратда қолди. Полк командири, олдинда қўшинларимиз бор, душман ўн чакирим нарида, деб қаттиқ ишонган эди. Дарҳақиқат, олдинда бу томонда нишаб ва туман босган дашт бўм-бўш эди. Князь Андрей бош қўмондон номидан бу хатони тузатишни буюриб, от чоптириб қайтиб кетди. От устида барваста гавдасини букчайтириб ҳамон ўша ерда турган Кутузов кўзини юмиб қаттиқ эснади. Қўшинлар тўхтаб, милтиқларини елкадан тушириб турар эди.

– Яхши, яхши, – деди Кутузов князь Андрейга ва қўлида соат тутиб, чап қанотдаги ҳамма колонналар тушиб кетди, биз ҳам жўнашимиз керак, деб турган генералга мурожаат қилди: – Ҳа, борармиз, жаноби олийлари, – деди Кутузов яна эснаб. – Борармиз! – деди яна такрорлаб.

Шу чоғ Кутузовнинг орқа томонида узоқдан полкларнинг салом берган Овози эшитилди ва бу овоз узундан узоқ чўзилган рус колонналари бўйлаб тез-тез яқинлаша бошлади. Афтидан, полклар салом бераётган одам тез юриб келмоқда эди. Орқасида турган полк аскарлари қичқирганда, Кутузов сал четланди-да, афтини буриштириб, орқасига қаради. Працен йўлидан ҳар хил кийим кийган бир тўда отличлар худди эскадрондай от қўйиб келмоқда эди. Булардан иккитаси олдинда отни баравар чоптириб бошқалардан кўра тезроқ келар эди. Уларнинг бири қора мундир кийган, бошига оқ жиға таққан, инглизча ясатилган саман от минган; иккинчиси эса оқ мундир кийган, қора от минган эди. Улар иккала император бўлиб, орқада келаётганлар уларнинг мулозимлари эди. Кутузов ҳарбий ишда суяги қотиб бўлган қолган кишиларга хос бир ҳаракат билан қўшинларга «Ростлан», деди-да, салют бериб императорнинг олдига борди. Унинг бутун вазоҳати ва туриши ўзгариб кетди. У бошлиқларга итоаткор ва уларнинг буйруқлари тўғрисида фикр юргизиб ўтирмайдиган кишига ўхшаб қолди. У ортик даражада ҳурмат кўрсатиб, императорнинг олдига келди ва салют берди. Унинг бу хилдаги ҳурмати, афтидан, Алек-

сандрга ёкмади.

Бу ёкимсиз таассурот ёш императорнинг кувнок юзидан худди соф ҳаводаги туман колдиғидай сузиб ўтиб кетди. Болконский биринчи марта чет элда Ольмюц майдонида кўрганига караганда император ҳозир тоби қочганидан кейин, ўзини салгина олдириб кўйган, лекин унинг чиройли ва кўк кўзларида улуғворлик билан беозорликнинг кўшилувидан ҳосил бўлган ўша жозиба, нозик лабларида турли-турли ифода этиши мумкин бўлган ва кўпроқ хуштабиат, маъсумликка мойил ўша ҳолат кўринар эди.

Ольмюц кўригида у салобатлироқ эди, бу ерда эса серҳаракат ва кувнокроқ кўринар эди. У уч чакирим йўлдан от чопиб келиб бироз кизарган эди; отини тўхтатиб, нафасини ростлади ва ўзига ўхшаган ёш ва кувнок мулозимларига каради. Яхши кийинган, кувнок, ҳозиргина бироз терлаган чиройли отлар минган Чарторижский, Новосильцев, князь Болконский, Строганов ва бошқа ёш, кувнок йигитлар ўзаро сўзлашиб ва табассум қилишиб императорнинг орқасида тўхташди. Император Франц кизил ва узун юзли ёш йигит бўлиб, чиройли қора отда ғоз ўтирарди ва бир ниманинг ташвишини тортаётгандай атрофига секин кўз ташлар эди. У ок кийинган адъютантларидан бирини чакириб, ундан ниманидир сўради. Князь Андрей табассумдан лабини йиғиштиролмай, ўзининг эски танишини кузатар экан ва у билан қилган суҳбатини эслар экан, ичиди: «Булар соат нечада йўлга чиқди экан», – деди. Императорларнинг мулозимлари гвардиячи ва оддий полклардан танлаб олинган рус ва австриялик ординарец йигитлардан иборат эди. Уларнинг орасида жиловдорлар императорнинг гулли ёлпўшлар¹ ёпилган чиройли, эҳтиётдан олиб юрилган отларини ушлаб туришар эди.

Бу келишган йигитларнинг от чоптириб келиши, худди очик деразадан дим уйга тўсатдан соф ҳаво киргандай, кўнгилсиз Кутузов штабида бирдан ёшлик туйғуси, ғайрат ва муваффақият қозонишига ишонч туғдирди.

– Нега бошламай ўтирибсиз, Михаил Ларионович? –

¹ Ёлпўш (арабча) – отнинг ёпини ўраб, ёпиб қўялган мато, ёпқич.

деди император Александр Кутузовга шошиб-пишиб, сўнгра император Францга мулойим назар ташлади.

– Кутиб турибман, аъло хазрат, – деди Кутузов таъзим килиб.

Император, унинг сўзини эшита олмаган эди, кошени чимириб кулоғини тутди.

– Кутиб турибман, аъло хазрат, – деди яна Кутузов (князь Андрей Кутузов «кутиб турибман», деганида, унинг юқори лаби учганини пайқади). – Ҳали баъзи колонналар етиб келгани йўқ, аъло хазрат.

Шаханшоҳ унинг сўзини эшитди-ю, лекин бу жавоб ёкмади, шекилли, букчайганрок елкасини кисиб, худди Кутузовдан шикоят килгандай ёнида турган Новосильцевга каради.

– Бу ер Царицин майдони эмаски, ҳамма полклар етиб келса, кейин парад бошлаймиз, деб кутиб ўтирилса, Михаил Ларионович, – деди шаханшоҳ ва гапга кўшилмасангиз ҳам, менинг гапимга кулок солинг, дегандай, яна император Францнинг кўзига каради, лекин император Франц гапга кулок солмай, ҳамон у ёқ бу ёқка қарар эди.

– Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаханшоҳ, – деди Кутузов яна эшитмай қолмасин дегандай баланд овоз билан ва унинг юзи нечукдир лип этиб учди. – Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаханшоҳ, биз парадда ҳам эмасмиз, Царицин майдонида ҳам эмасмиз, – деди жуда очик килиб.

Кутузовнинг гапини эшитиб бир-бирларига қараб қўйган шаханшоҳ мулозимларининг юзларида норозилик ва ўпкалаш аломати зоҳир бўлди. Улар ҳаммаси ичида гўё «Ҳар қанча қари бўлса ҳам, сира бундай демаслиги керак эди», – дер эди.

Шаханшоҳ, яна бирон нарса демасмикин, деб Кутузовнинг кўзига жуда диққат билан тикилди. Лекин Кутузов ҳам ундан бирон гап кутгандай таъзим килиб турар эди. Бу жимлик бир дақиқача давом этди.

Кутузов бошини кўтариб, яна боягидай фикр юргизмайдиган ва фақат бўйсуниб ўрганган генералдай:

– Агар буюрсангиз, бошлайман, аъло ҳазрат, – деди ва отини «чу», деб колонна бошлиғи Милорадовични чакирди ва унга хужум бошлаш тўғрисидаги буйрукни билдирди.

Қўшинлар яна ҳаракатга тушди ва Новгород полкининг икки батальони билан Апшерон полкининг бир батальони шаҳаншоҳ олдидан олға ўта бошлади.

Апшерон батальони ўтаётганда қизил юзли, шинелсиз, фақат мундир кийган, орденлар таккан ва каттакон жиғали шляпасини чаккасига қўйиб олган Милорадович от ўйнатиб келиб, шаҳаншоҳга келиштириб салют берар экан, унинг рўпарасида отининг жиловини тортди.

– Худо ёр бўлсин, генерал, – деди шаҳаншоҳ.

– Аъло ҳазрат, қўлимдан келганича ҳаракат қиламиз, аъло ҳазрат! – деди Милорадович очилиб. Унинг французчани бузиб гапирганига шаҳаншоҳнинг мулозимлари кулиб қўйишди. Милорадович отини қайтариб, шаҳаншоҳнинг оркароғига ўтди. Шаҳаншоҳнинг келишидан руҳлари кўтарилган апшеронликлар шахдам-шахдам ва бараварига кадам ташлаб, императорлар ва уларнинг мулозимлари олдидан ўтиб боришар эди.

Милорадович ўқ товушларини эшитиб, жангни кутиб ва Суворов давридаги жангларда иштирок қилган ўртоқлари бўлмиш апшеронликларнинг императорлар олдидан мардона кадам ташлаб ўтаётганларини кўриб, афтидан, шу қадар ҳаяжонланган эдики, шаҳаншоҳ турганини ҳам эсидан чиқариб қўйиб:

– Йигитлар! – деди баланд, кувнок ва мағрур товуш билан, – йигитлар, сизлар жангни энди кўраётганларинг йўк!

– Хизматга тайёرمىз! – деб кичкиришди аскарлар.

Тўсатдан чиққан бу товушдан шаҳаншоҳнинг оти хуркиб кетди. Россияда бўлган кўрикларда, бу ерда – Аустерлиц далаларида ҳам шаҳаншоҳни кўтариб юрган ва унинг чап оёғи билан ҳуда-беҳуда биқинига никташларига бардош қилган бу от, худди Марс майдонидаги сингари эшитилаётган милтик товушларини ҳам, император Францининг қора айғири ёнида турганини ҳам, устидаги одамнинг бугун нималар дегани ва нималарни ўйлаётгани ва нималарни сезаёт-

ганини ҳам фаҳхламай, фақат кулоғини чимираб эди, холос.

Шаҳаншоҳ табассум билан мулозимларидан бирига апшеронлик йигитларни кўрсатиб бир нима деди.

XVI

Кутузов, ўз адъютантлари кузатувида, карабинерлар¹ кетидан секин-аста борар эди.

У колонналарнинг кетидан ярим чакиримча юриб, айрилишдан сал наридаги хароб бўлиб қолган (эхтимол, бир вақтлар майхона бўлгандир) бир уй олдида тўхтади, ҳар иккала йўл ҳам адирнинг этагига қараб кетган, икковидан ҳам қўшинлар бормоқда эди.

Туман таркала бошлади ва икки чакиримча нарида рўпарадаги тепаликларда душман қўшинларининг қораси кўриниб қолди. Пастда, чап томондан отишма товуши баландроқ эшитила бошлади. Кутузов Австрия генерали билан гаплашиб тўхтаб қолди. Князь Андрей бироз орқарокда буларга қараб турар эди, у адъютантдан дурбинни сўраб, мурожаат қилмоқчи бўлди.

– Қаранг, қаранг, – деди адъютант дурбин билан узоқдаги қўшинга эмас, адирнинг этагига қараб, – французларку!

Икки генерал ва адъютантлар дурбинни таллашиб қолишди. Ҳамманинг юзи тўсатдан ўзгариб кетди ва ҳамманинг юзида ваҳима акс этди. Французлар ҳали биздан икки чакирим узоқда, деб ўйлашган эди, улар эса тўсатдан олдимиздан чиқиб қолди.

– Шу душманми? Йўғ-е! Ҳу, қаранг, душман... бўлса керак... Бу қандоқ бўлди? – деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей пастда, Кутузов турган жойдан тахминан беш юз қадам нарида апшеронликларга қарши ўнг томонидан чиқиб келаётган французларнинг зич колонналарини дурбинсиз кўрди.

«Мана, ҳал қилувчи пайт келди. Энди менга навбат этди», – деди князь Андрей ичида ва отига қамчи бериб,

¹ **Карабинер** – 1) карабин билан қуролланган солдат (бу ерда шу маънода); 2) Италия қўшинидаги отлик жандарм.

Кутузовнинг олдига борди.

– Апшеронликларни тўхтатиш керак, жаноби олийлари!
– деб кичкирди князь Андрей.

Лекин шу он ер-кўкни тутун босиб, шу якин ўртадан касир-кусур милтик товуши эшитилди ва князь Андрейдан икки кадам нарида турган кимдир кўриқиб кетиб: «Тамом бўлди, биродарлар!» – деб кичкирди. Бу товуш гўё бир буйруқдай бўлиб, уни эшитиб ҳамма кочиқ қолди.

Бир-бирига араллашиб, тобора кўпаяётган оломон орқага, бундан беш дақиқа бурун кўшинлар императорлар олди-дан ўтган жойга қараб чопди. Бу оломонни тўхтатиш у ёқда турсин, тўхтаётган деган одам ҳам беихтиёр шуларга кўшилиб қочар эди. Болконский одамлардан кейинда қолмасликкагина ҳаракат қилар ва нима бўлаётганига ҳеч тушунолмади, ҳайрон бўлиб атрофига қараб-қараб кўяр эди. Несвицкий жуда жаҳли чикканидан қизариб ва буткул ўзгариб Кутузовга, бу ердан ҳозир кетинг, йўқса, асир тушувингиз аниқ, деб кичкирар эди. Кутузов ҳамон ўша ерда туриб, унинг сўзига жавоб бермай, чўнтагидан рўмолчасини олди. Унинг юзидан қон оқар эди. Князь Андрей унинг ёнига келди.

– Ярадор бўлдингизми? – деб сўради жағнинг титроғини зўрға босиб.

Кутузов рўмолчасини ўқ теккан юзига босиб:

– Бу яра ҳеч нарса эмас, ана у яра ёмон! – деди кочиқ бораётган аскарларни кўрсатиб.

– Тўхтатинг! – деб кичкирди Кутузов ва уларни тўхта-тиб бўлишига кўзи етмади, шекилли, отига камчи бериб, ўнг томонга қараб кетди.

Яна ёпирилиб келган оломон уни орқасига суриб олиб келди.

Кўшинлар шу қадар тикилишиб қочар эдики, унинг ичига кириб қолган одам осонликча чиқа олмас эди. Биров: «Юрсанг-чи! Нега тўхтаб қолдинг?» – деб кичкирди. Биров орқага қайрилиб, осмонга ўқ узди; биров Кутузовнинг отини қамчилади. Кутузов не машаққат билан оломон ичидан зўрға чиқиб, ярмидан ози қолган мулозимлари билан чапга, шу

яқин ўртада отилаётган тўплар томонга қараб кетди. Князь Андрей кочиб бораётган оломон ичидан аранг чиқиб, Кутузовдан кейинда қолмасликка ҳаракат қилиб борар экан, адирнинг ён бағрида тутун ичида хануз ўк отаётган рус батареясини ва унга томон чошиб келаётган француз аскарларини кўрди. Юқорирокда турган рус пиёда аскарлари батареяга ёрдам бергани олға ҳам бормасдан, кочиб бораётган одамларнинг кетидан ҳам эргашмасдан, қимирламай турар эди. Отлиқ генерал уларнинг орасидан чиқиб Кутузовнинг олдига келди. Кутузовнинг мулозимларидан фақат тўрт киши қолган эди. Улар ҳаммаси, ранги ўчиб, индамай бир-бирига қараб қўяр эди.

Кутузов кочиб бораётганларни полк командирига кўрсатиб:

– Тўхтатинг бу аблаҳларни! – деди энтикиб ва шу он, худди бу гапи учун жазо бўлгандай, чумчук галаси сингари бир қанча ўк гувуллаганича полк ва Кутузов мулозимлари устидан ўтиб кетди.

Французлар батареяга хужум қилаётган эди. Кутузовни кўргач, уни ўққа тута бошлади. Шу ўк ўтиши бараварида полк командири оёгини ушлаб қолди; бир неча аскар йиқилди ва подпрапорщик¹ қўлидаги байрокни ташлаб юборди; байрок тебраниб, аскарларнинг милтиқларига илина-илина ерга тушди. Аскарлар буйруксиз ота бошлади.

Кутузов дармони қуригандай:

– Уҳ! – деди ва орқасига қаради. – Болконский, – деди секин, қариб қувватдан қолганини билиб титраган товуши билан. – Болконский, – деди секин яна тўзиб кетган батальонни ва душманни кўрсатиб, – бу қандок бўлди?

Лекин унинг оғзидан бу гап чиккунча князь Андрей, орномус ва ғазабдан ўпкаси тўлганини сезиб, отдан ўзини ташлади-да, байроққа томон югурди.

– Йигитлар, олға! – деб қичқирди у боладай чинқириб.

Князь Андрей байрокни қўлига олар экан, тепасидан ўтаётган ўқларнинг (душман бу ўқларни унга отмоқда эди,

¹ Подпрапорщик – чор Россияси армиясида прапорщикдан кичик офицерлик унвони.

шекилли) ғувуллаганини эшитиб, шавк килиб «мана, ўша пайт келди», деб ўйлар эди. Бир неча аскар қулади.

Князь Андрей оғир байрокни кўлида аранг тутиб туриб:

– Ура! – деб кичкирди-да, бутун батальон кетидан чопишига сира шубҳа қилмай, олға қараб югурди.

Дарҳақиқат, у бир неча кадамнигина якка босди, холос. Аввал битта-иккита, ундан кейин бутун батальон «ура!» – деб кичкириб, олға югурди ва унга етиб олди. Батальон унтер-офицери чопиб бориб князь Андрей зўрға кўтариб бораётган байрокни олди, лекин шундаёқ ҳалок бўлди. Князь Андрей байрокни яна сопидан ушлаб судраганича, батальон билан олға чопди. У рўпарада тўпчиларимизни кўрди, уларнинг бир қисми душман билан олишмоқда, бир қисми эса тўпларни ташлаб қочиб келмоқда эди. Бир гала француз пиёда аскарлари келиб тўпларнинг отларини ушлади, тўпларни биз томонга ўгирди. Князь Андрей батальон билан бирликда тўпларга йигирма кадам яқин бориб қолган эди. Унинг тепасидан ўк муттасил ғувуллаб ўтмоқда, ўнг-сўлда аскарлар вой-войлаб йикилмоқда эди. Лекин у буларга қарамас, кўзи тўплар олдида бўлаётган олишувда эди. У француз аскарлари билан тўп тозалайдиган узун чўткани талашиб-тортишиб турган, шапкаси бир ёкка қийшайиб кетган сариқ тўпчини яққол кўриб турар эди. Гангиган ва шу билан бирга газабланган бу икки аскар чўткани ҳар қайсиси ўзига тортар, афтидан, нима қилаётганликларини ўзлари ҳам билмас эди.

«Улар нима қилаётибди ўзи? – деди уларга қараб князь Андрей ичида, – бу сариқ тўпчининг-ку, яроғи йўқ, нега қочмаётибди? Француз нега уни найза билан урмаётибди? То у қочиб улгургунча француз милтиғини эслаб, найза санчиб ўлдириши мумкин».

Ҳақиқатан ҳам, шу чоғ бошқа бир француз аскарлари милтиғини ўқталиб, уларга томон югурди; бошига нималар келишини ҳануз англаб етмай, чўткани французнинг кўлидан тортиб олган сариқ тўпчининг тақдири ҳал бўлиши керак эди. Бироқ князь Андрей бу можаро нима билан тамом бўлганини кўра олмади. Шу пайт унга худди ён-верига

аскарлардан бири йўғон таёк билан қулочкашлаб калласига ургандай туюлди. Боши бироз оғриди, лекин бундан ҳам кўра ёмонроғи шу эдики, бу оғрик унинг хаёлини паришон қилиб, ҳалигиларни кузатишига ҳалал берди.

«Нима бўлди? Йиқилаётибманми? Оёғимдан жон чиқди», – деб ўйлади князь Андрей ва чалқанча йиқилди. У французлар билан тўпчининг тортишуви нима бўлди: сарик тўпчи ўлдими ё тирикми, тўплар душман қўлига тушдими ёки ўзимизникилар олиб кетишдими, деб кўзини очиб қарамоқчи бўлди. Бироқ ҳеч нарсани кўролмади. Унинг тепасида баланд, хира, лекин ҳар ҳолда бениҳоя баланд, кулранг булутлар аста-секин сузиб юрган осмондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. «Ҳамма ёқ нақадар жимжит, осойишта ва мухташам, мен югуриб бораётган вақтга ҳеч ўхшамайди, – деди князь Андрей ўзича, – биз чопган, қичқирган ва олишган вақтга ҳеч ҳам ўхшамайди; француз билан тўпчи ғазаб ва ваҳима билан чўткани таллашиб-тортишган вақтдагидай эмас, бу баланд ва бепоён осмондаги булут буткул бошқача сузаётибди. Бу баланд осмонни нега мен шу чоғгача кўрмаган эканман? Буни кўрганимга шукур! Ҳа, мана шу бепоён осмондан бошқа ҳамма нарса беҳуда, пуч экан. Шу осмондан бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса йўқ. Ҳатто шу осмон ҳам йўқ, сукунат ва осойишталикдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Худога шукур!...»

XVII

Багратионнинг ўнг қанотида соат 9 да ҳам ҳали жанг бошланмаган эди. Князь Багратион Долгоруковнинг жангга кириш тўғрисидаги талабига кўнишни истамади ва жавобгарликни бўйнидан соқит қилмоқчи бўлиб, унга бу ҳақда бош қўмондондан руҳсат олиб келиш учун одам юборишни таклиф этди. Багратион икки қанот ораси қарийб ўн чақирим эканлигини, юборилган одам ҳалок бўлмай (ҳалок бўлиш эҳтимоли кўпроқ эди, етиб бориб, бош қўмондонни топса ҳам, бу жуда маҳол гап эди), фақат Кечкурунгина қайтиб кела олишини билар эди.

Багратион ҳеч нарсани ифода қилмайдиган ва уйқудан

колиб киртайган катта кўзлари билан мулозимларига қараган эди, дастлаб кўзи, мени юбормасмикин, деб ҳаяжонланиб турган Ростовнинг маъсум юзига тушди. У Ростовни юборди.

– Мабодо бош кўмондондан бурунрок подшо ҳазратларини кўриб қолсам-чи, жаноби олий? – деди Ростов кўлини шапкасининг соябонига кўйиб.

Долгоруков шошиб Багратионнинг сўзини оғзидан олди:

– Подшо ҳазратларига айтсангиз ҳам бўлади, – деди.

Ростов навбатчилиги тамом бўлганидан кейин тонгта якин бироз ухлаб олиб, ҳозир ўзини ерга урса кўкка сапчийдиган, ўз бахтига ўзи ишонган, хушхол, жасур, дадил сезар ва кўзига ҳамма иш осон, кўнгилли, мумкин кўринадиган бир кайфиятда эди.

Бугун эрталаб унинг ҳамма тилаклари рўёбга чиқди. Душманга қарши катта жанг бўлиб, у жангда иштирок қилди: бунинг устига энг довурак генералга ординарец бўлди; бунинг устига топширик билан Кутузов ва, балки, шаҳаншоҳ хузурига кетаётди. Ҳаво очик, унинг остидаги от жуда қобил эди. Унинг кўнгли равшан, ўзи хушбахт эди. У топширикни олди-ю, марра бўйлаб от кўйиб кетди. Аввал ҳали жангга кирмай кимирламасдан турган Багратион кўшинлари марраси бўйлаб кетди; сўнгра Уваров суворийлари ишғол қилиб турган жойга чиқиб, бу ерда кўшинларнинг ҳаракатга кирганини ва жангга тайёргарлик бораётганини пайкади; Уваров суворийлари турган жойдан ўтганидан кейин қаршисидан тўп ва милтик овозларини баралла эшитди. Милтик товушлари борган сайин авж олмоқда эди.

Боя яккам-дуккам, иккитадан, учтадан отилаётган милтик ва уларни оралаб битта ё иккита гумбурлаган тўп товушлари эшитилаётган бўлса, энди, эрталабки соф ҳавода, адирларнинг ён бағирларидан, Працен тепалигининг олдида милтиқларнинг касир-кусур ва тўпларнинг гумбурлаши шу қадар тезлашдики, пайдар-пай отилган тўпларнинг гумбурлаши баъзан бир-бирига қўшилиб кетиб, гувуллаган бир овозга айланар эди.

Ен багирликларга милтиқдан чиккан тутунлар бир-бирини кувгандай учиб юргани, тўплардан буркираб чиккан тутунларнинг ёйилгани ва бир-бирига қўшилаётгани кўри-ниб турар эди. Тутун орасида яркираган найзалардан пиёда аскарларнинг юраётганлиги, кўк қутили тўпларнинг катор бўлиб келаётгани билиниб турар эди.

Ростов нима бўлаётганини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, тепаликда отини бирпас тўхтатди, лекин нақадар диққат билан синчиклаб қараса ҳам, нима бўлаётганини ҳеч била олмади; тутун ичида аллақандай одамлар, тутундан олдинда ва кейинда аллақандай қўшинлар уймаллашиб келмоқда эди; нега келаётибди? Булар кимлар? Қаёққа бораётибди? – Ҳеч тушуниб бўлмас эди. Бу одамларни кўриб, бу товушларни эшитиб, Ростовнинг руҳи тушмади ва юраги чўчимадигина эмас, аксинча, гайрати ошиб ўзини дадилроқ ҳис қилди.

«Ҳа, от, от, яна от!» – деди Ростов ичида ва яна марра бўйлаб от қўйиб, жангга кирган қўшинлар доирасига борган сари нари кириб кетаверди.

«Натижаси қандок бўлишини-ку, билмайман, лекин яхши бўлди!» – деди Ростов ўзича.

У аллақандай Австрия қўшинлари турган жойдан ўтиб, унинг нариги томонидаги марранинг (бу гвардия эди) жангга кирганини пайқади.

«Жуда яхши бўлибди! Яқинроқдан кўраман», – деди.

У деярли олдинги марра бўйлаб кетди. Унинг қарши-сидан бир неча киши от қўйиб келмоқда эди. Булар бизнинг лейб-уланларимиз¹ бўлиб, сафлари бузилган ҳолда ҳужумдан қайтиб келишмоқда эди. Ростов уларнинг олдидан ўтиб кетар экан, бирининг қонга бўялганини кўрди.

«Бунақа ишлар билан менинг ишим йўқ!» – деди Ростов ичида. У бироз юрганидан кейин чап томонида қора отли, ок мундирли суворийларни кўриб қолди. Улар бутун далани энлаб отларини йўрттирганча унга томон келишмоқда эди. Ростов уларнинг йўлидан тезроқ ўриб олмоқчи бўлиб отини чоптирди, агар суворийлар отларини ўша хилда йўрттириб

¹ Улан – инкилобдан олдинги Россия ва баъзи чет эл армияларида енгил кавалерия аскари.

келаверганда Ростов аллакачон ўтиб олган бўлар эди, бироқ улар тобора тезлашди ва баъзи бир отлар ҳатто чопа бошлади. От туёкларининг товуши ва аслаҳаларнинг шараклаши тобора яқинрокдан эшитилиб, Ростов уларнинг оти, гавдалари ва ҳатто юзларини ҳам кўра бошлади. Булар рўпарадан келаётган француз суворийларига ҳужум қилиш учун бераётган бизнинг кавалергардимиз эди.

Кавалергардлар отларини чоптириб боришаётган бўлсалар ҳам ҳали отнинг бошини буткул қўйиб беришмаган эди. Ростов энди уларнинг афтини кўриб турар ва учкур отининг бошини қўйиб бериб «марш-марш», деб буйруқ бераётган офицернинг товушини эшитиб турар эди. Ростов оёқ ости бўлиш ёки уларга қўшилиб кетиб французларга қарши ҳужумга бориб қолишдан хавотир бўлиб, фронт бўйлаб от қўйиб кетди, шундоқ бўлса ҳам, улар етиб келгунча ўтиб кета олмади.

Ростов билан тўкнашуви муқаррар бўлиб қолган энг четдаги новча, чўтир кавалергард унга хўмрайиб қаради. Агар Ростов кавалергард отининг кўзига бир қамчи урмаганда, бу кавалергард (Ростов бу бўлиқ отларга минган барваста кишилар олдидан кўзига ўзи жуда кичкина ва нимжон кўринарди) Ростовга урилиб, уни от-поти билан ағдариб ташлар эди. Каттакон қора от қулоғини чимириб ҳуркиб кетди, бироқ чўтир кавалергард каттакон шпори билан отининг бикинига урди ва от думини бир силкиб, бўйнини чўзганича яна ҳам тезроқ чопди. Улар ўтиб кетгандан кейин кўп ўтмай Ростов уларнинг «ура!» – деб кичқирганини эшитди ва қайрилиб қараб, уларнинг олдинги сафлари кизил эполет таккан бегона отликлар, афтидан, француз отликлари билан қўшилиб кетганини кўрди. Бундан кейин нима бўлганини кўролмади, чунки қаердадир турган тўплар гумбуради ва ҳамма ёқни тутун босиб кетди.

Кавалергардлар тутун ичига кириб кўздан ғойиб бўлгандан кейин Ростов, уларнинг кетидан бораёми ёки йўлимга кетаверайми, деб иккиланиб қолди. Кавалергардларнинг бу ҳужуми французларни қойил қолдирган ўша ажойиб ҳужумлардан эди. Ростов ўзининг олдидан ўтиб кетган мана

шунча кўрам одамлардан, зотдор отлар минган шунча давлатманд кишилар ва йигитлардан, офицер ва юнкерлардан хужумдан сўнг фақат ўн саккиз кишигина омон қолганини кейинчалик эшитганда юраги орзиқиб кетди.

Ростов ўзича «уларга ҳавасим келиб нима қиламан, жанг қилиш қочмайди, мен, балки, ҳозир шаҳаншоҳни кўрарман», – деди-ю, от кўйиб ўз йўлига кетди.

Гвардиячи пиёда аскарлар турган жойга келганида, уларнинг тепасидан ва ён-веридан тўп ўқи ўтаётганини пайқади, буни тўп ўқининг гувуллашидан кўра, кўпроқ аскарларнинг ташвишга тушиб қолганидан ва офицерлар ўзларини ғайритабиий равишда мардона тутишга ҳаракат қилганларидан билди.

Ростов бир гвардиячи пиёда аскарлар полки маррасининг орқасидан ўтиб кетаётганида кимдир унинг отини айтиб чақирди.

– Ростов!

– Ҳа! – деди Ростов, Борисни танимасдан.

– Биринчи маррага тушиб қолдик! Бизнинг полкимиз хужум қилди, – деди Борис жангни биринчи маротаба кўрган ёш йигитлар сингари оғзининг таноби қочиб.

Ростов тўхтади.

– Шундокми? – деди у. – Хўш, нима бўлди?

– Улоктириб ташладик, – деди Борис жағи очилиб, – буни кўргин-а!

Борис марра ишғол қилган гвардиянинг олдидан кўшин чиқиб қолганини, гвардия буни австрияликлар деб ўйлаганини, кейин тўсатдан бу кўшиннинг тўп отишидан ўзини биринчи маррада турганлигини билиб, жанг бошлашга мажбур бўлиб қолганини сўзлаб берди.

Борис сўзини тамом қилмай, Ростов отини «чу», деб кетди.

– Қаёққа кетаётибсан? – деди Борис.

– Бир топшириқ билан аъло ҳазратлари ҳузурига бораётибман.

– У киши ана у ерда, – деди Борис, Ростовнинг аъло ҳазрат дегани қулоғига «олий ҳазрат» бўлиб кириб.

У Ростовга юз кадам нарирокда бошига каска, эгнига кавалергард формаси кийган, елкалари кўтарилиб турган, ковоғини солиб ранг-кути ўчган ок мундирли Австрия офицерига бир нима деб кичкираётган буюк князни кўрсатди. Ростов:

– Бу киши буюк княз-ку, ахир, мен бош кўмондон ёки шаханшоҳни кидириб юрибман, – деди-да, жўнамокчи бўлди.

– Граф, граф! – деди Борис сингари кайфи чоғ бўлган Берг нариги томондан чопиб келар экан. – Граф, менинг ўнг қўлим ярадор бўлди (у рўмолча билан боғланган ва конга бўялган панжасини кўрсатди). Шундок бўлса ҳам, жанг майдонидан чикиб кетмадим. Граф, килични чап қўлим билан ушлайман: бизнинг бутун авлодимиз фон Берглар хаммаси хам рицарь¹ эди, граф.

Берг яна алланималар деди, лекин Ростов унинг сўзига кулок солмай жўнаб кетди.

Ростов гвардия ёнидан ва бўш жойдан ўтиб, кавалергардлар хужумига дуч келиб колгани сингари яна биринчи маррага чикиб қолишдан кўркиб, касир-кусур милтик ва гумбурлаган тўп товушлари чиқаётган жойларни четлаб, захиралар марраси бўйлаб кетди. У тўсатдан рўпарасидан ва кўшинларимизнинг орка томонидан, душман бўлишига ҳеч кўзи етмаган якин жойдан милтик товушлари чикканини эшитди.

«Бу нима экан? – деди Ростов ичида. – Кўшинларимизнинг орка томонида душман нима килиб юрибди? Ҳеч мумкин эмас, – деди Ростов ва ўзининг жони, жангнинг ёмон оқибати кўзига кўриниб, ваҳимага тушди. – Ҳар нима бўлганда ҳам энди четлаб юришнинг хожати йўқ. Мен бош кўмондонни шу атрофдан ахтаришим керак. Агар ҳамма иш қўлдан кетган бўлса, шу билан менинг ишим хам тамом».

Ростов турли-туман кўшинлар босиб кетган Прац кишлоғининг нариги томонидаги жойларга якин борган са-

¹ Рицарь (немисча: Ritter – отлик, чапандоз) – ўрта асрларда Габрий ва Марказий Европада ёшлигидан жасорат, мардлик, бурчга садоқат, аёлларга нисбатан олийжаноблик руҳида тарбияланган жайғовар феодал.

йин кўнглига келган халиги ёмон гаплар амалда кўрина бошлади.

Ростов бир-бирига кўшилиб, оломон бўлиб кетаётган рус ва Австрия аскарларига яқинлашганда:

– Ўзи нима гап? Ўзи нима гап? Кимга караб ўк отиша-ётибди? Ким отаётибди? – деб сўради.

Ростов сингари нима ходиса рўй берганини билолмаган ва қочиб келаётган аскарлар, рус, немис, чех тилида:

– Ким билади! Ҳаммани кириб ташлади! Минг лаънат! – деб жавоб беришар эди.

– Ур немисни! – деб кичкирди кимдир.

– Ўлсин, эй бу хиёнаткорлар!

– Балоба учрасин бу руслар!.. – деди немис тўнгиллаб.

Йўлда бир неча ярадор кетиб бормоқда эди.

Сўкиш, ҳайкирик, оҳ-воҳ ҳаммаси кўшилиб бир ғовурга айланган эди. Милтик товушлари тинди. Ростов кейинчалик билсаки, рус ва австриялик аскарлари бир-бирига ўк отишган экан.

«Оббо, худо урди! Ахир бу нима деган гап? – дер эди Ростов ўзича. – Мабодо ҳозир шаҳаншоҳ келиб қолса, нима бўлади... Йўқ, бу уч-тўрт бетамиздан чиқаётган гап. Булар ўтиб кетади, ҳечкиси йўқ, аскарлар унақа эмас, – деди ўзича. – Лекин бу ердан тезроқ ўтиб кетиш керак!»

Мағлуб бўлганимиз ва аскарларнинг қочиши Ростовнинг хаёлига ҳам келмас эди. Гарчи у Працен тепалигида, бош кўмондонни қидириш керак бўлган жойда француз тўплари ва кўшинлари турганини кўриб турса ҳам, лекин бунга ишонгиси келмас эди.

XVIII

Ростов Кутузов билан шаҳаншоҳни Прац кишлоғи атрофидан ахтариши керак эди. Бироқ бу ерда Кутузов билан шаҳаншоҳ у ёқда турсин, ҳатто биронта бошлиқ ҳам йўқ, фақат аралаш-қуралаш бўлиб кетган турли-туман кўшинларгина бор эди, холос. У бу оломондан тезроқ ўтмоқчи бўлиб, чарчаган отини қистади, бироқ нақадар олга юрса, шу қадар тўзиб кетган аскарларга учрар эди. У катта йўлга

чиқди, йўл ҳар хил коляскалар, извошлар, ярадор бўлган ва ярадор бўлмаган рус австриялик аскарлари билан тўлиб ётар эди. Булар Працен тепалигига ўрнатилган француз тўпла-ридан отилаётган ўқлар остида ғовур-ғувур қилиб, ғуж бўлиб ивирсиб ётар эди.

– Шаҳаншоҳ каердалар? Кутузов каерда? – деб сўрар эди Ростов ҳар бир учраган одамдан, лекин ҳеч кимдан жавоб ололмас эди.

Ниҳоят, бир аскарни ёқасидан ушлаб олиб, саволига жавоб беришга мажбур қилди.

– Эй, биродар! Улар аллақачонлар қочиб кетишган, – деди аскар негадир қулиб ва ёқасини унинг қўлидан бўшатиб.

Ростов, афтидан, маст кўринган бу аскарни қўйиб, бир катта одамнинг деншиги ёки жиловдорининг отини тўхтат-ди-да, ундан сўрай бошлади. Деншик бундан бир соат бурун шаҳаншоҳни каретада шу йўлдан шитоб билан олиб ўтишди, шаҳаншоҳ оғир ярадор бўлган, деб жавоб берди.

– Бўлмаган гап, – деди Ростов, – бошқа одамдир.

– Ўз кўзим билан кўрдим, – деди аскар илжайиб.

– Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳни танимасам: Петер-бургда неча марта кўрганман. Ранги кути ўчиб каретада ўтирибди. Тўртта қора от қўшилган карета бизнинг олди-намиздан тарақа-турук қилиб ўтиб кетди. Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳнинг отини-ю Илья Ивановични танимасам; кучер Илья шаҳаншоҳдан бўлак одамни олиб юрмаса керак.

Ростов унинг отини қўйиб юбориб, йўлида давом этмок-чи бўлиб эди, ёнидан ўтиб кетаётган ярадор бир офицер унга мурожаат қилди:

– Сизга ким керак? Ҳув анави бош кўмондон керакми? Бизнинг полкда кўрагидан тўп ўки тегиб ўлди.

– Ўлгани йўқ, ярадор бўлди, – деди бошқа бир офицер.

– Ким? Кутузовми? – сўради Ростов.

– Кутузов эмас, ҳа, оти нима эди, барибир, тирик одам кам қолди. Ҳув анави кишлокқа боринг. Ҳамма бошликлар ўша ерга тўпланган, – деди у офицер ва Гостиерадек кишлок-ғини кўрсатиб ўтиб кетди.

Ростов энди кимнинг олдига ва нима учун боришини билмай, аста-секин юрар эди. Шаҳаншоҳ ярадор бўлган, жанг ютқизилган. Энди бунга ишонмасдан иложи йўқ эди. Ростов одамлар кўрсатган ва узоқдан минораси билан бутхонаси кўриниб турган кишлокқа қараб кетди. Энди шошиб ҳам нима қилар эди. Шаҳаншоҳ билан Кутузов ярадор бўлмаган ва ўлмаган тақдирда ҳам Ростов энди бориб нима ҳам дер эди?

– Ҳой тўрам, мана бу йўлдан юринг, – деди бир аскар кичкириб, – у йўлда ўққа учасиз!

– Э, нима деяпсан ўзинг! – деди бошка бир аскар. – У йўл билан қаёққа боради? Мана бу йўл яқин.

Ростов бироз ўйланиб турди-ю, кейин улар ўққа учасан, деган йўлдан юрди.

«Энди барибир! Шаҳаншоҳ ярадор бўлгандан кейин мен ўзимни эҳтиёт қилиб нима қиламан?» – деб ўйлар эди у. Працен ёнидан қочиб келганларнинг кўпи ҳалок бўлган ўша майдонга чиқди. Французлар ҳали бу жойни ишғол қилмаган, ўлмай қолган ва ярадор бўлган руслар аллақачонлар бу ердан кетган эди. Ҳар ер ҳар ерда ўнтадан, ўн бештадан ўлик ва ярадорлар яхши ердаги пичан боғидай ётар эди. Ярадорлар иккитадан, учтадан бўлиб эмаклашар, уларнинг кулоққа жуда ёмон кирадиган, баъзан Ростовга сохта туюлган оҳ-у фиғонлари эшитилиб турар эди. Ростовни даҳшат босди, у азоб чекаётган бу одамларни кўрмаслик учун отини йўрттирди. У ўз жонидан эмас, бу даҳшатга юраги тоб бера олмаслигидан кўрқар эди.

Ўлик ва ярадор билан тўлиб ётган бу майдонда биронта ҳам тирик одам қолмагани учун французлар ўқ отмай кўйишган эди, бироқ кетиб бораётган адъютантни кўргач, унга бир неча ўқ узишди. Ўқларнинг даҳшат солиб гувуллаб ўтишидан ва теварак-атрофдаги ўликлардан ҳосил бўлган ҳиссиёт бир-бирига қўшилиб Ростовда ваҳимали бир таассурот туғдирди ва кўнгли бузилиб кетди. Онасининг сўнгги мактуби ёдига тушди. «Онам мени шу майдонда кўрса, душман менга қараб тўп отаётганини билса, қай аҳволга тушар экан?» – деб кўнглидан ўтказди.

Гостиерадек кишлоғидаги жанг майдонидан қочиб келган рус қўшинлари, гарчи бир-бирига аралашиб кетган бўлса ҳам, бироз тартибли эди. Бу ерга французларнинг тўп ўки етмас, милтик товушлари ҳам жуда узоқда отилаётгандай туюлар эди. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси жанг юткизилганини очик кўриб туришар ва шундай дейишар эди. Ростов кимдан сўрамасин, ҳеч ким на шаҳаншоҳнинг қаерда эканини айта олар эди, на Кутузовнинг. Баъзилар шаҳаншоҳ ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-мишни тўғри дер, баъзилар бўлса йўқ, бу ёлгон каретада қочиб келган шаҳаншоҳ эмас, обер-гофмаршал граф Толстой, у императорнинг бошқа мулозимлари билан бирликда жанг майдонига бориб, қўркиб, ранг-кути ўчиб, қайтишда шаҳаншоҳнинг каретасига тушиб келган, бу овоза мана шундан тарқалган, деб тушунгунлар эди. Бир офицер, кишлокнинг чап томонида катта отликлардан бирини кўрдим деди. Ростов ўша ёққа қараб кетди, лекин бу боришидан муроди бирон кишини топиш эмас, балки ўзига-ўзи тасалли бериш эди. Ростов уч чақиримча йўл юриб, рус қўшинларининг охириги қисмларидан ўтгач, атрофи зовур билан ўралган полизнинг олдида, зовур бўйида турган икки отликни кўрди. Бири шляпасига оқ жиға таққани учун Ростовга негадир танишдай кўринди; иккинчиси, жуда чиройли саман от мингани (Ростов бу отни танигандай бўлди) зовурга яқин келиб, отини шпорлади ва жилловини қўйиб юбориб, зовурдан полизга сакраб ўтди. Отнинг кейинги оёғи тегиб зовур бўйидаги тупрок тепа тўзиб кетди. У отининг бошини буриб, зовурдан сакраб яна бу томонга ўтди ва зовурдан ўтишни таклиф қилиб бўлса керак, оқ жиға таққан суворийга одоб билан мурожаат қилди. Ростовга танишдай кўринган ва унинг диққатини жалб қилган бу суворий бош ва қўл ҳаракати билан унинг таклифини рад қилди. Ростов мана шу ҳаракатдан дарров бу одам излаб юргани, жонажон шаҳаншоҳи эканини таниди.

«Йўқ, бу шаҳаншоҳ бўлиши мумкин эмас, шаҳаншоҳ ўзи яққа бу далада нима қилади», – деб ўйлади Ростов. Шу пайт Александр оркасига қайрилиб қаради ва Ростов ўзининг кўз олдидан ҳеч қачон кетмаган сиймони кўрди.

Шаханшоҳнинг ранги ўчган, суроби тортилган, кўзлари ичига ботган эди, лекин афти яна ҳам латифрок ва эзгурок кўринар эди. Ростов шаханшоҳнинг ярадор бўлганлиги хакидаги миш-миш ёлғон чиққанини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлди. У шаханшоҳни кўрганидан севиниб, терисига сиғмай кетди. Ростов шаханшоҳга мурожаат килолишини, ҳатто бевосита мурожаат қилиб, Долгоруков берган топширикни айтиши керак эканлигини билар эди.

Ошик бўлиб қолган ўсмир маъшуқасининг висолига етиб, у билан ёлғиз қолганида кечалари ўйлаган гапларини айта олмай титраб, тили тутулиб қолган ва худди бировдан ёрдам кутгандай кўзлари жавдираб атрофга қарагани ёки шу гапларни кейинга қолдириш учун қочиш пайига тушгани сингари Ростов ҳам ҳозир дунёда бирдан бир орзусига эришганидан кейин, шаханшоҳнинг олдига қандай боришини билмай қолди ва унинг олдига бориш нима учун ўнғайсиз, нима учун одобдан эмас, нима учун мумкин эмаслиги тўғрисида бошига минг хил фикр келди.

«Бу қандок бўлди! Мен худди унинг ёлғизлиги ва қайғуда қолганини кўриб, энди унинг олдига боргани пайт келди, деб суюнаётгандайман. Шундай вақтда нотаниш одамнинг бориши, балки, унга малол келар, ундан кейин, бориб нима ҳам дейман, ҳозир ахир унга бир кўзим тушса, юрагим орзикиб, томоғим қуруқшаб кетади-ку». Шаханшоҳга мурожаат қилганида айтмоқчи бўлиб ўйлаб қўйган гапларининг биронтаси ҳам ҳозир эсига келмас эди. У гаплар тамоман бошқа шароитда кўпроқ ғалаба ва тантана чоғида, хусусан, ярадор бўлиб ўлим тўшагида ётганида, шаханшоҳ унга қахрамонларча иш кўрсатгани учун ташаккур билдирган вақтида, амалда кўрсатган ўз садокатини жон бераётиб унга изҳор қиладиган вақтда айтишга мўлжаллаган гаплар эди.

Ҳозир соат учдан ўтган, жанг ютқизилган бўлса, ўнг қанотнинг жангга кириш-қирмаслиги тўғрисида шаханшоҳдан қандай буйруқ ҳам сўрайман? Йўқ, мен унинг олдига қатъиян бормаслигим керак. Ўйлаиб турганида ҳалал бермайин. Унинг менга хўмрайиб қарагани ёки менинг тўғримда ярамас фикрга келганидан кўра, минг марта ўлга-

ним яхши». Ростов шундай қарорга келди-ю, ноумид бўлиб, ҳамон ўша ерда нима қилишини билмай туриб қолган шаҳаншоҳга қараб-қараб отининг бошини бурди.

Ростов мана шу фикр-у мулоҳазалар билан маъюс ҳолда кетиб бораётганида капитан фон Толь тасодифан ўша жойга келиб қолди-ю, шаҳаншоҳни кўриб тўғри унинг олдига борди ва уни отдан тушириб, зовурдан ўтказиб қўйди. Шаҳаншоҳ дам олмоқчи бўлиб ва ўзини бетоб ҳис қилиб, олманинг тагига ўтирди. Толь унинг ёнида тикка туриб қолди. Ростов узоқдан Фон Толнинг шаҳаншоҳга нима тўғридадир зўр бериб гапираётганини, шаҳаншоҳ, йиғлаб бўлса керак, қўли билан кўзини беркитиб, Толнинг қўлини сиққанини кўрди ва унинг ёнига бормагани учун хўп алам қилиб, афсусланди.

«Унинг ўрнида мен ҳам шундай қила олар эдим», – деди Ростов ичида ва шаҳаншоҳнинг ҳолига йиғлағудай бўлиб, қаёққа ва нима учун кетаётганини ҳам билмай, фиғони ошиб, йўлида давом этди.

Бу қайғусига ўзининг бўшлиғи сабаб бўлгани учун яна ҳам фиғони ошар эди.

У шаҳаншоҳнинг олдига бориши мумкин... Мумкингина эмас, бориши керак эди. Ўзининг шаҳаншоҳга бўлган садоқатини кўрсатиши учун бу жуда яхши маврид эди. У шу мавридни қўлдан берди... «Бу нима қилганим бўлди?» – дер эди ўзича. У отининг бошини буриб, шаҳаншоҳ турган томонга йўл солди, бироқ энди зовурнинг бўйида ҳеч ким йўқ эди. Фақат арава ва извошлар ўтмоқда эди. Ростов бир аравақашдан Кутузовнинг штаби шу аралар бораётган кишлокка яқин ерда эканини билди. Ростов уларнинг кетидан кетди.

Олдинда Кутузовнинг жоловдори от етаклаб борар эди. Унинг кетидан арава, аравадан кейин оёқлари эгри, почапўстин¹ ва телпак кийган хизматкор қол борар эди.

– Тит, ҳой Тит, – деди жоловдор.

– Нима дейсан? – деди қол эътибор қилмай.

– Тит, кел, соқолимни тит.

¹ Почапўстин (форсча) – тулки ва бошқа ҳайвонларнинг оёғи мўйнасидан тикилган сирма пўстин.

– Бор-ей афтинг курсин, аҳмоқ! – деди чол аччиғи келиб. Улар бирмунча вақт жим боришди. Кейин яна ҳалиги ҳазил кайтарилди.

Кечкурун соат бешларда жанг ҳамма пунктларда юткизилган эди. Юздан ортик тўп французлар кўлига тушди.

Пржебишевский ўз корпуси билан таслим бўлган эди. Бошқа колонналар эса, одамларнинг ярмидан кўпини қўлдан бериб, аралаш-қуралаш бўлиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди.

Ланжерон билан Дохтуров қўшинларининг қолдиғи аралашиб кетиб, Аугест қишлоғи ёнидаги қўлларнинг бўйлариди ва тўғон бошларида уймалашиб ётар эди.

Французларнинг муттасил тўп отаётганликлари соат олтиларда Аугест қишлоғининг ёнидаги тўғон бошидагина эшитилар эди. Французлар Працен тепалигининг ён бағрига сон-саноксиз тўп ўрнатиб, бизнинг чекинаётган қўшинларимизни тўпга тутмоқда эди.

Арьергардда Дохтуров ва бошқалар батальонларни тўплаб, қўшинларимизни қувиб келаётган француз отлик аскарлари билан отишмоқда эди. Қоронги туша бошлади. Қалпоқ кийган тегирмончи чол невараси билан қармоқ солиб йиллар бўйи тинчгина балиқ овлаган Аугест тўғони бошида пахмоқ телпак билан қўқ нимча кийган моравлар йиллар бўйи қўш отли араваларига буғдой ортиб келганда ва ун ортиб кетганда ўтган шу торгина тўғон бошида ҳозир аравалар ва тўплар орасида, отларнинг остида, ғилдирақлар орасида ўлим ваҳмидан қўрқинчли киёфага кирган одамлар бир-бирини эзиб, ўлиб, жон бераётган одамларни босиб, бир неча кадам босиши билан яна худди шулардай ўлиши муқаррар бўлгани ҳолда, олға ўтиш учун бир-бирини ўлдириб, уймалашиб, тикилишиб ётар эди.

Уймалашиб ётган бу одамлар устига ҳар ўн лаҳзада тўп ўқи келиб тушар, ёрилиб ҳавони ларзага келтирар ва одамларни ўлдириб, яқинроқ турганларга қон сачратар эди. Бутун бир полкнинг қолдиғи – қўлидан ўқ еб, ўзи пиёда қолган Долохов, унинг ротасидан бўлган (у ҳозир офицер бўлган эди) ўнтача аскар-у отлик полк командиридан иборат эди. Оломон уларни тўғоннинг кираверишига суриб олиб бориб

кўйди, улар тикилинча тўхтаб қолишди, чунки олдинда одамлар тўп остига йиқилган отни тортишмоқда эди. Бир тўп ўки уларнинг орқасига келиб тушиб кимнидир ўлдирди, иккинчиси эса олдинга келиб тушиб, Долоховга кон сачратди. Оломон зўр бериб олға интилди, сиқилди ва бир неча кадам юриб яна тўхтади.

Уларнинг ҳар бири «шу ердан юз кадам нари ўтсам, омон қоламан, яна пича шу ерда турсам, ўламан», деб ўйлар эди.

Оломон ўртасида турган Долохов икки аскарни итариб тўғон бўйига чиқди ва қўл сатҳини қошлаб ётган тойғок муздан югуриб кетди.

– Бу ёкка юр! – деди оёғи остида кисирлаётган музда ирғишлаб, – бур бу ёкка! – деди тўпчига қараб.

Муз уни кўтариб турган бўлса ҳам, лекин эгилиб-букилиб кисирлар эди. Бу тўпни ё одамларни эмас, унинг ўзини ҳам зўрға кўтариб турганлиги кўриниб турар эди. Одамлар музга тушгани ботинолмайд Долоховга қараб, қирғокда тикилишиб туришар эди. Тўғоннинг кираверишида отлик турган полк командири қўлини кўтариб Долоховга бир нима демокчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, шу пайт бир тўп ўки оломон устидан шу қадар паст ғувуллаб ўтдики, ҳамма энгашди. Нимадир шалошлаб кетди ва генерал оти билан қўлмак бўлиб ётган қонга юмалаб тушди. Ҳеч ким унга карамади ҳам, кўтаришни ўйламади ҳам.

Генералга тўп ўки келиб теккандан кейин одамлар:

– Музга туш, музга! Туш музга! Бур! Қани, бўл! Эшитаётибсанми? Юрсанг-чи! – деб бақира бошлади, лекин улар нима деяётганларини ва нима учун бақираётганларини ўзлари ҳам билишмас эди.

Тўғон бошига чиққан, кейиндаги тўплардан бири музга қараб бурилди. Тўғон бошида турган аскарлар музлаб қолган қўлга югуришиб туша бошладилар. Олдиндаги аскарлардан бирининг оёғи остидаги муз ўпирилиб, унинг бир оёғи сувга кириб кетди; у ўзини ўнгламоқчи бўлган эди, белигача чўкиб кетди. Ундан сал беридаги аскарлар иккиланиб қолишди. Тўпчи отини тўхтатди, лекин орқадағилар ҳали ҳам:

«Юр! Юрсанг-чи, нега тўхтадинг, юр!» – деб бакиришар эди. Оломон ичидан дод-фарёд эшитилди. Тўп атрофидаги аскарлар отларни уриб, камчилаб бурмоқчи бўлишар эди. Отлар кирғоқдан тушди. Аскарларни зўрға кўтариб турган муз ўпирилди ва муз устида турган киркка яқин аскар, бир-бирини шўнғитиб, олдинга, оркага интила бошлади. Тўп ўклари ҳамон бир киёмда гувуллаб келиб музга, сувга, кўпинча тўғон бошида, кўлда ва кирғоқда турган одамларнинг устига тушар эди.

XIX

Князь Андрей Болконский Працен тепалигида, кўлида байроқ билан йиқилган ўша жойида қонга беланиб, қонга беланганини ўзи ҳам билмай секин-секин худди боладай инқиллаб ётар эди.

Кечкурунга бориб инкилламай, жим бўлиб колди. У қанча беҳуш ётганлигини ўзи ҳам билмас эди. Тўсатдан ўзига келиб, боши бениҳоя қаттиқ оғриётганини сизди.

У ўзига келиб ҳаммадан бурун: «Шу вақтгача билмаганим, шу бугунгина кўрганим ўша баланд осмон қани? – деб ўйлади. – Бундай азобни ҳам шу вақтгача билмаган эдим, – деди у, – ҳа, шу вақтгача мен ҳеч, ҳеч нарсани билмаган эканман. Мен қаерда ётибман?»

У кулоқ солиб туриб, яқинлашиб келаётган от туёклари товушини ва французча гапираётган одамлар овозини эшитиб, кўзини очди. Унинг тепасида аввалгидан ҳам кўра баландроқ сузиб юрган булутлар ва буларнинг орасидан кўм-кўк бўлиб кўринган бепоён осмон яна намоён бўлди. Князь Андрей отларнинг туёк товуши ва одамларнинг овозидан улар унинг ёнига келганини билган бўлса ҳам, бошини бурмади ва уларни кўрмади.

Бу келганлар Наполеон билан унинг икки адъютанти эди. Бонапарт жанг майдонини айланиб чиқиб, Аугест тўғонини тўпга тутаётган батареяларни кучайтириш тўғрисида буйруқ бериб, жанг майдонида қолган ярадор ва ўликларни кўриб юрар эди.

Наполеон юзтубан тушиб, аллақачон қотиб қолган, бир

қўлини бир ёққа чўзиб корнини ерга бериб ётган бўйни коп-
корайиб кетган бир рус гренадёрига қараб:

– Ажойиб халк! – деди.

Шу пайт Аугест кишлоғини тўпга тутаётган батареядан
келган адъютант:

– Ўқ-дори тамом бўлибди, аъло ҳазрат! – деди.

– Захирадан олдириб келинг, – деди Наполеон ва бир
неча кадам юрганидан кейин чалқанча ётган ва ёнида бай-
рокнинг сопи турган (французлар байроқнинг ўзини ўлжа
тариқасида аллақачон олиб кетган эди) князь Андрейнинг
тепасига келиб тўхтади.

– Мана бу – гўзал ўлим, – деди Наполеон Болконскийга
қараб.

Князь Андрей гап ўзи тўғрисида эканини ва бу гапни
Наполеон айтганини билди. Бу сўзни айтган одамни кимдир,
аъло ҳазрат деганини эшитди. Лекин бу гаплар унинг куло-
ғига пашшанинг гингиллашидай бўлиб кирар эди. У бу сўз-
ларга қизиқмадигина эмас, балки эътибор ҳам қилмади ва
шу замониёқ эсидан ҳам чиқди. Унинг боши ниҳоятда
каттик оғрир, кони тугаб, қолдан кетаётганини сезар, тепа-
сида узоқ баланд ва бепоён осмонни кўрар эди. Бошида
турган бу одам ўзининг қаҳрамони Наполеон эканини билса
ҳам, шу лаҳзада кўнгли билан булутлар сузиб юрган бу
бепоён осмон ўртасидаги муносабатга назаран Наполеон
кўзига кичкинагина, арзимас бир одам бўлиб кўринар эди.
Ҳозир тепасида ким турмасин, унинг ҳақида нима демасин,
унинг учун барибир эди. У фақат бу одамлар тепасига келиб
тўхтаганига хурсанд бўлар, назарида, энди бу қадар чиройли
кўринган ҳаётга қайтгани бу одамлар ёрдам беришларини
истар, чунки ҳаётни энди у тамоман бошқача тушунар эди.
У бор кучини тўплаб, кимирлашга, овоз чиқаришга уринди,
оёғини хиёл кимирлатиб, зўрға ингради.

– Э! Тирик экан-ку, – деди Наполеон. – Бу ёш йигитни,
тиббий пунктга олиб боринглар!

Наполеон шу гапни айтди-ю, у ёқдан шляпасини қўлига
олиб илжайиб, ғалаба билан табриклаб келаётган маршал
Ланнга томон борди.

Князь Андрей у ёғини билмади, чунки замбилга соли-наётганда, йўлда замбил силкиганда ва пунктда, яраси тоза-ланганда ҳаддан ташқари каттиқ оғриқдан беҳуш бўлган эди. У фақат кечкурунга бориб, бошка рус ярадор ва асир офицерлар билан бирга госпиталга олиб борилаётганда ҳушига келди. У йўлда ўзини бир қадар енгилроқ сезиб, атрофга қарашга ва ҳатто гапиришга дармон топди.

У ҳушига келганида француз конвой¹ офицернинг шошиб-пишиб:

– Шу ерда тўхташ керак. Ҳозир император келади, бу асир жанобларни кўрса, вақти чоғ бўлади, – деяётгани кулогига кирди.

– Бугун шу қадар кўп асир олдики, бутун рус армияси асир тушди десак ҳам бўлади, кўравериб императоримиз ҳам зерикиб колгандирлар, – деди иккинчиси.

– Шошма ахир! Уни император Александр гвардиясининг командири дейишади, – деди биринчиси оқ мундир кийган бир ярадор рус офицерини кўрсатиб.

Болконский князь Репнинни таниди, уни Петербург киборлар доирасида кўрган эди. Унинг ёнида ўн тўққиз ёшлардаги кавалергард офицери турар, у ҳам ярадор эди.

Бонапарт от қўйиб келиб тўхтади.

– Каттарокларинг ким? – деди асирларга қараб.

Полковник князь Репниннинг номини айтишди.

– Сиз император Александрнинг кавалергард полкининг командиримисиз?.. – деди Наполеон.

– Мен эскадрон командири эдим, – деди Репнин.

– Сизнинг полкингиз ўз бурчини ҳалол ўтади, – деди Наполеон.

– Буюк саркарданинг мақтови аскар учун энг яхши мукофот, – деди князь Репнин.

– Бу мукофотни жоним билан сизларга тутдим, – деди Наполеон. – Ёнингизда турган йигитча ким?

Князь Репнин поручик Сухтеленнинг отини айтди.

¹ **Конвой** (голландча) – 1) кўриқлаб, кузатиб борувчи куролли соқчилар отряди; 2) транспорт ёки савдо кемаларини кўриқлаб, кузатиб борувчи кемалар ёки самолётлар гуруҳи.

Наполеон унга қараб табассум билан:

– Биз билан урушишга жуда шошилибди-да, бу йигитча,
– деди.

– Ботирлик ёшга қарамайди, – деди Сухтелен бўлиб-
бўлиб.

– Жуда яхши жавоб, – деди Наполеон. – Келажагингиз
порлок, йигитча!

Асирларни Наполеонга тўла намоиш қилиш учун ол-
динга қўйилган князь Андрей императорнинг диққатини
жалб қилди. Наполеон уни илгари жанг майдонида кўргани
ва ўшанда уни ёш йигит, деб айтгани эсига тушди, шекилли,
Болконскийга мурожаат қилганида яна ўша сўзни ишлатди:

– Хўш, ёш йигит? – деди унга қараб, – аҳволингиз қалай,
кадрдоним?

Князь Андрей бундан беш дақиқа илгари замбилда олиб
кетилётганида аскарларга гапира олгудай бўлса ҳам, ҳозир
Наполеонга тикилиб индамай тураверди. У эндигина кўриб-
билгани баланд, адолатли ва шафқатли ўша осмонга қиёс
қилганида Наполеон ҳозир машғул бўлаётган ҳамма нарса,
назариди, арзимас, қаҳрамони бўлмиш Наполеоннинг ўзи
эса шухратпарастлиги ва ғалаба нашъаси билан пасткаш бир
одамдай кўринди ва шунинг учун унинг саволига жавоб ҳам
беролмади.

Қон кетиб, дармонсизлашган ва ўлим кутгани натижа-
сида бошига келган юксак фикрларга назаран ҳозир ҳамма
нарса унинг кўзига, дарҳақиқат, фойдасиз ва арзимасдек кў-
ринар эди. У Наполеоннинг кўзига тикилар экан, буюк одам
бўлиш ҳам, маъносини ҳеч ким билмайдиган ҳаёт ҳам икки
пулга арзимаслиги, жон эгаларидан ҳеч кимса ҳам, тагига
етолмайдиган ўлим яна ҳам арзимас бир нарса эканлиги
тўғрисида ўйлар эди.

Император ундан жавоб ололмай, отининг бошини
бурди-да, бошлиқлардан бирига мурожаат қилди:

– Айтинг, бу жанобларга қарашсин, менинг қарорго-
ҳимга олиб боришсин; менинг докторим Ларрей уларнинг
ярасини кўрсин. Хайр, князь Репнин, – деб отини чоптириб
кетди.

Унинг юзида мамнуният ва бахт ифодаси барк уриб турар эди.

Князь Андрейни олиб келган аскарлар унинг бўйнига опаси княжна Марья тақиб қўйган тилла санамни олишган эди, бироқ императорнинг асирларга яхши муомала қилганини кўриб, санамни дарров Болконскийнинг бўйнига осиб қўйишди.

Князь Андрей ингичка тилла занжирли санам тўсатдан бўйнида мундири устида пайдо бўлиб қолганини кўрди-ю, буни ким ва қандай таққанини билмади.

Князь Андрей бир вақтлар опаси зўр меҳр ва ихлос билан бўйнига таққан бу санамга қарар экан, ўйлар эди: «Қани энди, ҳамма нарса княжна Марья ўйлагандай жўнгина, очиқ-равшан бўлса, қани энди, одам бу дунёда кимдан ёрдам сўрашни-ю, у дунёда нима бўлишини билса! Агар мен ҳозир: эй, парвардигори олам, ўзинг раҳм қил! – дея олсам, нақадар бахтиёр ва хотиржам бўлар эдим. Лекин буни кимга ҳам айтаман? Мен сиғиниш у ёқда турсин, балки сўз билан ифодалай олмаганим, нима эканлиги номаълум ва идрок етмайдиган куч ё буюк қудратга, ёки ҳеч нарсагами, – дер эди ўзича, – княжна Марья мана бу туморга тикиб қўйган худогами? Ўзим англаган ҳамма нарсанинг ҳеч нарсага арзимаслигидан ва англаб бўлмайдиган, лекин жуда муҳим аллақандай бир нарсанинг буюклигидан бошқа ҳеч, ҳеч тўғри гап йўқ!»

Замбилларни кўтаришди. Ҳар сафар замбил силкинганда унинг яраси жуда қаттиқ оғрир ва иситмаси ошиб, алаҳлай бошлар эди. Отаси, хотини, опаси, эндигина дунёга келиши кутилган фарзанди тўғрисидаги хаёли, жанг бошланадиган кечаси қалбида бўлган меҳр-у муҳаббат туйғуси, кичкинагина ва кўзига пашшадай кўринган Наполеон ва буларнинг ҳаммасининг устида турган баланд осмон унинг иситма хаёли эди.

Лисие Горидаги тинчгина ва осойишта оилавий ҳаёти унинг кўз олдига келди. У мана шу ҳаётдан лаззатлана бошлаганда бирдан кўз қараши ҳиссиз, маҳдуд¹ ва бошқалар-

¹ Маҳдуд (арабча) – чегараланган, атрофи ўралган.

нинг бахтсизлигидан хушбахт бўлган Наполеон келиб, яна шубҳа, азоб-у укубат бошланар ва унга фақат осмонгина тасалли берар эди. Эрталабга борганда князь Андрей яна хушидан кетди ва у орзу-хаёллари чувалган фикрлар зулмати орасида қолиб кетди. Наполеоннинг доктори Ларрейнинг айтишига қараганда, князь Андрейнинг тузалишидан кўра ўлиши аниқроқ эди.

– Бу одам асабий ва баджахл, – деди Ларрей, – , тузалмайди.

Князь Андрей тузалишига умид бўлмаган бошқа ярадорлар қаторида кишлок аҳолисининг қарамоғига топширилди.

I

1806-йилнинг бошларида Николай Ростов отпускага¹ қайтди. Денисов ҳам ўз юрти Воронежга кетмоқда эди, Ростов уни Москвага бирга бориб, ўзлариникига тушишга кўндирди. Москвага бир бекат қолганда Денисов бир ўртонини учратиб, у билан уч шиша вино ичди-да, Ростовнинг ёнида ухлаб қолди; йўл ўнқир-чўнқир бўлиб, чана ҳарчанд чайқалса ҳам, Денисов Москвагача уйғонмади. Ростов эса Москвага яқинлашган сайин бетоқат бўлар эди.

Улар заставада² отпускарини қайд қилдириб, Москвага кирганларида Ростов ичида: «Қачон етамиз? Қачон етамиз? Оббо, кўчалари, дўконлари, калачлари, фонуслари, извошлари қурсин!» – дер эди.

Ростов талпинса, чана тезроқ юрадигандай энгашиб:

– Денисов! Тур, келдик! Ухлагани ухлаган! – деди. Денисовдан садо чикмади.

– Ана Захар извошчи турадиган чорраҳа; ана, Захарнинг ўзи, ўша оти, мана ширин кулча сотиб оладиган дўконимиз.

¹ Отпуска (*русча*) – меҳнат таътили.

² Застава (*русча*) – чегарада сокчилик қилувчи ҳарбий қисм ва шу қисм жойлашган маскан, жой.

Қачон етамиз? Мунча узоқ бўлиб кетди!

– Қайси ҳовлига? – деб сўради аравакаш.

– Хув ана, кўчанинг охиридаги катта иморат, кўрмаяп-санми! Шу бизнинг ҳовлимиз, – деди Ростов, – ахир шу уй бизники-да! Денисов, Денисов! Келиб қолдик.

Денисов бошини кўтариб йўталди-ю, ҳеч нарса демади.

– Дмитрий, – деди Ростов тахта устунда ўтирган хизмат-корига. – Ўша ёнаётган чироқ бизнинг ҳовлимизда эмасми?

– Ҳа, отангизнинг кабинетларида ҳам чироқ бор.

– Ҳали ухлашмабди-да, а? Ухлашмаганмикин? Эсинг-дан чиқармагин, дарров янги венгеркамни¹ олиб бер, – деди Ростов энди сабза урган мўйловини силаб.

– Қани, ҳайда тезроқ, – деб бақирди аравакашга. – Вася, турсанг-чи, – деди яна ётиб олган Денисовга.

– Тезроқ ҳайда, уч сўлкавой ароқ пули оласан, – деб бақирди Ростов ҳовлисига уч уй қолганда. Назарида, от қимирламасдан бир жойда тургандай эди. Ниҳоят, чана ўнг томондаги катта эшикка томон бурилди, Ростов тепасига қараб, сувоклари тушиб кетган ўша таниш карнизни, пилла-пояни ва йўлкадаги устунни кўрди. Чана тўхтагунча сабри чидамай сакраб тушиб, айвонга қараб чопди. Ҳовли ҳам жимжит, ким келганлиги билан иши бўлмагандай, ковоғини солиб турар эди. Айвонда ҳеч ким йўқ. «Эй худойим! Тинч-лик-омонликмикин?» – деди Ростов юраги орзикиб ва бир лаҳзагина тўхтади-ю, қийшайиброқ қолган ўша эски зинадан югурганича чикиб кетди. Графиня, туткичи кир, деб ҳамиша койиниб юрадиган ўша эшик илгаригидай секингина очилди. Кираверишдаги уйда битта шам ёниб турар эди.

Чол Михайло сандик устида ётган эди. Каретада юради-ган ва каретани орқасидан баҳузур кўтаришга кучи етадиган ўша бакуват лакей Прокофий пилиқдан чобота тўкиб ўтир-ган эди. Уйку босиб, бепарво ўтирган Прокофий очилган эшикка қаради-ю, бирдан ҳам кўркиб, ҳам суюниб кетди.

– Ё қудратингдан! Кичкина граф-ку! – деди Николайни таниб. – Бу қандоқ бўлди? Бўталоғим! – Прокофий хаяжон-

¹ Венгерка – 1) венгрча ракс ва шу ракс мусикаси; 2) венгрча ҳарбий формада тикилган куртка (бу ерда шу маънода).

дан титраб-калтираб, унинг келганидан хабар бермоқчи бўлди, шекилли, эшикка томон югурди-ю, лекин яна қайтди ва ёш хўжайиннинг елкасига осилди.

– Тинчлик-омонликми? – деди Ростов қўлини унинг кўлидан тортиб.

– Худога шукур! Ҳамма соғ-саломат. Ҳозиргина овкат еб бўлишди! Кел, бир дийдорингга тўйай, тўрам!

– Ҳамма, соғ-саломатми?

– Ҳа, худога шукур! Худога шукур!

Ростов келганини ҳеч кимга билдирмай, пўстинини ечиб ташлаб, Денисовни ҳам тамоман эсидан чиқариб, оёк учида коронги катта залга кирди. Бу ер ҳам ҳамон илгаригидай: карта ўйналадиган ўша столлар, усти ёпиб қўйилган ўша катта қандил. Бирок кимдир ёш хўжайинни кўриб қолиб, Николай меҳмонхонанинг эшигига етмасдан, ёнбошдаги эшикдан елдай югуриб келди-ю, уни кучоклаб ўпа бошлади. Яна бошқа эшиклардан бошқа одамлар шунга ўхшаш чопиб келиб уни кучоклаб-ўпиб, хурсандликдан кўз ёши қилишди. Николай бу одамлардан қайсиси отаси, қайсиси Наташа, қайсиси Петя эканини билолмас эди. Ҳамма барабарига қичқирар, гапирар, ўпар эди. Ростов буларнинг ичида онаси йўқлигинигина билар эди, холос.

– Мен билмабман ҳам... Николушка... айланай!

– Мана... ўзи... дўстим Коля... ўзгариб кетибди! Шам йўқми! Нима бало!

– Мени ҳам ўпсанг-чи!

– Айланай... мени-чи.

Соня, Наташа, Петя, Анна Михайловна, Вера, кекса граф уни кучоклашар эди, хизматкорлар, оқсочлар бир уй бўлиб чуғурлашар ва ўз хурсандликларини ифода қилишар эди.

Петя унинг оёгига ёпишиб:

– Мени-чи, мени ўпмайсанми? – деб қичқирди.

Наташа акасининг бўйнини эгиб, юз-кўзидан чўлп-чўлп ўпганидан кейин ўзини четга олди-да, унинг венгеркасини этагидан ушлаганича эчкидай ирғишлаб, чийиллай бошлади.

Теварак-атрофда кўзларига қувонч ёши тўлган, лаблари

бўсага тайёр одамлар турар эди.

Кип-кизариб кетган Соня ҳам унинг қўлидан ушлаб, карашини кутиб гул-гул очилиб турар эди. Соня ўн еттига кадам қўйган бўлиб, айникса, ҳозир, унинг келганига суюниб очилганидан ниҳоятда чиройли бўлиб кетган эди. У тин олмай, кулимсираб Николайга тикилганча турар эди. Николай унга ташаккуромуз назар ташлади, лекин хануз кимнидир кутар ва излар эди. Кекса графиня ҳали чиқмаган эди. Ниҳоят йўлакдан оёқ шарпаси эшитилди. Лекин бу оёқ шарпаси жуда тез, онасининг юришига ўхшамас эди.

Аммо келаётган онаси бўлиб, у Николай йўклигида тиктирган янги қўйлагини кийиб олган эди. Ҳамма четланди, Николай онасининг истиқболига югурди, она-бола қўришганда графиня йиғлаб, ўзини унинг бағрига ташлади. У бошини кўтаролмас, юзини ўғлининг венгеркасининг совук шнурларига тобора қаттиқроқ босар эди. Кирганини ҳеч ким пайкамаган Денисов уларга қараб, кўзларини укалаб бир четда турар эди.

– Мен ўғлингизнинг дўсти Василий Денисов бўламан, – деди у, – савол назари билан қараган графга ўзини танитиб.

– Ҳуш келибсиз, ҳуш келибсиз. Биламан, – деди граф уни кучоқлаб ўпиб, – Николушка сизнинг тўғрингизда ёзган эди... Наташа, Вера, мана Денисов.

Ўша бахтиёр, қувноқ чехралар, сочи ҳурпайган Денисовга ўтирилди ва уни қуршаб олишди.

Хурсандлигидан ўзини йўқотиб қўйган Наташа чошиб унинг олдига келди-ю:

– Вой, жонгинам, Денисов! – деб уни кучоқлаб ўпди. Наташанинг бу қилмишидан ҳамма хижолатда қолди. Денисов ҳам кизариб кетди, лекин кулимсираганича Наташанинг қўлини олиб ўпди.

Денисовни алоҳида тайёрлаб қўйилган уйга олиб киришди. Ростовлар эса истироҳат бўлмасида Николушка атрофига тўпланишди.

Кекса графиня унинг қўлини ушлаганича дам-бадам ўпиб ёнида ўтирар эди; бошқалар эса уларнинг атрофига тўпланиб, Николайнинг ҳар бир ҳаракатини, сўзини, кара-

шини кузатиб, унга хурсандлик ва меҳр-муҳаббат билан тикилиб туришар эди. Николайнинг укалари ва сингиллари унга яқинроқ ўтиргани жой талашар, чой, рўмолча, трубкани ҳар қайсиси мен келтираман, деб бир-бири билан жанжаллашар эди.

Ростов ўзига бўлган бу меҳр-муҳаббатдан жуда хурсанд эди, лекин учрашувнинг дастлабки дақиқалари шундай яхши бўлган эдики, ҳозирги хурсандлиги, назарида, кам кўринди ва у яна нималарнидир кутар эди.

Йўлдан чарчаб келган икки огайни эртасига соат тўққиздан ошгунча ухлашди.

Бериги уйда қилич, сумка, қопчиқ, қопкоғи очик жомадон, ифлос этиклар сочилиб ётар эди. Ҳозиргина пардозланган шпорлик бир жуфт этик девор тагида турар эди. Хизматкорлар дастшўй¹, сокол олгани иссик сув ва чўткалаб тозаланган кийим-кечакларни олиб келишди. Уйдан тамаки ва эркак ҳиди келар эди.

– Ҳой, Гришка, трубкани келтир, – деб қичқирди Васька Денисов бўғик товуш билан. – Ростов, турсанг-чи!

Ростов кўзларини укалаб, иссик ёстикдан бошини кўтарди. Унинг сочлари тўзиб кетган эди.

– Нима, ухлаб қолибмизми?

Наташанинг:

– Ҳа, соат тўққиздан ошди, – деган товуши эшитилди ва нариги уйда оҳорланган кўйлақларнинг шилдираши, қизларнинг шивирлагани ва кулгани эшитилди: қия турган эшикдан ҳаво ранг бир нима, лента, қора сочлар ва кулиб турган юзлар кўзга чалинди. Булар Наташа билан Соня ва Петя бўлиб, меҳмонлар туришмадимикин, деб хабар олгани келишган эди.

Эшик олдидан яна Наташанинг:

– Николинъка, тур, – деган товуши эшитилди.

– Ҳозир!

Шу пайт Петя нариги уйда қилични кўриб дарров кўлига олди-ю, жанговар соҳибкирон акасини кўриб ўзида йўқ суюнган боладай хурсанд бўлди ва опаларининг хали кийин-

¹ Дастшўй – кўл ювишда ишлатиладиган рўзгор буюми.

маган эркакларга кўзи тушуви айб эканлигини ҳам унутиб, эшикни очиб юборди.

– Бу қилич сеникими? – деб қичқирди Петя. Қизлар ўзларини четга олишди. Денисов, кўзлари олайиб, «Бу қандок бўлди» деган мазмунда ўртоғига қарар экан, жун босган оёғини кўрпанинг остига тикди. Петя ичкарига кириши билан эшик ёпилди. Эшикнинг нариги ёғидан қизларнинг кулгиси эшитилди.

Яна Наташанинг:

– Николинъка, халат кийиб чиқа қол, – деган товуши эшитилди.

– Бу қилич сеникими? – деб сўради Петя, – ё сизникими? – деди мўйловли, қора Денисовга хушомадомуз хурмат билан мурожаат қилиб.

Ростов шошиб-пишиб оёғига кийди ва халатини елкасига ташлаб нариги уйга чиқди. Наташа шпорли этикнинг бир пойини кийган, иккинчисига оёғини тикмоқда эди. Соня эса гир айланиб, кўйлагининг этагини шишириб, энди ўтирмоқчи бўлиб турган эди. Иккови ҳам бир хилда хаворанг янги кўйлак кийган, икковининг ҳам юзи кип-қизил, қувнок эди. Соня қочиб кетди, Наташа эса акасини қўлтиқлаб истироҳат бўлмасига олиб кирди ва шу ерда иккови гаплаша кетди. Ака-сингил ўзларинигина қизиқтирадиган сон-саноксиз икир-чикирлар тўғрисида бир-бирига савол-жавоб қилишар эди. Наташа ўзи ҳар бир огиз сўз айтганда ҳам, акаси гапирганда ҳам кулар, лекин унинг кулиши орада қизиқ гаплар ўтаётганлигидан эмас, балки хурсандлигидан ва бу хурсандликни ичига сиғдиролмаганлигидан эди.

У икки гапнинг бирида:

– Мунча яхши, мунча ҳам яхши! – деб қўяр эди.

Ростов сўнгги бир ярим йил мобайнида биринчи марта ҳароратли муҳаббат нури таъсиридан кўнгилда ва юзида маъсум табассум сездики, уйдан чиқиб кетганидан бери бу хилда табассум қилмаган эди.

– Йўк, менга қара, – деди Наташа, – энди катта йигит бўлибсан-а? Шундай акам бор-а! – деди унинг мўйловига қўл теккизиб, – йигитлар қанақа бўлади-я? Шуни билмоқ-

чиман. Бизга ўхшаганми сизлар? Иўкми?

– Соня нега қочиб кетди? – деб сўради Ростов.

– Буни қўй, гап кўп. Соня билан гаплашганингда сенсирайсанми, сизлайсанми?

– Кўрамиз-да, – деди Ростов.

– Сизлагин, хўпми, мен сенга кейин айтиб бераман.

– Нима гап экан?

– Хўп, ҳозир айта қолай. Сонянинг ўртоғим эканлигини биласан-а. Бизлар шунақа ўртоқки, унинг учун мен қўлимни ҳам куйдираман. Мана, кўр, – деб ҳарир кўйлагининг энгини шимарди ва узун нозик қўлининг тирсагидан анча юкори (балда кийиладиган кўйлак ҳам беркитиб турадиган) жойи-даги қизил изни кўрсатди.

– Уни қанчалик яхши кўрганлигимни билдириш учун шу еримни ўзим куйдирганман, темир чизгични ўтда киздирдим-у, босдим.

Ростов ўзининг бурунги уйида, ёстикчалар қўйилган диванда ўтириб, Наташанинг қувнок ва ўйнаб турган кўзларига қарар экан, ўзидан бошқа ҳеч кимга ҳеч қандай қиммати бўлмаган, лекин унга ҳаётда энг катта хузур-ҳаловат багишлаган болалик олами кучогига яна кириб кетди. Наташанинг муҳаббат билдириш учун чизгич билан қўл куйдирганлиги ҳам унга бемаъни кўринмади, чунки Ростов буни англар ва бунга ҳайрон бўлмас эди.

– Хўш, бутун гап шуми? – деди Ростов.

– Жонажон ўртоқмиз-да, ўртоқмиз. Чизгич билан қўл куйдириш нима деган гап экан. Қиёматли ўртоқмиз. Соня бировни яхши кўргудай бўлса, ўла-ўлгунча яхши кўради: лекин мен негадир унака эмасман, дарров эсимдан чиқараман.

– Хўш, яна нима?

– Нима бўлар эди, Соня мени ҳам, сени ҳам яхши кўради! – Наташа тўсатдан қизариб кетди. – Эсингда борми, жўнайдиган кунинг... Ўша гапларни эсидан чиқарсин, дейди... Мен уни ўла-ўлгунимча яхши кўраман, лекин унинг боши очик, дейди. Жуда яхши, олижаноб одамнинг гапи-а! Нима дейсан? Олижаноб-а? Шундай эмасми? – деди ва бу

саволларни шундай жиддият билан ва ҳаяжон ичида берардики, ҳозир гапираётган бу гапларини илгари йиғлаб гапирганлиги кўриниб турар эди. Ростов ўйланиб қолди.

– Мен ҳеч қачон лафзимдан қайтмайман, – деди Ростов, – бундан ташқари, Соня шундай дилбар қизки, бундай бахту толедан аҳмоқ юз ўтиради.

– Йўк, йўк, – деди Наташа кичкириб, – бу тўғрида биз гаплашганмиз. Сенинг шундоқ дейишингни билар эдик. Лекин бу тўғри келмайди, чунки сен шундоқ десанг, лафзимдан қайтмайман, дейдиган бўлсанг, Соня ҳалиги гапни жўрттага айтгандай бўлиб қолади. Унда сен ҳар нечук, уни мажбуран оладиган бўлиб чиқасан. Унда тўғри келмайди.

Ростов бу гапларни Соня билан Наташа бамаслаҳат пишиб қўйганини фахмлаб турар эди. Соня кеча ҳам уни ўзининг ҳусн-у жамолига қойил қолдирган эди. Ҳали қия очик турган эшиқдан кўзи тушганда кўзига кечагидан ҳам чиройлироқ кўринди. У ўн олти яшар, тўлин ойдай қиз бўлиб, афтидан, Ростовни жондан ортик яхши кўрар эди (Ростов бунга заррача ҳам шубҳа қилмас эди). «Нега энди уни яхши кўрмайин-у, ҳатто уйланмайин, – деб ўйлар эди Ростов, – лекин... Ҳозир бошқа хурсандчилиг-у машғулотдан кўпи борми? Ҳа, икковининг ўйлаган нарсаси маъқул, – деди Ростов ичида, – менинг бошим очик бўлиши керак».

– Хўп, жуда яхши, – деди Ростов, – кейин гаплашамиз. – Сени кўрганимга шунчалик хурсандманки! – деди у яна.

– Хўш, сен қалайсан, Борисни эсингдан чиқарганинг йўқми? – деди ақаси.

– Қўйсанг-чи! – деди кулиб Наташа. – Борисингни ҳам танитайман, бошқасини ҳам.

– Ҳали шунақами! Нима бўлди сенга?

– Менгами? – деди Наташа гул-гул очилиб кулиб. – Сен Дюпорни кўрдингми?

– Йўк.

– Машхур раққос Дюпорни кўрганинг йўқми? Кўрмаган бўлсанг тушунмайсан, мен мана бунақа бўлиб кетганман. – Наташа рақсга чоғланиб, юбкасининг этагини икки томондан ушлади-да, бир неча кадам нарига югуриб бориб ирғиди,

оёқларини бир-бирига урди ва оёғининг учгинасида бир неча қадам босди.

– Оёғимнинг учида турибмаими? Кўрдингми, – деди, лекин оёқ учида кўп туролмади. – Мана, мени кўрдингми! Хеч эрга тегмайман, раққоса бўламан. Лекин бу гапни хеч кимга оғзингдан чиқарма.

Ростов шу қадар каттиқ кулдики, нариги уйда ўтирган Денисовнинг ҳаваси келди ва Наташа ўзини тутолмай унга кўшилишиб кулди.

– Яхши-я? – дер эди Наташа қайта-қайта.

– Яхши. Демак, энди Борисга тегмайсан-а?

Наташанинг жаҳли чикди.

– Хеч кимга ҳам тегмайман. Кўрсам, ўзига ҳам шу гапни айтаман.

– Ҳали шундокми? – деди Ростов.

– Ҳа, кел, кўй бу гапларни, – деди Наташа, – Денисов яхши одамми?

– Яхши одам.

– Хўп бор, кийин. Денисов бадфеъл эмасми?

– Нега бадфеъл бўлади? – деди Николай, – йўқ, Васька кушфеъл одам.

– Сен уни Васька дейсанми? Қизик... Хўш, у жуда яхши кишими?

– Жуда яхши киши.

– Хўп, тезроқ чойга чик. Ҳаммамиз бирга ичамиз.

Наташа худди раққосалардай оёқ учида юриб ва ўн беш яшар қувноқ қизлардек табассум қилганича уйдан чиқиб кетди. Ростов меҳмонхонада Соняни кўриб кизариб кетди. У Соняга қандай муомала қилишини билмас эди. Кеча биринчи кўришилгандаги хурсанд дақиқаларида иккови ўпишган эди, лекин ҳозир ундай қилиш мумкин эмаслигини иккови ҳам билар эди; Ростовнинг назарида, ҳамма: онаси ҳам, ҳамширалари ҳам худди унга, қани, Соняга қандай муомала қилар экан, деб қараб тургандай бўлар эди. У Сонянинг кўлини ўпиб, ўзини узоқроқ тутгандай сизлаб гапирди. Лекин кўз-кўзга тушганда икковининг ҳам кўзи бир-бирини яқин тутиб «сенсиргани» ва кўзи билан бир-бирини юм-

шоққина ўпгани сезилиб турар эди. Сонянинг кўзлари «берган ваъдангни Наташа орқали эслатганим учун кечир, менга кўнгилик қўйганинг учун ташаккур» деб турар эди. Николинъканинг кўзлари эса «бошинг очик деганинг учун кулук, лекин хар қандай бўлганда ҳам сени яхши кўраман, чунки сени яхши кўрмай илож йўк» дер эди.

– Вой тавба, – деди Вера бир лаҳза жимлик чўкканда, – Соня билан Николинъка бугун кўришганда худди бегона одамлардай сизлашиб гапиришди-я. – Веранинг бу мулоҳазаси ҳам унинг бошқа мулоҳазалари сингари тўғри мулоҳаза эди, лекин унинг мулоҳазалари кўпинча ҳаммани ўнғайсиз ҳолатда қолдиргандай бу гапдан кейин фақат Соня, Николай ва Наташагина эмас, ҳатто мудом ўғлининг Соняга бўлган ва уни бой кизга уйланишдан маҳрум қиладиган муҳаббатидан кўрқиб юрган қари графиня ҳам ёш қизлардай қизариб кетди. Денисов Ростовни хайратда қолдириб, эғнида янги мундир, пардоз-андоз қилиб, ўзига атир сепиб, жанг майдонларида юрганидек олифталаниб хонимлар ва кавалерларга жуда ширин забон бўлиб меҳмонхонага чиқди. Ростов, уни бу тахлитда кўришни сира хаёлига келтирмаган эди.

II

Армиядан Москвага қайтиб келган Николай Ростовни уй ичи яхши ўғил, қаҳрамон ва севикли Николушка деб, кавм-қариндошлар – меҳрибон, дилкаш ва хуш ахлоқ ёш йигит сифатида, таниш-билишлар келишган гусар поручиги, абжир раққос ва Москванинг куёв бўладиган энг яхши йигитлардан бири сифатида қарши олишди.

Ростовларнинг бутун Москва билан ошначилиги бор эди: кекса граф бутун мулкларини гаровга қўйгани учун бу йил пули жуда кўп эди, шунинг учун ҳам Николушка чопқир от, ҳали Москвада ҳеч ким киймаган жуда чиройли шим, тумшуғи узун ва кумуш шпорли энг яхши этик сотиб олиб, кунларни хурсандчилик билан ўтказар эди. Ростов, уйга қайтиб келганидан кейин, илгариги ҳаётини ҳозирги ҳаётига солиштириб бирмунча вақт димоғи чоғ бўлиб юрди. Назари-

да, ҳозир тўлишган ва катта йигит бўлиб қолгандай эди. Дин дарсидан имтиҳон беролмай хафа бўлгани, извош кирага Гавриладан пул қарз олиб юргани, Соня билан яширикча ўпишганлари – буларнинг ҳаммаси болалигида бўлиб ўтган ва ҳозир жуда узоқда қолиб кетгандай туюлар эди. У ҳозир зарҳал ментикли гусар поручик бўлиб қолган, аскарларга бериладиган Георгий нишонини олган, чопқир отини пойгада совутаётибди: машҳур овчилар, ёши улут кишилар, муҳтарам зотлар билан ҳамсуҳбат. Унинг бульварда¹ турадиган хотин ошнаси бор, Кечқурунлари ўшанинг олдига боради. Архаровларникида бўлган балда мазуркага² дирижёрлик³ қилди, фельдмаршал Каменский билан уруш тўғрисида суҳбатлашди. Инглиз клубига борарди. Денисов таништирган қирқ ёшли бир полковник билан жуда яқин одамдай сенсирлашиб гаплашар эди.

Москвага келганидан кейин унинг подшоҳга бўлган оташин муҳаббати бироз сусайди, чунки бу орада уни кўрмаган эди. Шундок бўлса ҳам, подшоҳ тўғрисида, унга ўзининг муҳаббати ҳақида кўп сўзлар ва шу билан бирга подшоҳга нисбатан кўнглида бўлган муҳаббатнинг ҳаммасини изҳор қилмаганига, кўнглида бошқалар тушунмайдиган яна алланималар борлигига ишора қилиб қўяр; Москвада шу кунлари император Александр Павловичга «ер фариштаси» деб берилган унвонга жон-дили билан қўшилар эди.

Ростов Москвада, армияга қайтиб кетгунигача бўлган бу қисқа муддат ичида, Соня билан яқинлашмади, аксинча, узоқлашди. Соня чиройли, дилбар қиз бўлиб қолган, афтидан, уни жуда яхши кўрар эди, лекин Ростов ёшликнинг шундай бир даврида эдики, бу даврда бунақа нарса билан машғул бўлишга қўли тегмайдигандай кўринади ва йигит

¹ **Бульвар** (*французча*: boulevard – шаҳар девори) – икки томонлама ҳаракатли кўча ўртасидаги кенг хиёбон.

² **Мазурка** (*полякча*) – поляк халқининг миллий рақси.

³ **Дирижёр** (*французча*: dirigeur – йўналтириш, бошқариш, раҳбарлик қилиш) – мусиқа ижрочилиги санъатининг мураккаб тури; мусиқа асарини ижрога тайёрлаш жараёнида ҳамда бевосита тингловчи – томошабинлар олдида ижрочилар (оркестр, хор, ансамбль, опера, балет жамоалари ва бошқалар) га раҳбарлик қилувчи шахс.

бунга элашиб колишдан кўради – бошқа кўп нарсаларга керак бўладиган эркини кўлдан беришга кўзи киймайди. У Москвада юрган бу кунларида Соня тўғрисида ўйлар экан, «Эй, ҳали бунақа нарса кўп учрайди, менинг билмаганларим жуда кўп. Тиласам, ҳали муҳаббат билан ҳам машғул бўлгани фурсат бўлади, ҳозир фурсатим йўк», – дер эди. Бундан ташқари, хотин-қизларга аралашиб юриш, назарида, нечукдир эркаклик ҳамиятига тегадигандай эди. У балларга, аёллар суҳбатига борганида, ўзини ноилж бораётганга солар эди. Пойга, Инглиз клуби, Денисов билан фиск-фужур йўлига юриши, у ёкка бориши – булар бошқа гап: ёш гусарга муносиб ишлар эди.

Март ойининг бошида кекса граф Илья Андреич Ростов Инглиз клубида князь Багратион шарафига зиёфат бериш тараддудида бўлди.

Граф устида халат, князь Багратион шарафига бериладиган зиёфатга керакли сарсабил¹, бодринг, кулупнай, яхна гўшт ва балиқ тўғрисида клубнинг экономига² ва бош ошпази машҳур Феоктистга амр-фармонлар бериб залда юрар эди. Граф клуб очилгандан бери унинг аъзоси ва оксоколи эди. Багратион шарафига зиёфат ташкил қилишни клуб графга топширган эди, чунки зиёфатни унингдай тўкин-сочин ташкил қиладиган, лозим бўлганда ўз пулини ҳам аямасдан харжлайдиган валлакат ва меҳмондўст одам жуда кам топилар эди. Клубнинг ошпази билан экономи графнинг амр-фармонларига илжайиб кулоқ солишар, чунки улар бир неча минг сўмлик зиёфатга граф бош бўлгандагина кўпроқ олиш мумкин эканлигини билишар эди.

– Ҳа, тож эсингдан чиқмасин-а, тортига тож соласан!

– Демак, уч хил яхна тайёрлаймиз-а? – деб сўради ошпаз. Граф ўйланиб қолди.

– Бундан кам бўлса бўлмайди... майонез³ бир... – деди у бармоғини букиб.

¹ **Сарсабил** (форсча) – униб чиқмаган (ер остидаги) ёш пояс ва новдалари сабзаёт сифатида овқатга ишлатиладиган кўп йиллик ўсимлик.

² **Экономь** (русча) – бошқаларнинг хўжалик ишларини бошқарувчи ходим.

³ **Майонез** (французча: mayonnaise) – тухум сариғи, ўсимлик мойи, сирка ва хилма-хил зираворларни аралаштириб тайёрланган қайла.

– Стерляд балиғининг каттасини олаверайми? – деб сўради эконоом.

– Нима ҳам қилардик, айтганига олаверасан энди. Эй-ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзибди: столга яна бошқа нарса кўйиш ҳам керак-ку ахир. Оббо худо урди, – деди бошини ушлаб. – Гулга ким боради? Митенька! Ҳой, Митенька! Сен Москвадан ташқаридаги богга от чоп! – деди югуриб кирган саркорга. – Москвадан ташқаридаги богга учиб бориб, боғбон Максимкага айт, дарров крепостнойларга¹ буюрсин. Айтки, гулхонадаги бутун гулларни наматта² ўраб, бу ерга юборсин. Жума кунигача икки юз тувак гул шу ерда бўлсин.

У тагин бирмунча амр-фармонлар бериб, дам олгани графиня олдига кирмоқчи бўлган эди, яна бир нарса эсига тушиб қайтди ва ошпаз билан экономии чақириб, яна амр-у фармонлар бера бошлади. Эшиқдан эркак кишининг енгил қадам ташлаши ва шпорнинг жиринглаши эшитилди-ю, чиройли, икки юзи кип-қизил, мўйлови энди сабза урган, афтидан, Москвада тинчгина ётиб хўп ҳордиғи чикиб, семириб қолган ёш граф кирди.

– Эй, бормисан! Бошим ғовлаб кетди, – деди граф ўғлидан уялгандай кулимсираб! – Ҳеч бўлмаса сен қарашсанг бўлар эди. Ҳали ашулачи топиш керак. Созандалар ўзимдан чиқади, лўлилардан чақирсакмикин? Сиз ҳарбийлар, шуларни яхши кўрасизлар.

– Дада, ростини айтсам, князь Багратион Шенграбен жангига тайёргарлик кўрганида ҳам сизчалик ташвиш тортмагандир, – деди ўғли кулимсираб.

Кекса граф ёлғондан ковоғини солди.

– Гапирасан-да, шу ишни сен қилиб кўр-чи. Граф ота-болага маъноли ва ҳурмат сақлаган қиёфада мушоҳадакор ва мулойим назар ташлаб турган ошпазга мурожаат қилди.

– Бу ёшларни кўраётибсанми, Феоктист? – деди граф. – Биз қарияларни мазах қилаётибди.

– Булар фақат яхши овқат ейишни билишади, тўрам,

¹ *Крепостной* (русча) – помешчикларнинг ўзига қарашли дехқонларга, уларнинг меҳнати ва мол-мулкига чексиз эгаллик қилиш ҳуқуқи.

² *Намат* (форсча) – юнгдан босиб ишланган; кигиз.

лекин буні канака қилиб пиширади-ю, канака қилиб дастур-хонга қўяди – буниси билан ишлари йўк.

– Шундайми хали, – деди граф ва кулиб ўғлининг икки қўлидан ушлаб қичқирди. – Мана энди мен сени ҳам ишга соламан, қўлимга тушдинг! Ҳозир қўш отли чанани ол-у, Безуховникига бориб, граф Илья Андреич кулупнай билан ананас сўрабдилар, дегин. Бошқа ҳеч кимдан топа олмайсан. Агар ўзи бўлмаса, кириб княжналарга айт; у ердан чиқиб, тўғри Разгуляйга бор – кучер Ипатка билади – граф Орлов-никада оқ камзул кийиб ўйинга тушган лўли Ильяшқа эсингда борми, ўшани топиб бу ерга олиб кел.

– Лўли хотинларни ҳам бирга олиб келайми? – деди Николай кулиб.

– Бор, гапни кўпайтирма!

Шу пайт юмшоқ-юмшоқ қадам босиб, ташвишманд ва шу билан бирга юзидан сира аримайдиган насронийларга хос ҳалимлик акс этган Анна Михайловна кириб келди. Гарчи Анна Михайловна графни ҳар куни халатда кўрса ҳам, граф ҳар сафар хижолат бўлар ва шу ҳолда кўринганига ундан узр сўрар эди.

– Майли, майли, граф, чироғим, – деди Анна Михайловна ҳалимлик билан кўзини юмиб. – Безуховникига мен бораман. Ёш Безухов шу ерда, унинг гулхонасидан ҳаммасини топамиз, граф. Ўзим ҳам уни кўрмоқчи эдим. Борисдан менга хат келган экан, шуни бериб юборибди. Худога шукур, Боря штабга ўтибди.

Анна Михайловна ҳам зиммасига бир иш олганидан граф хурсанд бўлиб, кичкина каретани қўшгани буюрди.

– Безуховга айтинг, ўзи ҳам келсин. Мен уни рўйхатга ёзиб қўяман. Хотини билан келармикин? – деб сўради граф.

Анна Михайловна кўзининг пахтасини кўрсатди, унинг юзида зўр қайгу акс этди.

– Эй, жигарим, бечоранинг хотиндан толеи бўлмади, – деди у. – Агар биз эшитган гаплар рост бўлса, шўри курсин! У уйланганига шунчалик хурсанд бўлганимизда бу гаплар хаёлимизга ҳам келмаган эди. Безухов шундай олижаноб, олиҳиммат йигит! Мен унга чин кўнглимдан ачинаман,

кўлимдан келганча унга тасалли беришга ҳаракат қиламан.

– Эй, нима бўлибди? – деди ота-бола Ростовлар. Анна Михайловна чуқур хўрсинди.

– Марья Ивановнанинг ўғли Долохов, – деди у секин пичирлаб, – Эленнинг обрўйини тўккан эмиш. Пьер уни рўёбга чикарди, Петербургда уйига йўл берди, у бўлса тузини ичиб, тузлигига... Элен бу ерга келган эди, у касофат орқасидан эргашиб келди, – деди Анна Михайловна ўзининг Пьерга ачинаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, лекин унинг гап оҳанги ва жилмайишидан, ўзи айтмоқчи касофатга, яъни Долоховга хайрихоҳ эканлиги кўриниб турар эди. – Пьер ҳам бу кайғу билан ўзини еб кўйган эмиш.

– Ҳар қалай, Пьерга айтинг, клубга келсин, зиёфатда ўйин-кулги билан кўнгли ёзилади.

Эртаси, 3 мартда, кундузи соат иккида, 250 кишидан иборат Инглиз клуби аъзолари ва 50 кишидан иборат меҳмонлар Австрия юришининг қаҳрамони, кадрли меҳмон князь Багратионнинг зиёфатга келишига мунтазир эди. Аустерлиц жанги тўғрисида хабар келган дастлабки кунларда бутун Москва гаранг бўлиб қолган эди. Ўша вақтларда руслар ғалабага шунчалик ўрганиб қолган эдики, мағлубият тўғрисида хабар келганда баъзилар ишонмади, баъзилар эса бундай ғайритабиий ҳодисага фавқулудда бирон нарса сабаб бўлгандир деб ўйлади. Инглиз клубига йиғиладиган ҳамма нарсадан хабардор обрўли барча оксуяқлар жанг майдонидан хабарлар келиб турган декабрь ойида, худди ҳаммалари тил бириктиргандай, на уруш тўғрисида ва на охири жанг ҳақида оғиз очишмас эди. Бўладиган гап-сўзларни йўллайдиган граф Ростопчин, князь Юрий Владимирович Долгоруков, Валуев, граф Марков, князь Вяземскийга ўхшаган одамлар клубга келмасдан, ўзлари йиғилишиб хусусий суҳбатлар қуришар эди, бошқалардан эшитиб гапирадиган москваликлар (Илья Андреич Ростов ҳам шулар жумласидан эди) бир неча вақт уруш тўғрисида бирон фикр айтишдан ожиз ва раҳбарсиз бўлиб қолди. Москваликлар қандайдир кўнгилсиз бир иш бўлаётганини, бу совуқ хабарларни муҳокама қилиш қийин эканлигини ва шунинг учун ҳам яхшиси

жимгина ўтириш маъкуллигини сезишар эди. Бирок бир-мунча вақтдан кейин, кенгаш бўлмасидан чиққан суд маслаҳатчиларидек, клубда маълум бир фикр айтадиган кузирлар ҳам пайдо бўлишди ва ҳамма аниқ-равшан гапирадиган бўлди. Фавкулудда, кўз кўрмаган ва кулок эшитмаган, имконият хорижида бўлган воқеа – рус аскарларининг мағлуб бўлганлиги сабаблари топилиб, ҳамма нарса равшан бўлди, бутун Москва шу тўғридагина гапира бошлади. Бу мағлубиятга сабаб: австрияликларнинг хиёнат қилганлиги, кўшинларнинг озик-овқати ёмон бўлганлиги, поляк Пржебишевский ва француз Ланжеронинг хиёнати, Кутузовнинг кобилиятсизлиги ҳамда ярамас ва анчайин одамларга ишонган подшоҳнинг ёшлиги ва тажрибасизлиги (бу гапни секин айтишар) эди. Лекин кўшинлар, рус кўшинлари мисли кўрилмаган жасорат ва мўъжизалар кўрсатди, дейишар эди. Аскарлар, офицерлар ва генераллар қаҳрамон эди. Лекин Шенграбен жанги ва Аустерлицдан чекиниш билан донг чиқарган Багратион қаҳрамонларнинг қаҳрамони эди (у Аустерлицда бир ўзи колоннасини бузмасдан олиб чиққан ва ўзидан икки ҳисса ортиқ кучга эга бўлган душман билан уни бўйи олишган). Москваликлар уни қаҳрамон деб кўтаришларига унинг Москвада катталардан ошнаси бўлмаганлиги ва москваликлар учун бегона одам эканлиги ҳам сабаб бўлган эди. Уни жанговар, тўпори, катталардан ошнаси бўлмаган ва ҳийла-найрангни билмайдиган, Суворовнинг Италияга қилган юришида қатнашган рус аскари сифатида ҳурмат қилишар эди. Бундан ташқари унга бўлган бу иззат-ҳурмат Кутузовни хушламасликларини, ёқтирмасликларини яхшироқ кўрсатар эди.

Багратион бўлмаганда ҳам уни ўйлаб чиқариш керак эди, – деди ҳазилкаш Шиншин Вольтернинг сўзини ҳажв қилиб. Кутузов хусусида ҳеч ким оғиз очмас, баъзилар уни сарой мегажини ва қари фосиқ деб секин сўқиб кўйишар эди.

Бутун Москва бизнинг мағлубиятимиз ҳақида бурунги галабаларимизни эслаб ўзига тасалли берган князь Долгоруковнинг «урушаверсанг ўрганиб қоласан» деган сўзларини тақрорлар, Растопчиннинг француз аскарларини жангга йўл-

лаш учун уларни дабадали сўзлар билан руҳлантириш, немисларни эса мантикий равишда фикр юргизиб, олға боришдан кўра орқага қочиш хавфлироқ эканлигига ишонтириш керак, лекин рус аскарларини фақат тутиб туриш, уларга «секинрок» дейиш кифоя, деган гапларини қайтарар эди. Ҳар томондан бизнинг аскар ва офицерларимизнинг Аустерлиц жангида кўрсатган айрим мардлик намуналари ҳақида янгидан янги хабарлар тарқалмоқда эди. Бири байроқни қутқариб қолган, бири бешта французни ўлдирган, бири ўзи яққа бешта замбаракни ўқлаб бериб турган. Берг тўғрисида ҳам гапирардилар, уни билмаган одамлар «у, ўнг қўли ярадор бўлганда, қилични чап қўлига олиб олға борибди» дейишарди. Болконский тўғрисида ҳеч ким гапирмас, уни яқиндан биладиган одамларгина ҳомиладор хотини ва қариб, табиати ғалати бўлиб қолган отасини доғ-ҳасратда қолдириб ёш ўлиб кетганлиги ҳақида афсус қилишар эди.

III

3-мартда Инглиз клубининг ҳамма бўлмалари ғовурга тўлди, мундир, фрак, баъзи бирлари упа сепилган парик¹ билан кафтан кийган клуб аъзолари ва меҳмонлар худди баҳорда тўзиган асаларидай нари-бери юришар, ўтиришар, тикка туришар, тўпланишар, тарқалишар эди. Ҳар бир эшик олдида упа сепилган парик, пайпок, бошмоқ ва хизматкорларга хос либос кийган лакейлар, меҳмонлар ва клуб аъзоларининг ҳар бир ҳаракатларига зеҳн солиб, хизматга ҳозир бўлиб туришар эди. Бу ерда тўпланганларнинг кўпчилиги юзлари кенг ва пурвиқор бармоқлари йўғон-йўғон, ҳаракатлари ва товушлари кескин кекса муҳтарам зотлар эди. Бу тоифа меҳмонлар ва клуб аъзолари маълум ва одатдаги жойларда ўтиришар, маълум ва одатдаги даврага қўшилишар эди. Бу ерда ҳозир бўлган одамларнинг оз қисми тасодифий кишилар бўлиб, бу тасодифий кишиларнинг кўпи ёшлар, булар орасида Денисов, Ростов ва Семёнов полкида яна офицерлик унвонини олган Долохов ҳам бор эди. Ёш-

¹ **Парик** (французча: раггисса) – тутам-тутам сочлардан шакли ва рангини киши сочига ўхшатиб, бирор матога ёпиштириб тайёрланган ясама соч.

ларнинг, айниқса, ҳарбий хизматдаги ёшларнинг юзида қарияларни назарга илмай ҳурмат қилиш, қарияларга «биз сизларни иззат ва ҳурмат қилишга тайёрмиз, лекин, ҳар қалай, эсларингдан чиқармангларки, келажак бизники», деган гурур ифодаси ётар эди.

Клубнинг эски аъзоси бўлмиш Несвицкий ҳам шу ерда эди. Хотинининг амри билан соч кўйиб, кўзойнак тақмайдиган бўлган ва жуда яхши кийинган, лекин жуда маъносиз кўринган Пьер залларда айланиб юрар эди. Пьернинг молдунёси олдида бош эккан одамлар ҳар қаердагидек бу ерда ҳам унинг атрофини ўраб олишар, Пьер ўзига одат бўлиб қолган ҳукмдорлик ва паришонҳол менсимаслик билан уларга муомала қилар эди.

У ёш жиҳатидан ёшлар қаторида ўтириши керак бўлса ҳам, мол-дунёси ва обрўли одамлардан ёр-ошналари бўлганлиги сабабли қариялар, муҳтарам зотлар даврасига кирар ва шунинг учун даврама-давра юрар эди. Энг муҳтарам қариялар ҳамма давраларга марказ бўлган бир давра ташкил қилишдики, машҳур одамларнинг сўзларини эшитмок учун ҳатто нотаниш кишилар ҳам одоб билан бу даврага яқинлашди. Граф Ростопчин, Валуев ва Нарискинлар атрофида катта-катта давралар ташкил топди. Ростопчин русларнинг қочиб бораётган австрияликлар томонидан қандай босиб мажақлангани, улар найза ёрдами билан қочоқлар орасидан ўзларига йўл очганлари тўғрисида сўзлади.

Валуев Москва аҳолисининг Аустерлиц тўғрисидаги фикрини билиш учун Петербургдан Уваровни юборишгани ҳақида яширикча гапирди.

Учинчи даврада Нарискин Австрия генералларининг бетамизликларига жавобан Суворов хўроз бўлиб қичқирган Австрия ҳарбий кенгашининг мажлиси тўғрисида гапирар эди. Шу ерда турган Шиншин тегишиб, Кутузов, афтидан, Суворовдан хўроз бўлиб қичқиришдек осонгина санъатни ҳам ўргана олмабди демоқчи бўлган эди, бироқ қариялар унга хўмрайишиб, бу ерда, бугун Кутузов ҳақида бундок дейиш одобдан эмас, деган ишорани қилишди.

Граф Илья Андреич Ростов оёғида юмшоққина этик

шошиб-пишиб ошхонадан меҳмонхонага чиқар, катта-кичик ҳамма (буларнинг ҳаммасини билар эди) билан бир хилда саломлашар, ҳар замон ўзининг хушқомат, азамат ўғлини қидириб у ёқ бу ёққа қарар, уни кўрганида хурсанд бўлиб унга кўз қисар эди. Ёш Ростов яқин орадагина танишган ва жонажон дўст бўлиб қолган ўртоғи Долохов билан дераза ёнида турар эди. Кекса граф буларнинг олдига келиб Долохов билан сўрашди.

Бизникига марҳамат қил, бизнинг азамат билан танишсан... Урушда бирга қаҳрамонлик кўрсатгансизлар... Эҳ! Василий Игнатъич-ку... салом, чол, – деди у олдидан ўтиб бораётган мўйсафидга, лекин ҳали ҳол-аҳвол сўраб улгурмаган эдики, бирдан ҳамма туриб қолди ва ранги ўчиб чопиб келган лакей: «Ташриф буюрдилар!» деб хабар берди.

Кўнғирок товуши эшитилди, клуб оқсоқоллари югуриб чиқишди: уйларда ўтирган меҳмонлар худди эланган бутдойнинг чоридай бир жойга тўпланишди ва катта меҳмонхонада, залнинг эшиги олдига туриб қолишди.

Олдинги эшикда бошланг, киличсиз Багратион намоён бўлди, у клубнинг расм-одатига кўра, шляпаси билан киличини швейцарда қолдирган эди. У Ростов Аустерлиц жанги арафасида кечаси кўрганидек барра телпак кийиб, елкасидан тўкима тасма ўтказган эмас, балки ихчамгина янги мундир кийиб, Россия ва чет эл орденлари, чап кўкрагига Георгий юлдузи тақиб олган эди. У сочи билан бакенбардини ҳозиргина, бу ерга келиш олдидан олдирган бўлса керак, афти-ангори хунуқрок кўринар эди. Унинг чехрасидаги сипоҳлик ва мардлик ифодасига кўшилиб, юзида кулгили бир ифода ҳосил қилган нечукдир маъсумона шодлик аломати бор эди. У билан бирга келган Беклешов ва Феодор Петрович Уваровлар, унинг асосий меҳмон сифатида олдин ўтишини истаб, эшик олдига тўхташди. Багратион буларнинг кўрсатган ҳурматларидан андак шошиб қолди: эшик олдига тўхтаб қолишди, ниҳоят, Багратион, ҳар қалай, олдинга ўтди. У иккала қўлини қаерга қўйишини

билмай, қабулхонанинг паркет¹ полидан тортиниб ва зўрга юриб борар, чунки унинг учун бундан кўра Шенграбенда Курск полки олдида юрганидек, ўк ёмғири остида, ўнқир-чўнқир жойда юриш кулайроқ эди. Клуб оқсоқоллари уни биринчи эшик олдида қарши олиб, ҳурматли меҳмоннинг ташриф буюрганидан мамнун эканликларини бир-икки оғиз сўз билан арз этиб, унинг жавобини кутмасдан, худди у энди ўз ихтиёрларида бўлгандай, уни қуршаб меҳмонхонага томон олиб кетишди. Меҳмонхона эшиги олдида тўпланган клуб аъзолари ва меҳмонлар орасидан ўтишнинг сира иложи йўқ: булар тикилишиб, худди нодир бир жониворни томоша қилгани интилгандай, бир-бирларини итаришиб, елкаларидан ошиб Багратионга қарашар эди. Бошқалардан кўра эпчилроқ бўлган граф Илья Андреич кулиб: «Йўл беринглар, кадронлар, йўл беринглар, йўл беринглар» дея-дея халойикни итариб-туртиб, меҳмонларни меҳмонхонага олиб кирди ва ўрта диванга ўтказди. Клубнинг энг мўътабар аъзолари бўлмиш казо-казолар уларни ўраб олишди. Граф Илья Андреич яна халойикни ёриб ўтиб меҳмонхонадан чиқди ва ҳаял ўтмай, бошқа бир оқсоқол билан бирликда каттакон бир кумуш лаган келтириб князь Багратионга тутди. Бу лаганда қахрамоннинг шарафига ёзилиб босилган шеърлар бор эди. Багратион лаганни кўриб чўчиб кетди ва нима қилишини билмай, орқасига қаради. Бироқ ҳамма унинг рад қилмаслигини талаб қилгандай қараб турар эди. Багратион ўзини буларнинг ҳукмронлиги остида сезиб, лаганни икки қўллаб олди, лаганни тутиб турган графга, бу нима қилганинг дегандай жаҳл билан қаради. Кимдир хизмат қилган бўлиб, унинг қўлидан лаганни олди (йўқса кечгача ҳам тутиб турадиган ва дастурхонга ҳам шу билан борадигандай кўринар эди) ва ичидаги шеърга унинг диққатини жалб қилди. Багратион худди «хўп, ўқийман» дегандай бўлди ва чарчаган кўзларини қозоғга тикиб жиддий қиёфада, диққат билан ўқишга киришди. Шеърни ёзган кишининг ўзи олиб ўқий бошлади. Князь Багратион бошини эгиб қулоқ солар эди.

¹ Паркет (*французча*: parquet) – турар жой ва жамоат бинолари полларига қоплаш учун мўлжалланган юпка тахтача ёки шундай тахтачалардан қилинган пол.

*Александр замонин шонига қўш шон,
Титни доим тахтида асра, бахт айла иқбол,
Ёвқур¹ лашкарбоши бўл, бўлгил оққўнғил инсон
Юрт аро Рифей янглиг, жанг аро Цесарь мисол.
Ҳаттоки бахти чопган ул Наполеон,
Ўзи кўрди неларга қодир бу Багратион,
Ортиқ рус Алкидларин уринтирмоғи маҳол...*

Бирок у шеърни ўқиб тамом қилмасдан овози баланд баковул: «Овқат тайёр!» – деди. Эшик очилди, ошхонадан полякча ашула янграб эшитилди: «Ғалаба наъраси янгра, кувон баходир рус», граф Илья Андреич ҳамон шеър ўқимокда бўлган шоирга хўмрайиб каради ва Багратионга, марҳамат, дегандай таъзим қилди. Ҳамма шеърдан кўра овқат муҳимроқ эканини билиб, ўрнидан турди ва яна Багратион ҳаммадан олдинда ошхонага қараб кетди. Багратионни биринчи ўринга, подшо билан адаш бўлган икки Александр – Нарискин билан Беклешовнинг ўртасига атайин ўтказишди: уч юз киши ошхонада ҳар қайсиси ўз мансаби ва мартабасига қараб, мартабаси улуғроқлари, худди сув табиий равишда пастқамликка кўпроқ оққанидек, шарафига зиёфат берилаётган азиз меҳмонга яқинроқ ўтиришди.

Зиёфат бошланиши олдида граф Илья Андреич ўғлини князга таништирди. Багратион уни таниб, бугун куни бўйи гапирган гапларидек бир-икки огиз қовушмаган, келишмаган сўз айтди. Граф Илья Андреич ўғли билан Багратион гаплашаётган вақтда хурсанд бўлиб ифтихор билан ҳаммага назар ташлади.

Николай Ростов ва Денисов янги танишлари Долохов билан бир жойда, столнинг ўрта ерида ўтиришди. Буларнинг рўпарасида, князь Несвицкийнинг ёнида Пьер ўтирди.

Граф Илья Андреич бошқа оксоколлар билан бирга Багратионнинг рўпарасида ўтираркан, москваликларнинг меҳмондўстлигини ўзида мужассам қилиб, князга, олинг-олинг, дер эди.

Графнинг меҳнатлари зое кетмади. Унинг гўштли ва гўштсиз овқатлари жуда яхши чиқди, лекин шундоқ бўлса

¹ Ёвқур – ҳеч нарсадан кўркмайдиған; жасур, ботир, мард.

хам, то меҳмондорчилик тамом бўлгунча у хотиржам ўтиролмади. У буфетчига кўз қисар, лакейларга шивирлаб амр-фармон берар ва ўзига маълум ҳар бир овқатни келтиришини ҳаяжон билан кутар эди. Ҳаммаси жойида эди. Иккинчи овқатда, баҳайбат стерлядни (балиқ) келтириб қўйгандан сўнг (буни кўрганида Илья Андреич хурсанд бўлганидан ва шошиб қолганидан қип-қизариб кетди) лакейлар шампан виноларини пақиллатиб очиб қуя бошлашди. Ҳаммага манзур бўлган балиқдан сўнг, граф Илья Андреич бошқа оксоқоллар билан бир кўз уриштириб олди. «Қадах кўтаришлар кўп бўлади, бошлаш керак» деб шивирлади-да, қўлига қадахни олиб ўрнидан турди. Ҳамма унинг огзига қараб жим қолди.

Шаҳаншоҳимизнинг саломатликлари учун! – деб кичкирди ва шу онда хурсандлик ва завқдан унинг эзгу кўзларига ёш келди. Шу пайт «Ғалаба наъраси янгра» машқи чалинди. Ҳамма ўрнидан туриб, «ура!» деб кичкирди. Багратион ҳам Шенграбен жанг майдонида кичкирганидек, «ура!» деб кичкирди. Ёш Ростовнинг қувнок овози уч юз кишининг овози ичидан алоҳида эшитилиб турар эди. У йигламсираган овоз билан «Шаҳаншоҳнинг соғликлари учун, ура!» деб кичкирди ва қадахни бир кўтаришда ичиб ерга ташлади. Бошқа кўп кишилар ҳам шундай қилишди. «Ура-ура» узоқ давом этди. «Ура» овозлари тингандан сўнг лакейлар қадахларнинг синигини йиғиб олишди-да, ҳамма ўзининг шовкин-сурон кўтарганига қулиб, ўзаро гаплашиб ўтиришди. Граф Илья Андреич яна ўрнидан турди, олдида, товоқча ёнида турган хатчага кўз ташлади ва сўнгги кампаниямизнинг қаҳрамони князь Пётр Иванович Багратион шарафига қадах кўтарди ва унинг кўк кўзларига яна ёш келди. Уч юз овоз тагин «ура!» деб кичкирди ва мусиқа ўрнида хонандалар Павел Иванович Кутузов ёзган кантатани¹ баравар кўтаришди.

*Русларнинг йўлида писандмас говлар,
Жасорат келтиргай шарафлар-шонлар,*

¹ **Кантата** (итальянча: cantata < лотинча: cantare — куйламоқ) – хор, яккахонлар (солистлар) ва оркестр учун ёзилган тантанали мусиқа асари.

*Хасдек пойимизда хор бўлур ёвлар,
Чунки бор бизларда Багратионлар. в.х.*

Хонанда кантатани тамом қилгандан кейин яна янгидан янги қадахлар кўтарилди ва ҳар бир қадах кўтаришда граф Илья Андреичнинг кўпроқ ўпкаси тўлар, ҳар қадах кўтаришда яна кўпроқ қадах синдирилар, каттиқроқ кичкиришар эди. Беклешов, Наришкин, Уваров, Долгоруков, Апраксин, Валуевларнинг соғлиги учун, оксоқолларнинг соғлиги учун, зиёфат берганнинг соғлиги учун, ҳамма клуб аъзоларининг соғлиги учун, клубнинг барча меҳмонлари соғлиги учун ичилди, ниҳоят, бу зиёфатни ташкил қилган граф Илья Андревичнинг соғлиги учун яна алоҳида қадах кўтарилди. Шунда граф чўнтагидан рўмолчасини олиб юзини беркитдию, йиглаб юборди.

IV

Пьер Долохов билан Николай Ростовнинг қаршисида ўтирар эди. У ююкқандай кўп ер, одатдагича кўп ичар эди. Бироқ уни унча яхши билмаган кишилар, бугун унда нечукдир катта бир ўзгариш бўлганини кўришди. У бутун зиёфат давомида оғиз очмади, кўзини қисиб ва афтини буриштириб атрофга назар ташлар ёки паришонҳол қиёфада, бир нуктага кўз тикиб, бармоғи билан беихтиёр қаншарини ишқар эди. У маъюс ва шумшайган эди. У худди атрофида бўлаётган ишларни кўрмаётган ва гапларни эшитмаётсандай, нечукдир оғир ва ҳал бўлмаган бир нарса тўғрисида ўйлаётгандай кўринар эди.

Бу ҳал бўлмаган ва уни қийнаётган масала, Москвада княжнанинг «Долохов хотинингга яқин муносабатда», деган мазмунда қилган кинояси ва бугун эрталаб олган имзосиз хати эди. Бу хатда, имзосиз хатларга хос хунук ҳазил йўсинида, кўзойнак билан яхши кўрмайсан, хотининг билан Долохов ўртасидаги муносабатни фақат сен билмайсан, холос, дейилган эди. Пьер княжнанинг киноясига ҳам, бу хатда ёзилган гапларга ҳам қатъиян ишонмаса-да, бироқ рўпарасида ўтирган Долоховга қараши унинг учун ниҳоятда

оғир эди. Хар сафар Долоховнинг чиройли ва беибо кўзларига бехосдан кўзи тушар экан, Пьер юраги орзикиб, дарров юзини ўтирар эди. У хотинининг бутун ўтмишини ва унинг Долохов билан бўлган муносабатини беихтиёр эслаб, бу имзосиз хатда ёзилган гапларнинг ҳақиқат бўлиши мумкин, агарда бу гаплар бошқа хотин тўғрисида бўлган тақдирда ўзи ишонганлигига кўзи етиб турар эди. Пьер беихтиёр, жангдан сўнг яна офицерлик унвони қайтиб берилгандан кейин Долохов Петербургга қайтиб, уникига келганини эслади. Долохов бир вақтлар фиск-фужурда Пьернинг ҳамнишин дўсти бўлганидан фойдаланиб, тўғри унинг уйига келувди, Пьер эса унга жой ва қарзга пул берган эди. Пьер Долохов уларнинг уйида турганига Элен ўз норозилигини табассум билан билдирганини, Долохов унинг хотинининг ҳусн-жамолини ҳеч ибод қилмай мақтаганини ва Москвага келгунларича булардан ажрамаганини хотирлади.

«Тўғри, Долохов жуда чиройли йигит, – дер эди Пьер ичида, – мен уни биламан. У мени бадном ва калака қилишга жуда орзуманд, чунки мен уни деб у ёк бу ёкка югурганман, уни рўёбга чиқарганман, ёрдам берганман-да. Агар шу ҳақиқат бўлса, бу қилмиши унинг хиёнатига ўз наздида қандай маъно беришини биламан, тушунаман. Ҳа, агар шу гап рост бўлса, лекин мен бунга ишонмайман, ишонишга ҳақким ҳам йўқ, ишонолмайман». У Долоховнинг шафқатсиз бўлган пайтларидаги, чунончи, миршабни айикнинг орқасига боғлаб, ариққа ташлаган, ёки ҳеч сабабсиз бировни дуэлга чақирганда ёки аравакашнинг отини тўппонча билан отиб ўлдирган вақтларидаги юз ифодасини эслади. Долохов унга қараган пайтларда кўпинча юзида шундай ифода бўлар эди. «Ҳа, бу безори одам, – дер эди Пьер ичида, – одам ўлдириш унинг учун ҳеч нарса эмас, мендан ҳамма кўрқади деб ўйласа керак, эҳтимол, шундан лаззат ҳам топса. Мени ҳам кўрқади деб ўйласа керак. Ҳақиқатан ҳам, мен ундан кўрқаман». Пьер шуларни ўйлар экан, яна юраги аллақандай бўлиб орзикиб кетди. Долохов, Денисов ва Ростовлар унинг қаршисида ўтиришар, ҳаммаси ҳам жуда хурсанддай кўринар эди. Ростов ўзининг бири ботир гусар, иккинчиси маш-

хур безори ва санки¹ бўлмиш ўртоқлари билан хушчақчақ гаплашиб ўтирар ва бугунги зиёфатда паришонхотир ва ўйчанлиги ҳамда йўгон гавдаси билан ҳаммани хайратда колдириб ўтирган Пьерга ҳар замон қараб қўяр эди. Ростов Пьерга ёмон назар билан қарарди, биринчидан: бу гусар йигитга Пьер жўн бир бой, чиройли хотиннинг эри, умуман хотинчалиш бир одам кўринган бўлса, иккинчидан, Пьер паришонхотирлиги ва ўз ўй-хаёли билан кайфияти бир тарзи бўлгани учун Ростовни танимай, унинг саломига алик олмаган эди. Ҳамма подшоҳнинг саломатлигига қадах кўтарганда, Пьер ўй-хаёл билан бўлиб, ўрндан турмади ва қадахни олмади.

Ростов ҳаяжон ва ғазаб билан унга қараркан:

– Ҳой! Эшитмаётибсизми, шаҳаншоҳимиз саломатликларига кўтараяпмиз! – деб бақирди. Пьер уф тортиб, итоат-корона ўрндан турди, қадахини кўтарди ва ҳамма ўтиргандан кейин Ростовга қараб мулойим табассум билан:

– Мен сизни танимабман, – деди. Бироқ Ростов ура-ура билан банд бўлгани учун унга эътибор қилмади.

– Ҳа, ошначиликни бас қилдингми, – деди Долохов Ростовга.

– Кўй шу аҳмоқни, – деди Ростов.

– Гўзал хонимларнинг эрларига хушомад қилиш керак, – деди Денисов.

Пьер булар нима деяётганликларини эшитмаса ҳам, ўзи тўғрисида гапираётганликларини билиб турар эди. У кизариб юзини тесқари ўгирди.

– Энди гўзал хонимларнинг саломатликлари учун ичайлик, – деди Долохов ва жиддий қиёфада бўлса ҳам, лекин хиёл табассум қилиб Пьерга қараб:

– Гўзал хонимлар ва уларнинг жазманлари саломатлигига, Петруша, – деди.

Пьер Долоховга қарамасдан ва унинг сўзига жавоб ҳам бермасдан ерга қараб қадахини ичди. Кутузов кантатасини улашиб юрган лакей азиз меҳмонлар қаторида Пьернинг ҳам олдига бир варақ қоғоз қўйди. У қоғозни олмоқчи бўлган

¹ Санки – санги, сандироклаб бекор юрадиган; бекорчи, саёк, дайди.

эди, бироқ Долохов энгашиб унинг қўлидан тортиб олди-ю, ўқий бошлади. Пьер газаб билан Долоховга каради, бутун зиёфат давомида унинг юрагини ғаш қилаётган алланечук хунук ва дахшатли нарса юзага чиқди. У йўғон гавдасини стол устида энгаштириб: – Қўйинг жойига! – деб қичқирди.

Бу қичқирикни эшитиб ва кимга қичқирилаётганини кўриб Несвицкий билан унинг ўнг томонида ўтирган киши чўчиб кетди ва шошиб Безуховга мурожаат қилишди.

– Бас, бас, сизга нима бўлди? – деб шивирлади.

Долохов шўх, қувнок ва беибо кўзлари билан, худди «Мана бу менга маъкул» дегандай табассум қилиб, Пьерга каради.

– Қўймайман, – деди Долохов баралла.

Ранги оқариб, лаблари пирпираб учаётган Пьер коғозни унинг қўлидан юлқиб олди.

– Сиз... сиз аблах!.. Мен сизни дуэлга чақираман, – деди Пьер ва курсини суриб ўрнидан турди. Пьер шу ишни қилган ва шу сўзни айтган пайтида шу кеча-ю кундуз ўзини қийнаётган масала – хотинининг гуноҳкорлиги мутлақо тўғри эканлигини сизди. Шу дамда хотини кўзига беҳад ёмон кўринди ва у билан узил-кесил ажралгандай эди, Дени-совнинг шунча бу ишга аралашма дейишига қарамасдан Ростов Долоховга секундант¹ бўлишга кўнди ва зиёфатдан кейин Безуховнинг секундантни бўлган Несвицкий билан дуэлнинг шарт-шароити тўғрисида маслаҳат қилишди. Пьер уйига кетди, Ростов, Долохов ва Денисовлар эса ярим кеча-гача клубда лўлилар ва ҳофизларнинг ашулаларини эшитиб ўтиришди.

Долохов клубнинг зинасида Ростов билан хайрлашар экан: – Эртагача хайр, Сокольникида кўришамиз, – деди.

– Тетикмисан? – деб сўради Ростов.

Долохов тўхтади.

– Шошма, мен сенга дуэлнинг бутун сирини икки оғиз гап билан айтиб берай. Агар сен дуэль олдидан васиятнома

¹ Секундант (лотинча: sekundans, secundantis – ёрдам, кўмак берувчи) – дуэль қатнашчиларидан ҳар бир рақибнинг дуэль шартлари ҳақида музокара олиб борувчи ва уларнинг бажарилишини кузатиб турувчи ишончли киши.

ва ота-онангга юракни эзадиган хатлар ёзадиган ва ўлишим мумкин деб ўйлайдиган бўлсанг, аҳмоксан ва ўлдим деявер: сен дуэлга уни ўлдираман, мумкин қадар тезроқ ва, албатта, ўлдираман деган ният билан борсанг, ишинг ўнгидан келади. Ҳамшаҳримиз костромалик айиқ овчиси: «Айиқдан-ку кўрқасан киши, лекин айиқни кўрдингми, кўрқувдан асар қолмайди, ишқилиб, қочиб кетмасин деб қоласан», – дер эди. Мен ҳам мана шундай дейман. А эртагача хайр, азизим!..

Эртасига эрталаб, соат саккизда Пьер секунданти Несвицкий билан Сокольникови ўрмонига келганида Долохов, Денисов ва Ростовлар аллақачон келиб ўтиришган экан. Пьер, худди ҳозир бўладиган ишга сира алоқаси бўлмаган, аллақандай бир мулоҳаза билан банд бўлган кишига ўхшар эди. Кечаси ухламаган бўлса керак, озиб қолган юзи саргайиб кетган эди. У атрофга паришонҳол назар ташлади-ю, худди офтобдан кўзи қамашгандай, афтини буриштирди. Унинг бутун фикр-у ёди икки мулоҳаза билан банд эди: уйқусиз ўтказилган кечадан кейин хотинининг гуноҳкор-лигига заррача шубҳаси қолмаганлиги-ю, ўзи учун бегона бўлган бир одамнинг номусини сақлашга ҳеч қандай эҳтиё-жи бўлмаган Долоховнинг беғуноҳ эканлиги. «Унинг ўрнида бўлсам, эҳтимол, мен ҳам шундай қилар эдим, – деди ичида Пьер, – балки, албатта, шундай қилар эдим; бу дуэль, бу одам ўлдиришнинг нима кераги бор? Ё мен уни ўлдираман ёки унинг ўқи бошимгами, тирсагимгами, тиззамгами тега-ди. Бу ердан кетиш, қочиш, бирон жойга кўмилиб ётиш керак», деган фикрлар унинг бошига келар эди. Бироқ боши-га шундай фикрлар келган пайтда, у кўрган кишини эҳтиром қилишга мажбур этадиган жуда осойишта ва паришонҳол бир киёфада: «Қани, бўлдимиз?», – деб сўради.

Ҳамма нарса тахт бўлиб, чегарани белгилаш учун қорга қилич санчилиб, тўппончалар ўқлангандан кейин Несвицкий Пьернинг олдига келди.

– Агар мен шу пайтда, шу жуда муҳим пайтда сизга бир ҳақиқатни айтмасам, граф, – деди гамгин товуш билан, – ўз вазифамни адо этмаган ва мени секундант қилиб кўрсатган ишонч ва иззат-ҳурматингизга муносиб иш тутмаган бўлар

эдим. Менимча, дуэль қилишга етарли асос йўқ ва шу иш учун кон тўқишга арзимади... Айб сиздан ўтувди, ўзингиз тезлик қилувдингиз...

– Ҳа, жуда хунук иш бўлди... – деди Пьер.

– Ижозат беринг бўлмаса, сизнинг пушаймон бўлганингизни уларга етказай, аминманки, душманларимиз ҳам сизнинг узрингизни қабул этишади, – деди Несвицкий (дуэль қатнашчилари ва умуман шунга ўхшаш дуэллада иштирок қиладиган бошқа кишилар сингари Несвицкий ҳам бу ишнинг оқибати, дарҳақиқат, дуэлга бориб етишига ишонмас эди).

– Ўзингиз биласизки, граф, ишни хароб қилгандан кўра, хатони эътироф қилиш олижаноблироқдир. Ҳеч ким ҳеч кимга озор бергани йўқ. Ижозат беринг, мен гаплашай...

– Йўқ, нимани гаплашасиз! – деди Пьер, – барибир... қани, бўлдимиз? – деди у яна. – Қаерда туриб қаёққа отишимни айтиб берсангиз бас, – деди гайритабиий бир жилмайиб. У тўппончани олди-да, шу чоғгача қўлига тўппонча ушламагани учун қандай отиш кераклигини сўрай бошлади. – Ҳа, бундок эди денг, билар эдим-ку эсимдан чиқибди, – деди умрида қўлига тўппонча ушламаганини яширишга тиришиб.

Долохов ҳам уларни яраштиришга уриниб кўрган Денисовга:

– Йўқ, ҳеч қандай узр-пузури йўқ! – деди-да, белги-ланган жойга келди.

Дуэль чана турган катта йўлдан саксон қадам нарида, кун исиб, қори эрий бошлаган кичикроқ қарағай ўрмоннинг яланглигида бўлиши керак эди. Душманлар ялангликнинг икки четидан бир-биридан қирқ қадамча узоқда ТУРаР эди.

Секунданлар салмоқли қадам ташлаб ўзлари турган жойдан Несвицкий билан Денисовнинг қиличлари санчиб қўйилган жойгача эриб турган қордан йўл очиб боришди. Қиличлар бир-биридан ўн қадам узоққа, қорга санчилган бўлиб, чегарани белгилаб турар эди. Ҳаво ҳамон илиқ ва туман, қирқ қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Ҳамма нарса тайёр бўлса ҳамки, дуэлни уч дақиқача бошламай турдилар. Ҳеч ким чурк этмас эди.

– Қани, бошлайлик бўлмаса! – деди Долохов.

– Майли, – деди Пьер ҳамон кулимсираб.

Ҳаммани даҳшат босди. Ҳазил-ҳазил билан бошлана қолган бу ишнинг олдини олиш энди сира мумкин эмаслиги, бу иш кишиларнинг ихтиёридан ташқари ўз йўлича кетаётганлиги ва ниҳоятига етиши кераклиги маълум бўлиб турар эди. Денисов ҳаммадан олдин чегарага келиб:

– Модомики душманлар ярашишдан бош тортдилар, энди бошласак ҳам бўлар: тўппончаларни олиб, уч деб буйруқ берилгандан кейин ҳар ким ўз жойига бориб турсин, – деди.

– Бир... Икки! Уч! – деб қичқирди Денисов ва ўзи четга чиқиб турди. Икки рақиб секундантлари очган йўлдан туман ичида тобора бир-бирини яққолроқ кўриб, яқинлаша бошладди. Чегарага етгандан кейин ким истаса ўқ узиши мумкин эди. Долохов тўппончасини кўтармасдан, рақибга чакнаб турган шўх кўк кўзларини тикиб, аста-секин қадам ташлаб бормоқда эди. Унинг лаби, одатдагича, кулимсираб турганга ўхшар эди.

Уч деб буйруқ берилгандан кейин Пьер очилган йўлдан четга, босилмаган қорга чиқиб, тез-тез қадам ташлаб олға борди. У мабодо шу тўппонча билан ўзимни отиб қўймайин, деб кўркиб кетган эди, шекилли, тўппонча тутган ўнг қўлини олдинга чўзди. У чап қўли билан ўнг қўлини сал тутгиси келар, лекин қоидага мувофиқ бундай қилиш мумкин эмаслигини билгани учун чап қўлини орқага қилишга зўр берар эди. Олти дадамча юрганидан кейин йўлкадан дорга чиқиб қолиб, оёқ остига қаради, кейин яна ялт этиб Долоховга боқди-ю, ўргатганларича тепкини босиб ўқ узди. Тўппончадан бунчалик қаттиқ овоз чиқишини кутмаган Пьер чўчиб тушди ва бу қилган иши ўзига таъсир қилди-да, илжайиб тўхтади. Туман билан қўшилиб қуюқлашиб кетган тутунда у бир лаҳза ҳеч нарсани кўролмади: бироқ у кутган ўқ овози чикмади. Фақат Долоховнинг шошқин қадам товушигина эшитилди ва тутун бироз тарқалгандан кейин унинг гавдаси кўринди. У бир қўли билан чап бикинини ушлаб, иккинчи

кўлида тўппончани осилтириб турар эди. Унинг ранги-кути ўчган эди. Ростов чопиб унинг олдига келди-ю, бир нима деди:

– Йў... йўк... – деди Долохов тишини-тишига кўйиб, – йўк, иш тамом бўлгани йўк, отаман, – у қилич санчилган жойгача аранг юриб борди-ю, қорга йиқилди. Унинг чап кўли қонга беланган эди, у қонни кийимига артди-ю, шу кўлига суянди. Ранги бўзарган, афти буришган ва юзи титрар эди.

– Марха... марҳамат, – деди Долохов аранг. Пьер ўзини йигидан зўрга тутиб Долохов томонга қараб чопди ва чега-радан ўтди деганда Долохов: – жойингизга боринг! – деб кичкирди! – Пьер унинг нима демокчи эканини тушуниб, ерга санчиб кўйилган диличи олдида тўхтади. Буларнинг ораси ўн дадамгина эди. Долохов бошини ерга қўйиб, жон-жаҳди билан дорни тишлади, сўнгра яна бошини кўтариб ўзини ўнглади, ўрнашиброк ўтириш учун оёғини йиғди. У совук қорни шимиб ютар эди, лаблари пирпираб учаётган бўлса ҳам, ҳамон табассум килар, зўр берганидан кўзлари ёнар эди. У тўппончани ўқталиб Пьерни нишонга ола бошлади.

– Ёнбош туринг, тўппонча билан тўсинг, – деди Несвицкий. Ҳатто Денисов ҳам сабри чидолмай душманига:

– Тўсинг тўппонча билан! – деб бақирди.

Пьер афсуслангани ва пушаймон бўлганини кўрсатаётган ёввош табассум билан, қўл ва оёғи бўшашгани ҳолда Долоховнинг қаршисида, кенг кўкрагини тутиб, унга маъюсона қараб турар эди. Денисов, Ростов ва Несвицкийлар кўзларини қисишди. Тўппончанинг гумбурлаши билан бирга Долоховнинг жон-жаҳди билан:

– Тегмади! – деб кичкирган товуши эшитилди ва Долохов бўшашиб қорга мукка тушди. Пьер иккала кўли билан бошини ушлаб, ўрмонга қараб, қор кечиб бораркан, афтини буриштириб:

– Бемазагарчилик!.. Бемазагарчилик! Бировни ўлдириш... Ёлғон... – дер эди. Несвицкий уни тўхтатиб, уйига олиб кетди.

Ростов билан Денисов эса ўк еган Долоховни олиб

кетишди.

Долохов ўртоқларининг саволларига жавоб бермай, кўзларини юмиб индамай чанада ётар эди: бироқ Москвага кирилгандан кейин бирдан ўзига келди-да, бошини зўрға кўтариб, ёнида ўтирган Ростовнинг кўлини ушлади. Унинг буткул ўзгариб кетган ва тўсатдан хурсандлик акс этган юзини кўриб Ростов хайратда қолди.

– Хўш, аҳволинг қалай? – деди Ростов.

– Маза йўқ! Лекин гап бунда эмас! Дўстим, – деди Долохов энтиқиб, – қаердамиз? Биладан, Москвадамиз. Ўзимга-ку майли-ю, унга қийин бўлади... Буни кўтаролмайди, кўтаролмайди...

– Кимга? – деб сўради Ростов.

– Онам. Менинг онам, менинг малагим, менинг бор-йўғим онам, – деди Долохов ва Ростовнинг кўлини қаттиқ қисиб йиғлаб юборди.

У ўзини бироз тутиб олгандан кейин, онаси билан бирга туришини, агар онаси шу аҳволда кўрса юраги ёрилиб кетишини уқтирди ва олдинроқ бориб, воқеани онасига ётиги билан айтишини сўраб Ростовга ялинди.

Ростов унинг бу топширигини бажаргани олдинроқ кетди ва шу бевош ва шаллақи Долохов Москвада қари онаси ва буқир опаси билан бирга туришини, энг суюкли фарзанд ва энг меҳрибон ака эканини билиб хайрон қолди.

VI

Пьер сўнгги вақтларда хотини билан камдан кам юзма-юз келадиган бўлди. Петербургдаги уйларида ҳам, Москвадаги уйларида ҳам, ҳамиша меҳмон тўла бўлар эди. Пьер дуэлнинг эртаси, кечкурун ётоққа кирмай, отаси граф Безухов, ўлган ўша катта кабинетда ётди. (У кўпинча шу ерда қолар эди.)

У бўлиб ўтган ҳодисаларни бироз унутиш учун диванга чўзилиб ухламоқчи бўлди, бироқ ухлай олмади. Тўсатдан унинг қалбида жуда ҳислар, ўй-хаёллар, хотиротлар шу қадар мавж урдик, ухлаш у ёқда турсин, ҳатто бир жойда ўтира олмади ва ўрнидан туриб у ёқдан бу ёққа юра бошла-

ин. Гоҳ унинг кўз олдига тўйдан кейин дастлабки кунларда елкаларини очиб, хорғин эхтиросли кўзларини хумор қилиб юрган хотини келар ва шу ондаёқ унинг ёнида Долоховнинг чиройли сурбет ва зиёфат кундагидек беибо ва истехзоли юзи, гоҳ шу Долоховнинг дуэлдан кейин ранги-кути учиб, калтираб муккаси билан корга йиқилгани келар эди.

«Нима бўлди? – дер эди Пьер ўзига-ўзи. – Мен ўйнашни, хотинимнинг ўйнашини ўлдирдим. Ҳа, шундай қилдим. Нима учун? Мен нима бўлиб шу даражага етдим?» «Ўшанга ўйланганинг учун» деб жавоб берарди ички бир товуш.

«Хўп, менинг гуноҳим нима?» – деб сўради ўз-ўзидан. «Гуноҳинг шуки, уни яхши кўрмасдан олдинг ва шу билан ҳам ўзингни, ҳам уни алдадинг! Унинг кўз олдига князь Василийнинг уйида, кечки овқатдан кейин, ҳеч қачон ўзидан чиқмайдиган гапни, яъни: «Мен сизни яхши кўраман» деган гапни айтган дақиқалари гавдаланди. «Ҳамма бало мана шундан чиқди. Мен ўшанда ҳам буни сезган эдим, шундай қилмаслигим кераклигини ўшанда ҳам сезган эдим. Худди шундай бўлиб чиқди». У никоҳдан кейин ўтган «ширин-шакар» бир ойни эслаб қизариб кетди. Тўйдан кейин бир куни кундузи соат ўн бирларда шоҳи авра тўн кийиб ётоғидан чиқиб кабинетига кирганида у ерда бош сарқорни кўргани, сарқор эхтиром билан таъзим қилиб, унинг юзига ва авра тўнига қараб, худди ўз хўжасининг бахтига хурсандлик изҳор қилгандай кулимсираганини эсласа, жуда-жуда алами келар ва хижолат бўлар эди.

«Шундай хотиним бор деб қанча ифтихор қилганман-а, унинг улуғвор хусн-жамоли, киборларга хос рафтори билан қанчалик фахрланганман-а, – дер эди ўз-ўзига, – хотиним ва бутун Петербургни қабул қилган ўша ҳовлим билан фахрланганман-а, унинг покдомонлиги¹ ва гўзаллиги билан фахрланганман-а! Ҳали шу билан фахрланган эканман-да? Мен у вақтда хотинимни яхши билмайман деб ўйлар эдим. Унинг хулқ-атвори тўғрисида ўйлаб, кўпинча айб ўзимда, мен хотинимни яхши билмайман, унинг ҳар доим оғирлигини,

¹ Покдомон (форсча) – этаги, бари тоза: гуноҳсиз, айбсиз; ифбатли; соф, ҳалол. Ор-номусини сақлаган; ифбатли, номусли ҳалол.

нафси қонган бўлишини, ҳеч қандай эҳтирос ва хоҳиши бўлмаганлигини тушунмайман деб ўйлар эдим, маълум бўладикки, бунинг ҳамма сири унинг бузуклигида экан» – Пьер ўз-ўзига шу даҳшатли сўзни айтди-ю, унга ҳамма нарса ойнадай равшан бўлди-қолди.

«Анатоль ундан пул қарз сўрагани келганида, унинг очиқ елкаларидан ўпган эди. У Анатолга пул бермовди-ю, лекин елкасидан ўпич берувди. Отаси ҳазиллашиб, унинг рашкини қўзғатганда, у бепарво табассум қилиб, тентак эмасманки рашк қилсам: билганини қилсин, деган эди менинг тўғримда. Мен бир куни ундан, ҳомиладор бўлмадингмикин, деб сўраган эдим. Шунда у таҳкиромуз илжайиб, «Туғиб эсимни ебманми, сендан бола бўлмайди ҳам», – деб жавоб берган эди.

У хотинининг олиймақом аристократлар¹ доирасида тарбияланганига қарамай, дағаллигини, фикрларини беибо ва ифодаларини бепарда айтишини эслади. «Мен унақа аҳмок эмасман... ўзинг кўр-чи... йўқол» дер эди. Хотинининг ёш-қари ва эркак-аёл ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилганини кўриб Пьер, мен нима учун уни яхши кўрмайман, деб ўзига савол берар ва «Тўғри, мен уни ҳеч қачон яхши кўрган эмасман», деб яна ўзига жавоб берар эди. «Мен унинг бузук хотин эканлигини билар эдим, лекин бунга иқрор бўлишга журъат қила олмасдим» – дер эди Пьер яна ўзига ўзи.

«Мана энди Долохов қорда ўтириб, зўрма-зўраки кулиб, эҳтимол, менинг бу афсус ва надоматларимга алланечук сохта мардлик билан жавоб бериб ўлаётгандир!»

Пьер зохиран иродаси сушт кўринса ҳам, лекин гамига гамгузор изламайдиган кишилар тоифасидан эди. У ўз гамини ёлғиз ўзи ютар эди.

«Ҳамма, ҳамма айб хотинимнинг ўзида, – дер эди у ўзича, – лекин бундан нима фойда? Нега мен унга элакишдим? Нега мен ёлғондан ҳам ёмонроқ, бўлмағур гапни – «Мен сизни яхши кўраман» деган гапни айтдим. Айб ўзим-

¹ Аристократ (юнонча: aristokratia – яхшилар ҳукмронлиги) – 1) иқтисодий ҳукмрон синф, зодагонлар; 2) кулдорлик ва ундан кейинги илк давлатларда энг имтиёзли табақа.

да, ўзим кўтаришим керак... Нимани? Маломат ва бахтсизлик юкиними? Эй, ҳаммаси беҳуда гаплар... – деди ўзига, – маломат ҳам, номус ҳам, ҳаммаси бир нав гап, ҳеч қайсининг менга алоқаси йўқ».

«Людовик XVI¹ ни беномус ва жинояткор деб ўлдиришди (шу фикр Пьернинг бошига келди), унинг учун ўзларини курбон қилиб, минг азоб-уқубат ичида ҳалок бўлган ва Людовик XVI ни азиз авлиёлар қаторида кўрган кишилардек, уни ўлдирган кишилар ҳам ўз нуқтаи назарларидан ҳақли эдилар. Сўнгра, Робеспьерни² золим деб ўлдиришди. Ким ҳақ-у, ким ноҳақ? Ҳеч ким. Модомики тирик экансан, яшай бер: мен ҳам бундан бир соат бурун ўлишим мумкин бўлганидай, эртага ўларсан кетарсан. Абадиятга нисбатан бир лаҳзагина умринг қолганда шунга шунчалик азоб-уқубат чекиб ўтиришга арзийдимми?» Лекин у мана шу хилдаги мулоҳазалар орқасида тасалли топганида бирдан кўзига хотини, унинг ўзининг ғайрисамимий муҳаббатини жўшқинроқ изҳор қилган дақиқалари кўринди-ю, юраги тарс ёрилиб кетгудай бўлди: яна ўрндан туриб, юришга, қўлига тушган нарсани йиртишга, синдиришга мажбур бўлди. «Нега ҳам мен унга сизни яхши кўраман дедим экан», – дер эди ҳамон ўзига. Шу саволни неча марталаб такрорлаганидан кейин унинг ёдига Мольернинг³: Қайси гўрдан ҳам бу галерага келиб қолди, дегани тушди ва ўз ҳолига ўзи кулди.

Пьер кечаси камердинерни чақириб, Петербургга жўнагани йўл ҳозирлиги кўришни буюрди. Энди хотини билан қандай гаплашишни у сира кўз олдига келтира олмас эди. У

¹ Людовик XVI (1754–1793) — 1774-1792-йилларда Франция кироли. Бурбонлар сулоласидан. Буюк Француз инкилоби бошлангач, хорижий давлатларни Францияга қарши қуролли юриш бошлашга ундаган. Халқ кўзғолони натижасида тахтдан ағдарилган. Аксилинкилобий фаолияти учун Конвент томонидан суд қилиниб, ўлимга ҳукм этилган; қатл қилинган.

² Максимилиан Робеспьер (1758-1794) – француз инкилобчиси. Инкилобий яқобинчилар диктатураси бошлиғи. Буюк француз инкилобининг снёснй арбобларидан бири.

³ Жан Батист Поклен Мольер (1622-1673) – француз драматурги, сахна санъати ислохотчиси. «Тартюф», «Зўраки никоҳ», «Мизантроп», «Амфитрион», «Жорж Данен», «Хасис», «Дворянлар орасидаги мешчан», «Ўқимишли аёллар», «Сохта бемор» комедиялар ва «Дон Жуан» пьесалар муаллифи.

эртага, кетиш олдидан, хотинига узил-кесил ажралиш нияти борлигини айтиб, хат қолдирмоқчи бўлди.

Эрталаб камердинер кабинетига қаҳва олиб кирганида Пьер кўлида очик китоб, диванда ухлаб ётар эди.

У уйғонди-ю, кўзини очиб, қаерда эканлигини дарров билолмай, хийла вақтгача кўркув ичида атрофга қараб ўтирди.

– Жаноблари уйдадилар, шуни билиб келгин дедилар, графиня, – деди камердинер.

Биров Пьер ҳали бир нима дейишга улгурмаган эдики, графиня зардўзи оқ атлас халат кийиб, икки ўрим узун сочини чиройли бошига икки айлантириб ўраб, осойишта ва улуғворлик билан кабинетга кирди: унинг дарғазаблиги оппоқ ва дўнғроқ пешонасидаги ажинидангина билиниб турар эди. У ўзига хос вазминлик билан камердинер олдидан гап очмади. У дуэлни эшитган ва шу тўғрида гаплашмоқчи бўлиб кирган эди. У камердинер қаҳвани кўйиб чиқиб кетгунича махтал бўлиб турди. Пьер кўзойнаги орқали унга кўркибгина назар ташлади ва итлар қуршаб олганда кулоқларини чимириб, душманлари кўз олдидан тик ётаверган қуёндек, китоб ўқишни давом эттирмоқчи бўлди, бироқ бу бўлмаган гап ва мумкин эмаслигини фаҳмлаб, хотинига яна кўркибгина қаради. Хотини ўтирмади ва камердинернинг чиқиб кетишини кутиб, эрига таҳқиромуз табассум билан қараб турди.

– Бу нимаси эди тагин? Нима қилдингиз, мен сиздан сўраётиман? – деди хотини жеркиб.

– Менми? Нима қилибман?

– Баҳодирни қаранглар-у! Қани, айтинг-чи, бу қанақа дуэль эди? Бу билан нимани исбот қилмоқчи бўлдингиз? Нимани? Мен сиздан сўраётиман? – Пьер унга томон секин ўтирилди, оғзини очди-ю, лекин жавоб беролмади.

– Сиз айтмасангиз, ўзим айтиб берай... – деди Элен. – Сиз одамлар нима деса ишонаверасиз. Сизга одамлар... – Элен кулиб юборди. – Одамлар Долохов хотинингга ўйнаш дейишган, – деди Элен французчалаб беибо «ўйнаш» сўзини оддий сўзлар каби рўй-рост айтиб, – шунга ишонгансиз!

Хўш, шу билан нимани исбот қилдингиз? Шу дуэль билан нимани исбот қилдингиз? Шусиз ҳам аҳмоқлигингизни ҳамма билар эди! Бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати шу бўладики, мен бутун Москвага калака бўламан, сизни эса, маст бўлиб бегуноҳ бир кишини бекордан бекорга рашк қилиб, дуэлга чақирибди дейди. – Элен борган сайин авж олиб, қаттиқроқ гапира бошлади. – Ҳолбуки бу одам ҳар жиҳатдан сиздан юқори туради...

Пьер афтини буриштириб, хотинига ҳам қарамай:

– Ҳим... Ҳим... – деб қимирламай ўтираверди.

– Нега энди сиз ўшанинг менга ўйнашлигига ишондингиз?... Нега? Унинг суҳбатини яхши кўрганим учунми? Ахир сиз ақллироқ ва дилкашроқ бўлганингизда унинг суҳбатидан сизнинг суҳбатингизни афзалроқ кўрар эдим-ку!

– Бас қилинг, менга гапирманг... Худо ҳақи, – деди Пьер хирллаб.

– Нега гапирмас эканман? Гапираман, баралла айтаманки, сиздай эри бўлган хотинлар камдан ками ўйнаш орттирмайди, лекин мен бу ишни қилмадим, – деди Элен. Пьер нимадир демоқчи бўлиб унга ғалати бир кўз ташлади-ю, хотини бу қарашдан ҳеч нарса англамади, яна ётди. У шу дамда жисмоний азоб чекар эди: кўкраги қисилиб, нафас ололмади қолди. Бу азобдан қутулиш учун нимадир қилиш кераклигини билар, лекин бу иш ниҳоятда мудҳиш эди.

– Яхшиси, ажрашайлик, – деди у нафаси тикилиб.

– Хўп, мол-дунё беринг, ажрашамиз... – деди Элен.

– Зап гап билан қўрқитмоқчи бўлибсиз-у!

Пьер дивандан иргиб турди-ю, гандираклар унга томон отилди.

– Ўлдираман! – деб бақирди ва столдаги мрамар тахтани олиб, беихтиёр бир қадам ташлади-ю, тахта билан урмоқчи бўлди.

Эленнинг ранги-кути ўчди, чинқириб ўзини орқага ташлади. Шу пайт Пьер отасига тортди. Ҳазабдан унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. У мрамар тахтани ерга уриб синдирди, қўлини паҳса қилиб хотинига яқинлашаркан: «Йўқол!» деб шу қадар қаттиқ бақирдики, бутун ҳовли-

дагилар бу товушни эшитиб кўрқиб кетишди. Агар шу тобда Элен қочиб чиқиб кетмаганда, худо билади, Пьер нималар қилмасди.

Бир ҳафтадан кейин Пьер бутун бойлигининг ярмидан кўпи бўлган Великорусдаги ҳамма мулкини хотинига васика қилиб бериб, ўзи яқка Петербургга жўнаб кетди.

VII

Аустерлиц жанги ва князь Андрейнинг ҳалок бўлганлиги ҳақида Лисие Горига хабар келганига икки ой бўлди, лекин элчихоналар орқали кўп хатлар юборилганлиги ва шунчалик қидирилишига қарамай, князь Андрейнинг жасади ҳам топилмади, асир тушганлиги ҳам маълум бўлмади. Унинг оиласини ҳаммадан ҳам кўра, ўша ердаги одамлар уни жанг майдонидан олиб кетган ва, эхтимол, бегона одамлар орасида ё кундан кун тузалиб ёки ўзининг аҳволи тўғрисида хат ёзгани ҳам дармони бўлмай, ўлим тўшагида ётибди, деган фикр-у хаёл қийнар эди. Кекса князь Аустерлиц воқеасини дастлаб газеталардан билди, газеталар бу жанг ҳақида, одатдагича, жуда қисқа ва дудмал қилиб, рус қўшинлари ажойиб жангдан кейин чекинишлари лозим бўлди ва жуда тартиб билан чекиндилар, деб қўя қолган эди. Бу расмий ахборотдан кекса князь қўшинларимиз тор-мор бўлганини англади. Газета хабаридан кейин бир ҳафта ўтиб, кекса князь Аустерлиц жанги ҳақида Кутузовдан хат олди. Кутузов бу хатда қари князь ўғлининг тақдири ҳақида ёзган эди:

«Ўғлингиз менинг кўз олдимда, қўлида байроқ, полкнинг олдида бориб, отаси ва ўз ватанига муносиб қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Менинг ва бутун армиянинг бахтига қарши ҳануз унинг на ўлганлиги маълум, на тириклиги. Сизни ҳам, ўзимни ҳам уни тирик деб умидвор қиламан, чунки акс ҳолда, жанг майдонидан йиғиштириб олинган ва рўйхатлари элчилар орқали менга юборилган офицерлар ичида унинг ҳам номи бўлар эди».

Қари князь бу хабарни кечаси ўз кабинетида ёлғиз ўтирганида олди-ю, эртасига, одатдагича, эрталаб айлангани чи-

киб кетди: у гумаштаси¹, боғбони ва архитектори билан гап-лашмади, гарчи жуда дарғазаб кўринса ҳам, ҳеч кимга ҳеч нарса демади.

Княжна Марья ҳар кунги вақтда унинг олдига кирганида у дастгоҳ олдида ниманидир тарашлаб турар эди, лекин қизига одатдагича қайрилиб қарамади.

– Эй, княжна Марья-ку! – деди чол тўсатдан сохта бир оҳангда ва кўлидаги исканани қўйди. Дастгоҳнинг чархи запти билан ҳануз айланар эди. Чархнинг тобора сустлашган ғижирлаши шундан кейин рўй берган ходиса билан бирга қўшилиб анча вақтгача княжна Марьянинг эсидан чиқмади.

Княжна Марья отаси ёнига борди ва унинг юзини кўриб, юраги шув этиб кетди. Унинг кўз ўнгини қоронғилик босди. У отасининг ғам ифода этмаган, мусибатдан адо бўлмаган, лекин дарғазаб ва фавкулудда ташвишманд юзини кўрди-ю, умрида кўрмаган, ҳеч қачон соғаймайдиган, ақл етмайдиган, энг яхши кўрган одами ўлгандек бошига зўр кулфат келаётганини англади.

– Отажон! Андрей? – деди беўхшов, бесўнақай княжна; бу гапни шундай таъсирли, шундай юрак-бағирни эзадиган қилиб айтдики, отаси унинг кўз қаршига бардош қилолмай, ўпкаси тўлиб, юзини тескари ўгирди.

– Хат келди, асир тушганлар ичида ҳам, ўлганлар ичида ҳам йўк. Кутузов, ҳалок бўлди, дебди, – деб кекса князь шу қадар қаттиқ кичқирдики, гўё шу билан княжнани уйдан ҳайдаб чиқармоқчи эди. – Ҳалок бўлди! – деб ёзибди.

Княжна йиқилмади, ўзидан кетмади. Унинг ранги ал-а-қачон ўчиб кетган эди, лекин бу гапни эшитган ҳамон юзи ўзгарди ва чиройли кўзларида нимадир ёниб кетди. Гўё хурсандлик, бу дунёнинг туйғу ва шодликларига боғлиқ бўлмаган, зўр бир хурсандлик унинг қалбидаги ғамни кўмиб кетгандай эди. У отасидан кўркишни ҳам унутиб, унинг олдига борди, кўлидан ушлаб ўзига тортди ва пайдангина

¹ Гумашта (форсча; ваколатли шахс; хизматкор) – 1) 20-аср бошларига қадар Туркистонда қатта савдогар бойларнинг жойларда савдо ишларини олиб боровчи ишончли киши, вакили; 2) бирор кимсани қўллаб-қувватлаш билан муайян амалга тайинланган ёки биров томонидан махсус топшириқ билан қўйилган шахс.

иборат бўлган орик бўйнидан кучоклади.

– Отажон, – деди, – юзингизни ўғирманг, бирга йиғлаймиз.

Чол ундан ўзини тортиб: – Мальўнлар, ифлослар! – деб кичкирди. – Армияни ҳалок қилиш, одамларни ҳалок қилиш! Нима учун? Бор, бор, Лизага айт.

Княжна ҳолдан тойиб, отасининг олдидаги креслога ўтириб қолди-ю, йиғлаб юборди. Унинг кўзига шу тобда Лиза ва ўзи билан меҳрибонлик ва виқор билан хайрлашаётган акаси кўриниб кетди; акасининг мулойимлик билан ва кулиб бўйнига бут¹ тақаётгани кўз олдида келди. «Ўшанда худога ишонганмиди? Худога мункир² бўлганича тавба қилганмиди экан? Унинг руҳи жаннатдамикин? Абадий роҳат ва фароғат маконидамикан», деб ўйлар эди княжна.

– Отажон, – деди кўзида ёш княжна, – айтиб беринг, қандок бўлган экан?

– Бор, бор, энг яхши рус фарзандларини ўлдиргани ва рус шон-шавкатини барбод бергани олиб борилган жангда ҳалок бўлибди. Бор, княжна Марья. Бориб Лизага айт. Мен ҳозир кираман.

Княжна Марья отасининг олдидан қайтиб келганида кичкина княгиня иш тикиб ўтирар эди: у княжна Марьяга фақат иккиқат хотинларгагина хос ички саодатманд осойишталикни ифода қилувчи бир назар билан қаради. У княжна Марьяга қараб турган бўлса ҳам, уни кўрмаётганлиги, бутун эс-ҳуши ўзида – ўзининг ичида бўлаётган сирли бир нарсада эканлиги кўриниб турар эди.

– Марья, – деди ишини нари суриб ва гавдасини орқага ташлаб, – кўлингни бер, – деди ва княжнанинг қўлини олиб, ўзининг қорнига қўйди.

Қорнидаги боласининг қимирлашини кутиб кўзлари қулар эди, майин қора тук босган лаблари маъсумона табасумдан кўтарилганича қолди.

Княжна Марья келинининг қаршисига тиз чўқди-ю, унинг этаги билан юзини ёпди.

¹ Бут (*форсча*; санам; гўзал) – 1) хоч (крест) шаклидаги нарса; хоч.

² Мункир (*арабча*) – инкор этувчи, тонувчи.

– Ана, ана пайқаяпсанми? Одам аллақандай бўлиб кетади. Эсон-омон кутулсам, қанчалик яхши кўрар эдим, Марья, – деди Лиза хурсандликдан ёниб турган кўзлари билан қайнопасига қараб.

Княжна Марья йиғлаётганлиги учун бошини кўтаролмас эди.

– Нима бўлди сенга, Маша?

– Ҳеч... Шундай, ўзим... Андрейни соғиниб хафа бўлаётиман, – деди у кўз ёшини келинининг тиззасига артиб. Княжна Марья эрталабдан бери келинига бу совуқ хабарни ётиғи билан айтишга бир неча марта уринди-ю, лекин ҳар сафар ўпкаси тўлиб айтолмасди. Бу кўз ёшларнинг сабабини билмаган кичкина княгиня унчалик зийрак бўлма-са ҳам, ҳар қалай, ташвишга тушди. У княжнага ҳеч нарса демаса ҳам, кўзлари жаланглаб қолди. Овқатланиш олдидан уйга ҳар кунгидан ҳам баджаҳл кўринган қайнатаси – кекса князь кирди-ю, (кичкина княгиня ундан ҳамиша кўрқар эди) индамасдан чиқиб кетди. Кичкина княгиня княжна Марьяга каради, сўнгра юзида хомиладор хотинларга хос бир ифода билан ўйланиб қолди-ю, бирдан йиғлаб юборди.

– Андрейдан бирон хат-хабар келдимиз? – деб сўради.

– Йўқ, ҳали-вери келмаслигини ўзинг биласан-ку. Лекин хавотир бўлаётибдилар, шунга мен кўркаётиман.

– Тиңчликми, ахир?

– Тинчлик, – деди княжна Марья нурли кўзларини келинига тикиб. Княжна бу совуқ хабарни келинидан яширишга қарор берди ва у кўз ёргунича айтмаслигини сўраб отасига ялинди. (Лизанинг ой-куни яқин эди.) Княжна Марья билан қари князь ҳар қайсиси ўзича пинҳоний ғам чекар эди. Қари князь умидвор бўлиб ўтиришни истамади: гарчи ўғлини кидиргани Австрияга одам юборган бўлса ҳам, князь Андрей ҳалок бўлди, деган каноатда ҳаммага ўғлим ўлди, деб Москвага хайкал буюрди ва бу хайкални ўзининг боғига кўймоқчи бўлди. У кундалик ҳаёт тартибини ўзгартирмасдан юрагидан яшашга ҳаракат қилар, лекин куввати бурунгидай эмас эди: у кам юрар, кам ер, кам ухлар, кундан кун заифлана борар эди. Княжна Марья умидвор эди. У худди

акаси тирикдай ибодат килиб, унга умр тилар ва унинг келиши тўғрисида кечаси-ю кундузи хат-хабар кутар эди.

VIII

– Дугонажон, – деди кичкина княгиня ўн тўккизинчи март куни эрталаб нонуштадан кейин ва унинг майин кора тук босган лаби одатдагича кўтарилди, лекин мусибат хабари келганидан бери бу ховлидаги одамларнинг табассумларига, наинки табассумларига, сўз оҳанглари ва ҳатто юришларига ҳам ғам-койиш акси уриб қолганлиги учун, гарчи, гапдан беҳабар бўлса ҳам, умумий кайфиятга берилган кичкина княгинянинг ҳозирги табассуми ҳам яна шу ғам-койишни эелатди.

– Дугонажон, шу фриштик (ошпаз Фока бу овқатга шундай ном берган)дан кўнглим озмаса деб кўрқаман..

Княжна Марья кўрқиб кетиб:

– Жоним, нима қилди? Рангинг оппоқ. Вой, жуда ҳам оқариб кетдинг-а, – деди-да, одатдагича оғироғир, лекин юмшоқ қадам ташлаб келинининг олдига борди.

– Хоним афанди, Марья Богдановнага киши юборайликми? – деди шу ерда турган бир оксоч. (Марья Богдановна уездидан¹ келган доя бўлиб, икки ҳафтадан бери Лисие Гориди турар эди.)

– Ҳа, айтгандай, шундок қилиш керакдир, – деди княжна Марья унинг сўзини қувватлаб, – мен борай. Кўрқма, малагим! У Лизани ўпди-ю, эшикка томон йўналди.

– Йўк, йўк, кўйинг! – деди кичкина княгиня. У рангги оқарганлигидан ташқари, юзида қаттиқ жон оғриғи азоби натижасида бўлган маъсумона кўрқув аломати кўриниб турар эди.

– Йўк, бу оғриқ қайғу эмас... Маша, айт, бу қайғу уники эмас... – деди кичкина княгиня ва бетоқатликдан кичкина қўлчаларини укалаб, болаларча ғиншиб, ҳатто бир қадар маҳоват қилиб йиғлаб юборди. Княжна Марья Богдановнани айтиб келгани югуриб кетар экан, кичкина княгинянинг: –

¹ Уезд (русча: ездъ – йўл; кўча; юриш) – Чор Россиясида ва собиқ Иттифокда 1929-йилгача губерна таркибидаги маъмурий-худудий бўлинма.

Вой худо-ей, вой худо-ей! Вой! – деган товушини эшитди.

У ташқарида семиз, кичкина ва оппок қўлларини арта-арта бамайлихотир келаётган дояга рўпара келди.

– Марья Богдановна, тўлғоқ бошланганга ўхшайди, – деди княжна Марья кўркувдан кўзларини катта очиб.

– Ҳа, жуда яхши, княжна, – деди Марья Богдановна ҳамон шошилмасдан қадам ташлар экан. – Сизлар, кизлар, бу ишга аралашманглар.

– Москвадан ҳали доктор келгани йўқ-ку ахир, – деди княжна. (Лиза ва князь Андрейнинг раъйига кўра Москвадан акушер¹ олиб келгани одам юборилган, унинг келишини дам сайин кутишмоқда эди.)

– Майли, княжна, ташвиш тортманг, – деди Марья Богдановна, – докторсиз ҳам эсон-омон қутулади.

Ўз уйига кирган княжна орадан беш дақиқа ўтгандан кейин оғир бир нарсани кўтариб боришаётганларини эшитиб қаради. Официантлар князь Андрей кабинетига турган чарм диванни негадир ётоққа олиб киришаётган эди. Диван кўтариб бораётган одамларнинг юзида нечукдир тантана бор эди.

Княжна Марья қулоғи ҳовлида, ўз бўлмасида ёлғиз ўтираркан, биров ўтганда ҳар замонда эшикни очар ва йўлакда нима бўлаётганига қараб кўяр эди. Бир неча хотин секин-секин қадам босиб, княжнага қараб ва ундан юзларини буриб, у ёқдан бу ёққа ўтишди. Княжна улардан гап сўрагани журъат қилолмай, эшикни ёпиб қайтиб келар, гоҳ креслосига ўтирар, гоҳ ибодатномасини қўлига олар, гоҳ санам қаршисида тиз чўкар: бахтга қарши бугун ибодат ҳам хаяжонини босмаётганини сезиб ҳайрон бўлар эди. Тўсатдан эшик очилди-ю, бошига рўмол ўраб олган қари момоси Прасковья Савишна кўринди. (Қари князь ман қилганлиги учун у ҳеч қачон княжнанинг уйига кирмас эди.)

– Сен билан бироз ўтирай деб кирдим, Машенька, –

¹ Акушер (*французча*: accoucher – туғруққа ёрдам бермоқ) – хомиладорларни мунтазам кузатиш, диспансер кузатув рўйхатига олиш, уларнинг касаллигини аниқлаш, туғруқ вақтида ва туғруқдан кейинги (чилла) вақтида тиббий ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи, махсус ўрта маълумотли тиббиёт ходими.

деди Прасковья Савишна. – Мана, князнинг никоҳ шамини санам олдига ёкиб қўй, малагим, – деб уф тортди.

– Яхши қилибсиз, она.

– Худо кушойиш¹ беради, жоним кўзим, – деди момо ва зарҳалга ўралган шамни санам олдига ёқди-ю, кўлида тўкиётган пайпоғи билан эшик олдига бориб ўтирди. Княжна Марья китобни олиб ўқишга киришди. Ҳар гал йўлакда дадам товуши ва гап овози эшитилса, улар бир-бирига, – княжна кўрқиб, савол назари, момо эса тасалли назари билан қараб қўяр эди. Бутун ховлидагилар ҳам ўз уйида ўтирган княжна Марья сингари ташвишманд эди. Тўлғоқ тутаётган хотиннинг дард чекаётганлигидан ҳамма хабардор бўлса, туғиши қийин бўлади, деган иримга мувофик ҳамма ўзини билмасликка солар, бу ҳақда ҳеч ким гапирмас, лекин князнинг ховлисидаги одат бўлиб қолган оғирлик ва сабрқаноатдан ташқари ҳамманинг юзидан яна қандайдир умумий бир ташвишмандлик, тараҳҳум, шу дақиқада нечукдир буюк ақл ожизлик киладиган бир иш бўлаётгани кўришиб турар эди.

Оқсоч кизлар турадиган катта уйдан кулги товуши эшитилмас, официантлар бўлмасида ҳамма ниманидир қутгандай жим ўтирар эди. Хизматкорлар ҳам чирок ёкиб ухламай ўтиришар эди. Уйда тўқ-тўқ қилиб нари-бери юрган қари князь Марья Богдановнадан нима бўлганини сўраб келгани Тихонни юборди.

– Бор, князь нима бўлди деб сўраётибдилар дегин, нима деса, менга келиб айтгин.

– Князга бориб айт, чордард² бошланди, – деди Марья Богдановна Тихонга тикилиб қараб. Тихон бориб князга айтди.

– Ҳа, майли, – деди князь ва эшикни ёпиб олди. Шундан кейин Тихон князнинг бўлмасидан ҳеч қандай товуш эшитмади. Бироздан кейин Тихон шамнинг пилигини тузатиш

¹ **Кушойиш** (*форсча*; очиш, очилиш; ҳал қилиш) – бирор қийин ишнинг осон ҳал бўлиши, енгил битиши.

² **Чордард** (*форсча*; оғир дард: тўлғоқ азоби) – туғиш вақтидаги энг кучли ва давомли дард, тўлғоқ.

баҳонаси билан кабинетга кирди. Князь диванда ётган эди. Тихон князга, унинг паришон юзига қаради, бош чайкади, индамай унинг олдига бориб елкасидан ўпди: шамни ҳам тузатмай, нима учун кирганини ҳам айтмай, чиқиб кетди. Дунёда энг тантанали мўъжиза рўй бермоқда эди. Кеч бўлди, тун кирди. Ақл ожизлик қиладиган ишнинг ташвиш таҳликаси камаймади, аксинча, авж олди. Ҳеч ким ухламас эди.

Қиш худди кишлигини кўрсатиб, қаҳр-ғазаб билан сўнги қорини сепган ва бўронини гувуллатаётган март кечаларининг бири. Москвадан келиши дақиқа сайин кутилаётган немис докторни қарши олиш учун катта йўлга от юборилган ва уни қор уюмлари, ўйдим-чуқурлардан олиб ўтиш учун бурилишга чироқ кўтарган отликлар чиқарилган эди.

Княжна Марья китобини аллақачонлар қўйган, кўз олдида қариган момосининг ажин босган юзига, рўмолининг тагидан чиқиб турган оппоқ сочларига, осилиб турган, теридангина иборат бўлган бакбақасига ўтдай кўзларини тикиб хомуш ўтирар эди.

Савишна момо, пайпоқ тўкиб ўтирар экан, ўз овозини ўзи ҳам эшитмай ва нима деяётганини билмай, минг марта айтган ҳикоясини, яъни марҳум княгиня Кишиневда доясиз, бир молдаван¹ хотини билан қандай қилиб княжна Марьяни туққанини ғуринг-ғуринг қилиб айтиб ўтирар эди.

– Худо ўзи кушойиш берса, ҳеч қачон дўхтир керакмас, – деди момо.

Шамол бир хуруж қилганда яхши беркитилмаган деразанинг бир табақаси очилиб кетди-ю, қор аралаш совуқ шамол оғир ипак пардани кўтариб, шамни ўчирди. Княжна Марья бир чўчиб тушди: момо тўкиб турган пайпоғини қўйиб, дераза олдига борди ва бошини чиқариб, шамол очиб юборган деразани ушламоқчи бўлди. Совуқ шамол унинг оппоқ сочини, рўмолининг учини юлқиб ўйнар эди.

– Княжна, онагинам, катта кўчадан кимдир келаётибди, – деди у деразани ёпмасдан, – чироқ билан келаётибди,

¹ Молдаван – Молдавия (Молдова) Республикаси туб аҳолисининг номи. Молдаван халқи.

дўхтир бўлса керак.

– Вой, худога шукур-эй, худога шукур-эй! – деди княжна Марья, – бориб, уни карши олиши керак, рус тилини билмайди.

Княжна Марья рўмолини ўраб, келаётганларни карши олгани чиқди. У даҳлиздан ўтаётганида деразадан катта эшик олдида турган бир аравани, чирокларни кўрди. У зинага чиқди. Панжаранинг устига ёқиб қўйилган шам шамолдан оқиб ётар эди. Ранг-қути ўчган официант Филипп яна битта шам ушлаб, зинапоянинг биринчи супачасида турар эди. Ундан пастда, зинанинг муюлишида кигиз этик кийган кишининг қадам товуши эшитилди. Княжнага танишдай туюлган бир овоз алланима деди.

– Худога шукур, – деди ўша товуш. – Отам қалай?

– Ухладилар, – деб жавоб берди пастда турган саркор Демьян.

Сўнгра ўша товуш яна бир нима деди, Демьян унга яна алланима деб жавоб қайтарди. Кигиз этик кийган кишининг оёқ шарпаси зинанинг пастки муюлишига тез-тез яқинлашди. «Андреймикин! – деди княжна Марья ичида. – Йўғ-эй, у эмасдир, у бўлиши ҳеч мумкин эмас» деди яна ўзича ва шу онда, официант шам тутиб турган зинанинг супачасида, пўстинининг ёқаси қордан оппоқ бўлган князь Андрей намён бўлди. Бу, ҳақиқатан, Андрей эди, лекин унинг озиб, ўзгариб қолган юзидан мулойимлик аломатлари кўриниб турар, аммо ҳаяжон ифода этар эди. У юқорига чиқиб, опасини кучоклаб олди.

– Менинг хатимни олганларинг йўқми? – деб сўради ва саволига жавоб кутмай (княжна, барибир, жавоб беролмасди, чунки гапиролмас эди), орқага қайтди ва орқасидан чиққан доктор билан (улар охирги бекатда учрашган эди) бирга тез-тез юриб тагин зинага чиқди ва яна опасини кучоклади.

– Толени кара-я! Азизим Маша! – деди ва пўстини билан этигини ечиб, княгинянинг уйига кириб кетди.

IX

Кичкина княгиня бошига оқ чепчик¹ кийиб ёстикда ётар эди. (Чордард hozиргина кўйиб юборган эди.) Унинг қора сочлари дарднинг зўридан қизариб, шишинқираб ва терлаб кетган юзига тушган: устини майин қора тук босган, кип-кизил, чиройли оғзи салгина очик, у севиниб кулимсираб турар эди. Князь Андрей уйга кириб, хотини ётган диваннинг олдида тўхтади. Унинг ёниб турган, болаларча кўркув босган кўзлари хаяжон ичида эрига ҳамон бир зайлда қараб турар эди. Унинг кўз қараши «Мен ҳаммаларингни яхши кўраман, ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ эди-ку, нима учун мунча азоб тортаётибман? Мени бу азобдан қутқаринглар» – деб турар эди. У эрини кўриб турса ҳам, лекин унинг шу тобда пайдо бўлганига тушунолмас эди. Князь Андрей диванни айланиб ўтиб, хотинининг пешонасидан ўпди.

– Жонгинам, – деди у умрида биринчи марта, – худо ўзи кушойиш беради... – хотини унга савол назари билан маъсумона ўпкалаб қаради.

Унинг кўзлари «Сен бўлсанг, дардимни енгил қилар-мидинг, деб умид қилган эдим, сен ҳам ҳеч нарса қилолмадинг», – деб турар эди. У эрининг келганига таажжубланмади: унинг келганига тушунмади. Эрининг келиши унинг чекаётган азобига, бу азобни енгиллатишга ҳеч дахли йўқ эди. Яна дард тутди. Марья Богдановна князь Андрейга уйдан чиқиб туришни маслаҳат берди.

Доктор уйга кирди. Князь Андрей уйдан чиқди ва княжна Марьяни кўриб, яна унинг олдида борди. Булар ўзаро шивирлаб гапиришар, лекин тез-тез гапини тўхтатиб, ниманидир кутиб кулок солишар эди.

– Бор, кир, азизим, – деди княжна Марья.

Князь Андрей яна хотинининг олдида кирди-ю, нариги уйда ўтирди. Кичкина княгиня ётган уйдан кути ўчиб чиққан бир хотин князь Андрейни кўриб, нима қилишини билмай қолди. Князь Андрей юзини қўллари билан беркитиб бир неча дақиқа шу кўйича ўтириб қолди. Ичкари уйдан инграш, «вой-вой» эшитилиб турар эди. Князь Андрей ўрнидан ту-

¹ Чепчик – аёлларнинг иссиқ бош кийими.

риб, эшикни очмоқчи бўлди. Кимдир эшикни маҳкам тортиб турар эди.

– Кирманг, кирманг! – деди ичкаридан кимдир ваҳима қилиб.

У уйда нари-бери юра бошлади. Дод-вой товуши тинди. Орадан яна бир неча лаҳза ўтди. Бирдан даҳшатли бир дод овози эшитилди (бу овоз Лизанинг овози эмас, чунки у бундай қаттиқ додлаёлмас эди). Князь Андрей югуриб эшик олдига борди, дод овози тинди; сўнгра чакалоқнинг кичкиргани эшитилди.

«Нега бу ерга олиб кирибди? – деб ўйлади князь Андрей дастлаб, – чакалоқ? Қанақа чакалоқ? Бу ерда чакалоқ нима қилади? Ё туғдимикин?»

Князь Андрей бу кичкирикнинг қувноқлик маъносига тушунганидан кейин ўпкаси тўлди ва иккала тирсагини дераза тубига қўйиб, ёш боладай йиғлаб юборди. Эшик очилди. Доктор уйдан енглари шимарилган, сюртуксиз, ранг-қути ўчган, ияги титраган ҳолда чиқди. Князь Андрей унга нимадир деган эди, доктор гаранг бир аҳволда унга бир каради-ю, индамасдан олдидан ўтиб кетди. Уйдан югуриб чиққан бир хотин князь Андрейни қўриб нима қилишини билмай, бўсағада туриб қолди. У хотинининг олдига кирди. Хотини бундан беш дақиқа олдин қандай ётган бўлса, шундай ўлиб ётар эди. Унинг кўзлари хира тортган, юзи оппоқ оқарган бўлса ҳам, майин қора тук босган лаби ва кичкинагина чиройли маъсум юзида ҳамон ўша ифода ётар эди.

«Мен ҳаммаларингни яхши кўраман, ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ эди-ку, нега мени бундай қилдиларинг?» – деб турар эди унинг чиройли аянч, жонсиз юзи. Уйнинг бир бурчагида Марья Богдановнанинг қалтираб турган оппоқ қўлларида кичкинагина, кип-қизил бир нарса хириллар ва чийиллар эди.

Икки соатдан кейин князь Андрей секин-секин қадам босиб отасининг кабинетига кирди. Чол аллақачон ҳамма гапдан хабардор бўлган эди. У эшик олдида турган экан, эшик очилиши билан, индамай суяк ва теридангина иборат бўлган қаттиқ қўллари билан ўғлининг бўйнидан қучоқлаб,

ёш боладай йиглаб юборди.

Уч кундан кейин кичкина княгинянинг дафн маросими бўлди, князь Андрей хотини билан видолашгани тобут устига энгашди. Кичкина княгиня тобутда гарчи кўзлари юмик ётган бўлса ҳам, юзида ҳамон ўша ифода эди. «Вой, мени нима қилиб қўйдиларинг?» деб тургандай кўринар эди. Князь Андрей қалбида бир нима чирс этиб узилгандай, ўзини ҳеч қачон тузатиб бўлмайдиган ва эсдан чикмайдиган бир гуноҳ қилгандай сизди. Унинг кўзига ёш келмас эди. Чол ҳам тобут ёнига чиқиб, келинининг чалмаштириб қўйилган ва ок мумдай бўлиб қолган кўлидан ўпди. Келин унга ҳам: «Вой, мен нима гуноҳ қилдимки, мени бундай қилиб қўйдиларинг?» – деб тургандай эди. Чол буни кўриб, дарров юзини ўгирди.

Яна беш кун ўтгандан кейин ёш князь Николай Андреични чўқинтиришди. Энага кўлидаги боланинг йўрғанини ияги билан тутиб турди, поп гознинг пати билан боланинг бужмайган кафти-ю оёгининг тагига мой суркади. Чўқинтирган отаси – бобоси, кўлидан тушириб юборишдан кўрқиб болани табаррук жомдан айлантириб ўтиб чўқинтирган онаси княжна Марьяга берди. Князь Андрей болани сувда димиктириб қўйишларидан кўрқиб, нариги уйда маросимнинг тамом бўлишини кутиб ўтирар эди.

Энага болани кўтариб чиққанида князь Андрей унга қувониб қаради ва энаганинг жомга соч ўраб ташланган тумор сувга чўкмасдан, жомда сузиб юрди, деганига жавобан бош ирғаб қўйди.

Х

Ростовнинг Долохов билан Безухов дуэлида иштирок қилганлиги кекса графнинг ҳаракати орқасида бости-бости бўлиб кетди ва Ростов ўзи кутганча офицерликдан аскарликка туширилиш ўрнига, аксинча, Москва генерал губернаторига адъютантликка тайин қилинди. Шунинг учун у ота-онаси билан Қишлоққа кўчиб боролмай, ёзи бўйи Москвада қолди. Долохов тузалай деб қолди. Ростов мана шу кунларда у билан жуда қалин дўст эди. Касал Долохов

ўғилга парвона бўлган онасиникида ётар эди. Кампир Марья Ивановна Ростовни шунинг учун ҳам севар эдики, Ростов, ўгли Федя билан жонажон ўртоқ эди, у кўпинча ўгли тўғрисида гапирар экан:

– Ҳа, шундай, граф, фиск-фужурдан иборат бўлган хозирги олиймаком доирамизга у тўғри келмайди, у жуда ҳам олижаноб ва ҳалол йигит, – дер эди. – Ҳозир эзгуликни ҳеч ким яхши кўрмайди, эзгулик ҳамманинг кўзига чўп бўлиб тикилади. Қани, граф ўзингиз айтинг-чи, Безуховнинг шу иши инсофданми? Федя олижаноб бўлганлигидан уни яхши кўрар эди, ҳозир ҳам унинг тўғрисида ҳеч ёмон гап гапирмайди. Петербургда шўхлик қилиб, миршабни ана унақа қилишганда ҳаммаси бирга қилганмиди? Безуховга ҳеч нарса бўлмади, бечора Федя эса шунча азоб чекди! Нималарни кўрмади! Хўп, офицерлик унвонини қайтиб беришибди, бермасдан илож ҳам бормиди? Менимча, бундай баҳодир ва ўз ватанининг фарзанди бўлган йигитлар жуда кўп эмасдир. Шунчадан кейин энди бу дуэль нимаси эди? Бу одамларда ҳам инсоф деган гап бормикин? Якка-ю ягона ўғил эканлигини била туриб нахот уни дуэлга чақирса-ю, тўппа-тўғри отса! Хайрият худо сақлабди. Нима гуноҳ қилган эди? Ҳозирги замонда ким чакки юрмайди? Безухов бунчалик рашкли бўлса, бу нима қилсин? Бунақа экан, илгарирок билдирса бўлмасмиди, ахир бир йил бўлди-ку, Федя мендан қарздор, шунинг учун ҳам отишмайди, деб дуэлга чақирди-да, шундай ҳам пасткашлик бўладими! Шундай ҳам разолат бўладими! Менга аёнки, сиз Федянинг кўнглини биласиз, азизим граф, шунинг учун ҳам сизни яхши кўриб қолдим. Унинг кўнглини камдан кам киши билади. Унинг кўнгли мана шундай юксак, олижаноб кўнгли.

Долоховнинг ўзи ҳам касал ётган вақтида Ростовга шундай гапларни айтдики, ундан шундай гаплар чикишини ҳеч ким кутмас эди.

Мени ёмон одам дейишади, буни ўзим биламан, – дер эди у, – айтишаверсин, майли, ўзим яхши кўрган одамлардан бошқа ҳеч ким менга керак эмас, лекин бир яхши кўрдимми, у одамдан жонимни ҳам аямайман, менинг йўлимни тўсади-

ган бошқа ким бўлмасин, янчиб ташлайман. Менинг жондан ортиқ ва бебаҳо онам, икки-учта сенга ўхшаган дўстим бор, бошқаларга эса қанчалик фойдаси тегади-ю, қанчалик зарари тегади, деб қарайман. Буларнинг деярли ҳаммаси, айниқса, хотинлар, зарарли. Мана шундай, дўстим, – деди давом этиб. – Эркаклар орасида садокатли, олижаноб ва олиҳиммат кишиларни кўрдим, лекин хотинлар орасида хоҳ графиня бўлсин, хоҳ хизматкор бўлсин – сотқин махлуқлардан бошқа ҳеч кимни учратмадим. Мен ҳали хотинлар орасида биронта ҳам покдомон ва вафодорни топганим йўқ. Агар шундай хотинни тополсам, жонимни қурбон қилар эдим. Мана булар бўлса!.. – у нафрат билан қўл силтади. – Ишонасанми, агар мен ҳаёт дейдиган бўлсам, фақат шундай покдомон ва вафодор хотинни учратарман, бу хотин мени қайтадан оламга келтиради, қалбимни пок қилади ва мени кўкларга кўтаради, деган умиддагина ҳаёт дейман. Лекин сен бунга тушунмайсан.

– Нега, мен жуда яхши тушунаман, – деди ўзининг янги дўсти таъсирида бўлган Ростов.

Кузда Ростовлар хонадони Москвага кўчиб келди. Қишнинг бошида Денисов ҳам қайтиб келди ва Ростовларникига тушди. 1806-йил қиш мавсумининг Николай Ростов Москвада ўтказган дастлабки кунлари унинг учун ҳам, бутун оиласи учун ҳам энг хурсандлик билан ўтказилган кунлар эди. Николай ота-онасининг уйига кўп ёш йигитларни олиб келар эди. Вера йигирма ёшга кириб, чиройли қиз бўлиб қолган; Соня ўн олти ёшида бўлиб, энди очилаётган ғунчадай; Наташа эса бола деса бола дегудай, бўйга етган деса бўйга етган қиз дегудай – гоҳ ёш боладай одамнинг кулгиси қистайдиган ҳаракатлар қилар ва гоҳ етилган қизлардай кишини мафтун қиларди.

Ростовларнинг уйида шу кунлари чиройли ва ёш қизлар кўп бўлган уйлардаги сингари, нечукдир ошиқ-маъшуклик кайфияти ҳукм сурар эди. Ростовларнинг уйига келган ҳар қандай ёш йигит ҳам бу ёш, серзавқ, негадир (эхтимол, ўз хушбахтликларигадир) кулиб турадиган қизларнинг юзига, уларнинг тала-тўполон қилиб у ёқдан бу ёққа югуриб юриш-

ларига қараб, қизларнинг қовушмаган бўлса ҳам, лекин ҳаммага ёқадиган, уларнинг таъсирчан ва умидга тўла эканликларини кўрсатадиган ширин сўзларини эшитиб, ҳали мусиқа чалишларига ва ҳали ашула айтишларига қулок бериб, худди Ростовлар ховлисидаги ёшларнинг ўзларидек муҳаббат қўйишга ва келажак бахт-у саодатга умид боғлашга ўзини тайёр сезар эди.

Ростов олиб келадиган ёш йигитлар орасида энг яхшиларидан бири Долохов бўлиб, у Наташадан бошқа ҳаммага ёқиб қолган эди. Долохов туфайли Наташа сал бўлмаса акаси билан уришаёзди. Наташа уни ёмон одам, Безухов билан бўлган дуэлда Пьер ҳақли, айб Долоховда, унинг ўзи бадҳазм ва риекор киши деб туриб олди.

– Жуда яхши биламан! – деб кичкирди Наташа ўжарлик қилиб, – Долохов – ичи қора, бағритош одам. Мана, Денисовнинг яхши кўраман-ку. У бевош, ҳар қанча ёмон бўлса ҳам, мен уни яхши кўраман, демак, мен уни билар эканман. Мен сенга тушунтиролмаётиман, Долоховнинг ҳар нарсадан муддао кузатади, мен бунақа одамни ёмон кўраман. Денисов бўлса...

– Денисовнинг йўли бошқа, – деди Николай шу билан Долоховга солиштирганда ҳатто Денисов ҳали ҳеч нарса эмас, демокчи бўлди. – Долоховнинг нима эканлигини унинг онаси билан гапиришаётганда кўриш керак, қалби шундоқки!

– Бунисини билмайман, лекин у гаплашганда киши ўзини ноқулай сезади. Ҳа, у Соняни яхши кўриб қолган, биласанми?

– Бўлмаган гап...

– Хўп, кўрарсан.

Наташанинг гапи тўғри чиқди. Хотинлар суҳбатини ёмон кўрадиган Долохов Ростовларникига тез-тез келиб турадиган бўлиб қолди, кўп ўтмай, гарчи бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса демаса ҳам, Соняни деб келиб юрганлиги маълум бўлиб қолди. Соня гарчи буни айтишга ҳеч қачон журъат қилолмаса ҳам, лекин буни билар ва ҳар сафар Долоховни кўрганида қизариб кетар эди.

Долохов кўпинча Ростовларникида овқатланар, улар борадиган театрлардан ҳеч қолмас, Иогелникида бўладиган ва Ростовлар ҳамма вақт бориб турадиган ўсмирлар балида ҳам бўлар эди. У ҳаммадан кўра Соняга кўпроқ диққат ва эътибор қилар, унга шундай қарар эдики, бу қарашдан Сонягина эмас, ҳатто қари графиня билан Наташа ҳам буни пайқаб қизариб кетишар эди.

Бу кучли ва ғалати йигит шу хушқомат, бошқа кишини яхши кўрадиган қора қизга мафтун бўлиб юрганлиги кўри-ниб турар эди.

Ростов Долохов билан Соня орасида илгари бўлмаган бир муносабат пайдо бўлганини сезар, лекин бу муносабат нимадан иборат эканлигини аниқ билмас эди. У Соня билан Наташа тўғрисида «Булар кимнидир яхши кўриб қолишган», – деб қўя қолар эди. Лекин ҳозир Соня билан Долоховни кўрганида илгаригидай эмас, қандайдир ўнғайсизлик сезар, шунинг учун уйда камроқ бўлишга ҳаракат қилар эди.

1806-йилнинг кузида Наполеонга қарши уруш ҳақидаги гап-сўз ўтган йилгига қараганда яна авж олди. Ҳар минг кишидан ўн кишини аскарликка чақиришдан ташқари, яна тўққиз киши лашкарликка олинадиган бўлди. Ҳамма ерда Бонапартни қаргашар ва лаънатлашар эди. Москвада ҳамма фақат бўлажак уруш тўғрисида гапирар эди. Ростовлар оила-сида урушнинг ташвиши фақат шундан иборат эдики, Нико-лушка Москвада қолгани кўнмай, жангга борадиган бўлди ва ҳозир, байрамдан кейин полкка бирга кетиш учун Дени-совнинг отпускази тамом бўлишини кутар эди. Унинг сафар-га отланиши хурсандчилигига ҳалал бермадигина эмас, балки кўпроқ йўл очди. У кўп вақтини уйда эмас, зиёфатларда, кечаларда, ва балларда ўтказар эди.

XI

Рождество¹ байрамининг учинчи куни Николай уйда тушлик қилди, у кейинги вақтларда уйда жуда кам тушлик қилар эди. У байрамдан кейин Денисов билан полкка кета-

¹ **Рождество** (русча: *туғилиш*) – Исонинг туғилиши байрами – христиан динининг асосий байрамларидан бири. Исо туғилган кун шарафига черков жорий этган.

диган бўлгани учун бу тушлик расмий хайрлашиш тушлиги бўлди. Тушликда йигирмага якин киши, шу жумладан, Долохов ва Денисовлар ҳам бор эди.

Ростовлар уйда ошик-маъшуклик кайфияти ҳеч қачон шу байрам кунларидагидек баралла сезилмаган эди. «Саодатли дамларни ғанимат бил, бошқаларни мафтун қил, ўзинг ҳам мафтун бўл! Дунёда бирдан бир ҳақиқий саодат шудир, бошқа ҳаммаси бекор гап. Биз бу ерда фақат мана шу билан машғулмиз», дер эди бу кайфият.

Николай ҳар кунгидай кўш отни қора терга пишириб борадиган ва таклиф қилинган жойларнинг ҳаммасига бо-ролмайд, уйга тушлик олдидан етиб келди. У уйга кириши биланок уйда ошик-маъшуклик кайфияти авжига олганини, бундан ташқари бу ердаги баъзи бирлар орасида ғалати бир гангиш хукмронлик қилаётганини пайқади ва сизди. Хусу-сан Соня, Долохов, кекса графиня ва бир қадар Наташа ҳам ҳаяжонда эди. Николай тушликкача Соня билан Долохов ўртасида бир нима бўлишини сизди ва шунинг учун ўзига хос бир зийраклик билан тушлик вақтида ҳар иккаласига жуда мулойимлик билан ва ҳушёр бўлиб муомала қилди. Ракс муаллими Иогель ҳар байрамда берадиган баллари сингари бу байрамнинг ҳам учинчи кунда ўз шогирдлари учун бал бериши керак эди.

– Николинъка, сен Иогелникига борасанми? Албатта, боргин, – деди унга Наташа, – у жуда тайинлади, Василий Дмитрич ҳам (бу Денисов эди) боради.

– Графиня буюрсалар, дунёнинг у бурчига бўлса ҳам, бораман, – деди Денисов. У ҳазиллашиб, мен Наташанинг рицариман, деб юрар эди, – рўмол раксига ҳам тайёрман.

– Қўлим тегса бораман! Архаровларга ваъда бердим, уларникида бугун ўтириш бўлади, – деди Николай.

– Сен-чи? – деб сўради у Долоховдан. Сўрашга сўради-ю, лекин кейин пушаймон бўлди.

– Балки, борарман... – деб қўя қолди Долохов Соняга қараб ва худди клубдаги тушлик вақтида Пьерга қарагандай қоғоғини солиб яна Николайга қаради.

«Бир гап бўлганга ўхшайди» – деди Николай ичида ва

тушлик тамом бўлиши биланок Долоховнинг кетиши унинг бу тахминини тасдиқлади. У Наташани чақириб: «Ўзи нима гап?» деб сўради.

– Мен сени ахтариб юриб эдим, – деди Наташа унинг олдига югуриб келиб. – Мен сенга айтмабмидим, сен ишонмаган эдинг, – деди керилиб. – У Сосянинг кўлини сўради.

Николай бу гал келганида Соня билан нақадар иши бўлмаган бўлса ҳам, лекин бу гапни эшитганида юраги шув этиб кетди. Долохов бу сепсиз етимча кизга бинойигина, баъзи жихатдан жуда ҳам муносиб куёв эди. Кекса графиня ва киборлар доираси нуқтаи назаридан Долоховнинг таклифини қабул қилиш керак эди. Шунинг учун бу хабарни эшитганида Николайнинг Сосядан димоги куйди. У: «Жуда яхши, болалиқдаги ахд-паймонларни эсидан чиқариб, унинг таклифини қабул қилиши керак» дейишга ўзини чоғлади-ю, лекин бу гапни айтишга улгурмади...

– Буни қара-я! Соня буткул рад килди, – деди Наташа. – Мен бошқа бир йигитни яхши кўраман, деб айтди, – деди яна Наташа бироздан кейин.

«Ҳа, менинг Сосям шундай дейиши ҳам керак эди», – деди Николай ичиди.

– Ойим шунча қистасалар ҳам, кўнмади. Мен биламан, у ҳеч қачон битта гапни иккита қилмайди.

– Ойим қистадилар ҳамми? – деди Николай ўпкалаб.

– Ҳа, – деди Наташа. – Аччигинг келмасин, Николинъка, лекин мен биламан, сен унга уйланмайсан. Биламан, нима учун эканлигини худо билади-ю, лекин аниқ биламанки, уйланмайсан.

– Йўк, сен буни ҳеч ҳам билмайсан, – деди Николай, – лекин мен ўзи билан гаплашишим керак. Соня тушкур хўп ҳам сўлим бўлибди-да, – деди кулимсираб Николай.

– Ҳа, асти қўй! Мен ҳозир уни айтиб юбораман, – деди Наташа ва акасини ўпиб, чопқиллаганича кетди.

Бироздан кейин ранг-кути учган, гангиган ва ўзини нечукдир гуноҳкор сезган Соня кириб келди. Николай уни карши олиб кўлини ўпди. Николай келганидан бери икковининг ёлғиз учрашгани ва муҳаббат изҳор қилгани ҳам шу

эди.

– Соня, – деди Николай тортиниб, сўнгра тобора дадил-рок бўлди, – шундай муносиб, ҳар жиҳатдан мувофик кишининг таклифини рад қилсангиз... Лекин у жуда яхши, олижаноб йигит... Менинг дўстим...

Соня унинг сўзини бўлиб:

– Мен аллақачон рад қилдим, – деди шошиб.

– Агар мени деб рад қилган бўлсангиз, кўркаманки...

Соня унинг сўзини яна бўлди. У Николайга кўриқиб, ёлбораётгандай қараб:

– Николай, менга бу гапни гапирманг, – деди.

– Йўқ, айтишим керак. Эҳтимол, бу менинг мутаккаббирлигим бўлар, лекин, ҳар қалай, айтганим яхши. Агар сиз мени деб рад қиладиган бўлсангиз, мен гапнинг ростини айтиб қўйишим керак. Мен сизни яхши кўраман, ўйлайман, ҳаммадан ҳам кўпроқ...

– Менга шунинг ўзи бас, – деди Соня қизариб.

– Йўқ, мен минг марта ошиқ бўлганман ва бўламан ҳам, лекин ҳеч кимни сиздай дўст тутганим, самимий яхши кўрганим йўқ. Бундан ташқари, мен ҳали ёшман. Матапнинг хоҳиши йўқ. Шунинг учун ҳам мен ҳозир сизга ҳеч қандай ваъда бермайман. Долоховнинг таклифини дурустроқ ўйлаб кўришингизни сўрайман, – деди у дўстининг номини айтгани зўрга тили бориб.

– Қўйинг, гапирманг менга бунақа гапни. Мен ҳеч нарсани истамайман. Мен сизни ўз акамдай яхши кўрганман ва яхши кўраман, менга бошқа ҳеч нарса керак эмас.

– Сиз фариштасиз, мен сизга лойиқ эмасман, лекин сизни алдаб қўймай деб кўркаман. – Николай унинг қўлини яна ўпди.

ХII

Июгелнинг уйида бўладиган баллар Москвада бўладиган хушчақчақ баллардан эди. Буни эндигина ўрганган рақсларини ижро қилаётган ёшларга қараб ўтирган оналар, ҳолдан тойиб йиқилгунча рақс қилган кизлар, хушчақчақ ўсмирлар билан ўйин-кулги ва вақтичоғлиқ қилиш ниятида

келган бўйи етган кизлар ва йигитлар тасдиқлашар эди. Шу бу йил мана шу балларда танишиб икки киз эрга тегди. Иккала чиройли княжна Горчакова шу балдан куёв топиб тегди ва шу билан бу балларнинг яна ҳам донги кетди. Бу балларнинг энг яхши томони шу эдики, бунда балга расмий тус берадиган уй эгалари йўк эди, фақат санъатнинг барча қоидаларига риоя қилиб, ўйнаб пардай учиб юрадиган оқ кўнгил Иогель ўз меҳмонларидан дарс билетини йиғиштириб олар эди, холос, ундан ташқари, бу балга, умрида биринчи марта узун кўйлак кийган ўн уч-ўн тўрт яшар кизлар ҳавас қилгандек, ким ўйин-кулгини ҳавас қилса келаверар эди. Буларнинг деярли ҳаммаси чиройли ёки чиройли кўринадиган ёшлар эди. Буларнинг ҳаммаси завқдан табасум қилар, кўзлари ёнар эди. Баъзан энг яхши шогирд кизлар рўмол ўйинини ҳам ижро қилишар, буларнинг ичида ўзининг хушқоматлиги билан ажралиб турган Наташа ўйинга жуда уста эди, лекин бу сўнгги балда фақат экосеза, англеза ва шу вақтларда эндигина расм бўлган мазурка рақсларигина ижро қилинди. Иогель бу бал учун Безуховнинг залини сўраган эди, ҳамманинг айтишига кўра бал жуда яхши бўлди. Балда чиройли кизлар жуда кўп эди, лекин буларнинг ичида ҳаммадан чиройлиги Ростовалар эди. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам бугун жуда хурсанд ва хушчакчақ эди. Долоховнинг таклифидан, унга рад жавоби берганини ва Николай билан муҳаббат изҳор қилишганидан мағрур бўлган Соня оксоч кизга сочини тарагани тутқич бермай, хануз уйда дикиллаб юрар ва энди гул-гул очилганлиги шундай кўриниб турар эди. Биринчи марта узун кўйлак кийганига ундан камроқ мағрур бўлмаган Наташа ҳам бу балда ўзида йўк хурсанд эди. Иккаласи ҳам ҳарир кўйлак кийиб, пушти лента таққан эди.

Наташа залга кириши билан мафтун бўлиб қолди. У айрим бирон кишига эмас, ҳаммага ошиқ эди. У кимга карамасин, қараган замониёқ ўшанга ошиқ бўлиб қолар эди.

– Вой, мунча ҳам яхши! – дер эди Соняга нуқул.

Николай билан Денисов рақс қилаётганларга мулоим ва хайрихоҳона назар ташлаб, залда айланиб юришар эди.

– Хўп ҳам дилбар, хўп чиройли киз бўлди-да, – деди Денисов.

– Ким?

– Графиня Наташа, – деди Денисов.

– Рақс қилишини кара-я, латофатини кўр-а, – деди бироздан кейин яна Денисов.

– Ким тўғрисида гапираётибсан?

– Синглинг тўғрисида, – деб бақирди Денисов.

Ростов кулиб кўйди.

Бўйи кичкина Иогель Николайнинг олдига келиб:

– Мухтарам граф, сиз мени энг яхши шогирдларимдансиз. Рақс қилишингиз керак. Қаранг, канча чиройли кизлар, бор., – деди ва собиқ шогирди бўлмиш Денисовга ҳам шу тарзда мурожаат қилди.

– Йўқ, азизим, шу ердан томоша қилиб ўтирганим яхшироқ., – деди Денисов. – Наинки уқувсиз шогирдингиз бўлганлигим эсингиздан чиққан бўлса?

– Йўғ-эй, – деди дарров Иогель унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, – сиз фақат кам ҳафсалароқ эдингиз, бўлмаса жуда лаёқатли шогирд эдингиз.

Янги модага кириб қолган мазурка чалинди. Николай муаллими Иогелнинг сўзини қайтаролмай, Соняни рақсга таклиф қилди. Денисов бир кампирнинг ёнига ўтирди ва қиличига суяниб, рақс қилаётган ёшларга қараганича, мусиқа мақомига ер тепиб, кула-кула алланималар деб кекса хонимларни кулдирди. Иогель аввал ўзининг ифтихори бўлган энг яхши шогирди Наташа билан рақс қилди. Бошмоқ кийган кичкина оёқларини юмшоқ босиб, энгил кўтариб Иогель, қўрқиброқ бўлса ҳам, яхши рақе тушишга тиришаётган Наташа билан биринчи бўлиб зални айланди. Денисов кўзини Наташадан олмай, мусиқа мақомига қиличини тўкиллатиб ўтирар, унинг рақсни билмагани учун эмас, хоҳламагани учун рақе қилмаганини очиқ кўрсатиб турар эди. Бир мақомнинг ярмида у олдидан ўтиб бораётган Ростовни чақирди.

– Бу ҳеч ўхшамайди-ку, – деди у. – Поляк мазуркаси шунақа бўлар эканми? Лекин жуда яхши рақе қилаётибди-

– Хўп ҳам дилбар, хўп чиройли киз бўлди-да, – деди Денисов.

– Ким?

– Графиня Наташа, – деди Денисов.

– Рақс қилишини кара-я, латофатини кўр-а, – деди бироздан кейин яна Денисов.

– Ким тўғрисида гапираётибсан?

– Синглинг тўғрисида, – деб бақирди Денисов.

Ростов кулиб кўйди.

Бўйи кичкина Иогель Николайнинг олдига келиб:

– Мухтарам граф, сиз мени энг яхши шогирдларимдансиз. Рақс қилишингиз керак. Қаранг, канча чиройли кизлар, бор., – деди ва собик шогирди бўлмиш Денисовга ҳам шу тарзда мурожаат қилди.

– Йўқ, азизим, шу ердан томоша қилиб ўтирганим яхшироқ., – деди Денисов. – Наинки укувсиз шогирдингиз бўлганлигим эсингиздан чиққан бўлса?

– Йўғ-эй, – деди дарров Иогель унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, – сиз фақат кам ҳафсалароқ эдингиз, бўлмаса жуда лаёқатли шогирд эдингиз.

Янги модага кириб қолган мазурка чалинди. Николай муаллими Иогелнинг сўзини қайтаролмай, Соняни рақсга таклиф қилди. Денисов бир кампирнинг ёнига ўтирди ва қиличига суяниб, рақс қилаётган ёшларга қараганича, мусиқа мақомига ер тепиб, кула-кула алланималар деб кекса хонимларни кулдирди. Иогель аввал ўзининг ифтихори бўлган энг яхши шогирди Наташа билан рақс қилди. Бошмоқ кийган кичкина оёқларини юмшоқ босиб, энгил кўтариб Иогель, кўркиброк бўлса ҳам, яхши раке тушишга тиришаётган Наташа билан биринчи бўлиб зални айланди. Денисов кўзини Наташадан олмай, мусиқа мақомига қиличини тўкиллатиб ўтирар, унинг рақсни билмагани учун эмас, хоҳламагани учун рақс қилмаганини очик кўрсатиб турар эди. Бир мақомнинг ярмида у олдидан ўтиб бораётган Ростовни чақирди.

– Бу ҳеч ўхшамайди-ку, – деди у. – Поляк мазуркаси шунақа бўлар эканми? Лекин жуда яхши рақс қилаётибди-

да.

Денисов Польшада поляк мазуркасини яхши билиш билан ном чиқарганини билган Николай югуриб Наташанинг олдига борди.

– Бор, Денисовни таклиф қилгин. Бу рақсни у жуда котиради, – деди. Яна навбати келганда Наташа ўрнидан турди ва бантик тақилган бошмоғи билан йўрғалаганича, бироз тортиниб, ўзи ёлғиз залдан ўтди ва Денисов ўтирган жойга қараб кетди. У ҳамма қараб турганини ва рақсга тушишини кутаётганини сезиб турар эди. Николай синглиси Наташа Денисов билан кула-кула баҳслашаётганини ва Денисов хурсанд бўлиб, жилмайиб, йўқ деяётганини кўриб турар эди. Николай югуриб борди.

– Юринг, Василий Дмитрич, – дер эди Наташа, – юра колинг энди.

– Кўйинг, графиня, мени шу ишдан озод қилинг, – дерди Денисов.

– Кўй энди, Вася, бора қол, – деди Николай.

– Худди мушук Васькани йўлга солаётганга ўхшайсизлар-а, – деди Денисов тегишиб.

– Кейин кечаси билан ашула айтиб бераман, – деди Наташа.

– Бу сеҳргар мени ҳар йўлга солади, – деди Денисов ва қиличини белидан ечди. У стулларни оралаб олдинга чиқди, Наташанинг қўлидан маҳкам ушлади-да, мақомни кутиб, бошини кўтариб, оёғини чоғлади.

Бўйи пастлиги отда-ю, рақсда билинмайдиган Денисов ҳозир ўзи тасаввур қилганича азамат йигит эди. Муסיқа мақоми тўғри келганда у ўзининг хонимига ғолибона ва ҳазилнамо қараб, тўсатдан бир оёғини ерга урди-ю, худди тўпдай ирғишлаб, хонимини давра бўйлаб олиб кетди. У залнинг ярмигача иккинчи оёғини ерга текизмасдан, товуш чиқармай учиб, худди олдида турган нарсаларни кўрмагандай, столлар устига бориб қолди: кейин бирдан шпорларини шиқирлатиб оёқларини қўйди-да, пошнасида туриб қолди: шу зайлда шпорларини шиқирлатиб, бироз ер тепиниб турди-ю, гир айланди ва чап оёғини ўнг оёғига уриб, яна

давра бўйлаб учиб кетди. Наташа унинг нима қилмоқчи эканини билди ва қандок қилаётганини ўзи ҳам билмай, бутун ихтиёрини унга берди. У Наташана гоҳ ўнг қўли билан ва гоҳ чап қўли билан пилдиратар, гоҳ чўккалаб ўз атрофида айлантирар, яна ирғиб турар, худди бутун зални бир зумда айланиб чиқмоқчи бўлгандай олга учар, гоҳ яна тўсатдан тўхтаб, кутилмаган чоғда тиз букиб ўйнар эди. У хонимини жойига олиб бориб, бир айлантириб шпорини шикирлатиб унга таъзим қилганда Наташа ҳатто куллуқ ҳам қилмади. У худди Денисовни танимаётгандай кулимсираганича анграйиб қараб қолди.

– Бу қанақа бўлди? – деди Наташа ўзига.

Гарчи Иогель бу мазуркани мазурка деб билмаса ҳам, ҳамма Денисовнинг усталигига қойил бўлди. Ҳамма уни мақтади, чоллар эса кулимсираб, Польша ва ўтган яхши замонлар ҳақида гап бошлади. Ўйиндан қип-қизариб кетган Денисов юз-кўзини рўмолча билан артиб, Наташанинг ёнида ўтирди, ҳамманинг кўзи Наташада эди.

XIII

Шундан кейин Ростов икки кунгача Долоховни ўз уйида ҳам учрата олмади, у Ростовларникига ҳам келмади. Учинчи куни Ростов ундан бир хатча олди.

«Мен бундан кейин, ўзингга маълум сабабларга кўра сизларнинг уйларингга бормайман, армияда кетаётганлигим учун бугун кичкинагина зиёфат бериб, ўртоқларим билан хайрлашмоқчиман. Инглиз меҳмонхонасига келгин».

Ростов оила аъзолари ва Денисов билан театрга борган эди, шу ердан соат ўнларда чиқиб, тўғри Инглиз меҳмонхонасига борди. Уни дарров шу кечаси Долохов ижарага олган энг яхши уйга олиб киришди.

Долохов икки шам ўртасида ўтирар, стол атрофига йигирмага яқин киши тўпланган эди. Стол устида тилла ва қоғоз пуллар ётар, Долохов банк тутган эди. Соня Долоховнинг таклифини рад қилгандан кейин Николай ўртоғи билан кўришмаган эди. Шунинг учун ҳозир кўришиш тўғрисида ўйлаганида юраги увишиб кетар эди.

Ростов эшикдан кириши билан Долохов унга худди кўзи тўрт бўлиб ўтиргандай қаради.

– Анчадан бери кўришганимиз ҳам йўқ, – деди у, – хуш келибсан. Мана шу ўйинни тамом қилайин, унгача Илюшка ҳам ашулачиларни олиб келар.

– Мен ўйингга борган эдим, – деди Ростов қизариб.

Долохов индамади.

– Ўтир, ўйна, – деди у Ростовга.

Ростов шу пайт Долохов айтган галати бир гапни эслади: «Аҳмоқ одам таваккал деб ўйнайди», деган эди ўшанда Долохов.

Долохов худди Ростовнинг кўнглидагини билгандай:

– Ё мен билан ўйнагани кўрқасанми? – деб кулимсиради. Бу табассумдан Ростов унинг Инглиз клубида бўлган зиёфат кунисидаги кайфиятда эканини англади: Долохов умуман кундалик ҳаётдан зерикиб, бундан бирон беҳуда, кўпинча шафқатсизлик қилиб қутулиш заруратини ҳис қилганида шундай кайфиятда бўлар эди.

Ростов ўнғайсизланиб қолди; Долоховнинг сўзига ҳазил билан жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин шу онда эсига ҳеч нарса келмади. У то ўйлаб жавоб топгунича Долохов унинг юзига қараб, ҳаммага эшиттириб, дона-дона қилиб деди:

– Ўйин тўғрисида гаплашганимиз эсингда борми... аҳмоқ одам таваккал деб ўйнайди. Ўйнаганда, албатта, ютаман деб ўйнаши керак, мен ҳозир шуни кўрмоқчиман.

«Таваккал қилибми ёки, албатта, ютаман дебми?» – деди Ростов ичида.

– Ўйнамай қуя қол, – деб қўйди Долохов ва янги карта очиб: – Банк, жаноблар! – деди.

Долохов пулини ўртага суриб қўйиб, карта суза бошлади. Ростов унинг ёнида ўтирди-ю, лекин ўйнамади. Долохов унга қараб: – Нега ўйнамаётибсан? – деди ва Ростов негадир озгина пул тикиб, карта олиб, ўйнашни зарур кўрди.

– Ёнимда пулим йўқ, – деди Ростов.

– Ишонаман!

Ростов беш сўм тикиб ютқизди, яна беш сўм тикиб уни ҳам бой берди. Долохов Ростовнинг устма-уст ўнта карта-

сини ютиб олди.

– Жаноблар, – деди Долохов бир неча марта карта бериб, – кани, пул ташланглар, мен ҳисобдан адашиб қоламан.

Картабозлардан бири, пул ташламасам ҳам, менга ишонасизлар деб умид киламан, деди.

– Ишониш мумкин, лекин адашиб кетаман деб кўркман, пул ташланглар, – деб жавоб берди Долохов. – Сен хижолат тортма, икковимиз кейин суришамиз, – деди у Ростовга қараб.

Ўйин давом этар, лакей тинмай шампанский ташир эди.

Ростов ҳамма карталарга чув тушди, саккиз юз сўмча қарздор бўлиб қолди. У бир картанинг устига саккиз юз сўм ёзай деб турганда, лакей шампанский берди-ю, Ростов бу ниятидан қайтиб, саккиз юз ўрнига оддий дов – йигирма сўм ёзди.

Долохов гарчи унга қарамагандай кўринса ҳам: – Тикавер, тезроқ ютиб оласан. Бошқаларга бераман-у, сенинг картангни ўлдираман. Ё мендан кўрқасанми? – деди у яна.

Ростов унинг сўзи билан ўша саккиз юзни тикди-ю, ердан олган бурчаги йиртик, еттилик картани қўйди. У кўп вақтлар бу картани унутмади. У тиккан саккиз юз сўмини бўр билан еттилик картага ёзиб қўйди: салгина илитилган бир стакан шампанский ичди, Долоховнинг сўзига кулимсираб, ўша еттилик картани кутиб, юраги орзиқиб, унинг қўлига қараб турар эди. Мана бу еттилик картани ютиш ёки юттириш Ростов учун жуда катта аҳамиятга эга эди. Ўтган якшанба кuni граф Илья Андреич ўғлига икки минг сўм бериб, пул танқислиги ҳақида гапиришни ёмон кўрса ҳам, лекин бу сафар бироз тежаб, шу пулни майгача еткизгин, деган эди. Николай эса бу пул жуда кўп, баҳоргача сиздан пул сўрамайман, деб сўз берган эди. Ҳозир шу пулдан бир минг икки юзи қолди. Энди агар бу еттилик картани бой берса, бир минг олти юз сўм ютқизишдан ташқари, яна отасига берган сўзидан қайтиши ҳам зарур бўлар эди. Шунинг учун ҳам у юраги орзиқиб Долоховнинг қўлига қарар экан, «Қани, бер менга шу картани тезроқ: шундан кейин шапкамни олиб чиқиб кетаман-у, уйга бориб Денисов, На-

таша ва Сонялар билан овқатланаман, минбаъд қўлимга карта ушламайман», – деб ўйлар эди. Шу дамда унинг уйда кечирадиган ҳаёти – Петя билан қиладиган ҳазиллари, Соня билан гапиришишлари, Наташа билан лапар айтишлари, отаси билан карта ўйнашлари ва ҳатто юмшоқкина тўшаги ҳам кўзига шу қадар ёрқин, гўзал бўлиб кўриндики, гўё буларнинг ҳаммаси аллақачонлар ўтган, қўлдан кетган ва таърифга сиймайдиган бир саодат бўлиб кўринар эди. Бехуда бир тасодиф рўй бериб, еттилик қўлдан кетиб, у эндигина тушунаётгани, эндигина кадрига етаётгани, бахт-саодатининг барбод бўлишини, умрида кўрмагани ва бошдан кечирмагани бир бахтсизлик чангалига тушиб қолишни тасаввур қила олмас эди. Бундай бўлиши мумкин бўлмаса ҳам, у, ҳар қалай, Долоховнинг қўл ҳаракатларини юраги орзиқиб кузатар эди. Суяги йўғон, қизғимтир билагининг жуни енгидан чиқиб турган қўл картани қўйиб, узатилган стакан билан трубкани олди.

– Мен билан ўйнагани кўркмайсан-а? – деди Долохов яна ва гўё қизик бир нарса эсига тушгандай картани қўйиб, стулнинг суянчигига суянди ва кулимсираганича аста гап бошлади: – Ҳа, айтгандай, мени Москвада гирром деб овоза ки-лишибди, шунинг учун, жаноблар, мен билан ўйнаганда эҳтиёт бўлинглар.

– Ҳа, хўп, бўл, – деди Ростов.

– Оббо Москва кампирлари-ей! – деди Долохов ва кулимсираб картани олди.

– Уфф! – деди Ростов икки қўллаб сочини чангаллаб. У умид қилган еттилик карта Долохов қўлидаги карталарнинг устида турар эди, демак, бисотидаги бор пулдан ҳам кўпрок ютқизди.

Долохов унга кўз қирини ташлаб:

– Кўп чиранма, – деди-да, карта беришда давом этди.

XIV

Бир ярим соатдан кейин кўп картабозлар ўз ўйинларига ҳазилакам деб қарайдиган бўлишди.

Бутун ўйин Ростовда бўлиб колди. Бир минг олти юз

сўм у ёқда қолиб, унинг ҳисобига бирин-кетин ёзилган ракамлар шу қадар кўпайиб кетдики, у ўн минггача санади-ю, лекин тахмини ўн беш мингдан кам эмас эди. Ҳақиқатда эса бу ёзилган ракамлар йигирма мингдан ҳам ошиб кетган эди. Долохов ҳозир на гапга қулоқ солар, на ўзи гапирар, у Ростовнинг ҳар бир қўл ҳаракатини кузатар ва ҳар замон ёзиб қўяётган ютуғига кўз ташлаб қўяр эди. У ютуғи қирк уч мингга етгунича ўйнашга аҳд қилган эди. Ўз ёши билан Сонянинг ёшини кўшганда қирк уч бўлганлиги учун шу рақамни белгилаган эди. Ростов бошини икки қўли орасига олиб, ҳамма ёғи чизиб ташланган, вино тўкилган карталар уйилиб ётган стол олдида ўтирар эди. Оғир бир таассурот унинг зехнидан ҳеч кетмас эди: суяги йўғон, қизгимтир, енглари остидан жуни чиқиб турган, бир вақтлар кўзига иссиқ кўринган-у, ҳозир кўргани тоқати бўлмаган бу қўллар уни ўз чангалига олган эди.

«Олти юз сўм, туз бурчак тўққизлик... қайтиб ютиб олиш мумкин эмас!.. Уйим қандок яхши эди-я! Саллот¹ ўйини... бу мумкин бўлмаган гап! Нега бу мени унақа қилаётибди? – ... деб ўйлар эди Ростов. У баъзан катта карта-ни қўяр, Долохов эса уни қўйиб, ўзи дов тикар эди. Николай унга бўйсуниб, жанг майдонида – Амштетен кўпригида худога сиғингандек, худога сиғинар, гоҳ стол тагидаги карталардан қўлимга тушгани мени бу ахволдан кутқазармикин деб умид боғлар, гоҳ бутун ютқизигига нимчасининг боғичлари миқдоридаги очколик карта қўймоқчи бўлар, гоҳ энди нима қиламан дегандай бошқа картабозларга қарар, гоҳ Долоховнинг бепарво юзига қараб, унинг кўнглидагини билишга ҳаракат қилар эди.

«Шунча пулни ютқизиш менинг учун нима эканлигини биллади-ку ахир. Наҳот менинг хароб бўлишимни истаса? У менга дўст эди-ку. Мен уни яхши кўрар эдим-ку... Лекин омади келган бўлса, бу ҳам қандок қилсин! Айб менда ҳам эмас, – дер эди Ростов ўзича. – Мен ҳеч қандай ножўя иш қилганим йўқ. Нима, мен одам ўлдирдимми, бировни ҳақорат қилдимми, бировга ёмонлик тиладимми? Нега менинг

¹ Саллот – мотқадан кичик, ўнликдан катта карта.

бошимга бундай фалокат келди? Бу фалокат қачондан бошланди? Мен ҳалигина бу стол ёнига юз сўм ютаман, онамга туғилган кунда совга қилиш учун қутича сотиб олиб уйга бораман, деган умид билан келиб ўтирган эдим. Нақадар бахтиёр, эркин ва хурсанд эдим! Ўшанда нақадар бахтиёр эканлигимнинг қадрига етмаган эканман. Бу бахтиёрлик қачон кўлдан кетди-ю, қачон бу фалокатлар бошланди? Нима бўлиб бу фалокат бошланди? Мен-ку шу ерда, шу стол ёнида ҳамон бир хилда карта олиб, пул тикиб, бу суяги йўгон эпчил кўлларга қараб ўтириб эдим, нима бўлдики, бошимга бундай фалокат келди? Мен-ку сог-саломат, бақувват, ҳамон илгаригидайман, ҳамон ўша жойимда ўтирибман. Йўк, бундоқ бўлиши ҳеч мумкин эмас. Бунинг оқибати ҳеч нарса бўлмайди.

Уй иссиқ бўлмаса ҳам, Ростов қип-қизариб, терга пишиб кетган эди. Унинг юзи, хусусан, ўзини тутишга беҳуда зўр берганидан жуда ёмон, одамнинг раҳми келадиган бир ҳолатда эди.

Ютқизилган пулнинг миқдори ўша машъум миқдор – қирқ уч мингга етди. Ростов уч минг сўм банкнинг тўртдан бирига карта олган эди. Долохов кўлидаги картани тақ этиб столга қўйди-ю, бўрни олиб, ўзининг чиройли ва пишиқ хати билан Ростов ёзиб қўйган рақамларни жамлай бошлади.

– Овқат қилайлик, овқат қилайлик! Мана, лўлилар ҳам келишди, – дейишди.

Шу пайт, дарҳақиқат, ташқаридан лўли лаҳжасида гаплашиб, қора мағиздан келган эркак-аёллар кириб келишди. Николай иш тамом бўлганини билиб турар эди, шундоқ бўлса ҳам, лоқайд бир товуш билан:

– Ҳа, энди ўйнамайсанми? Жуда яхши бир картани тайёрлаб ўтирувдим-да, – деди гўё фақат ўйингагина қизиққандай.

«Иш тамом, хароб бўлдим! Энди ўзимни отишим қолди, холос» – деди ичида, лекин қувноқ товуш билан:

– Қани, яна битта ўйнайлик, – деди.

– Хўп, – деди Долохов ютган пулини жамлаб бўлиб, – майли! Йигирма бир сўм тикдим, – деди қирқ уч мингдан

ортиқча чиққан йигирма бир сўмни кўрсатиб ва картани олиб чийлай бошлади. Ростов, хўп, деб қўлидаги картанинг четини бужди ва ёзиб қўйгани олти минг ўрнига йигирма бир ёзди.

– Менга барибир, – деди у, – мен шуни кўрмоқчиман, кани, шу картани босасанми ёки менга берасанми?

Долохов астойдил карта бера бошлади. Шу пайтда бу кизгимтир, бармоқлари калта, енг остидан жуни чиқиб турган ва уни ўз чангалига олган қўлларни Ростов нақадар ёмон кўрар эди... Ўнлик карта Ростовга чиқди.

– Қирк уч минг сўм қарздор бўлдингиз, граф, – деди Долохов ва керишиб ўрnidан турди. – Одам ўтираверса ҳам, чарчаб кетар экан, – деб қўйди.

– Ҳа, мен ҳам чарчадим, – деди Ростов.

Долохов худди ҳазил қилишни сенга ким қўйибди, демокчи бўлгандай унинг сўзини бўлиб:

– Пулни қачон оламиз, граф? – деди.

Ростов кип-қизариб, Долоховни бошқа уйга олиб кирди.

– Шунча пулни бирдан беролмайман, вексель бераман, – деди.

– Менга қара, Ростов, – деди Долохов кулиб ва унинг кўзларига қараб, – «Муҳаббатда омади бўлган кишининг картада омади бўлмайди», – деган мақол бор. Жиянинг сени яхши кўради. Мен буни биламан.

«Ўзингни шу одамнинг чангалида ҳис қилиш нақадар оғир!» – деди Ростов ичида. У шунча пул ютқизганлигини айтса, ота-онаси қанчалик хафа бўлишини билар, бу фалокатдан қутулиш нақадар катта бахт эканлигини, Долохов уни шу фалокатдан қутқазса олишини ва ҳозир яна уни мушук сичқонни ўйнагандай ўйнамоқчи бўлганини англай эди.

– Жиянинг... – деган эди Долохов, Николай унинг сўзини бўлди.

– Бунга жиянимнинг нима дахли бор, унинг тўғрисида нима қиласан гапириб? – деди Ростов бақариб.

– Хўш, пулни қачон оламан? – деди Долохов.

– Эртага, – деди Ростов ва уйдан чиқди.

«Эртага» дейиш ва йигитликни қўлдан бермаслик учун кизишмаслик-ку осон эди-я, лекин уйга келиб, сингилларига, укасига, ота-онасига рўпара бўлиб, қилмишига икром бўлиш, пул сўрамайман, деб сўз бергани ҳолда яна пул сўраш ниҳоятда огир эди.

Уйда ҳали ҳеч ким ухлагани йўқ эди. Ростовлар ҳовлисидаги ёшлар театрдан қайтиб, овқат еб, клавиборд олдида ўтиришган эди. Николай залга кириши биланок, шу бу йил киш уйларида ҳукмрон бўлган ва Долоховнинг тақлифи-ю, Иогелнинг балидан кейин Соня билан Наташа атрофида яна ҳам авж олган ўша ошиқ-маъшуклик кайфияти уни қамраб олди. Театрга кийиб борган ҳаворанг қўйлақларида яна ҳам чиройлироқ бўлиб ва буни ўзлари ҳам билиб, гул-гул очилган Соня билан Наташа клавиборд олдида жилмайиб туришган эди. Вера билан Шиншин меҳмонхонада шахмат ўйнашмоқда эди. Кекса графиня эри билан ўғлини кутиб, шу ерда истикомат қиладиган ва оқсуяқлардан бўлган бир кампир билан карта ўйнамоқда эди. Кўзлар ёниб турган, сочлари тўзгиган Денисов оёқларини кериб, қисқа бармоқлари билан клавиборд чалар ва кўзларини сузиб, ўзи ёзган «Соҳира» деган шеърга қуй топмоқчи бўлиб, майингина овози билан хиргойи қилиб ўтирган эди.

Ул қуй на қуйдирки, айтгил, соҳира,

Ки мени унуттиқ торларга тортар;

Ул ўт на ўтдирки, тинч қўймас сира

Таҳ-батаҳ қалбимга завқ-у шавқ ортар!

У эҳтиросли овоз билан ашула айтар экан, чакнаб турган коп-қора кўзларини данг қотиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетган Наташадан олмас эди.

– Жуда яхши! Қойил! – деб кичқирди Наташа. – Иккинчи бандини ҳам айтинг, – деди Николайнинг кирганини пайқамай.

Николай меҳмонхонага қараб, у ерда Верани ва кампир билан ўтирган онасини кўриб ичида: «Булар ҳали ҳам шу» деб қўйди.

– Эй, ана, Николинька ҳам келди, – деб Наташа унинг

олдига югуриб борди.

– Дадам уйдадилар? – деб сўради Николай.

– Зап келдинг-да, – деди Наташа унинг саволига жавоб бермай. – Хурсандчилик қилиб ўтирибмиз. Менинг учун Василий Дмитрич яна бир кунга қолди, биласанми?

– Йўқ, ҳали дадам келганлари йўқ, – деди Соня.

Меҳмонхонада ўтирган графинянинг: – Эй, кўзим, келдингми, қани, бу ёққа кел-чи, – деган овози эшитилди.

Николай онасининг олдига борди, унинг қўлини ўпди ва индамай унинг олдидаги курсига ўтирди-ю, унинг карта таҳлаётган қўлига қараб қолди. Залдан кулги ва Наташани кистаётган хушчакчак овозлар эшитилиб турар эди.

– Хўп-хўп, – деб кичкирар эди Денисов, – энди баҳона кетмайди, баргаола айтиб берасиз, сўрайман.

Графиня индамай ўтирган ўғлига қаради.

– Ҳа, нима бўлди сенга? – деб сўради онаси.

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ, – деди Николай худди бу савол жонига теккандай. – Дадам келиб қолармикин?

– Келиб қолар.

«Булар ҳамон ўша, ҳеч нарсадан хабари йўқ! Қаёққа борай?» деди ичида Николай ва яна клавикорд турган залга чиқди. Соня клавикорд олдида ўтириб, Денисов жуда яхши кўрадиган баркаролланинг прелюдиесини¹ чалмоқда. Наташа ашула айтмоқчи бўлиб, Денисов эса унга завқ билан тикилиб турар эди.

Николай залда нари-бери юра бошлади.

«Шуни ашула айттириб нима қилишар экан! Бу ашулани биладими? Шу ҳам хурсандчилик бўлди-ю!» – деб ўйлар эди Николай.

Соня прелюдиенинг биринчи аккордини чала бошлади.

«Эй худо, мен буткул хароб бўлган, буткул расво бўлган одамман. Менга ашулани ким қўйибди, бирдан бир қиладиган ишим ўзимни отиш. Ё бирон ёққа кетайми? Қаёққа бораман? Барибир, ашуласини айтаверсин», деб ўйлар эди Ростов.

Николай қовоғини солиб, уйда ҳамон нари-бери юрар,

¹ Прелюдие – мусиқали асарнинг кириш қисми, сараҳбори.

Денисов билан кизларнинг кўзини-кўзига туширмасликка ҳаракат қилиб, уларга қарар эди.

Соня худди «Николинька, сизга нима бўлди» деб сўраётгандай унга тикилиб турар эди. У Николайни кўриши билан унга бир нарса бўлганини сезди.

Николай ундан юзини ўтирди. Наташа ҳам ўзига хос зийраклик билан шу ондаёқ акасининг кайфиятини пайқади: пайқашга пайқади-ю, лекин ҳозир шу қадар хурсанд, ғам хоҳиш, таъна-дундан шу қадар узок эдики (ёшлар кўпинча шундоқ бўлади), ўзини ўзи алдади: «Кўй, ҳозир бировнинг ғам-хоҳишини деб ўзимнинг хурсандчилигимни барбод берманми» деган хаёлда ўзига ўзи: «Йўк, мен янглишаётгандирман, эҳтимол, у ҳам менга ўхшаган хурсандир», деди.

– Қани, Соня, – деди Наташа ва залнинг ўртасига, назарида, овоз янграйдиган жойга борди; бошини кўтарди, рақосалардек беҳол қўлларини осилтирди-да, оёк учида йўрғалаб уйни бир айланди-ю, тўхтади.

Завқ қилиб кузатиб турган Денисовга у худди: «Мана, мени кўрдингми?» – деяётгандай эди.

Николай синглисига қараб: «Бу нимага мунча хурсанд бўлаётган экан! – деди ичида. – Наҳот ҳозир юрагига шу сигса!» Наташа ашулани бошлади, овози очилди, кўкраги кўтарилди ва кўзлари жиддий туе олди. Шу дамда ҳеч ким ва ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, табассумга чоғлаган лабларидан кўнгирокдай овоз янграб чиқарди: бу овоз худди шу мақомда ва шу тарзда ҳар кимнинг ҳам оғзидан чиқиши мумкин, лекин бу овоз минг мартаба эшитганда таъсир қилмаса ҳам, минг биринчи мартаба эшитганда сизни титратар ва йиглатар эди.

Наташа шу бу йил қиш биринчи марта, айникса, Денисов товушига маҳлиё бўлгандан кейин ашулага жиддий берилди. У энди ашулани болаларча эмас, катта одамларча айтар, у ҳозир ашула айтганда илгаригидай болаларча чиранмас эди: шундоқ бўлса ҳам, унинг ашуласини эшитганда шинавандалар ҳали сал хомроқ дейишар эди. «Овози ҳали етилмаган, лекин жуда ажойиб овоз, етилтириш керак», дер

эди ҳамма.

Лекин ҳамма вақт бу гапларни Наташа ашула айтаётганда эмас, айтиб бўлгач, анчадан кейин айтишар эди. Ҳали етилмаган, керакли жойда нафас олмаганлигидан пардадан пардага қийинлик билан ўтаётган бу овоз янграганда ҳатто катта шинавандалар ҳам индамай овозга маҳлиё бўлиб ўтиришар, фақат яна эшитишни орзу қилишар эди. Унинг ишланмаган, ҳали ўз кучини билмаган, ҳали табиий ва ипакдай юмшоқ товуши ашула санъатини яхши билмаслик натижаси бўлган камчиликлар билан шундай қўшилиб кетган эдики, унинг камчилигини тузатаман деган киши овозни бузиб қўйишдан қўрқар эди.

Николай унинг товушини эшитиб ҳайрон бўлиб: «Бу қандок бўлди? Нима бўлди унга? Бунақа ашула айтолмас эди-ку» деди ўзича. У тўсатдан бутун оламни эсидан чиқарди-да, тамом диққати ашуланинг давомида бўлди. Унинг учун бутун ҳаёт уч темпдан иборат бўлиб қолди: «Оҳ, золим муҳаббат. Бир икки, уч... бир, икки уч... бир... Оҳ, золим муҳаббат. Бир, икки, уч... бир. Эй, бизнинг ҳаётимиз ҳам ҳаёт бўлдими! – деди Николай ўзича, – буларнинг ҳаммаси – бу фалокат ҳам, пул ҳам, Долохов ҳам, кек ҳам, ор-номус ҳам – ҳаммаси икки пулга арзимади. Ҳақиқий ҳаёт мана бу... Қани, Наташа, қани, кўзим! Қани, ол! Қани, қанақа олар экан! Олди! Худога шукур!» У рўмолни кучайтириш учун, ўзи ҳам билмай, беихтиёр баланд терцияга¹ қўшилди. «Вой тавба! Қандай яхши! Наҳот шу овоз меники бўлса! Шу овоз-а!» деб кўнглидан ўтказди.

Бу терция шундай ҳам жарангладики, Ростовнинг кўнглидаги энг яхши ҳислар кўзгалиб кетди. Бу ҳис олам билан ҳеч алоқаси бўлмаган ва оламдан юқорирок турган бир ҳис эди. Ютқизиш, Долохов, сўз бериш нима деган гап ўзи! Ҳаммаси беҳуда гаплар. Киши одам ўлдирса ҳам, ўғирлик қилса ҳам, ҳар қалай, бахтиёр бўлиши мумкин...

¹ Терция (лотинча: *tertia* – учинчи) – диатоник гамманинг учинчи пардаси ва унинг гаммадаги уч пардали интервал. Орасида бир босқич қолдириб тузилган интервал терция деб аталади.

Ростов кўпдан бери бугунгидай мусиқа эшитиб завк қилган эмас эди. Бироқ Наташа ашуласини тамом қилиши биланоқ унинг эсига яна ҳозирги аҳволи тушди. У индамасдан залдан чиқди-ю, пастга, ўзининг уйига тушди. Чорак соат ўтгандан кейин кекса граф хурсанд ва мамнун бўлиб клубдан қайтиб келди. Николай унинг келганини эшитиб олдига чиқди.

Илья Андреич ўғлига қараб хурсанд ва ифтихор билан табассум қилиб:

– Хўш, қалай, ўйнаб-кулиб келдингми? – деди. Николай «ҳа» демокчи бўлди-ю, айта олмади: у йиғлаб юбораёзди. Граф трубка чекар эди, ўғлининг ҳолатини пайқамади.

«Оббо, айтмай илож йўқ!» – деди Ростов ичида биринчи ва охирги марта. Тўсатдан, худди шаҳарга бориб келган отасидан арава сўраётгандай:

– Дада, мен олдингизга бир иш билан келдим, эсимдан чиқаёзибди. Менга пул керак эди, – деди. Бу гапни у шундай бамайлихотир айтдики, сўзига ўзининг нафрати келди.

Кайфи жуда чоғ бўлган дадаси: – Ҳа, ҳа, ҳали шундок дегин. Етмайди демабмидим? Кўп керакми? – деди.

– Ҳа, жуда кўп керак, – деди Николай қизариб-бўзариб ва кўп вақтгача кўнглида доғ бўлиб қолган табассум билан. – Бироз ютказиб қўйдим, бироз ҳам эмас, анчагина, жуда кўп, қирк уч минг сўм.

– Нима? Кимга? Ҳазиллашаётибсанми? – деб бақирди граф. Унинг томоқ ва бўйинлари қизариб кетди.

– Эртага тўлайман деб ваъда бердим, – деди Николай.

– Ах!.. – деди кекса граф ва оёк-қўли бўшашиб, диванга ўтириб қолди.

– Қандок қилай! Бу иш кимнинг бошига тушмайди, – деди Николай пинагини бузмасдан, лекин ичида ўзини умр бўйи бу жиноятни ювиб ташлолмайдиган аблах, разил ҳисоблар эди. Николай отасининг қўлини ўпиб, тиз чўкиб, ундан узр сўрашни истагани ҳолда, пинагини бузмай, ҳатто дағалроқ бир тарзда: – Бу номардлик ҳар кимда ҳам бўлади, – деди.

Граф Илья Андреич ўглининг бу сўзини эшитиб боши-ни куйи солди ва бир нима излагандай шошилди.

– Ҳа-ҳа... – деди у, – кийин, топиш кийин бўлар деб кўркман... Кимнинг бошига тушмайди! Ҳа, кимнинг бошига тушмайди... – граф ўғлига кўз кири билан каради-ю, уйдан чиқиб кетди... Николай отаси бирон сўз айтса, унга жавоб қилгани тайёрланган, бироқ отасини индамай кўя қолишини сира кутмаган эди.

– Дада, дадажон! – деб кичқирди унинг кетидан югуриб, – кечиринг! – деди ва отасининг қўлини ўпиб йиғлаб юборди.

Ота-бола орасида шу гаплар бўлаётган вақтда, ичкарида она-бола ўртасида ҳам шундай катта бир гап бўлмоқда эди. Наташа ҳовлиққанича онасининг олдига чошиб келди.

– Ойи!.. Ойи!.. Денисов оламан, деди.

– Кимни оламан деди?

– Мени, мени оламан деди. Ойи! Ойи! – деб кичқирди Наташа.

Графиня донг қотиб қолди. Денисов оламан дебди. Кимни? Яқинда қўғирчоқ ўйнаб юрган, ҳали ўқиб юрган муштдай болани-я!

– Наташа, қўй бунақа беҳуда гапларни! – деди графиня хануз буни ҳазил гумон қилиб.

– Беҳуда гапингиз нимаси! Мен бўлган гапни айтаётиман, – деди Наташа аччиғланиб. – Мен сиздан, нима қилай, деб сўрагани келсам, сиз менга «беҳуда гап» дейсиз.

Графиня ҳайрон бўлиб елкасини қисди.

– Агар жаноб Денисов ростдан ҳам сени оламан деган бўлса, аҳмоқ экансан, дегин қўйгин, вассалом.

– Йўқ, у аҳмоқ эмас, – деди Наташа ўпкалаб жиддий равишда.

– Ҳа, бўлмаса нима демоқчисан? Ҳозир ҳаммаларинг ҳам ошиқ-маъшуксизлар. Хўп, яхши кўриб қолган бўлсанг, тега қол, – деди графиня истехзо билан кулиб, – худо пешонагни очсин.

– Йўқ, ойи, мен уни яхши кўриб қолганим йўқ, яхши кўриб қолмаган бўлсам керак.

– Шундок бўлса, шундок дегин-да.

– Ойи, мендан хафа бўлаётирсизми? Хафа бўлманг, ойижон, мен нима гуноҳ қилибман?

– Мен ҳам гуноҳ қилдинг деяётганим йўк, қизгинам. Сен айта олмасанг, мен бориб айта қолай, – деди графиня кулимсираб.

– Йўк, ўзим айтаман, фақат ўргатсангиз бас, – деди ва онасининг табассумига жавобан илова қилди. – Сизга осон кўринади-да, унинг бу гапни менга қандай қилиб айтганини кўрганингизда билар эдингиз! Ўзим ҳам билар эдим, бу гапни менга айтмоқчи эмас эди, оғзидан чиқиб кетди.

– Ҳар нечук бўлганда ҳам йўк дейиш керак.

– Йўк, кўйинг. Бечорага одамнинг раҳми келади. Шундай яхши киши.

– Ундок, бўлса, хўп дегин. Эрга тегадиган вақтинг ҳам бўлиб қолди, – деди онаси заҳарханда қилиб.

– Йўк, ойи, хафа қилгани ҳеч кўнглим бўлмайди. Қандок қилиб айтишимни билмайман.

– Сенинг айтишинг ҳам керак эмас, мен ўзим айтаман, – деди графиня муштдай болага катта киз деб қараб, шундок гапни айтишганидан дарғазаб бўлиб.

– Йўк, йўк, мен ўзим айтаман. Сиз эшик орқасида туриб кулок солинг. – Наташа югурганича меҳмонхонадан ўтиб, залга чиқди. Денисов ҳамон ўша ерда, клавиқорд олдида, икки қўли билан юзини ушлаб ўтирар эди. У Наташанинг энгил кадам шарпасини эшитиб, ирғиб ўрнидан турди.

– Наталья, – деди у Наташага томон тез-тез юриб келиб, – менинг тақдиримни ҳал қилинг. Тақдирим сизнинг қўлингизда!

– Василий Дмитрич, сизга жуда юрагим ачийди!.. Жуда ҳам яхши одамсиз-у... лекин кўйинг... бу... мен ҳамма вақт сизни шундай яхши кўриб юравераман.

Денисов унинг қўлига энгашди ва Наташанинг қулоғига жуда ғалати, тушуниб бўлмайдиган бир товуш эшитилди. У Денисовнинг коп-кора, жингалак сочидан ўпди. Шу пайт графиня кўйлагини шилдиратиб, буларнинг устига кириб қолди.

– Василий Дмитрич, бошимизни осмонга еткизганингиз учун куллук, – деди хижолат тортган бир тарзда, – лекин менинг кизим хали жуда ёш. Сиз ўғлимнинг жонажон ўртоғи бўлганингиз учун бу гапни аввал менга айтарсиз деб ўйлаган эдим. Шундоқ қилганингизда мени рад қилиш заруратидан озод қилар эдингиз.

Денисов мулзам бўлиб ерга қараб: – Графиня, – деб гап бошлади-ю, лекин дудукланиб қолди.

Наташа унинг бундай уволгина бўлиб турганини кўриб, юраги ачиди ва хўнграб йиғлаб юборди.

– Графиня, кечиринг, – деди Денисов товуши калтираб, – лекин мен сизнинг қизингизни ва бутун оилангизни шу қадар эхтиром қиламанки, агар иккита жоним бўлса, икковини ҳам курбон қилар эдим...

– У графиняга кўз қирини ташлади ва уни жиддий киёфада кўриб... – Хайр, графиня, – деб унинг кўлини ўпди ва Наташага қарамасдан, тез-тез ва қаттиқ-қаттиқ кадам ташлаб, чиқиб кетди.

Эртасига Ростов Москвада бир кун туришга ҳам тоқати қолмаган Денисовни кузатди. Денисовни Москвадаги ҳамма ўртоқлари лўлиларниқига йиғилиб кузатишди. Ўртоқлари уни чанага ўтқизишганини ҳам, уч бекат кузатиб қўйишганини ҳам Денисов билмай қолди.

Денисов кетгандан кейин Ростов то отаси у ёк бу ёқдан пул топгунча яна икки ҳафта уйдан чиқмай, кўпинча вақтини қизлар бўлмасида ўтказиб, Москвада яна икки ҳафта турди. Соня унга аввалгидан ҳам кўра меҳрибонроқ ва яқинроқ эди. У Ростовнинг шунча пул ютқизганлигига бир йигитлик деб қарагандай, шу иши учун уни яна ҳам кўпроқ яхши кўрганлигини кўрсатмоқчи бўлгандай кўринар эди, лекин Николай энди ўзини унга нолойиқ кўрар эди.

У қизларнинг хотира дафтарини шеър ва ноталар билан тўлдирди ва таниш-билишларидан ҳеч ким билан хайрлашмасдан, Долоховга қирқ уч минг сўмни юбориб, тилхат олгач, ноябрь ойининг охирида аллақачонлар Польшага етиб олган полкига жўнади.

I

Пьер хотини билан очик сўзлашганидан кейин Петербурга жўнади. Торжок бекатига келганда бекат назоратчиси от беришни истамади, шекилли, от йўқ, деди. Пьер кутишга мажбур бўлди. У ечинмасдан, тўгарак стол ёнидаги чарм диванга чўзилди ва иссиқ этик кийган каттакон оёқларини стол устига узатиб юбориб, ўйга толди.

– Жомадонларини олиб кирайликми? Тўшак солиб берайликми, чойга майллари қалай? – деб сўради камердинер.

Пьер жавоб бермади, чунки кўзига ҳеч нарса кўринмас, кулогига ҳеч гап кирмас эди. У илгариги бекатда ҳам ўйга боtgанича, ҳамон ўша муҳим нарса тўғрисида ўйлар, шунинг учун ҳам атрофида нималар бўлаётганига ҳеч эътибор қилмас эди. У Петербурга эртарок борадимиз ёки кечроқ борадимиз, бу бекатда дам олгани жой топиладимиз-топиладимиз, парвойига келмас, ҳозир миясини банд қилган масала олдида, ҳатто бу бекатда бир неча соатгина турадимиз ёки умр бўйи қоладимиз – унинг учун барибир эди.

Назоратчи, унинг хотини, камердинер, машиначи кампир, ҳар қайсиси хизматга тайёр эканлигини айтиб кириб турар эди. Пьер стол устига узатиб юборган оёғини йигиштирмасдан, буларга кўзойнаги орқали қарар экан, миясини банд қилиб турган нарсаларни ҳал қилмасдан туриб, қандок яшаб турганини ва буларга нима кераклигини тушуна олмас эди. Дуэль куни Сокольникидан қайтиб, азоб-уқубатга тўла уйқусиз ўтказилган биринчи кечадан бери унинг мияси ҳамон ўша масала билан банд эди. Энди сафар ёлғизлигида бу фикр-у хаёллар уни айниқса ўз чангалига олган эди. У нима тўғрида ўйламасин, яна ўша ҳал қилолмаган масалага ва тинмай ўзига берадиган саволига келиб тақалар эди. Гўё унинг бутун ҳаётини тутиб турган асосий винт бўшаб қолгандай эди. Бу винт на ичкари киради, на буткул тушиб кетади: бекордан бекорга бир жойда айлангани-айланган, уни тўхтатишнинг сира ҳисоби йўқ эди.

Назоратчи кириб, етти букилиб, жаноблари икки соатгина сабр килсалар, кейин (нима бўлса бўлар) жаноблари учун почта отини бермоқчи эканини айтди. Назоратчи, афтидан, чойчақа олиш ниятида ёлғон гапираётган эди. «Шу яхши бўлдими, ёмон бўлдими? – деди Пьер ўзича, – менинг учун яхши, бошқа йўловчи учун ёмон, унинг ўзи учун эса зарур, чунки шундай килмаса оч қолади, у: «Мени офицер силтаб ташлади», деди. Офицер тезроқ кетиши керак бўлгани учун силтаб ташлаган-да. Мен, масалан, ўзимни ҳақоратланган ҳисоблаганим учун Долоховга қараб ўк уздим. Людовик XVI ни эса жинойткор деб қатл қилишди; бир йилдан кейин уни қатл қилганларни ҳам нима учундир ўлдиришди. Қайсиси гуноҳ? Қайсиси савоб? Нимани яхши кўриш керак? Нимани ёмон кўриш керак? Яшашдан мурод нима? Мен нимадан иборатман? Ҳаёт нима? Ўлим нима? Буларнинг ҳаммасини қандай куч идора қилади?» – деб сўрар эди ўзидан ўзи. Бу саволларнинг ҳеч бирига бир мантиксиз жавобдан бошқа ҳеч қандай жавоб йўқ, бу мантиксиз жавоб ҳам бу саволларга жавоб бера олмас эди. Бу жавоб: «Ўлсанг, ҳаммаси тамом бўлади кетади. Ўлсанг ё ҳаммасини биласан, ёки қайтиб сўрамайсан» деган сўздан иборат эди. Лекин ўлим ҳам жуда кўркинчли эди.

Торжок бекатининг савдогар хотини чийиллаб ўзининг молларини, айниқса, бўз туфлисини мақтар эди. «Мен шунча пулимни қаерга қўйишимни билмайман, бу бечора эса йиртик пўстин кийиб, менга мунғайиб қараб турибди, – деб ўйлар эди Пьер. – Бу пулнинг нима кераги бор экан? Кошки пул деган нарса буни бир зум бахтиёр килса-ю, руҳига ором берса! Дунёда буни ёки мени фалоқат ва ажалга дучор бўлишдан бироз бўлса-да, қутқариш қўлидан келадиган бирон нарса борми? Ҳамма нарсани барбод қиладиган ва бугунми, эртами келадиган ажал абадиятга нисбаган кўз очиб юмгунча, барибир, келиб ёқангдан ушлайди». У яна ўша бекордан бекорга айланаётган винтини босди, лекин винт ҳамон бир жойда айланар эди.

Хизматкори унга Сюза хонимнинг саҳифалари ярмигача қирқилган романини берди. Бу китобда Пьер Амелия

Мансфельд деган бир хотининг чеккан изтироблари ва халоллик учун курашганлигини ўқиди. «Ўзи яхши кўра туриб, бу хотин нега ўзининг ошиғига қарши курашибди? Худо ўз иродасига қарши унинг кўнглига ғулгула солмаса керак эди. Менинг собик хотиним курашмади ва, эҳтимол, тўғри қилгандир. Ҳеч қандай ҳақиқат топилган эмас, – деди Пьер яна ўзича, – ҳеч қандай ҳақиқатнинг тагига етиб бўлмайди. Биз фақат билмаслигимизнигина биламиз. Мана шунинг ўзи инсон заковатининг энг олий нуқтасидир».

Унинг бутун турган-битгани ва атрофидаги ҳамма нарса, назарида, чалкаш, маъносиз ва жирканч кўринар эди. Лекин Пьер мана шу атрофидаги ҳамма нарсадан жирканиб лаззат топар эди.

Назоратчи от етишмаганлиги вазидан кетолмай қолган бир йўловчини бошлаб кириб:

– Мумкинми, жаноблари, сизни салгина қисиб бу кишига ҳам шу ердан жой қилиб берсак, – деди.

Йўловчи пакана, суяклари йўғон, ранги сап-сарик, юзини ажин босган, кўкимтир кўзларининг устига оппоқ қоши тушиб турган бир чол эди.

Пьер оёғини столдан олди, ўрнидан турди ва тўшак тўшаб қўйилган каравотга чўзилди, чолга ҳар замон бир караб кўяр эди. Чарчагандай кўринган ковоғи солиқ чол Пьерга қарамасдан, хизматкори ёрдами билан зўрға ечинди; устида қолган эски пўстинчаси-ю, суякдангина иборат бўлган оёғидаги кигиз этиги билан диванга ўтирди, чаккалари кенг, сочи калта қилиб қирқилган каттакон бошини диваннинг суянчигига қўйиб, Безуховга назар ташлади. Унинг жиддий, маъноли ўткир кўз қараши Пьерни ҳайратга солди. У шу одам билан гаплашгиси келиб, йўл қалай, деб сўз бошламоқчи бўлиб турганида йўловчи бир бармоғига одам сурати солинган каттакон жез¹ узукли кўлини қовуштириб, кўзларини юмди, Пьернинг назарида, дам олибми ёки нима тўғридадир чуқур ўйга толибми, қимирламай ўтирди. Унинг хизматкори ҳам юзини ажин босган, хўжайинга ўхшаган

¹ Жез – мис, рух ва қалай қотишмаси.

сап-сарик, афтидан, кўса¹ бир чол эди. Абжир бу хизматкор чол сафар халтани очиб, чой ичгани дастурхон ҳозирлади ва кайнаб турган самоварни келтириб кўйди. Ҳамма нарса тайёр бўлгандан кейин йўловчи кўзини очиб столга яқинроқ келди ва ўзига бир стакан чой куйиб, яна бир стакан чойни кўса чолга берди. Пьер бу одам билан жуда ҳам гаплашгиси келиб, бетоқат бўла бошлади.

Хизматкор чойни ичиб, бўш стакан билан ейилмай қолган бир бўлак қандни келтириб столга кўяр экан, хўжайинидан: «Бирон нарса керакми» – деб сўради.

– Йўқ, китобни бер, – деди йўловчи. Хизматкор, Пьернинг назарида, диний китобдай кўринган бир китобни берди. Йўловчи ўқишга киришди. Пьер унга қараб турар эди. Йўловчи бирдан хат-чўп кўйиб, китобини ёпди, яна кўзини юмиб, диваннинг суянчиғига тирсакланиб, боягидай ўтирди. Ҳамроҳига қараб турган Пьер ундан кўзини олишга улгурмай чол кўзини очди ва унга тикилиб қолди.

Пьер хижолат тортгандай бошқа ёққа қарамоқчи бўлган эди, чолнинг чақнаб турган кўзлари уни ўзига тортди.

II

– Янглишмасам, граф Безуховнинг суҳбатларига мушарраф бўлаётимман, шекилли? – деди йўловчи салмоқлаб баланд овоз билан. Пьер индамасдан, кўзойнак орқали ўзининг ҳамсуҳбатига савол назари билан қарарди. – Мен сизни ва бошингизга келган мусибатларни эшитган эдим, султоним. – У худди: «Сиз мусибат демасангиз ҳам, лекин Москвада бошингизга келган кунлар мусибатдир» демоқчи бўлгандай, «мусибат» сўзини таъкидлаб айтди. – Ниҳоятда афсусландим, султоним.

Пьер қизариб кетди ва шошиб-пишиб оёғини қаравотдан тушириб, ғайритабiiий бир табассум билан чолга томон энгашди.

– Мен бу гапни азбаройи қизиққанлигимдан айтаётганим йўқ, султоним, бунга бошқа муҳим сабаблар бор. – У Пьерга тикилганича, сал нари сурилди ва шу ҳаракати билан

¹ Кўса (форсча) – сокол-мўйлови сийрақрок.

Пьерни диванга таклиф қилгандай бўлди. Бу чол билан гаплашишга Пьернинг ҳозир сира кўнгли бўлмаса ҳам, лекин чолга беихтиёр бўйсуниб, унинг ёнига бориб ўтирди.

– Сиз бахтсиз одамсиз, султоним, – деди чол давом этиб.
– Сиз ёшсиз, мен қариб қолганман. Қўлимдан келганича сизга ёрдам қилишни истар эдим.

– Ҳа, ҳа, – деди Пьер тиржайиб, – жуда миннатдорман... Қаёқдан келаётибдилар? – Йўловчининг чехраси тунд ва ҳатто ковоги солиқ бўлса ҳам, лекин унинг гапи ва афт-ангори Пьернинг диққатини тортди.

– Агар бирон сабаб орқасида мен билан гаплашиш малол келадиган бўлса, очигини айтаверинг, султоним, – деди чол. У тўсатдан оталарга хос меҳр билан табассум қилди.

– Йўк, йўк, ҳеч ундок эмас, аксинча, мен сиз билан танишганимдан жуда хурсандман, – деди Пьер унинг қўлига ва узугига синчиклаб қараб. У чолнинг қўлидаги узукда масонлик аломати бўлмиш одам калласининг суратини кўрди.

– Мумкинми сўрасам, – деди Пьер, – сиз масонми?

– Ҳа, мен озод бинокорлар жамиятига мансубман, – деди йўловчи тобора Пьернинг кўзларига тикилиб. – Ўз номимдан ва ҳаммаслақларим номидан сизга мурувват қўлини чўзаман.

Пьер бир томондан бу одамнинг сўзларига ишонганлиги ва иккинчи томондан илгари масонларнинг эътиқодидан кулиб юрганлиги учун иккиланиб:

– Шуниси борки, – деди кулимсираб, – нима десам экан, олам тўғрисидаги менинг қарашим сизнинг қарашингизга шу қадар қарама-қаршики, бир-биримизни англашолмасмиз деб кўркаман.

– Мен сизнинг қарашингизни биламан, – деди масон, – ўша айтган қарашингиз ва назарингизда тафаккурингизнинг самарасидай бўлиб кўринган қарашингиз, кўп кишиларнинг қаноатидек, кибр, ялқовлик ва жаҳолат натижасидир. Кечирасиз, султоним, агар мен бу қарашни билмаганимда, бу ҳақда сўз очмас эдим. Сизнинг қарашингиз гумроҳликдир.

– Худди шундай, мен ҳам сизни гумроҳликка тушгансиз деб тахмин қилишим мумкин, – деди Пьер жилмайиб.

– Мен ҳақиқатни биламан деб ҳеч қачон даъво қилмайман, – деди масон сўзининг пухта ва бурролиги билан Пьерни борган сайин қойил қолдириб. – Ҳеч ким якка ўзи ҳақиқатга етиша олмайди, ҳамма, Одам Атодан¹ тортиб шу кунгача бўлган миллион-миллион насл иштирок қилгандагина худои таолога муносиб макон бунёдга келгусидир.

Пьер гапнинг ростини айтишга мажбур бўлганини сезиб, таассуф билан зўрга:

– Мен сизга айтсам... Мен... Худого ишонмайман, – деди.

Масон унга диққат билан қараб кулимсиради, унинг кулимсираши беш сўм пулим бўлса қандай бахтиёр бўлар эдим, деган камбағалга кулимсираган миллионер бойнинг кулимсирашига ўхшар эди.

– Ҳа, сиз худони билмайсиз, султоним, – деди масон. – Уни билолмайсиз ҳам. Худони билмаганингиз учун ҳам шундай бадбахт бўлгансиз.

– Ҳа, ҳа, мен бадбахтман, – деди Пьер, – бироқ на чора?

– Сиз худони билмаганингиз учун ҳам бадбахтсиз, султоним. Сиз худони билмайсиз, ҳолбуки, худо шу ерда, менинг кўнглимда, менинг сўзларимда. Худо сенинг кўнглингда, ҳатто ҳозир айтган куфр сўзларингда ҳам, – деди масон жиддий ва титроқ овоз билан.

У ўзини босиш учун бўлса керак, чуқур нафас олди ва жим қолди.

– Агар худо бўлмаганда эди, султоним, – деди у секин, – биз унинг тўғрисида гапиришмас эдик. Биз нима ва ким

¹ Одам Ато – исломга (шунингдек, иудаизм ва христианликка) кўра, Аллоҳ томонидан яратилган ер юзидаги биринчи одам ва инсон зотининг отаси. Қуръонга кўра, Аллоҳ Одам Атони лойдан ўзининг ердаги ўринбосари (халифа) сифатида яратиб, унга ўз руҳидан жон ато этган. Одам Ато Абулбашар (инсоният отаси) деб ҳам аталади. Исломда Одам Ато биринчи пайгамбар ҳисобланади. Одам Ато жуфти ҳалолоти Момо Ҳавво билан жаннатда яшаб, уларга барча неъматлардан сийишликка руҳсат берилди, фақатгина бир дарахтнинг мевасидан сийиш тақиқланди (Аъроф сураси, 19-21-оятлар). Иблис Одам Ато билан Момо Ҳаввони алдаб, тақиқланган дарахт мевасини едиради. Бунинг жазоси эвазига улар жаннатдан чиқарилиб, уларнинг авлодлари ерда яшашга ва меҳнат қилишга маҳкум этилади.

тўғрисида гапиришдик? Сен кимни инкор қилдинг? – деди у тўсатдан голибона жиддият ва тантана билан. – Худо бўлмаса, уни ким ўйлаб чиқарибди? Бўлмаса, нега сенда шундай тушуниб бўлмайдиган бир вужуд бор деган тахмин пайдо бўлган экан? Бўлмаса, нега сен ва бутун олам шундай ақл-идрок етмайдиган кудратли ва ўзининг бутун хислатлари билан абадий ва бениҳоя бир вужуд бор деб тахмин қилади? – деди масон ва узок жим қолди.

Пьер сўз қотишни истамади ва сўз қотолмади.

Масон ички ҳаяжондан тек туролмаган қўли билан олдидаги китобни арақлар эди.

– Худо бор, лекин уни англаш мушкул, – деди яна масон Пьернинг афтига қараб. – Худо одам бўлса-ю, сен унинг борлигига шубҳа қилганинга эди, мен унинг қўлидан ушлаб, олдинга олиб келиб кўрсатар эдим. Лекин мен, бир ожиз банда, унинг бутун кудратини, абадий эканлигини, бутун лутф-у карамини кўрга ёки уни кўрмаслик ва билмаслик учун ўз разолатини, жаҳолатини кўрмаслик ва тушунмаслик учун кўзини юмган кишига қандай қилиб кўрсатоламан? – у яна жим қолди. – Кимсан ўзинг? Нимадан иборатсан? Шундай куфр сўзларни сўзлай олганинг учун ўзингни донишманд деб ўйлайсанми, – деди масон заҳарҳанда қилиб. – Сен жуда хунарманд уста ясаган соатнинг қисмларини ўйнаб ўтириб, бу соатнинг нимага кераклигини билмагани учун устанинг борлигига ҳам ишонмайдиган боладан ҳам нодонроқ, бефаҳмроқсан. Худони билмоқ қийин. Биз аср бўйи, Одам Атодан бошлаб шу кунгача уни билишга тиришиб келмоқдамиз, лекин бу мақсадга эришмоқдан ҳали жуда узокдамиз, уни англамаганимизга сабаб ўзимизнинг ожизлигимиз-у, унинг буюклигидир...

Пьер тин олмай, ёниб турган кўзлари билан масонга қараб, унинг сўзини бўлмасдан, гап сўрамасдан қулоқ солар, бу бегона одамнинг гапирган гапларига бутун вужуди билан ишонар эди. У масоннинг ақлга тўғри келадиган далил-исботлар билан гапираётган гапларига ишондими ёки болалардек унинг талаффузига, ишонч ва самимият билан сўзлашига, баъзан деярли унинг сўзини бўлиб қўядиган овози-

даги титроққа ишондими ёки шу этикод билан қариган масоннинг чакнаб турган кўзларига ишондими ёки ўзининг тушкун ва забунлигига чоғиштирилганда ҳайратда қолгани, унинг бутун вужудидан ёғилиб турган осойишталиги, катъияти ва ўз бурчини билишига ишондими, ҳар қалай, Пьер астойдил ишонгиси келди, ишонди ва ишонганидан кўнгил тасалли топгандай, дунёга янғидан келгандай ва ҳаётга қайтгандай бўлди.

– Худони ақл билан билиб бўлмайди, уни ҳаётда билади киши, – деди масон.

– Мен тушунолмайман, – деди Пьер кўнглида пайдо бўлаётган шубҳадан чўчиб. У ҳамсуҳбати кўрсатаётган далил-исботларнинг аниқ-равшан эмаслиги ва бўшлигидан ва унинг сўзларига ишонмаслиқдан кўрқар эди. – Мен тушунолмайман, нечук инсоннинг ақли сиз айтаётган нарсаларга етмаса?

Масон ювошгина, оталарча табассум қилди.

– Ҳикмати илоҳи ва ҳақиқат ичмоғимиз керак бўлган покиза сув демақдир, – деди масон. – Бу покиза сувни нопок идишга қуйиб, бу тозами-нотозами деб ўтиришим мумкинми? Мен аввал ўзимни пок қилсам, ундан кейин бу сувнинг маълум даражада поклигига эришган бўламан.

– Ҳа, ҳа, тўғри айтасиз, – деди Пьер қувониб.

– Ҳикмати илоҳи фақат ақл-у идрокка, физика, тарих, кимё ва бошқа дунёвий илмлардан мураккаб бўлган билимга асосланган эмас. Ҳикмати илоҳи ягонадир. Ҳикмати илоҳи бир илмдан ҳамма нарсани, оламнинг яратилиши ва унда инсоннинг тутган ўрнини тушунтириб берадиган илмдан иборат. Бу илмни забт этиш учун одам ўзини, кўнглини пок қилиши керақдир. Шунинг учун бу илмни билишдан олдин этикод қилиш ва такомиллашиш лозим. Бу мақсадларга эришмоқ учун қалбимизга виждон отли нури илоҳий жойлаштирилгандир.

– Шундоқ, – деди Пьер унинг сўзини маъқуллаб.

– Сен ўз кўнглингга маънавий кўз билан қара-ю, ўзим ўзимдан розиманми, деб сўра. Шу ақлнинг пеша қилиб нимага эришдинг? Ўзинг нимадан иборатсан? Сиз ёшсиз,

бойсиз, ақллисиз, маълумотлисиз, султоним. Мана шу лутфу иноятларнинг ҳаммасидан нима кўрдингиз? Ўзингиз ва ўз ҳаётингиздан розимисиз?

– Йўк, мен ўз ҳаётимдан безорман, – деди Пьер афтини буриштириб.

– Безор бўлсанг, бу ҳаётингни ўзгартир, ўзингни пок қил, пок бўлганинг сайин ҳикмати илоҳини тушунаверасан. Ўз ҳаётингизга бир назар ташланг, султоним. Бу ҳаётни сиз қандай кечирдингиз? Айш-ишрат, фиск-фужур билан кечирдингиз, жамиятдан ҳамма нарсани олдингиз-у, унга ҳеч нарса бермадингиз. Бойлик орттирдингиз. Бу бойликни қандай сарф қилдингиз? Одам боласи учун сиз нима қилдингиз? Минглаб, ўн минглаб кулларингиз тўғрисида ҳеч ўйладингизми, уларга моддий ва маънавий ёрдам қилдингизми? Йўк, сиз фиск-фужур билан умр кечириш учун уларнинг меҳнатидан фойдаландингиз. Қилган ишингиз мана шу. Одам боласига ёрдам қилиш керак деган ниятингиз бўлганмиди? Йўк. Сиз умрингизни бекорчилик ва ишрат билан ўтказдингиз. Кейин уйландингиз, султоним, ёш бир хотинга бош бўлиш масъулиятини бўйнингизга олдингиз. Хўш, оқибат нима қилдингиз? Сиз унга ҳақиқат йўлини топгани ёрдам бермадингиз, султоним, аксинча, уни ёлғончилик ва бахтсизлик кучогига ташладингиз. Бир одам сизни ҳақорат қилган эди, сиз уни ўлдирдингиз, яна мен худони билмайман, ҳаётимдан безорман, дейсиз. Бунда таажжубланарли ҳеч нарса йўк, султоним.

Шу гаплардан кейин масон худди узоқ гапдан чарчандай яна диванга тирсакларини тираб, кўзларини юмди.

Пьер чолнинг жиддий, қотиб қолган, ўликдай қони қочган юзига қараб пичирлаб қўйди. У: «Дарҳақиқат, ҳаётимни расвогарчилик, бекорчилик, фиск-фужур билан ўтказдим», – демокчи бўлди-ю, лекин сукунатни бузгани ботинолмади.

Масон қариларча хириллаб йўталди ва хизматкорини чақирди.

– От нима бўлди? – деди Пьерга карамай.

– Нариги бекатга топшириладиган отлардан олиб кетишди, – деди хизматкор, – дам олмайсизми?

– Йўк, айт, аравани қўшсин.

«Наҳот ҳамма гапани гапириб бўлмасдан ва менга ёрдам ваъда қилмасдан мени ёлғиз ташлаб кетиб қолса?» – деди Пьер ичида ва ўрнидан туриб, бошини куйи солганича, ҳар замон масонга бир қараб, нари-бери юра бошлади. «Ҳа, тўғри, мен бу тўғрида ўйламаган эканман, мен жирканч ва фикс-фужурга тўла ҳаёт кечирдим, мен бу ҳаётни яхши кўрмас эдим ва шундай ҳаёт кечиришни истамас эдим, бу одам ҳақиқатни биледи, агар истаса эди, менга ҳақиқат йўлини очиб бера олар эди». Пьер кўнглига келган шу гапни масонга айтишни истар эди-ю, лекин айтишга ботинолмасди. Йўловчи буришган-тиришган қўллари билан нарсаларини чакқон йиғиштирди, пўстинчасининг тугмасини ўтқизди; кейин Безуховга қараб, лоқайд ва эхтиром саклаган бир оҳангда:

– Қай томонга азм қилмоқчилар, султоним? – деди.

– Менми?.. Мен Петербургда, – деди Пьер болалардай тортинибгина. – Мен сиздан жуда миннатдорман. Мен сизнинг ҳамма фикрларингизга қўшиламан. Лекин мени унчалик бефаросат деб ўйламанг. Мен сиз айтгандай одам бўлишни жон-дилим билан истар эдим, лекин бу борада ҳеч кимдан ҳеч қандай ёрдам кўрмадим. Лекин дастлаб ҳамма айб ўзимда. Менга мадад қилинг, йўл кўрсатинг, эхтимол, мен... – Пьер гапиролмай қолди, бурнини тортиб юзини тескари ўгирди.

Масон, афтидан, нима тўғридадир ўйлаб, узоқ жим қолди.

– Мададни фақат худодан сўраш керак, – деди у, – лекин жамиятимиз қўлидан келадиган ёрдамни сизга беради, султоним. Петербургда борсангиз, мана шуни (у ҳамёнини очиб, тўрт букланган катта бир қоғозни олиб бир неча калима ёзди) граф Вилларскийга беринг. Сизга бир маслаҳат: пойтахтга боришингиз билан бирмунча вақт узлатга чекининг, ўз қилмишларингизни муҳокама қилинг, бурунги ҳаёт йўлингизга қайтиб қадам босманг. Кейин сизга оқ йўл ва муваффақият тилайман, султоним, – деди, хизматкори кирганини пайқаб.

Бу йўловчи Осип Алексеевич Баздеев экан, буни Пьер назоратчининг дафтарини кўриб билди. Баздеев Новиков замонасининг машхур масон ва мартинистларидан эди. У кетгандан кейин Пьер анчагача ухламай, от ҳам сўрамай, ўзининг расво кечмиши тўғрисида ўйлаб, назарида, жуда осондай кўринган бекам-кўст ва эзгу келажagini хурсандлик билан тасаввур қилиб, бекатнинг уйида айланиб юрди. Унинг назарида, яхши одам бўлиш қанчалик яхши эканлигини тасодифан эсидан чиқариб қўйганлиги учунгина шу йўлларга киргандай кўринар эди. Унинг қалбида бурунги шубҳалардан асар ҳам қолмади. У инсонларнинг биродар бўла олишларига, эзгулик йўлида қовушишларига қаттиқ ишонар ва, масонлик назарида, шундай кўринар эди.

III

Пьер Петербургга келди-ю, келганини ҳеч кимга маълум қилмади, ҳеч кимни кимга бормади, эртадан кечгача уйда ўтириб, аллаким келтириб берган Фома Кемпийский китобини ўқишдан бош кўтармади. Бу китобни ўқиган сари, бир нарса унга ошкор бўлаверди, бу нарса камолотга етишмок ва одамлар орасида Осип Алексеевич очиб берган биродарлик меҳр-у оқибат туғилиши мумкинлигига ишонч завқи эди. Пьер келганига бир ҳафта бўлганда бир куни Кечкурун унинг кабинетига Петербургдаги киборлар доирасида бирикки кўргани, польшалик ёш граф Вилларский кирди. У кабинетга худди Долоховнинг секундантига ўхшаш, расмий ва тантанали бир вазоҳат билан кирди-ю, эшикни ёпди ва уйда Пьердан бўлак ҳеч ким йўқлигига ишонганидан кейин унга мурожаат қилди:

– Мен сизнинг хузурингизга бир топширик ва таклиф билан келдим, граф, – деди тикка турганича, – жамиятимизда жуда катта ўрин тутган муҳтарам бир зот сизни жамиятимизга муддатдан бурунроқ қабул қилишни сўради ва сизга кафил бўлишимни таклиф қилди. Мен шу зотнинг хоҳишини бажо келтиришни ўзимнинг муқаддас бурчим деб биламан. Менинг кафолатим билан озод бинокорлар жамиятига киришни истайсизми?

Балларда, энг гўзал хотинлар суҳбатида ҳамма вақт мулойим табассум қилиб турганини кўриб юрган Пьер унинг ҳозирги расмий ва жиддий важоҳатини кўриб хайратда қолди.

– Ҳа, истайман, – деди Пьер.

Вилларский бош эгди.

– Яна бир савол, граф, – деди у, – бу саволга бўлажак масон сифатида эмас, балки ҳалол бир киши сифатида самимий жавоб беришингизни сўрайман: илгариги фикрларингиздан юз ўгирдингизми, худога ишонасизми?

Пьер ўйланиб қолди.

– Ҳа... Ҳа... Мен худога ишонаман, – деди у.

– Ундок бўлса... – деб Вилларский гап бошлаган эди.

Пьер унинг сўзини бўлди:

– Ҳа, мен худога ишонаман, – деди яна қайтиб.

– Ундок бўлса, юринг, – деди Вилларский, – менинг аравам хизматингизга тайёр.

Вилларский йўл бўйи оғиз очмади: Пьернинг нима қилишим ва қандок жавоб беришим керак деган сўроқларига жавобан, мўътабарроқ биродарлар сизни синаб кўришади, сиз рост гапирсангиз кифоя, деб қўя қолди.

Арава жамият ўрнашган катта ҳовли дарвозасидан кирди, булар қоронғи зинадан чиқиб, унча катта бўлмаган ёруғ бир даҳлизга киришди ва пўстинларини ечишди. Бу даҳлиздан бошқа бир уйга киришди. Эшик олдида жуда ғалати кийинган бир киши турар эди. Вилларский унга яқин бориб, французча бир нима деди-ю, чоғроқ бир жавоннинг олдига борди. Бу жавонда Пьер умрида кўрмаган кийимлар осиглик турар эди. Вилларский жавондан бир рўмолни олиб, Пьернинг кўзини боғлади, боғланганда унинг сочи тугунга кириб оғриди, кейин унинг бошини эгиб, пешонасидан ўпди-да, қўлидан ушлаб қаёққадир бошлади. Пьернинг тугунга кириб қолган сочининг ости оғрир, оғриқдан афтини буриштирар ва нимадандир уялиб илжаяр эди. У қўлларини осилтириб, афтини буриштириб, илжайганича чалама-чатти кадам ташлаб, унинг кетидан туядай бўлиб борар эди.

Ўн кадамча юрилгандан кейин Вилларский тўхтади.

– Агар сиз бизнинг жамиятимизга киришга аҳд қилган бўлсангиз, – деди у, – нима бўлмасин, мардона туришингиз керак. (Пьер хўп деб бош иргитди.) Эшик тақиллаганда кўзингизни очасиз, – деди яна Вилларский. – Сизга мардлик ва муваффақият тилайман, – деди-ю, Пьернинг қўлини сиқиб чиқиб кетди.

Ёлғиз қолган Пьер ҳамон илжайиб турар эди. У бир-икки марта елкасини учуриб, кўзини очмоқчи бўлиб қўлини рўмолга олиб борди-ю, журъат қилолмади. Кўзи боглик шу аҳволда беш дақиқача тургани унга бир соатдай туюлди. Унинг қўллари шишгандай, оёқларининг мадори қуригандай, ўзи чарчагандай бўлар эди. У энг мураккаб ва турлитуман ҳисларни бошдан кечирар эди. У ҳозир нима бўлар экан деб ваҳимага тушар ва бундан ҳам кўра ваҳимага тушганини билдириб қўйишдан кўрқар эди. У нима бўлишини, кўзини очганида қандай сир-асрорни кўришни билишга қизиқар эди. Лекин ҳаммадан ҳам кўра Осип Алексеевич билан учрашгандан бери орзу қилиб юргани ўша янги ҳаёт сари қадам қўядиган пайти келаётганига хурсанд бўлар эди. Эшик қаттиқ тақиллади. Пьер кўзини очиб атрофига қаради. Уй қоп-қоронги, фақат бир бурчакда бир оқ нарсанинг устида чироқ ёниб турар эди. Пьер яқинроқ бориб қаради: чироқ қора бир столнинг устида бўлиб, унинг ёнида очик китоб турар эди. Бу китоб – Инжил эди. Чироқ тагида турган нарса кўз ўрни қорайиб, тишлари кўриниб турган калла суяги эди. Пьер инжилнинг биринчи хати – «Ибтидо баноми худо»ни ўқиб столни айланиб ўтди ва нима биландир тўлган очик каттакон бир сандикни кўрди. Бу тобут бўлиб, ичи тўла суяк эди. Бу нарсани кўриб Пьер ҳеч ҳайратда қолмади. У илгариги ҳаётдан тамоман бошқача, янги бир ҳаётга қадам қўйиш умидида кўп фавқулудда нарсаларни, бу кўрганларидан ҳам фавқулуддарок нарсаларни кутар эди. Бош суяги, тобут, инжил – буларнинг ҳаммаси ўзи кутган нарсалардай кўриниб, булардан ҳам каттарок бир ходисани кутар эди. У ўзида эътикод ҳисни уйғотишга тиришиб атрофга қаради. «Худо, ажал, муҳаббат, инсонлар биродарлиги», деди ичида ўзига маълум унча аниқ бўлмаган,

лекин хурсандлик бағишлайдиган ниманидир шу сўзларга боғлаб. Эшик очилиб, кимдир кирди. Пьер кўзи кўникиб коп-коронгида ўрта бўйли одамни кўрди. Бу одам ёрудан киргани учун уй кўзига коп-коронги кўринди, шекилли, тўхтади, кейин секин-секин кадам босиб стол олдига борди ва чарм кўлқоп кийган кичкина кўлини столга қўйди.

Бу ўрта бўйли киши кўкрагидан тиззасигача тушиб турган оқ мешдан пешгир кийган, бўйнига маржонга ўхшаган бир нима солиб олган, пастдан шуъла тушиб турган озгин юзини ўраб турган тикка оқ ёқаси маржоннинг тагидан кўтарилиб турар эди.

– Бу ерга нима деб келдингиз? – деди ўша киши Пьернинг шарпаси эшитилган томонга қараб. – Сиз, маърифат ҳақиқатига ишонмайдиган ва маърифатдан кўз юмган киши нима деб бу ерга келдингиз ва биздан нима талабингиз бор? Сизга маърифат, фазилат ва илм-у урфон керакми?

Эшик очилиб бу номаълум одам кирганда Пьерни болалигида диний маросимда ўтирган вақтдагидек бир салобат босди: у ҳаёт йўсини жиҳатидан тамоман бегона бўлса ҳам, лекин инсонлар биродарлиги жиҳатидан ўзига жуда яқин бўлган бир киши билан юзма-юз турганини сезди. У юраги гуп-гуп уриб, зўрға нафас олиб, ритор¹ (жамиятга кириш учун тайёрлайдиган одам масонлар орасида ритор дейилар эди)га томон юрди. У яқин бориб қараса, ритор ўзига таниш Смольянинов деган экан, лекин шу онда бу одам таниш киши экан-ку, деб ўйлашни ҳақорат деб билар эди; чунки унинг учун бу одам фақат жамиятнинг аъзоси ва яхши йўлга бошлайдиган пир эди, холос. Пьер анчагача сўзга тили келмагандан кейин ритор саволини яна такрорлади.

– Ҳа... мен... мен пок бўлишни истайман, – деди Пьер зўрға.

– Хўп, – деди Смольянинов ва дарҳол давом этди, – муқаддас тариқатимиз сизнинг ўз мақсадингизга етишувингиз учун қандай воситалар билан ёрдам қилишини била-сизми? – деди тезгина, лекин осойишталик билан.

¹ **Ритор** (юнонча; нотик, оратор) – Юнонистон ва Қадимги Римда чиройли сўзлайдиган киши, нотик.

Пьер ҳеч қачон русча мавҳум нарса тўғрисида гапириб ўрганмагани ва ҳаяжонга тушганидан овози қалтираб зўрга:

– Мен... умид қиламанки... покланишим учун раҳна-молик... ёрдам... – деди.

– Франк-масонликни нима деб биласиз?

– Мен шундоқ деб биламанки, франк-масонлик эзгу ниятли кишиларнинг биродарлик ва тенглигидир, – деди Пьер оғзидан чиқаётган сўзлар бу тантанали дақиқага мос келмаётганидан тобора уялиб. – Мен шундай деб ўйлайманки...

Ритор унинг шу жавобидан қаноат ҳосил қилди, шекилли, шошиб:

– Яхши, – деди, – сиз ўз мақсадингизга эришиш учун диндан бирон ёрдам умид қилганмидингиз?

– Йўқ, мен динни ҳаққониятсиз деб қараб, унга амал қилмас эдим, – деди Пьер ва гапни шу қадар секин айтдики, ритор эшитмасдан қайтиб сўради. – Мен даҳрий эдим, – деб жавоб берди Пьер.

– Сиз ҳақиқатни унинг қонунларига ҳаётда амал қилиш учун қидирасиз, демак, сиз ҳикмат ва маърифат изларсиз-а, – деди ритор бироз жим қолганидан кейин.

– Ҳа, ҳа, шундай, – деди Пьер.

Ритор томоғини кириб олди ва қўлқоп кийган қўллари кўкрагига чалмаштириб, гап бошлади:

– Энди мен сизга тариқатимизнинг асосий мақсадини айтиб беришим керак, – деди у, – агар тариқатимизнинг мақсади сизнинг мақсадингизга мувофиқ келса, у вақтда сиз бизнинг жамиятимизга кирасиз. Тариқатимизнинг биринчи мақсади ҳеч ким путур етказолмайдиган асосий бир муҳим сирни сақлаш ва наслдан наслга ўтказишдир... Бу сир энг қадим замонлардан, ҳатто Одам Атодан қолиб келаётган сир бўлиб, бани башар тақдири шунга боғлиқдир. Лекин мазкур сир шундоқ бир хусусиятга моликдирки, узок муддат ўзини поклаб тайёр қилмаган кимса буни билолмайди, шунинг учун бу сирдан вокиф бўлиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Шу сабабли бизнинг иккинчи мақсадимиз ўз аъзоларимизни шунга тайёр қилиш, имкон борича уларнинг

калбларини пок этиш, уларнинг ақл-у идрокларини мазкур сирдан вокиф бўлиш йўлида кўп риёзат¹ чеккан зотлардан қолган воситалар ёрдами билан тозалаш ва мунаввар қилиш, шу билан уларни қобили асрор этишдир. Ўз аъзоларимизнинг калбларини тозалаш ва уларни тўғри йўлга солиш билан биз, учинчидан, ўз фазилат ва художўйлигимизни намуна қилиб, бутун бани башарни ҳам тўғри йўлга солган ва шу билан бутун кучимизни сарф қилиб, жаҳонда ҳукмрон бўлган ёвузликка қарши курашган бўламиз. Мана шу тўғриларда ўйлаб кўринг, мен яна қайтиб кираман, – деб ритор уйдан чиқиб кетди.

– Жаҳонда ҳукмрон бўлган ёвузликка қарши кураш... – деди Пьер ичида ва келажакда шу йўлда кўрсатадиган фаолиятини тасаввур қилди. Унинг кўз олдига ўзи бундан икки ҳафта бурун қандай бўлса, шундай одамлар келди ва буларга ўзича панд-у насиҳат ўқиди. Унинг кўз олдига ҳам сўзи, ҳам иши билан ёрдам қилган кишилари – йўлдан озган ва бахтсиз кишилар келди: мазлумларни қўлларидан халос қилган золимлар кўз ўнгида гавдаланди. Ритор қайд қилган уч мақсаддан энг охиргиси – бани башарни тўғри йўлга солиш Пьерга айниқса маъкул эди. Ритор айтган биринчи муҳим мақсад унинг марокини кўзгатган бўлса ҳам, назарида, унча муҳим кўринмади; иккинчи мақсад – киши ўз калбини пок этиб ўзини тўғри йўлга солиши билан унинг унчалик иши бўлмади, чунки шу тобда ўзини аллақачон тўғри йўлга кирган ва илгариги нуқсонларидан қутулган ва фақат эзгуликкагина қодир деб сезар эди.

Ярим соатдан кейин ритор қайтиб келди ва жўяндага Сулаймон² маъбадининг³ етти зинасига мувофик етти фазилатни баён қилди, масонликка кирувчи ҳар бир кишида мана шу фазилатлар бўлиши керак эди: 1) шикаста нафслик, тариқатнинг йўлларига риоя қилиш; 2) жамиятнинг улуғ-

¹ Риёзати (арабча) – қатта, улкан машаққат, заҳмат.

² Сулаймон – Қуръонда зикри келган пайғамбарлардан бири, адолатли ва доно ҳукмдор, Довуднинг ўғли. У 13 ёшида тахтга ўтиради. Етук билимли, ҳар бир ишда ҳукм чиқаришда отасидан кўра олимрок бўлади. Ривоятга кўра, у жамики инс-у жин ва ҳайвонлар-у қушлар оламига ҳам подшоҳлик қилган.

³ Маъбад (арабча) – ибодат қилинадиган жой; ибодатхона.

ларига итоаткорлик; 3) хушфёъллик; 4) инсонпарварлик; 5) мардлик; 6) сахийлик; 7) ўлимга муҳаббат.

– Еттинчидан, – деди ритор, – ўлим тўғрисида кўпроқ ўйлаб, ўзингизни шу даражага етказингизки, ўлим кўзингизга дахшатли душман эмас, балки... эзгулик йўлида риёзат чеккан руҳни роҳат ва фароғатга элтиш учун бу дунёнинг ҳасратидан кутқарадиган дўст бўлиб кўринсин.

Ритор шу сўзларни айтиб чиқиб кетгандан кейин Пьер: «Ҳа, шундоқ бўлса керак, – деб ўйлади. – Шундоқ бўлса керак, лекин мен ҳали шунчалик заифманки, эндигина маъносига унча-мунча тушуниб келаётган ҳаётимни яхши кўраман». У қолган беш фазилатини бирма-бир санаб мардлик ҳам, сахийлик ҳам, хушфёъллик ҳам, инсонпарварлик ҳам, хусусан, кўзига ҳатто фазилатгина эмас, балки бахт бўлиб кўринган итоаткорлик ҳам қалбида борлигини сизди. (Бебошлигидан кутулиб, ўз иродасини шубҳасиз ҳақиқатни биладиган кишилар қўлига топширишдан жуда хурсанд эди.) Еттинчи фазилатни Пьер эсидан чиқариб қўйди ва ҳарчанд ўйласа ҳам, эслолмади.

Ритор учинчи марта тез қайтиб келди ва ундан ўз ниятингизда қатъий турибсизми, сиздан нимаики талаб қилинса, ҳаммасини ўрнига етказишга розимисиз, деб сўради.

– Мен ҳаммасига розиман, – деди Пьер.

– Мен сизга яна шуни айтишим керак, – деди Ритор, – бизнинг тариқатимиз ўз таълимотини сўз билангина эмас, балки ҳикмат ва фазилат муридларига сўздан кўра кўпроқ таъсир қиладиган бошқа воситалар билан таълим беради. Агар қалбингиз соф бўлса, мана шу маъбадимиз ўзининг кўриниши билан сизга сўз билан айтгандан кўра кўпроқ нарсани англатмоғи керак қабул қилинганингиздан кейин, эҳтимол, келажакда яна шу хилда таълим кўрарсиз. Бизнинг тариқатимиз ўз таълимотини иероглифлар воситаси билан ўргатган қадимги замон жамиятларига тақлид қилади. Иероглиф¹, – деди ритор, – ҳис қилиб бўлмайдиган ва тас-

¹ **Иероглиф** (юнонча: hieroglyphoi – муқаддас белгилар < hieros — муқаддас + gliphe – нақш) – 1) қадимги мисрликлар ва баъзи бир халқлар ёзувида бутун бир

вир қилинган нарсадаги сифатларга эга бўлган нарсанинг номидир.

Иеороглиф нима эканлигини Пьер жуда яхши билса ҳам, гапиргани журъат қилолмади. Бу гаплардан у ҳозир синов бошланишини сезиб, индамай риторнинг сўзларига кулок солар эди.

– Агар сиз ўз қарорингизда қаттиқ турган бўлсангиз, мен бошлашим керак, – деди ритор Пьерга яқин келиб. – Сахийлигингизнинг исботи учун ҳамма қимматбаҳо нарсаларингизни менга беришингизни сўрайман.

– Ёнимда ҳеч нарса йўқ эди-ку, – деди Пьер унинг сўзидан бутун бойлигини бер деган маъно тушуниб.

– Ҳозир ёнингизда борини бераверинг: соатми, пулми, узукми...

Пьер дарров ёнидан ҳамёнини, соатини олди ва семиз бармоғидан никоҳ кечаси тақиладиган узугини чиқаргани анча уриниб қолди. У ҳамма нарсани бергандан кейин масон:

– Итоаткорлигингизнинг исботи учун ҳозир ечинингизни сўрайман, – деди.

Пьер риторнинг амрига кўра фракани, нимчаси ва чап оёғидаги этигини ечди. Масон унинг ёқасини суриб, чап кўкрагини очди ва энгашиб иштонининг чап почасини¹ тиззасигача кўтарди. Пьер бу одам овора бўлмасин деб дарров ўнг оёғидаги этигини ҳам ечиб, почасини кўтармоқчи бўлган эди, масон керакмас, деб чап оёғига кийгани туфли берди. Пьер болаларча уялар, интиқликда ўзига-ўзи кулгиси келиб беихтиёр жилмайган қўйи риторнинг қаршисида қўлларини осилтириб, оёқларини кериб, ундан яна амр-фармон кутиб турар эди.

– Энди софдиллигингизнинг исботи учун энг кўп ҳирс кўйган нарсангизни айтишингизни сўрайман, – деди ритор.

– Менинг ҳирс кўйган нарсаларим! Мен кўп нарсаларга

тушунча, ибора, сўз, бўгин ёқн товушни ифодалаган, хайвон, одам, хар хил буюм, асбоб ва шу қабилар тасвиридан иборат белги (бу ерда шу маънода); 2) ҳозирги кунда хитой ёзувидаги ва ундан япон ва корейс ёзувларига ўтган белгилар ҳам иероглифлар.

¹ Поча (форсча) – кичик оёқ; оёқнинг пастки қисми;

хирс қўйган эдим, – деди Пьер.

– Фазилат эгаси бўлиш йўлида сизни иккиланишга ҳаммадан кўпроқ мажбур қилган ўша нарсани айтинг, – деди масон.

Пьер эсламоқчи бўлиб ўйланиб қолди.

У ўзининг қусурларини бирма-бир эслаб ва буларнинг қайси бири каттарок деб ҳар қайсини салмоқлаб кўрар эди: «Майхўрликми? Баднафсликми? Такасалтангликми? Ялковликми? Тезликми? Баджаҳлликми? Хотинбозликми?»

– Хотинбозлик, – деди Пьер эшитилар-эшитилмас. Бу жавобдан кейин масон анчагача тек ва жим қолди; ниҳоят Пьерга яқин келди-ю, столда турган рўмолни олиб, унинг кўзини яна боғлади.

– Сизга сўнги марта айтаман: бутун диққатингизни ўзингизга қаратинг, бутун ҳиссиётингизни занжирбанд қилинг, кайфи сафони эҳтиросдан эмас, ўз қалбингиздан истанг. Кайф-сафо манбаи сиздан ташқарида эмас, ўзингизда...

Пьер ҳозир қувонч ва эътиқодга тўла бўлган қалбида одамнинг баҳрини очадиган кайф-сафо манбаи пайдо бўлганини сезди.

IV

Орадан кўп ўтмай қоронғи маъбадга бояги ритор эмас, кафил бўлган Вилларский кириб келди. Пьер уни овозидан таниди. Ўз қарорида маҳкам турган-турмаганлиги тўғрисида яна берилган саволга жавобан Пьер:

– Ҳа, ҳа, турибман, – деди ва семиз кўкраги очиқ ҳолда маъсумона табассум билан бир оёғида этик, бир оёғи этиксиз оксоқлана-оксоқлана Вилларский кўкрагига қўйилган қилич билан лапанглаб олға юрди. Уни уйдан олиб чиқиб ва орқа-олдинга қайриб, йўлак бўйлаб олиб кетишди ва ниҳоят ложа¹ эшиги олдига олиб келишди... Вилларский йўталди, унга масонлар болғачаси билан тикиллатиб жавоб беришди, эшик очилди. Йўғон бир товуш Пьердан (унинг кўзи ҳамон боғлиқ эди) кимсан, қаерда ва қачон туғилгансан ва ҳоказо деб сўради. Шундан кейин унинг кўзини очмасдан, яна қаёққа-

¹ Ложа – масонлар мажлис курадиган махсус хона ва бошланғич ташкилот.

дир олиб боришди: йўл-йўлакай бу «саёхатда» чекадиган заҳматлари тўғрисида, муқаддас дўстлик тўғрисида, халлоки олам тўғрисида, барча кийинчилик ва хавф-хатарларга мардонавор тоб бериши тўғрисида разм билан сўзлашди. Бу саёхат чоғида Пьер ҳамроҳлари уни гоҳ жўянда, гоҳ жафокаш, гоҳ толиб деб атаётганликларини ва бу гапларни айтганларида болғача ва қилич билан турлича тақиллатганликларини пайқади. Уни алланиманинг олдига олиб келганларида пирлари шошиб ва гангиб қолганликларини сезди. Уни ўраб олган одамлар шивирлашиб ўзаро мунозара қилаётганликларини, булардан бири уни нечукдир бир гилам устидан юргизишни талаб қилаётганлигини эшитди. Шундан кейин унинг ўнг қўлини олиб ниманингдир устига қўйишди, чап қўлини чап кўкрагига қўйишни буюришди ва бир масон айтаётган сўзларни такрорлаб, тарикат қонунқоидаларига содиқ бўлиш тўғрисида қасам ичишга ундашди. Сўнгра шамни ўчириб, спирт ёндиришди (Пьер бундан хидидан билди) ва унга «Сен ҳозир кичик зиёни кўрасан» дейишди. Унинг кўзини очишди. Пьер худди тушида кўргандай, спирт алангасининг хирагина ёруғида риторга ўхшаш оқ пешгир тутган бир неча кишини кўрди, булар унинг рўпасида кўкрагига қилич ўқталиб туришар эди. Буларнинг орасида қонга беланган оқ кўйлак кийган бир киши бор эди. Пьер қилич кўкрагимга санчилсин, деб олға ташланди. Бироқ қиличлар четланди. Унинг кўзини дарров боғлашди.

– Ҳозир сен кичик зиёни кўрдинг, – деди кимдир. Кейин яна шамларни ёқиб, энди катта зиёни кўришинг керак дейишди ва яна кўзини очишди ва ўндан ортиқ овоз тўсатдан: фоний дунё мана шундай ўтади-кетади, – деди.

Пьер аста-секин ўзига кела бошлади ва уйга, ундаги одамларга қарай бошлади. Қора чойшаб ёпилган узун стол атрофида ўн иккитача одам ўтирар, ҳаммасининг кийими ҳам Пьер ҳали кўрган кишиларнинг кийимига ўхшар эди. Булардан баъзи бирларини Пьер Петербургдаги ўтиришларда кўрган эди. Раислик ўрнини бўйнига махсус бут таққан, Пьерга нотаниш ёш бир йигит ишғол қилган эди. Унинг ўнг томонида Пьер бундан икки йил бурун Анна

Павловнанинг уйида кўргани ўша италян аббат ўтирар эди. Булар орасида яна катта бир мансабдор ва илгари Курагинларникида турган швейцариялик бир мураббий ҳам бор эди. Ҳамма кўлига болгача тутган раиснинг сўзларига кулок бериб, шукуҳ билан хомуш ўтирар эди. Деворга ёниб турган юлдуз ўрнатилган; столнинг бир томонида турли-туман расмлар солинган чоғроқ гилам, иккинчи томонида меҳробга¹ ўхшаган бир жой бўлиб, унда инжил билан одамнинг калла суяги турар эди. Столнинг теварагига бутхона чироғпояларига ўхшаган еттита катта-катта чироғпоя қўйилган. Масонлардан икки киши Пьерни меҳробга олиб бориб чўккалатишди ва меҳробга сажда қилишни буюришди.

– Аввал кўлига курак олиши керак, – деди масонлардан бири секингина.

– Эй, кўя турсангиз-чи! – деди яна бири.

Пьер кўзлари жавдираб, сажда қилмасдан атрофга қаради ва бирдан иштибога² қолди: «Қаердаман? Нима қилаётиман? Мени калака қилишмаётганмикин? Шу ишларимдан кейинчалик ўзим уялиб юрмасмиканман?» Лекин бу иштибо бир лаҳзагина давом этди. У атрофини ўраб турган кишиларнинг жиддий юзларига қаради, шу дамгача қилган ишларини эслади ва ёрти йўлда – аросатда қолиш мумкин эмаслигини англади: у ўз иштибосидан ўзи кўркиб, ўзида аввалгидай ихлос туғдиришга тиришиб меҳробга сажда қилди. Дарҳақиқат, унинг ихлоси илгаридан ҳам ортиб кетди. У бирмунча вақт бош қўйиб ётгандан кейин унга ўрнингдан тур, дейишди ва бошқалар тутган пешгир сингари оқ меш пешгир боғлашди, кўлига курак, уч жуфт қўлқоп беришди. Шундан кейин пири аъзам унга мурожаат қилди. Пир унга метинлик ва поклик рамзи бўлмиш бу пешгирга ҳеч доғ туширмаслигига ҳаракат қилишни тайинлади: кейин шу курак билан ўз қалбингни қусурлардан тозала, одамларнинг қалбини ардоқла деди. Кейин бир жуфт мардона кўл-

¹ **Меҳроб** (арабча; ибодатхона; тоқча, таҳмон тепасининг ярим доира қилиб ишланган қисми) – масжид ичида унинг қибла томонидаги деворида таҳмон шаклида қурилган жой (намоз шу томонга қараб ўқилади).

² **Иштибоҳ** (арабча) – шубҳа, гумон, шак.

коп хақида гапириб, бунинг маъносини ҳали сен билолмайсан, лекин эҳтиёт килгин деди; иккинчи бир жуфт мардона қўлкопни мажлисларда қиясан деди, ниҳоят, учинчи бир жуфт заифона қўлкоп хақида шундай деди:

– Азиз биродар, бу заифона қўлкоп сизнинг ихтиёрингизда. Қайси хотинни кўпроқ эҳтиром қилсангиз, ўшанга беринг. Ўзингиз муносиб кўриб, ихтиёр қилган хотинингизга шу тухфа билан қалбингизнинг поклигини исбот қиласиз, – деди ва бироз жим қолганидан кейин илова қилди. – Шуни назарда тутки, азиз биродар, бу қўлкоп нопок қўлнинг зийнати эмас, – Пири аъзам шу сўзларни айтаётганда, Пьернинг назарида, раис хижолат тортгандай кўринди. Пьер ундан кўпроқ хижолат тортди ва ҳатто қизариб, болалардай кўзларидан ёш чиқди-да, аланглаб атрофга қарай бошлади. Ўнғайсиз жимлик чўқди.

Бу жимликни биродарлардан бири бузиб, Пьерни гилам олдига олиб борди ва дафтарига қараб-қараб, гиламдаги офтоб, ойболгача, шокул, курак, йўнилган ва йўнилмаган тош, устун, уч дераза ва бошқа нарсаларнинг тасвирини унга тушунтира бошлади. Кейин Пьерга жой тайинлашди, ўтирадиган ложасининг белгисини кўрсатишди, киришда айтилдиган сўзни айтишди, ниҳоят, ўтиргани ижозат беришди. Пири аъзам дастурни ўқий бошлади. Дастур жуда узун эди. Пьер хурсандликдан, хаяжон ва уятидан ўкилаётган нарсага тушуна олмас эди. У дастурнинг фақат кейинги жумласинигина эшитди-ю, шу эсида қолди:

«Биз ўз маъбадларимизда эзгулиг-у ёвузлик орасидаги даражалардан бошқа даражаларни тан олмаймиз. Тенгликни бузадиган бирон ҳаракатдан ўзингни сақла. Ким бўлмасин, одам боласига дарҳол ёрдам қил, гумроҳга йўл кўрсат, йиқиладельганини суяб қол, одам боласига ҳеч қачон душманлик қилма, ғабланма. Хушфёъл ва хушмуомала бўл. Барчанинг кўнглида эзгулик оловини ёқ. Бахт-саодатни одам боласи билан баҳам кўр, шунда бу фароғатингга ҳеч қачон ҳасад путур етказмайди.

Душманингни кечир, ундан қасос олма, унга фақатгина яхшилик қил. Олий қонунни мана шундай ижро қилишинг

билан сен қадимги, йўқотган шавкатинг изига тушган бўласан». У сўзини тамом қилганидан кейин ўрнидан туриб, Пьерни кучоқлади ва ўпди.

Пьер хурсандлигидан кўзларида ёш, табриклаётган ва қайтадан танишаётган одамларга нима жавоб беришини билмай, атрофига қарар эди. У ҳеч қандай танишликни тан олмас, бу одамларнинг ҳаммасига фақат ҳаммаслагим дебгина қарар ва улар билан бирликда иш бошлаш иштиёқида ёнар эди.

Пири аъзам болгачаси билан тақиллатди, ҳамма жой-жойига ўтирди ва бир киши мўминлик зарурати ҳақида ваъз айтди.

Пири аъзам энг сўнги бурчни адо этишни буюрди, иона¹ тўпловчи унвонини олган катта мансабдор масонларни айлашиб чиқди. Пьер иона варақасига бор пулини ёзмоқчи бўлди-ю, лекин бу мағрурлик бўлмасин деб кўрқиб, бошқалар қанча ёзган бўлса шунча ёзиб қўя қолди.

Мажлис тамом бўлди. Пьер уйга қайтиб келганида ўзини худди ўн йиллик сафардан қайтган ва буткул ўзгариб, бурунги урф-одатларидан тамоман бегона бўлиб қолгандай сизди.

V

Ложада бўлган қабул маросимининг иккинчи куни Пьер уйда китоб ўқиб ўтираркан, ундаги бир томони худони, бир томони маънавий, учинчи томони жисмоний ва тўртинчи томони аралаш асосларни тасвир этган тўрт бурчакнинг маъносини англашга уринар эди. У ҳар замон китоб ва тўрт бурчакдан бошини кўтариб, хаёлида янги ҳаётнинг режасини тузар эди. Кеча ложада, дуэль хабари шоҳнинг кулогига етганлиги ва Пьер Петербургдан чиқиб кетса, балки яхшироқ бўлиши тўғрисида гапиришган эди. У ўзининг жанубдаги мулкларига бориб, у ерда ўз дехқонлари билан машғул бўлишни мўлжаллади. У мана шу янги ҳаёти тўғрисида хурсанд бўлиб ўйлаб ўтирганида бехосдан князь Василий кириб келди.

¹ Иона (арабча; ёрдам, кўмак) – моддий ёрдам, нафақа.

– Дўстим, сен Москвада нима бало қилдинг? Лёля билан нима учун урушдинг, кадрдоним? Сен янглишгансан, – деди князь Василий эшиқдан кирар экан. – Мен ҳаммасини билдим. Сенга шуни айтиб қўяй-ки, Эленда ҳеч гуноҳ йўк, у фариштадай бегуноҳ.

Пьер жавоб қайтармоқчи бўлган эди, князь Василий унинг сўзини оғзидан олди:

– Нима учун тўппа-тўғри менга, ўз дўстингга мурожаат қилмадинг? Ман ҳаммасидан хабардорман, ҳаммасини биламан, – деди у, – сен ўз ор-номусини биладиган киши сифатида орият талаб қилгансан; эҳтимол, бироз шошқалоклик қилгандирсан, лекин бу тўғрида гапириб ўтирмаймиз. Аммо шуни назарда тутки, сен бу ишинг билан Элен икковимизни бугун жамоат ва ҳатто сарой олдида ёмон аҳволда қолдирасан, – деди у овозини пасайтириб. – Элен Москвада, сен бу ерда. Шуни билгинки, дўстим, – деди Пьернинг қўлини пастга тортиб, – бу бир англашилмовчилик, холос, ўзинг ҳам сезиб тургандирсан деб ўйлайман. Ҳозир хат ёзиб бергин. Элен бу ерга келиб, ҳаммасини сенга айтиб беради. Бўлмаса, ўзингга жабр бўлади, дўстим.

Князь Василий унга «гап мана шу» дегандай назар ташлади.

– Тул маликамиз бу ишга жуда кизиққанлар, деб тайинли одамлардан эшитдим. Биласанми, маликамиз Эленга жуда меҳрибонлар.

Пьер гапирмоқчи бўлиб бир неча марта оғиз ростладию, лекин бир томондан князь Василий навбат бермади, иккинчи томондан эса, кайнатасининг сўзини қайтариб, ярашмасликка қарор қилганлигини катъий айтгани журъат қилолмади. Бундан ташқари, масонлар дастурдаги «хушфеъл ва хушмуомала бўл» деган гап эсига тушди. У афтини буриштирди, қизарди, нима қилишини билмай бир неча марта туриб ўтирди: умрида ҳеч қачон ким бўлмасин ҳеч кимнинг юзига қаттиқ гапирмагани учун ҳозир кўп кийин аҳволга тушиб қолди. У князь Василийнинг бунақа мағрурлик билан айтадиган сўзларига бўйсунушга шу қадар ўрганиб қолган эдики, ҳозир ҳам унга бир нима дейишга ўзини ожиз сезди,

лекин келажак ҳаёти ҳозир айтадиган гапига боғлиқ эканлигини билиб турар эди: у яна эски йўлдан юрадимми – ёки масонлар кўрсатган, янги ҳаётга олиб борадиган ўша жозибали йўлдан борадимми шу бир огиз гапига боғлиқ эди.

– Қани, азизим, – деди князь Василий тегишиб – «хўп» дегин, мен ҳозир сенинг номингдан хат ёзаман, олам гулистон, – лекин князь Василий ҳали сўзини тугатмаган эдики, Пьер отасига ўхшаб, оқариб бўзариб, князь Василийнинг афтига қарамай: – Князь, мен сизни чакирганим йўқ, чиқинг ҳозир, чиқиб кетинг, – дея шивирларкан, иргиб ўрнидан туриб эшикни очди ва ўзи қилаётган ишига ўзи ишонмай, князь Василийнинг қути ўчганини кўриб севиниб, – чиқинг дейман! – деди яна.

– Сенга нима бўлди? Ҳушинг жойидами?

– Чиқинг деяпман! – деди яна Пьер қалтироқ овоз билан. Князь Василий тайинли бир жавоб олмай, чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Пьер бир ҳафтадан кейин янги ёр-дўстлари бўлмиш масонлар билан хайрлашди ва уларга пона тариқасида катта пул қолдириб, ўз мулкига кетди. Янги биродарлари унга Киев ва Одесса масонларига хат қилиб беришди ва унга хат ёзиб туриш ва келажак янги фаолиятларига раҳбарлик қилиш тўғрисида ваъда беришди.

VI

Пьер билан Долохов ўртасида бўлиб ўтган иш бости-бости қилинди ва подшоҳ ўша вақтларда дуэль хусусида жуда қаттиққўл бўлса ҳам, лекин ҳар иккала рақибга ҳам, уларнинг секундантларига ҳам ҳеч нарса бўлмади. Бирок Пьер хотини билан ажрашгандан кейин дуэлнинг сабаби ҳаммага маълум бўлди. Бир вақтлар никоҳсиз туғилган ўғил бўлганида ҳамма илтифот ва ҳимоят кўзи билан қараган, Россия империясида¹ энг бадавлат бўйдок йигитлардан бўлганида ҳамма ширин сўз айтган ва мактаган Пьер уйлан-

¹ Империя (лотинча: imperium – юқори ҳокимият) – 1) подшоҳ, қирол, император бошқарадиган йирик, кўп миллатли давлат; 2) бир қанча мустамлака ерлари бўлган, тоталитар тузумга асосланган йирик давлат.

ганидан кейин, яъни қизлар ва оналарнинг ундан умидлари узилгандан сўнг, хусусан одамларни ўзига хайрихоҳ бўлишларини истамагани ва хайрихоҳ қила билмагани учун жамоат ўртасида анчагина оҳори тўкилган эди. Энди ҳамма айбни унга тўнкашар, уни тутуруксиз рашкли, отасига ўхшаб жаҳли келганда, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган жоҳил дейишар эди. Пьер кетгандан кейин, Элен Петербургга келганда, таниш-билишлари уни хурсандлик билангина эмас, балки унинг бошига келган ғамга ғамгузордай¹ бўлиб қарши олишди. Эридан гап очилганда Элен ўзига хос одоб билан, гарчи маъносига тушунмаса ҳам, рафтор қилди. Бу рафтори билан у гўё «тақдирига тан бермай начора, худо пешонамга шундай эр ёзган бўлса, қандок қилай» деб турар эди. Князь Василий ўз фикрини очиқроқ айтар эди. Пьердан гап очилганда у елкасини учириб ишора қилиб:

– Мен ҳамма вақт жинни каби демасмидим, – дер эди.

– Мен олдинроқ айтган эдим, – деди Анна Павловна, – мен ўшандаёқ дарров, ҳаммадан бурун (у ҳаммадан бурун айтганлигини таъкидлар эди) бу йигит асримизнинг йўлдан оздирувчи ғоялари бузган ярамас йигит, деган эдим. У чет элдан янги келиб, унга ҳамманинг ҳаваси келиб юрганда шундоқ деган эдим. Эсингизда борми, бир куни кечкурун бизникида ўтиришганимизда ўзини аллақандай бир Маратга ўхшатиб ўтирган эди. Мана, оқибати нима бўлди? Шу тўйнинг бўлишига ўшандаёқ кўнглим йўқ эди, ўшандаёқ охири бахайр бўлсин, деган эдим.

Анна Павловна бўш кунлари ҳали ҳам бурунгидек ўз уйида ўзига хос маҳорат билан ўтиришлар ташкил қилар, бу ўтиришларга биринчидан Анна Павловна ўзи айтгандай Яхшиларнинг яхшиси, Петербург оқилларининг гули йигилар эди. Бу хилланган меҳмонлардан ташқари, Анна Павловна ташкил қилган ўтиришлар бошқа ўтиришлардан шу билан фарқ қилар эдики, у ҳамма вақт бунда меҳмонларга бирон янги ва ҳаммага ёқадиган кишини таништирар, Петербург сарой муҳибларининг кайфиятини кўрсатадиган

¹ Ғамгузор (*арабча*) – ғамгин, қайғули, маъюс, хафа.

сиёсий термометрнинг¹ даражаси бошқа ҳеч қаерда бу ўтиришлардагидек очик ва равшан кўринмас эди.

1806-йилнинг охирида, Наполеон Прусс армиясини Иена ва Ауерштет атрофида тор-мор қилганлиги, Прусс қалъаларининг кўпи кўлдан кетганлиги ҳақида хунук хабарларнинг тафсилоти келганидан ва бизнинг қўшинларимиз Пруссия тупроғига кириб, Наполеонга қарши иккинчи уруш бошланганидан кейин Анна Павловна уйда ўтириш ташкил қилди. Бу ўтиришда яхшиларнинг яхшиси ташкил қилганлар дилбар ва эри ташлаб кетган бахтсиз Элен, Мортемарт яқиндагина Венадан келган дилкаш князь Ипполит, икки нафар дипломат, Анна Павловнанинг холаси, суҳбатларида катта фазилат эгаси дебгина аталадиган бир ёш йигит, яқиндагина лутфан фрейлина қилинган бир хотин ва унинг онаси ҳамда яна бир неча бундайроқ кишилардан иборат эди.

Бу кечада Анна Павловна меҳмонларига таништирган янги шахс яқиндагина Пруссия армиясидан чопар бўлиб келган ва у ерда катта бир амалдорга адъютант бўлиб хизмат қиладиган Борис Друбецкой эди.

Бу ўтиришда сиёсий термометрнинг суҳбат аҳлига кўрсатган ҳарорат даражаси шундан иборат эди: бутун Европа подшоҳлари ва саркардалари ҳар қайсимизни ва ҳаммамизни дилсиёҳлик ва қайғуга солиш учун Наполеонни қанчалик ёқлашга тиришмасинлар, Бонапарт хусусидаги бизнинг фикримиз, барибир, ўзгармайди. Биз бу ҳақда кўнглимизда нима бўлса, шуни очик айтишдан тўхтамаймиз ва Пруссия қироли ҳамда бошқаларга шуни айтамызки: «Ўзларингга қийин. Сен шуни истар эдинг, Жорж Дандэн., бизнинг айтадиган гапимиз мана шу». Анна Павловна ташкил қилган бу ўтиришда сиёсий термометр мана шуни кўрсатар эди. Меҳмонларга таништирилиши керак бўлган Борис меҳмонхонага кирганда ҳамма йиғилиб бўлган, Анна Павловна бош бўлган суҳбат Австрия билан бўлган дипломатик муносабатларимиз ва у билан иттифоқ тузиш умиди устида борар эди.

¹ Термометр (термо. + юнонча: metreo – ўлчайман) – температура, иссиқлик ёки совуқлик даражасини ўлчайдиган асбоб.

Олифта адъютантча мундир кийган, тўлишган, юзлари кип-қизил Борис меҳмонхонага бамайлихотир кириб келди, уни салом бериш учун одатдагича аввал Анна Павловнанинг холаси олдига олиб боришди, сўнгра меҳмонлар даврасига ўтқизишди.

Анна Павловна унга қоқ суякдан иборат бўлган қўлини ўптирди, кейин уни баъзи нотаниш меҳмонлар билан таништиради экан, пичирлаб ҳар қайсисини таърифлади.

Князь Ипполит Курагин, дилкаш йигит. Жаноб Крут, Копенгаген элчиси, закий одам ёки оддийгина қилиб айтганда: жаноб Шитов, кўп фазилатли киши.

Борис хизмат даврида Анна Михайловнанинг ғамхўрликлари соясида ва ўз диди ҳамда табиатан сиполиги орқасида хизматга хийла қулай вазиятни ишғол қилиб олди. У жуда катта бир кишига адъютант бўлиб, Пруссияга муҳим бир топширик билан бориб, ҳозир ўша ердан қайтиб келаётган эди. У Ольмюцда ўзига жуда ёқиб қолган, лекин ҳеч қаерда ёзилмаган субординацияни¹ жуда яхши ўрганиб олган, бу субординацияга кўра, прапорщик сўзсиз генералдан жуда юқори туради; бу субординацияга кўра хизматда юқори мартабага эришиш учун ҳаракат, меҳнат, ботирлик, садоқат эмас, балки қилинган хизмат учун мукофот берадиганлар билан муомала қилишни билиш керак эди: у ўзининг тез муваффақият қозонишига ҳамда бошқалар буни нечук тушунмасликларига кўпинча хайрон қолар эди. Мана шу кашфиёти натижасида унинг бутун кундалик ҳаёти, илгариги таниш-билишлари билан бўлган бутун муносабатлари, келажаги тўғрисидаги бутун режалари буткул ўзгариб кетди. У бой эмас, лекин бор пулини бошқалардан кўра яхшироқ кийишга сарф қилар, ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан воз кечар эди-ю, лекин мундоқ извошга тушмас ёки эски мундир кийиб Петербург кўчасига чикмас эди. У ўздан юқори ва фойдаси тегадиган одамларгагина яқинлашар ва улар билан ошно бўлишга тиришар эди. У Петербургни яхши кўрар ва Москвани эса ёмон кўрар эди. Ростовлар

¹ Субординация – хизматда кичикларнинг даражама-даража катталарга бўйсунishi.

оиласи ва Наташага бўлган болалик муҳаббати ёдига тушса жини кўзир, шунинг учун армияга кетганидан бери Ростовларникига қадам босмаган эди. Анна Павловнанинг уйидаги суҳбатда иштирок этишни хизматда катта мартабага эришиш деб билган Борис бу ерда ўзининг ролини дарҳол англади, бу ерда ўтирганларга зехн солиб ҳар қайсиси билан яқинлашиш имконияти ва фойдасини чамалар экан, ўзидаги фазилатдан фойдаланишни Анна Павловнага қўйиб берди. У гўзал Элен ёнидан кўрсатилган жойга ўтириб, суҳбатга кулоқ берди.

– Вена таклиф қилинган шартноманинг асосларини шу қадар имконият хорижида деб биладики, буларни бирмунча порлоқ муваффақиятлар натижасидагина қўлга киритиш мумкин дир ва Вена мана шу муваффақиятларни қўлга киритишимиз воситаларига шубҳа билан қарайди». Вена кабинетининг фикри мана шу. – деди Дания элчиси.

– Яхши, шубҳа, – деди хиёл табассум билан, – заковат эгаси.

– Вена кабинетини Австрия императоридан фарқ қилиш керак, – деди Мортемар. – Австрия императори бундай ўйлаши ҳеч мумкин эмас, бу фақат кабинетнинг гапи..

– Оҳ, азизим, виконт, – деди Анна Павловна гапга араллашиб, – Европа ҳеч қачон бизга самимий иттифокчи бўлмайди.

Шу гаплардан кейин Анна Павловна Борисни ишга солиш учун Пруссия киролининг жасорати ва матонатидан сўз очди.

Борис сўз навбатини кутиб, гапираётган кишининг сўзига диққат билан кулоқ солиб ўтираркан, ёнидаги гўзал Эленга бир неча марта қараб ҳам қўйди; Элен ҳам ўз навбатида бир неча марта ёш ва чиройли йигит – адъютант билан жилмайиб кўз уриштириб олди.

Анна Павловна Пруссия аҳволи тўғрисида сўзлаб туриб, Борисдан Глогауга қилган сафари ва Пруссия қўшинларининг аҳволи тўғрисида гапириб беришни сўради. Борис шошилмасдан, соф француз тилида жуда ўринлатиб, қўшинлар тўғрисида, сарой хусусида анчагина кизик тафсилот-

ларни айтди ва бутун сўзи давомида айтган фактлари тўғри-сида ўз фикрини баён қилишдан қочишга ҳаракат қилди. Борис бирмунча вақт меҳмонларнинг диққатини ўзига тортди ва Анна Павловна бу янги тортиғидан меҳмонлар мамнун бўлганликларини сездди. Бориснинг сўзларига ҳаммадан кўра Элен ортикрок эътибор қилар эди. У бир неча марта сўз қотиб, Бориснинг сафари ҳақидаги баъзи бир тафсилотларни сўради ва бу саволлардан Пруссия армиясининг аҳволига жуда қизиққандай кўринар эди. Борис сўзини тамом қилиши биланок Элен одатдагича жилмайиб, унга мурожаат қилди:

– Албатта, менинг олдимга бир келишингиз керак, – деди. Бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё Борис билмайдиган баъзи бир мулоҳазаларга кўра, унинг қилиши жуда зарур эди. – Сешанба куни соат 8 билан 9 орасида. Келсангиз, жуда хурсанд бўламан.

Борис унинг хоҳишини бажо келтиришга ваъда бериб, энди у билан сўзлашмоқчи бўлган эди, Анна Павловна «холам сизнинг сўзингизни эшитмоқчи» деган баҳона билан Борисни чақирди.

– Сиз бу кишининг эрини биласиз-а? – деди Анна Павловна кўзини юмиб ва маҳзун бир ҳаракат билан Эленни кўрсатиб. – Шундай чиройли хотин шундай бахтсиз бўлса! Унинг олдида эридан сира гапирманг! Бечорага жуда қийин!

VII

Борис билан Анна Павловна меҳмонлар даврасига қайтиб келганда князь Ипполит гап сотиб ўтирган эди. У ўтирган креслосида илгарироқ сурилиб:

– Пруссия кироли! – деди-ю, қулиб юборди. Ҳамма унга қараб қолди. – Пруссия кироли? – деб сўради Ипполит ва яна қулди, яна осойишта ва жиддий киёфада ўзини креслога ташлади. Анна Павловна бироз кутди, лекин унинг ортик сўзлашга майли йўқлигини кўриб, худо беҳабар Бонапарт Потсдамда Буюк Фридрихнинг қиличини ўғирлагани ҳақида сўз очди.

– Бу қилич Буюк Фридрихники бўлиб, мен буни... – деб гап бошлаган эди, Ипполит унинг сўзини бўлиб:

– Пруссия кироли... – деди-ю, меҳмоннинг оғзига қара-

ши биланоқ узр сўраб яна жим бўлди. Анна Павловна афтини буриштирди. Ипполитнинг ошнаси Мортемарт унга қараб: хўп, нима бўлибди Пруссия қиролига – деди.

Ипполит худди ўз кулгисидан ўзи уялиб шундай кулди.

– Ҳеч нарса, мен фақат айтмоқчи эдимки... (у Венада эшитгани ва бутун окшом давомида айтишга урингани бир қизик гапни айтмоқчи эди.) Мен фақат шуни айтмоқчи эдимки, биз Пруссия қиролини деб бекорга уришиб юрибмиз.

Борис шундай эҳтиёт билан табассум қилдики, меҳмонлар ҳазилни қандай қабул қилишларига қараб, бу табассумни, ўша ҳазилни мазах қилиш, ҳазил маъкул бўлди, деб тушунса ҳам, бўлар эди. Ҳамма кулиб юборди.

– Сизнинг сўз ўйинингиз яхши эмас, жуда ўткир бўлса ҳам, лекин ноҳақ, – деди Анна Павловна буришган бармоги билан таҳдид қилиб. – Биз Пруссия қироли учун эмас, балки эзгу ният учун урушаётибмиз. Бай-бай, бу князь Ипполит мунча захар! – деди у.

Сухбат кўпроқ сиёсий янгиликлар атрофида айланиб, бутун окшом давом этди. Ўтиришнинг охирида сўз шаҳаншоҳ берган мукофотлар тўғрисида борганда сухбат жуда ҳам авжига чиқди.

– Ўтган йили портрет ишланган тамакидон мукофот олди-ку, – деди заковат эгаси. – Нега энди ўша мукофотни ололмас экан?

– Кечирасиз, императорнинг портрети ишланган тамакидон мартаба эмас, мукофот, – деди дипломат, – ҳатто армуғондир.

– Мисоллар бўлган, – деди Шварценберг.

– Бундоқ бўлиши ҳеч гап эмас., – деди яна бири.

– Лента – бошқа масала..., – деди бошқаси.

Ҳамма кетгани ўрнидан қўзғалганида бутун окшом кам гапириб ўтирган Элен яна Борисга қараб буйруқомуз мулоҳим бир илтимос йўсинида унинг сешанба кuni келишини сўради.

– Сизнинг келишингиз жуда зарур, – деди у Анна Павловнага кулимсираб қараб. Анна Павловна пушти панонида бўлган Элен тўғрисида сўзлаган вақтда юзида пайдо

бўладиган ўша маънос табассум билан Эленнинг хоҳишини тасдиқлади. Бориснинг шу окшом Пруссия кўшинлари ҳақида айтган ҳалиги сўзларидан Элен уни, албатта, кўришим зарур, деган фикрга келгандай эди. Элен худди сешанба куни келсангиз, бу заруратнинг сабабини айтиб бераман, дегандай кўринарди.

Борис сешанба куни кечкурун Эленнинг ҳашаматли меҳмонхонасига келди-ю, лекин бу ерга келиши нима учун бунчалик зарур бўлганлигига дурустрок бир изох топа олмади. Бу ерда бошқа меҳмонлар ҳам бор эди. Графиня Борис билан дурустгина гаплашмади ҳам, Борис кетаётиб унинг кўлини ўганида Элен нечукдир жилмаймасдан, шивирлаб:

– Эртага овқатлангани келинг, кечкурун. Келишингиз зарур, албатта, келинг, – деди.

Борис Петербургга бу келишида графиня Безухованинг уйига серқатнов бўлиб қолди.

VIII

Уруш авж олиб кетиб, жанг майдони Россия чегарасига яқинлашиб келмоқда эди. Ҳамма инсоният душмани бўлмиш Бонапартни қарғамокда эди. Қишлоқларда халқ лашкарлари тўпланмоқда, аскарликка одам олинмоқда эди. Жанг майдонларидан турли-туман хабарлар келиб турар, бу хабарлар ҳамиша ёлгон-яшиқдан иборат бўлар, шунинг учун буларга ҳамма ҳар хил маъно берар эди.

Кекса князь Болконский, князь Андрей ва княжна Марьянинг ҳаётлари 1805-йилдан буён анча ўзгариб кетди.

1806-йилда кекса князь халқ лашкарлари бўйича ўша вақтда бутун Россияга тайинланган саккиз бош қўмондоннинг бири қилиб тайинланди. Ўғлини ўлганга чиқарган вақтларида қариллиги айниқса билиниб қолган кекса князь заифлигига қарамай, императорнинг ўзи тайинлаган бу вазифадан бош тортишни ўзига эп кўрмади ва бу фаолият уни ғайратга киргизиб, тетик қилиб қўйди. У ўзига топширилган уч губернага¹ ҳар доим қатнаб турар, ўз вазифаларини

¹ Губерна, губерня – Чор Россиясида, шунингдек, 1929-1930-йилларгача Собик Иттифокда: асосий маъмурий-худудий бирлик.

нихоятда садоқат билан адо этар, қўл остидаги одамларга жуда каттиққўл бўлиб, ҳеч бир икир-чикирни кўзидан кочирмас эди. Княжна Марья отасидан математика дарси олишни йиғиштириб қўйди, фақат чол уйда бўлган чоғлардагина ҳар куни эрталаб кичкина князь Николайнинг (бобоси уни шундай атар эди) мураббияси билан отасининг кабинетига кирар эди. Ҳали эмадиган князь Николай ўз мураббияси ва дояси Савишна билан марҳума княгинянинг уйида турар, княжна Марья эса, жиянчасига қўлидан келганича оналик қилиб, кўп вақтини унинг бўлмасида ўтказар эди. Мамзель Бурьен ҳам болани жуда яхши кўрадигандай кўринар, княжна Марья кичкина фаришта (у жиянини шундай деб атар эди)га қараш ва у билан ўйнаш лаззатидан ўзини маҳрум қилиб, бу лаззатини дугонасига бағишлар эди.

Лисие Гори бутхонасининг олдида, кичкина княгиня қабрининг тепасида часовня¹ бўлиб, бунга Италиядан келтирилган мраммар ҳайкал қўйилган эди. Бу ҳайкал қанотларини ёзиб учишга тайёр турган фариштанинг тасвири эди. Фариштанинг юқориги лаби худди табассум қилмоқчи бўлгандай, бироз кўтарилиб турар эди. Бир куни князь Андрей билан княжна Марья часовиядан чиқаркан, ажиб бир ҳолни – бу фариштанинг юзи марҳуманинг юзини эслатишини айтди. Лекин князь Андрей бундан ҳам ажиброқ бир нарсани опасига айтмади: ҳайкалтарош фариштанинг юзига тасодифий равишда шундай бир ифода берган эдики, князь Андрей марҳума хотинининг юзида ўқигани ўша «Вой, мени нима қилиб қўйдиларинг?...» деган маънони укиди.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин, орадан кўп вақт ўтмай кекса князь ўғлига Лисие Горига тўрт чақирим келадиган Богучароводаги катта мулкани ажратиб берди. Бир томондан Лисие Горига боғлиқ оғир хотирот, бир томондан отасининг феъл-атвориға унчалик тоқати бўлмаганлиги, бир томондан узлатга чекиниш зарурати важдан князь Андрей Богучаровога кўчди-да, вақтининг кўпроқ қисмини шу ерда ўтказа бошлади.

Аустерлиц кампаниясидан кейин князь Андрей

¹ Часовня – кичкина бутхона.

минбаъд ҳарбий хизматга кирмасликка аҳд қилди: уруш бошланиб, ҳамма ҳарбий хизматда бўлиши зарур бўлиб қолган вақтда у ҳақиқий ҳарбий хизматдан кутулиш учун отасининг қўл остида халқ лашкарлари тўплаш вазифасида ишлади. Ота-бола 1805-йилдан кейин ғўё ролларини алмаштиргандай бўлишди. Кекса князь ишда ғайратга миниб, кампаниядан яхши натижалар умид қилар, князь Андрей эса, аксинча, урушда иштирок қилмай, ичида афсусланар ва кампаниядан фақат ёмон натижалар кутар эди.

1807-йилнинг 26-февралида кекса князь округларга¹ чиқиб кетди. Князь Андрей Лисие Горидида қолди, у отаси бўлмаган вақтларда кўпинча вақтини шу ерда ўтказар эди. Кичкина Николушка уч кундан бери бетоброқ эди. Кекса князни олиб борган кучерлар шаҳардан қайтиб, князь Андрейга турли қоғоз ва хатлар олиб келишди.

Хат олиб кирган камердинер ёш князни кабинетдан тополмай, княжна Марьянинг бўлмасига кирди. Бирок князь Андрей бу ерда ҳам йўқ эди. Унга князь ўз ўғлининг бўлмасида эканлигини айтишди.

– Зоти олийлари, Петрушка сизга хат олиб келибди, – деди мураббия ёрдамчиларидан бўлмиш бир киз князь Андрейга қараб. Князь Андрей болалар стулчасида ўтириб, жуда диққат қилиб, титроқ қўллари билан ярим қадах сувга шишадан дори томизмоқда эди.

– Нима гап? – деди у жаҳл билан. Қўли қалтираб кетиб, қадахга ортиқча дори томиб кетди. У қадахдаги дорини ерга тўкиб ташлади-да, яна сув сўради. Қиз сув берди. Уйда битта болалар каравоти, иккита сандиқ, иккита кресло, стол, болалар столи ва князь Андрей ўтирган стулча бор эди. Деразаларга парда тутилган, столда ёниб турган шам каравотдан муқовали нота китоби билан тўсиб қўйилган эди.

Каравотча ёнида турган княжна Марья акасига қараб:

– Дўстим, тура турайлик... кейин, – деди.

¹ **Округ** (русча: округ – теварак-атроф) – 1) баъзи давлатларда маъмурий-худудий бирлик; 2) йирик худудий ҳарбий бирлашма, бўлинма; 3) вақтинчалик тузилган худудий бўлим (бу ерда шу маънода); 4) ҳозирги вилоят бараваридаги худудий бирлик, музофот.

– Кўйсанг-чи шунақа бeҳуда гапларингни, ҳали ҳам килган ишинг шу бўлди-ку, – деди князь Андрей жаҳл билан шивирлаб, афтидан, опасига теккизиб. .

– Дўстим, уйгонмаганинг яхши, бола ухлаб қолди, – деди княжна ёлворган товуш билан.

Князь Андрей ўрнидан турди ва кўлида қадах, оёқ учида каравотча олдига келди.

– Ё уйғотмасакмикин? – деди у иккиланиб.

Княжна Марья гапи ўтганига хижолат бўлгандай, лекин тортиниброк:

– Ўзинг биласан... менимча... ўзинг биласан, – деди. У шивирлаб чақираётган қизни акасига кўрсатди.

Иситмада куйиб ётган болага қараб иккаласи ҳам икки кечадан бери ухламаган эди. Ўз докторларига ишонмай, шаҳардан олиб келинадиган докторни кутиб, булар икки кундан бери болага ўзлари ҳар хил дори-дармон қилишмоқда эди. Уйқусизлик ва ташвишдан бўларича бўлган опаука бир-биридан аламини олар, бир-бирига жаҳл қилар ва уришар эди.

– Петруша дадангиздан қоғоз олиб келибди, – деди қиз шивирлаб.

Князь Андрей чиқиб кетди.

– Нима гап экан ўзи? – деди у жаҳл билан ва отаси айтиб юборган амр-фармонни эшитиб, ундан келган хат ва қоғозларни олиб, яна ўглининг бўлмасига кирди.

– Хўш, қайтай? – деди князь Андрей.

– Бир зайлда, сабр қилгин, худо ҳақи. Карл Иванич доим уйқу ҳамма нарсадан яхши дейди, – деб шивирлади княжна Марья хўрсиниб.

Князь Андрей боланинг олдига келиб, унинг у ёқ бу ёғини ушлаб кўрди. Бола иситмада ёнмоқда эди.

– Э, кўй, ўша Карл Иваничингни! – деб у дорили қадахни олиб, боланинг тепасига келди.

– Андрей, кўйсанг-чи! – деди княжна Марья.

Лекин князь Андрей унга афтини буриштириб хўмрайди-ю, кўлида қадах, боланинг устига энгашди.

– Мен шуни ичкизмоқчиман, – деди у, – мен сендан

сўрайман, шу дорини бер.

Княжна Марья елкасини учирди-ю, ноилож унинг кўлидан кадахни олди ва дояни чақириб, болага дори ичира бошлади. Бола чинкириб нафаси кайтди. Князь Андрей афтини буриштириб; бошини ушлаганича уйдан чиқди-да, нариги уйга кириб, диванга ўтирди.

Отасидан келган хатлар ҳамон унинг кўлида эди. Кекса князь кўк қоғозга йирик-йирик қилиб шуларни ёзган эди:

«Агар ёлғон бўлмаса, ушбу дақиқада курьер катта бир хушxabар келтирди. Эйлау ёнида Бенигсен гўё Бонапартдан голиб келибди. Петербургда ҳамма шод-хуррам, армияга жуда мукофотлар юборилмоқда. Немис бўлса ҳам, табрик қиламан. Корчева бошлиғи Хандриков деган шахс нима қилаётганини ҳеч билмайман: шу маҳалгача кўшимча одам ва озик-овқат юборгани йўқ. Дарҳол от чопиб боргин ва айтгинки, агар бир ҳафта ичида ҳаммасини муҳайё қилмаса, бошини оламан. Прейсиш-Эйлау жанги тўғрисида Петенкадан ҳам мактуб олдим, жангда ўзи қатнашибди, бу гаплари рост. Аралашуви керак бўлмаганлар аралашмасалар, хатто немис ҳам Бонапартнинг адабини бериши мумкин. Одамларнинг гапларига қараганда, тумтарақай бўлиб қочмоқда эмиш. Тездан Корчевага от чопиб, топширигимни бажо келтиргин».

Князь Андрей бир уф тортди-ю, иккинчи конвертни очди. Икки саҳифа қоғозга майда ёзилган бу хат Билибиндан эди. Князь Андрей бу хатни ўқимасдан, икки буклади-да, яна отасининг «Корчевага от чопиб, топширигимни бажо келтиргин!» – деган сўз билан тамом бўлган хатини қайтадан ўқиди.

«Кечирасиз, бола тузалмагунча ҳеч қаёққа бормайман», – деди ичида ва эшик олдида бориб, бола ётган уйга қаради. Княжна Марья ҳануз каравотча ёнида туриб, болани секин-секин тебратмоқда эди.

«Ёзган совуқ хабарини қара-ю! – деди князь Андрей отаси ёзган хатни ўйлаб. – Ҳмм. Мен армияда хизмат қилмайдиган вақтда улар Бонапартни енгишибди. Мени мазах қилгани қилган... Майли, қилса қилаверсин...» деди ва Би-

либиннинг французча ёзган хатини ўқий бошлади. Хаёлини банд қилиб қийнаётган ўйлардан бир дақиқа фориғ бўлиш учун гарчи бошига чала-ярим кираётган бўлса ҳам, лекин хатни ўқиди.

IX

Билибин ҳозир армиянинг бош квартираси ҳузурида дипломатия чиновниги бўлиб хизмат қилар, хатни француз тилида, французча ибора ва кизик тадбирлар ишлатиб ёзган бўлса ҳам, лекин ўз қилмишини қоралаш ва ўз айбини фош қилишда русларга хос жасорат билан бу кампанияни мукамал тасвирлаган эди. Билибин хатида дипломатик махфийлик қийнаётганини, армияда рўй бераётган ҳодисаларни кўриб юраги сикилганда дардини айтгани князь Андрейдек одами борлигидан хушбахт эканини айтган эди. Бу эски хат бўлиб, Прейсиш Эйлау жангидан бурун ёзилган эди.

«Дўстим князь, ўзингиз биласизки, Аустерлицдаги порлоқ галабамиздан бери мен бош квартирадан бир қадам нарига жилганим йўқ, – деб ёзган эди Билибин. – Мен урушга жуда ҳам ўрганиб қолдим ва шундан мамнунман; сўнги уч ой ичида фавқулодда нарсаларни кўрдим.

Мен гапни яна бошидан бошлайман. Ўзингизга маълум, бани башар душмани пруссақларга ҳужум қилаётибди. Бу ўша бизни уч йилда уч мартабагина алдаган содиқ идти-фоқчиларимиз бўлган пруссақлар! Биз шуларга ёрдам қилаяпмиз. Бироқ, маълум бўлишича, бани башар душмани бизнинг гўзал нутқларимизга ҳеч қандай эътибор қилмасдан, ўзига хос одобсизлик ва ёввойилик билан пруссақларга ҳужум қилаётибди, бошлаган парадларини тамом қилгани уларда фурсат бордай, тор-мор қилиб, Потсдам саройига кириб олаётибди.

Пруссия қироли Бонапартга шундай деб ёзибди: «Мен зоти олийларини саройимда ўзларига муносиб равишда кутиб олиш иштиёқидаман ва бу ҳусусда мен айрим эътибор билан шароит имкон берганича, зарур бўлган ҳамма амр-фармонларни бердим. Шунга муяссар бўлиш орзусидаман». Прусс генераллари французлар олдида қўл

қовуштириб туришади ва бир огиз гап билан таслим бўлишади. Ўн минг аскарни бўлган Глогау гарнизонининг¹ бошлиғи, агар таслим бўлиш керак бўлиб қолса қандай қилай, деб Пруссия қиролидан сўрайди. Буларнинг ҳаммаси аниқ. Қисқаси, биз унга ҳарбий кучимиз билан даҳшат солмоқчи бўлган эдик, бироқ натижада ўз чегарамизда, ҳаммадан ҳам кўра муҳимроғи, Пруссия қироли учун ўшанинг ўзи билан бирга урушга тортилган бўлиб чиқдик. Ҳамма нарсамиз ошиб-тошиб ётибди, фақат кичкинагина бир нарса етмай турибди, у ҳам бўлса – бош қўмондон. Бош қўмондон бунчаллик ёш бўлмаганда Аустерлицда қозонган ғалабамиз кескинроқ бўлар эди деб, саксон яшар генераллардан бош қўмондон танлаб, Прозоровский билан Каменскийдан бирини, яъни Каменский танланди. Генерал бизнинг олдимизга суворовчасига усти ётиқ файтунда келди, уни шод-хуррамлик ва зўр тантана билан қарши олишди.

4-санада Петербургдан биринчи курьер келди. Жомадонни фельдмаршалнинг кабинетига олиб киришди, чунки у ҳамма ишни ўз қўли билан қилишни яхши кўради. Келтирилган хатларни ажратиб, ўзимизга тегишли бўлганларини айириб олишга ёрдам бергани мени чақирди. Фельдмаршал бу ишни бизга топшириб, ўз номига келган хатни кутиб, қараб ўтирди. Биз қидириб унинг номига хат топа олмадик. Фельдмаршал ҳаяжонланиб ўзи ахтара бошлади ва шаҳаншоҳдан граф Т., князь В. ва бошқаларга келган хатларни топди. У ниҳоятда даргазаб бўлиб, жон-пони чиқиб шаҳаншоҳнинг бошқалар номига ёзган хатларини очиб ўқий бошлади.

– Ҳали менга муомала шуми! Менга ишонч йўқми? Мени таъқиб қилишмоқчи! Хўп, қилишсин, йўқол ҳамманг!

Шундан кейин граф Бенигсенга ўша машҳур буйругини ёзди.

– Мен ярадорман, от миниб юра олмайман, демак, армияга қўмондонлик ҳам қила олмайман. Сиз армиянгизнинг асосий қисмини Пултуска тор-мор қилинган ҳолда

¹ Гарнизон (французча: garnison – таъминламок; куроллантиромк) – истехком ёки калъада доимий ёки вақтинча турадиган ҳарбий қисмлар мажмуи.

келтирдингиз: у бу ерда, очик ҳавода, ўтинсиз, ем-хашаксиз ётибди, шунинг учун чора кўриш керак, чунки ўзингиз граф Буксгевденга кеча шундоқ илтифот кўрсатдингиз, чегарамизга чекиниш тўғрисида ўша ўйласин ва буни ўша бугун бажарсин.

Отда юравериб, эгар кетимни чақа қилдики, бу нарса отлик юришимга ҳамда бундай катта армияга қўмондонлик қилишимга монелик қилади, шунинг учун ҳам қўмондонликни ўзимдан каттароқ бўлган генерал, яъни граф Буксгевденга топширдим ва бу ишга тааллуқли нарсаларни ўшанга ҳавола қилиб, унга маслаҳат бердимки, агарда нон юборилмаса, Пруссиянинг ичкарироғига чекинсин, чунки бир кунга етадиган нон қолган, холос, баъзи полкларда эса дивизион командирлари Остерман ва Седморецкийларнинг сўзларига кўра ҳеч нарса қолган эмас, деҳқонларнинг ўзлари эса оч, менинг ўзим эса то муолажа қилиб бўлгунимча Остроленко госпиталида бўламан. Госпиталда неча кун ётганлигим тўғрисида маълумот бераман ва шу билан бирга маълум қиламанки, агарда армия шу манзилда яна ўн беш кун турса, баҳоргача ҳам соғ одам қолмайди.

Мен чолга жавоб беринг, қишлоққа кетайин, зероки топширилган буюк вазифани адо қилолмай, шон-шарафдан маҳрум бўлдим, Сизнинг илтифотномангизни шу ерда, яъни госпиталда ётиб кутаман, токи армияда командирлик ўрнида мирзолик вазифасини ўтаб ўтирмайин. Менинг армиядан кетганлигим боиси таассуф бўлмас, чораки бир кўрнинг армиядан кетиши ҳукмидадир, менга ўхшаган кишилар Россияда мингларча».

Фельдмаршалнинг шаҳаншоҳдан димоғи куйган, аламини биздан олаётибди. Шу жиҳатдан бу ҳам манتيқий эмасми!

Комедиянинг биринчи пардаси – мана шу. Бундан кейинги пардалари ўз-ўзидан маълумки, яна ҳам қизикроқ. Фельдмаршал кетгандан кейин маълум бўлдики, биз душманнинг рўпарасида турган эканмиз, жанг қилишимиз зарур экан. Буксгевден мансаб жиҳатидан бош қўмондон, лекин генерал Бенигсен буни эътироф қилмайди, ўз корпуси билан душ-

маннинг рўпарасида тургани учун у пайтдан фойдаланиб ўзи, мустақил жанг қилмоқчи, қилади ҳам.

Буюк галаба ҳисобланган Пултуск жанги, менимча, жуда ҳам шунчалик эмас. Биз, ҳарбий хизматда бўлмаган одамлар, жангда ютиб чиқиш ва ютқизиш масаласини ўзимизча ҳал қилишга ёмон ўрганганмиз. Кимки жангдан кейин чекинса, ўша ютқизди, деймиз-да, мана шунга кўра биз Пултуск жангини ютқиздик. Қисқаси, биз жангдан кейин чекиндик, лекин Петербургга галаба қилдик деб чопар юбордик ва генерал Бенигсен бу галаба учун мукофот тарзида Петербургдан бош қўмондонлик унвонини олиш умидида генерал Буксгевденга армияга қўмондонлик қилгани имконият бермапти. Мана шу икки ҳокимият орасида биз бирмунча жуда ажойиб ва қизиқ манёврлар ўтказдик. Бизнинг эндиги режамиз душманга чап бериш ёки унга ҳужум қилишдан иборат эмас, балки ўз унвонига кўра бизга бошлиқ бўлиши керак бўлган генерал Буксгевденга чап беришдан иборат бўлиб қолди. Шу мақсад йўлида биз шу қадар тиришаётимизки, дарёдан ўтиб, ҳатто кечув бўлмаган жойларда ҳам душманнимизни орқада қолдириш учун кўприкка ўт қўямиз ва ҳозирги вақтда душман Бонапарт эмас, гўё Буксгевден бўлиб қолди. Бизни генерал Буксгевдендан қутқарган мана шунақа бир манёвр натижасида душман генерал Буксгевденга кўп куч билан ҳужум қилиб, уни асир олаёзди. Буксгевден бизни таъқиб этаётибди, биз эса ундан қочаётимиз. У дарёнинг бир томониغا ўтиши билан биз бошқа томониغا ўтамиз. Ниҳоят душманнимиз Буксгевден бизга етиб олиб, ҳужум қилди. Иккала генерал талашди ва бир-биридан хафа бўлишди, иш икки бош қўмондон орасида дуэлгача борди. Бироқ шу пайтда Пултуск галабаси ҳақида Петербургга хабар олиб борган чопар қайтиб келади ва бош қўмондон тайин қилинганлиги ҳақида буйруқ келтиради, шу билан биринчи душман – Буксгевден мағлуб бўлади. Биз энди иккинчи душман – Бонапарт тўғрисида ўйласак бўлади. Мана шу пайтда, учинчи душман чиқиб қоладики, бу душман православлардан иборат бўлиб, баланд овоз билан нон, гўшт, сухари, ем-хашак, яна алланималар талаб қилмоқда.

Магазинлар бўм-бўш, йўллар юриб бўлмайдиган. Православлар талай бошлайди ва бу талон шу даражага етадики, бу сўнги кампаниялар бундай талоннинг тимсолини кўрган эмас. Поklarнинг ярми бебош гуруҳларга айланиб, бутун мамлакатни кезиб, аҳолини хонавайрон қилаётибди. Аҳоли буткул хонавайрон бўлди. Касалхоналар касаллар билан тўлиб-тошиб кетди. Ҳамма ёқда очлик. Босқинчи аскарлар икки марта ҳатто бош штабни босишди ва бош қўмондон уларни даф қилиш учун бир батальон аскар чақиришга мажбур бўлди. Мана шундай босқинлар вақтида менинг бўш жомадоним билан тўнимни олиб кетишди. Шаҳаншоҳ барча дивизия бошлиқларига босқинчиларни отиб ташлашга ҳуқуқ бермоқчи. Лекин мен бу нарса қўшинларнинг ярмини отишга мажбур қилмасам деб кўрқаман....»

Князь Андрей хатни аввал эътибор бермасдан ўқиди, лекин ўқиётган нарсалари (Билибинга нақадар ишониш мумкин эканлигини билса ҳам) тобора хаёлини банд қила бошлади. Хатни у шу еригача ўқиди-ю, сўнг ғижимлаб ташлади. Унинг аччиғини келтирган нарса хатда ёзилган гаплар эмас, балки ўзига ёт бўлган ҳаёт уни мунчалик ташвишга солгани эди. У кўзларини юмди, хатда ўқиганларини гўё унутиш учун пешонасини ишқади-да, болалар бўлмасига кулоқ солди. Кулогига бирдан галати бир товуш эшитилгандай бўлди. Унинг жон-пони чиқиб кетди, хат ўқиётган вақтимда болага бирон нарса бўлмадимикин, деб кўрқиб кетди.

У оёқ учида юриб болалар бўлмасининг эшиги олдига келди, эшикни очди.

У бўлмага кириши билан мураббия кайфи учиб, алланимани яширди, княжна ҳам каравот ёнида йўқ эди.

– Дўстим, – деб унинг орқасидан шивирлаган княжна Марьянинг товуши унга ғоят ташвишманд туюлди.

Князь Андрей сабабсиз ваҳимага тушдики, бу ҳол кўпинча узоқ уйқусиз ва кўп ҳаяжондан кейин бўлади. У, бола ўлибди, деган хаёлга борди. Унинг кулогига кирган ҳар бир товуш, кўзига кўринган ҳар бир нарса шу кўрқувини тасдиқлаётгандай бўлар эди.

«Оббо, тамом», – деди у ичида ва пешонасига совуқ тер чикди. У, бола каравотда йўқ ва мураббия унинг ўлигини мендан яширди, деган комил ишонч билан гаранг бўлиб, каравотча олдига келди. У пардани кўтарди-ю, лекин жавдир-раган кўзларига бола анчагача кўринмади. Нихоят, у болани кўрди: икки бети кип-кизил бола бошини ёстикдан пастрокка қўйиб, тарвайиб, уйқу ичида тамшаниб, бир текис нафас олиб каравотда кўндаланг ётар эди.

Князь Андрей болани кўриб, худди ўлган боласи тирилгандай суюниб кетди. У энгашиб, опаси ўргатгандай, лабини боланинг пешонасига қўйиб, унинг иситмасини кўрди. Боланинг нозиккина пешонаси нам эди. У боланинг бошини ушлаб кўрди, бола шунчалик терлаган эдики, ҳатто сочлари ҳўл эди. Бола ўлимдан қолдигина эмас, дарднинг оғир пайти ўтиб, энди тузалмоқда эди. Князь Андрей бу бир парча гўшти олиб бағрига босмокни истади, лекин журъат қилмади. У боланинг тепасида турар экан, унинг бошига, қўлларига ва кўрпа остида билиниб турган оёқларига қарар эди. Ёнидан шарпа эшитилди ва каравотнинг пардасига қўланка тушди. Князь Андрей қарамади, у боладан кўзини олмай, унинг бир текисда нафас олишига кулоқ солар эди.

Бу қўланка княжна Марьянинг қўланкаси эди, у аста босиб каравотнинг олдига келди-да, пардани кўтариб ичига кирди. Князь Андрей қарамасдан уни билди-ю, қўлини узатди. Княжна Марья унинг қўлини қисди.

– Терлабди, – деди князь Андрей.

– Мен шуни сенга айтай деб чиқаётган эдим, – деди княжна Марья.

Бола уйқусида салгина қимирлади, кулимсиради ва пешонасини ёстикка ишқади.

Князь Андрей опасига қаради. Княжна Марьянинг нур сочиб турган чиройли кўзларида хурсандлик ёши ялтираб, парда остида яна ҳам чиройлироқ кўринди. У каравот пардасини хиёл тортиб укасига томон интилди ва уни ўпди. Иккови бир-бирига таҳдидомуз ишора қилди, учовини бутун дунёдан ажратиб турган бу оламдан чиққиси келмагандай, парда ичида хийла туриб қолишди. Сочини парданинг попу-

гига ўралаштириб каравот олдидан аввал князь Андрей чикди. «Дунёда энди бирдан бир илинжим – шу», – деди у хўрсиниб.

Х

Пьер масонлар жамиятига қабул қилинганидан кейин кўп ўтмай, ўз мулкларида нима ишлар қилиши кераклиги тўғрисидаги қўлланмаларни тўла ёзиб олиб, Киев губернасига жўнади – деҳқонларининг кўпчилиги ўша ерда эди.

Пьер Киевга келиши биланок бош идорага ҳамма бошқарувчиларни йиғиб, уларга ўзининг ният ва хоҳишларини баён қилди. У шундок деди: деҳқонларни крепостнойликдан буткул озод қилишнинг тадбири тезда кўрилади, ўшангача уларга оғир меҳнат юкламаслик керак: болали хотинлар ишга чиқарилмаслиги керак деҳқонларга ёрдам берилиши керак деҳқонларга жисмоний жазо бериш ўрнига насихат қилиниши керак, ҳар бир мулкда касалхона, етимхона ва мактаблар очилиши керак. Бошқарувчиларнинг баъзилари (бу ерда чаласавод хўжалик мудирлари ҳам бор эди) ёш граф ишимиздан норози, пул ўғирлаганимизни пайқаб қолдимикин деб, унинг сўзларига ўтлари ёрилиб кулоқ солишар; баъзилари дастлаб бир кўрққанларидан кейин Пьернинг тиши тушган кишидек шу-шу қилиб гапирганига ва у айтган янги сўзларга қизиксиниб кулоқ солишар, баъзилари эса хўжайиннинг гапиришининг ўзидан завқ қилишар, яна баъзи бирлари, энг ақллилари, шу жумладан, бoш бошқарувчи ҳам унинг сўзларидан ўз мақсадларига етмоқ учун хўжайинга қандай муомала қилиш кераклигини англашар эди.

Бош бошқарувчи Пьернинг ниятларига катта хайрихоҳлик билдирди, лекин бу ўзгаришлардан ташқари умуман издан чиқиб кетган ишлар билан ҳам машғул бўлиш зарур эканлигини айтди.

Граф Безуховдан қолган шунча мол-давлатга эга бўлиб, яна йилига, одамларнинг айтишича, 500 минг сўм даромад олса ҳам, Пьер отаси ҳаёт чоғида ўн минг сўм олган вақтидагидан ҳозир ўзини кам пулрок сезар эди. У йиллик бюджетини қуйидагича тахмин қилар эди. Бутун мулклари

бўйича Кенгашга 80 мингга яқин тўлайди; Москва ёнидаги ва Москвадаги ҳовли ҳамда княжналарнинг харажати 80 мингга яқин туради; 15 мингга яқин нафақага кетади; яна шунчаси хайрия ишларига сарф бўлади; 150 минг графинянинг таъминоти учун юборилади; қарзларнинг фоизга 70 мингга яқин берилади; солинаётган бутхона учун шу икки йил мобайнида ўн минг кетди; қолган юз минг нимага сарф бўлганини ўзи ҳам билмас, яна ҳар йили қарз кўтаришга мажбур бўлар эди. Булардан ташқари, бош бошқарувчи ҳар йил гоҳ ёнғин чиқди, гоҳ ғалла унмади, гоҳ фабрика-заводларни қайта қуриш зарурлиги ҳақида хат ёзиб турар эди. Шундай қилиб, Пьер биринчи навбатда машғул бўлиши керак бўлган нарса мулкларга тааллуқли ишлар эдики, бунга унинг на қобилияти бор эди, на хоҳиши...

Пьер бош бошқарувчи билан ҳар куни машғул бўлар эди. Бирок бу машғулотдан ҳеч натижа чиқмаётганлигини ўзи сезиб турар эди. Унинг машғулоти ишга ҳеч муносабати йўқ бир тарзда ўтаётгани, бу машғулоти ишни илгарилатмаганини ҳис қилар эди. Бир томондан, бош бошқарувчи бутун ишларни расво бир аҳволда қилиб кўрсатар ва Пьерга қарзларни тўлаш, крепостной деҳқонлар кучи билан янги ишлар бошлаш зарурлигини айтар, бунга эса Пьер кўнмас эди. Иккинчи томондан, Пьер крепостной деҳқонларни озод қилишга киришишни талаб қилар, бошқарувчи эса, аввал васийлар кенгашидан бўлган қарзни узиш кераклигини ва буни узмагунча деҳқонларни тезда озод қилиш мумкин эмаслигини айтар эди.

Бошқарувчи бу иш мутлақо мумкин эмас, демас эди; у деҳқонларни озод қилиш учун Кострома губернасидаги ўрмонларни, паст қўриқ ва Қримдаги ерларни сотишни таклиф қилар эди. Лекин бошқарувчи бу ишларни ижозатнома, талабнома ва ҳоказолар сингари нарсаларга боғлаб, шу қадар мураккаб қилиб кўрсатар эдики, Пьер гаранг бўлиб қолиб, фақатгина «ҳа, ҳа, шундай қилинг», дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмас эди.

Бу иш билан ўзи бевосита машғул бўлишга Пьернинг уқуви йўқ эди, шунинг учун ишга хуши йўқ, бошқарувчи

олдида ўзини шу иш билан машғул бўлаётгандай қилиб кўрсатар эди, холос. Бошқарувчи эса бу ишларни граф қилсалар яхши, менинг учун нокулайроқ деб кўрсатишга тиришар эди.

Катта шаҳарда таниш-билишлар кўпайиб қолди; таниш бўлмаганлар эса губернанинг энг давлатманд кишиси билан танишмоққа ва қутламоққа шошилар эди. Пьер масонлар жамиятига кириш олдида ўзи иқдор бўлган ва тарқ қилишни ваъда қилган қусурлари шу қадар суяк-суягига сингиб кетган эдики, булардан ҳеч қутула олмас эди. Унинг кун ва тунлари, ҳафта ва ойлари ўша Петербургдаги сингари ўтиришларда, зиёфатларда, суҳбатларда, балларда ўтар, кўз очиб атрофга қарагани вақт тополмас эди. У янгича ҳаёт кечириш умидида бўлса ҳам, ҳамон илгаригича, фақат бошқа шароитда яшар эди.

Пьер билар эдики, масонлик буюрган уч қарздан бирини, яъни ҳар бир масон маънавий ҳаётда намуна бўлиши керак, деган қарзни ўрнига етказа олмаётибди; етти фазилатдан эса иккитаси: хушфезъллик ва ўлимга муҳаббат унда мутлақо йўқ. У бошқа қарзларни – инсониятни йўлга солиш, инсонпарварлик, хусусан, сахийликни ўрнига етказаётиман-ку, деб ўзига тасалли берар эди.

1807-йилнинг баҳорида Пьер Петербургга қайтиб бормоқчи бўлди. У қайтиб кетаётиб, йўлакай бутун мулкларини айланиб, зиммасига олган ишларидан нималар қилинганлигини, худои таоло топширган ва лутф-марҳамат қилиши керак бўлган одамлар қай аҳволда эканликларини ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди.

Ёш графнинг барча ниятларини телбалик, ўзи учун ҳам, граф учун ҳам, деҳқонлар учун ҳам зарарли деб билгани бош бошқарувчи ён берди. У деҳқонларни озод қилиш мумкин бўлмаган иш деб кўрсата туриб, барча мулкларда катта мактаб бинолари, касалхона ва етимхоналар солдиришга киришди; хўжайинни қарши олган ҳамма жойга одамлар қўйиб, уни дабдаба ва тантана билан эмас (чунки бу Пьерга ёкмаслигини билар эди) балки, графга таъсир қиладиган ва уни алдайдиган бир тарзда, яъни диний маросим шаклида,

санам ва нон-туз олиб чиқиб қарши олишни буюрди.

Жануб баҳори, Вена коляскасида тинчгина ва тез юриб қилинаётган саёҳат ва ҳам йўл ёлғизлиги Пьернинг кайфини чоғ қилди. Унинг биринчи марта кўраётган мулклари бир-биридан гўзалроқ, ҳамма жойда одамлар унинг илтифотларидан мамнун ва миннатдор кўринар эди. Пьер одамларнинг бу қарши олишларидан бир қадар ўнгайсизланса ҳам, лекин ичида жуда хурсанд эди. Бир жойда деҳқонлар уни нон-туз ҳамда Пётр ва Павелнинг сурати билан қарши олишди, унинг деҳқонларга кўрсатган лутф-марҳамати учун миннатдорлик нишонаси ўлароқ ўз ҳисобларидан Пётр билан Павел ҳазратлари шарафига бутхонага яна битта меҳроб қургани ижозат сўрашди. Яна бир жойда ёш болали хотинлар уни қарши олиб, оғир ишдан озод қилганлиги учун унга миннатдорлик билдиришди. Учинчи бир мулкда бир руҳоний Пьернинг марҳамати соясида савод чиқараётган ва диний дарс ўқиётган болалар билан бирликда хоч кўтариб чиқиб қарши олди. Пьер ҳамма мулкларида касалхона, мактаб ва ибодатхоналар учун солинган ва солинаётган ғиштин иморатларни ўз кўзи билан кўрди, буларнинг ҳаммаси яқин ўртада очилиши керак эди. Пьер ҳамма ерда, баршчина¹ ишлари илгаригидан камайганлиги тўғрисида фақат бошқарувчиларнинг ҳисоботини кўрган бўлса ҳам, лекин кўк кафтан кийган деҳқон вакилларининг таъсирли сўзлар билан миннатдорчилик баён қилганларини эшитди.

Лекин Пьер нон-туз олиб чиқилган ва Пётр билан Павел шарафига бутхонада яна битта меҳроб қурилган жой тижорат қишлоғи бўлиб, Пётр қунида у ерда ярмарка очилишини, унинг олдига вакил бўлиб келган бой деҳқонлар томонидан меҳроб аллақачон қурилганлигини, бу қишлоқ деҳқонларининг ўндан тўққиз қисми ниҳоят даражада қашшоқ эканлигини билмас эди. Фармонга мувофиқ баршчина ишларига юборилмай қўйилган болали хотинлар ўз ерларида

¹ **Баршчина** (русча: баршина – баринга текин ишлаб бериш) – Ўрта асрларда Россияда крепостной деҳқонларнинг ўз меҳнат қуроллари билан помешчик фойдасига ҳақ олмай мажбурий суратда бажарадиган иши; феодализм давридаги ер рентасининг бир шакли.

жуда қаттиқ меҳнат остида эзилаётганликларидан ҳам Пьер беҳабар эди. Хоч билан қарши олган руҳоний деҳқонларни шилаётганлигини, унинг қўлига топширилган болаларни ота-оналари йиғи-сиғи билан бериб, кейинчалик катта пул бадалига қайтиб олишларини ҳам билмас эди. Режа асосида курилаётган бу гиштин иморатлар ўз деҳқонларининг қўли билан курилаётганлигини ва шу билан баршчина қоғозда озайтирилган бўлса ҳам, амалда кўпайиб кетганлигини билмас эди. Бошқарувчи унинг фармониға мувофиқ оброкни¹ учдан бир камайтирилганлигини дафтардан кўрсатган бўлса, ўша ерда баршчина мажбурияти илгаригидан ярим баравар ортиб кетганлигини билмас эди. Мана шунинг учун Пьер ўз мулкларига қилган саёҳатидан жуда хурсанд бўлиб, Петербургдан чиққан вақтдаги камбағалпарварлик кайфиятиға қайтди ва ўзи буюк устод деб атагани пири аъзамға дабдабали хатлар ёзди.

«Шу қадар хайрли иш қилиш, шунчалик гап экан-ку, – дер эди Пьер ўзича, – нега биз бу тўғрида дурустрок ўйламаймиз!»

У миннатдорчиликлардан хурсанд бўлса ҳам, лекин миннатдорчилик сўзларини эшитганида хижолат бўлар эди. Бу миннатдорчиликлар унинг шу тўпори ва фақир кишиларға яна ҳам кўпроқ яхшилик қилишға кодир эканлигини эслатар эди.

Ўтакетган қаллоб ва аҳмоқ бош бошқарувчи графнинг акллилиги ва гўллигини яхши билиб, уни ўйинчоқдек ўйнаб, дабдабали қарши олишлар Пьерға канчалик таъсир қилганини кўриб, деҳқонларни озод қилиш мумкин эмас, озод қилиш керак ҳам эмас, улар шусиз ҳам жуда яхши ҳаёт кечираётибди деб туриб олди.

Пьер ичида деҳқонлар, ҳақиқатан, яхши ҳаёт кечираётибди, озод қилинса буларнинг бошиға худо билади, не кунлар келиши мумкин деб ўйлаб, бош бошқарувчининг фикриға қўшилар, лекин астойдил бўлмаса ҳам, ўзи адолатдан деб билган нарсаларнинг амалға оширилишини талаб

¹ Оброк – ўрта асрларда Россияда помешчиклар томонидан деҳқонлардан пул ва озиқ-овқат кўринишида олинадиган йиллик йиғим.

килар эди. Бошқарувчи графнинг хохишларини амалга ошириш учун бутун кучини сарф қилишга ваъда берди, чунки у яхши билардики, ўрмон ва мулкларни сотиш, кенгашдан ижозат олиш учун унинг бирон чора кўриш-кўрмаслигини текшириш у ёқда турсин, ҳатто граф нима учун қурилган иморатлар бўш ётганини ва деҳқонлар ҳамон бурунгидай хўжайинга пул бериб ёки унинг ишини қилиб юрганлигини ҳеч қачон сўрамайди ва билмайди.

XI

Жануб саёҳатидан қайфи чоғ бўлиб қайтган Пьер кўпдан бери ўйлаб юрган ниятини бажо келтириб, икки йилдан бери кўрмаган дўсти Болконскийнинг олдига борди.

Богучарово қишлоғи даштлик, кесилган ва кесилмаган қайинзор, арчазордан иборат кўримсизгина бир текисликда эди. Бариннинг¹ кўраси катта йўл бўйидаги қишлоқнинг охирида, янги қазилган, қирғоқларига ҳали ўт-ўлан чиқмаган сув тўла ҳовузнинг нариги томонида – онда-сонда катта қарағайлар кўзга чалинган ёш ўрмоннинг ўртасида эди.

Бариннинг кўраси ғалла омбори, хўжаликка керакли бинолар, отхона, ҳаммом, флигель² ва ярим доира шаклидаги пештоқи ҳали битмаган каттакон гишт иморатдан иборат эди. Ҳовлининг атрофига ниҳоллар ўтказилган, девори ва дарвозаси янгигина ҳамда мустаҳкам; айвонда кўк бўёққа бўялган иккита ёнғин трубаси ва бочка турар, йўлкалар тибдик, кўприклар панжарали ва пишик; ҳамма нарсадан эгасининг сариштали кўриниб турар эди. Эшикдаги хизматкорлар, князь қайси уйда туради, деган саволга жавобан ҳовуз бўйидаги кичкинагина янги флигелни кўрсатишди. Князь Андрейнинг қари оғаси, Антон, Пьерни коляскадан туширди ва князь уйдлар, деб уни кичкинагина ва озода флигелчага олиб кирди.

¹ Барин (русча: боярин, бояр) – ўтмишда Россияда ҳукмрон синф вакиллари, катта ер эгаларининг унвони, ўша унвон эгаси; оксуяк, зодагон.

² Флигель (немисча: Flügel – қанот) – турар-жой биносига ёки нотурар биносига қўшимча қурилган кичик иморат, шунингдек, яқка тартибдаги қўшимча қурилиш. Қанотлар шаҳар ёки қишлоқ биноларининг бир қисми бўлиб, асосий бионинг иккала томонида жойлашади.

Уз дўстини охирги марта Петербургда жуда ҳашаматли бир шароитда кўрган Пьер дўсти яшаб турган бу ховличанинг, гарчи озода бўлса ҳам, одмилигига ҳайрон қолди. У шошиб хануз қарағай хиди келиб турган ва шувалмаган кичкина залга кириб, эшикка томон бораётган эди, Антон оёқ учида югуриб, ундан илгари ўтди-ю, эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

Ҳа, нима гап? – деган қаттиқ ва ёқимсиз товуш эшитилди.

– Меҳмон келди, – деди Антон.

– Айт, тура турсин, – деган жавоб бўлди-ю, стулнинг сурилган товуши эшитилди. Пьер йўрғалаб эшик олдига келди-да, ичкаридан чиққан қовоғи солиқ ва хийла қариб қолган князь Андрейга дуч келиб қолди. Пьер уни кучоқлади, кўзойнагини кўтариб уни ўпди ва яқиндан юзига қаради.

– Қандай шамол учирди, ҳуш келибсан, – деди князь Андрей. Пьер индамасдан, ҳайрон бўлиб, дўстига тикилиб турар эди. Князь Андрейнинг ўзгариб кетганлиги уни ҳайратда қолдирди. Князь Андрейнинг сўзлари мулойим, юзида ва лабларида табассум бўлса ҳам, лекин нигоҳи сўник эди ва бу сўник нигоҳига хурсандлик ифодаси беришга тирришса ҳам, бера олмас эди. Князь Андрейни озибди, рангрўйи оқарибди, вояга етибди, дебгина бўлмасди, мудом бир нарса тўғрисида ўйлаганини кўрсатадиган бу нигоҳи ва пешонасидаги ажини Пьерни ҳайратда қолдирди ва то ўргангунича бегонасирадиб кўйди.

Узоқ жудоликдан кейин кўришганда гап дарров қизимгани сингари, буларнинг ҳам гаплари қўр олмай, ўзларига маълум бўлган нарсалар тўғрисида қисқа-қисқа савол-жавоб қилишди. Ниҳоят, гап аста-секин қизиб олиб, боя бир-икки оғиз сўз билан айтилган нарсалар, ўтмиш ҳаёт, келажак тўғрисидаги режалар, Пьернинг саёҳати, унинг машғулоти, уруш ва ҳоказолар масаласи устида тўхтади. Князь Андрейнинг нигоҳида Пьер пайқаган ўйчанлик ва сўниклик ҳозир Пьернинг сўзларига, айниқса, унинг ўтмиш ёки келажак ҳақида шавқ-завқ билан сўзлаётган сўзларига кулок

солиб қилаётган табассумида кўпроқ билинди. Князь Андрей унинг сўзларига гўё қўшилишни истар эди-ю, қўшила олмас эди. Пьер ҳозир князь Андрейнинг олдида шавқ-завқ билан сўзлаш, орзу-хавас умидидан гапириш ўнғайсиз бўлиб қолганини ҳис қила бошлади. У ўзининг сўнги саёҳатидан кейин айниқса кучайган масонлик фикрларини баён қилишдан тортинар эди. У соддалик қилиб қўйишдан қўрқиб, ўзини тутди; шу билан бирга у ўзининг яхши йигит бўлиб қолганини, энди Петербургдаги Пьерга сира ўхшамаганлигини ўз дўстига кўрсатишни жуда-жуда хоҳлар эди.

– Кўришмаганимиздан буён кўп кунларни бошдан кечирдим, ўзим ўзимни танимамай қолдим.

– Ҳа, ўшандан буён бизлар жуда кўп ўзгариб кетдик, – деди князь Андрей.

– Сиз-чи, сиз? – деб сўради Пьер, – сизнинг қандай ниятларингиз бор?

– Қандай ниятларим? – деди князь Андрей киноямуз. – Менинг ниятларимми? – деди у яна худди бу сўзнинг маъносига ҳайрон бўлгандай. – Мана, иморат солаётиман, келаси йил буткул кўчиш ниятидаман.

Пьер индамай, князь Андрейнинг қарта я бошлаган юзига тикилди.

– Йўқ, мен сўраётганим... – деди Пьер.

Князь Андрей унинг сўзини бўлди:

– Мени сўраб нима қиласан... Ўзингдан гапир, саёҳатинг, мулкларингга қилган ишларинг тўғрисида гапирсангчи.

Пьер қилган хайрли ишларида ўз иштирокини мумкин қадар яширишга тиришиб, ўз мулкларида қилган ишлари тўғрисида гапира кетди. Князь Андрей Пьер қилган ишлар худди кўпдан бери маълум ишлардай, унга бир неча мартаба лўқма ташлади; унинг сўзларига нафақат қизиқмасдан, ҳатто Пьер шу сўзларни айтиб ўтирганидан номус қилаётгандай бўлиб қулок солди.

Пьер дўстининг олдида ўнғайсизланиб, ҳатто мустар бўлиб қолди. У жим бўлди.

Князь Андрейга ҳам меҳмоннинг суҳбати малол келди,

шекилли:

– Менга қара, дўстим, – деди, – мен бу ерда кўчман-чидай турибман, – фақат ишлардан хабар олгани келган эдим. Шу бугун опамнинг олдига қайтиб кетаман, сени улар билан таништириб қўяман. Ҳа, айтгандай, сен таниш эдинг, шекилли, – деди князь Андрей меҳмонга бир нима дейиш учунгина.

– Овқатдан кейин жўнаймиз. Кўрамни айланиб кўришга ҳафсаланг борми? – Иккови ташқарига чиқди ва қалин ошналардай сиёсий янгиликлар таниш билишлари тўғрисида сўзлашиб, овқатгача айланиб юришди. Князь Андрей ўзининг қўраси ва солаётган иморатлари тўғрисидагина ҳафсала билан ва бироз жонланиб гапирди, лекин шунда ҳам сўрида туриб келажакда ҳовлиси қандай бўлишини тасвир қилаётганида сўзининг ўртасида бирдан тўхтаб, – қўй, бу ерда кизиқарли нарса йўқ, юр, овқатланиб жўнайлик, – деди. Овқат вақтида Пьернинг уйланишидан гап очилди.

– Мен бу гапни эшитиб жуда ҳайрон бўлиб эдим, – деди князь Андрей.

Пьер шу тўғрида гап очилганда ҳамма вақт қизарганидай, қизариб кетди-ю, шошиб:

– Буни қандай бўлганлигини мен сизга бирон вақт айтиб бераман. Лекин биласизми, бу нарса абадий узил-кесил бўлиб кетган.

– Абадий? – деди князь Андрей, – ҳеч нарса абадий бўлмайди.

– Бу ишнинг охири нима билан тамом бўлганини биласизми? Дуэлни эшитдингизми?

– Ҳа, сенинг бошингга шу ҳам келди.

– Худога минг қатла шуқурки, мен ўша одамни ўлдирмадим, – деди Пьер.

– Нега? – деди князь Андрей. – Қопағон итни ўлдириш ҳатто савоб.

– Йўқ, одам ўлдириш яхши эмас, ноинсофлик бўлади.

– Нима учун ноинсофлик бўлади? – деди князь Андрей.

– Инсоф ва ноинсофлик тўғрисида ўйлаш одамларнинг иши эмас. Одамлар ҳамма нарсадан ҳам кўра инсофни ноинсоф-

ликдан ажратиш тўғрисида бир умр адашган ва бундан кейин ҳам адашади.

Пьер келганидан буён князь Андрейнинг энди очилиб гапираётганини сезиб:

– Бировга нисбатан қилинган ҳар бир ёвузлик ноинсофлик бўлади, – деди мамнун бўлиб. У нима бўлиб ҳозиргидай ўзгариб қолганини батафсил айтиб беришни хоҳлар эди.

– Сен нимани бировга нисбатан ёвузлик деб биласан?

– Ёвузликми? Ёвузлик? – деди Пьер, – ўзимизга нисбатан қилинган ёвузлик нима эканлигини ҳаммамиз ҳам биламиз-ку.

– Ҳа, биламиз, лекин мен ўзим учун ёвузлик деб билган нарсани бировга қилмайман, – деди князь Андрей ҳаётга янгича қарашини Пьерга айтиб беришни истаб, тобора жонланиб ва французчалаб давом этди: – мен ҳаётда фақат икки нарсани чинакам бахтсизлик деб биламан: виждон азоби ва хасталик. Мана шу икки нарса бўлмаслигининг ўзи хушбахтликдир. Мана шу икки фалокатга чап бериб, ўзим учун яшаш менинг ҳозирги маслагимдир.

– Ўз яқинингга муҳаббат, фидокорлик қаёққа кетди? – деди Пьер. – Йўқ, мен бу фикрингизга қўшилмайман. Ёвузлик қилмаслик, пушаймон бўлмастик учунгина яшаш кифоя қилмайди. Мен илгари шундай, ўзим учунгина яшаб ҳаётимни барбод қилдим. Мен энди бошқалар учун (Пьер камтарлик важдан «яшаб» демади) яшашга ҳаракат қилиб, бахт-саодат нима эканлигини билдим. Йўқ, мен бу фикрингизга қўшилмайман. Бу гапларни ўзингиз ҳам тил учида айтаётибсиз.

Князь Андрей индамасдан Пьерга қаради ва истехзо билан кулимсираб қўйди.

– Мана, ҳозир синглим княжна Марьянинг олдига бораётибмиз. Икковларинг чиқишасизлар, – деди у, – эҳтимол, сен, ўз нуқтаи назарингда, ҳақлидирсан, – деди у бироз жим қолгандан кейин давом этиб, – лекин ҳар ким ўз билганича яшайди: мана сен ўзим учун яшаб ҳаётимни барбод қилаёздинг, деяпсан; бошқа учун яшабгина бахт-саодат нима эканлигини билибсан. Мен аксини бошдан кечирдим. Мен

шон-шараф учун яшадим. (Шон-шараф нима ўзи? Бу ҳам бошқаларни севиш, ўшалар учун бирон яхшилик қилиш, уларнинг мақтовига сазовор бўлиш деган гап.) Мен мана шу хилда бошқалар учун яшаб ҳаётимни барбод қилаёздим эмас, балки буткул барбод қилдим. Ўзим учун яшай бошлаганимдан буён хийла тинчландим.

– Киши қандай қилиб фақат ўзи учунгина яшайди? – деди Пьер қизишиб, – ўғлингиз, опангиз, отангиз-чи?

– Буларнинг ҳаммаси менинг ўзим деган гап, – деди князь Андрей, – бошқалар, княжна Марья икковларинг бошқалар деб атаганларинг гумроҳлик ва ёвузликнинг асосий манбаидир. Бошқалар деганинг, сен яхшилик қилмоқчи бўлган ўша киевлик деҳқонларинг.

У Пьерга мазах қилгандай кулимсираб назар ташлади. Афтидан, Пьернинг қитигига тегмоқчи эди.

– Ҳазиллашаётисиз, – деди Пьер борган сайин жонланиб, – наинки менинг эзгулик қилишни истаганим, оз-моз бўлса ҳам, ҳар нечук эзгулик қилганим гумроҳлик ва ёвузлик бўлса? Ўзимизга ўхшаган инсон бўлмиш бахтсиз деҳқонларимиз, онадан туғилиб ўлгунча худо ва ҳақиқатни бир маросим ва маъносиз ибодат дебгина билган кишилар охират борлигига, тортган азобларининг ажр-у мукофоти, тасаллиси борлигига эътиқод қилиб, ўзларини овутсалар ёмон бўлар эмишми? Одамлар хасталиқдан ожиз бир аҳволда ўлиб кетаётибди, холбуки, буларга моддий ёрдам бериш анчайин гап ва мен уларга табиб, касалхона ва чолларга бошпана бераман, бунинг нимаси ёвузлик ва гумроҳлик? Кеча-ю кундуз тинмай ишлайдиган деҳқонка, ёш болали хотинга дам олиш ва истироҳат қилишга имконият туғдирганим хийла катта хайрли иш эмасми? – деди Пьер шошиб ва тиши тушган кишидек ши-шилаб. – Мен шундай қилдим ҳам, оз бўлса-да, ўргатилмаган бўлсам ҳам, шу йўлда унча-мунча иш қилдим. Бу қилган ишим яхши эмаслигини исбот қилиш у ёқда турсин, ўзингиз ҳам шу тўғрида ўйлаганингизга мени ишонтиролмайсиз. Ҳаммадан муҳими шуки, – деди Пьер давом этиб, – мен шунга биламан ва шунга аминманки, ҳаётда энг яхши бахт шу эзгулик лаззатидир.

– Тўғри, агар масала шундай қўйилса, бу бошқа гап, – деди князь Андрей, – мен иморат солаётимман, боғ қилаётимман, сен эса касалхона солаётимсан. Мен қилаётган иш ҳам, сен қилаётган иш ҳам бир эрмак. Нима инсофдан, нима эзгуликдан эканлиги тўғрисида биз гапирмайлик, буни биладиган одамларга ҳавола қил. Сен баҳслашмоқчимисан, – деди у яна, – ҳўп, баҳслашамиз. – Иккови эшик олдидаги айвончага чиқди. – Қани, баҳслашайлик бўлмаса, – деди князь Андрей, сен мактаб дейсан, – деди у бармоғини букиб, – амри маъруф¹ ва ҳоказо дейсан, яъни сен ана уни, – деди князь Андрей бошидан шапкасини олиб, салом бериб ўтиб кетаётган деҳқонни кўрсатиб, – ҳайвонлик ҳолатидан чиқариб, унда маънавий талаблар вужудга келтирмоқчи бўласан. Менимча, унинг бирдан бир бахти ҳайвонлик бахтидир, сен эсанг уни шу бахтдан маҳрум қилмоқчисан. Менинг унга ҳасадим келади, сен эсанг мендаги имкониятларни унга бермасдан туриб ундан мен – князь Андрей ясамоқчисан. Сен яна унинг оғир меҳнатини енгил қилмоқчи бўласан. Менимча, бизнинг учун ақлий меҳнат қанчалик зарурат бўлса, унинг учун жисмоний меҳнат ҳам шунчалик зарурат ва ҳаётининг хоҳишидир. Сен ўйламасдан туролмайсан. Мен кечаси соат учларда ётаман, бошимга минг хил фикрлар келади, уйқум кочади, у ёқдан бу ёққа ағдариламан, ўйлайман ва ўйламасдан туролмаганим учун тонг отгунча ухлай олмайман; у ҳам ер ҳайдамасдан, ғалла ўрмасдан туролмайди, бўлмаса ё ковоқхонага боради ёки касал бўлиб ётади. У қиладиган жисмоний меҳнатни мен қилсам бир ҳафтада ўламан, у агар менга ўхшаб жисмоний меҳнат қилмаса, юрагини ёғ босиб ўлади ҳам. Учинчиси нима эди?

Князь Андрей учинчи бармоғини букди.

– Ҳа, айтгандай, касалхона, дори-дармон, дединг. У бошига қон уриб, ўладиган бўлганда сен қон олдириб уни тузатасан. У ҳаммага ошиқча юк бўлиб, ўн йил судралиб юради. Унинг ўша вақтда ўлиб кётгани ўзига ҳам қулай, ҳам тинч бўлар эди. У ўлса, бошқаси туғилади, уруғи кўп. Сен

¹ Амри маъруф (арабча; яхшиликка буюриш) – 1) савоб ишларга, бажарилиши исломий амалларга даъват этиш; 2) шундай ишга бағишланган маросим, маърака.

бир хизматкорим камайди деб ачинсанг (мен унга шу кўз билан қарайман) бошқа гап эди, сен эса муҳаббат юзасидан уни даволайсан ахир. Бунақа муҳаббатнинг унга ҳеч кераги йўқ. Яна бу ёғи ҳам бор: тиббиёт бирон вақт бировни тузатибди, деб ким айтди сенга? Ўлдиришга ўлдирган! – деди у жаҳл билан қовоғини солиб ва Пьердан юзини ўгириб.

Князь Андрей ўз фикрларини шу қадар очиқ-равшан айтар эдики, унинг бу тўғриларда кўп ўйлаб юрганлиги билиниб турар ва бу гапларни худди узоқ вақт гапирмай юрган кишидай, қамоли иштиёқ билан ва тез-тез гапирар эди. Унинг муҳокамалари нақадар ноумидона бўлса, нигоҳи шу қадар тетиклашар эди.

– Кўп ёмон, кўп оғир, – деди Пьер, – шундай фикрлар билан яшаб бўлар эканми? Яқиндагина Москвада, йўлда мен ҳам шундай кайфиятга тушган эдим. Бундай вақтларда менинг руҳим шу қадар тушиб кетадики, дунё кўзимга кўринмайди, ҳамма нарсадан, ҳатто ўзимдан ҳам безор бўламан. Бундай вақтларда томоғимдан овқат ҳам ўтмайди, ювинишга қўлим ҳам бормади... Хўш, сиз-чи?

– Нега ювинмайди киши, мурдорлик¹ бўлади бу, – деди князь Андрей. – Аксинча, киши ҳаётини мумкин қадар яхшироқ ўтказишга ҳаракат қилиши керак. Дунёда турганим учун мен гуноҳкор эмасман, шундай бўлгандан кейин умримни дурустроқ, бировга ҳалал бермасдан ўтказишим керак.

– Шундай фикрлар билан яшашга сизни нима мажбур қилади. Киши кимирламасдан бир жойда ўтирса, ҳеч нарса қилмаса...

– Ҳаёт бусиз ҳам тинч қўймайди. Кошки, бекор ўтирсам эди. Бу ернинг дворянлари илтифот кўрсатиб, мени оқсоқолликка сайлайдиган бўлишди, зўрға қутулдим. Улар бу иш менинг қўлимдан келмаслигини, оқсоқол бўлиш учун зарур бўлган олгирлик, риёкорлик менда йўқлигини билишмайди. Ундан кейин, тинчгина яшагани бир бошпанага эга бўлиш учун мана бу иморатни битказиш керак эди. Энди мана халк лашкарлари деган гап чиқиб қолди.

¹ Мурдор (*арабча*) – нопок, ҳаром.

– Нега армияда хизмат қилмайсиз?

– Аустерлицдан кейин-а? – деди князь Андрей таъби хира бўлиб. – Йўқ, куллук. Мен минбаъд ҳаракатдаги рус армиясида хизмат қилмайман деб аҳд қилганман. Хизмат қилмайман. Бонапарт башарти Лисие Горига таҳдид қилиб Смоленск остонасида турган тақдирда ҳам рус армиясида хизмат қилмайман. Мен сенга айтиб эдим, – деб давом этди князь Андрей ўзини босиб, – энди халқ лашкарлари деган гап чиқиб қолди, отам учинчи округнинг бош кўмондони. Ҳарбий хизматдан менинг қутулишим учун бирдан бир чора отамнинг қўл остида бўлишимдир.

– Демак, хизмат қилаётган экансиз-да?

– Хизмат қилаётибман, – деди князь Андрей ва бироз жим қолди.

– Нега хизмат қиласиз бўлмаса?

– Хизмат қилишимнинг сабаби шу: отам ўз асрининг энг яхши одамларидан бири. Лекин қариб қолаётибди. Уни бағритош деб-ку бўлмайди, бироқ жонсарак одам. Унинг чекланмаган ҳокимиятга ўрганганлиги, мана энди бу ҳокимият устида, шаҳаншоҳ томонидан халқ лашкарларига бош кўмондон қилиб берилган ҳокимият устида турганлиги ёмон бўлди. Бундан икки ҳафта бурун агар мен икки соат кечиксам, Юхновода мирзони осиб юборар эди, – деди князь Андрей табассум қилиб, – отамга мендан бошқа ҳеч кимнинг гапи ўтмаганлиги учун хизмат қилаётибман, унга баъзан кейинчалик ўзи пушаймон бўладиган ишларни қилишига йўл қўймайман.

– Мана, кўрдингизми!

– Ҳа, лекин бу сен ўйлаганча эмас, – деди князь Андрей давом этиб. – Мен мирзога, халқ лашкарларидан бирини этигини ўгирлаган бу аблаҳга зигирдай ҳам эзгулик қилмоқчи эмас эдим; осилса, қайтанга хурсанд бўлар эдим, лекин отамга, яъни яна ўзимга ачиндим.

Князь Андрей борган сайин очилмоқда эди.

– Бу ишни қилганимда ҳеч қачон одам боласига эзгулик қиламан деган ниятим йўқ эди, – деб Пьерга уқтира бошлаганда кўзлари чакнаб борар эди. – Мана, сен деҳқонларни

озод қилмоқчисан, – деди у давом этиб, – жуда яхши, яхши-ку, лекин бунинг сенга (мен ўйлайманки, сен ҳеч кимни урдирганинг ҳам йўқ, Сибирь қилганинг ҳам йўқ), хусусан, деҳқонга яхшилиги йўқ. Деҳқонлар урилса, калтакланса, Сибирь қилинса, менимча, бундан деҳқонлар ҳеч зарар кўрмайди. Деҳқон Сибирда ҳам шу ҳайвонча кунини кўради, баданидаги калтак жароҳати битиб кетади ва илгаригидай хурсанд бўлиб юраверади. Бу ишни маънавий жиҳатдан ҳалок бўлаётган, қилмишларига пушаймон бўлаётган, бу пушаймонлик туйғусини босаётган ва бўлар-бўлмасга жазо бериш имкониятига эга бўлганлари учун бағритош бўлиб бораётган одамлар қилишсин. Мен мана шу одамларга ачинаман, деҳқонларни мана шундай одамлар озод қилсин, дейман. Сен, эҳтимол, кўрмагандирсан, лекин мен яхши одамлар, чекланмаган ҳокимиятнинг мана шу таомилларидан тарбияланган яхши одамлар йилдан йилга феъли айниб, бағритош ва дағал бўлиб бораётганини, буни била туриб ўзларини қўлга ололмай, тобора бахтсизроқ бўлаётганларни кўрганман.

Князь Андрей бу гапларни шундай марок билан гапирар эдики, Пьер беихтиёр унинг бундай фикрга келишига отаси сабаб бўлган деб ўйлади. У индамади.

– Мен мана шу одамларга ачинаман, мен у деҳқонларни ҳар қанча урсанг, ҳар қанча калтакласанг ҳам, ўзгармайдиган елка ва пешоналарини эмас, инсонлик кадр-қимматини, виждон осудалигини, покликни кадрлайман.

– Йўқ, йўқ! Мен сизнинг фикрингизга ҳеч қачон қўшилмайман, – деди Пьер.

ХII

Князь Андрей билан Пьер кечқурун коляскага тушиб Лисие Горига жўнашди. Князь Андрей ҳар замон Пьерга қараб сўз қотар ва бу сўзлари унинг кайфи чоғ эканлигини кўрсатар эди.

У Пьерга далаларни кўрсатиб, ўз хўжалигининг такомиллашгани ҳақида сўзлар эди.

Пьер унинг сўзларига қисқа-қисқа жавоблар бериб,

шумшайиб жим ўтирар фикр-хаёлга чўмгандай кўринар эди.

Пьер князь Андрей бахтсиз эканлиги, гумроҳликка тушганлиги, ҳақ-ҳақиқатни билмаганлиги, унга ёрдам бериш, ҳақиқатни англатиши ва уни оёкка бостириши кераклиги тўғрисида ўйлар эди. У нимадан ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида бир қарорга келиши биланок князь Андрей бир огиз сўз, бир далил билан унинг бутун таълимотини пучга чиқариб қўйишини сезар, шунинг учун гап бошлашдан, ўзи муқаддас деб билган нарсани унга калака қилдириб қўйишдан кўрқар эди.

– Йўқ, нега бундай деб ўйлайсиз, – деди бирдан Пьер сузмокчи бўлган ҳўкиздай бошини куйи солиб гап бошлаб. – Нега бундай деб ўйлайсиз? Қўйинг бу ўйларингизни.

– Қанақа ўйларимни? – деди князь Андрей ҳайрон бўлиб.

– Ҳаёт тўғрисидаги, инсоннинг вазифалари тўғрисидаги ўйларингизни. Бундоқ бўлиши мумкин эмас. Бир вақтлар мен ҳам шундай деб ўйлар эдим, лекин биласизми, мени нима кутқазиб қолди? Масонлик кутқазиб қолди. Йўқ, сиз кулманг. Масонлик ўзим ўйлагандек диний мазҳаб эмас экан. Масонлик инсониятнинг энг яхши хислатларини ифода қиладиган мазҳаб. – У князь Андрей масонликни ўзи тушунганча баён қила бошлади. У, масонлик давлат ва дин кишанларидан озод бўлган насронийлик таълимоти, тенглик, биродарлик ва одам боласига муҳаббат ҳақидаги таълимот, деб айтди.

– Фақат бизнинг муқаддас биродарлигимизгина ҳаётда чин маънога эгадир; бошқа ҳамма нарса бир туш демакдир, – дер эди Пьер. – Шуни билингки, дўстим, бу иттифоқдан хориж ҳамма ёқ ёлғон ва ноҳақликка тўла; ақлли ва эзгу кишига ўзингиздек, ўзгаларга халал бермасдан, ўз умрини тамом қилишдан бошқа нарса келмайди деган фикрингизга қўшиламан. Бизнинг асосий эътиқодларимизни ўзлаштиринг, бизнинг жамиятимизга киринг, ўзингизни бизга топширинг, сизга йўлбошчилик қилишимизга руҳсат этинг, шунда дарҳол ўзингизни мен каби бу буюк, кўзга кўринмайдиган ва ибтидоси кўнгилда пинҳон бўлган занжирнинг

бир қисми деб ҳис қиласиз.

Князь Андрей индамасдан, рўпарасига қараганича, Пьернинг сўзларига қулоқ солар эди. У араванинг тақир-туқурида эшитилмай қолган сўзларини бир неча марта сўраб олди. Князь Андрейнинг чакнаётган кўзларидан, индамасдан қулоқ солиб ўтирганидан Пьер сўзлари бекорга кетмаётганлигини, князь Андрей унинг сўзини бўлмаслигини ва бу сўзлардан қулмаслигини англади.

Булар тошиб ётган дарё бўйига келишди, дарсдан кемада ўтишлари керак эди. От-арава жойлаштирилгунча кемага чиқишди.

Князь Андрей кеманинг панжарасига суяниб, ботиб бораётган куёшнинг нурида ярқираб турган тошқинга жимгина қараб турар эди.

– Хўш, бу тўғрида қандай фикрдасиз? – деб сўради Пьер. – Нега индамайсиз?

– Қандай фикрда бўлар эдим? Гапларингни эшитдим. Хўп, шундоқ экан, – деди князь Андрей, – сен бизнинг жамиятимизга киргин, биз сенга ҳаётнинг маъносини, инсонлик вазифасини ва оламни идора қиладиган қонунларни кўрсатиб берамиз, дейсан. Биз деб кимларни айтаётибсан? Одамларними? Нима учун сизлар ҳамма нарсани билар экансизлар? Сизлар кўрган нарсани нима учун фақат мен кўрмас эканман. Сизлар ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини кўрасизлар, аммо мен буни кўрмайман.

Пьер унинг сўзини бўлди.

– Сиз охиратга ишонасизми, йўқми?

– Охиратгами? – деб қайтарди князь Андрей, лекин Пьер жавоб қилгани унга фурсат бермади ва унинг даҳрий эканлигини билгани учун бу саволни қайтаришини инкор қилиш деб тушунди-да, сўзида давом этди:

– Сиз ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини кўролмайдман, дейсиз. Агар ҳаётимизга борлиқнинг интихоси шу деб қаралса, ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини мен ҳам кўрган эмасман ва буни кўриш ҳам мумкин эмас. Ер юзида, мана шу ер юзида (Пьер далани кўрсатди) ҳақиқат йўқ – ҳамма ёқ ёлғон ва ёвузликдан

иборат, лекин оламда, бутун оламда ҳақиқат ҳукмронлиги мавжуддир, биз энди ер болалари, абадий эса бутун олам болаларимиз. Шу буюк, мутаносиб бир бутун нарсанинг бир қисми эканлигимни наинки мен сезмасам? Қудрати илоҳи намоён бўлган шу сон-саноксиз махлуқотнинг бири, энг қуйи босқичидаги махлуқ билан энг юқори босқичидаги махлуқ орасида бир босқич эканлигимни наинки сезмасам? Модомики, ўсимликдан инсонга олиб чиқадиган бу босқични кўрар эканман, очик-равшан кўрар эканман, нима учун бу босқич тобора юқориламасдан мен билан тамом бўлади деб фараз қиламан? Шуни сезаманки, оламда ҳеч нарса буткул йўқолиб кетмагани каби мен ҳам йўқолиб кетмаймангина эмас, балки ҳамма вақт мавжуд бўламан ва ҳамма вақт мавжуд эдим. Мен шуни сезаманки, мендан ташқари, менинг тепамда руҳлар яшайди ва бу дунёда ҳақиқат бор.

– Ҳа, бу Гердернинг таълимоти, – деди князь Андрей, – лекин, дўстим, мени бу эмас, ҳаёт ва ўлим ишонтиради, билдингми? Жонингдан азиз, сенга чамбарчас боғланган кишинг бўлса, сен унинг олдида гуноҳкор бўлиб, бу гуноҳингни ювиш умидида юрсанг-у, (князь Андрей овози қалтираб кетганда юзини ўгирди) бу кишинг бирдан азоб-уқубат чекса ва оламдан кетса... Нега оламдан кетади? Бу саволга жавоб бўлмаслиги мумкин эмас! Жавоб борлигига мен аминман... Мени мана шу ишонтиради, мана шу ишонтирди, – деди князь Андрей.

– Тўғри, тўғри, – деди Пьер, – мен ҳам шуни айтаётиман-ку!

– Йўқ. Мен фақат шуни айтаманки, охиратнинг зарурлигига далил, исботлар эмас, балки ҳаётда қўл ушлашиб бораётган кишининг бирдан шу тубсиз чоҳда йўқолиб кетиши ва сен ўзинг бу чоҳ олдида тўхтаб, шу чоҳга кўз ташлашинг ишонтиради. Мен бу чоҳга кўз ташладим...

– Хўп, кўз ташлаб нимани кўрдингиз? У ёқда нима борлигини ва кимдир борлигини биласизми? – У ёқда охират бор. «Кимдир» – Худо демақдир.

Князь Андрей жавоб бермади. От-арава аллақачонлар нариги киргоққа чиқарилиб қўшилган, офтобнинг ярми

уфққа ботган, кечки изғиринда кўлмак сувларнинг юзи игна-игна бўлиб музлаган, Пьер билан князь Андрей эса лакей, кучер ва кемачиларни ҳайратга солиб, ҳамон кемадан тушмай, гаплашиб турар эди.

– Агар худо ва охираб бўлса, у вақтда ҳақиқат ҳам бор, эзгулик ҳам ва инсоннинг энг юксак саодати мана шуларга эришмоққа кўшиш қилмоқдир. Яшаш керак, севиш керак ва шунга ишониш керакки, – деди Пьер, – бу бир парча ерда фақат бугун яшаётганимиз йўқ, балки яшаганмиз ва у ёқда (у осмонни кўрсатди) абадий яшаймиз.

Князь Андрей кеманинг панжарасига суяниб, Пьернинг сўзларига кулоқ солар экан, ботаётган куёшнинг нуридан қизғиш бўлиб ярқираб турган тошқиндан кўзини олмас эди. Пьер жим бўлди. Теварак-атрофни сукунат босган эди. Кема аллақачонлар қирғоққа етиб тўхтаган, сув тўлқинлари кеманинг остига аста-секин урилиб шилпиллар эди. Тўлқиннинг шилпиллаши князь Андрейнинг кулоғида худди Пьернинг сўзларини тасдиқлаб «тўғри, шунга ишон» деяётгандай бўлар эди.

Князь Андрей уф тортди ва Пьернинг мамнуниятдан кизариб кетган, лекин ўзидан устун турган дўсти олдида ҳануз тортинаётгани кўриниб турган юзига маъсумона, мулойим назар ташлади.

– Ҳа, кошки, шундоқ бўлса эди, – деди у. – Қани, юр, аравага чиқайлик, – деди князь Андрей яна. У кемадан тушаётган Пьер кўрсатган осмонга қаради-да, Аустерлиц даштида чалқанча ётиб кўргани ўша баланд, бепоён осмонни Аустерлиц воқеасидан бери энди биринчи марта кўрди: бу нарса аллақачонлар сўниб кетган энг яхши туйғуларни бирдан уйготди-ю, қалбини хурсандлик ва ёшлик ҳисларига тўлдирди. Князь Андрей яна одатдаги турмуш шароитига кириши билан бу туйғу яна ғойиб бўлди, лекин ўстира олмагани бу туйғу кўнглининг бир чеккасида мудом турганлигини билар эди.

Пьер билан учрашиш князь Андрей учун зоҳиран ҳамон эскича бўлса ҳам, лекин унинг ички оламида тамоман янги бўлган бир ҳаётнинг бошланиш даври бўлди.

Пьер билан князь Андрей Лисие Горидаги ховлининг катта дарвозаси олдига келганларида кош қорайган эди. Шу пайтда князь Андрей жилмайиб, орқа эшик олдида турган одамларнинг шошиб қолганларига Пьернинг диккатини жалб килди. Халта кўтарган, букчайган бир кампир билан қора кийган, сочлари узун, паст бўйли бир киши кириб келаётган аравани кўриб орқага, дарвозага томон қочишди. Буларнинг кетидан иккита хотин югуриб чиқди ва тўрттови аравага қараб-қараб, ўтлари ёрилгудай бўлиб, орқа эшикка кириб кетишди.

– Бу Машанинг дарвишлари, – деди князь Андрей. – Булар бизни отам деб ўйлашди. Маша фақат шу хусусдагина отамга итоат қилмайди: отам бу дарвишларни ҳайдаб юбор деса ҳам, Маша буларга йўл беради.

– Дарвиш деганингиз нима ўзи? – деди Пьер.

Князь Андрей унинг саволига жавоб бергани улгуролмади. Хизматкорлар чиқиб, уларни қарши олди. Князь Андрей улардан отаси қаерда эканлигини ва қачон келишини сўради.

Кекса князь ҳануз шаҳарда бўлиб, ана келади-мана келади, деб туришган эди.

Князь Андрей келишига ҳамма вақт тахт турган ўз бўлмасига Пьерни олиб кирди ва ўзи ўғлининг олдига борди.

– Юр, опамнинг олдига қирамиз, – деди князь Андрей қайтиб келиб Пьерга. – Мен ҳали уни кўрганим йўқ, у дарвишлари билан уйда беркиниб ўтирибди. Шу қилганига бостириб кириб хижолат қиламиз. Сен дарвишларни кўриб оласан. Жуда қизиқ бўлади-да.

– Дарвиш деганингиз ким ўзи? – деб сўради Пьер.

– Мана ҳозир кўрасан.

Булар кириб келганда княжна Марья, дарҳақиқат, хижолатдан қизариб кетди. Унинг киотлар олдида чироклар ёқиб кўйилган дилкаш уйида, диванда, самоварнинг орқасида, княжна билан бирга бурни ва сочи узун, монах кийими кийган бир ёш йигитча ўтирар эди. Буларнинг олдидаги креслода афти буришган, озғин, халим ва маъсумдай кўринган бир

кампир ўтирар эди.

– Андрей, нега олдинроқ мени хабардор қилмадинг? – деди княжна Марья ўпкалаброқ ва дарҳол, худди курк товук жўжаларини химоя қилгандек дарвишларининг олдини тўсди.

– Хуш келибсиз, хуш келибсиз, – деди княжна қўлини ўпаётган Пьерга. Пьерни болалигидан билгани, ҳозир унинг Андрей билан дўстлиги, хотинидан куйганлиги, ҳаммадан ҳам кўра унинг эзгу ва тўпорилиги княжнани унга яқинлаштирди. У Пьерга шаҳло ва нур сочиб турган кўзлари билан боқар экан, худди «мен сизни жуда ҳурмат қиламан, лекин зинҳор менинг бу дарвишларимдан кулманг» деяётгандай эди. Кўришиб бўлишлари биланок ўтиришди.

– Ие, Иванушка ҳам шу ерда экан-ку, – деди князь Андрей кулимсираб ёш дарвишчага ишора қилиб.

– Андрей! – деди княжна Марья ёлворгансимон.

– Бу йигитчани биласанми, бу хотин., – деди князь Андрей Пьерга.

– Андрюша, худо ҳаққи! – деди яна княжна.

Князь Андрейнинг дарвишларга ҳазил-мазахомуз муносабати ва княжнанинг фойдасиз тарафгирлиги булар орасида одат тусига кириб қолган бир муносабат эканлиги кўриниб турар эди.

– Азиз дўстим, – деди князь Андрей; – бу йигитча билан сирдошлигингни Пьерга тушунтирганим учун мендан миннатдор бўлишинг керак.

– Шундоқми? – деди Пьер кўзойнаги орқали Иванушкага синчиклаб жиддий назар ташлаб (унинг бу жиддиятидан княжна Марья жуда миннатдор бўлди), Иванушка эса ўз тўғрисида сўз бораётганлигини англаб, ер остидан ҳаммага бир-бир кўз ташлаб қўйди.

Княжна Марья ўз дарвишлари туфайли бекорга изза тортган эди. Дарвишлар пинагини ҳам бузмади. Кампир бошини куйи солиб, кирганларга кўз кирини ташлаб, пиёласини ликопчага тўнтариб ва тишлаган қандини унинг ёнига қўйиб, яна чой қўйиб беришармикин деб ўз креслосида бахузур ўтирар эди. Иванушка ликопчадан чой ҳўплар экан,

ёш йиғинларга манглай остидан муғамбир, хотинча кўзлари билан қараб эди.

– Киевга борганмидинг? – деб сўради князь Андрей кампирдан.

– Ҳа, отагинам, – деди дархол кампир, – рождество куни азизларга кўл бериб, тавоф¹ қилиб, гуноҳларимдан пок бўлиб келдим. Ҳозир Колязиндан келаётимман, отагинам, у ерда катта мўъжиза юз берибди...

– Иванушка ҳам сен билан юрибдими?

– Йўқ, мен ўзимча, валинъматим, – деди Иванушка йўзон овоз билан гапиришга тиришиб, – Пелагеюшка билан Юхновдагина ҳамроҳ бўлдик...

Пелагеюшка кўрганларини айтиб беришини хохлади, шекилли, ҳамроҳининг сўзини бўлди:

– Колязинда, отагинам, катта мўъжиза юз берибди.

– Яна қанақа мўъжиза экан? – деди князь Андрей.

– Қўйсанг-чи, Андрей, – деди княжна Марья. – Қўй, гапирма, Пелагеюшка.

– Вой... нега, онагинам, нега гапирмас эканман. Мен бу киқини яхши кўраман. Яхши одам, художўй одам. Менга ўн сўм хайр қилган эдилар, эсимдан чиққани йўқ. Киевга боришим билан Кириюшани кўрдим, дарвиш одам – қишин-ёзин яланг оёқ юради. Ўша менга, бу ерларда нима қилиб юрибсан, Колязинга боргин, у ерда катта мўъжиза юз берибди деди. Шундан кейин азизлар билан видолашиб йўлга чиқдим...

Ҳамма жим ўтирар, фақат зиёратчи хотин чуқур-чуқур нафас олиб, бир қиёмда сўзлар эди.

– Колязинга борсам, отагинам, одамлар, буюк мўъжиза юз берди: Биби Марьямнинг² юзларидан мушк ёғи

¹ **Тавоф** (арабча) – (бирор нарсанинг) атрофида юриш, айланиш. 1) ҳаж ва умра маросимлари таркибига кирувчи, Қаъба атрофида айланишдан иборат жараён (умра қилувчилар бир марта, ҳажга келганлар 3 марта тавоф амалини адо этадилар); 2) муқаддас, табаррук деб ҳисобланган кимса, нарса, жой атрофини зиёрат қилмок.

² **Биби Марьям** – Қуръонда тилга олинган тақволи, сиддиқа аёл. Исо (Ийсо) пайгамбарнинг онаси. Мусулмонлар учун у энг мўмина она, жаннатдаги аёлларнинг раҳнамоси. Туркистонда Марьямга хурмат юзасидан «Биби» атамаси қўшиб айтилади. Қуръони каримнинг «Марьям» деб аталган 19-сурасида у хақиқа ривоятлар келтирилади.

томаётибди, дейишди.

– Хўп, майли, майли, кейин гапириб берасан, – деди княжна Марья кизариб.

– Мумкинми, бу кишидан бир нарсани сўрасам, – деди Пьер. – Сен ўз кўзинг билан кўрдингми?

– Бўлмаса-чи, ўз кўзим билан кўрдим. Юзларидан шундоқ нур ёғилиб турибди, ёнокларидан томчи-томчи ёш оқаётибди Биби Марьямнинг.

Зиёратчи хотиннинг сўзларига диққат билан кулоқ солиб турган Пьер:

– Булар ҳаммаси алдамчилик! – деди соддадиллик билан.

– Астағфирулло дегин, отагинам, – деди Пелагеюшка ўти ёрилгудай бўлиб ва княжна Марьяга ҳимоя сўраб қаради.

– Халқни алдашади, – деди Пьер яна.

– Ё Исо Масих¹! – деди дарвиш хотин чўқиниб, – астағфирулло дегин, отагинам, салгина ҳам ишонмасдан «монахлар алдамчи» деган эди, шу гап огзидан чиқиши биланоқ кўр бўлди-қолди. Унинг тушига Биби Печерская кириб, «Менга ихлос қўй, кўзингни очаман», – дебдилар. Шундан кейин анарал «Лисиени ўша кишининг олдиларига олиб борчи, олиб бор» – деб туриб олибди. Бу гапларимнинг ҳеч ёлғони йўқ, ўз кўзим билан кўрганман... Кўрни у кишининг олдиларига олиб келишди. У оёқларига йиқилиб, «Кўзимни очинг, подшоҳ менга инъом қилган нарсаларнинг барисини сизга бераман», деди. Ўз кўзим билан кўрганман, отагинам, Биби Печерскаяга юлдуз ўрнатиб қўйилган. Анаралнинг кўзи дарров очилди. Шак келтириш гуноҳ. Худонинг ғазабига қолади киши, – деди кампир Пьерга насихатомуз.

– Санамда юлдуз нима қилади? – деб сўради Пьер.

– Санамга ҳам генераллик унвонини беришибдимми?

– деди князь Андрей ҳам кулимсираб. Пелагеюшка бирдан ранг-қути ўчиб, анграйиб қолди.

¹ **Исо Масих** – Куръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири. Исролда Муҳаммад (с.а.в.) дан олдинги пайғамбар сифатида алоҳида эъзозланади. Куръонда, шунингдек, «ал-Масих» («Худо ярлакаган»), Ибн Марям («Марьямнинг ўгли»), Абдуллоҳ («Аллоҳнинг қули»), Расулудлоҳ («Аллоҳнинг элчиси»), Аллоҳнинг муқарраби (яқини), «Ҳақни сўзловчи», деб таърифланади. Унга Инжил нозил қилинган.

– Вой, отагинам, куфрга бормагин-а, ўглинг бор, – деди дарвиш кампир ва унинг оқарган юзи бирдан кип-кizarиб кетди. – Нима деяпсан ўзинг, отагинам, худо ўзи кечирсин. – Кампир чўқиниб олди. – Худоё, ўзинг кечир. Бу қандок гап, онагинам, – деди у княжна Марьяга караб ва ўрнидан турди-да, йиғлагудай бўлиб халта-хултасини йиғиштира бошлади. Шундок куфр гап огзидан чиқадиган кишиларни паноҳ тортганидан ҳам кўрққанлиги, ҳам мустар бўлганлиги ва минбаъд бу хонадоннинг лутф-марҳаматидан маҳрум бўлишига ачинганлиги унинг афтидан кўриниб турар эди.

– Шу ҳам гап бўлдимиз? – деди княжна Марья. – Нега ҳам менинг олдимга кирдиларинг?

– Йўғ-е, мен тегишдим, Пелагеюшка, – деди Пьер, – мен уни ранжитмоқчи эмас эдим, княжна. Мен омади гапни айтдим. Кўнгилга олма, тегишдим, – деди у илжайиб, ўз гуноҳини ювиш учун.

Пелагеюшка ишонкирамай тўхтаб колди, лекин Пьернинг юзида шундай самимий, пушаймонлик аломати бор эди ва князь Андрей гоҳ Пелагеюшкага ва гоҳ Пьерга шундай ювош қарар эдики, буни кўрган дарвиш кампир бироз таскин топди.

XIV

Дарвиш хотин таскин топди ва яна гапга тушиб, ҳатто кўлидан исирик анқиб турган даражада валий бўлган Амфилохий ҳазрат тўғрисида, Киевга сўнгги марта борганида таниш монахлари бир горнинг калитини берганлари ва тўша-талқон олиб икки кечани ўша горда азиз-авлиёлар билан бирга ўтказганлиги тўғрисида узоқ гапирди. «Ҳали бир авлиёни тавоф қиламан, ҳали бошқасини тавоф қиламан. Озгина пинакка кетаман-у, яна туриб тавоф қиламан. У ер шундай сокин, шундай фароғатки, ёруғ дунёга чиккинг келмайди».

Пьер унинг сўзларига диққат ва эътибор билан кулок берди. Князь Андрей ташқарига чикди. Унинг кетидан княжна Марья дарвишларга чой қуйиб бериб, Пьерни меҳмонхонага олиб чикди.

– Хўп, эзгу одамсиз, – деди княжна Марья Пьерга.

– Ростдан ҳам мен бу кампирни ранжитмоқчи эмас эдим, мен бунақа одамларни хурмат қиламан ва жуда кадрлайман.

Княжна Марья унга жимгина қаради-да, мулойимгина табассум қилди.

– Биласизми, мен сизни кўпдан бери биламан ва ўз укамдай яхши кўраман, – деди княжна. – Назарингизда, Андрейнинг саломатлиги қалай? – деди у шошиб, намойишкор сўзларига Пьер бир нима деб жавоб беришга улгурмасдан, – ундан жуда ташвишдаман. Қишда соғлиги бироз дуруст бўлади, лекин ўтган баҳор яраси очилди, доктор муолажа қилдиргани кетсин деб маслаҳат берди. Унинг феъл-атворидан ҳам хавотирман. У биз хотинларга ўхшаш гам-ғуссани кўз ёши билан чиқариб ташлайдиган эмас. Нима бўлса, ичига солади. Бу кун таъби очилган, кайфи чоғ, лекин бунга сизнинг келишингиз сабаб бўлди. У камдан кам шундай очилиб юради. Сиз уни чет элга кетгани кўндирсангиз, жуда яхши бўлар эди-да! У бирор нарса билан машғул бўлиши керак, бу бир хилдаги, жимгина ҳаёт майиб қилади уни. Буни бошқалар пайқашмайди, лекин мен кўриб турибман.

Соат тўққизларда хизматкорлар кекса князнинг извоши келаётганлигини унинг кўнғироғидан билиб, эшикка югуриб чиқишди. Князь Андрей ҳам Пьер билан бирга зинага чиқди.

Кекса князь извошдан тушар экан, Пьерни кўриб:

– Ким бу? – деб сўради. Сўнгра: – Э, хуш келибсан, хуш келибсан! Ўп! – деди у Пьерни таниб.

Кекса князнинг кайфи чоғ эди, шунинг учун Пьерни эркалади.

Кечки овқат олдида князь Андрей отасининг кабинетига кирганида кекса князь билан Пьернинг қизгин баҳслашиб ўтиргани устидан чиқди. Пьер шундоқ бир вақт келадики, уруш деган нарса бўлмайди, деб исбот қилмоқчи бўлар эди. Кекса князь эса аччиги келмасдан, лекин калака қилиб, тортишар эди.

– Томирлардан қонни чиқариб ташлаб, ўрнига сув қуй-

санг, ўшанда уруш бўлмайди. Хотинлар сафсатаси, хотинлар сафсатаси, – деди у, лекин шундок бўлса ҳам, Пьерни эркалаб, унинг елкасини силтаб кўйди-да, князь Андрей ўтирган столнинг олдига келди: князь Андрей гапга аралашишни истамаган бўлса керак, отаси шаҳардан келтирган қоғозларни кўриб ўтирар эди. Кекса князь унинг олдига келиб, ишлари ҳақида гапира кетди.

– Дворянлар оксоколи граф Ростов одамларнинг ярмини юбормабди. Шаҳарга келсам, мени овқатга чақирмоқчи бўлаётибди. Мен уни шундай адабини бердимки, овқати бурнидан чиқди... Мана бу қоғозни ҳам қара... Аммо лекин, – деди князь Николай Андреич ўғлига, Пьернинг елкасига қокиб, – ўртоғинг чакки эмас, менга маъқул бўлиб колди! Юрагимга ўт солди. Баъзи одамлар жуда оқилона гаплар гапирса ҳам, кулок солгинг келмайди киши, лекин бу ёлгон гапирса ҳам, мен чолнинг юрагимга ўт солди. Хўп, боринглар, боринглар, – деди у, – балким, кечки овқат вақтида олдиларингга чиқиб, бироз ўтирарман. Тагин баҳслашаман. Менинг овсарим княжна Марья билан дўст бўл, – деди у Пьерга эшикдан қичкириб.

Пьер энди, Лисие Горига келганидан кейингина князь Андрей билан нақадар қалин эканлигини англади. Бу қалинлик князь Андрейнинг ўзи билан бўлган муносабатидан ҳам кўра унинг бутун хонадони билан бўлган муносабатда ёркинроқ кўринар эди. Пьер бадқовок кекса князь ва жасоратсиз ҳамда ҳалим княжна Марья билан гарчи буларни яхши билмаса ҳам, кадрдон дўстдай бўлиб колди. Булар ҳам Пьерни яхши кўриб қолишди. Дарвишларга қилган илтифоти туфайли ихлоси ортган княжна Марья унга жилмайиб карадигина эмас, балки бир ёшли, бобоси айтмоқчи, князь Николай ҳам унга кулиб қарар ва кўлига борар эди. Пьер кекса князь билан гаплашаётган вақтларида Михаил Иванович билан Мамзель Бурьен унга кувноқ табассум билан қараб туришар эди.

Кекса князь Пьер келиши муносабати билан бўлса керак кечки овқатга чиқди. Пьернинг Лисие Горига икки кунлик меҳмонлиги давомида кекса князь унга хаддан ташқари

меҳрибон бўлди ва ҳатто унинг яна келишини сўради.

Пьер кетиб, оила аъзолари йигилганда, одатда янги одам келиб-кетганда бўладигандай, ҳамма унинг тўғрисида гапирди, лекин ҳамма ҳам унинг ҳақида факат яхши гаплар айтар эдики, бу ҳол жуда кам бўлар эди.

XV

Ростов Денисовга ва бутун полкка нечоғли ўрганиб қолганлигини бу сафар отпускадан қайтиб келганидагина сезди.

У полкка яқинлашиб келар экан, Поварскаядаги ўз уйига яқинлашиб бораётган вақтидаги сингари ҳаяжонга тушди. У мундиринанинг тугмалари ечилиб кетган бир гусар ҳамполкини кўрганда, малла Дементьевни кўриб таниганда, саман отлар боғлаб қўйиладиган говга кўзи тушганда, Лаврушка ўз хўжасини кўриб қувониб «граф келди» деб кичкирганида, ухлаб ётган Денисов сочлари тўзиганича ер тўладан югуриб чикиб уни кучоқлаганида ва офицерлар унинг атрофини ўраб олишганида Ростов худди уйига борганида ота-онаси, опа-сингиллари, кучоқлаган пайтидаги сингари хурсандликдан кўзига ёш келди-ю, гапиролмай қолди. Унинг учун полк ҳам худди ўз уйидай, ўз ота-онасининг уйидай эди.

Полк командири хузурига кириб, илгариги эскадронга тайинланиши тўғрисида қоғоз олиб, навбатчилик қилиб ва отларига ем-ҳашак олгани бориб келиб, полкнинг бутун иқир-чиқирларини ўзлаштириб, ўзини эркинликдан маҳрум ва тор бир доирага тушиб қолган ҳис қилиб, Ростов ўз ота-онасининг уйдагидек хотиржам бўлди, тинчиди, ўз ўрнини топди. У ўзига ўрин тополмаган, икки йўлдан бирини танлашда янглишиб юрган бурунги такасалтанг ҳаёт энди йўқ эди; Соня ҳам йўқ, у билан очикчасига гаплашайми-гаплашмайми, деган ўй-хаёл ҳам йўқ. Ана у ерга бориш-бормаслик имконияти ҳам йўқ; минг хил номаъқулчиликлар билан ўтказиш мумкин бўлган суткасига 24 соат бўш вақт ҳам йўқ, бирортаси яқин ҳам бўлолмайдиган, бирортаси узоқ ҳам бўлолмайдиган сон-саноксиз у одамлар ҳам йўқ; отаси билан

жангида ҳам иштирок қилолмади, кампаниянинг иккинчи ярмида ҳаракатдаги армияга қўшилиб, Платов отрядига ўтказилди.

Платов отряди армия доирасидан ташқарида – ўзи мустақил ҳаракат қилар эди. Павлоградчиларнинг айрим-айрим қисмлари душман билан бир неча марта отишдилар, асирлар олдилар, бир куни ҳатто маршал Удинонинг фойту-нини қўлга туширдилар. Павлоградчилар апрель ойи ичи бир неча ҳафтани кули кўкка совурилган бир немис қишлоғи олдида туриб ўтказишди.

Ҳаво юмшаб, лойгарчилик бошланди, дарёларда муз кўчди, йўллар юриб бўлмайдиган бўлиб қолди: бир неча кунлаб отларга ем-хашак, одамларга овқат берилмади. Атрофдан озиқ-овқат келтириш мумкин бўлмай қолгандан кейин одамлар тўзиб, харобазор ва ҳувуллаб қолган қишлоқ-ларга картошка ахтариб кетишди, лекин арзигудай картошка ҳам топишолмас эди.

Қишлоқларда тишга босгудай нарса қолган эмас, одам-лар қочиб кетган, қолган одамлар ҳам гадойдан хароб бўлиб, тортиб олгудай ҳеч нарсалари йўқ, ҳатто унча-мунча раҳм-дил аскарлар кўпинча улардан бирон нарса таъма қилиш ўрнига ўзларининг сўнгги нарсаларини беришар эди.

Павлоград полки жангларда фақатгина иккита ярадор аскарини йўқотди, лекин очлик ва касалликдан одамларнинг ярми нобуд бўлди. Госпиталда ўлим шу қадар муқаррар бўлиб қолган эдики, ёмон овқатдан безгакка дучор бўлган ва шишган аскарлар касалхонага боришдан кўра минг машақ-қат билан бўлса ҳам, милтик кўтариб юришни афзал кўри-шар эди. Баҳор келиши билан аскарлар ердан бош кўта-рилган сарсабил тусли ўтни, негадир Машканинг чучук томири деб (ҳолбуки, бу томир аччик эди), кидирадиган, шу чучук томирни излаб ўтлок ва далаларга чиқиб кетадиган; бу зарарли ўтни емоқ ман қилинганлигига қарамасдан, қилич-лари билан казиб олиб ейдиган бўлиб қолишди. Баҳорда аскарлар орасида янги касаллик пайдо бўлди: одамларнинг кўл-оёғи ва юзи шишиб кетди. Докторлар буни ўша ўтнинг истеъмол қилинишидан деб билишди. Ман қилинганлигига

кейин яна ҳам мустаҳкамроқ бўлиб қолган эди. Денисов Ростов хонадони тўғрисида ҳеч қачон оғиз очмаса ҳам, лекин командир ўз офицерига кўрсатаётган меҳрибонликдан бечора гусарнинг Наташага бўлган муҳаббати дўстлик алоқасининг мустаҳкамланишида катта хизмат қилаётганини Ростов англади. Денисов, афтидан, иложи борича Ростовни хавф-хатарли ишларга камроқ буюришга, уни эҳтиёт қилишга тиришар ва ҳар бир жангдан кейин уни соғ-саломат кўрганида жуда хурсанд бўлиб қарши олар эди. Ростов бир гал озик-овкат келтиргани командировкага борганида вайрон бир кишлоқда ёш болали қизи билан қолган қари бир полякни кўриб қолди. Оила буткул оч, ялангоч бўлиб, имконияти бўлмагани учун кишлоқдан чиқиб кетолмаган эди. Ростов буларни ўз қароргоҳига олиб келиб уйдан жой берди ва чол ўзига келгунча боқиб турди. Ростовнинг ўртоғи хотинлар тўғрисида гапириб туриб унга тегишди: «Сен хўп ҳам айёрсан-да, нима бўлар эканки олиб келган гўзал поляк қизинг билан бизни ҳам таништириб қўйсанг», – деди. Бу ҳазил Ростовга ҳақорат бўлиб тушди-да, у қони қайнаб, офицерга шундай ёмон гаплар айтдики, Денисов икковини дуэлдан зўрға тутиб қолди; офицер кетгандан кейин Ростовнинг поляк қизига бўлган муносабатидан беҳабар Денисов уни «тезлик»да айблаган эди у:

– Нима дейсан, ахир... – деди. – Бу қиз менга бир сингилдай, унинг гапи менга қанчалик алам қилганини сенга айтиб беролмайман... чунки... шунинг учунки...

Денисов унинг елкасига қоқди-да, Ростовга қарамасдан тез-тез нари-бери юра бошлади. У ҳаяжонланган вақтларида шу ҳолатга тушар эди.

– Минг лаънат Ростовлар уруғига-е! – деди у ва Ростов унинг кўзларидан ёш чиққанини кўрди.

XVI

Апрель ойида подшоҳ армияга келар эмиш, деган хабарни эшитиб қўшинларга жон кирди. Подшоҳ Бартенштейнда қўшинларни кўриқдан ўтказганини кўриш Ростовга муяссар бўлмади, чунки павлоградчилар Бартенштейндан анча

олдинда, аванпостда туришар эди.

Булар очик хавода муваққат бошпаналар куриб олишган эди. Денисов билан Ростов аскарлар казиб, устига шох ва чим босиб берган ертўлада туришар эди. Бу ертўла ўша вақтда расм бўлган усулда ясалган бўлиб, эни бир ярим газ, чуқурлиги икки, узунлиги уч ярим газлик зовурдан иборат эди. Унинг бир томонидан зина кўйилган. Зовурнинг ўзи уй бўлиб, эскадрон командирига ўхшаган толеи баланд одамлар турадиган бу ертўланинг тўрига иккита козиқ кокиб, устига тахта кўйилган, бу стол эди. Зовурнинг икки томони бир газдан ўйиб олинган бўлиб, бу икки каравот ва икки диван хизматини ўтар эди. Ертўланинг томи шундоқ ёпилганки, ўртада тикка туриш, каравотда эса гар столга якинроқ борилса, хатто ўтириш мумкин. Жуда ҳашаматли турадиган Денисовнинг (эскадроннинг аскарлари уни яхши кўришар эди) ертўласи олдига тахта кокиб, унга ямоқ ойналар ўтказилган. Ҳаво совуқ бўлган вақтларда аскарларнинг гулханларидан тунукада чўғ келтириб зина супасига (Денисов бу ерни кабулхона деб атар эди) кўйишар, шунда ертўла шу қадар исиб кетар эдики, Денисов билан Ростов ертўласида йиғилган офицерлар кўйлакчан ўтиришар эди.

Апрель ойида Ростов навбатчи бўлди. Кечаси ухламай эрталаб соат еттиларда ертўлага келган Ростов чўғ келтиришни буюрди-да, ёмғирда ивиган ички кийимини алмаштирди, чўқинди, чой ичди, исинди, ётадиган жойи ва столини йиғиштирди ва қўлини бошининг остига кўйиб, кўйлакчан чўзилди. Унинг юзи шамолда куруқшаган, қорайган эди. У сўнгги дафъа разведкага бориб келганлиги учун якин ўртада янги унвон олиши тўғрисида ширин хаёлларга борар ва қаергадир чикиб кетган Денисовни кутар эди. У Денисов билан гаплашишни истар эди. Ертўла орқасидан Денисовнинг бўғилиб бақирган товуши эшитилди. Ростов кимга бақираётибди экан деб ойнадан қараб вахмистр Топчеенкони кўрди.

– Мен сенга ўша зорманда чучук томирни егани кўймагин демовдимми? – деб бақирарди Денисов. – Лазарчук даладан олиб келаётганини ўз кўзим билан кўрдим.

– Мен еманглар деб буюрган эдим, жаноблари, кулок солишмайди, – деб жавоб берди вахмистр.

Ростов яна каравотига чўзилди-да, мамнуният билан: «Ташвиш тортса тортаверсин, мен ўз ишимни қилиб келдим, хузур қилиб ётибман», – деди ўзича. Девор оркасидан вахмистрдан ташқари Денисовнинг айёр ва удабуро хизматкори Лаврушканинг ҳам товуши эшитилар эди. Лаврушка озик-овқат келтиргани борганида йўлда кўргани аллақандай аравалар, сухари ва хўкиз тўғрисида гапирмоқда эди.

Яна ертўладан узоклашиб бораётган Денисовнинг бакиргани ва: «Отни эгарла, иккинчи взвод!» – деган сўзлари эшитилди.

«Қаёққа боришаркин?» – деди Ростов ичида.

Беш дакиқадан кейин Денисов ертўлага кирди, лой оёқлари билан каравотига чикди, жаҳл билан трубка чекди, нарсаларини ҳар томонга улоқтирди, қамчисини олди, қиличини тақди-да, ертўладан чиқа бошлади. Ростовнинг «Қаерга кетаётибсан?» деган саволига жаҳл билан «иш бор» деб тўнғиллади.

– Худо ҳам, шаҳаншоҳ ҳам ғазабига олаверсин мени, – деди Денисов ертўладан чиқаркан. Ростов ертўла оркасида отларнинг шилпиллаб лой кечганини эшитди. Ростов Денисовнинг қаёққа кетганини суриштиргани ҳафсала ҳам қилмади.

У ўз каравотида кўрпага ўраниб, уйқуга кетганича, кош қорайгандагина ертўладан чикди. Денисов ҳануз қайтмаган эди. Окшом жуда кўнгилли, қўшни ертўла ёнида икки офицер юнкер билан қизишиб свайка ўйнашар эди. Ростов келиб ўйинга қўшилди. Ўйин қизиган вақтда офицерлар шу томонга қараб келаётган араваларни кўришди: ориқ отларга минган ўн бештача гусар араваларни кузатиб келмоқда. Гусарлар олдига солиб келаётган аравалар от боғланадиган ғов олдига келиб тўхтади, гусарлар араваларни ўраб олишди.

– Денисов бўғилиб юрган эди, – деди Ростов, – мана, озик-овқат ҳам келди.

– Шуни айт! – дейишди офицерлар. – Аскарларнинг ҳам энди жони кирди.

Гусарлардан бироз кейинроқда Денисов икки пиёда аскар офицери билан нима тўғридадир гаплашиб келмоқда эди. Ростов унга қарши борди.

Орик, пакана, афтидан, жаҳли чикқан бир офицер:

– Мен сизни огоҳлантираман, ротмистр, – дер эди.

– Бермайман дедим, бермайман, – деди унга жавобан Денисов.

– Бу қилган ишингиз учун жавобгар бўласиз, ротмистр, сиз безорилик қилаётибсиз, одам деган ўз кишиларининг ҳам аравасини тортиб оладими? Одамларимиз икки кундан бери оч.

– Менинг одамларим икки ҳафтадан бери оч, – деди Денисов.

– Бу қилган ишингиз қароқчилик, жавобгар бўласиз жаноб! – деди яна пиёда аскарлар офицери пўписа қилиб.

– Нега мунча менга ёпишдингиз? А? – деб бақириб берди Денисов бирдан жаҳли чиқиб. – Сиз жавобгар эмас, мен жавобгар бўламан. Дабдала бўлмаганингизга шукур қилинг-у, кўп минғилламанг. Марш! – деб бақирди офицерларга.

– Хўп, майли! – деди пакана офицер писанд қилмасдан ва ўрнидан қимирламасдан. – Қароқчиликни мен сизга...

– Йўқол, дейман, марш, дабдала бўлмасдан, – деди Денисов отининг бошини офицерга томон буриб.

Офицер ҳам дўқ қилиб: – Хўп, хўп, – деди ва отини йўрттирганича эгарда лўкиллаб, жўнаб кетди.

– Девор минган ит, девор минган ит! – деди Денисов унинг кетидан (суворийлар отга минган пиёда аскарни қаттиқ масҳара қилганда шундоқ дейишар эди) ва Ростовнинг олдига келиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

– Пиёда аскарлардан озиқ-овқат аравасини тортиб олдим, зўрлаб тортиб олдим, – деди у. – Нима қилайлик, очликдан ўлсинми одамлар?

Бу аравалар пиёда аскарлар полкига бориши керак эди. лекин аравалар ёлғиз кетаётганлигини Лаврушқадан эшитиб, Денисов ўз гусарлари билан йўлини тўсиб, тортиб олди. Аскарларга сухарини истаганича беришди, ҳатто

бошка эскадронлар билан бахам кўришди.

Эртасига полк командири Денисовни чақирди ва кўзига панжасини тутиб, шундай деди: «Мен бу ишга шундай қарайман: ок туя кўрдингми – йўк, лекин сенга маслаҳат шу: штабга бориб, озик-овқат бўлимига учра, ҳисоботларни тўғрила, агар иложи бўлса, «мунча овқат олдим» деб қўл қўй, акс ҳолда, талабнома пиёда аскарлар полки номидан ёзилган, бу иш қўзғалиб колса, оқибати ёмон бўлади».

Денисов полк командири олдидан чиқиб, унинг маслаҳатини чин кўнглидан бажо келтириш учун тўғри штабга борди. У кечкурун ертўлага шундай бир қайфиятда кириб келдики, Ростов шу чоғгача дўстини бу ҳолатда кўрмаган эди. Денисов гапиришга мажоли йўк, антикар эди. Ростов «Сенга нима бўлди», – деб сўраган эди, у хириллаб, зўрға: – Командир сўқди, – деди, холос.

Денисовни бу аҳволда кўриб, кўрқиб кетган Ростов унга «кийимингни еч» деди-да, дарҳол докторга одам юборди.

– Мени қароқчиликда айбласалар-а! Ох, тагин сув бер, айбласа айблайверсин, мен бу муттахамларнинг коворғасини синдираман дедим, синдираман, шаҳаншоҳга ҳам арз қиламан. Муз бер, муз! – деди у.

Полк доктори келиб кўриб «қон олдириш керак», деди. Денисов жун босган қўлидан бир коса қоп-қора қон олингандан кейин бироз енгил тортиб, нима бўлганини гапириб берди.

– У ерга бориб, – деди у, – «Қани бошлиқларинг?» – дедим. Кўрсатишди. «Бирпас сабр қилмайсизми?» – дейишди. «Мен хизматдаги одамман, ўттиз чақирим йўлдан келдим, кутишга фурсатим йўк, кириб айт», – дедим. Шундан кейин ўғрибошининг ўзи чиқиб, менга таълим бермоқчи бўлиб, «Бу қароқчилик», – деди. «Озик-овқатни олиб ўз аскарларига бериш қароқчилик эмас, озик-овқатни олиб ўз чўнтагига солиш қароқчилик бўлади», – дедим. «Хўп. Комиссионернинг¹ олдига кириб қўл қўйинг, сизнинг

¹ **Комиссионер** (французча: *commissionnaire* – топшириш; топширик) – комитет ҳисобидан ва унинг фойдасига, лекин ўз номидан битимлар тузадиган шахс ёки ташкилот – савдо-сотик ишидаги воситачи.

ишингиз ўз полкингизга юборилади», – деди. Комиссионернинг олдига кириб қарасам... Биласанми, ким ўтирибди? Буни қара-я! Бизни очликдан ким ўлдираётди дегин, – деб Денисов қон олдирган қўли билан столни шундай қаттиқ урдик, стол ағанаёзди-ю, устидаги стаканлар сакраб кетди. – Телянин! «Ҳа-ҳа, бизни очликдан ўлдираётган сенмисан ҳали?» деб, тумшугига бошлаб солмайманми... «Ҳа, сен фалон, писмадон» деб сўкиб кетди. Лекин нима бўлса ҳам, мен аламимни олдим, – деб суюниб кичкирди Денисов қопқора мўйловлари орасидан оппоқ тишларини кўрсатиб. – Одамлар орага тушмаганда ўлдирар эдим.

– Ҳой, мунча бақирасан, ўзингни бос, – деди Ростов. – Мана тагин қон оқди, шошма, бошқатдан боғлаш керак.

Унинг қўлини бошқатдан боғлаб ётқизишди. Эртасига таъби очилиб, кайфи чоғ бўлиб, уйғонди.

Бироқ қиём вақтида полк адъютанти жиддий ва хафа бир алпозда Денисов билан Ростовларнинг ертўласига келди ва полк командири майор Денисовга ёзган қоғозини кўрсатди, бу қоғозда полк командири кечаги воқеанинг тафсилотини сўраган эди. Адъютант бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини, ҳарбий суд комиссияси тайинланганлигини, бу иш ҳозир талончилик ва ўзбошимчаликка қарши қаттиқ кураш бораётган бир вақтга тўғри келганлиги учун осон қутулган тақдирда унвонидан маҳрум бўлишини айтди.

Даъвогарлар ишни шундай қилиб кўрсатган эди: майор Денисов араваларни тортиб олгандан кейин, маст ҳолда озиқ-овқат бўлими бошлиғи олдига кириб, сабабсиз уни ўғри деган, уйдан чиқариб ҳайдашганда у девонхонага кириб, икки чиновникни уриб, бирининг қўлини чиқарган.

Денисов Ростовнинг бошқа саволларига қулиб: ўзларидан ҳам жиндай қўшибдилар, лекин булар ҳаммаси икки пулга арзимамайди, мен ҳеч қандай суд-пуддан кўркмайман, агар бу аблаҳлар, дарҳақиқат, менга тегмоқчи бўлсалар, мен ҳам оналарини кўрсатаман, – деди.

Денисов бу ғалвалар тўғрисида писанд қилмасдан гапирар, лекин Ростов дўстини жуда яхши билганлиги учун унинг суддан кўрқаётганини ва оқибати ёмон бўлишига қўзи

етиб, ичдан азоб чекаётганини пайкади. Турли маълумотлар сўраб, суддан хар куни когоз кела бошлади ва биринчи майда Денисов эскадронни ўзидан каттарок кишига топшириб, ўзбошимчалик қилгани тўғрисида озик-овкат комиссиясига жавоб бериш учун дивизия штабига бориш ҳақида буйруқ олди. Шундан бир кун бурун Платов икки казак полки ва икки гусар эскадрони билан душман мавқеини разведка қилган эди. Денисов одатдагича довюрақлигини кўрсатмоқчи бўлиб цепнинг олдида борди. Француз ўқчилари отган ўқлардан бири унинг сонига тегди. Бошка вақтда, эҳтимол, Денисов бунақа енгил ярадор бўлганида полкдан кетмас эди. Лекин ҳозир у шундан фойдаланди-да, дивизияга боришдан бош тортиб, госпиталга кетди!

XVII

Июнь ойида Фридланд жанги бўлиб, бу жангда павлоградчилар иштирок этолмади ва бунинг кетидан яраш бўлди.

Дўстининг хумори тутиб юрган, кетгандан буён ундан ҳеч қандай хат-хабар ололмаган, унинг иши нима бўлди, яраси қандай бўлди деб хавотир тортиб юрган Ростов ярашдан фойдаланиб Денисовни кўргани госпиталга кетди.

Госпиталь икки марта рус ва француз кўшинлари томонидан таланган кичкинагина прусс кишлогига жойлашган эди. Ёз фасли бўлиб, дала жуда чиройли бўлгани учун бу кўргонча емирилган том-у деворлари, жулдур кийинган аҳоли, касал ҳамда маст аскарлар санқиб юрган ифлос кўчалари билан айниқса кўнгилсиз кўринарди.

Госпитал ромлари синган, ойналари тешилган гиштин бир бинода жойлашган бўлиб, ҳовли атрофи деворлари батамом вайрон бўлиб кетган эди. Ҳовлида яралари бойланган, ранглари сарғайган ва юзлари шишган бир неча аскар кезиб юрар ва офтобда ўтирар эди.

Ҳовлига кириш билан Ростовнинг димоғига мурда ва касалхона ҳиди кирди. У зинада сигар чекиб тушиб келаётган рус ҳарбий докторини ва унинг кетидан келаётган рус

фельдшерини¹ кўрди.

– Ўзимни мингга тақсим қилолмайман ахир, – дерди доктор, – кечкурун Макар Алексеевичнинг олдига келгин. мен ўша ерда бўламан. – Фельдшер ундан яна нимадир сўради.

– Э! Билганингни қилавер! Барибир эмасми? – Докторнинг кўзи зинадан чиқаётган Ростовга тушди.

– Нима қилиб юрибсиз бу ерда, тўрам? – деди доктор. – Нима қилиб юрибсиз? Ё ўк тегмади, деб терламага гирифтор бўлмоқчимисиз? Бу ер моховхона².

– Нега? – деб сўради Ростов.

– Терлама, отагинам. Қадам босган одам ўлади. Фақат биз, Макеев искаламиз (фельдшерга ишора қилди) ҳозирча омонмиз. Аллақачон беш доктор ўлди. Янги доктор келди дегунча, бир ҳафта ўтмай қарайсизки тамом, – деди у хийла мамнуният билан. – Прусс докторларини чақирдик. Илтифоқчиларимизнинг хуши йўқ.

Ростов докторга шу ерда ётган гусар майори Денисовни кўрмоқчи эканини айтди.

– Билмайман, хабарим йўқ, отагинам. Битта ўзим уч госпитал, 400 дан ортиқ касалга қарайман! Ҳали ҳам шукурки, савобталаб прусс хонимлари бизга ойида икки кадокдан қаҳва билан тивит³ юборишиб туради, бўлмаса ҳолимиз хароб бўларди. – У илжайди. – 400 та-я, отагинам. Яна хар куни менга янгидан янги касал юборишади. 400 тача бор? А? – деди у фельдшерга қараб.

Фельдшер жуда чарчаган кўринарди. У лакма доктор қачон кетаркан, деб хуноб бўлиб ўтирганга ўхшарди.

– Майор Денисов, – деди яна Ростов, – Молитенда ярадор бўлган эди.

– Ўлди, шекилли. А? Макеев, – деди лоқайдлик билан

¹ Фельдшер (немисча: Feldsher – жаррох; ҳарбий қисм сартароши) – ўрта тиббий маълумотга эга бўлган тиббиёт ходими, врач ёрдамчиси.

² Моховхона – моховга чалинган касалларни соғлом аҳолидан, жамиятдан алоҳида ажратиб даволайдиган, профилактика ишларини олиб борадиган муассаса, шифохона.

³ Тивит – ҳайвонларнинг нозик ва майин жуни; шу жундан тўқилган, ишланган мато; шу матодан ишланган, тикилган нарса.

доктор фельдшердан сўраб.

Бирок фельдшер докторнинг сўзини тасдиқ қилмади.

– Бўйи узун, ўзи сариғроқ кишимми? – деб сўради доктор.

Ростов унга Денисовнинг қиёфасини тасвирлаб берди.

– Бор эди шунақа бир киши, – деди доктор худди суюниб кетгандай, – ўлди, шекилли, майли, мен аниқлайман, менда рўйхат бор эди. Рўйхат сендами, Макеев?

– Рўйхат Макар Алексеевичда эди, – деди фельдшер, – офицерлар палатасига марҳамат қилинг, ўзингиз кўрасиз, – деб илова қилди Ростовга қараб.

– Қирмай қўя қолинг, отагинам! – деди доктор, – яна ўзингиз бу ерда қолиб кетманг. – Лекин Ростов докторга таъзим қилди-да, фельдшердан кузатиб қўйишини сўради.

– Яна мenden ўпкалаб юрманг, – деди доктор зина тагидан чинқириб.

Ростов фельдшер билан йўлакка кирди. Бу тим қоронғи йўлакда касалхона ҳиди шу қадар анқир эдики, Ростов бурнини маҳкам ушлаб, қайси томонга борай, деб ўйлаб қолди. Ўнг томондаги эшик очилиб, ундан иккала қўлида қўлтиктаёқ, ориққина, ранглари сарғайиб кетган, яланг оёқ ва қўйлакчан бир киши чикди. У ёндарига суяниб, чакнаётган ҳасадли кўзлари билан ўтиб кетаётганларга қараб қолди. Эшиқдан уйга қараб Ростов касал ва ярадорлар полда, похол ва шинеллар устида ётганини кўрди.

– Қириб кўриш мумкинми? – деб сўради Ростов.

– Нимасини кўрасиз? – деди фельдшер. Лекин Ростов бу ерга киришини фельдшер истамагани учун аскарлар палатасига кирди.

Боя йўлакда димоғи ўрганиб қолган ҳид бу ерда яна ҳам кучлироқ эди. У ҳид бу ерда бошқачароқ – сассикроқ бўлиб, ташқаридаги ҳидлар шу ердан чикқанлиги билиниб турар эди.

Қатта деразаларидан қуёш тушиб турган бу узун уйнинг икки томонида, касал ва ярадорлар девор томонга бош қўйиб, оёқ томондан ўтишгагина йўл қолдириб ётишарди. Буларнинг кўпи беҳуш бўлгани учун қирганларга эътибор қилмади. Эс-ҳуши жойида бўлганлар ўрнидан

турди, баъзилари озиб, саргайиб кетган юзини кўтариб қаради: ҳаммасининг нигоҳида ёрдам умиди, ўпка ва бировнинг соғлиғига ҳасад ифодаси бўлиб. Ростовдан кўзини олмас эди. Ростов уйнинг ўртасига келди ва зинги очик турган нариги уйга қараб, у ерда ҳам икки томонда шу ҳақида ётган касалларни кўрди-да, тўхтаб индамасдан атрофига қаради. У шундай ҳолатни кўраман деб ўйламаган ҳам эди. Худди оёғи остида, ўртадан қолдирилган йўлда, полда (казак бўлса керак, сочи айланмасига қирқилган эди) бир касал даярли кўндаланг ётарди. Казак йўғон кўл ва оёқларини тарвайтириб, чалқанча ётган эди. Унинг юзи кўтариб кетган, кўзлари олайиб, фақат оқнига қолган, кўл ва оёқларининг қизил томirlари чилвердай бўртиб чиққан эди. У бошини полга уриб, хириллаб аллангма деди-ю, кейин ўша сўзни такрорлайверди. Ростов унинг сўзига қуюқ бериб, нима дедётганини англади. У: «Ташнаман-ташнаман!» – дерди. Ростов уни ўрнига ётқизиб, сув берадиган одам бормикин, деб у ёқ бу ёққа қаради.

– Ким бу ерда касалларга қарайди? – деб сўради у фельдшердан. Шу вақтда нариги уйдан касалхона хизматкори – фургончи аскар чиқди-да, оёғини тап-тап ерга уриб, Ростовнинг олдига келиб гоз турди.

Аскар Ростовни касалхона бошлиғи гумон қилди, шекилли:

– Жаноби олийларига соғлиқ тилайман! – деб қичқирди кўзларини катта очиб.

– Олгин буни бу ердан, сув бер бунга, – деди Ростов казакни кўрсатиб.

Аскар кўзларини ҳалигидан ҳам каттароқ очиб, бўйинини чўзиб, мамнуният билан:

– Жоним билан, жанобм олийлари, – деди-ю, лекин жойидан қимирламади.

Ростов ичида: «Йўқ, бу ерда ҳеч нарса қилиб бўлмайди», – деди-ю, ерга қараб чиқиб кетмоқчи бўлган эди, бироқ ўнг томонда биров тикилиб турганини пайқаб, унга қаради. Озиб, скелетга ўхшаб қолган, ранг-рўйи саргайган, оқарган соқоли ўсиб кетган кекса бир аскар бурчакда, шинель устида

Ростовга тикилиб ўтирар эди. Унинг ёнида ўтирган бир аскар Ростовни кўрсатиб, шивирлаб, унга нимадир дерди.

Ростов чол бир нима сўрамоқчи эканини англади. У якинроқ бориб чол бир оёғинигина буклаб ўтирганини ва иккинчи оёғи эса тиззадан юқори кесилганлигини кўрди. Чолнинг иккинчи томонида, ундан анча нарида бошини оркага ташлаб, ҳаракатсиз ётган касал ёшгина аскар бўлиб, ранги мумдай сарғимтир, бурни пучук, юзини сепкил босган ва кўзлари ичига тортиб кетган эди. Ростов бу пучук аскарга караган эди, бутун вужуди жувуллашиб кетди.

– Э, бу, ахир... – деди у фельдшерга.

– Шунча айтдик, жаноблари, – деди кекса аскар жағи титраб. – Эрталабоқ ўлган эди. Итмас, одам-ку ахир...

– Ҳозир одам юбораман, олиб кетади, олиб кетади, – деди фельдшер шошиб-пишиб. – Марҳамат, жаноблари.

– Кетдик, кетдик, – деди дарров Ростов ва ерга караганича тикилиб турган бу ҳасадли ва таънакор кўзлардан тезроқ йироқлашишга ҳаракат қилиб, кимтиниб уйдан чиқди.

XVIII

Фельдшер йўлакдан ўтиб Ростовни эшиклари очик турган уч уйдан иборат офицерлар палатасига олиб кирди. Бу уйларга каравотлар қўйилган, касал ва ярадор офицерлар шу каравотларда ётган ва ўтирган эди. Буларнинг баъзилари касалхона халатида уйларни айланиб юрарди. Офицерлар палатасининг биринчи уйида даставвал Ростовнинг кўзи кичкинагина, озғин, бир кўли йўқ, бошида қалпоқ ва эгнида касалхона халати, трубка чекиб юрган кишига тушди. Ростов каерда кўрганини эсламоқчи бўлиб, бу одамга синчиклаб каради.

– Худо шу ерда кўришишни насиб қилган экан-да, – деди кичкина киши, – Тушин, Шенграбенда сизни аравага тушириб олиб борган Тушин эсингиздами?

Биз ҳам кўлни топширдик, мана... – деди ва кулимсираб халатининг бўш энгини кўрсатди, – Василий Димитрич Денисовни кидириб юрибсизми? Ҳамхонангиз! – деди у, Ростов кимни кидираётганини фаҳмлаб, – шу ерда, шу ерда,

– деди ва Ростовни кулги товушлари чикаётган бошқа уйга олиб кирди.

Ҳали аскарлар госпиталида димоғига кирган ўлик хиди хануз кетмасдан, ўша ҳасадли кўзлар кузатаётганини хануз сезиб ва кўзлари ичига тортиб кетган ёш аскар кўз ўнгидан нари кетмасдан Ростов ичида: «Қандай килиб шу ерда яшаб, хатто кулишиб ўтиришибди?» – деб кўйди.

Соат 11 дан ошган бўлса ҳам, Денисов хануз кўрпага ўраниб ётган эди.

Э, Ростов-ку! Бормисан, бормисан! – деб кичкирди ўша полкдаги сингари кувноклик билан, лекин Ростов Денисовнинг гап оҳангидан ва сўзларидан бу одатдагича тақаллуфсизлик ва хушҳоллик тагида алланечук ёмон яширин бир гуйгу борлигини сезиб, унга ачинди.

Унинг яраси анчайин бўлишига қарамай, олти ҳафтадан бери битмаган эди. Госпиталда ётган бошқа касалларга ўхшаб унинг юзи ҳам захил ва шишинкираган. Лекин Ростовни бу нарса эмас, балки Денисов уни кўриб худди хурсанд бўлмаганга ва сохта табассум қилганга ўхшагани ҳайратда қолдирди. Денисов на полк тўғрисида бир нарса сўради ва на урушнинг умуман бориши тўғрисида. Ростов шу ҳақда гапирганда ҳам Денисов кулок солмади.

Ростов хатто шунини пайқадик, полкни ва умуман госпиталдан ташқари ўша бошқа эркин ҳаётни эслаш Денисовга малол келаяпти. У бурунги ҳаётни эсдан чиқаришга тиришгандай, озик-овқат бўлим мудир билан бўлган можаро ҳақидаги ишигагина кизиккандай кўринар эди. Ростов ўша иш тўғрисида сўраган эди, у дарров ёстиғи остидан комиссиядан келган қоғозни ва унга ёзган жавобининг ҳали кўчирилмаган нусхасини олди.

У ёзган жавобини ўқиркан, жонланиб кетди ва ўз душманларига қанақа заҳарли сўзлар айтганини Ростовга жуда билдирмоқчи бўлди. Денисовнинг госпиталдаги ўртоқлари Ростовни – ёруғ дунёдан келган одамни энди ўраб олмоқчи бўлишган эди, Денисов қоғозларини ўқий бошлаши билан яна тарқалиб кетишди. Ростов уларнинг башарасидан бу воқеани эшитавериб зерикканларини фаҳмлади. Фақат

уларнинг ёнидаги каравотда ўтирган семиз суворий офицери ковоғини солиб, трубка чекиб каравотида ўтираверди ва қўлсиз, кичкина Тушин бош чайқаб кулок солаверди. Хат ярим бўлганда суворий офицери Денисовни тўхтатди.

– Менимча, – деди у Ростовга караб, – тўғридан тўғри шаҳаншоҳдан афв сўраш керак. Энди мукофот ҳам кўп бўлармиш, балки, афв этар.

– Шаҳаншоҳдан мен афв сўрайман! – деди Денисов илгаригидай овозга қизғинлик ва салобат бериб, лекин, барибир, товушидан фойдасиз асабиятгина¹ акс этди. – Нима деб? Мен қароқчи бўлсам эди, афв сўрардим. Қароқчиларни фош қилганим учун мени айбляптилар. Суд қилса, қилаверсин, мен ҳеч кимдан қўрқмайман. Мен шаҳаншоҳга, ватанга ҳалол хизмат қилдим, ўғирлик қилганим йўқ. Мени унвондан маҳрум қилиш ва... Мана, мен уларга очикдан очик шундай деб ёздим: «Агар мен ўғри бўлсам эди...»

– Хатни-ку котирибсиз-а, – деди Тушин, – лекин гап бунда эмас, Василий Димитрич, – деди у ҳам Ростовга караб, – бўйинга олиш керак, аммо Василий Димитрич кўнмаяпти. Аудитор ҳам, ишингиз чаток демадимми, ахир?

– Чаток бўлса бўлаверсин, – деди Денисов.

– Аудитор ёзиб берган ўша илтимосномага қўл қўйиб, – деди давом этиб Тушин, – булардан бериб юбориш керак. Буларнинг (у Ростовга ишора қилди) штабда, албатта, ёр-ошнолари бордир. Бундан қулайроқ фурсатни тополмайсиз.

– Қилмайман бунақа аблаҳликни, демадимми, – деб Денисов унинг сўзини бўлди-да, яна қоғозларни ўқийверди.

Ростов гарчи Тушин ва бошқа офицерлар бераётган маслаҳат тўғри эканлигини ва агар Денисовга ёрдам қилиш қўлидан келса, ўзини жуда бахтли ҳисоблашини билса ҳам, бироқ Денисовни кўндиришга журъат қилмади: у Денисовнинг ўз қарорида қатъий эканлигини ва дарғазаб бўлишга ҳақли эканини биларди.

Денисов захарли сўзлардан иборат хатларини бир соат-

¹ Асаб (арабча) – нерв; пай, томир. Бош ва орқа миядан барча аъзоларга тарқалган ва уларнинг фаолиятини бошқариб турадиган жуда ингичка нерв томирлари тизими ва шу томирларнинг ҳар бири.

дан ортиқроқ ўқиб тамом қилганидан кейин Ростов ҳеч нарса демади ва Денисовнинг яна тўпланган госпиталдаги ўртоқлари суҳбатада кўрган-билганлари тўғрисида гапириб, бошқаларнинг ҳикояларига кулоқ солиб, куннинг қолган қисмини хафа бир ҳолда ўтказди. Денисов бутун оқшом ковоғини очмади ва гапирмади.

Ростов ярим кечаси кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди-да, «Бирон топшириқ йўқми?» – деб Денисовдан сўради.

– Ҳа, тўхта, – деди Денисов ва офицерларга бир қараб қўйиб, ёстиғи остидан қоғозларни олди-да, сиёҳдон турган деразанинг олдига бориб хат ёзгани ўтирди.

– Афтидан, қамчи билан қозик қоқиб бўлмайдиганга ўхшайди, – деди каттакон конвертни Ростовга узатаркан. Бу шаҳаншоҳ номига аудитор ёзиб берган илтимоснома бўлиб, бунда Денисов озик-овқат маҳкамасининг айби хусусида ҳеч нарса демасдан, фақат афв сўраган эди.

– Бериб қўй, афтидан... – деди-ю, у ёғини айтмай, иржайиб қўйди.

XIX

Ростов полкка қайтгач, Денисовнинг иши ҳақида полк командирига маълумот берди ва кейин шаҳаншоҳ номига ёзилган хатни олиб Тильзитга жўнади.

13-июнда француз ва рус императорлари Тильзитга келишган эди. Борис Друбецкой ўзининг бошлиғи бўлмиш каттакон бир зотдан, мени ҳам Тильзитга борадиган мулозимлар қаторига қўшинг, деб илтимос килди.

– Мен буюк кишини кўриш орзусидаман. – деди у Наполеон тўғрисида гапириб. У ҳам бошқалардек Наполеонни ҳамма вақт Буонапарте дер эди.

– Буонапартени айтаётибсизми, – деди унга кулимсираб генерал.

Борис ўз генералига савол назари билан қаради-да, унинг тегишиб сўраганини дарҳол фаҳмлади.

– Князь, мен император Наполеонни айтаётибман. – деди у. Генерал жилмайиб унинг елкасига қоқиб:

– Катта одам бўласан, – деди ва Тильзитга ўзи билан

бирга олиб кетди.

Императорлар учрашган куни ўша бир неча киши жумласида Борис ҳам Неманда эди; у вензелли¹ қайикни, Наполеоннинг нариги қирғоқдан, француз гвардиячилари олдидан ўтиб кетганини, Неман бўйида Наполеоннинг келишини кутиб, ошхонада ўтирган император Александрнинг ўйчан юзини, иккала император қайикқа тушганини, солга олдин етиб келган Наполеон тез-тез қадам ташлаб бориб, Александрни қаршилаб, унга қўл берганини ва иккала император павильонга кириб кетганини кўрди. Борис олиймақомлар доирасига қирғандан буён атрофда бўлаётган ҳодисаларни диққат билан кузатишга ва дафтарчасига ёзиб қўйишга ўрганиб қолган эди.

Тильзитда бўлган учрашув вақтида Борис Наполеон билан бирга келган одамларнинг номини, улар кийиб келган мундирларни сўраб олди ва катта одамларнинг огизларидан чиққан сўзларга диққат билан қулоқ солди. У императорлар павильонга кириб кетган вақтда соатга қараган эди, Александр павильондан чиққанда ҳам соатига қарашни эсдан чиқармади, суҳбат бир соат-у эллик уч дақиқа давом этди: Борис тарихий аҳамиятга эга деб билгани бошқа фактлар қаторида буни ҳам ўша оқшом ёзиб қўйди. Императорнинг мулозимлари шунча кўп бўлмаганлиги учун мансабпараст кишига императорлар суҳбати вақтида Тильзитда бўлиш жуда катта гап эди, шунинг учун ҳам Борис Тильзитга борганидан кейин ўзини хийла кўзга кўринарли бўлиб қолган сизди. Одамлар уни танийдигангина эмас, ҳатто унга қарайдиган ва эътибор қиладиган бўлиб қолди. У икки марта топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига борди, шунинг учун шаҳаншоҳ ҳам уни таниб қўйди, энди бутун сарой аъёнлари ундан бурунгидай бегонасирамайдиган, амалдорлар орасида кўринмаса, ҳатто ҳайрон қоладиган бўлиб қолган эди.

Борис бошқа бир адъютант – поляк графи Жилинский билан ҳамхона эди. Парижда тарбия кўрган поляк Жилинский бадавлат одам бўлиб, французларни жуда яхши кўрар,

¹ Вензель – исм ва фамилия бош ҳарфларини бир-бирига чирмаштириб тузилган безак.

Тильзитда у билан Бориснинг уйига даярли хар куни новушта ва тушлик қилгани гвардиядан ва бош штабдан француз офицерлари келишар эди.

24-июнда кечкурун Бориснинг ҳамхонаси граф Жилинский француз ошналарини зиёфат қилди. Бу зиёфатда жуда азиз меҳмон бўлган Наполеоннинг бир адъютанти, француз гвардиясининг бир нечта офицери, кўхна француз аристократияси уругидан бўлган бир ёш бола – Наполеоннинг маҳрами бор эди. Мана шу куни Ростов биров танлама син деб кечаси фукаро кийими кийиб Тильзитга келди ва Борис билан Жилинскийнинг уйига тушди.

Бутун армия сингари Ростов ҳам душмандан дўстга айланиб қолган Наполеон ва французларга нисбатан бош квартира ва Борисда юз берган ўзгаришга тушуниб етмаган эди. Бонапарт ва французларга қарши армияда газаб, нафрат ва кўрқувдан иборат мураккаб бир хис хануз кучли эди. Ростов яқиндагина Плятов полкидан бўлмиш бир казак офицер билан гаплашганида, агар Наполеон асир олинса, унга шаҳаншоҳ деб эмас, жинояткор деб муомала қилар эдик, деб баҳслашган эди. Яқиндагина Ростов йўлда бир ярадор француз полковнигини учратиб, қонуний подшоҳ билан жинояткор Бонапарт орасида ҳеч қандай сулҳ бўлиши мумкин эмас, деб қизишиб гапирган эди. Шунинг учун Ростов Бориснинг квартирасида француз мундиридаги офицерларни кўриб хайрон қолди, чунки жанг майдонида бу мундирларга тамоман бошқача қарашга ўрганиб қолган эди. Эшикдан бошини чиқариб қараган француз офицерини кўриши биланок душманни кўрганида ҳаминша пайдо бўладиган ўша уруш хисси, душманлик хисси унинг бутун вужудини камраб олди. У бўсағада тўхтади-да, русчалаб Друбецкой шу ерда турадим, деб сўради. Борис даҳлиздан бегона овозни эшитиб югуриб чиқди. Ростовни кўргани замон унинг юзида, аттанг, дегандай бир нфода пайдо бўлди.

– Э, сенмисан, хуш келибсан, хуш келибсан, – деди у, хар қалай, жилмайиб, сўнгра Ростовга яқин борди. Бирок Ростов унинг дастлабки қайфиятини пайқади.

– Бемаврид келдим, шекилли, – деди Ростов, – кела-

диган эмас эдим-ку, лекин бир иш чикиб колди.

– Йўк, мен полкдан қандай қилиб чиқиб келганингга хайрон бўлаётиман. («Лаббай, хозир», – деди у ичкаридан чиққан товушга жавобан.)

– Бемаврид келганга ўхшайман, – деди Ростов яна.

Бориснинг юзидаги аттанг ифодаси йўколди: у, афтидан, нима қилиш тўғрисида ўйлаб бир қарорга келди, шекилли, ўзгача бир осудалик билан Ростовни иккала кўлидан ушлаб, бошқа уйга олиб кирди. Унинг Ростовга осудалик билан қараётган кўзларини гўё алланечук бир парда, шу ҳаётнинг кўк кўзойнаги қоплаб турар эди. Ростовга шундай кўринди.

– Қўйсанг-чи, наинки сенинг келишинг бемаврид бўлса, – деди Борис. У Ростовни стол ростлаб қўйилган уйга олиб кирди. Унинг исм ва фамилиясини, ҳарбий хизматда бўлиб, гусар офицери ва ўзининг кадрдон дўсти эканлигини айтиб, меҳмонлар билан таништирди – Граф Жилинский Граф Н.Н., капитан С.С., – деди у меҳмонларни Ростовга таништириб. Ростов ковоғини солиб французларга қарар экан, истар-истамас таъзим қилиб, индамай қўя қолди.

Жилинский суҳбатига яна бир рус аралашганини ёқтирмади, шекилли, Ростовга индамай қўя қолди. Борис янги одам меҳмонларга малол келганлигини сезмагандай Ростовни қандай хуш алпозда қабул қилган бўлса, ҳануз ўша алпозда ва ҳамон кўзларини ўша парда қоплаган ҳолда ўтириб, суҳбатни қизитишга тиришар эди. Французлардан бири чурк этмай ўтирган Ростовга юзланиб, французларга хос одоб билан: – Тильзитга императорни кўраман деб келгандирлар-да, – деб сўради.

– Йўк, ўзимнинг ишим бор эди, – деб қўя қолди Ростов.

Бу жавоб Борисга ёқмаганлигини пайқаб Ростовнинг таъби хира бўлди ва одатда таъби хира бўлган одамга туюлгандек худди ҳамманинг кўзига ёмон кўринаётгандай, ҳаммага халал бераётгандай бўлди, назарида. Ҳақиқатан ҳам, у ҳаммага халал бериб, яна бошланган суҳбатга қўшилмай бир чеккада ўтирар эди. Меҳмонларнинг ҳар бир қараши унга: «Бу ерда нима қилиб ўтирибди», – деяётгандай

бўлар эди. У ўрнидан туриб, Бориснинг олдига келди.

– Мен сени сикиб кўйдим, – деди у секин, – юр, айтадиган гапимни айтиб, кейин кета қолай.

– Йўт-э, ҳеч ҳам, – деди Борис. – Агар чарчаган бўлсанг, юр, менинг уйимга кириб чўзил, дам ол.

– Ҳа, ростдан ҳам...

Иккови кичкинагина уйга, Бориснинг ётоғига кирди. Ростов ўтирмасдан худди Борис бир гуноҳ қилиб қўйгандай тажанг бўлиб, Денисовнинг ишнини гапириб берди ва ундан «Генералинг орқали Денисов тўғрисида шохдан кечирим сўраш ва хатни унга етказиш қўлингдан келадими?» – деб сўради. Иккови холи қолганда Ростов Бориснинг кўзига қарай олмаслигига биринчи марта ишонч ҳосил қилди. Борис оёғини чалмаштириб, чап қўли билан ўнг қўлининг ингичка бармоқларини силаб, худди қўл остидаги кишининг бераётган маълумотига қулоқ солаётган генералдай гоҳ атрофга боқиб, гоҳ ўша парда қоплаган кўзлари билан Ростовга тикка қараб, унинг сўзларини тинглар эди. Ростов ҳар гал кўз кўзга тушганда хижолат бўлиб ерга қарар эди.

– Шунақа бир иш бўлганлигини эшитган эдим, лекин шунга биламанки, подшоҳ бу хусусда жуда каттиққўл. Буни зоти олийга билдириш керак эмас, деб ўйлайман. Менимча, тўғридан тўғри корпус командирига илтимос қилиш яхшироқ. Умуман, менимча...

– Ёрдам қилгинг келмаса, тўғрисини айтиб қўя қол, – деди Ростов Бориснинг кўзига қарамай, деярли кичкириб.

Борис кулимсиради.

– Аксинча, қўлимдан келган ёрдамни қиламан, лекин мен ўйлаган эдимки...

Шу чоғ нариги уйдан Жилинский Борисни чақирди.

– Хўп бор, бор... – деди Ростов. У зиёфатга ҳам чиқмай, кичкина бўлмада ёлғиз ўзи анчагача нари-бери юриб, французларнинг нариги уйдан чиқаётган говур ва кулгисига қулоқ солди.

Ростов Денисовнинг иши тўғрисида гаплашиш учун Тильзитга ноқулайрок бўлган бир кунда келди. У фрак кийганлиги ва Тильзитга бошлиғидан ижозатсиз келганлиги учун навбатчи генерал хузурига ўзи киролмас, Борис эса, истаган тақдирда ҳам бу ишни Ростов келган куннинг эртасига қилолмас эди. Шу куни, 27-июнда, ярашнинг дастлабки шартлари имзоланган эди. Императорлар бир-бирига орден берди: Александр «Фахрий легион» ордени, Наполеон эса биринчи даражали Андрей орденини олди ва француз гвардияси батальонининг Преображенский батальонига берадиган зиёфати ҳам шу кунга тайинланган эди. Шаҳаншоҳлар шу зиёфатга келишлари керак эди.

Ростов Бориснинг олдига келиб, шу қадар ўнғайсиз аҳволда қолди ва ундан шунчалик ихлоси қайтдики, меҳмонлар кетгандан кейин Борис кирганида ўзини уйқуга солди ва афтани кўрмайин, деб эртасига эрталаб чиқиб кетди. Ростов эгнида фрак, бошида шляпа, французларни ва уларнинг мундирларини, рус ва француз императорлари турган кўча ва ҳовлиларни кўриб, томоша қилиб, шаҳарда айланиб юрди. У зиёфатга ҳозирлик кўриб майдонга столлар қўйилаётганини, кўчаларда рус ва француз байроклари рангидаги матоларга катта қилиб А Н туғролари¹ ёзиб қўйилганлигини кўрди. Уйларнинг деразаларига ҳам байрок ва туғролар осиб қўйилган эди.

«Борис ёрдам қилишни истамади, мен ҳам ундан ёрдам сўрамайман. Шу гап – гап, – деди Николай ўзича. – Орамиз очик, аммо мен Денисовнинг иши тўғрисида қўлимдан келганича ҳаракат қилмасдан, ҳаммадан ҳам кўра муҳими, хатни шаҳаншоҳга бермасдан бу ердан кетмайман. Шаҳаншоҳга!! Шаҳаншоҳ шу ерда!» – деди Ростов Александр тушган ҳовлига беихтиёр яқин келиб.

Шоҳнинг чиқишига тайёргарлик кўрилаётган бўлса керак, мулозимлар келишмоқда, ҳовлининг олдидан отлар турар эди. «Шаҳаншоҳни, албатта, кўраман, – деди Ростов ичида, – шу хатни ўз қўлим билан бериб, ҳамма гапни айтиб

¹ Туғро – махсус безакли белги, шартли сўз, расм.

бера олсам эди... Нахотки фрак кийганим учун мени камаб кўйишса? Йўт-е! Шаҳаншоҳ ким ҳақли эканини билдиб кўяр эди. У ҳамма нарсага тушунади, ҳамма нарсани биледи. Ундан одилрок ва олижаноброк одам борми? Хўп, бу ерда турганим учун мени камаб кўйишса, нима бўлибди? – деди ўзича шаҳаншоҳ турган ҳовлига кириб кетаётган офицерга караб. – Мана, одамлар кираётибди-ку! Ҳаммаси беҳуда гап. Тўғри кираман-у, хатни шаҳаншоҳга тутаман: мени шунга мажбур қилган Друбешкойга ёмон бўлади». Ростов чўнтагидаги хатни пайпаслаб кўриб, ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан шаҳаншоҳ турган ҳовлининг эшигига томон йўналди.

«Йўк, энди Аустерлицдагидай фурсатни кўлдан бермайман, – деди у шаҳаншоҳнинг ҳозир чиқиб қолишини кутиб ва энтикиб. – Оёғига йиқилиб арз қиламан. У мени турғизиб, арзимни тинглайди, ҳатто ташаккур айтади». Ростов шаҳаншоҳ менга: «Бировга яхшилик қилсам, кўп хурсанд бўламан, лекин адолатсизлик ўрнига адолат ўрнатиш буюк бир бахтдир», – деб ҳаёл қилар эди. Шаҳаншоҳ турган ҳовлининг эшиги олдида Ростовга «ким экан бу» дегандай караб турган одамларни четлаб ичкарига кириб кетди.

Эшикдан кирибок, кенг зинадан юкорига чиқилар, ўнг томонда бир ёпик эшик, зинанинг остидаги эшикдан пастки қаватга тушилар эди.

– Ким керак? – деди кимдир.

– Зоти олийга хат, илтимоснома бермоқчиман, – деди Николай калтирок товуш билан.

– Илтимоснома бўлса, навбатчига беринг, марҳамат, мана бу ёкка, – унга пастдаги эшикни кўрсатишди. – Лекин қабул қилинмайди.

Ростов бу лоқайд товушни эшитиб, ўз қилмишидан кўрқиб кетди: шаҳаншоҳга ҳар чоғ рўпара келиб қолишим мумкин, деган фикр уни шу қадар васвасага солар ва шунинг учун бу фикр шу қадар кўрқинчли эдики, у қочиб кетишга ҳам тайёр эди, бироқ уни қарши олган камер-фурьер¹ навбатчи турган эшикни очди ва Ростов ичкарига кирди.

Уйда ўрта бўйли, семиз, ўттиз ёшларга борган, оқ чол-

¹Камер-фурьер – Чор Россиясида 6-даржали амалдор.

вор ва кўнжи узун этик, ок батист кўйлак (хозиргина кийган бўлса керак) кийган бир киши турар, камердинер унинг орқасида туриб ипак кашта тикилган чиройли подтяжкасини¹ тугмаламоқда эди. Ростовнинг кўзи негадир шу подтяжкага тушди. Бу одам нариги уйдаги ким биландир сўзлашмоқда эди.

Ростов кирганда у:

– Қад-комати келишган, яхши нарса, – деяётган эди.

Ростовни кўриб, гапдан тўхтади ва қовоғини солиб:

– Хўш, нима дейсиз, илтимоснома? – деб сўради.

– Нима ўзи? – деб сўради нариги уйдаги киши.

– Яна биттаси арзга келибди, – деб жавоб берди подтяжкали киши.

– Айтинг, бошқа вақтда келсин. Ҳозир чиқадилар, жўнаш керак.

– Кейин, кейин, эртага келинг... Ҳозир фурсат йўқ...

Ростов чикиб кетмоқчи бўлган эди, подтяжкали киши тўхтатиб:

– Илтимоснома кимдан? Сиз ким бўласиз? – деб сўради.

– Майор Денисовдан, – деб жавоб берди Ростов.

– Сиз ким бўласиз? Офицермисиз?

– Мен поручик, граф Ростов бўламан.

– Жасоратни кўринг-а! Аризани ўз командиригизга беринг. Боринг, боринг, – деди ва камердинер тутган мундирини кия бошлади.

Ростов қайтиб даҳлизга чиққанда, эшик олдида тўла парад формасидаги бир қанча офицер ва генераллар турган эди. Николай шуларнинг олдидан ўтиб кетиши керак эди.

Ростов дадиллигим ҳам курсин деб, ҳар чоғ шаҳаншоҳга рўпара келиб қолишдан ва унинг олдида шарманда бўлиб, соқчи билан жўнатилишидан кўркиб, жуда хунук иш қилиб кўйганини англаб, ерга қараганича эшикдан чикиб, ўзларига оро берган мулозимлар орасидан ўтиб кетаётган эди, таниш бир овоз уни чақирди ва бир қўл йўлини тўсди.

– Сиз, отагинам, фрак кийиб бу ерда нима қилиб

¹ Подтяжка – шимни кўтариб, тутиб туриш учун икки елка оша тортиб кўйиладиган тасма.

юрибсиэ? – деб сўради йўгон бир товуш.

Бу одам шу урушда шаҳаншоҳнинг айрим марҳаматиға сазовор бўлган суворий генерали бўлиб, Ростов хизмат қиладиган дивизиянинг собиқ бошлиғи эди.

Ростов, у-бу деб амал-тақал қила бошлаган эди, бироқ генералининг очик чехра билан илжайиб турганини кўриб четта чиқди-да, ҳаяжон ичида бутун воқеани айтиб берди ва генералдан ўзи билладиган ўша Денисовнинг ишиға аралашини сўради. Генерал Ростовнинг сўзларини эшитгандан кейин жиддий равишда бош чайкади:

– Аттанг, аттанг, яхши йигит эди, қанн, хатни бер-чи.

Ростов хатни бериб, Денисовнинг бутун ишини айтиб беришға улгурар-улгурмас, шпорларини жиринглатиб, зинадан тез-тез тушиб келатган кишиларнинг қадам товушини эшитилди. Генерал зинаға яқинроқ бориб турди. Шаҳаншоҳнинг мулозимларни зинадан тушиб отларға томон боришди. Аустерлицға борган ўша жиловдор Эне шаҳаншоҳнинг отини олиб келди ва зинадан енгил қадам товушини эшитилди, бу қадам товушини Ростов дарров билди. Ростов биров таниб қолиши хавфини ҳам унутиб бир неча томошабин аҳоли билан бирға эшиқ олдиға яқин борди ва ҳурмат қилиб юргани ўша юзни, ўша ангорни, ўша кўзни, ўша рафторни, ўша буюклик ва ҳалимлиқ тажассумини икки йилдан кейин яна кўрди. Шаҳаншоҳға нисбатан бўлган муҳаббат ва мафтунлик туйғуси унинг қалбида яна бурунгидай аланға олди. Преображенскийчилар мундири, ок лос терисидан тикилган шим, кўнжик узун этиқ кийган, Ростов билмайдиган юлдуз таққан (бу «Фахрий легион» ордени эди) шоҳ шляпасини кўлтиғиға қистириб, йўдақай кўлқоп кийиб эшиқ олдиға чиқди. У тўхтаб кўз қараши билан ҳамма ёқни мунаввар қилиб, атрофға назар солди, баъзи генералларға бир неча оғиз сўз айтди, Ростов хизмат қиладиган дивизиянинг собиқ бошлиғини таниб, кулимсиради ва чақирди.

Барча мулозимлар йўлни бўшатишди, Ростов генералнинг шоҳға нима тўғридадир узок гапирганини кўрди.

Шоҳ генералға бир неча оғиз сўз айтди-ю, отиға томон бир қадам босди. Мулозимлар ва томошабинлар (Ростов ҳам

шуларнинг орасида эди) шохни ўраб олди. Шох эгарнинг кошени ушлади-да, суворийлар генералига қараб, ҳаммага эшиттириб, баланд овоз билан:

, – Кўлимдан келмайди, генерал, чунки конун мендан кучлироқ, – деди-ю, оёғини узангига кўйди. Генерал таъзим қилиб бош эгди. Шох отига миниб чоптириб кетди. Ростов хурсандлигидан ўзини унутиб, оломон билан бирга унинг кетидан чопди.

XXI

Шох кетган майдонда, ўнг томонда преображенский-чилар батальони, сўл томонда папок кийган француз гвардия батальони юзма-юз саф тортиб турар эди.

Шох милтик кўтариб салом вазиятида турган бир батальон канотига яқинлашганда нариги томондаги канотга бошқа отликлар от кўйиб келишди ва Ростов уларнинг олдида келаётган Наполеонни таниди. Бу, албатта, ўшанинг ўзи эди. Наполеон бошида кичкина шляпа, Андрей лентасини елкасидан ўтказиб олган, оқ камзули устидан кийган кўк мундирининг олди очик, устига тўқ қизил зардўзи жул ташланган зотли кўк араб отини чоптириб келмоқда эди. У Александрнинг олдида келганида, шляпасини кўтариб салом берди, шунда суворий Ростов Наполеоннинг эгарда ўнғайсиз ва зўрға ўтирганини пайқади. Батальонлар «сура» ва «Яшасин император!» деб қичқирди. Наполеон Александрга бир нима деди. Иккала император отдан тушиб бир-бирига қўл берди. Наполеон ёқимсиз, сохта табассум қилиб турар эди. Александр мулойимгина жилмайиб унга алланима деди.

Француз жандармларининг¹ отлари томошабинларни босиб олай дейишига қарамай, Ростов император Александр билан Наполеондан кўзини олмай, уларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар эди. Уни худди қутилмаган ҳодисадек, шу нарса ҳайратда қолдирдики, Александр ўзини Бонапарт

¹ Жандарм (*французча*: gendarmerie – қуролланган кишилар) – айрим мамлакатларда сиёсий муҳофаза, тинтув ишлари олиб бориш, давлат тузумига зид иш олиб боровчиларга қарши кураш учун хизмат қиладиган сиёсий полиция ходими.

билан тенг тутар, Бонапарт ҳам Александр билан бу яқинлашуви табиий ва одатдаги бир ҳолдек рус шоҳи билан ўзини баробар тутиб, бемалол муомала қилар эди.

Александр билан Наполеон орқаларидан мулозимларини эргаштириб, томошабинларга томон бостириб келиб, Преображенский батальонининг ўнг қанотида тўхтади. Оломон императорларга тўсатдан шундай яқин бўлиб қолдики, томошабинларнинг олдинги қаторида турган Ростов «Мени таниб қолмасин тағин» деб кўрқиб кетди. – Зоти олийлари, аскарларингиздан энг ботирига «Фахрий легион» ордени тақдим этишга рухсат беринг, – деди баланд бир овоз жуда бурро қилиб.

Бу гапни паст бўйли Бонапарт юқорига, Александрнинг кўзига қараб айтаётган эди. Александр бу сўзларга диққат билан қулоқ солиб, бош эгди-ю, ёқимли табассум қилди.

Наполеон қаршисида ҳамон ғоз туриб олқишлаётган ва қимир этмай ўз императорларига қараб турган рус аскарлари сафига Ростовнинг ғашига тегадиган бир гурур билан керилиб назар ташлар экан, дона-дона қилиб яна ялова қилди:

– Бу урушда ҳаммадан кўпроқ ботирилик кўрсатган аскарга.

– Зоти олийлари, рухсат этадиларми, полковникнинг фикрини сўрасам? – деди Александр ва батальон командири князь Козловскийга томон шошиб бир неча қадам қўйди. Бу орада Бонапарт кичкина, оппоқ кўлидан кўлқопини ечиб олди-ю, йиртиб ташлади. Адъютант орқадан югуриб келиб, кўлқопни ердан олди.

– Кимга бериш керак? – деб сўради секин император Александр Козловскийдан русчалаб.

– Зоти олийлари кимга буюрсалар.

Шоҳ энсаси котиб, кошини чимирди-да, орқасига қайрилиб:

– Унга жавоб бериш керак ахир! – деди.

Козловский бир қарорга келгандай аскарлар сафига назар ташлади, Ростов ҳам шу томонда турган эди.

«Мени ахтармаётибдимикин?» – деди Ростов ичида.

– Лазарев! – деб буйрук берди полковник ковоғини

солиб. Сафда турган биринчи аскар Лазарев югуриб олдинга чиқди.

– Қаёкка? Мана бу ерда тур! – дейишди қаёкка боришини билмай турган Лазаревга шивирлаб. Лазарев ўти ёрилиб, полковникка кўз кири билан караганича тўхтади ва саф олдига чиқарилганда аскарнинг ранги қандай ўчса, бунинг ҳам ранги шундай бўзариб кетди.

Наполеон бошини бир томонга сал буриб, бир нарсани олмокчи бўлгандай оппок ва семиз қўлини оркага чўзди. Унинг мулозимлари император нимага қўл чўзганини фахмлаб шошиб қолишди, бир нарсани бир-бирларига узатишиб шивирлашди; Ростов кеча Бориснинг уйида кўрган маҳрам бола югуриб бориб дарҳол Наполеоннинг қўлига кизил лентали орденни одоб билан берди. Наполеон карамасдан орденни икки бармоғи билан олди. Наполеон ўз императоригагина бақрайиб қараб турган Лазаревнинг олдига келди ва бу қилаётган ишим фақат ўз иттифокчим учун, демокчи бўлгандай император Александрга кўз ташлади. Орден ушлаган кичкина оппок қўл аскар Лазаревнинг тугмасига тегди. Наполеон гўё шуни билар эдики, бу аскарнинг умрбод бахтиёр бўлиши, мукофотланиши ва ҳамманинг ичида ажралиб туриши учун ўзининг, яъни Наполеоннинг муборак қўли унинг кўкрагига тегиши керак. Наполеон орденни Лазаревнинг кўкрагига тегизиши билан худди хоч аскарнинг кўкрагига ёпишиб қолишини билгандай дарров қўлини туширди-ю, Александрга қаради. Хоч, ҳақиқатан ҳам, ёпишиб қолди.

Хизматга тайёр турган рус ва французлар хочни илиб олиб, мундирга қадаб қўйишди. Лазарев қаршисида бир нима қилаётган, қўллари оппок ва ўзи кичкинагина кишига ковоғини очмай бир кўз ташлади-ю, ҳамон ғоз туриб яна Александрга тикилди. Унинг бу қарашини Александрдан гўё тура турайки ё сафга киришимни буюрасизми ёки яна бирон гап борми, деб сўраётгандай эди. Бирок унга ҳеч қандай буйруқ бўлмади ва у шу ҳолатда анчагача тек туриб қолди.

Императорлар отланиб жўнашди. Преображенскийчилар сафларини бузиб, француз гвардиячилари билан аралаш-қуралаш бўлиб, ростлаб қўйилган столларга ўтиришди.

Лазарев тўрда ўтирар эди: уни ҳамма кучоклар, табриклар, рус ва француз офицерлари кўлини сикюшар эди. Офицерлар ва томошабинлар оломони Лазаревни бир кўриш учун ёпирилиб келар эди. Столлар кўйилган майдонни рус, француз ғовури ва калхасаси босиб кетган эди. Юзлари килкизил ва ниҳоятда хурсанд икки офицер Ростовнинг ёнидан ўтиб кетди.

– Зиёфатни кара-я. Барча идиш-товоклар кумушдан-а. Лазаревни кўрдингми? – деди бири.

– Кўрдим.

– Эртага преображенскийчилар уларни зиёфат қилишар эмиш.

– Лазаревни айт-а, омадини кара-я! Умрбод энди 1200 франк пенсия олади!

– Шапкани кўр-а-а! – деб кичқирди преображенскийчилардан бири француз пологини кийиб.

– Аломат-а, аломат!

– Эшитдингми? – деди гвардиячи офицер иккинчисига, – ўтган кун Наполеон – Франция – ботирлик эди; кеча Александр – Россия – буюклик бўлди, бир кун бизнинг шох уларни мақтайди, бир кун Наполеон. Эртага шох француз гвардиясининг энг ботир аскарига Георгий хочини беради. Бермасдан бўладими? У бергандан кейин, бу ҳам бериши керак-да.

Борис ҳам ўз ўртоғи Жилинский билан преображенскийчилар зиёфатини томоша қилгани келган эди. Қайтишда Борис муюлишда турган Ростовни кўриб қолди.

– Ростов! Салом, бугун кўришганимиз ҳам йўқ, – деди Борис ва Ростовнинг хафа ва парижонлигини кўриб, – сенга нима бўлди? – деб сўради.

– Ҳеч нарса, – деди Ростов.

– Уйга кирасанми?

– Ҳа, қираман.

Ростов муюлишда туриб, базм қуриб ўтирганларни узоқдан анчагача томоша қилди. Унинг бошига минг хил фикр-хаёллар келар эди-ю, лекин биронтасини ҳам охирига етказолмас эди. У ёмон хаёлларга борар эди. Гоҳ унинг кўз

олдига буткул ўзгариб кетган ча шумшайиб колган Денисов, қўл-оёғидан ажралганлар, касаллар ётган ифлос госпитал келар эди. Унинг димоғига касалхонанинг сассик хиди шунчалик ургандай бўлдики, бу хид қаёқдан чиқаётганини билмоқчи бўлиб атрофга каради. Гоҳ унинг эсига hozir император бўлиб турган ва император Александр яхши кўрадиган, хурмат киладиган, қўллари оппок, мағрур Бонапарт тушар эди. Нима учун одамлар оёғидан, қўлидан ажради, ўлиб кетди? Гоҳ унинг кўз олдига мукофот олган Лазарев ва жазо берилган, гуноҳи кечирилмаган Денисов келар эди. У шундай ғалати фикр-хаёлларга борганини пайкаганида ўзи ҳам қўркиб кетди.

Преображенскийчилар еяётган овкат хиди ва очлик уни ўзига келтирди. Йўлга чиқишдан олдин бирон нарса еб олиши керак эди. У эрталаб кўрган меҳмонхонасига борди. Меҳмонхона ўзига ўхшаш фуқароча кийим кийиб келган офицерлар ва бошқа одамлар билан шу қадар тўлган эдики, Ростовга зўрға овкат тегди. Ўз дивизиясидан бўлган икки офицер унинг ёнига келиб ўтиришди. Гап, табиий, сулҳ тўғрисида кетди. Ростовнинг ўртоқлари бўлмиш бу офицерлар ҳам армиянинг қўпчилик қисми сингари, Фридланд урушидан кейин бўлган бу сулҳдан норози эди. Яна туриб берилса, Наполеон хароб бўлар эди, чунки қўшинлари сухарисиз, ўқ-дорисиз колган эди, дейишарди. Николай индамасдан овкат ер ва кўпроқ ичар эди. У ёлғиз ўзи икки шиша вино ичди. У хаёлини банд қилаётган нарсаларнинг тагига ета олмасдан кийналар, бу хаёлларга берилиб кетишдан қўркса ҳам, лекин ўзидан йироқлаштира олмас эди. Бир офицер «Французларни кўрганда кишининг алами келади» деганида, Ростов тўсатдан бекордан бекор шу қадар ғазабланиб бакирдик, офицерлар хайрон бўлишди.

– Ундоқ қилса, яхши бўлар эди, бундоқ қилса яхши бўлар эди, дейишни сизга ким қўйибди! – деб бакирди Ростов бирдан қизариб, – шоҳ қилган иш тўғрисида у-бу дейишга сизнинг нима ҳақингиз бор? Биз шоҳнинг мақсад ва муддаосини қаёқдан биламиз?

– Мен шоҳ тўғрисида оғиз очганим йўқ-ку, – деди

офицер Ростовнинг бу кизяшувни мастлик оқибати эканини тушуниб.

Лекин Ростов унинг сўзига кулок солмади.

– Биз дипломат чиновниклари эмас, факат аскармиз холос, – деди у давом этиб, – ўлгин, деса ўладиган одамлармиз. Жазо беришса, демак, гуноҳормиз; у-бу деб ўтиришни бизга ким кўйибди! Императоримиз Бонапартени эътироф қилиб у билан иттифоқ тузибдими, демак, шундок бўлиши керак экан. Биз ҳар бир ишни муҳокама қилиб ўтирсак, унда подшоҳнинг амри вожиблиги қаёқда қолади? – У столни муштлади, – унда биз худони ҳам танимаган бўламиз, бошқасини ҳам, – деди. Унинг бу сўзи ўртокларининг наздида ўринсиз бўлса ҳам, лекин ўзининг шу тобдаги ҳолатига кўра ўринли эди.

– Бизнинг ишимиз ўйлаш эмас, ўз бурчимизни адо этиб, қилич уришдир, вассалом, – деб бақирди Ростов.

– Ҳам ичиш, – деди бир офицер сўзни қисқа қилишни истаб.

– Тўғри, ичиш, – деди Ростов ҳам. – Ҳой, яна бир шиша бер!

I

1808-йилда император Александр Наполеон билан яна учрашиш учун Эрфуртга борди. Петербург олиймақомлари доирасида бу тантанали учрашувнинг буюклиги ҳақида жуда кўп шов-шув бўлди.

1809-йилда икки шоҳи жаҳоннинг (Наполеон билан Александрни шундок деб аташарди) яқинлиги шу даражага етдики, Наполеон шу йили Австрияга уруш эълон қилганда, рус корпуси ўзининг собиқ иттифокчиси бўлган Австрия императорига қарши урушда ўзининг собиқ душмани Бонапартга ёрдам бериш учун чет элга қараб жўнади; бу яқинлик шу даражага етдики, олиймақомлар доирасида Наполеон император Александрнинг сингилларидан бирини олса эҳтимол деган гап-сўзлар бўлди. Лекин ўша кунларда рус жамоатчилигининг диққат-эътибори, ташқи сиёсий мулоҳазалардан ташқари, давлат идорасининг барча тармоқларида ўтказилаётган ички ўзгаришларга ҳам айрим эътибор билан қаратилган эди.

Бу орада кишиларнинг ҳаёти, соғлиқдан, касалликдан, меҳнатдан, истироҳатдан, фикрдан, илмдан, шеърятдан, мусикадан, муҳаббатдан, дўстликдан, душманликдан ва эҳтирослардан иборат бўлган ҳақиқий ҳаёти Наполеон Бонапарт билан сиёсий яқинлик ё душманликдан қатъи назар, бўлаётган ўзгаришлардан четда, одатдагича ўз йўли билан ўтмоқда эди.

Князь Андрей икки йил қишлоқдан чиқмади. Пьер ўз мулкларида қилмоқчи бўлган, лекин унисини қўйиб бунисини бошлаб, биронтасини ҳам охирига етказа олмаган ишларнинг ҳаммасини князь Андрей овозасиз-несиз осонгина бажарди-қўйди.

Пьер канчалик ношуд, ноуддабуρο бўлса, князь Андрей шунчалик уддабуρο ва тиришқок эди. Ундаги шу хислатларнинг ўзи ошиқча оворагарчиликсиз ишни олдинга сураверар эди.

Унинг бир мулкидаги уч юз дехкон эркин ғаллакорга айлантирилди (бу Россияда биринчи ходяса эди), бошка мулкларигаги дехконлар эса баршчинадан оброкка ўтказилди. Туғадиган хотинларга караш учун Богучаровога унинг хисобидан ўқиган доя хотин олиб келинди, бир руҳоний ундан ойлик олиб, дехконлар ва хизматкорларнинг болаларини ўқуга бошлади.

Князь Андрей вақтининг бир қисмини Лисие Гориди, отаси ва хануз энагасининг кўлида бўлган ўгли билан бирга, қолган қисмини эса отаси Богучарово монастири деб атаган ўз кишлоғида ўтказар эди. У Пьерга ўзини дунёнинг барча ташки ходисаларига қизиқмайдиган қилиб кўрсатган бўлса ҳам, ҳақиқатда, жуда қизикар эди. У кўп китоб олар, ўзи ёки отасининг олдига ҳаёт қайнаб турган Петербургдан одамлар келганда, бу одамларнинг ички ва ташки сиёсатдан ўзи, яъни кишлоқдан икки йил чиқмаган одамга караганда хийла орқада қолганликларини кўриб, хайрон бўлар эди.

Ўз мулкларига доир ишлар билан шуғулланиш, турли-туман китоблар ўқишдан ташқари, шу вақтларда князь Андрей мағлубиятга учраган сўнгги икки кампаниямизни танқидий таҳлил этиш, ҳарбий устав ва тартиб-қоидаларини ўзгартириш лойиҳасини тузиш билан ҳам машғул бўлиб юрар эди.

1809-йилнинг баҳорида князь Андрей ўглининг Рязан-даги ўз назоратида бўлган мулкига борди.

Князь Андрей ердан энди бош кўтараётган ўт-ўланларга, қайин дарахтининг ёзилаётган япроқларига, кўм-кўк осмонда суза бошлаган оппок баҳор булутларига караб, кўклам куёшида исиниб, коляскада кетиб борар эди. У ҳеч нарсани ўйламасдан, баҳри очилиб, атрофни томоша қилиб бормоқда эди.

Бултур Пьер билан суҳбатлашиб ўтгани – ўша кечувдан, ифлос бир кишлоқдан, хирмон жойлардан, майсазорлардан, кўприги ёнида ҳали ҳам қор ётган нишаблиқдан, қор ва ёмғир ювиб кетган тепалиқдан, кузда ғалласи ўриб олинган ва онда-сонда буталар кўриниб турган далалардан ўтиб, қайинзорга кирди. Ўрмон хийла иссик, шабада йўқ, кўм-кўк

ёпишкок япроқлар коплаб ётган қайин кимир этмайди: хазон тагидан барра майсалар ва бинафшалар бош кўтармоқда. Қайинзорда онда-сонда кўкариб турган абадий кўк арчалар кўзга хунук кўриниб, кишини эслатар эди. Отлар ўрмонга кирганда пишқирди, хийлагина терлаган эди.

Лакей Пётр кучерга бир нима деган эди, кучер бош ирғитиб кўяқолди. Бирок кучернинг бош ирғитиб кўйгани кифоя килмади, шекилли, Пётр ўтирган ерида қайрилиб хўжасига юзланди.

– Тўрам, одам хузур килади-да, – деди у одоб билан табассум қилиб.

– Нима?

– Одам хузур килади, дейман.

Князь Андрей ичида: «Бу нима деяпти? Ҳа, кўкламни айтаётибди, шекилли», – деди атрофга қараб. – «Ҳамма ёк кўм-кўк... дарров-а? Қайин ҳам, шумурт ҳам, ольха ҳам дарров... Лекин дуб ҳали куртакламабди. Мана дуб».

Йўл бўйида бир туп дуб турар эди. Ўрмондаги қайин дарахтларига қараганда, афтидан, ўн баравар қари бўлган бу дуб улардан ўн баравар йўғон ва икки баравар баланд эди. Бу баҳайбат, икки кучоққа сиғмайдиган дарахтнинг кўп шохлари, афтидан, аллақачонлар синиб тушган, пўстлок-лари кўчиб, ўрнини чўр босган. Бесўнақай, эгри-бугри қўл ва панжа сингари шохлари билан бу қари дуб яшнаб турган қайин ниҳоллари орасида кўзга жуда хунук кўринар эди. Фақат шугина кўклам латофатига берилмай, на баҳорни кўрар эди, на қуёшни.

«Баҳор, муҳаббат, бахт-саодат! – дер эди гўё бу дуб, – ҳамон бир хилдаги беҳуда, маъносиз алдов ҳеч кўнги-ларингга урмас экан-да! Ҳамон ўша гап, ўша алдов! Зотан баҳор ҳам йўк, қуёш ҳам йўк, бахт-саодат ҳам йўк. Ана, ўликдай бўлиб турган ғариб арчаларга қаранг: мана, менга қаранг, орқамданми, ёнимданми, қаеримдан чиққан бўлма-син, эгри-бугри қўлларимни кериб турибман, қандай ўсган бўлсам, шундай турибман, сизларнинг орзуларингга ҳам ишонмайман, умидларингга ҳам».

Князь Андрей ўрмондан ўтиб борар экан, худди бир

нарсани кутгандай дубга бир неча марта қайрилиб қаради. Унинг остида ҳам гул ва майсалар ўсган, лекин дуб буларнинг ўртасида ҳамон шумшайиб, ковоғини солганича қимир этмасдан турар эди.

«Ҳа, бу дуб жуда ҳақ гапни айтаётибди, – дер эди ичида князь Андрей, – бу алдовга бошқалар, ёшлар ишонсин, биз кўпни кўрганмиз, пистонимиз чакилган!» Шу дуб дарахти князь Андрейнинг кўнглига, умидсиз бўлса ҳам, лекин бир талай янги ёқимли ҳазин фикрларни келтирди. Князь Андрей шу саёҳати давомида ўзининг бутун ҳаётини гўё бошқатдан ўйлаб кўрди-ю, ҳеч канака иш бошламасдан, ёмонлик қилмасдан, ҳеч нарсанинг ташвишини тортмасдан ва ҳеч нарсани орзу қилмасдан қолган умримни бир нав қилиб ўтказишим керак, деган ўша эски умидсиз хулосага келди.

II

Князь Андрей Рязандаги мулкининг васийлик ишларни тўғрисида уезд дворянлар оқсоқоли билан учрашувни керак эди. Уезд дворянлар оқсоқоли граф Илья Андреич Ростов эди. Князь Андрей май ойининг ўрталарида унинг олдига жўнади.

Баҳорнинг иссиқ кунлари бошланган. Ўрмон аллақачон кўклам либосини кийган, кўчалар чанг, кун шу қадар иссиқки, сувни кўрганда кишининг чўмилгиси келар эди.

Князь Андрей оқсоқолдан нималарни сўраши кераклигини ўйлаб, хаёлга чўмгани ҳолда хиёбондан ўтиб, Ростовларнинг Отрадноедаги ҳовлисига келиб қолди. Ўнг томондан, дарахтлар орасидан хотинларнинг кийкириги эшиттидди ва бир тўда қизлар югуришиб, унинг йўлини кесиб ўтишди. Ҳаммадан олдинда чопиб бораётган қора соч, қора кўз, нозиккина бир қизча қоляскага яқин келиб қолди. Унинг эғнида сарик чит кўйлак бўлиб, бошидаги оқ рўмолчасининг тагидан соч толалари чиқиб турар эди. У бир нима деб қичкириб келаётган эди, бироқ бегона одамга дуч келиб, унинг афтига ҳам қарамасдан, хаҳолаб қулиб, орқасига қайтди.

Князь Андрейга нимадир каттик тегди. Кун шундай яхши, куёш шундай ёгду сочиб турмоқда, теварак атроф кишининг бахрини очади, лекин бу нозикниҳол гўзал киз унинг дунёда борлигини ҳам билмайди, билишни ҳам истамайди, у ўзининг айрим, тўғриси, беҳуда, лекин кувнок ва бахтли ҳаётидан масъуд ва мамнун. «Нимага мунча хурсанд экан? Нимани ўйлаётган экан? Ҳарбий устав тўғрисида, Рязандаги деҳқонларни оброкка ўтказиш тўғрисида ўйламаётгандир-ку! Нима тўғрида ўйлаётган экан? «Нимадан мунча масъуд экан?» – дер эди князь Андрей беихтиёр ўзича.

Граф Илья Андреич 1809-йилда Отрадноеда ҳамон илгаригидай, яъни бутун губерниядан келадиған одамларни қабул этиб, овга чиқиб, театрга бориб, зиёфатлар бериб, мусика эшитиб яшар эди. У ҳар бир янги меҳмон келганда қувонганидек, князь Андрейнинг келганига хурсанд бўлди ва уни, жон-ҳолига қўймай, ётгани олиб қолди.

Совуқкина меҳмондорчилик давомида катта мезбонлар ва муҳтарам меҳмонлар (яқинлашиб келаётган имениналар муносабати билан кекса графнинг уйи меҳмонга тўла эди) князь Андрейни гапга солиб ўтираркан, Болконский нимагадир қулиб ўтирган, бошқа ёшлар орасида кўпроқ шўхлик қилаётган Наташага бир неча мартаба қараб ўзича: «Нимани ўйлаётган экан бу киз? Нимадан мунча хурсанд экан?» – деб сўрар эди.

У кечаси бегона жойда ўзи яқка қолиб, анчагача ухлай олмади. Китоб ўқиди, кейин шамни ўчирди, яна ёқди. Ички дарпардалар ёпик бўлгани учун уй исиб кетди. Князь Андрей керакли қоғозлар шаҳарда, ҳали олиб келингани йўқ, деб уни кечаси қолишга мажбур қилган нодон чолни (у Ростовни шундай дер эди) қойиди, унинг гапига кириб, кечаси ётиб қолгани учун ўзидан хафа бўлди.

Князь Андрей ўрнидан турди ва деразани очмоқчи бўлиб борди. Дарпардани очиши биланок ой нури, худди ташқарида кўпдан бери шуни кутиб тургандай, лип этиб уйга кирди. Князь Андрей деразаларни ҳам очиб юборди. Тун салқин, ҳамма ёқ жимжит ва сутдай оппоқ. Дераза

остида калтакланган бир қатор дарахт бўлиб, буларнинг бир томони коп-кора, иккинчи томони эса кумушдек ярқирар эди. Дарахтларнинг тагида япрок ва шохчаларининг у ер бу ери кумушдай оқаришиб кўринган барра, нам, жингалак аллақандай бир ўсимлик бор эди. Коп-кора дарахтларнинг у томонида шудринг мўлтиллаб турган том, унинг ўнг томонида тана ва шохлари оқариб кўринган каттакон садасимон дарахт, унинг тепасида оқаришиб турган, даярли юлдузсиз баҳор осмонида тўлиқ ой. Князь Андрей деразага тирсакланиб, осмонга қараб қолди.

Князь Андрей ётган бўлма иккинчи каватда бўлиб, юқори каватдагилар ҳам ҳали ухламаган эди. Юқоридан аёлларнинг овози эшитилди.

– Яна бир марта, – деди бир аёл. Князь Андрей бу товушни таниди.

– Қачон ухлайсан ахир? – деди бошқа бир аёл.

– Ухламайман, уйқум келмаса нима қилай! Яна бир марта.

Иккала аёл қандайдир бир куйнинг охириги бандини айтди.

– Хўп яхши-да! Мана энди бўлди, ухлаймиз.

– Сен ётавер, менинг уйқум келмаётибди, – деди биринчи овоз деразага яқин келиб. У деразадан бошини чиқариб энгашди, шекилли, кўйлагининг шиттирлаши ва ҳатто нафас олиши эшитилди. Ҳамма ёқни жимлик босди, ой ҳам, унинг шуъласи ҳам, сояси ҳам қотиб қолди. Шу ерда турганимни билиб қолмасин, деб князь Андрей ҳам қимирлагани кўркиб қолди.

– Соня! Соня! – деди яна ўша биринчи овоз, – ухлаб бўладими! Буни кара, қандай чиройли. Вой, қандай гўзал! Турсанг-чи, Соня! – деди йиғлағудай бўлиб. – Бундай чиройли кеча ҳеч қачон бўлган эмас.

Соня истар-истамас алланима деди.

– Йўк, бир қарагин, ой ҳам шундок бўладими! Вой, мунча чиройли бўлмаса! Жонгинам, ширингинам, кел бу ёққа! Кўрдингми? Мана шундай чўнкайиб ўтириб, иккала тиззамни маҳкам қучоқлаб, бор қучим билан талпиниб

учсам-кетсам. Мана шундай!

– Қўйсанг-чи, йиқилиб тушасан.

Икковининг тортишгяни ва Сонянинг аччиғи келиб:

– Ахир соат бирдан ошди-ку, – дегани эшитилди.

– Ҳамма вақт менга шунақа қиласан-а! Бор! Бор!

Яна жимлик чўқди, лекин князь Андрей унинг ҳамон ўша ерда турганини сезар, баъзан секин кимираганини ва хўрсиниб қўйганини эшитар эди.

– Оббо, қўймадинг қўймадинг-да! – деди у бирдан кичкириб, – ухласам, ухлай қолай! – деб деразани ёпди.

Князь Андрей негадир «менинг тўтримда бирон нарса демасмикин», – деб қўрқиб, унинг сўзига қулоқ солар экан, ичида: «Менинг бор-йўқлигим билан иши ҳам йўқ! Яна ўша! Худди жўрттага қилаётгандай!» – деди. Унинг қалбида бутун хаётига қарама-қарши бўлган, қутилмаган бир ёшлик туйғуси ва умиди бирдан уйғониб кетди-да, ҳолатини англашга ўзи ҳам ожизлик қилиб, дарров уйқуга кетди.

III

Князь Андрей эртасига фақат граф билангина хайрлашиб, хонимларнинг чиқишини кутмай, уйига жўнаб кетди.

Июнь ойининг бошлари эди. Князь Андрей уйга қайтар экан, яна қайинзорга кирди. Уни хайратда қолдирган кекса ва кинғир-кийшик ўша дуб дарахти ҳали ёдидан чиқмаган эди. Дўғадаги қўнғироклар ўрмонда бундан бир ярим ой бурунгидан қўра босиқроқ жиринглар, ҳамма ёқ кўм-кўк ва соя-салқин. Ўрмондаги яккам-дуккам арчалар ҳам ёз латофатига доғ солмасдан, ўрмонга мос тушиб, барра новдалари кўм-кўк тусга кирган эди.

Кун жуда иссиқ, момақалдирик ҳавоси бўлса ҳам, бир парча қора булут чангиб ётган йўл ва барра япроқларга тўрттагина ёмғир ташлади, холос. Ўрмоннинг чап томони соя – қоронги; ўнг томони ҳўл, қуёшда милтиллаб, шабададан хиёл тебраниб турар эди. Ҳамма ёқ гуллаган, гоҳ яқиндан, гоҳ узоқдан булбуллар навоси эшитилиб турар эди.

«Ҳа, мен билан ҳамфиқр бўлган дуб шу ўрмонда эди, – деди князь Андрей ичида. – Қани ўзи». У йўлнинг чап томо-

нига қараб ўша дубни кўрди, лекин ахтараётган дуби шу эканини билмасдан, уни томоша қилди. Қари дуб буткул ўзгариб, кўм-кўк барра япроқларга бурканиб, кечки қуёш нурида тебраниб турар эди. Қинғир-қийшиқ кўлларидан, танасидаги нурлардан, илгариги умидсизлик ва кайгудан асар ҳам қолмаган эди. Тошдай қаттиқ, юз йиллик пўстлоқдан, шундай барра, шундай чиройли япроқлар чиққан эдики, бу япроқлар шу қари дарахтдан чиққанига киши ишонмас эди. «Ҳа, бу ўша дуб» – деди князь Андрей ва бирдан кулфи дили очилиб, баҳор нашъасига тўлди. Ҳаётида бўлиб ўтган энг яхши дамлар ногоҳ эсига тушди. Осмони баланд Аустерлиц ҳам, хотинининг ўпкалагандай кўринган жонсиз юзи ҳам, кемада ўтирган Пьер ҳам, тун гўзаллигидан ҳаяжонланган киз ҳам, оппок ойдин кеча ҳам – ҳаммаси бирдан кўз олдига келди.

«Йўқ, ўттиз бир ёшда ҳаёт тамом бўлмайди, – деди князь Андрей бирдан узил-кёсил қарорга келиб. – Ўзимда бўлган хислатларни ўзимгина билишим кифоя қилмайди, бошқалар ҳам билсин; Пьер ҳам, қуш бўлиб осмонга учиб кетмоқчи бўлган анави киз ҳам мени, бир ўзим учунгина яшамаётганлигимни билсин, улар мендан йироқда яшамасин, менинг ҳаётим бошқаларга ҳам таъсир қилсин, ҳаммаси мен билан ҳамнафас бўлсин».

Князь Андрей сафардан қайтиб келгандан кейин, кузда Петербургда кетмоқчи бўлди ва бунга кўп важлар ўйлаб топди. Петербургда бориш ва у ерда ҳатто хизматга кириш учун минг хил бамаъни ва мантқили сабаблар тайёрлаб қўйди.

У бундан бир ой бурун, Қишлоқдан кетиш ҳаёли бошига келишини тасаввур қилмагани каби ҳозир нечук бир вақтлар ўзини ҳаётдан четга тортиб юрганига ҳатто тушуна олмас эди. Унга шу нарса очик-равшандай эдики, агар у ҳаёт тажрибасини ишга татбиқ қилмаса, ҳаётда яна фаол катнашмаса, бутун тажрибалари бекорга кетади ва маъносиз бўлиб қолади. У илгари нечук бўлиб шунақа арзимас сабабларга кўра ҳаётдан олган шунча сабоқларидан кейин ҳам яна бирон фойда келтириш, бировга мухаббат қўйиш ва бахтли бўлиш тўғрисида ўйлашни тубанлик бўлар, деб юрганига

энди ҳатто тушуна олмас эди. Энди ақл-идрок уни тамоман бошка нарсага даъват қилар эди. Шу сафаридан кейин князь Андрей кишлоқда зерикадиган, илгариги машғулотлари энди кизиктирмайдиган бўлиб қолди. У кабинетда кўпинча ёлғиз ўтирар экан, дам-бадам ўрнидан туриб ойна олдига борар ва афтига узок қарар, кейин ойнадан юзини ўтириб, зулфини юнонча тараб ташлаган, зарҳал рамкада мулойимгина табассум қилиб турган мархума Лизанинг суратига тикилар эди. Лиза энди эрига бурунгидай таънаомуз сўзлар айтмасдан, шундай кулибгина марок билан боқиб турар эди. Князь Андрей қўлини орқасига қилиб, гоҳ ковоғини солиб, гоҳ жилмайиб Пьерга, шухратга, деразада турган кизга, дубга, ҳаётини буткул ўзгартириб юборган хотин латофати ва муҳаббатига боғлиқ бўлган номаъқул ва сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган жиноятдек махфий фикрлар тўғрисида ўйлаб, нари-бери юрар эди. Мана шундай пайтларда агар унинг олдига биров кирса, малол келиб, чўрткесар бўлиб, дағал муомала қилар эди.

Княжна Марья шундай пайтларда кириб:

– Азиз дўстим, Николушкани ҳозир ташқарига чиқариб бўлмайди. Ҳаво жуда совук, – деб қолса князь Андрей мантиқан тўғри бўлса ҳам, лекин ниҳоят даражада совук жавоб қайтариб:

– Ҳаво иссиқ бўлса, бола қўйлақчан ҳам чиқар эди, совук бўлгани учун иссиқроқ кийинтириш керак, иссиқ кийимни шунга чиқарган-да, ахир. Ҳаво совук бўлса, шундоқ қилади киши, наинки болани соф ҳаводан маҳрум қилиб уйда олиб ўтирилса! – дер ва шу билан гўё кўнглидан ўтаётган яширин мантиқсиз гапларнинг аламини бировдан олар эди. Княжна Марья бундай пайтларда ақлий меҳнат эркакларни хўп чўрткесар қилиб қўяди-да, деб ўйлар эди.

IV

Князь Андрей Петербургга 1809-йилнинг август ойида келди. Бу кунлар ёш Сперанскийнинг шухрати ва у қилаётган ўзгаришлар айни авжига чиққан вақт эди. Мана шу август ойида шоҳ коляскада бораётганида коляска ағдари-

либ, оёғи майиб бўлди ва уч ҳафта Петергофда туриб, ҳар куни фақат Сперанский билан учрашиб турди. Мана шу вақтларда сарой мансабларини бекор қилиш, коллежский ассессор¹ ва давлат маслаҳатчиси мансаблари учун имтиҳон бериш тўғрисидаги жамоатчиликни ташвишга солган икки машҳур фармондан ташқари, давлат кенгашидан тортиб, давлат маҳкамасигача суд, маъмурият, молня тартиботини, бутун Россия усули идорасини ўзгартиш керак бўлган бутун бошлиқ давлат конституцияси ҳам тайёрланмоқда эди. Император Александр тахтга чиққанида кўнглига туккан, лекин ҳали унча аниқ бўлмаган либерал орзуларини ўз ёрдамчилари бўлмиш Чарторижский, Новосильцев, Кочубей ва Строгановлар ёрдами билан (Александр ҳазиллашиб буларни ижтимоий нажот кўмитаси дер эди) энди рўёбга чиқармоқда эди.

Энди бу ёрдамчиларнинг ўрнини фуқаро ишлари бўйича Сперанский, ҳарбий ишлар бўйича Аракчеев эгаллади, Князь Андрей келганидан кейин кўп ўтмай камергер сифатида саройда ҳозир бўлди ва қабул маросимида иштирок қилди. Шох уни икки марта кўрди-ю, лекин бирон оғиз сўз ҳам лойиқ кўрмади. Князь Андрей илгари ҳам мудом «Шаҳаншоҳнинг менга ҳуши йўқ, менинг юлдузим унга ҳам тўғри келмайди», – деб юрар эди. Шохнинг бундай совуқ, эътиборсиз қараши унинг ўша тахминини тасдиқлади. Сарой аҳллари шохнинг бу илтифотсизлигини князь Андрейга изоҳлаб: «1805-йилдан бери хизмат қилмаганингиз учун зоти олийлари сиздан норозилар», – дейишди.

«Бировни ёқтириш ёки ёқтирмаслик кишининг ўз иродасига боғлиқ эмаслигини ўзим биламан, – деди ичида князь Андрей, – шунинг учун ҳарбий устав тўғрисидаги мактубимни шохга ўз кўлим билан беришимнинг ҳожати йўқ, бу ишнинг нақадар муҳим эканлиги ўз-ўзидан маълум бўлади». У ўз мактуби ҳақида отасининг кадрдон дўсти, кекса фельдмаршални хабардор қилди. Фельдмаршал бир вақтни белгилаб, уни жуда яхши қабул қилди ва мактубни шохга етказиш

¹ Коллежский ассессор – 1717-1917-йилларда Чор Россиясида 8-даражали амалдорлик унвони ва шу унвонни олган шахс.

тўғрисида ваъда берди. Бир неча кундан кейин князь Андрейга, ҳарбий министр граф Аракчеев хузурига кирар эмишсиз, деб хабар қилишди.

Тайинланган куни эрталаб соат тўққизда князь Андрей граф Аракчеевнинг қабулхонасида ҳозир бўлди.

Князь Андрей Аракчеевни шахсан билмас ва уни танимас эди, лекин унинг тўғрисида эшитган гаплари ундан ихлосини қайтарган эди.

Князь Андрей бошқа катта-кичик одамлар қатори граф Аракчеевнинг қабулхонасида кутиб ўтирар экан, «Бу одам ҳарбий министр, шаҳаншоҳнинг ўнг қўли, унинг шахсий хислатлари билан кимнинг иши бор, модомики, менинг мактубимни кўриш шунга топширилибдим, демак, унинг қандай ҳал бўлиши шу одамга боғлиқ», – деб ўйлар эди.

Князь Андрей хизматда, кўпроқ адъютантлик хизматида бўлган вақтларида катта кишиларнинг қабулхоналарини кўп кўрган эди, шунинг учун ҳам қабулхоналарнинг ҳамма иқир-чиқирларини яхши билар эди.

Граф Аракчеевнинг қабулхонаси бошқа бир характердаги қабулхона эди. Навбат кутиб ўтирган кичик одамларнинг юзидан қимтинганликлари, итоаткорликлари кўришиб турар, катгароқ мансабдорларнинг юзида эса такаллуфсизлик, ўзидан, ўз ҳолати ва кутиб турилган кишидан қулиш никоби остига яширилган ўнғайсизлик аломати бор эди. Буларнинг баъзи бирлари ўйчан нари-бери юрар, баъзилари шивирлашиб қулишар, князь Андрейнинг қулоғига: «Сила Андреич» деган лақаб ва «амакинг кўрсатади» деган сўзлар чалинди, бу сўзлар ҳаммаси граф Аракчеевга қаратилган эди. Бир генерал (катта бир шахс) кўп кутиб қолганига нафси қойиб, оёғини чалмаштирганича ўзидан ўзи тиржайиб ўтирар эди.

Бироқ эшик очилиши билан ҳамманинг юзидан фақат бир нарса – кўркув аломати акс этди. Князь Андрей навбатчига менинг келганимни яна бир айтиб қўйинг, деган эди, бошқалар заҳарханда қилиб, навбатингиз ўз вақтида келади, дейишди. Адъютант министрнинг кабинетига бир неча кишини олиб кириб, олиб чиққандан кейин бу даҳшат-

ли эшикка бир офицерни киргизди. Офицернинг юзидаги ҳақирлик ва кўркув аломати князь Андрейни ҳайратда қолдирди. Офицер ичкарида узок туриб қолди. Баногоҳ ичкаридан бакирик эшитилди-ю, ранг-кути ўчган офицер лаблари пирпираган ҳолда чиқди-да, бошини ушлаганича одамларнинг олдидан ўтиб кетди.

Шундан кейин князь Андрейни эшик олдига ўтқизишди ва наватчи секин унинг қулогига: «Ўнганга, дераза томонга», – деди.

Князь Андрей унча ҳашаматли бўлмаган, лекин озода кабинетга кириб, стол кетида бели узун, боши узунчоқ, сочи қатта қилиб қирқилган, юзини йирик ажин босган, хунук кўк кўзлари устидаги қошлари чимирилган, кип-қизил бурни қайрилган кирк ёшлардаги бир одамни кўрди. Аракчеев бошини князь Андрейга томон буриб, унинг юзига қарамасдан:

– Хўш, нима арзингиз бор? – деб сўради.

– Менинг ҳеч қандай арзим йўқ, жаноби олийлари, – деди князь Андрей секин. Аракчеев унга қаради.

– Ўтиринг, князь Болконский, – деди у.

– Менинг ҳеч қандай арзим йўқ, лекин император ҳазратлари менинг мактубимни жанобларига ҳавола қилган эканлар.

– Маълумлари бўлсинки, азизим, мактубингизни ўқиб кўрдим, – деб Аракчеев унинг сўзини бўлди ва гапни юмшоқлик билан бошлаган бўлса ҳам, яна унинг юзига қарамасдан, борган сайин тўнғиллаб давом этди. – Янги ҳарбий қонунлар таклиф қилмоқчимисиз? Қонун кўп, ҳали эскилари ҳам бажарилаётгани йўқ. Ҳозир ҳамма ҳам қонун ёзадиган бўлган, чунки қонунни бажаришдан кўра, ёзиш осонроқ.

– Мен мактубимнинг оқибатини билиш учун жанобларининг ҳузурларига шаҳаншоҳнинг амрлари билан келдим, – деди князь Андрей одоб билан.

– Мактубингизга резолюция¹ қўйиб комитетга² юбор-

¹ Резолюция (*лотинча*: *resolutio* – қарор) – йиғилиш, мажлис, конференция ва бирор масала муҳокамасидан кейин қабул қилинган қарор.

² Комитет (*французча*: *comite* – топшираман, юқлайман) – 1) махсус, алоҳида қораталбирлар ўтказиш ёки бирор соҳа-тармоққа раҳбарлик қилиш учун ташкил

дим. Мен маъкул кўрмайман, – деди Аракчеев ёзув столининг тортмасидан коғозни олар экан. – Мана! – деди коғозни князь Андрейга узатиб.

Коғознинг бир бурчига калам билан бош харфга ҳам, имлога ҳам, тиниш белгиларига ҳам риоя қилинмасдан шундай деб ёзилган эди:

«Юзаки тузилган қайсики француз харбий уставига тақлидан кўчирилган харбий конун-қоидадан эҳтиёсиз четга чиққан».

– Мактуб қайси комитетга юборилган? – деб сўради князь Андрей.

– Харбий устав комитетига юборилган, жанобларини аъзо қилиб олиш тўғрисида мен томондан тавсия қилинди. Лекин маошсиз.

Князь Андрей кулимсиради.

– Менга кераги ҳам йўқ.

– Маошсиз аъзо, – деди Аракчеев яна. – Гап шу. Ҳой, чакир, ким бор яна? – деб бақирди у князь Андрейга таъзим қилар экан.

V

Князь Андрей комитет аъзолигига тайин қилинишини кутиб, эски танишлари билан, айниқса, сўзлари ўтадиган ва бирон фойдалари тегишига кўзи етадиган танишлари билан яна ошначилик қила бошлади. Князь Андрей бир вақтлари, жанг арафасида, жонсарақ бир марок ҳол-жонига қўймай уни миллионларнинг тақдири боғлиқ бўлган, келажакни ҳал қиладиган олиймақомлар доирасига тортган вақтларда қандай ҳисни бошдан кечирган бўлса, ҳозир, Петербургда шундай ҳисларни бошдан кечирмоқда эди. У қарияларнинг тажанглигидан, хабардор бўлмаганларнинг кизишидан, хабардор бўлганларнинг оғирлигидан, ҳамманинг ҳовлиқиши ва ташвишмандлигидан, мавжудлигидан энди воқиф бўлаётган сон-саноксиз комитет, комиссиялардан шуни

этиладиган давлат органи (бу ерда шу маънода); 2) сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларида жамоа сайлаб қўядиган раҳбарий орган.

сездики, ҳозир 1809-йилда шу ерда, Петербургда жуда катта ўзгаришга тайёргарлик кўрилаётибди ва бу ўзгаришга у танимайдиган ва, назарида, ажойиб геннал¹ киши бўлиб кўринган Сперанский саркардалик қилмоқда. ўзи дурустрок тасаввур эта олмаган ўзгаришга ҳам, бу ўзгаришнинг асосий ташаббускори бўлган Сперанскийга ҳам князь Андрей шу қадар кизикдики, ҳарбий устав иши тез кунда унинг учун унча муҳим иш бўлмай қолди.

Князь Андрей бир мавқе тутган эдики, унинг учун Петербургнинг ўша замондаги барча турли-туман ва олий-мақом доираларига кириши жуда осон эди. Ўзгаришчилар доираси князь Андрейни хурсандлик билан қарши олиб, ўзига тортмоқчи бўлди, чунки у, биринчидан, ақл-идрокли ва ўқинишли бўлиб ном чиқарган бўлса, иккинчидан, дех-қонларни озод қилиш билан либералликда ном чиқарган эди. Норози қариялар доираси эса ўзгаришни ёмонлаб, ундан отасининг ўғли сифатида хайрихоҳлик кутиб, унга муурожаат қилишди. Хотин-халаж олиймақомлар доираси эса шунинг учун ҳам уни яхши қабул қилишдики, у бадавлат ва донгдор куёв, урушда ўлди деб овоза бўлган ва хотинининг фожияли ўлими билан ҳамманинг оғзига тушиб кетган эди. Бундан ташқари, уни илгари танийдиган одамларнинг ҳаммаси бир оғиздан: князь беш йил мобайнида яхшиликка томон ўзгарибди, хушфелроқ бўлибди, етилибди, илгариги риекорлиги, мағрурлиги, кибр ҳавоси қолмай, унда ёши улгайиши билан кишида пайдо бўладиган оғирлик пайдо бўлибди, дейишар эди. У ҳамманинг оғзида, ҳамма унга кизикадиган, уни кўришга орзуманд бўлиб қолган.

Князь Андрей граф Аракчеевнинг хузурига кирганидан кейин, эртасига кечқурун граф Кочубейнинг олдига борди. У графга Сила Андреич (Кочубей Аракчеевни мазах қилиб шундай деб атар эди. Князь Андрей буни ҳарбий министрнинг қабулхонасида пайқаган эди) билан учрашганини айтиб берди.

– Азиз дўстим, ҳатто шу ишни ҳам Михаил Михайло-

¹ Геннал (лотинча: *genialis* – истеъдодли) – ўта юқори даражада истеъдодли, заковатли.

вичсиз битира олмайсиз. У тадбиркор одам. Мен унга айтаман. Кечкурун келаман деган эди...

– Сперанскийнинг ҳарбий уставга нима алоқаси бор? – деб сўради князь Андрей.

Кочубей кулимсираб, Болконскийнинг гўллигига ҳайрон бўлгандай, бош чайкади.

– Икковимиз яқинда сиз тўғрингизда, сизнинг озод деҳқонларингиз тўғрисида гапиришган эдик, – деди Кочубей давом этиб.

– Э, деҳқонларни озод қилган сизмисиз, князь, – деди Екатерина замонасидан қолган бир мўйсафид Болконскийга нафратомуз қараб.

Князь Андрей чолни бекорга тажанг қилмаслик учун:

– Ўзи ҳам даромад бермайдиган кичкинагина бир мулк эди, – деб важ қилди ва шу билан чолнинг олдида ўзини бир қадар окламокчи бўлди.

– Орқада қоламан деб қўрқингизми?, – деди чол Кочубейга қараб, – мен бир нарсага тушунмайман, – деди давом этиб, – улар озод қилинса, ерни ким экади? Қонун ёзиш осон, лекин идора қилиш қийин. Худди шунингдек, граф, ҳамма имтиҳон берадиган бўлса, палатага ким бошлиқ бўлади?

– Имтиҳондан ўтганлар бошлиқ бўлади деб ўйлайман, – деди Кочубей оёғини чалкаштириб, чолга қарар экан.

– Менинг қўл остимда ишлайдиган Пряничниковни олинг, ўзи баҳоси йўқ одам, лекин ёши олтмишга борган, шу ҳам бориб имтиҳон берсинми?

– Ҳа, ҳақиқатан, бу қийин нарса, чунки илм-маърифат уруғи жуда кам сепилган, лекин... – граф Кочубей сўзини тамом қилмасдан ўрнидан турди ва князь Андрейнинг қўлидан ушлаб, эшиқдан кирган новча, сочи малла, тепакал, пешонаси кенг, чўзиқ юзн гайри табиий оппоқ, қирқларга кирган бир кишига қарши борди. У кўк фрак кийган, бўйнига хоч, чап кўкрагига орден таққан киши – Сперанский эди. Князь Андрей уни кўриши биланок таниди ва ҳаётининг энг муҳим лаҳзаларида бўладиган сингари юраги шув этиб кетди. Бу ҳурмат қилганиданми, ҳасадданми, бирон нарса кутганликданми – ўзи ҳам билмас эди. Сперанский қандай

одам эканлиги афт-ангоридан билганиб турадиган одамлар тоифасидан эди. Князь Андрей ўзи аралашиб юрган кишилар орасида бесўнакай ва дағал ҳаракатлари бундай осуда ва мағрур, қисик ва ёшланиб турган кўз қарашли, бундай катъий ва шу билан бирга мулойим, ҳеч қандай маънони ифода қилмайдиган табассуми бундай кескин, товуши бундай майин ва ёқимли, юзи бунчалик оқ, бироз катта кўллари оппоқ ва сўлқилдоқ одамни кўрмаган эди. Князь Андрей госпиталда узок ётиб қолган аскарларнинг юзи шунақа оқариб кетганини кўрган эди. Бу одам давлат қотиби Сперанский бўлиб, шохнинг ўнг кўли, Эрфуртда Наполеон билан биринчи марта учрашиб суҳбатлашганида бирга бўлган ҳамроҳи эди.

Киши суҳбатга кирган вақтида, одатда, бейхотиёр ҳаммани бир-бир кўздан кечиради, лекин Сперанский суҳбатга кирганида ҳеч кимга қарамас ва гапиришга шошилмас эди. У одамлар кулоқ солишларига ишонган ҳолда секин гапирар ва гапирётган одамигагина қарар эди.

Князь Андрей Сперанскийнинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатини айрим диққат билан кузатар эди. Ўз атрофидаги одамларни менсимайдиган кишилар сингари князь Андрей янги одам билан, хусусан, Сперанскийдай овозасини кўп эшитган одам билан учрашар экан, ундан ҳаминша инсоний камолотнинг чўққисини излар эди.

Сперанский Кочубейга, афсуски вақтли келолмадим, саройда тутилиб қолдим, деди. Шох мени тутиб қолдилар, демади. Князь Андрей бу сохта камтарликни дарров пайкади. Кочубей князь Андрейнинг отини айтганда, у ҳамон ўша табассум билан индамасдан Болконскийга қаради.

– Сиз билан танишганимдан жуда хурсандман, сизни мен ҳам эшитганман, – деди у.

Аракчеев Болконскийни қабул қилгани ҳақида Кочубей бир неча оғиз сўз айтди. Сперанский кўпроқ табассум қилди.

– Ҳарбий уставлар комиссиясининг директори жаноб Магницкий менинг яқин дўстим, – деди у ҳар бир ҳижо¹ ва ҳар бир калимани бурро-бурро айтиб, – агар хоҳласангиз,

¹ Ҳижо (арабча) – бўғин.

мен сизни у билан таништириб қўяман. (У жумлани тутатиб, бироз жим колди.) Ҳар кандай хайрли ишда сизни қўллар ва ёрдам берар, деб умид қиламан.

Сперанский атрофига дарров одам тўпланди, ўз чиновниги Пряничников тўғрисида гапирган бояги чол ҳам Сперанскийга савол билан мурожаат қилди.

Князь Андрей гапга аралашмасдан, кечагина ҳеч ким назарга илмайдиган семинарист¹ бўлиб, ҳозир эса, Болконскийнинг ўйлашича, бутун Россиянинг тақдирини мана шу оппоқ, сўлқилдоқ қўлларида тутиб турган Сперанскийнинг бутун ҳаракатларини кузатиб турар эди. Сперанскийнинг чолга фавқулодда, нафратингиз осудалик билан жавоб бериши князь Андрейни хайратда қолдирди. Сперанский гўё осмон эди-ю, бу чол ер. Чол қаттиқроқ гапира бошлаган эди, Сперанский кулимсираб, шох маъқул кўрган ишнинг фойдазарари тўғрисида муҳокама юргизгани менинг ҳаддим сиғмайди, деди.

Сперанский даврада ўтирганлар билан бироз гаплашганидан кейин ўрнидан турди-ю, князь Андрейнинг олдига келиб, уни уйнинг бир чеккасига олиб борди. У Болконский билан гаплашишни лозим кўрганлиги кўриниб турар эди.

Муҳтарам мўйсафид бошлаган қизгин суҳбат билан овора бўлиб, сиз билан гаплашолмадим князь, – деди у тиржайиб. Унинг бу тиржайиши гўё ҳозир гаплашган одамларимиз қанчалик майда одам эканлигини икковимиз ҳам биламиз, деган маънони англатар эди. Унинг бу муомаласи князь Андрейга ёкиб тушди. – Мен сизни кўпдан бери биламан: биринчидан, деҳқонларингиз борасида қилган ишингизни эшитган эдим, бу ишингиз кўпларга ибрат бўладиган ва диққатни жалб этадиган иш; иккинчидан, сиз мунчалик дув-дув гапга сабаб бўлган сарой мансаблари тўғрисидаги янги фармондан хафа бўлмаган камергерлардан бири бўласиз.

¹ **Семинария** – 1) баъзи мамлакатларда, масалан, XVIII аср – XX аср бошларида Россияда бошланғич мактаб ўқитувчилари тайёрлайдиган махсус ўқув юрти; 2) XVI асрнинг 2-ярмидан Ғарбий Европанинг айрим мамлакатларида ташкил этилган, айрим христиан черковлари учун руҳонийлар тайёрлайдиган ўқув юрти. **Семинарист** – семинарияни битирган.

– Ҳа, – деди князь Андрей, – отам менинг бу ҳуқуқдан фойдаланишимни истамас эди, мен хизматни кичкина мансабдан бошладим.

– Қиблагохингиз эски одам бўлсалар ҳам ҳозирги замон кишиларидан, мана бу табиий ҳаққониятни тиклайдиган тадбирни коралаётган одамлардан юкори турсалар керак.

– Бу коралашлар тағида бирон асос бордир дейман, – деди князь Андрей. Сперанскийнинг салобати босаётганини сезиб ва бунга қарши курашмоқчи бўлиб. Сперанскийнинг ҳамма сўзларига кўшилиш унга малол келар эди, шунинг учун ҳам унинг гапига эътироз қилмоқчи бўлди. Одатан гапга жуда чечан бўлган князь Андрей Сперанский билан гаплашганида гап тополмай қолди. Унинг бутун фикри-хаёли бу машхур одам билан банд эди.

– Нафсониятни кўзда тутилганда, асос бўлса бордир, – деб қистириб қўйди Сперанский секин.

– Қисман давлатни кўзда тутилганда ҳам, – деди князь Андрей.

– Сизнинг фикрингизча қалай? – деди Сперанский ерга қараб.

– Мен ҳам Монтескье¹ тарафдориман, – деди князь Андрей. – Унинг монархия² шарафга асослангандир, деган гапи, менимча, ҳақ гап. Дворянларга берилган баъзи бир ҳуқуқ ва имтиёзлар, назаримда, шу туйғуни сақлаш воситаси бўлса керак..

Сперанскийнинг оппоқ юзида табассумдан асар қолмади ва бундан унинг истараси иссиқроқ бўлди. Князь Андрейнинг бу гапи, афтидан, унга қизик кўринди.

– Агар бу ишга яна шу нуқтаи назардан қарсангиз, – деб гап бошлади Сперанский. У французчани қийналиб,

¹ Шарль де Монтескье (1689-1755) – Француз ёзувчиси, ҳуқуқшунос ва файласуф.

² Монархия (юнонча: *monarchia* – яқка ҳокимлик) – яқка ҳокимиятчилик; давлатнинг олий ҳокимияти яқка ҳукмдор – монарх қўлида бўлган бошқарув шакли ва шундай бошқарув шаклига эга бўлган давлат. Абсолют (ёки мутлақ) монархия – ҳокимият чекловларсиз, бус-бутун монарх қўлида бўлган бошқарув шакли. Конституцияли (ёки конституцион) монархия – монарх ҳокимияти, унинг ҳуқуқлари конституция билан чекланган давлат тузуми.

русчадан кўра товлаброк гапирса ҳам, лекин буткул осуда гапирмоқда эди.

– Шарафни, легионни¹, – деди у, – ишга зарари етадиган имтиёз билан сақлаб қолиб бўлмайди, шараф, ножўя иш қилмаслик ёки шу шарафни ифода қиладиган бирон таҳсин ва мукофотга сазовор бўлиш мусобакасига маълум бир манба демакдир.

У келтираётган далил-исботлар қиска, содда ва равшан эди.

– Шу шарафни, яъни мусобақа манбаини ҳимоя қиладиган қонун-қоида буюк император Наполеоннинг «Фахрий легион»ига ўхшаш ишнинг муваффақиятига путур етказмайдиган, балки ёрдам берадиган қонун-қоидадир. Бу табақа ёки сарой аҳлларининг имтиёзи эмас.

– Мен бу тўғрида баҳслашмайман, лекин сарой аҳллари-нинг имтиёзи ўша муддаога эришганини инкор қилиб бўлмайди, – деди князь Андрей, – ҳар бир сарой аъёнлари ўз мартабасига лойиқ бўлишни ўз бурчи деб билади.

Сперанский ҳамсуҳбати учун ноқулайроқ бўлган бу баҳсни назоқат билан тамом қилмоқчи бўлганини кўрсатиб:

– Ўзингиз бундан фойдаланишни истамадингиз-ку, – деди кулимсираб, – агар чоршанба куни менинг ҳузуримга қадам ранжида қилсангиз, – деди у яна, – мен унғача Магницкий билан гаплашиб, сиз қизиққан нарсаларни гапириб бераман ва бундан ташқари, сиз билан муфассалроқ суҳбатлашиш шарафига ноил бўламан.

У кўзларини юмиб француз таомилича таъзим қилди, француз таомилича, ҳеч ким билан хайрлашмасдан, киши билмас залдан чиқиб кетди.

VI

Князь Андрей Петербургга дастлаб келган кунларида,

¹ Легион (*лотинча*: legionis – тўплаш, тўлдириш; қабул қилиш) – 1) қадимги Рим армиясида асосий ташкилий ва тактик бирлик. Бу гуруҳ турли даврларда 4500 дан 10000 гача аскардан иборат бўлган; 2) турли мамлакатларда ва турли даврларда турли хил ҳарбий қисмлар ва ветеран жангчилар тузилмаларининг номи; 3) иккинчи жаҳон уруши даврида Германияда турли халқларга мансуб ҳарбий асирлардан тузилган ҳарбий бирлик, бўлинма.

хилватда яшаган вақтларида вужудга келган фикр-ўйлари, Петербургда ўзини камраб олган иккир-чикир гами билан буткул булганиб кетганини хис қилди.

У кечкурунлари уйга келиши биланок дарров хотира дафтарчасини олиб, бориши зарур бўлган тўрт-бешта жойни ёки маълум соатга белгиланган учрашувни ёзиб қўяр эди. Ҳаёт механизми, ҳамма ерга ўз вақтида етиб бориш зарурлигининг ўзи ҳам уни хийла чарчатиб қўяр эди. У ҳеч нш қилмас, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, зотан ўйлагани фурсати ҳам бўлмасди, у факат гапирар, илгари кишлоқда ўйлаб қўйган нарсаларнигина яхшилаб гапирар эди.

Князь Андрей баъзан бир гапни бир куннинг ўзида бир нечта ўтиришда гапирганини пайкаб таъби хира бўлар эди. Лекин князь Андрей кундузлари шу қадар банд бўлар эдики, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, ўйлашга ҳам фурсати йўқ эди.

Сперанский биринчи марта Кочубей уйида учрашганда ҳам, кейин чоршанба кунини ўз уйида Болконскийни қабул қилиб, у билан узок ва самимий равишда холи гаплашганида ҳам князь Андрейда қаттиқ таассурот қолдирди.

Князь Андрей талай одамларни ҳақир ва тубан ҳисоблаб, эришиш орзусида бўлган ўша камолотнинг тирик тимсолини бирон кишида кўришни истаб юрар эди, шунинг учун ҳам Сперанскийни кўрганида ўша ақл-у идрок ва фазилат эгаси шу деб дарров ишона қолди. Агар Сперанский ҳам князь Андрей доирасидан бўлиб, ўша хилда тарбияланган ва хулқ-атвори ҳам ўшанга ўхшаш бўлганда князь Андрей унинг инсонга ҳос заиф томонларини дарров топган бўлар эди, бироқ унинг учун жуда ғалати бўлган бу одамни дурустроқ билмагани сабабли уни ҳурматга сазовор деб билар эди. Бундан ташқари, князь Андрейнинг қобилиятига баҳо берганиданми, ёки уни ўз томонига тортишни лозим кўрганиданми, Сперанский ўзининг холис ва осуда идрокини кўрсатиб, унинг диққатини ўзига тортар ва очик айтмаса ҳам, бошқаларнинг фикрларини, ўз фикрларимизнинг мувофиқ ва чуқурлигини сиз тушунасан-у, мен тушунаман, деган маънода тилёғламалик қиларди.

Чоршанба кунини Кечкурун бўлган узок суҳбатда

Сперанский бир неча мартаба: «Бизда эскидан одат бўлиб қолган доирадан чиқадиган ҳамма нарсага «э» деб қарашади», ёки жилмайиб: «Лекин биз сих ҳам куймасин, кабоб ҳам деймиз...», ёинки: «Улар бунга тушунишмайди...», – деди ва бу гаплар: «Биз, яъни сиз билан мен уларнинг нималигини ва ўзимизнинг кимлигимизни биламиз», – деган маънода эди.

Сперанский билан бўлган бу биринчи узок суҳбат князь Андрейда уни дастлаб кўрган вақтида пайдо бўлган ҳиссани яна ҳам кучайтирди. У Сперанскийни ўз гайрати ва **матонати** соясида ҳокимиятни қўлга киритган ва бу ҳокимиятни Россиянинг бахт-саодати учунгина ишлатадиган ақл-идрокли ва закий киши деб билди. Сперанский, князь Андрейнинг назарида, барча ҳаёт ходисаларини ақл-идрок билан изоҳлайдиган, ақл-идрокка мувофик нарсаларнигина эътироф қиладиган, ҳамма нарсага ақл-идрок билан баҳо берадиган кишидай кўриндики, князь Андрейнинг ўзи шундай одам бўлишни истар эди. Сперанский ҳамма нарсани шундай жўн, шундай равшан қилиб айтиб берар эдики, князь Андрей беихтиёр унинг фикрига қўшилар эди. Агар у бирон тўғрида эътироз билдирса ва баҳслашса ҳам, жўрттага, ўз фикри борлигини ва унинг ҳамма фикрларига қўшилавермаслигини кўрсатиш учунгина шундай қилар эди, холос. Ҳамма нарса жойида, ҳамма яхши, лекин Сперанскийнинг илтифотсиз, дилидагини акс этмайдиган нигоҳи ва оппоқ, сўлқилдоқ қўллари унинг кўнглига ғашлик солар эдики, бу қўлларга князь Андрей кишилар одатан ҳукмрон одамларнинг қўлига қарагандай беихтиёр қараб қўяр эди. Бу нигоҳ, бу оппоқ ва сўлқилдоқ қўллар негадир князь Андрейнинг ғашига тегар эди. Бунинг устига яна Сперанскийнинг одамларни ҳақир кўриши, ўз фикрларининг тўғрилигига турлитуман йўллар билан далиллар кўрсатиши князь Андрейнинг жиғига тегар эди. У қиёслашдан ташқари, барча тафаккур воситаларини ишлатар, князь Андрейнинг назарида, бир воситадан иккинчи воситага жуда дадил ўтар эди. У гоҳ амалий иш арбоби бўлиб ҳаёлпарастларни қоралар, гоҳ сатирик бўлиб душманларни калака қилар, гоҳ ниҳоят даражада

мантиққа асосланар, гоҳ бирданига метафизика¹ кўкига кўтарилар эди. (У мана шу сўнгги исбот воситасини кўпроқ ишлатар эди.) У масалани метафизика кўкига кўтарар. макон, закон ва тафаккурни таърифлашга ўтар ва карши далиллар топиб, яна баҳс-мунозарага киришар эди.

Умуман Сперанский идрокнинг князь Андрейни ҳайратда қолдирган энг муҳим хислати, идрок кучи ва унинг қонунигига бўлган қомил ва метин ишончи эди. Сперанскийнинг бошига ҳеч қачон князь Андрей учун энг оддий бўлган фикр, яъни кўнгилга келган ҳамма нарсани, ҳар қалай, айтавериш ярамайди, деган фикр келмагани, мен ўйлаган ва эшитган нарсалар беҳуда эмасмикин, деган шубҳага сира бормагани кўриниб турар эди. Сперанский идрокнинг мана шу томонлари князь Андрейни ўзига тортар эди.

Сперанский билан танишган дастлабки кунларда князь Андрей бир вақтлар Наполеонга мафтун бўлганидек, унга мафтун бўлиб қолган эди. Сперанский руҳонийнинг ўгли бўлгани, бемаъни одамлар унга ишратпараст руҳонийзода деб нафрат билан қарашлари мумкин эканлиги ва кўп одамлар шундай деб қараётганлиги князь Андрейни унга нисбатан бўлган ўз туйғуларини эҳтиёт қилишга ва бу туйғуларни ўзида беихтиёр кучайтиришга мажбур қилар эди.

Болконский унинг ҳузурида ўтказган ўша биринчи оқшомда Сперанский қонун чиқарадиган комиссия тўғрисида гапириб туриб, киножомуз сўзлар билан князь Андрейга: «Бу комиссия эллик йилдан бери мавжуд, миллионлар сарф қилинган бўлса ҳам, бир пуллик иш кўрсатгани йўқ, Розенкампф қиёсий қонунларнинг ҳамма моддаларига ёрлик ёпиштирди, холос», – деди.

– Давлат мана шунга миллион-миллион пул сарф қилди, – деди у, – биз Сенатга янги суд ҳоқимияти бермоқчимиз, лекин қонун йўқ. Шунинг учун ҳам, князь, сиздай одамларнинг хизмат қилмаслиги гуноҳ.

¹ **Метафизика** (يونونча: «Meta ta physika» – «Физикадан кейин») (Аристотелнинг фалсафий асарлари номидан) – диалектикага қарама-қарши ўлароқ, табиат ва жамият ҳодисаларини ривожланишда ва бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб қарамасдан, бир-бирдан узилган ҳолда, тургун ва ўзгармас ҳолда олиб текширадиган. ҳодисаларнинг ички қарама-қаршилиқларини инкор этувчи бидим методи.

Князь Андрей бунинг учун юридик маълумот керак, менда бундай маълумот йўқ, деди.

– Тўғри, бундай маълумот ҳеч кимда ҳам бўлмаса нима дейсиз? Бу сеҳрли доира, бундан зўр билан чиқиш керак.

Бир ҳафтадан кейин князь Андрей ҳарбий устав тузадиган комиссиянинг аъзоси ва тўсатдан қонун тузадиган комиссия бўлимининг бошлиғи бўлиб қолди. Сперанскийнинг сўровига кўра, у тузилаётган фуқаро қонунлари мажмуасининг биринчи қисмини олди, Наполеон кодекси ва Юстиниан¹ кодекси ёрдами билан шахс ҳуқуқлари бўлимини тузишга киришди.

VII

Бундан икки йил муқаддам, 1808-йилда ўз мулкларини кўриб Петербургга қайтиб келганидан кейин Пьер беихтиёр Петербург масонларига бош бўлиб қолди. У ошхоналар ва ложалар ташкил қилар, янгидан янги одамларни аъзоликка тортар, турли ложаларни бирлаштириш ва асл актларни қўлга киргизиш учун ҳаракат қилар эди. Ўз пулига у ибодатхоналар барпо этар, кўп аъзолар ҳасислик қилиб ионани кам ва вақтида бермаганликлари учун камини қўлидан келганча ўзи тўлар эди. Жамият томонидан Петербургда очилган факирлар уйининг бутун харажатини деярли унинг ўзи кўтарар эди.

Унинг ҳаёти эса ҳамон илгаригидай кайф-сафо ва айш-ишратда ўтар эди. У ичкилик ичишни ва нафега бино қўйишни ахлоқсизлик ва разиллик деб билса ҳам, яхши овқатни ва майни хушлар, бўйдоқларнинг ишратларидан ўзини торта олмас эди.

Пьер ўз машғулоти ва дилхушлигига авжи берилиб кетган чоғида, масонлик заминда мустаҳкам туришга қанча-

¹ Юстиниан кодекси – Византия ҳуқуқининг бир қисми. Император Адриан (2-аср)дан бошлаб Юстинианнинг (482/483-565) ўзи билан тугайдиган даврда нашр қилинган императорлар фармойишлари (конституциялари)нинг 4652 парчасини ўз ичига олади. 12 китобдан иборат бўлиб, черков ҳуқуқи ва давлат мулозимларининг мажбуриятлари (1-китоб); хусусий ҳуқуқ – мулкӣ ва бошқалар муносабатлар (2-8 китоблар); жиноий ҳуқуқ (9 китоб); маъмурий ва молиявий ҳуқуқ (10-12 китоблар)ни баён қилиб берган.

лик уринса, бу замин шунчалик оёғи остидан ўпирилиб кетаётганлигини замон ўтган сайин сеза бошлади. Шу билан бирга Пьер бу замин канчалик ўпирилиб кетаётганини сезса, шунчалик унга беихтиёр боғланиб бораётганини ҳис қилар эди. У масонликка кирганида ўзини ботқоққа бежавотир оёк босган кишидай сезган эди. Оёк кўйиб ботиб кетди. Оёғи остидаги замин юмшоқми, каттиқ эканини билмоқчи бўлиб, иккинчи оёғини кўйган эди, яна ҳам чуқурроқ чўкди-да, беихтиёр тиззасигача ботди.

Иосиф Алексеевич Петербургда йўк эди. (У кейинги вақтларда Петербургдаги ложалар ишдан четланиб, Москвада туриб қолган эди.) Ложа аъзоси бўлмиш барча одамларни Пьер аввалдан танир, шунинг учун ҳам бу одамларга князь Б. эмас, Иван Васильевич Д. эмас, балки фақат ҳаммазҳабим масон деб қараши қийин, буларнинг кўпчилиги имони сушт кишилар эканлигини ҳам илгари билар эди. Масонлик фартуғи ва нишонлари остида буларнинг турмушда уриниб, қўлга киргизган мундир ва орденларни Пьер кўриб турар эди. Пьер ярми ўзига ўхшаш бадавлат бўлмиш ўн аъзонинг даромад дафтарига қайд қилинган ва кўпи насия бўлган 20-30 сўмлик иона берганини кўриб, ҳар бир аъзо ўзининг барча молини ўз яқинига хайр қиладиган масонлик касамини эслар, шунда шубҳага тушар, лекин бу шубҳанинг мағзини чақмасликка тиришар эди.

Пьер ўзи танийдиган барча масонларни тўрт гуруҳга бўлар эди: биринчи гуруҳга ложа ишларига ҳам, одам болаларининг турмушини яхшилашга ҳам фаол қатнашмасдан, фақат тарикат илмининг ҳикматлари билан, яъни худонинг уч унвони ёки мавжудотнинг уч нарса – сера, меркурий, туздан иборатлиги ёки Сулаймон маъбадининг квадрати ва барча шаклларининг моҳияти масалалари билан машғул бўладиган одамларни киргизар эди. Пьер кўпрок кекса аъзолар қирадиган бу гуруҳни ҳурмат қилар ва бунга ўзича, Иосиф Алексеевични ҳам қўшар, лекин буларнинг фикрига қўшилмас, чунки масонликнинг мистика томонлари кўнглига унча ўтиришмас эди.

Иккинчи гуруҳга Пьер ўзини ва ўзига ўхшаган жўянда-

лар, иккиланиб юрганлар, масонликдан бирон тайинли йўл тополмаган бўлсалар ҳам, топиш умидида бўлган кишиларни кўшар эди.

Учинчи – энг катта гуруҳга у масонликни ташки бир кўриниш ва маросимдан иборат деб биладиган, мана шу маросимларга каттиқ риюя қилса ҳам, унинг мазмуни ва аҳамияти билан иши бўлмайдиган одамларни кўшар эди. Вилларский ва ҳатто асосий ложанинг буюк пири ҳам шу тўпга кирар эди.

Нихоят, тўртинчи гуруҳга ҳам кўп кишилар, айникса, сўнгги вақтларда масонликка кирган аъзолар кирар эди.

Пьернинг мушоҳадасига кўра бу одамлар ҳеч нарсага эътикод қилмайдиган, масонликнинг ҳеч бир томони билан иши бўлмаган, жамият кўпчилигини ташкил қиладиган бадавлат, донгдор ва катта одамлар билан яқин алоқада бўлган йигитларга яқинлашиш мақсадидагина масонликка кирган кишилар эди.

Пьер ўз фаолиятига қаноат қилмай кўйди. Масонлик, хусусан, ўзи аъзо бўлиб юрган бу ердаги масонлик унинг назарига худди ташқи кўринишга асослагандай кўринди. У масонликка шак келтирмаса ҳам, рус масонлиги ўз манбаидан четга кетиб гумроҳликка тушмадимикин, деб ўйлар эди. Шунинг учун ҳам Пьер тариқатнинг олий ҳикматларини ўрганиш учун йилнинг охирида чет элга сафар қилди.

1809-йилнинг ёзида Пьер яна Петербургга қайтди. Масонларимизнинг чет эл масонлари билан бўлган ёзишмаларидан Пьер чет элда кўп катта одамларнинг ишончига сазовор бўлгани, кўп ҳикматларнинг тагига етгани, олий даражага кўтарилгани ва Россия масонларининг ишларни яхшилаш учун кўп йўл-йўриқлар олиб келаётгани маълум эди. Петербург масонлари хушомадгўйлик қилиб унинг зиёратига келишди. Пьер, ҳамманинг назарида, худди бир нарсани яшираётгандай ва бир ишни бошлагандай кўринди.

Иккинчи даражали ложанинг тантанали мажлиси таъинланди. Пьер бу мажлисда тариқатнинг буюк пирлари айтган гапларни Петербург масонларига сўзлаб беришни ваъда қилди. Мажлисга ҳамма йигилди. Одатдаги маросим-

дан кейин Пьер ўрнидан туриб ваъз бошлади:

– Муҳтарам маслакдошлар, – деди у ёзилган нутқини кўлида тутган ҳолда кизариб ва дудукланиб. – Ложа хилват-хонасида ўтириб маросимларни адо этиш кифоя қилмайди. амалий иш керак... иш. Биз ғафлатдамиз, ҳолбуки, амалий иш қилишимиз керак. – Пьер дафтарини олиб ўқий бошлади:

«Соф ҳақиқатни ёйиш ва эзгулик тантанаси учун. – деб ўқиди у, – одамларни бидъатдан¹ халос қилишимиз, замоиа руҳига тўғри келадиган конун-қондаларни тарқатишимиз, ёш авлоднинг тарбиясига мутасадди бўлишимиз, гоят катта ақл-идрок эгалари билан алоқа риштасини маҳкамрок боғлашимиз, хурофот, имонсизлик ва нодонликни жасорат ва ақл-идрок билан енгишимиз, бир маслак бирлаштирган, хокимият ва куч эгаси бўлмиш бизга содик кишиларни уюштиришимиз керак.

«Мазкур мақсадларга эришмоқ учун эзгулик қусурдан устун келиши керак, шунга тиришмоқ керакки, ҳалол одам қилган эзгуликлари бадалига шу дунёда абадий муқофотга эришсин. Лекин шу буюк мақсадга эришиш йўлида бизга энг катта нарса – ҳозирги сиёсий тузум монелик қилмоқда. Бас, шундай экан, нима қилмоқ керак? Инқилобга йўл очайликми, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилайликми, кучни куч билан даф этайликми? Йўқ, биз бу фикрдан жуда узокмиз. Ҳар қандай мажбурий ислоҳот яхши эмас, чунки одамлар шу қўйича қолаверса, ислоҳот ҳеч қандай яхшилик келтирмайди, чунки ақл-идрок жабрга муҳтож эмас».

«Тарикатнинг бутун иши иродаси мустаҳкам, эзгу ақидаларининг бирлиги билан бир-бирига боғланган одамларни бирлаштиришга асосланмоғи керак: бу ақида каерда бўлмасин, бор кучи билан қусур ва нодонликни таъкиб қилмоғи, истъёдод ва эзгуликка ҳомий бўлмоғи – одамлар орасидан муносибларини териб олиб, уларни бизнинг жамиятимизга бирлаштирмоғи керак. Тарикатимиз ўшандагина ҳукмрон бўла оладики, агар у боши бузуқларнинг

¹ Бидъат (*арабча*) – янгилик, янгилик киритиш; динга қарши хатти-ҳаракат) – 1) диний ақидаларга киритилган ўринсиз ислоҳ, динга ҳилоф янгилик; динда кейинчалик пайдо бўлган нарса; 2) эскидан қолган урф-одат, расм-русм.

қўлини секин боғлаб, ўзларига билдирмасдан, уларни идора кила олса. Хуллас, шундай бир ҳукмрон усули идора таъсис қилиш керакки, бу усули идора ижтимоий тартиботни бузмасдан бутун дунёга тарқалсин ва бунда барча давлат тузумлари ўз ҳолича қолиб, тариқатимизнинг буюк мақсадига, яъни эзгуликни кусурдан қолиб келишига монелик қиладиган ишлардан бошқа ҳамма нарсани қилаверсин. Насроний динининг ҳам мақсади шундан иборат. Насроний дини ақл-идрок эгаси ва эзгу бўлишни, ўз манфаатлари учун энг яхши ва закий зотларнинг панд-насихатларига кулоқ ошишни таълим бериб келди».

«Олам зулумот кучоғида бўлган чоғларда фақат ваъз насихатнинг ўзи кифоя қилар эди, чунки ҳақиқатнинг янги-лчги унга куч бағишлар эди, лекин ҳозир эса бошқа кучли-рок бир восита топиш керак. Энди ўз туйғулари ҳукмида бўлган киши эзгуликда ҳиссий бир гўзаллик кўра билиши керак. Одам боласининг кўнглидан эҳтиросни чиқариб ташлаб бўлмайди; бу эҳтиросни фақат олижаноб мақсадларга томон йўналтириш керак, шунинг учун ҳам ҳар бир киши ўз эҳтироси нафсини эзгулик доирасида қондириши ва бизнинг тариқатимиз мана шунга воситалар топиб бериши лозим».

«Агар ҳар бир давлатда бизнинг бир нечта ишончли кишиларимиз бўлса, буларнинг ҳар бири ёнига ўзига ўхшаш яна икки кишини тортса, буларнинг ҳаммаси чамбарчас алоқада бўлса, ана унда инсониятнинг бахт-саодати учун ҳозир ҳам кўп ишлар қилиб қўйган тариқатимиз учун ҳамма имконият пайдо бўлади».

Пьернинг бу ваъзи катта таъсир қилибгина қўймай, балки ложадагиларни ҳаяжонга солди. Бу ваъзнинг тагида иллюминатларнинг¹ хатарли нияти бор деб билган кўпчилик масонлар унинг нутқини хуш қабул қилмай, Пьерни ҳайратда қолдирди. Пири аъзам Пьерга эътироз билдира бошлади. Пьер ўз фикрларини жон-жаҳди билан яна ҳам ривожлантира бошлади. Анчадан бери бундай қизғин мажлис бўлмаган эди. Мажлис аҳли икки гуруҳга бўлинди. Бир гуру-

¹ Иллюминатлик – Европада бўлган, кейинчалик масонларга қўшилган баъзи бир диний-сиёсий жамиятларнинг номи.

хи Пьерни иллиюминатликда айблади, иккинчи гуруҳ эса, унинг фикрларига қўшилди. Пьер бу мажлисда биринчи мартаба одамларнинг фикри бу қадар турли-туман бўлганини ва бир ҳақиқат икки кишига икки хил бўлиб кўринишини кўриб ҳайрон қолди. Унинг фикрига қўшилгандай кўринган масонлар ҳам ҳатто бу сўзларни маълум бир доирада, ўзларича тушунишар, Пьер эса бунга рози бўлмас, чунки бу фикрларни ўзи қандай тушунган бўлса, бошқаларга ҳам худди шундай тушунтиришни истар эди.

Мажлис тамом бўлгандан кейин пири аъзам Безуховга истехзо ва киноя билан гапириб, кизикқонлик қилдинг, бу мунозарада фақат эзгуликка бўлган муҳаббатнинггина эмас, нафсониятни ҳам ўртага солдинг, деб танбех қилди. Пьер унинг сўзига жавоб бермади ва қисқагина қилиб, – Менинг таклифим қабул қилинадими-йўқми, – деб сўраб қўя қолди. Унга: – Қабул қилинмайди, – деб жавоб беришди. Пьер мажлиснинг одатдаги расмиятларини кутмасдан, ложадан чиқиб уйига кетди.

VIII

Пьер яна ғуссага тушди, ўзи ҳам мана шундан кўрқиб юрар эди. Ложада нутқ сўзлаганидан кейин у уч кун ҳеч кимни қабул қилмасдан ва ҳеч қаёққа чиқмасдан уйда – диванда ётди.

Бу орада у хотинидан хат олди. Хотини мактубида бир учрашишни жуда-жуда сўраб, уни соғинганлигини, бутун умрини унга бағишламоқчи эканини ёзган эди.

Мактубнинг охирида хотини шу бир-икки кун ичида чет элдан Петербургга қайтмоқчи эканлигини билдирган эди.

Шу хатни ўқиб бўлгандан кейин Пьернинг хилватхонасига у кўпда ёқтирмайдиган масонларнинг бири кириб келди ва маслаҳат тарикасида хотинига нисбатан қилаётган қаттиққўллиги инсоф юзасидан эмаслигини, тавба қилган одамларнинг гуноҳини кечирмаслик билан масонликнинг биринчи шартини бузаётганини айтди. Шу вақт қайнанаси – князь Василийнинг хотини, муҳим бир иш тўғрисида гаплашмоқчиман, менинг олдимга бирров келиб кетинг, деб

илтимос қилиб киши юборди. Пьер бу гаплардан, буларнинг ҳаммаси тил бириктириб, хотини билан яраштирмакчи бўлаётганларини англади ва бу нарса унга ҳозирги кайфиятида ҳатто малол келди. Унинг учун барибир: Пьер ҳаётда ҳеч нарсага муҳим иш деб қарамас, ўзини камраб олган ғусса таъсири остида ўз эрки ҳам, хотинини жазолаш тўғрисидаги аҳдида қаттиқ туриб олиш кераклиги ҳам кўзига кўринмас эди.

«Ҳеч ким ҳақли, ҳеч ким гуноҳкор бўлмагандан кейин, демек, у ҳам гуноҳсиздир-да», – дер эди Пьер ўзича.

Агар Пьер хотини билан ярашгани дарҳол розилик билдирмаган бўлса, бунга сабаб факат ғуссадан юрагига қил сиғмай, бирон чора кўришдан ожиз бўлиб ўтиргани эди. Ҳозир хотини кириб келса, у ҳайдаб чиқармас эди. Ҳозир унинг ҳаёлини банд қилаётган нарса олдида хотини билан ярашиш-ярашмаслик масаласи нима деган гап, барибир эмасми?

Пьер хотинига ҳам, қайнанасига ҳам жавоб қайтармасдан, бир куни кечқурун йўлга ҳозирланиб, Иосиф Алексеевич билан кўришмоқ мақсадида Москвага жўнаб кетди. У хотира дафтарига шундай деб ёзди.

«Москва, 17-ноябрь.

Ҳозиргина пирим хузурларидан келдим ва кўрган-кечирганларимни шошиб-пишиб ёзаётибман. Иосиф Алексеевич фақирликда умр кечиради ва уч йилдан бери қаттиқ қовуқ касалига мубталодир. Ҳеч ким ҳеч қачон унинг оҳ-воҳини, ёки нолишини эшитган эмас. Фақирона овқатини ейдиган соатларидан бошқа ҳамма вақтини – эрталабдан ярим кечагача илм билан машғул бўлиб ўтказади. У мени хуш қабул қилиб, ўзи ётган каравотга ўтқизди: мен унга шарқ ва Қуддуси Шариф рицарларининг ишорасини қилдим, у ҳам менга шу ишора билан жавоб берди ва кулимсираб, Пруссия ва Шотландия ложаларида нималарни кўриб ва нималарни ўрганиб келганимни сўради. Мен ҳаммасини билганимча ҳикоя қилдим, Петербургдаги ложамизда таклиф қилган нарсаларимни, ложада мени ёмон қарши олишганини, ма-сонлар билан орам бузилганини айтиб бердим. Иосиф

Алексеевич хийла йўлаб кўрганидан кейин бу тўғрида менга ўз фикрларини баён қилди. Шу ондаёқ бутун ўтмишим ва келажакдаги йўлим кўзимга яққол кўринди қолди. У, тарикатимизнинг уч аъмоли эсингда борми, деб сўраб, мени ҳайратда қолдирди ва кейин ўзи буларни бирма-бир баён қилди; бу аъмолнинг биринчиси – маросимларни англаш учун ва кўнглида сир тутуш; иккинчиси – шу маросимларни қабул қилиш учун дилни поклаш ва тўғри йўлга тушиш; учинчиси – мана шу хилдаги покликка интилиш билан инсониятни тўғри йўлга солишдир. Шу уч аъмолдан қайси бири муҳимроқ ва асослироқ? Албатта, дилни поклаш ва тўғри йўлга тушиш асосдир. Биз ҳар қандай шарт-шароитда ҳам фақат мана шу мақсадга томон интилишимиз мумкин. Шу билан бирга бу мақсад биздан жуда кўп меҳнат талаб қилади, шунинг учун ҳам биз мағрурлик орқасида гумроҳликка тушиб, бу мақсадни назардан қочирамизда, ё дилимизни пок қилмасдан туриб маросимни ҳаром-ҳариш адо қилишга киришамиз ва ёки ўзимиз разолат ва фисқ-фужурнинг тимсоли бўла туриб, бани башарни тўғри йўлга солмоқчи бўламиз. Иллюминатчилик ижтимоий ишлар билан шугуллангани ва гурурга берилгани учун ҳақиқий таълимот бўла олмайди. Мана шу асосда Иосиф Алексеевич кутқимни ҳам, бутун фаолиятимни ҳам қоралади. Мен унинг бу фикрига ичичимдан қўшилдим. Ошлавий турмушимдан гап очилганда, у шундай деди: «Ҳақиқий масоннинг вазифаси, мен сизга айтгандай, ўз-ўзини такомиллаштиришдан иборат. Лекин биз кўпинча ҳаётимизнинг барча қийинчиликларини ўзимиздан четлатсак, шу мақсадга тезроқ эришамиз деб ўйлаймиз; аксинча, суятоним, деди у менга, кундалик турмуш галаёнлари ичидагина биз қуйидаги уч асосий мақсадга эриша олишимиз мумкин: биринчиси – ўз-ўзини билиш, чунки инсон ўзини фақат муқояса йўли билангина билиши мумкин; иккинчиси – ўз-ўзини такомиллаштириш, бунга фақат кураш натижасида эришилади; учинчиси – асосий эзгуликка эришиш, бунга фақат ўлимга муҳаббат қўйиш билан муваффақ бўлиш мумкин. Ҳаётнинг фонийлиги унинг беҳудалигини кўрсата олади ва ўлимга азалий муҳаббат қўйишимизга ёки

янги ҳаёт учун қайта тирилишимизга ёрдам бера олади». Бу сўзлар шунинг учун ҳам қийматлики, Иосиф Алексеевич қаттиқ жисмоний азоб тортаётганига қарамасдан, ҳеч қачон ҳаётдан нолимайди, ўлимни эса севади, лекин дили пок ва олижаноблигига қарамасдан, ўзини ўлимга етарли даражада тайёр сезмайди. Кейин пирим коинотнинг буюк квадратининг моҳиятини менга тушунтириб, уч нарса ва етти рақами ҳар бир нарсанинг асосини ташкил этишини айтиб берди. У менга Петербург масонларидан узоқлашмаслигимни, ложада фақат иккинчи даражали вазифани ўтаб, масонларни мағрурлик гирдобидан қутқазиб, уларни ўз-ўзини билиш ва такомиллаштириш йўлига бошлашга ҳаракат қилишни маслаҳат берди. Бундан ташқари, у менга биринчи навбатда ўзимга ҳушёр бўлишимни айтиб, мана шу дафтарни берди. Мен бундан кейин ҳар бир қилган ишим ва ҳар бир қўйган қадамимни шу дафтарга ёзиб юрман».

«Петербург, 23-ноябрь.

Яна хотиним билан бирга турибман. Қайнанам олдимга йиғлаб келди ва Элен шу ердалигини, унда гуноҳ йўқлигини, мен уни ташлаб, бахтсиз қилганимни айтиб, икки оғизгина сўзига кулоқ солишимни илтимос қилди. Агар Элен билан рўпара келиб қолсам, сўзини қайтара олмаслигимни билар эдим. Кўнглимдаги шубҳалар борасида кимдан маслаҳат ва ёрдам сўрашимни ҳам билмай қолдим. Пирим шу ерда бўлсалар, бу тўғрида менга маслаҳат берар эдилар. Ўз бўлмаган кириб, Иосиф Алексеевичнинг хатини ўқиб, унинг сўзларини эслаб, шу хулосага келдим: ёрдамимга муҳтож одамнинг илтимосини қайтармаслигим, ҳар кимга, айниқса, менга шунчалик боғланиб қолган одамга ёрдам қўлимни чўзишим, муқаддас бурчимни ўташим керак. Эзгулик туфайли унинг гуноҳини кечирар эканман, у билан ярашишим фақат маънавий бир муддао бўлсин. Мен шу қарорга келдим ва Иосиф Алексеевичга шундай деб ёздим. Хотинимдан бутун ўтган гапларни унутишини сўраб, агар мендан ўтган бўлса кечир, лекин сен кечирадиган гуноҳ қилганинг йўқ, дедим. Шу сўзларни унга айтиш менинг учун жуда қувончли эди. У билан рўпара бўлишим менга нақадар оғир эканлигини бил-

май кўя колсин. Катта ховлининг болохонасига кўчиб чиқдим, янгилик дилимни ёритиб юборди».

IX

Одатдагидай ўша вақтларда ҳам олниймакомлар доираси саройда ва балларда бирга йиғилишаркан. ҳар кайсисининг ўзига хос томони бўлган бир неча даврага бўлинар эди. Шу давранинг энг каттаси Наполеон иттифокчиси бўлмиш граф Румянцев билан Коленкурнинг француз давраси эди. Элен эри билан ярашиб, Петербургда кўчиб келиши биланок шу даврада энг кўзга кўринарли ўринни эгаллади. Унинг уйига француз элчихонасининг маъмурлари, Наполеон иттифоки окимига қарашли бўлган ҳамда ўз фаросат ва назокатлари билан шухрат қозонган кўп кишилар келиб туришар эди.

Элен иккала императорнинг машҳур учрашуви чоғида Эрфуртда бўлиб, Наполеоннинг Европадаги диққатга сазовор одамлари билан танишиб келган эди. Эрфуртда у ҳаммани мафтун қилган эди. Наполеоннинг ўзи ҳам Эленни театрда кўриб, бу ким, деб сўраган ва унинг ҳусн-жамолига қойил қолган эди. Соҳибжамол танноз хотин сифатида Элен ҳамманинг оғзини очириб қўйгани Пьерни ҳайратда қолдирмас эди, чунки Элен ёши улғайган сайин очилиб бормоқда эди. Лекин уни ҳайратга солган нарса – хотинининг шу икки йил мобайнида қанчалик гўзал бўлса, шунчалик ақлли, жонон хотин бўлиб танилганлиги эди. Машҳур князь де Линь унга хат ёзса саккиз саҳифа ёзарди. Билибин ўзининг ўткир сўзларини биринчи марта графиня Безухова суҳбатда айтиш учун сақлаб юрар эди. Графиня Безухованинг салони-га қира олиш ақл дипломи ҳисобланар эди; Эленнинг зиёфатига борадиган ёшлар суҳбатда гапиргани гап бўлсин деб кечаси билан китоб ўқиб чиқишар, элчихона мирзалари ва ҳатто элчилар унга ишониб, дипломатия сирларини айтишар, қисқаси, Эленнинг маълум даражада таъсири бор эди. Хотинининг ўта аҳмоқлигини биладиган Пьер унинг сиёсат, шеърият ва фалсафадан сўз очиладиган зиёфат ва мехмондорчиликларида баъзан иштирок қилар экан, энсаси қотиб ўтирар эди. Бу ўтиришларда Пьер фокусчи ҳозир алдам-

чилигининг миси чиқиб колишидан хавотир олгандай, ҳамша хавотир тортиб ўтирар эди. Бирок шундоқ салонга бош бўлиш учун аҳмоқлик керак бўлганиданми ёки алданаётганлар шу алданишдан бирон завқ олишаётганиданми, бу алдамчиликнинг таги очилмас эди ва Елена Васильевна Безухова шу қадар чиройли, ақлли хотин деб ном чиқарган эдики, у нақадар бетамиз ва бемаза гаплар айтмасин, ҳамма унинг ҳар бир сўзига қойил қолар ва бу сўзларнинг остидан унинг ўзи хаёлига ҳам келтирмаган чуқур маъноларни излашар эди.

Бу гўзал қибор хотинга Пьердай бир эр керак эди. У паришонхотир-телбанамо бир одам, ҳеч кимга ҳалал бермайдиган, суҳбатларнинг баландпарвоз руҳига зиёни тегмайдиган олийжаноб эргина эмас, балки хулкан ўз хотинининг латофати ва адаб-одобига қарама-қарши бўлиши билан уни бошқаларнинг кўзига янада яққолроқ кўрсатишга хизмат ҳам қилар эди. Пьер шу икки йил мобайнида маънавий нарсаларга буткул берилиб кетганлиги ва ҳамма бошқа нарсага чин нафрат кўзи билан қараганлиги натижа-сида хотинининг ҳеч қизиғи бўлмаган суҳбатларда ўзини лоқайд, бепарво ва ҳаммага хайрихоҳ тутадиган бўлиб қолган эдики, бунга сунъий равишда эришиб бўлмас ва бу нарса Безуховни беихтиёр ҳурмат қилишга мажбур этар эди. У хотинининг меҳмонхонасига худди театрда киргандай қирар, ҳаммани танир, ҳамманинг келганига бир хилда хурсанд бўлар ва ҳаммага бир хилда лоқайд қарар эди. Баъзан у ўзи қизикқан гапга қўшилар ва шунда элчихона маъмурлари бор-йўқлигига ҳам эътибор қилмасдан ямланиб, шу пайтда суҳбатга буткул мос келмайдиган фикрларини айтар эди. Бирок Петербургда энг дилбар хотиннинг тентак эри деган фикр одамларнинг миясига шундай ўрнашиб қолган эдики, унинг бу қилиқларига ҳеч ким жиддий қарамас эди.

Эленнинг уйига кунда келиб кетадиган йигитлар орасида Борис Друбецкой ҳам бор эди. Борис ҳарбий хизматда ўзини анча тиклаб олган ва Элен Эрфуртдан қайтиб келгандан кейин Безухов оиласида жуда яқин киши бўлиб қолган эди. Элен уни менинг маҳрамин деб атар, уни гўдақ ўрнида

кўрар эди. Элен бошқаларга қандай жилмайса, Борисга ҳам шундай жилмаяр, лекин бу жилмайиш баъзан Пьерга малол келар эди. Борис Пьерга айрим, унга муносиб ва маънос бир эҳтиром билан муомала қилар эди. Унинг бу хилдаги эҳтироми ҳам Пьерга ёқмас эди. Пьер бундан уч йил бурун хотинининг қилган ҳақоратидан шу қадар азоб чеккан эдики, энди биринчидан, Эленни ўз хотини ҳисобламаслик, иккинчидан, кўнглидан шубҳага ўрин бермаслик билан ўшандай ҳақоратланиш эҳтимолидан ўзини четда тутар эди.

«Йўк, кўк пайпок¹ бўлиб, илгариги енгилтаклигидан қайтгандир, – дер эди Пьер ичида, – ҳеч қачон кўк пайпок бировга кўнгли кўйган эмас» – дер эди у, қаердандир олинган бу қоида-қонунга сўзсиз ишониб. Бирок шуниси қизиқки, хотинининг меҳмонхонасида Борисни кўриши (Борис деярли доим шу ерда эди) Пьерга жисмоний таъсир этар, унинг бутун кўл-оёғини боғлаб кўяр, лоқайдлиги ва эркин ҳаракатиға барҳам берар эди.

«Ажабо, уни нега бунақа хушламай кўйдим, – дер эди Пьер ичида, – илгари ҳатто менга жуда маъқул эди».

Киборлар назарида, Пьер катта бой, машҳур хотиннинг кўрнамо ва итотгүй эри, эсли тентак, ҳеч иш қилмайдиган, лекин бировга зиёни тегмайдиган кўп яхши ва одамохун эди. Шу вақтларда Пьернинг калбида эса унга кўп нарсаларни очиб берган, уни кўп маънавий шубҳаларга солган ва унга шодлик бағишлаган жуда мураккаб ва мушкул ички тараққиёт юз бермоқда эди.

Х

Пьер ўз хотира дафтарини давом эттириб, шу вақт ичида мана шуларни ёзди:

«24-ноябрь.

Соат саккизда туриб, Китоби Муқаддас ўқидим, кейин хизматга (Пьер ўз пирининг маслаҳатиға кўра, комитетлардан бириға хизматга кирган эди) бордим. Тушликка

¹ Кўк пайпок – илмга берилиб кетган хотинларга истехзо тарикасида берилган лакаб.

қайтиб келдим, ўзим ёлғиз тушлик қилдим (Графинянинг уйида менга ёқмайдиган меҳмонлар кўп эди). меъёри билан еб, меъёри билан ичдим, тушликдан кейин масонлар учун пьесалар кўчирдим. Кечқурун графинянинг олдига кириб Б. тўғрисида қизиқ воқеани айтиб бердим, ҳамма қаҳқаҳа уриб кулгандагина бу нарсани чакки айтганимни билдим».

«Таъбим очилиб, хотиржам бўлиб ётдим. Э худойи карим, менга ўзинг кўрсатган йўлдан юришга, яъни: 1) қаҳр-газабнинг бир қисмини оғирлик ва пурбардорлик билан енгишга; 2) нафсни қаноат ва нафрат билан енгишга; 3) узлатни ихтиёр қилишга, лекин:

- а) давлат хизматидан
- б) ошлага гамхўрлик қилишдан
- в) дўстона муносабат ва
- г) иқтисодий машгулотлардан четланмасликка ёрдам бер».

«27-ноябрь.

Кеч турдим, вақтли уйғонган бўлсам ҳам, тургани эриниб, тўшакда узоқ вақт ётдим. Худоё худовандо! Мени ўзинг қўлла. Ўз йўлингдан юришга ёрдам қил. Китоби Муқаддасни ўқидим, лекин лозим бўлган туйғу билан ўқиганим йўқ. Масон Урусов келди. Фоний дунё тўғрисида гаплашдик. Шаҳанишоҳнинг янги ниятларини айтиб берди. Мен энди таъна қилмоқчи бўлган эдим, бироқ ўз қоидамни ва пиримининг «ҳақиқий масон лозим бўлган вақтда фаол давлат арбоби бўлиши, аралашмоғи лозим бўлмаган нарсани фақат кузатибгина туриши керак» деган сўзларини эслаб, индамай кўя қолдим. Тилим – душманам. Масонлардан Г. В. ва О. лар келишди. Бир одамни масонликка қабул қилиш тўғрисида суҳбатлашиб олдик. Булар менинг зиммамга риторлик вазифасини юклашди. Мен бу ишга ўзимни оғиз ва номуносиб сезаман. Кейин маъбаднинг 7 устуни ва зиналарининг шарҳи тўғрисида сўз кетди. 7 илм, 7 эзгулик, 7 қусур, муқаддас руҳнинг 7 эҳсони. Масон О. гапга жуда чечан эди. Кечқурун қабул маросими бўлди. Бинога янгитдан берилган зеб-зийнат бу маросимнинг дабдабасини ошириб юборди. Борис

Друбецкой масонликка қабул қилинди. Уни мен тавсия қилдим ва ўзим ритор бўлдим. У билан қоронги маъбадда турган вақтимда аглақандай бир тўйғу мени ҳаяжонга салди. Уни ёмон кўришимни сезиб қолдим ва бу тўйғуни енгишга уриниб ҳам кўрдим. Шунинг учун мен уни фалокатдан қутқазиб, ҳақиқат йўлига солишни истадим, лекин унинг тўғрисидаги ёмон фикрлар кўнглимдан нари кетмади. Унинг жамиятга киришдан мақсади одамлар билан яқинлашни ва бизнинг ложамиздаги кишиларнинг ҳимояси остида бўлишдан иборат деб ўйладим. Менинг шундай фикрга келишимга, биринчидан, унинг мендан бир неча марта «ложаларингда Н. ва С. лар борми?» (албатта, мен бунга жавоб беролмас эдим), деб сўрагани сабаб бўлса, иккинчидан, муқаддас тариқатимизга ишлоси йўқдай кўрингани сабаб бўлди, менимча, у инсоннинг ташқи томони билан кўпроқ машғул бўлган ва шу билан қаноатлангани учун маънавий жиҳатдан ўзини яхшилашга фурсати йўқ эди. Бироқ у, назаримда, мунофиқдай кўринди, қоронги маъбадда юзма-юз турган вақтимизда менинг сўзларимга таҳқиромуз кулаётгандай бўлди. Шунинг учун унинг яланғоч кўкрагига ўқталиб турган қиличимни тикиб юборгим келди. Мен кўнглимдаги шу шубҳаларимни масонларга ва буюк пирга уддалаб айта олмадим. Э, Халлоқи олам! Ёлгон гирдобидан қутулиш учун ҳақ йўлни топишга мадад қил!».

Шу сўзлардан кейин хотира дафтаридан уч саҳифа ташланиб, куйидаги сўзлар ёзилган эди.

«Масон В. билан узоқ холи ўтириб, таълим бўладиган гаплар гаплашдик. У менга масон А. нинг кетидан қолма, деб маслаҳат берди. Бишига лойиқ бўлмасам ҳам, кўп нарсалар менга аён бўлди. Адонаи – Халлоқ оламнинг номи. Элоим – подшоҳи оламнинг номи. Учинчи ном, ифода қилиб бўлмай-диган, Борлиқ маъносидадир. Масон В. билан қилган суҳбатларим эзгулик йўлида менга мадад беради, мени бардам қилади ва мени бу йўлда барқарор қилади. У билан бирга ўтирилган вақтда шак-шубҳага ўрин йўқ. Бизнинг муқаддас ва ҳамма нарсани ўз ичига оладиган таълимотимиз билан ижтимоий фанларнинг гарб таълимоти орасидаги фарқ

кўзимга яққол кўриниб қолди. Дунёвий фан англамоқ учун ҳамма нарсани бўлақларга бўлади, ўрганмоқ учун ҳамма нарсани ўлдиради. Тариқатнинг муқаддас илми ҳамма нарсани муттаҳид, ҳамма нарсани бир бутун ва тирик ҳолда ўрганади. Учлик – сера, меркурий ва туз бўлиб, бутун коинот шулардан вужудга келади. Серада зайтун ва олов хоссаси бор; у туз билан қўшилганда олов хусусиятига эга бўлгани сабабли, унда катта куч туғдиради ва шу куч воситаси билан меркурийни тортади, маҳкам тутиб туради ва у билан қўшилишиб айрим жисмлар вужудга келтиради. Меркурий суюқ, учиб кетадиган маънавий бир моҳиятга эга – Масих, муқаддас руҳ, худо демакдир».

«3-декабрь.

Уйқудан кеч уйгондим, китоби Муқаддасни ўқидим, лекин туйғусиз ўқидим. Кейин чиқиб залда айланиб юрдим. Фикр қилмоқчи эдим, бироқ ундан тўрт йил бурун бўлиб ўтган бир воқеа эсимга тушди. Жаноб Долохов дуэлдан кейин мени Москвада кўриб: «Хотинингиз олдингизда бўлма-са ҳам, энди кўнглингиз буткул таскин топгандир», – деди. Мен ўшанда унга ҳеч нарса демаган эдим. Ҳозир ўша учрашувнинг бутун тафсилотини хаёлимдан кечириб, ичимда унга энг қаттиқ сўзларни айтиб, қаттиқ ботадиган жавоблар бердим. Ҳазабим энг авжига чиққанда ўзимга келиб, бу фикрлардан воз кечдим, лекин пушаймонлигим лозим даражада бўлмади. Кейин Борис Друбецкой келди ва турлитуман олди-қочдилар тўғрисида гапириб ўтирди; унинг келишидан феълим айниди-ю, унга бадҳазмроқ бир нима дедим. У ҳам мендан қолишмади. Мен, аччигим келиб, унга бир талай дағал ва бўлмагур гапларни айтдим. У индамади. Мен эса фурсат ўтгандагина ўзимга келдим. Ё раббим, мен у билан сира муомала қилолмайман. Бунга менинг иззати нафсим сабаб. Мен ўзимни ундан юқорироқ тутганим учун ундан минг марта пастроқ бўламан, чунки у менинг дағалликларимни кўтаради, мен эса, аксинча, уни кўргани кўзим йўқ. Ё раббим, сендан тилайман, мен унинг олдида ўз садоқатимни кўпроқ кўрай ва шундай ишлар қилайки, бундан ун-

га бир фойда етсин. Тушимдан кейин ухладим, кўзим уйқуға кетганда кимдир чап қулогимга баралва: «Сенинг кўминг» деб айтди.

Туш кўрдим, тушимда қоронғида кетаётган эканман, бирдан итлар қуришоб олибди, лекин кўрқмасдан борар эмишман; кичикроқ бир ит тўсатдан чап оёғимни тилишоб, ҳеч қўйиб юбормас эмиш, мен уни қўлим билан боса бошладим. Уни итқитиб ташлашим билан ундан каттароғи ёттишди. Мен уни кўтардим, кўтарганим сайин ит каттароқ ва оғирроқ бўлаверди. Шу пайт масон А. пайдо бўлиб қолдида, мени қўлтиқлаб бир бинонинг олдига олиб келди; бу бинога кириш учун энсиз бир тахтадан ўтиб бориш керак эмиш. Мен оёқ қўйишим билан тахта эгилиб тушиб кетди, мен зўрга қўлим етадиган деворни ушлаб чиқа бошладим, минг машаққат билан деворга чиқдим-у, бошим бир томонда, оёғим бир томонда бўлиб осилиб қолдим. Орқамга қайрилиб қарасам, масон А. девор устида ўтириб, менга хиёбон билан боғни кўрсатиб турибди, боғда ҳам ажойиб мухташам бир иморат бор экан. Уйғониб кетдим. Худоё худовандо! Халлоқи олам! Менга тирмашиган итдан, яъни эҳтиросларимдан, бурунги ҳамма эҳтиросларимнинг кучини ўз ичига олган сўнги эҳтиросимдан халос бўлишга, тушимда кўрганим эзгулик маъбадига киришга ёрдам бер».

«7-декабрь.

Туш кўрсам, Иосиф Алексеевич менинг ҳовлимда ўтирибди, мен жуда суюниб уни зиёфат қилмоқчи эмишман. Мен бошқа бир одамга гап сотаётган эмишман-у, тўсатдан, бу қилигим унга маъқул бўлмаслиги эсимга тушиб, унинг олдига бормоқчи ва уни қучоқламоқчи бўлибман. Бироқ олдига бориб қарасам, юзи ўзгариб ёшариб қолибди. У менга тариқатимизнинг таълимотидан алланимани секин-секин гапирёттибди, мен унинг гапини эшитолмаёттибман. Кейин ҳаммамиз уйдан чиққан эмишимиз, шу ерда галати бир ҳодиса рўй берибди, Биз полда ўтирган ёки чўзилиб ётган эканмиз. У менга бир нима деди. Мен эса ўзимнинг ҳассослигимни унга кўрсатмоқчи бўлибман ва унинг сўзларига қу-

лоқ солмасдан ўзимнинг ички ҳолатимни ва худонинг менга насиб қилган лутф-марҳаматини кўз олдимга келтирибман. Кўзларимга ёш келибди ва унинг шу ҳолатимни пайқаганидан хурсанд бўлибман. Бироқ у афтимга таассуф билан қараб, сўзини чала қўйиб, ирғиб ўрндан турган эмиш. Мен чўчиб, айтилган сўзлар менга тааллуқлими, деб сўрабман. У эса саволимга жавоб бермасдан, мулозимгина қарабди ва шундан кейин икковимиз тўсатдан менинг қўш каравот турган ётоғимга кирибмиз. У каравотнинг бир четига чўзилди, мен унга эркалангим келиб ёнига ётмоқчи бўлибман. У менга зўё: «Ростини айтинг, энг яхши кўрган нарсангиз нимадир? Шуни билганмисиз? Билгандирсиз, деб ўйлайман», – деган эмиш. Мен бу саволдан хижолат бўлиб, энг яхши кўрган нарсам ялқовлик дебман. У ишонқирамасдан бош чайқабди. Мен яна ҳам кўпроқ хижолат бўлиб, сизнинг маслаҳатингизга кўра, хотиним билан бирга турсам ҳам, лекин унга эр эмасман, дебман. У эътироз қилиб, хотинингизни ўз навозишингиздан маҳрум қилмаслигингиз керак, дебди ва бу менинг бўйнимдаги бурчим эканлигига ишора қилибди. Бироқ мен: «Йўқ, мен бундан номус қиламан», – деб жавоб қайтарибман ва тўсатдан ҳамма нарса кўзимдан гойиб бўлди. Уйғониб кетсам Китоби Муқаддаснинг бу сўзларини ўйлаб ётган эканман: «Абадий ҳаёт инсон учун нурдир, нур қоронғиликда нур сочади ва қоронғилик уни ниҳон қилолмайди». Иосиф Алексеевич юзи яшарган ва нуроний эди. Шу кўни пиримдан мактуб олдим, у ўз хатида эрхотинлик бурчлари тўғрисида ёзибди».

«9-декабрь.

Кўрган тушимдан юрагим ўйнаб уйғондим. Мен Москвадаги ҳовлимда катта истироҳат бўлмасида ўтирган эмишман ва меҳмонхонадан Иосиф Алексеевич чиқиб келибди. Мен унда қайта бино бўлиш жараёни вужудга келганини дарҳол пайқаб, уни қарши олгани югурибман. Мен унинг қўлларини ўпар эмишман, у эса мендан «Юзим ўзгариб кетганини пайқадингми?» – деб сўраган эмиш. Мен уни кучоғимдан қўймай, афтига қарабман, унинг юзи ёшарган, лекин

бошида сочи йўқ, қиёфаси буткул ўзгарган эмиш. Мен унга: «Сизни тасодифан кўриб қолсам ҳам, танир эдим», – дер эмишман ва ичимда: «Шу гапим ростми?» дер эканман. Бирдан қарасам, пирим ўликдай ётибди, лекин аста-секин ўзига келди ва икковимиз катта кабинетга кирдик. Унинг кўлида қалин қогозга ёзилган катта китоб бор эмиш. Мен унга: «Бу китобни мен ёздим», – дер эмишман. У менинг бу сўзимга бош эгиш билан жавоб берди. Мен китобни очиб қарасам, унинг ҳамма саҳифаларида чиройли сураатлар чизилган эмиш. Бу сураатлар руҳнинг ўз маъшуқаси билан бошдан кечирганлари эканини билар эмишман. Бу саҳифаларда шаффоф баданига ҳарир кийимлар кийиб, булутларга томон парвоз қилаётган соҳибжамол қизнинг тасвирини кўрибман. Бу қиз кўшиқлар кўшигининг тасвиридан бошқа нарса эмаслигини билар эмишман. Бу сураатларга қараб ножўя иш қилаётганимни сезар эмишман-у, лекин бу саҳифалардан кўзимни олишга ожиз эканман. Худоё худовандо, ўзинг сақла! Худоё худовандо, агар мени ўз ҳолимга ташлаб қўядиган бўлсанг, бу сенинг хоҳишингдир, агар бунга ўзим сабабчи бўлсам, ўзинг йўл кўрсат. Агар ўзинг қўллагансанг, бу фосиқликда ҳалок бўламан».

XI

Ростовларнинг пул жиҳатидан тортаётган кийинчиликлари кишлокда ўтказилган икки йил давомида ҳам барҳам топмади.

Гарчи Николай Ростов ўз ниятида каттик туриб, узок бир полкда хизмат килиб, пулни эви билан сарф қилса ҳам, Отрадное ҳаёти шундай бир тарзда ва хусусан Митенька ишни шундай олиб борар эдики, қарз йилдан йилга кўпайиб бормоқда эди. Кекса графнинг назарида, бу аҳволдан қутқазадиган бирдан бир чора хизматга кириш бўлиб кўринди-да, хизмат ахтариб Петербургга келди: бу ерда ҳам иш ахтармоқчи ва ҳам, ўзи айтмоқчи сўнгги дафъа кизларини хурсанд қилмоқчи эди.

Ростовлар Петербургга кўчиб келгандан кейин орадан кўп ўтмай Берг Веранинг кўлини сўради, бунга унинг ота-

онаси розилик берди.

Ростовлар гарчи Москвада олиймакомлар доирасига мансуб бўлсалар ҳам буни ўзлари билмай ва қайси доирага мансуб эканликлари тўғрисида ўйламай, Петербургда уларнинг доираси аралаш ва нотайин эди. Ростовлар Петербургда провинциал¹ бўлиб қолишди. Москвада Ростовлар қайси доирага мансуб эканлигини суриштирмай, бокиб юрган одамлари энди бу ерда ўзларини Ростовлардан юкори тутишар эди.

Ростовлар Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳмондўст бўлиб, буларнинг уйларига турли-туман одамлар: Отрадноедаги кўшнилари, ўртаҳол кекса помешчиклар² ўз кизлари билан, фрейлина Перонская, Пьер Безухов, уезд почта мудирининг Петербургда хизмат қиладиган ўғли келиб туришар эди. Эркаклардан Ростовлар хонадонига тез кунда яқин бўлиб қолганлар Борис, кекса граф кўчада учратиб уйига олиб келган Пьер, қуни бўйи Ростовларникида ўтириб катта графиня Верага худди куёв бўлиш ниятида бўлган йигитдай муомала қиладиган Берг эди.

Берг Аустерлиц жангида ярадор бўлган ўнг қўлини атайин ҳаммага кўрсатар ва ҳеч кераклиги бўлмаган қиличини чап қўлида ушлаб юрар эди. У Аустерлиц воқеасини шу қадар кўп ва шундай писанда қилиб ҳикоя қилар эдики, эшитган одамлар унинг бу қилмиши мувофиқ ва муносиблигига ишонди ва натижада Берг шу жангда қатнашгани учун икки мукофот олди. Финляндия урушида ҳам у иш кўрсатишга муваффақ бўлди. Бош қўмондон адъютантини граната парчаси билан ўлдирди ва Берг шу парчани кўтариб бошлиғига олиб боради. Берг бу воқеа тўғрисида ҳам Аустерлиц воқеаси сингари, шу қадар кўп ва шу қадар писанда қилиб гапирдики, бунга ҳам ҳамма ишониб унинг қилмишини маъқуллади ва Финляндия уруши учун ҳам икки мукофот олди. 1809-йилда у орденли, гвардия капитани бўлиб, Петербургда алланечук бир қулай жойда хизмат қилар

¹ Провинциал – колок, орқада қолган одам, кўп нарсадан хабарсиз одам.

² Помешчик – (русча: поместьё – «хизматлари учун берилган чек ер») – Чор Россиясида, шунингдек, ер хусусий мулк бўлган мамлакатларда катта ер эгаси.

эди.

Бергнинг фазилатлари тўғрисида гапирилганда баъзи бир шаккоқлар кулишса ҳам, унинг яхши ва жасур офицер эканлигини, катталар унинг ҳақида яхши фикрда эканликларини, ўзи боадаб ва бориб-бориб катта мартабага эга бўлажagini ва жамоат олдида зўр эътибор козонажagini инкор қилиб бўлмас эди.

Бундан тўрт йил бурун Берг Москва театрининг партериди¹ бир немис ўртоғини учратганида унга Вера Ростовани кўрсатиб, немисчалаб: «Мана шу кизни оламан» деган ва шу дақиқадан бошлаб унга уйланмоқчи бўлган эди. Петербургда Ростовларни ва ўзининг ҳолатини чамалаб кўриб, энди фурсат етди, деган мулоҳаза билан Веранинг қўлини сўради. -

Бергнинг таклифи аввал уларнинг энсасини котирди: наҳотки нотайин бир Лифлянд дворянининг ўғли графиня Ростованинг қўлини сўраса. Бирок Берг характерининг асосий хусусияти шундай маъсум худбинликдан иборат эдики, Ростовлар беихтиёр модомики ўзи бунинг яхши ва ҳатто жуда-жуда яхши эканлигига бу қадар каттик ишонибди, демак яхши бўлар экан, деган қарорга келишди. Шуни ҳам айтиш керакки, Ростовларнинг иши чатоклигидан куёв беҳабар деб бўлмасди, ундан ҳам муҳимроғи Вера йнгирма тўртга кирган, катталар қатори ҳамма ерга борадиган бўлган бўлса ҳам, соҳибжамол ва фаросатли киз бўлишига қарамай, шу чоғгача ҳеч ким унга киши қўймаган эди. Бергнинг таклифига розилик билдирилди...

– Мана, кўрдингизми, – деди Берг ўзининг ўртоғига (ҳамманинг ҳам дўсти бўлишини билганн учунгина уни дўстим деб атар эди). – Кўрдингизми, мен ҳаммасини ўйлаб кўрганман, ўйлаб кўрмаган бўлсам ва бу ишнинг бирон чакки томони бўлса, уйланмас эдим. Мана энди, аксинча, ота-онам таъмин бўлишди, мен уларга Остзей ўлкасидан жой ижара олиб бердим, ўзим эса бейўрик сарф қилмайдиган одамман. Оладиган шу ойлигим ва хотинимнинг давлати

¹ Партер (французча; parterre – ер бўйлаб) – театр, кинотеатр ва концерт залларидаги томошабинлар ўтирадиган, сахнага нисбатан паст жой.

билан Петербургда туришим мумкин. Яхши туришим мумкин. Мен пул деб уйланаётганим йўқ, буни пастлик деб биламан, лекин турмуш бўлгандан кейин, ҳар қалай, эр-хотин ўз ҳиссасини қўшиши керак. Мен хизмат қиламан, унинг таниш-билишлари, унча-мунча давлати бор. Замона-мизда шунинг ўзи ҳам катта гап эмасми? Ҳаммадан муҳими шуки, унинг ўзи чиройли, одобли қиз, мени яхши кўради...

Берг кизариб илжайди.

– Мен ҳам уни яхши кўраман, чунки фаҳм-фаросатли, жуда яхши қиз. Мана унинг синглисини олинг, иккови бир кориндан тушган бўлса ҳам, кичкинаси буткул бошқа, феъл-атвори ҳам совуқ, акли ҳам бир тарзи... бадҳазм... менинг қаллигим эса... у бизниқига... «овқатланишга келасиз» демокчи бўлган эди-ю, яна айниб «чой ичгани келасиз» дедида, оғзидан папирос¹ тутунини ҳалқа-ҳалқа қилиб чиқарди. Бу тутун ҳалқаларида унинг бахт тўғрисидаги ширин ҳаёллари акс этар эди.

Бергнинг таклифидан аввал энсаси қотган Ростовлар оиласи кейинчалик шундай мавридларда бўладиган сингари шод-хуррам бўлди, лекин бу шод-хуррамлик самимий эмас, юзаки эди. Бу тўйдан Веранинг ота-онаси аранг ва хижолатда эканлиги сезилиб турар эди. Булар Верани худди унча яхши кўрмаганликларидан, куёв чиққанда икки қўллаб топшираётганларидан хижолат бўлаётгандай эдилар. Ҳаммадан ҳам кекса граф кўпроқ хижолат эди. У нима сабабдан хижолат бўлаётганлигини, эҳтимол, ўзи ҳам айтолмас, лекин бунинг сабаби пул масаласи эди. У қўлида қанча пул борлигини, қарзи қанча эканлигини, Верага сеп қилиб нима бера олишини билмас эди. Иккала қизи туғилганда ҳар қайсисининг сепига уч юзтадан крепостной деҳқон ишлайдиган мулк аталган эди: бироқ бу мулклардан бири сотилиб кетди, иккинчиси эса, гаровга қўйилган бўлиб, гаров муҳлати аллақачонлар ўтиб кетган ва сотилиши керак, шунинг учун бу мулкни бериш тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Пули ҳам йўқ эди.

¹ Папирос (немисча: Papier – қоғоз) – чекиш учун ичига тамаки тикилган қоғоз найча.

Берг билан Вера унашилганига бир ойдан ошган, тўйга бир ҳафта колган бўлса ҳам, граф хануз сеп тўғрисида бир қарорга келгани ва бу тўғрида хотини билан гаплашгани йўқ. Граф гоҳ Верага Рязандаги мулкнинг бир қисмини бермокчи, гоҳ ўрмонини сотмокчи гоҳ вексель бериб, пул қарз олмокчи бўлар эди. Тўйга бир неча кун колди деганда Берг бир куни эрталаб барвақт графнинг кабинетига кирди ва мулойимгина жилмайиб, бўлажак қайнотасидан одоб билан графиня Веранинг сепига нима берилишини сўради. Шундай савол берилишини кўпдан бери кутиб юрган граф шу қадар гангиб колдики, ўйламай-нетмай, оғзига келган гапни айтди қўйди:

– Яхши қилдинг, сўрадинг, сени рози қиламан...

У Бергнинг елкасига қоқиб, гапни қиска қилиш мақсадида ўрнидан турди. Бирок Берг мулойимгина жилмайиб, «Верага берадиган сепингиз нима эканини билмасам ва учидан бир нима олмасам, қизингизни олмасликка мажбур бўламан», – деди.

– Чунки ўзингиз ўйлаб кўринг, граф, оиламни таъмин қилиш учун қўлимда нақд пул бўлмай туриб уйлансам, разиллик қилган бўламан.

Гап шу билан тамом бўлди: граф ўзининг олихимматлигини кўрсатмокчи бўлиб ҳамда Бергнинг яна бирон нарса сўраб қолишидан кўркиб, саксон минг сўмга вексель берадиган бўлди. Берг тавозе билан жилмайиб графнинг елкасидан ўпди-да, ундан жуда миннатдор эканлигини билдириш билан бирга шу пулдан ўттиз мингини нақд олмай туриб уйлана олмаслигини айтди.

– Ҳеч бўлмаса йигирма мингини беринг, граф, – деди у яна, – унда фақат олтмиш минг сўмга вексель берасиз.

– Хўп, хўп, – деди граф шошиб-пишиб, – лекин кечирасан, дўстим, йигирма минг нақд бериб яна саксон мингга ҳам вексель бераман. Қани, ўп мени.

XII

Наташа ўн олти ёшга кирган, 1809-йил, яъни Наташа Борисни ўпгани ва иккови йилини бармоғи билан санаганига

тўрт йил бўлган эди. У ўшандан бери Борисни кўргани йўк, Солянинг олдида ҳам, онасининг олдида ҳам Борисдан гап очилиб қолса, Наташа ўтиб кетган иш, худди бу гаплар бир болалик эди, ҳозир буни эслаб ўтиришнинг хожати йўк, дегандай жуда эркин гапирар эди. Лекин Борисга берган ваъдам ҳазилмиди ёки мени унга боғлайдиган чинакам ваъдамиди, деган ўй унинг қалбини тирнар эди.

Борис 1805-йилдан бери, Москвадан армияга кетганидан бери Ростовлар билан кўришгани йўк. У бир неча марта Москвага келиб, Оградное якинидан ўтган бўлса ҳам, Ростовларникига кирмади.

Наташа баъзан «мени кўргиси йўқдир-да» деб ўйлар ва катталарнинг Борис тўғрисида маҳзун бир оҳангда гапиришлари унинг бу тахминини тасдиқлар эди.

– Бу замонда меҳр-оқибат ҳам кетиб қолган, – дер эди графиня Борисдан гап очилганда.

Кейинги вақтларда Ростовларникидан оёғи тортилиб-роқ қолган Анна Михайловнанинг димоғи хийла шишган эди, у келган вақтларида ўғлининг фазилатлари ва ҳозир эришган мартабаси тўғрисида қувончдан энтикиб гапирар эди. Ростовлар Петербургга келганда Борис кўргани келди.

У Ростовларникига келар экан, қалбини ҳаяжондан холи деб бўлмас эди. Наташа ҳақидаги хотирот Бориснинг энг нафис хотироти эди. Лекин шу билан бирга болалик чоғларидаги муносабат ўзи учун ҳам, Наташа учун ҳам мажбурият бўлмаслигини унинг ўзига ҳам, ота-онасига ҳам очиқ билдиришни қасд қилган эди. У графиня Безухова билан жуда яқин бўлиб қолганлиги туфайли, киборлар доирасидан жуда яхши мавқени эгаллаган, мўътабар бир зотнинг ишончига сазовор бўлганлиги туфайли хизматда ошиги олчи бўлиб қолган эди, унинг нияти Петербургнинг энг бой қизларидан бирига уйланиш эдики, бу ниятни амалга ошириш ҳозир осон эди. Борис Ростовларнинг меҳмонхонасига кирганида Наташа ўз бўлмасида эди. У Бориснинг келганини эшитиб, қизариб, гул-гул очилиб, югуриб меҳмонхонага чиқди.

Наташа деганда Бориснинг кўз олдига бундан тўрт йил

бурунги Наташа – калтагина кўйлак кийган, жингалак сочлари остидан кора кўзлари чакнаб турадиган, кикир-кикир куладиган киз келар эди, шунинг учун ҳам ўзгариб, буткул бошқача бўлиб кетган Наташа кирганда унинг оғзи очилиб қолди. Наташа унинг бу ҳолатини кўриб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

– Ҳа, шўх ўртокчангни танидингми? – деди графиня. Борис Наташанинг кўлини ўпди ва унинг бунчалик ўзгариб кетганига ҳайрон қолганини айтди.

– Жуда ҳам очилиб кетибсан.

– Бўлмаса-чи, – дерди Наташанинг шўх кўзлари.

– Дадам қарибдиларми? – деб сўради Наташа ундан. Наташа ўтирди ва Борис билан графинянинг гапларига аралашмай, болалигидаги куёвни бошдан оёқ кузатиб чиқди. Борис унинг мулойимгина тикилиб ўтирганини сезиб, ўнгайсизланар ва ҳар замон унга бир қараб кўяр эди.

Бориснинг мундири, шпори, галстути, соч тарами – ҳаммаси жойида эди. Буни Наташа ҳозир пайқайди.

Борис графинянинг ёнидаги креслода ёнбошроқ ўтириб, чап кўлидаги жуда тоза, юпқа ва ялтироқ қўлқопини ўнг кўли билан дам-бадам тортиб кўяр экан, Петербург олиймақомларининг кайф-сафоси ҳақида оғзининг таъмини олиб гапирар, Москвада ўтказилган эски даврлар ва таниш-билишларни мийиғида кулиб эслар эди. У олиймақомлар тўғрисида гапириб туриб, элчи берган бални, бу балда ўзи қатнашганини Н. Н. билан С. С. нинг уйига таклиф қилганлигини ҳам, Наташанинг сезишича, атайлаб айтиб ўтди.

Наташа ер остидан унга қараб жим ўтирар эди. Унинг бу нигоҳи Борисни тобора кўпроқ безовта ва хижолат қилар эди. У тез-тез Наташага қараб гапдан тўхтар эди. Ўн дақиқача ўтиргандан кейин у ўрнидан туриб хайрлашди. Ҳалиги марокли, беибо ва бир қадар истехзоли кўзлар хануз унга тикилиб турар эди. Борис шу биринчи келишидан кейин ўзига-ўзи: «Наташа менинг учун ҳали ҳам бурунгидай жозибали, лекин мен бу ҳисга берилмаслигим керак, чунки бунақа мол-дунёсиз кизга уйлансам, мавқеим барбод бўлади, уйланиш ниятим бўлмагандан кейин аввалги муноса-

батни тиклаш одамгарчиликдан эмас», – деб қўйди. Борис Наташа билан учрашмасликка аҳд қилди-ю, лекин бир неча кундан кейин яна келди ва шундан кейин тез-тез келиб, эртадан кечгача ўтирадиган бўлиб қолди. Наташа билан холи гаплашиш, эски гапларни эсдан чиқариш керак, ҳар қандай бўлганда ҳам мен сизни ололмайман, чунки мендака мол-дунёсиз йигитга сизни беришмайди, дейиш унга зарурдай туюлар эди. Бирок бунга ҳеч муваффақ бўлолмас ва бу гапларни айтишга тили бормас эди. У кундан кун чалкаш ҳолатга тушиб бормоқда эди. Онаси ва Сонянинг фахмлашича, Наташа Борисни ҳамон илгаригидай яхши кўрадиганга ўхшар эди. У Бориснинг энг яхши кўрадиган ашулаларини айтиб берар, альбомни кўрсатар, кистаб альбомига бирон нарса ёздирар, ҳозирги дамлар қандай яхши, деганга ишора қилиб, эски гапларни эслагани қўймас эди. Шунинг учун ҳар куни Борис айтмоқчи бўлиб келган гапларини айтолмасдан, нима қилганини, нима учун келганини, бу ишларнинг оқибати нима бўлишини ўзи ҳам билолмасдан, чучмал бир аҳволда қайтиб кетар эди. Борис Эленнинг уйига бормаи қўйди, ундан ҳар куни гина қилиб ёзилган хатлар олиб турса ҳам, барибир, кунини Ростовларникида ўтказар эди.

ХШ

Бир куни кечкурун кекса графиня инқилаб-инқилаб бошида кулўта, эгнида кофточка, уламасини олиб қўйиб, битта қилиб ўрган қисқа ва сийрак сочлари қалин сурпдан тикилган кулўтаси остидан чиқиб турган ҳолда, гиламча устида кечки ибодатни адо қилиб ўтирган эди, шу чоғ уйнинг эшиги гийк этиб очилди-ю, пайпоксиз туфли кийган, онасига ўхшаш эгнида кофточка, жингалак қилиш учун сочини қоғоз пилталарга ўраган Наташа югуриб кирди. Графиня ўтирилиб қизига қаради ва қовоғини солди. Графиня: «Наҳот шу ўрним ўлим тўшагим бўлса?» – деб сўнгги оятни ўқиб, ибодатини тамом қилаётган эди. Графинянинг ибодати бузилди. Қизариб кетган, кайфи чоғ Наташа онаси ибодат қилаётганини кўриб, бирдан тўхтади

ва ўтирди-да, ўзига ўзи таҳдид қилиб беихтиёр тилини чиқарди. Онаси ибодатини давом эттираётганини пайкаб оёқ учида чопкиллаганича каравот олдига борди. оёқчаси билан туфлиларини ечиб. графиня тагин шу менинг ўлим тўшагим бўлмасин, деб хавотир олаётган ўринга чиқди. Бу ўрин баланд, парку тўшаклардан иборат бўлиб, бири биридан кичик бешта ёстик қўйилган эди. Наташа ирғиб ўрнига чиқиб биран билан парку тўшакка ботиб кетди ва девор томонга ағанади-да, тиззасини кучоклаб оёқларини ўйнатиб, пикир-пикир қилиб, гоҳ бошини кўрпага буркаб, гоҳ чиқариб онасига қараб ётар эди. Графиня ибодатини тамом қилгандан кейин, қовоғини очмай, ўрин ёнига келди. лекин Наташа бошини кўрпага буркаб олганини кўриб, одатдагича мулоҳимгина жилмайиб:

– Хўш, хўш, – деди.

– Ойи, гаплашиб ўтирсам, майлими? – деди Наташа. – Бир марта томоғингиздан ўпай, яна бир ўпай, бас, – у онасининг бўйнидан кучоклаб, бакбақасидан ўпди. Онаси билан муомалада Наташа зоҳиран кўпол кўринса ҳам, аслида шу қадар хушёр ва эпчил эдики, онасини қандай кучокламасин, унга ҳеч қачон озор ҳам етмас, малол ҳам келмас, ноқулай ҳам бўлмас эди. Графиня ёстикқа бошини қўйди, Наташа бир-икки ағанаб, бошини ёстикқа қўйиб, қўлини кўрпадан чиқариб жиддий қиёфага киргандан кейин:

– Қани, нима гапинг бор? – деб сўради онаси.

Наташанинг мана шундай кечалари, отаси клубдан келгунча графиня олдига кириб, гаплашиб ўтириши онаболанинг энг севган лаззатли дамлари бўлар эди.

– Нима демоқчи эдинг? Мен сенга...

Наташа қўли билан онасининг оғзини ушлади.

– Борис тўғрисида гапирмоқчисиз, ўзим биламан, – деди у жиддий, – ўзим ҳам шунинг учун кирган эдим. Гапирманг, ўзим биламан. Йўқ, айтинг! – У қўлини онасининг оғзидан олди. – Айтинг, ойи, Борис яхши йигит-а?

– Қизим, сен ўн олтига кирдинг. Сенинг ёшингда мен эрга теккан эдим. Сен Боряни яхши йигит дейсан. Ҳа, жуда яхши йигит. Мен ҳам уни ўз ўғлимдай яхши кўраман. Хўп,

сен нима демокчисан?.. Муддаонг нима? Сен унинг бошини буткул айлантириб қўйдинг, кўриб турибман...

Графиня шу гапларни айтиб, қизига каради. Наташа узала тушиб, кимир этмай каравотнинг бурчакларидан биридаги қизил ёғочдан ўйиб ясалган сфинксга¹ караб ётар, шунинг учун ҳам графиня кизини ёнламасигагина кўрар эди. Графиня унинг юзидаги жиддият ва чуқур фикр ифодасини кўриб хайратда қолди. Наташа ҳам онасининг сўзларига кулоқ солар, ҳам ўйланиб ётар эди.

– Хўш, нима бўлибди? – деди Наташа.

– Унинг бошини айлантириб нима қиласан? Бундан мақсад нима? Унга тегишинг мумкин эмаслигини-ку биласан.

– Нима учун? – деди Наташа ҳамон ўша вазиятда ётиб.

– Шунинг учунки, у ҳали ёш, камбағал, ўзимизга қариндош... Ўзинг ҳам уни яхши кўрмайсан.

– Сиз буни қаёқдан биласиз?

– Биладан. Бу яхши эмас, қизим.

– Шуни хоҳласам-чи.

– Беҳуда гапларингни қўй, – деди графиня.

– Шуни хоҳласам-чи...

– Наташа, мен жиддий...

Наташа онасини гапиргани кўймай, унинг каттақон қўлини тортди-да, қўлининг орқасидан, кафтидан, қўлини яна айлантириб, бармоқларининг юқориги бўғинларидан, кейин бўғинларнинг орасидан ўпди, кейин шивирлаб: «Январь, февраль, март, апрель, май» – деб яна бармоқларининг юқориги бўғинидан ўпа бошлади.

– Гапиринг оyi, нега индамайси? Гапиринг, – деди Наташа онасига қараб. Унга меҳр билан тикилиб турган онаси гўё нима демокчи бўлганини ҳам унутгандай кўринар эди.

– Бу яхши эмас, жонгинам. Сизларнинг болалик муносабатларингни ҳамма ҳам билавермайди, уйимизга келадиган бошқа йигитлар унинг сенга бунчалик яқинлигини кўришса, сенинг тўғрингда кўнгилларига бирон гап келиши

¹ Сфинкс – ярми одам, ярми шер ҳайкал.

мумкин, бундан ҳам муҳимроғи, бу муносабат Бориснинг ўзини ҳам кийнаб қўяди. Эҳтимол, Борис ўзига муносноб бойроқ кизни топгандир, мана энди у девона бўлиб юрибди.

– Девона бўлиб юрибди? – деди Наташа онасининг сўзини такрорлаб.

– Ўзимдан қиёс. Менинг бир шахзодам бор эди...

– Биламан, Крилла Матвейич, у чол-ку!

– Унинг ёш чоғларн ҳам бўлганди. Менга қара, кизим, мен Борис билан гаплашаман. Бунақа ҳар куни келавермасин...

– Келгиси келса нима учун келмасин?

– Чунки бунинг оқибати яхши бўлмайди.

– Қаёқдан биласиз? Қўйинг, ойи, индаманг. Шу ҳам гап бўлдим! – деди Наташа худди бир нарсасини биров тортиб олаётгандай. – Хўп, тегмайман, икковимиз ҳам шунга хурсанд эканмиз, келаверсин.

Наташа жилмайиб онасига қаради.

– Тегмайман, шундай келиб-кетиб юради.

– Бу қандай бўлади, кизим?

– Шундай келиб-кетиб юради, аммо тегмайман.

– Шундай келиб-кетиб юради, – деди графиня кизининг сўзини такрорлаб ва бирдан бутун гавдасини силкитиб, кампирона кулди.

– Бас, кулаверманг, – деб шовкин солди Наташа. – Бутун каравотни силкитиб юбордингиз, худди менга ўхшаган сиз ҳам серкулгисиз... Шошманг... – У онасининг иккала қўлини ушлаб, бир бўғинини ўпди. – Июнь, июль, деб бир қўлини, август деб бошқа қўлининг бўғинини ўпди. – Ойи, у мени жуда яхши кўрадимиз? Сизнинг назарингизда, қалай, сизни ҳам шунақа яхши кўришганмиди? Жуда-жуда яхши йигит, лекин менинг дидимдаги йигит эмас. У меҳмонхонадаги соатга ўхшаш ингичка, узун... Тушунапсизми? Ингичка, биласизми, кулранг, ок...

– Нега бўлмаган гапни гапирасан? – деди графиня.

Наташа давом этди:

– Наҳот тушунмасангиз? Николинька бўлса тушунар эди. Безухов кўк, қизил аралаш тўк кўк, тўрт бурчак.

– Сен унга ҳам ноз-ишва қилиб юрибсан, – деди графиня кулиб.

– Йўк, у франмасон, билиб олдим. Ўзи яхши, кизил аралаш тўк кўк. Сизга қандоқ қилиб тушунтирсам экан.

Шу чоғ ташқаридан графнинг:

– Графиня, – деган товуши эшитилди. – Ухлаганинг йўкми? – Наташа ирғиб ўрнидан турди-да, туфлисини кўлига олиб, яланг оёқ ўз бўлмасига қараб чопди.

Унинг уйқуси келмади. У, нега мен тушунган нарсани ҳеч ким тушунолмайти, нега менинг кўнглимдагини ҳеч ким англолмайти, деб, ўйлаб ётар эди.

«Соня-чи? – деди Наташа ичида, мушукчадай ухлаб ётган, сочлари узун Соняга қараб. – Йўк, бу қаёқдан билсин? Бу яхши киз. Ниқолинъкага кўнгил кўйгани кўйган, бошқа ҳеч нарса билан иши йўк. Ҳатто ойим ҳам тушунмайдилар. Ажабо, мунча ҳам ақлли бўлмасам...» «Наташа шундай яхши кизки, – деди у ўзи тўғрисида худди бу гапни жуда ақлли, энг яхши бир эркак айтаётгандай тасаввур қилиб... – Ҳамма, ҳамма жиҳатдан у мукамал киз, – дер эди шу эркак, – у ниҳоят даражада ақлли, дилкаш ва ундан кейин чиройли, ниҳоят даражада чиройли, эпчил, сузишга ҳам, от минишга ҳам уста, овози-чи, овози! Аломат овози бор дейиш мумкин!» У Херубиниев операсидан энг яхши кўрадиган бир сатрини айтди-да, ўзини тўшакка ташлади ва уйқуси келаётганидан хурсанд бўлиб, шамни ўчиргани Дуняшани чақирди, Дуняша чиқиб кетмасданоқ у бошқа, бундан ҳам яхшироқ, ҳаётдагидай ҳамма нарса осон ва гўзал бўлиб, фақат ҳаётдагидан кўра бошқароқ бўлгани учун яна ҳам яхшироқ бўлган уйқу оламига кетди.

Эртасига графиня Борисни чақириб гаплашди ва шу кундан бошлаб у Ростовларникидан оёғини тортди.

XIV

1810-йил арафаси, 31-декабрда Екатерина мансабдорларидан бирининг уйида тунги зиёфат – бал бўлди. Бу балга дипломатия корпуси ва подшоҳ келиши керак эди.

Ўша мансабдорнинг инглиз соҳилидаги маълум ва маш-

хур ховлиси сон-саноксиз чироклар билан порлаб турар эди. Кизил мовутдан пойандоз солинган дарвозахонада полиция ва жандармларгина эмас, балки полицмейстер¹ ва ўнларча полиция офицерлари ҳам туришар эди. Дарвозахона олди-дан извошчилар жўнаб турар, махсус лакейлар ва шляпасига пат таққан лакейлар билан янгидан янги извошлар келиб тўхтар эди. Извошлардан мундир кийган, орден ва лента таққан эркаклар тушар, атлас ва сувсар пўстин² кийган хонимлар тарақлаб очилган пиллапоаялардан секин тушиб, дарвозахонага солинган мовут пойандозлардан шарпасиз тез-тез қадам босиб ўтишар эди.

Дарвозахона олдига ҳар гал извош келиб тўхтаганда оломон шивирлар, одамлар шапкаларини бошларидан олишар эди.

Подшоҳми?.. йўк, министр... Шаҳзода... элчи... жиғасини кўрмаётисанми? – дейишар эди ўзаро одамлар. Бошқалардан кўра яхшироқ кийинган бир киши, хаммани таниса керак, ўша даврадаги машҳур мансабдорларнинг хаммасини номма-ном айтар эди.

Меҳмонларнинг учдан бири аллақачон балга келган бўлса ҳам, Ростовлар уйдан келадиганлар ҳали ҳам шошилиб-пишиб ясан-тусан килмокда эди.

Ростовлар оиласида бу бал тўғрисида кўп гап-сўз бўлди, кўп тайёргарлик кўрилди, мабодо таклифнома юборилмаса, мабодо кўйлак битмаса, мабодо ҳамма нарса кўнгилдагидай бўлмай қолса, деб кўп ташвиш тортишди.

Балга Ростовлар билан бирга графинянинг дугонаси ва кариндоши бўлмиш Марья Игнатьевна Перонская ҳам борадиган эди, бу озгин, ранг-рўйи сарик хотин эски саройнинг фрейлинаси бўлиб, Петербург олиймакомлари доирасида провинциал Ростовлар оиласига бошчилик қилар эди.

Ростовлар кечқурун соат ўнда фрейлинани бирга олиб кетгани Таврида боғига келишлари керак эди, ҳозир соат

¹ **Полицмейстер** (немисча: Polizeimeister – полиция бошлиғи) – Чор Россияси ва баъзи Ғарбий Европа давлатларида катта шаҳарлар полициясининг бошлиғи.

² **Сувсар** (сувсар) **пўстин** – кимматбаҳо, қалин ва юмшоқ мўйнали йирткич сутэмизувчилар оиласининг бир турининг мўйнасидан тикилган пўстин.

беш дақиқа кам ўн бўлса ҳам, кизлар хануз кийиниб бўлишмаган.

Наташа бунақа катта балга умрида биринчи бориши. У шу куни эрталаб соат саккизда уйкудан туриб, бутун кунни ташвиш-тараддуд билан ўтказди. Эрталабдан бошлаб унинг бутун фикр-ёди фақат ўзи, онаси ва Сонянинг яхшироқ кийиниб боришида бўлди. Соня билан графиня ҳамма ихтиёрни унга қўйиб беришди. Графиня тўқ кизил бархит¹ кўйлак, иккала киз ипак пушти ички кўйлак, устидан белига кизил гул тақилган оқ ҳарир кўйлак киймокчи эди. Соч турмаклари юнонча бўлиши керак эди.

Энг муҳим ишлар қилиб бўлинди: оёқлар, қўллар, бўйинлар, кулоқлар алоҳида эътибор билан ювилди, атир сепилди, упа қўйилди; нафис гулли шоҳи пайпок, бантикли оқ атлас бошмоқлар кийилди, соч турмаклар ҳам қарийб тайёр бўлди. Соня ҳам, графиня ҳам кийиниб бўлишди, лекин ҳамманинг ташвишини тортаётган Наташа ҳали кийиниб бўлмаган эди. У озгин елкаларига пеньюарини² ташлаб, ойна олдида ўтирар эди. Кийиниб бўлган Соня уйнинг ўртасида ўтириб, нозик бармоғи билан каттиқ кисиб сўнги лентани тақмоқда эди.

– Ундай эмас, ундай эмас, – деди Наташа бошини ўгириб ва оксоч киз қўйиб юборишга улгурмаган сочини маҳкам ушлаб. – Бант бунақа бўлмайди. Бу ёкка кел.

Соня келиб энгашди. Наташа лентани бошқача қилиб тақиб қўйди.

Наташанинг сочини ушлаб турган оксоч киз:

– Шошманг, хоним, бундай қилманг, – деди.

– Оббо, қўя туринг! Мана энди дуруст бўлди, Соня.

– Бўлаёздиларингми? Соат ўн бўлиб қолди, – деди графиня нариги уйдан.

– Ҳозир, ҳозир, сиз бўлдингизми, ойи?

– Фақат шляпа кийсам бўлди.

– Ўзим кийгизиб қўяман, сиз киёлмайсиз, – деди

¹ бархит (италиянча) – 1) ялтироқ; 2) нур сочувчи (кўзгу); 3) баҳмал.

² Пеньюар – аёлларнинг уйкудан турганда кийиб оладиган енгил яқтак бичим кўйлаги.

Наташа.

– Соат ўн бўлиб колди-ку.

Балга соат ўн яримда етиб борадиган бўлишган, бироқ Наташа хали кийиниб бўлмаган, яна Перонскаяни олнб келиш учун Таврида боғига ҳам бориш керак эди.

Наташа соч турмагини килиб бўлгандан кейин Сонянинг олдига келиб, унинг у ёк бу ёғига кўз ташлади-да, кейин югуриб онасининг олдига чиқди. У онасининг бошини ўзига ўтириб, унинг ок сочларидан наридан-бери ўпиб, яна чопкиллаганича юбкасини тикаётган кизлар олдига келди.

Ҳамма Наташанинг юбкасини битишига қараб қолган, юбка жуда узун бўлгани учун нкки киз шошиб-пишиб ипни тишлари билан узиб, юбкани тикишмоқда: учинчи киз, лаби ва тишида тўғнағич, графиня билан Соня орасида чопиб юрмоқда: тўртинчиси, кўлини баланд кўтариб, харир кўйлакни тутиб турмоқда эди.

– Мавруша, бўла қол, чироғим!

– Ўймоқни беринг, хоним.

– Бўлаёздиларингми ахир, – деди графиня эшикни очиб.
– Мана атир. Перонская маҳтал бўлиб қолди.

Оқсоч киз этаги қайтарилган харир кўйлакни иккала бармоғи билан кўтариб, пуфлаб, силкитиб, шу билан кўлида ушлаб турган нарсасининг нафислигини кўрсатар экан:

– Битди, хоним, – деди.

Наташа кўйлагини қия бошлади.

– Ҳозир, ҳозир қирманг, дада, – деди у эшикни очган графга харир кўйлак ёқасидан бошини чиқаришга улгурмай. Соня эшикни ёпди. Бир дақиқадан кейин графни киргизишди. Граф кўк фрак, пайпоқ ва бошмоқ кийган, атир сепган ва ўзига оро берган эди.

– Вой, дада, бирам чиройли бўлиб кетибсизки! – деди Наташа уйнинг ўртасида туриб кўйлагининг бурмаларини тузатар экан.

– Қимирламанг, хоним, қимирламанг, – деди чўккалаб, кўйлакнинг у ёк бу ёғини тортиб тузатаётган оқсоч киз лабидаги тўғнағични тили билан у ёқдан бу ёққа суриб.

– Ихтиёр ўзингда-ку, лекин яна узунрок, – деди Соня Наташанинг кўйлагига қараб, афсусланиб.

Наташа катта ойнага қарамоқчи бўлиб, нарирок борди. Кўйлак, дарҳақиқат, узун эди.

– Худо ҳақи, бекач, узун эмас, – деди полда унинг кетидан эмаклар юрган Мавруша.

– Узун бўлса, букамиз. Бирпасда букамиз-да, – деди Дуняша ва кўкрагидаги рўмолчадан игна олиб, полда ўтирганича ишга киришди.

Шу пайт барҳат кўйлак ва шляпа кийган графиня тортиниб-кимтиниб, секин кадам босиб уйга кирди.

– Ўхў! Гўзалим! – деб кичкирди граф, – ҳаммаларингдан ўзи чиройли!..

У графиняни кучокламоқчи бўлган эди, графиня қизариб, кийимим ғижим бўлмасин деб, ўзини орқага тортди.

– Ойи, шляпангизни ёнбошроққа кийинг, келинг, бошқатдан ўзим кийгизиб қўяй, – деб Наташа онасига қараб югурган эди, унинг этагини тикиб ўтирган қизлар кетидан чопишга улгуришмади-ю, ҳарир кўйлакнинг бир парчаси уларнинг қўлларида қолди.

– Вой, худо! Бу қандай бўлди! Худо ҳақи билмабман.

– Майли, майли тикиб қўяман, билинмайди, – деди Дуняша.

– Гўзалим! Гўзалим! – деди эшикдан кириб келган момо, – Соняни қаранглар-а, баракалла!..

Ниҳоят соат ўндан чорак ўтганда каретага тушиб жўнашди. Лекин ҳали Таврида боғига ҳам бориш керак эди.

Перонская тап-тайёр бўлиб ўтирган экан. Қари, ўзи хунук бўлишига қарамай у ҳам Ростовлар сингари лекин унчалик шошилмасдан (чунки кунда ясан-тусан қилиб ўрганиб қолган эди) тайёрлик кўрган, буришган-тиришган баданини яхшилаб ювган, атир сепган, упа қўйган, ўшалар сингари кулоқларининг орқасини яхшилаб ювган эди; сарик кўйлак кийиб, туғро тақиб, меҳмонхонага чикқанда унинг ҳам кекса оқсочи Ростовларнинг момоси сингари бекасининг ясан-тусанини кўриб завқи келди, Перонская Ростовларнинг ясан-тусанини мактади.

Ростовлар унинг дидини, ясан-тусанини мақташди, соч турмаги ва кўйлақларини авайлаб, соат ўн бирда кареталарига тушиб жўнашди.

XV

Наташа шу куни эрталабдан бошлаб бирон дақиқа ҳам бўш вақти бўлмагани учун балда нималар бўлишини ўйлагани кўли ҳам тегмаган эди.

Энди рутубатли совуқ ҳавода, чайқалиб бораётган тор ва ғира-шира каретада ўтираркан, Наташа биринчи марта балда, чароғон залда нималар бўлишини кўз олдига келтирди: мусиқа, гуллар, ракс, шаҳаншоҳ, Петербургнинг энг яхши ёшлари. У кўз олдига келтирган нарсалар шу қадар ажойиб эдики, шундай бўлишига ўзи ҳатто ишонмас, бу ажойиб нарсалар тор ва қоронғи каретадаги таассуротга сира ҳам мос келмас эди. У балда нималарни кўришини, қизил мовут пойандоз солинган йўлқадан ўтиб, даҳлизга кириб, пўстинни ечиб, икки томонига гуллар кўйилган ёруғ залдан Соня билан онасидан олдинроқда бораётганида билди. У мана шундагина ўзини балда қандай тутиши кераклигини эслади ва балга келган қиз ўзини қандай тутиши зарур деб ўйлаган бўлса, ўзини шундай улуғвор тутишга тиришди. Бироқ, хайриятки, бу нарсаларни кўриб кўзлари ўйнаб кетганини ўзи сезиб қолди, у ҳеч нарсани аниқ кўролмас, юраги гупуллаб урар эди. У ўзини кулгили киёфага соладиган рафтор қилолмас ва юраги орзиқиб, ҳаяжонини яширишга бор кучи билан тиришиб борар эди. Унинг мана шу рафтори ўзига жуда ярашар эди. Буларнинг олдида, кетида шулар сингари бал кўйлаги кийган меҳмонлар ҳам шулар сингари секин-секин гаплашиб кириб боришмоқда эди. Зинадаги катта ойнада оқ, ҳаворанг, пушти кўйлақлар кийган, очик бўйин, билақларига марварид ва брильянтлар таққан хонимларнинг акси кўринар эди.

Наташа ойнага қаради ва ўз аксини бошқалардан ажрата олмади. Ҳамма аралаш-қуралаш бўлиб, ажойиб бир намоёнишга айланган эди. Биринчи залнинг эшиги олдида бир киёмдаги говур, қадам товуши, салом-алиқ садолари Ната-

шанинг қулогини коматта келтирди, зиё ва жило унинг кўзларини қамаштирди. Ярим соатдан бери эшик олдида меҳмонларга хуш келибсизлар, деб турган эр-хотин уй эгалари Перонская билан Ростовларни ҳам шу сўзлар билан қарши олишди.

Оқ кўйлак кийган, кора сочларига бир хилда гул таққан икки қизча бараварига бир хилда таъзим қилганда уй бекаси нозикниҳол Наташага беихтиёр тикилиб қолди. У меҳмонларни табассум билан қарши олар экан, Наташага қараб бошқача табассум қилди. Бека Наташага қараб, афтидан, ўтиб кетган олтин қизлик даврини ва биринчи мартаба кўрган балини эслади. Унинг эри ҳам Наташани кўзи билан кузатиб, графдан, қайси бири сизнинг кизингиз, деб сўради.

– Гўзал, – деди у бармоқларининг учини ўпиб.

Меҳмонлар шоҳни кутиб, залнинг эшиги олдида тикилиб туришар эди. Графиня шу одамларнинг олдинги сафидан жой олди. Наташа бир неча киши, бу қиз ким экан, деб сўраганини ва қараганини сизди. У сўраётган одамларга маъқул бўлганини билиб кўнгли жойига тушди. «Бизга ўхшаганлар ҳам бор, баттарлари ҳам бор», – деди у ичида.

Перонская балга келган энг катта одамларни графиняга ном-баном айтиб берди.

– Мана бу Голландия сафири, кўраётибсизми, мўйсафид, – деди Перонская бир тўда хотинларни кулдириб турган қалин, жингалак оқ сочли кишини кўрсатиб.

– Ана у Петербург маликаси графиня Безухова, – деди у эшикдан кириб келаётган Эленни кўрсатиб.

– Қаранг-а! Марья Антоновнадан қолишмайди. Уни қаранг, ёш-у қари ҳамманинг кўзи шунда. Хусндан ҳам, ақлдан ҳам берган... шаҳзода шунга... шайдо бўлиб юрган эмиш. Ана у иккала хотин атрофида хунук бўлишига қарамай эркак ундан ҳам кўпроқ.

Перонская хунуккина қизи билан бирга залдан ўтиб кетаётган бир хонимни кўрсатди.

– Мана бу миллионер қиз, – деди Перонская, – ана улар шунинг харидорлари.

– Ана, у Безухованинг акаси – Анатолий Курагин, – деди

у кеккайиб, хонимлар оша каёккадир караб ўтиб кетаётган, чиройли кавалергард йигитни кўрсатиб. – Жуда ҳам чиройли-а! Нима дедингиз? Шу миллионер кизга уйлан-тириб кўйишмоқчи эмиш. Сизнинг йигитингиз Друбецкой ҳам бу кизга осилиб юрибди. Миллион-миллион пули бор эмиш. Ким бўлар эди, Франциянинг элчиси-да, – деди у графинянинг саволига жавобан. – Қаранг, худди пошшога ўхшайди. – Коленкурни кўрсатиб, давом этди у. – Ҳар калай, дилкаш, французлар жуда дилкашда, суҳбат учун булардан дилкаши бўлмайди. Э, ана, Марья Антоновна! Ҳали ҳам ҳаммадан ўзи чиройлик-э! Одми кийинганини қаранг. Ажойиб!

– Ана у кўзойнаклик, семиз, машхур франмасондир, – деди Перонская Безуховни кўрсатиб. – Хотинига солиштириб қаранг, унинг олдида бу бир пандаваки.

Пьер йўғон гавдасини лапанглатиб, худди бозорда юргандай одамларни туртиб-суриб, ўнг-сўлга пала-партиш ва очик чехра билан бормоқда эди. У, афтидан, одамлар орасида кимнидир кидирмоқда эди.

Наташа таниши Пьерга, Перонский айтмоқчи, бу пандавакига суюниб қаради; у билардики, Пьер одамлар орасидан буларни, айниқса, Наташани ахтариб юрибди. Пьер, балга бораман ва сизни йигитлар билан таништираман, деб Наташага ваъда берган эди. Бирок Пьер буларга томон келаётиб оқ мундир кийган, қорачадан келган, ўрта бўйли, чиройли бир йигит олдида тўхтади. Бу йигит дераза олдида туриб лента ва орденлар таққан – узун бир киши билан гаплашмоқда эди. Наташа шундай қараши биланок ўрта бўйли, оқ мундир кийган йигитни таниди. Бу йигит Болконский бўлиб, Наташанинг кўзига яшаргандай, хушхолрок бўлгандай ва очилиб кетгандай кўринди.

– Ана, яна битта танишимиз, Болконский, кўраётиб-сизми, ойи? – деди Наташа князь Андрейни кўрсатиб. – Эсингизда борми, Отрадноеда турганимизда келиб, ётиб кетган эди.

– Сиз уни танийсизми? – деди Перонская. – Афтини кўргани тоқатим йўқ. ҳозир ҳамма унинг шайдоси. Шунча ҳам кеккайганки, асти қўйинг. Отасига тортган. Сперанский

билан қалин бўлиб олган, иккаласи аллақанақа лойиҳалар ёзаётибди. Хотинларга қилаётган муомаласини қаранг! Ана у хотин гапираётибди-ю, у тескари қараб турибди, – деди Перонская князь Андрейни кўрсатиб. – Шу хотинларга қилаётган муомаласини менга қилса, роса боплар эдим.

XVI

Тўсатдан ҳамма қимирлаб қолди, говур кўтарилди, халойиқ эшикка томон интилди, кейин икки томонга чекинди, орадан мусиқа садоси остида подшоҳ залга кириб келди. Унинг кетидан эр-хотин уй эгалари келишмоқда эди. Подшоҳ ўннга, сўлга бош ирғатиб, худди шу таъзим-тавозедан тезроқ қутула қолай дегандай, жадаллаб борар эди. Мусиқачилар подшоҳга аталган матни билан ўша вақтда машхур бўлган полькани¹ чалишди. Бу матн шундай бошланар эди: «Александр, Елизавета, бизни мафтун қилдингиз...» Подшоҳ меҳмонхонага кирди, ҳамма эшикка ёпирилди; афт-ангори ўзгарган бир неча киши шошиб-пишиб уйга кирди-ю, яна қайтиб чиқди. Халойиқ эшик олдидан яна чекинди; ичкарида уй бекаси билан гаплашаётган подшоҳ кўринди. Гангиб қолгандай кўринган бир йигит хотинларнинг эшик олдидан нарироқ туришларини сўради. Баъзи хотинлар олиймакомлар доирасининг адаб-одобларини унутган бир киёфада, пардоз-андозларини бузиб чиқса ҳам, эшик олдида тикилишиб туришар эди. Эркаклар полькага рақс қилгани хонимлар олдида келиб жуфт-жуфт бўлишди.

Халойиқ йўл очди, подшоҳ жилмайиб, уй бекасининг кўлидан ушлаб, мусиқа мақомига эътибор қилмай, жўн юриб меҳмонхонадан чиқди. Унинг кетидан М. А. Наришкина билан уй эгаси, булардан кейин элчилар, министрлар, турлитуман генераллар чиқишди. Перонская буларнинг номини графиняга айтиб турар эди. Хонимларнинг ярмидан кўпи кавалер топган бўлиб, рақс қилмоқда ёки рақс қилгани тайёрланмоқда эди. Наташа ўзи, онаси ва Соня билан бирга девор остига қисиб кўйилган ва рақсга таклиф қилинмаган озчилик хотинлар қаторида қолганини сизди. У нозик қўл-

¹ *Полька* – тез ўйналадиган халқ рақси ва шу рақс мусикаси.

ларини осилтириб, бўртиб қолган кўкраги бир маромда кўтарилиб тушиб, энтикиб, жуда зўр хурсандликка ҳам, катта бахтсизликка ҳам тайёр турган бир алпозда жавдираётган чиройли кўзларини олга тиккан эди. Унинг кўзига на подшоҳ кўринар эди ва на Перонская кўрсатаётган катта кишилар – унинг бутун фикр-ёди бир нарсада эди: «Нахотки ҳеч ким менинг олдимга келмаса, нахотки шу тўпда рақс қилолмасам, нахотки ҳозир, афтидан мени кўрмаётган шунча эркакнинг кўзи менга тушмаса ва тушган тақдирда ҳам худди: «Э, бу эмас, унга қарашнинг нима ҳожати бор», деб ўйласа. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Булар мен рақсга қанчалик иштиёқманд эканлигимни, рақсга нақадар моҳир эканлигимни, мен билан рақе қилишса, қанчалик хурсанд бўлишларини билишлари керак ахир».

Узоқ давом этган полька Наташанинг қулоғига ҳазин бўлиб, хотиротдай эшитила бошлади. Унинг ўпкаси тўлди. Перонская буларнинг олдидан нарирок кетди. Граф залнинг нариги томонида, графиня, Соня ва Наташа эса ҳеч кимга кераксиз, ортиқча бўлиб, бу бегона одамлар орасида, худди ўрмонда яққа ёлғиз қолгандай туришар эди. Князь Андрей бир хоним билан буларнинг олдидан ўтиб кетди-ю, афтидан, буларни танимади. Чиройли Анатолий илжайиб, ёнидаги хоним билан гаплашиб ўтиб борар экан, Наташага худди деворга қарагандай қаради. Борис буларнинг олдидан икки марта ўтди, лекин ҳар икки гал ҳам юзини тесқари ўгирди. Рақсга тушмаган Берг хотини билан буларнинг олдида келди.

Оилавий икир-чикир тўғрисида гаплашгани балдан бошқа жой қуриб кетгандай, буларнинг шу ерда бир жойга йиғилишлари Наташага жуда малол келди. У яшил кўйлаги тўғрисида нимадир деяётган Веранинг гапига ҳам қулоқ солмади, афтига ҳам қарамади.

Подшоҳ ниҳоят, сўнгги марта бирга рақс қилган хоними олдида тўхтади (у уч хотин билан рақсга тушди), мусиқа тинди; ташвишманд адъютант югуриб келиб, Ростовлар девор тагида туришган бўлса ҳам, яна нарирок туришларини сўради, яна паст, одамнинг завқини келтирадиган ёқимли

вальс садоси авжга минди. Подшоҳ табассум қилиб, залга қаради. Бир дақиқа вақт ўтди, лекин ҳеч ким рақс бошламади. Рақс мутасаддиси адъютант графиня Безухованинг олдига келиб, уни рақсга таклиф қилди. Графиня жилмайиб қўлини кўтарди-ю, унинг афтига қарамасдан, елкасига қўйди. Ўз ишига мохир адъютант-мутасадди хонимнинг белидан маҳкам ушлади-да, шошилмасдан, аввал давранинг четидан юрди, залнинг бурчагига борганда хонимнинг чап қўлидан ушлаб айлантира бошлади; тобора жадалроқ чалинаётган мусиқа садоси орасидан адъютантнинг чаккон ва енгил оёқларидаги шпорларининг бир қиёмда шиқир-шиқир қилиши эшитилиб турар, ҳар уч мақомда бир айланган вақтда хонимнинг бархат қўйлагининг этаклари ёйилиб, яшнаб кетгандай кўринар эди. Наташа буларга қараб, нима учун вальснинг биринчи доирасида мен рақс қилмадим, деб йиғлагудай бўлди.

Князь Андрей эғнида суворийлар полковниги киядиган оқ мундир, оёғида пайпок ва бошмоқ, кайфи чоғ, биринчи сафда, Ростовлардан салгина нарида тикка турар эди. Барон Фиргоф Давлат Кенгашининг эртага мўлжалланган биринчи мажлиси тўғрисида у билан гаплашмоқда эди. Князь Андрей Сперанскийга яқин бўлгани ва қонун чиқарадиган комиссиянинг ишларида қатнашиб юргани учун ҳар хил миш-мишлар тарқалган бу мажлис тўғрисида аниқ маълумот бера олиши мумкин эди. Лекин у Фиргофнинг гапига қулоқ солмасдан, гоҳ шоҳга, гоҳ рақс қилмоқчи бўлсалар ҳам даврага киргани ботинолмай турган кавалерларга қараб турар эди.

Князь Андрей подшоҳ олдида рақс қилгани бетламай турган кавалерларни, рақсга қачон таклиф қилинар эканман, деб ҳикиллаб турган хонимларни кузатар эди.

Пьер князь Андрейнинг олдига келиб, унинг қўлини ушлади.

– Сизнинг рақсга ҳушингиз бор, шу ерда менга ёқадиган кичкина Ростова юрибди, рақсга таклиф қилинг, – деди у.

– Қаерда? – деб сўради Болконский. – Кечирасиз, – деди у баронга қараб, – бу тўғрида кейин гаплашамиз, балда рақс

килиш керак, – у Пьер кўрсатган томонга қараб кадам босди. Князь Андрей тарвузи кўлтиғидан тушиб, суратдай қотиб қолган Наташани кўриб қолди. У Наташани таниди, дилидан нималар ўтаётганини сезди, бунақа жойга биринчи марта келганини англади, дераза тубида ўтириб айтган гапларини эслади-да, хушхол чехра билан кулимсираб графиня Ростованинг олдига келди.

– Рухсат этинг, сизни қизим билан таништирай, – деди графиня қизариб.

– Жоним билан, агар графиня мени эсдан чиқармаган бўлсалар, кўп хурсанд бўламан, – деди князь Андрей ва Перонскаянинг «Болконский дагал» деган гапига мутлако хилоф ўларок одоб ва тавозе билан Наташанинг олдига келди ва таклиф қилиб, айтган сўзини тугатмасданок, унинг белидан ушлади. У вальсга бир давра рақс қилишни таклиф этди. Наташанинг ноумидликка ҳам, қувончга ҳам тайёр турган чехраси бирдан очилиб, миннатдорлик ифода этди ва маъсум табассум қилди.

Кўрққан ва қувониб кетган Наташа қўлини кўтариб, князь Андрейнинг елкасига қўяр экан, йиғи аралаш пайдо бўлган табассуми билан гўё: «Мени мунча интизор қилдинг», – дер эди. Булар рақс қилгани даврага кирганларнинг иккинчи жуфти эди. Князь Андрей ўз даврининг рақсга моҳир одамларидан бири эди. Наташа ниҳоят даражада яхши рақс қилди. Унинг балга хос атлас бошмоқ кийган нозик оёқлари ерга тегмас, юзи эса хурсандлигидан гул-гул очилган эди. Унинг очиқ бўйин ва билаклари озгин, хунук эди. Эленнинг елкаларига қараганда унинг елкалари озгин, кўкраги билинар-билинемас, қўллари ингичка эди, бироқ Эленнинг очиқ билак ва елкаларини кўравериб, одамларнинг кўзи қотиб қолган, Наташа эса умрида биринчи марта билак ва елкаларини очган, агар шундай бўлиши зарур деб уни кўндиришмаганда, шу алпозда одамларнинг кўзига кўрингани номус қиладиган бир қизчадай кўринар эди.

Князь Андрей рақс қилишни яхши кўрар эди, одамларнинг сиёсий ва баландпарвоз гаплар билан мурожаат қилишларидан тезроқ қутулиш, подшоҳ шу ерда бўлган-

лигидан вужудга келган тортиниш кайфиятига барҳам бериш учун ракс қилмоқчи бўлиб, Наташани танлади, чунки, аввало, шу билан тана қилгин деб Пьер айтди, ундан кейин бошқалар орасида кўзига шу киз яхшироқ кўринди. У Наташанинг нозик ва хипча белидан ушлаши биланок Наташа унга шу қадар яқин туюлди, шу қадар яқин бўлиб жилмайдики, унинг гўзаллигидан князь Андрей маст бўлди. У ракс қилиб бўлиб, нафасини ростлаганидан кейин, раксчиларга қарар экан, ўзини бардам ва яшаргандай сезди.

XVII

Князь Андрейдан кейин Наташани раксга таклиф қилгани Борис, бални бошлаб берган адъютант ва яна бир неча йигитлар келишди, Наташа ўзидан ортган кавалерларни Соняга бериб, ниҳоят хурсанд бўлиб ва қизариб, бал тамом бўлгунча ракс қилди. Бу балда одамларнинг диққатини нима тортаётганини Наташа пайқамади ҳам, кўрмади ҳам. У подшоҳнинг француз сафири билан узоқ гаплашганини ҳам, бир хоним билан айрим илтифот кўрсатиб сўзлашганини ҳам, фалон шаҳзода фалон-фалон деганини ҳам, Элен қанча одамларни мафтун қилиб, фалончининг айрим илтифотига сазовор бўлганини ҳам пайқамади. У ҳатто подшоҳни ҳам пайқамади, унинг кетганини ҳам раке қизиб кетганидангина билди, холос. Тамаддидан олдин чалинган бир шўх куйга князь Андрей яна Наташа билан ракс қилди. У Наташа билан биринчи дафъа Отрадное хиёбонида икки мартаба учрашганини, Наташа ойдин кечада ухлолмаганини, ўзи унинг товушига беихтиёр кулоқ солганини эслатди. Наташа бу сўзларни эшитиб қизариб кетди ва князь Андрейни беихтиёр кулоқ солишга ундаган ҳис худди уятли бир нарса бўлгандай ўзини оқлай бошлади.

Князь Андрей киборлар ичида ўсган барча кишилар сингари, киборлар доирасида киборлар таъсиридан холи бўлмаган одамлар билан кўришишни хушлар эди. Наташанинг ҳар нарсага хайрон қолиши, ҳар нарсадан хурсанд бўлиши, тортиниб туриши ҳатто французчани хато гапириши князь Андрейга ёқиб қолди. У Наташага назокат ва

айрим эътибор билан муомала қилар эди. Наташа билан энг оддий ва анчайин гапларни гапиришиб ўтирар экан, князь Андрей унинг айтаётган гапларидан эмас, балки ички хушбахтлигидан қувониб, порлаган кўзларини ва табассумини кўриб завқ қилар эди. Наташа таклиф қилинганида табассум билан ўрнидан туриб, залда ракс қилиб юраркан, князь Андрей унинг айниқса тортиниброк қилган гўзал ҳаракатларини мароқ билан томоша қилар эди. Куй ярим бўлганда Наташа ракснинг бир фигурасини тугатиб, ҳансираганича жойига бориб ўтирди. Уни яна бир кавалер раксга таклиф қилди. Чарчаган ва ҳансираган Наташа йўқ демокчи бўлди, шекилли-ю, лекин дарҳол қўлини кўтариб кавалернинг елкасига қўйди-да, князь Андрейга жилмайиб қаради.

У шу жилмайиши билан: «Мен-ку, жон деб дам олиб сиз билан ўтирар эдим, ўзим ҳам чарчаганман, лекин кўрмайсизми, мени қўйишмаяпти, бунга жуда хурсанд ва бахтиёрман, мен ҳаммани яхши кўраман ва буни иккаламиз ҳам тушунамиз» ҳоказо ва ҳоказолар демокчи бўлар эди. Раке қилган кавалери кетгандан кейин Наташа фигура ўйнамоқчи бўлиб, иккита хонимни олиб келиш учун зал бўйлаб чопиб кетди.

«Агар Наташа аввал аммаваччасининг, кейин ана у хотиннинг олдига борса, менинг хотиним бўлади», – деб қўйди князь Андрей Наташага қарар экан беихтиёр. Наташа аввал аммаваччасининг олдига борди.

«Кишининг хаёлига баъзан хўп беҳуда нарсалар келади-да, – деди князь Андрей ичида, – лекин бу кизнинг бунчалик дилбар, бунчалик гўзаллигига тан бериш керак, бундай жойларда бир ой ракс қилишга улгурмай эрга тегади... Бундок киз бу ерда жуда кам топилади», – деди князь Андрей ўзича Наташа корсажидаги¹ гулни тўғрилаб унинг ёнига ўтирар экан.

Машкнинг охирида кўк фракли кекса граф буларнинг олдига келди. У князь Андрейни ўз уйига таклиф қилди ва кизидан: «Хурсандмисан?» – деб сўради. Наташа жавоб

¹ Корсаж – 1) хотин-қизлар қўйлагининг белдан юқори қисми; 2) юбканинг кенг қаттиқ белбоғи.

ўрнига жилмайиб қўйди, унинг бу жилмайиши гўё ўпкалаб: «Наҳотки шуни сўраб ўтирсангиз?» – деганга ўхшар эди.

Умримда бунчалик хурсанд бўлган эмасман! – деди Наташа ва отасини кучокламокчи бўлиб орик қўлларини кўтарди-ю, лекин дарров туширди. Буни князь Андрей пайкади. Наташа умрида бундай хурсанд бўлган эмас, у шундай хурсанд эдики, киши бундай вақтларда жуда эзгу ва меҳрибон бўлиб, дунёда ёвузлик, бахтсизлик ва гам-ғусса деган нарсалар борлигига ишонмай қўяди.

Пьер биринчи марта шу балда хотинининг олиймакомлар доирасида тугган мавқеидан ўзини таҳқирланган сезди. Унинг қовоғи солиқ, хаёли паришон эди. Пешонасини тириштириб, дераза олдида кўзойнак оркали қараб турар экан, ҳеч нарсани кўрмас эди.

Наташа овқатга бораётиб унинг ёнидан ўта бошлади.

Пьерни гам босиб турганини кўриб Наташа ҳайрон қолди ва унинг қаршисида тўхтади. Унинг Пьерга ёрдам қилгиси, ўз хурсандлигидан унга ҳам пича юқтиргиси келди.

– Ҳўп хурсандчилик қилдик-да, граф, шундай эмасми? – деди у Пьерга.

Пьер унинг нима деяётганига тушунмади, шекилли, анграйиб, кулимсиради.

– Ҳа, кўп хурсандман, – деди у бироздан кейин.

«Наҳотки шулар, айникса, Пьер Безуховдай яхши одам бирон нарсадан норози бўлиши мумкин бўлса», – деди Наташа ичида. Наташанинг назарида, балга келган одамларнинг ҳаммаси эзгу, дилбар, бир-бирига меҳрибон ва яхши кишилар бўлиб, ҳеч ким ҳеч кимни хафа қилмайдиган, шунинг учун ҳам ҳаммаси хушбахт кишилар эди.

XVIII

Эртасига князь Андрей кечаги бални эслади-ю, лекин бу тўғрида узоқ ўйламади. «Ҳа, бал жуда яхши бўлди. Бундан ташқари... Ҳим, Ростова жуда дилбар қиз. Унда қандайдир бир янгилик, ўзига хос, петербургликларда учрамайдиган, уни бошқалардан ажратиб турадиган бир нарса бор». Кечаги бал тўғрисида князь Андрей фақат шунигина ўйлади-ю, чой

ичганидан кейин, ишга ўтирди.

Бироқ чарчаганиданми ёки кечаси уйкудан қолганиданми, шу куни унинг иши барор топмади: ишламасдан, одатдагича, қилган ишларини бекорга чиқарди ва биров келганини пайқаб хурсанд бўлди.

Келган киши турли комиссияларда хизмат қиладиган, Петербург олиймақомларининг суҳбатларидан қуруқ қолмайдиган, янги ғоя ва Сперанскийнинг мухлиси ва Петербургнинг тинимсиз жарчиси Бицкий бўлиб, бу одам маслакни кўйлақ сингари модага қараб танлайдиган ва шунинг учун ҳам бир маслакнинг қизгин тарафдори бўлиб кўринадиган кишилардан эди. У ташвишманд бир алпозда шляпасини бошидан олиши биланоқ югуриб князь Андрейнинг олдига кирди-да, дарҳол гап бошлади. У Давлат Кенгашини подшоҳнинг ўзи очган шу бугунги мажлиси тафсилотидан ҳозиргина хабардор бўлиб, шу тўғрида шавқ билан гапира кетди. Подшоҳнинг нутқи жуда фавқулодда нутқ экан. Бу нутқ фақат конституцион монархлар сўзлайдиган нутқлардан эмиш. «Подшоҳ тўғридан тўғри айтдики, Кенгаш билан Сенат давлат табақасидир. У айтдики, давлат идораси зулмга эмас, балки мустаҳкам асосга таяниши керак. Подшоҳ айтдики, молия ишлари ҳам қайта тузилиши ва ҳисобот ишлари ҳам эълон қилиниши керак», – деди Бицкий маълум сўзларни таъкидлаб ва кўзларини катта очиб.

Шундай, ҳозирги воқеа бутун бир даврни, тарихимизда энг буюк даврни ташкил қилади, – деди Бицкий сўзининг охирида.

Князь Андрей Давлат Кенгашининг очилишини сабрсизлик билан кутиб, унга жуда катта аҳамият бериб юрган эди, бироқ унинг очилгани ҳақидаги хабарни эшитганидан кейин бу ҳодисага жуда лоқайд қараганига, кўзига анчайин бир нарса бўлиб кўринганига ҳайрон қолди. У Бицкийнинг бунчалик шавқ билан айтаётган гапларига жимгина, кулимсираб қулоқ соларкан, бошига энг оддий бир фикр келди: «Подшоҳнинг кенгашда нима дегани билан Бицкий икковимизнинг нима ишимиз бор? Бу нарсалар мени хушбахтроқ ва яхшироқ қилармиди?»

Мана шу оддий мулоҳаза князь Андрейнинг юз бераётган ўзгаришларга бўлган бутун аввалги кизикишларини маҳв этди-кўйди. Шу куни князь Андрей Сперанский-никида, мезбоннинг ибораси билан айтганда «дўстлар суҳбати»да тушлик қилиши керак эди. Мафтун қилиб юрган кишисининг уйида ва дўстлари суҳбатда тушлик қилишга князь Андрей илгари жуда қизикиб юрган, бундан ташқари шу вақтгача Сперанскийни ўз уйида кўрмаган эди. Бирок ҳозир унинг уйига боргиси келмай қолди.

Князь Андрей, ҳар қалай, белгиланган соатда Сперанскийнинг даврида боғидаги унча катта бўлмаган ҳовлисига етиб борди. Князь Андрей салгина кечикиб, соат бешдан кейин монахларга хос жуда ҳам озода, паркет полли меҳмонхонага кирганида Сперанскийнинг жонажон дўстларидан иборат дўстлар суҳбати, йигилиб ўтирган эди. Меҳмонхонада Сперанскийнинг ўзига ўхшаган озғин юзли кичкина қизчаси ва унинг мураббиясидан бошқа аёл йўқ эди. Меҳмонлар Жерье, Магницкий ва Столипинлардан иборат эди. Князь Андрей даҳлизга кириши билан баланд овозлар ва сахна кулгисига ўхшаш сохта, қаттиқ кулги товушини эшитди. Сперанскийнинг товушига ўхшаган бир товуш хаҳолаб кулмоқда эди. Князь Андрей Сперанскийнинг кулгисини ҳеч қачон эшитмаган, шунинг учун ҳам давлат арбобининг бу хилда баланд, ингичка овоз чиқариб қулиши уни ҳайратда қолдирди.

Князь Андрей меҳмонхонага кирди. Меҳмонлар икки дераза ўртасида, пишлоқ билан тўла чоғроқ стол ёнида турар эди. Сперанский орденларини тақиб, кулранг фрак, афтидан, Давлат Кенгашининг машҳур мажлисига қийиб борган ўша оқ нимча, оқ галстугида, хушҳол кайфиятда стол ёнида турар эди. Меҳмонлар уни қуршаб олишган. Магницкий Михаил Михайловичга қараб латифа айтмоқда. Сперанский Магницкийнинг айтадиган гапига олдиндан қулиб қулоқ солмоқда. Князь Андрей меҳмонхонага кирган пайтда кулги Магницкийнинг товушини босиб кетди.

Пишлоқ билан нон қавшаётган Столипин йўгон овоз билан, Жерье хиҳилаб, Сперанский ингичка товуш билан

каттик кулишмоқда эди.

Сперанский ҳамон кулар экан, князь Андрейга оппоқ ва нозик қўлини узатди.

Хуш келибсиз, князь, – деди у. Сўнгра Магницкийга мурожаат қилиб, унинг сўзини бўлди. – Бир дакика... Бугун ишдан оғиз очмай, фақат чакчақлашиб ўтирамин, деб ахд қилганмин. – У яна латифагўйга қараб хахолаб кулди.

Князь Андрей умиди пучга чиққан киши сингари кулаётган Сперанскийга таажжубланиб қараб турар эди. Унга бу Сперанский эмас, бошқа бир одамдай туюлди. Шу дамгача бунинг бир кўришда билиб бўлмайдиган хислати бор, нимасидир кишини ўзига тартади, деб юрган князь Андрейнинг ҳозир Сперанскийдан ихлоси қайтди-қолди.

Гап-сўз бир лаҳза ҳам тинмас ва бутун суҳбат худди латифагўйликка ўхшар эди. Магницкий ҳали ҳикоясини тугатмасдан яна бошқа бир киши бундан ҳам қизиқроқ бир нарсани айтиб бермоқчи бўлди. Бу латифаларнинг кўпи хизмат олами тўғрисида бўлмаса ҳам, хизмат қиладиган кишилар тўғрисида эди. Гўё суҳбат аҳли бу кишиларнинг пастлиги тўғрисида узил-кесил бир фикрга келган-у, буларнинг бу кишиларга бўлган муносабатлари фақат мазах-масхарадан иборат эди. Сперанский бугун эрталаб бўлган кенгаш мажлисида бир қар тўрадиган, сизнинг фикрингиз қалай, деб сўраганида, у мен ҳам ўша фикрдаман, деб жавоб берганини айтди. Жерье тафтиш тўғрисида бутун бошли бир ҳикоя айтиб берди, бу ишнинг жуда диққат бўлган жойи тафтиш хайъатининг бетутуруқлиги экан. Столипин дудукланиб гапга аралашди-да, авзойидан суҳбатга жиддий тус берадиган бўлиб, бурунги тартибдаги суиистеъмоллар ҳақида қизгин гапира кетди. Магницкий Столипиннинг қизиқ-қонлигидан кулди. Жерье бир ҳазил қилди, шу билан суҳбат яна боягидай хушчакчак тус олди.

Сперанский, афтидан, ишдан кейин дўстлари суҳбатида дам олиб хурсандлик қилишни яхши кўрса керак, меҳмонлар буни билиб, уни хурсанд қилиш ва шу билан ўзларини ҳам хурсанд қилишга тиришар эдилар. Бирок бу хурсандчилик князь Андрейга оғир ва малол келди. Сперанскийнинг

ингичка товуши унинг кулоғига ёкмас, унинг тинмай сохта кулиши негадир князь Андрейнинг туйғуларини ҳақорат қилар эди. Князь Андрей кулмас, менинг ўтиришим суҳбат аҳлига малол келмасмикин, деб хавотир олиб ўтирар эди. Бирок унинг кайфияти суҳбатга мос келмаётганини ҳеч ким пайкамади. Ҳамма хурсанд кўринар эди.

Князь Андрей бир неча марта гапга аралашмоқчи бўлган эди, бироқ унинг сўзлари ҳар гал сувдан отилиб чиққан пўкакдай суҳбатга ботмади, буларнинг хазил-мутойибасига қўшилолмади.

Булар гапириб ўтирган гаплар ёмон гаплар ҳам эмас, ўринсиз ҳам эмас, ҳаммаси ҳам ўткир ва қизиқ бўлиши мумкин, лекин хурсандчиликка маза киргизадиган нимадир етишмас ва булар эса шундай нарса борлигини ҳатто билишмас эди.

Тушлиқдан кейин Сперанскийнинг қизи мураббияси билан ўрнидан турди. Сперанский оппок қўли билан қизини эркалаб сийпади ва ўпди. Унинг бу иши князь Андрейга калбакидай кўринди.

Эркақлар инглизларнинг таомилини қилиб, столдан туришмади ва портвейн¹ ичиб ўтиришаверди.

Наполеоннинг Испанияда қилган кирдикори тўғрисида кетаётган гапнинг ўртасида (суҳбат аҳли бу кирдикорларни ёқлашар эди) князь Андрей буларга эътироз қила бошлади. Сперанский кулимсираб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди, шекилли, бу гапга ҳеч алоқаси бўлмаган бир латифа бошлади. Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди. Сперанский стол кетида ўтириб, винолик шишанинг тикинини тикар экан: «Ҳозир яхши винолар жуда азиз бўлиб қолган», – деди-ю, шишани хизматкорга бериб ўрнидан турди. Бошқалар ҳам ўринларидан туриб, говур-ғувур гаплашиб меҳмонхонага чиқишди. Сперанскийга курьер қўйиб кетган иккита хатни беришди. У хатни олиб кабинетига кирди. Сперанский чиқиши билан говур босилди, меҳмонлар ўзаро секин-секин гаплаша бошлади.

¹ Портвейн – узумдан қилинган ўткир вино.

– Мана энди декламацияга¹ ўтдик! – деди Сперанский кабинетидан чиқиб. – Ажойиб талант! – деди у князь Андрейга қараб. Магницкий дарров ғўдайиб, Петербургнинг баъзи машҳур кишилари шаънига ёзган французча ҳажвий шеърларни ўқий бошлади. Шеър ўқиш давомида унга бир неча марта чапак чалишди. Шеър тамом бўлгандан кейин князь Андрей Сперанскийнинг олдига келиб, хайрлашгани унга қўл берди.

– Ҳа, дарров кетасизми? – деди Сперанский.

– Биров кечага таклиф қилган эди, – деди князь Андрей.

Жим бўлишди. Князь Андрей унинг ойнадай акс этиб, ботинини кўришга имконият бермайдиган кўзларига яқиндан қараб кулгиси қистади: қандай бўлибдики, у мана шу Сперанский ва унга боғлиқ бўлган ўз фаолиятдан бирон нарса чиқади деб ўйлаб юрган экан? Нечук шу Сперанский қилаётган барча ишларга бунчалик катта аҳамият бериб юрган экан? Князь Андрей у ердан жўнаб кетгандан кейин ҳам узоқ вақт Сперанскийнинг сохта ва совуқ кулгиси қулогидан кетмади.

Уйига келгандан кейин князь Андрей шу тўрт ой ичида Петербургда кечирган ҳаётини худди бир янги нарсадай эслай бошлади. Ўзи тузган ҳарбий устав лойиҳасини, бу уставни тузиш учун кўп овора бўлганини, қанчадан қанча китоб кўрганини, бошқа бир бемаъни устав ёзилиб, подшоҳга тақдим қилинганлиги учунгина бу уставни фақат маълумотга олиб, бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмасликка ҳаракат қилганини эслади: Берг аъзоси бўлган комитетнинг мажлисларини эслади, бу мажлисларда комитет мажлисларини қай тартиб ва қандай формада ўтказилишига доир ҳамма масалалар ҳар томонлама ва узоқ муҳокама қилинганлигини, ишнинг моҳиятига алоқадор масалаларни эса мумкин қадар четлаб ўтишга ва қисқароқ муҳокама қилишга уринганликларини эслади. Князь Андрей қонун чиқариш соҳасида қилган ишларини, Рим ва француз қонунлари мажмуасидаги

¹ Декламация (лотинча: declamatio – нотикликни машқ қилиш) – бадний асар ёки ундан олинган парчани чиройли, таъсирчан қилиб ёдаки ўқиш маҳорати ва шундай ўқишнинг ўзи.

моддаларни бош кўтармай ўтириб таржима қилганини хотирлади ва ўзи ўзидан хижолат тортди. Сўнгра Богучаровони, у ерда нималар билан шуғулланганини, Рязанга борганини, деҳқонларни, оксокол Дронни ва уларни тоифаларга ажратиб уларга шахс ҳуқуқи берганини эслади ва шунча вақтни шунақа бекорчи ишлар билан ўтказганига таажжубланди.

XIX

Эртасига князь Андрей шу вақтгача бормай юрган жойларига, шу жумладан, кейинги балда учрашиб яна ошнарчилик бошлаган Ростовларникига борди. Князь Андрей Ростовларникига одамгарчилик юзасидангина эмас, балки тасаввурида гўзал хотирот қолдирган ўша шўх ва дилкаш кизни ўз уйида кўриш учун ҳам бормокчи эди.

Ҳаммадан олдин уни Наташа қарши олди. Наташа уйда жўнгина кўк кўйлак кийиб юрган экан, князь Андрейнинг назарида, Наташа бал кўйлагидан кўра бу кўйлақда чиройлироқ кўринди. Наташа ҳам, Ростовларнинг бутун хонадони ҳам князь Андрейни кадрдон одамдай очик юз билан қарши олишди.

Илгарилари князь Андрейнинг бу оилага унчалик ҳуши йўқ эди, энди эса буларнинг ҳаммаси кўзига яхши, содда ва меҳрибон кўринди. Петербургда кекса граф шу қадар меҳмондўст ва меҳрибон бўлиб қолган эдики, князь Андрей тушликни ташлаб кетишни ўзига эп кўрмади, «Ҳа, булар меҳрибон, ажойиб одамлар, – деб ўйлади Болконский, – лекин улар Наташалари канчалик бебаҳо киз эканлигини тушунмайдилар, албатта, аммо улар бежирим кувнок бу гўзал кизнинг яна ҳам ажралиб туриши учун жуда мувофиқ бир муҳит ташкил қиладиган меҳрибон одамлар!»

Князь Андрей авваллари Наташа сиймосида ўзига буткул ёт бўлган, бегона бир олам борлигини сезар эди; бу олам унга маълум бўлмаган севинчлар билан тўла бўлиб, Наташани Отрадное хиёбонида учратган ва ойдин кечада деразадан овозини эшитган маҳалида унинг гашига теккан эди. Ҳозир эса бу олам унинг гашига ҳам тегмас, унинг учун

бегона ҳам эмас, аксинча, энди унинг ўзи шу оламга кириб, янги бир лаззат топмоқда эди.

Тушликдан кейин Наташа князь Андрейнинг илтимоси билан клавикорд чалиб, ашула айтиб берди. Князь Андрей дераза олдида туриб, хонимлар билан сўзлашар экан, Наташанинг ашуласига кулоқ соларди. Князь Андрей сўзлаб туриб бирдан жим бўлди ва ўпкаси тўлганини сезди, у ҳеч қачон шу ҳолатга тушмаган эди. Князь Андрей ашула айтаётган Наташага қаради-ю, юрагида аллақандай янги ва ёқимли бир ҳис пайдо бўлди. У хушбахт ва шу билан бирга маҳзун, йиғлагудай ҳеч нарса бўлмаса ҳам, йиғлашга тайёр эди. Нима учун йиғлаши керак?

Илк муҳаббати учунми? Кичкина княгиня учунми? Орзу-армонлари ушалмай қолгани учунми? Келажакка бўлган умидлари учунми? Бу саволларга «ҳа» дса ҳам, бўларди, «йўқ» деса ҳам. У асосан бир нарса учун йиғлагиси келарди. Бу ҳам бўлса ўзида бўлган аллақандай ниҳоят даражада азим ва номаълум бир нарса билан ўзидай ва ҳатто Наташадай кичик ва жисмоний нарса ўртасидаги дахшатли карама-қаршиликни тўсатдан сезиб қолганлиги эди. Мана шу карама-қаршилик Наташа ашула айтаётган вақтда уни ҳам изтиробга солар, ҳам хурсанд қилар эди.

Наташа ашулани айтиб бўлиши билан князь Андрейнинг олдига келди, овозим сизга ёқдимми, деб сўради. У сўрашга сўради-ю, кейин буни сўрашнинг ҳожати йўқлигини сезиб хижолат бўлди. Князь Андрей Наташага қараб табассум қилди ва унинг ашуласи ҳам бошқа ҳамма ишлари сингари ёққанини айтди.

Князь Андрей Ростовларникидан кечаси хийла бевакт қайтди. У ётмоқчи бўлиб, ўринга кирди-ю, қарасаки, уйкуси келадиган эмас. У гоҳ шам ёқиб тўшагида ўтирар, гоҳ ўрнидан турар, уйкуси қочгани малол келмай яна чўзилар, худди дим уйдан ёруғ дунёга чиққандай таъби очик ва дили равшан эди. Ростовани яхши кўриб қолгани хаёлига ҳам келмас ва уни ўйламас эди ҳам. У Наташани хаёлидагина тасаввур қилар ва шунинг учун ҳам бутун хаёти кўзига буткул бошқача бўлиб кўринар эди. «Хаёт барча севинчлари

ила менинг қаршимда ўз кучогини очиб турганда мен нимадан кўриб ўтирибман, нима учун бу тор ва берк рамкада ташвиш тараддуд билан овора бўлиб юрибман?» – дер эди ўзича. У хийла вақтдан бери биринчи марта келажак учун кувончли режалар туза бошлади: у ўз-ўзича ўғлининг тарбияси билан машғул бўлиш, мураббий топиб, ўғлини унга топшириш, кейин истеъфога чикиб, чет элга бориш, Англия, Швейцария, Италияни томоша қилиб келишга қарор қилди. «Модомики ўзимни шунча бардам ва ёш сезарканман, ўз эркимдан фойдаланишим керак, – дер эди ўзича. – Бахтли бўлиш учун бахтга ишониш керак, деб Пьер тўғри айтган эди; мана энди мен шунга ишондим. Ўлганларни ўликлар кўмишсин, тирик бўлгандан кейин яшамок, хушбахт бўлмок керак», – деб ўйларди князь Андрей.

XX

Бир куни эрталаб полковник Адольф Берг Пьер ҳузурига келди. У оҳорли мундир кийган, подшо Александр Павловичга тақлид қилиб қўйилган чекка сочлари мойланган эди. Пьер Москва ва Петербургда ҳаммани таниганидек буни ҳам танир эди.

– Мен ҳозиргина рафиқангиз графиня ҳузурларига кирган эдим. Илтимосимни рад қилганларига кўп хафа бўлдим. Сиз рад қилмассиз деган умиддаман, граф, – деди у кулимсираб.

– Қандай илтимос экан, полковник? Буюринг.

– Мен, граф, янги ҳовлига кўчиб, буткул жойлашиб олдим, – деди Берг, афтидан, бу хабар бошқаларга ҳам ёқади деган ўйда, – шунинг учун ҳам истардимки, ўзим ва оилам таниш-билишларини чақирсам. (У яна ҳам мулойимрок жилмайди.) Мен сўрар эдимки, графиня икковларингиз лутф кўрсатиб, уйимга бир пиёла чой ва кечки таомга ташриф буюрсаларингиз...

Факат графиня Елена Васильевнагина аллақаддаги Бергларниқига боришни ўзига муносиб кўрмай, шундай таклифни бағри каттиқлик билан рад қила оларди. Берг нима учун беш-олтита кўзга кўринган кишиларни таклиф қилаёт-

ганини, нима учун буларнинг боришидан хурсанд бўлишини, нима учун картабозлик ва шунга ўхшаш бемаза ишлардан пулни аяса ҳам, яхши одамлар учун борини аямаслигини шундай бир тарзда гапирдики, Пьер унинг таклифини рад қила олмади ва боришга ваъда берди.

– Агар ҳаддим сигса, айбга буюрмасинлар айтиб кўяй, граф, ўнта кам саккизда етиб борсангиз, ўтириш ёмон бўлмас, менинг генералим ҳам келади. У менга жуда меҳрибон. Овқатланамиз граф. Илтифотингизни дариг тутманг, граф.

Пьер одатда бирон жойга борса, ҳамиша кечикиб борарди, лекин бугун ўнта кам саккиз ўрнига, Бергларникига чоракам саккизда етиб борди.

Берглар зиёфат ҳозирлигини кўриб, меҳмонларни қабул қилишга тайёр бўлиб ўтиришган эди.

Янги мебеллар кўйиб, кичкина-кичкина хайкал ва картиналар билан безатилган янги, озода ва ёруғ кабинетда Берг хотини билан ўтирган эди. Янгигина мундир кийган Берг хотини ёнида ўтириб унга, ҳамиша ўзингдан юкорирок одамлар билан ошначилик қилишинг мумкин ва шундай қилиш керак, чунки ўшандагина бу ошначиликнинг нашъаси бўлади, деб тушунтирарди.

– Бирон нарса ўрганасан, бирон ҳожатингни чиқарасан. Мана, қара, мансабга дастлаб қадам кўйганимдан буён қандай яшаб юрибман. (Берг умрини йил билан эмас, балки олган олий мукофотлари билан санарди.) Ўртоқларимда ҳали ҳеч нарса йўқ, мен эса бугун-эрта полк командири бўламан. Мана, сизга эр бўлиш шарафига ноил бўлдим (у ўрнидан туриб, Веранинг кўлини ўпди ва энгашиб гиламнинг кат бўлиб қолган бурчини тузатди). Мен буларга қандай қилиб эришдим? Асосан ким билан ошна бўлишни билишим орқасида. Турган гап, баҳиммат ва пишиқ бўлиш керак.

Берг заиф хотиндан устун эканлигига мағрур бўлиб, кулимсиради ва дилкаш хотинининг, ҳар қалай, эркаларни эркак қиладиган фазилат нимадан иборатлигини тушунмайдиган заиф бир аёл эканини ўйлаб жим бўлди, Вера ҳам ўз навбатида яхши ва баҳиммат эридан устун эканлигига

мағрур бўлиб кулимсиради. Веранинг назарида, Берг ҳам бошка эркаклар сингари ҳаётни янглиш тушунарди. Берг ўз хотинига киёс қилиб ҳамма хотинларни заиф ва ақли калта деб ҳисобларди. Вера эса ўз эрига киёс қилиб ҳамма эркаклар фақат ўзларини ақлли деб ҳисоблашади-ю, лекин аслида эса балони ҳам билишмайди, гердайган, худбин бўлишади, деб ўйларди.

Берг ўрнидан турди-да, катта пулга сотиб олган тўр рўмоли гижим бўлмасин деб хотинини жуда эҳтиёт билан кучоклади ва лабининг қок ўртасидан ўпди.

– Фақат шунга эҳтиёт бўлиш керакки, дарров бола бўлиб қолмасин, – деди у фикрини беихтиёр давом эттириб.

– Ҳа, – деди Вера, – мен ҳам буни сира истамайман. Жамият учун яшамок лозим.

– Княгиня Юсупованинг рўмоли ҳам худди шунақа эди, – деди Берг хушҳол табассум билан тўр рўмолни кўрсатиб.

Шу чоғ, граф Безухов келди, деб хабар қилишди. Эрхотин ҳар қайсиси, ўзича граф менинг рўй-хотирим учун келди, деб ўйлаб бир-бирига мағрур табассум билан қаради.

«Мана, ошна-оғайни орттира билишнинг шарофати, – деб ўйлади Берг, – мана, ўзини тута билиш шарофати!»

– Фақат сендан илтимос, – деди Вера, – мен меҳмонларни овунтириб ўтирганимда, сен гапимни бўлма, чўнки мен кимни нима билан овунтиришни, қандай суҳбатда нима гап гапиришни ўзим биламан.

Берг ҳам кулимсиради.

– Унақа бўлмайди-да, баъзан эркакларга эркакча гап ҳам керак бўлади ахир, – деди у.

Пьерни янгигина бир меҳмонхонага олиб киришди. Меҳмонхона жуда озода, стол-стуллар эса шундай симметрия¹ билан қўйилган эдики, бу симметрияни бузмасдан бирон жойга ўтиришнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам Берг бу симметрияни ўзи бузишга кўзи қиймади, шекил-

¹ Симметрия (юнонча: symmetria - ўлчовдошлик; мутаносиблик, мослик) – бирор нарсанинг маълум нукта, тўғри чизик ёки текисликка нисбатан қарама-қарши томонларда бўладиган қисмларининг жойлашишидаги мутаносиблик, ўхшашлик, мослик, уйғунлик.

ли, диванга ва креслога ўтириш билан бу симметрияга нуқсон етказиш ихтиёрини азиз меҳмоннинг ўзига ҳавола қилди. Пьер симметрияни бузиб, стулни берирок сурди. Шундан кейин Берг билан Вера бир-бирларига сўз бермай, меҳмонни гапга солиб, зиёфатни бошлаб юборишди.

Пьерни француз элчихонаси тўғрисида гапга солиш керак деган ўй билан Вера дарров шу тўғрида гап бошлади. Берг эркакча гап ҳам лозим деган мулоҳаза билан хотинининг сўзини бўлиб, Австрияга қарши урушдан гап очди-ю, умумий гапни қўйиб, беихтиёр ўзига доир гапга ўтди: у Австрия юришига иштирок қилиш тўғрисидаги таклифни, бу таклифни нима учун рад қилганини айтиб берди. Гарчи сўзлар бир-бирига қовушмаётган, Вера эрининг суҳбатга аралашганидан жажли чиқаётган бўлса ҳам, меҳмоннинг битта бўлишидан қатъи назар, эр-хотин зиёфатимиз яхши бошланди, бизнинг зиёфат ҳам айнан бошқа зиёфатларга ўхшайди: мана, чой ичиб, туппа-тузук суҳбат қуриб, шам ёқиб ўтирибмиз, деб бениҳоя хурсанд эди.

Кўп ўтмай Бергнинг кадрдон ўртоғи Борис келди. У Берг ва Вера билан муомалада ўзини юқори ва каттароқ тутарди. Борисдан кейин бир хоним билан полковник, ундан кейин генералнинг ўзи ва ундан кейин Ростовлар келишди-ю, зиёфат росмана зиёфатлардай бўлиб қолди. Берг билан Вера меҳмонхоналарида мунча одам йигилганини кўриб, ғовур-ғувурни, қўйлақларнинг шитирлашини эшитиб, таъзим-тавозеларни кўриб, лабларидан табассум аримасди. Зиёфат ҳақиқий зиёфатнинг ўзи эди, айниқса, уйни мактаган, Бергнинг кифтига қоқиб қўйган, карта ўйнайдиган столни ўрнаштириброк қўйиш учун оталарча амр берган генерал ҳам киройи генерал эди. Генерал меҳмонлар ичида ўзидан кейин энг мўътабар меҳмон – граф Илья Андреичнинг ёнига келиб ўтирди. Қариялар қариялар билан, ёшлар ёшлар билан суҳбатда, уй бекаси эса Панинларнинг зиёфатидаги сингари кумуш саватчада печенье қўйилган чой столи ёнида ўтирар, хуллас, бу зиёфат бошқаларнинг зиёфатидан сира қолишмас эди.

Пьер энг мухтарам меҳмонлардан бири сифатида карта столига Илья Андреич, генерал ва полковник билан бирга ўтириши керак эди. Пьер Наташа билан рўпара ўтириб қолди ва балдан буён унинг қанчалик ўзгарганини кўриб ҳайрон бўлди. Наташа хомуш ўтирар эди: у балга борган кундагидай гўзал эмас, ўзини ҳамма нарсага нисбатан бунчалик ювош ва лоқайд тутмаса, эҳтимол, хунук ҳам бўлиб кўринарди.

«Нима бўлдийкин унга?» – деди ўзича Пьер Наташага қараб. Наташа чой столи олдида, опасининг ёнида ўтираркан, ёнига келиб ўтирган Бориснинг саволларига юзига ҳам қарамай, истар-истамас жавоб берар эди.

Устма-уст бир нечта мос карта ташлаб ва рақибининг толеига кўпроқ карта кўтаришга мажбур бўлиб қолган Пьер босилган карталарини йиғиштириб оларкан, биров уйга кирганини ва саломлашаётганини эшитиб яна Наташага каради.

«Нима бўлдийкин бу кизга?» – деди яна ҳам кўпроқ таажжубланиб.

Кириб келган киши князь Андрей эди. У Наташанинг рўпарасида навозишли меҳрибон бир қиёфада туриб, унга алланима деяётган эди, Наташа бошини сал кўтарган, кипқизариб кетган, афтидан, ички ҳаяжонини яширишга уриниб, князь Андрейга қараб турарди. Унинг қалбида илгари сўнган ўт яна ёна бошлади. У яна бутунлай ўзгариб кетди. Яна ўша балдаги сингари очилиб, чиройли бўлиб қолди.

Князь Андрей Пьернинг олдида келди. Пьер дўстининг юзида илгари бўлмаган бир ёшлик ифодасини кўрди.

Пьер карта ўйнаётганида бир неча марта жойини алмаштириб, гоҳ Наташага орқасини ўгириб, гоҳ рўпарама-рўпара ўтирди ва олти ўйин давомида Наташа ва дўстини кузатди.

«Буларнинг ўртасида катта бир гап бўлаётганга ўхшайди» – деган ўй Пьернинг кўнглидан ўтди, севинчли, шу билан бирга аламли хис уни ҳаяжонга солди ва ўйиндан ҳаёлини олиб қочди.

Олти ўйиндан кейин генерал: «Шу ҳам ўйин бўлдимиз?» деб ўрнидан турди-ю, Пьер кутулди. Наташа бир чеккада Соня ва Борис билан суҳбатлашиб ўтирган эди. Вера назокатли жилмайиб, князь Андрей билан алланима ҳақида гаплашаётган эди. Пьер дўстининг олдига келди-да, гапларинг махфий эмасми, деб сўрагандан кейин, улар ёнига ўтирди. Вера князь Андрейнинг Наташага қараётганини пайқаб, зиёфатда, ҳақиқий зиёфатда ишқ-муҳаббат тўғрисида имо-ишоралар бўлиши шарт, деган мулоҳаза билан князь Андрейни холи топиб, умуман муҳаббат ҳақида ва ўз опаси ҳақида гап бошлади. Вера шундай ақлли (князь Андрейни у шундай ақлли деб биларди) меҳмон билан гаплашганда ўзининг бутун дипломатик санъатини ишга солиши керак эди.

Пьер буларнинг олдига келганида Вера мамнуният ва мароқ ила гап сотиб ўтирар, князь Андрей эса уялинқирагандай (уни бу ҳолатда жуда кам учратиш мумкин эди) кўринарди.

– Сиз бу ҳақда нима дейсиз? – дер эди Вера хиёл табассум билан. – Сиз одамни бир кўришда танийсиз, князь. Натали тўғрисида қандай фикрдасиз?

Бир кишига абадий кўнгил қўя олармикин, бошқа хотинларга ўхшаш (Вера ўзини кўзда тутарди) бировни бир марта яхши кўриб, ўлгунча ўшанга содиқ бўла олармикин? Мен шундай севгини ҳақиқий севги деб биламан. Сиз нима дейсиз, князь?

Князь Андрей истехзоли табассум билан:

– Мен опангизни яхши билмайман, – деб жавоб берди ва шу табассум билан ўзининг уялинқираганини яширмоқчи бўлди. – Шунинг учун ҳам бундай нозик саволга жавоб беришдан ожизман. Мен шу нарсани пайқадим: хотин киши эркакка қанчалик камроқ ёкса, шунчалик содиқроқ бўлади, – деб илова қилиб қўйди ва шу пайт олдига келган Пьерга қаради.

– Ҳа, рост айтасиз, князь, замонамизда, – деб давом этди Вера (ўзларини замонамизнинг хусусиятларини билган ва унга баҳо берган, замонамиз деган сўзни тақрорлашни яхши кўрадиган ва замон ўтиши билан одамларнинг хислати ўзга-

ради деб гумон қилган маҳдуд кишилар сингари замонамизни эслаб), – замонамизда қизнинг эрки шунчаки, бировнинг дикқатини жалб этиш истаги кўпинча унинг ҳақиқий муҳаббатини босиб кетади. шунини эътироф этиш керакки, Наталья бу хусусда жуда ҳассосдир. Веранинг яна Наташадан гап очгани князь Андрейга ёқмади, афтини буриштириб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, бироқ Вера яна ҳам нозикрок табассум билан гапини давом эттираверди.

– Менимча, ҳеч бир қизга шунчалик кўп киши хуштор бўлмагандир, – дерди Вера. – Лекин шу кунгача унга ҳеч ким унча ёққан эмас. Сизнинг хабарингиз бор-а, – деди у Пьерга қараб, – гап орамизда қолсин-а, ҳатто назокат оламида бўлган шундай суйимли йигит – Борис ҳам унга ёқмайди.

– Сиз Борис билан дўстсиз-а? – деди князга Вера.

– Ҳа, мен уни танийман...

– У болалигида Наташани яхши кўриб қолганини сизга айтган ҳамдир?

– Болаликда бир-бирларини яхши кўришганмиди? – деб сўради князь Андрей тўсатдан қизариб.

– Ҳа, биласизми, аммавачча-ю холавачча ўртасидаги дўстлик кўпинча муҳаббатга айланади ҳам. Аммавачча-ю холаваччалик хавфли нарса. Шундай эмасми?

– Шубҳасиз, шундай, – деди князь Андрей ва тўсатдан гайритабиий жонланиб Пьерга: «Сен ҳам Москвадаги эллик ёшли аммаваччаларингдан хушёр бўл», – деб ҳазиллаша бошлади ва ҳазиломуз сўзлар ўртасида уни қўлтиқлаб, бир четга олиб кетди.

Дўстининг бирдан жонланиб кетганлигига ажабланган ва ўрнидан тураётганида Наташага назар ташлаганини пайқаган Пьер:

– Хўш, нима гап ўзи? – деб сўради.

– Мен сен билан бир нарса ҳақида гаплашмоқчи эдим, – деди князь Андрей. – Сен бизларнинг заифона кўлқопимиздан хабардорсан (у масонлик кўлқопи ҳақида гапирмоқчи эди. Бу кўлқоп масонлик жамиятига янги аъзо бўлиб қирган кишиларга ўзлари севган хотинларга тақдим қилишлари учун берилади). Мен... Кўй, кейин айтаман... – У

кўзлари бежо, ўзи бесаранжом бир холда Наташанинг олди-га борди ва унинг ёнига ўтирди. Пьер князь Андрей Наташадан бир нима сўраганини ва Наташа қизариб жавоб бераётганини кўриб турарди.

Бироқ шу онда Берг Пьернинг олдига келди ва Испания тўғрисида генерал билан полковник ўртасида бўлаётган баҳс-у мунозарага кўшилишини сўраб, уни хол-жонига кўймади.

Берг ўзида йўк, хурсанд ва хушбахт, оғзи қулогиди эди. У бераётган зиёфат жуда яхши ва ўзи кўрган бошқа зиёфатларга айнан ўхшарди. Хонимларнинг нозик суҳбатлари ҳам, карта ўйини ҳам, ҳар замон баланд овоз билан гапириб кўйиб, карта ўйнаб ўтирган генерал ҳам, самовар ҳам, печенье ҳам, хуллас, ҳаммаси ҳам бўлак зиёфатларга ўхшарди, лекин бошқа зиёфатларда кўриб юрган ва таассуф қилмоқчи бўлган бир нарсанига етишмас эди, холос. Бу ҳам бўлса эркакларнинг ўзаро баланд овоз билан суҳбатлашишлари ва бирон муҳим ва бамаъни нарса ҳақида баҳс-у мунозара қилишлари эди. Ниҳоят, генерал шундай суҳбатни бошлади ва Берг Пьерни худди шу суҳбатга тортди.

XXII

Князь Андрей эртаси граф Илья Андреичнинг таклифи билан Ростовларникига тушликка борди ва бутун кунни ўша ерда ўтказди.

Князь Андрей ким туфайли келганини ҳамма сезиб турарди, у ҳам тортинмасдан куни бўйи Наташа билан бирга бўлишга ҳаракат қилди. Чўчиган, шу билан бирга хурсанд ва хушнуд бўлиб кетган Наташанигина эмас, балки бутун уйдагиларнинг юраги бўлажак аллақандай муҳим ишдан ғулгулага тушган эди. Князь Андрей Наташа билан суҳбатлашиб ўтирганда графиня уларга маҳзун ва жиддий назар ташлар, мабодо князь Андрей карагудек бўлса, дарров ўзини ҳеч нарсани пайқамаганга солиб, арзимаган бирон гапни бошлаб юборар эди. Соня Наташанинг олдидан кетгани ботинолмас ва шу билан бирга унинг князь Андрей билан гаплашиб ўтиришига халал беришдан кўрқар эди. Наташа

князь Андрей билан бирпас ёлғиз колса, унинг бирон нарса дейишидан кўркиб, ранг-кути ўчарди. Князь Андрей ўзининг жасоратсизлиги билан Наташани ҳайратда қолдирди. Наташа князь Андрей бир нима демокчи бўлаётганини, лекин айтишга тили бормай, журъатсизлик қилиб ўтирганини сезар эди.

Кечкурун, князь Андрей кетгандан сўнг, графиня Наташанинг олдига келди ва шивирлаб сўради:

– Хўш, нима бўлди?

– Ойижон, худо ҳақи, қўйинг, ҳозир мендан ҳеч нарса сўраманг. Буни айтиб бўлмайди, – деди Наташа.

Бирок шундай бўлса ҳам, шу кеча Наташа дам ҳаяжонга тушиб, дам кўркиб, кўзларини бир нуктага тикиб онасининг тўшагида узок ётди. Онасига гоҳ князь Андрей мақтаганини, гоҳ чет элга бормоқчиман деганини, гоҳ бу ёз қаерда тура-сиз, деб сўраганини, гоҳ Борис тўғрисида савол берганини гапирди.

– Лекин мен ҳеч қачон... ҳеч қачон бундай ҳолатга тушмаган эдим! – дерди у. – Унинг олдига мени ҳаяжон босади, унинг олдига мени ҳамиша ваҳима босади. Нега бундай бўларкинман? Ўшанақа бўлганда, шунақа бўлармикин-а? Ойи, ухладингизми?

– Йўқ, жонгинам, мени ҳам ваҳима босаяпти, – деди онаси. – Бор, ёт!

– Барибир, уйкум келмайди. Ҳозир ухлаб бўларканми? Ойи, ойижон, ҳеч қачон бу аҳволга тушмаган эдим-ку! – деди Наташа ўзида пайдо бўлган хиссиётдан таажжубланиб ва кўркиб. – Ҳеч хаёлимизга келганмиди?..

Наташа князь Андрейни илк дафъа Отрадноеда учратган чогидаёқ яхши кўриб қолгандай бўлган эди. У шундай қутилмаган ва ажойиб бахтдан, яъни ўшанда танлаган (бунга амин эди) кишисини яна учратганидан ва, назарида, унга ҳозир ёқиб қолгандай бўлганидан гўё кўрқарди. «Биз шу ердалигимизда Петербургга келиб қолганини қара-я! Балда учрашиб қолганимизни қара-я! Тақдир экан-да, тақдир. Бу ишларнинг ҳаммаси тақдири азалдан, ўшанда, биринчи марта кўрганимда юрагим жиз этган эди».

– Яна нималар деди? Бу қанақа шеър экан? – деди графиня хаёл суриб, князь Андрей Наташанинг альбомига ёзган шеърни эсларкан.

– Ойи, у бева-ку, айб бўлмасмикин?

– Қўйсанг-чи бунақа гапларни, кизим, худо дегин, эр-хотинлик худонинг иродаси.

– Ойижон, азизим, меҳрибоним, мен сизни қандай яхши кўраман, мен қандай хушбахтман! – деб Наташа хаяжон ва хурсандлигидан йиглаб, онасини кучоклади.

Худди мана шу пайт князь Андрей Пьернинг уйида Наташага бўлган муҳаббатини ва уни олишга жазм қилган-лигини дўстига сўзлаб ўтирарди.

Шу куни графиня Елена Васильевна уйида тантанали катта зиёфат бўлиб, бу зиёфатга француз элчиси, яқин кунлардан бери графинянинг уйига серкатнов бўлиб қолган шахзода, яна бир қанча маълум ва машҳур хоним ва эркаклар келишган эди. Пьер пастда эди. У залларни айланиб, ўзининг ўйчан-паришонлиги ҳамда кайфсизлиги билан меҳмонларнинг ҳаммасини ҳайратда қолдирди.

Пьер балга борган кундан буён ўзини огир бир умидсизлик чулғаб олаётганини сезар ва бор кучи билан бунга қарши курашишга тиришар эди. Шахзода унинг хотинига яқинлаша бошлаган пайтданок Пьер тўсатдан камергерлик рутбасига кўтарилди ва шу кундан эътиборан у киборлар суҳбатида бош кўтара олмайдиган, номус қиладиган, дунё ўзи фоний деган илгариги кўнгилсиз ўйлар тез-тез хаёлига келадиган бўлиб қолди. Айни замонда у иззат қилиб юрган Наташа билан князь Андрей орасидаги муносабат, ўз аҳволи ва дўстининг бунга тамоман қарама-қарши бўлган аҳволи унинг кўнгилсиз кайфиятини яна ҳам кучайтириб юборди. Пьер ўз хотинини қанчалик ўйламасликка тиришса, Наташа билан князь Андрейни ҳам шунчалик ўйламасликка тиришарди. Унинг назарида, яна абадиятга нисбатан ҳамма нарса пуч, бебаҳо кўринар, унинг қаршисида яна: «нечун» деган савол турар эди. Ўзининг учун ҳам у мана шунақа кўнгилсиз хаёлларни ўзидан узоқлаштириш умидида кеча-ю кундуз масонларга оид ишлар билан шуғулланарди. Соат ўн бир-

ларда Пьер графинянинг ётоғидан чиқиб, эғнида эски халат, папирос тутунига тўлиб кетган пастаккина болохонада, ёзув столи кетига ўтириб Шотландия масонларига оид актларини кўчираётганда кимдир кириб келди. Бу одам князь Андрей эди.

Пьер малол келгандай:

– Э, сизмисиз! – деди паришонлик билан. – Мен ишлаб ўтирибман, – деб дафтарини кўрсатди. Унинг авзойи ўз ишига дунёнинг кулфатидан овунай деб караган бахтсиз кишиларга ўхшарди.

Князь Андрей гул-гул очилган, жуда хурсанд ва ҳаёт шавқидан яшарган чехра билан дўсти қаршисида турди-да, ўз бахтига ғарқ бўлгани учун Пьернинг қайғули қайфиятини ҳам пайқамай, унга табассум қилди.

– Биласанми, дўстим, – деди у, – кеча мен сенга бир гап айтмоқчи эдим, бугун шунинг учун келдим. Мен ҳеч қачон шундай ҳолатга тушмаган эдим. Ошиқман, дўстим, ошиқ.

Пьер бирдан чуқур хўрсинди-ю, оғир гавдасини князь Андрей ёнидаги диванга ташлади.

– Наташа Ростовагами, а? – деди у.

– Ҳа, кимга бўлардим бўлмаса? Мен ҳеч қачон бунга ишонмас эдим, бироқ бу ҳис мени енгди. Кеча мен азоб ва изтироб чекдим, лекин шу азоб ва изтиробимни дунёда ҳеч нарсага алиштирмайман. Илгариги ҳаётим ҳаёт эмас экан. Энди кўраётиман, лекин усиз бу ҳаёт ҳаёт эмас. Аммо у мени сева олармикин? Мен ундан хийла каттаман... Нега индамайсан?..

– Менми? Менми? Мен сизга айтмовдимми, – деди бирдан Пьер ва ўрnidан туриб, нари-бери юра бошлади. – Мен ҳамма вақт шуни ўйлаб юрардим... Бу шундай гўзал ва бебаҳо қизки... Бунақа қиз оламда йўқ... Мен сизга айтсам, дўстим, у-бу деб ўтирмасдан, шу қизга уйланинг, уйланаверинг. Мен аминманки, дунёда сиздан бахтли одам бўлмайди.

– Наташа нима деркин?

– Наташа сизни севади...

– Бўлмаган гапларни қўй... – деди князь Андрей Пьер-

нинг кўзларига табассум билан боқиб.

– Севади, биламан, – деди Пьер қаҳр билан бақириб.

– Шошма, аввал сўзимга кулок сол, – деди князь Андрей унинг кўлидан ушлаб, гапдан тўхтатар экан: – Сен менинг холатимга тушунаяпсанми? Юрагимдаги бор нарсани hozир бировга айтиб бермасам бўлмайди.

– Ҳа, хўп, хўп, айтинг, кўп хурсанд бўламан, – деди Пьер. Дарҳақиқат, унинг юзи ўзгариб, ажинлари йўқолди ва хурсандлик билан князь Андрейнинг сўзларига кулок солди. Князь Андрей аввалги князь Андрей эмас, у ўзгарган ва тамоман бўлак одам бўлиб қолгандай эди. Қани унинг бурунги қайғу-ҳасратлари, ҳаётга нафрат ва умидсизликлари? Князь Андрей сирини ботиниб айтиши мумкин бўлган бирдан бир одам Пьер эди, шунинг учун ҳам у юрагида бор гапни дўстига бирма-бир айтиб берди. У гоҳ узок келажакни ўйлаб, дадил ва осон режалар тузар, отасининг инжиқлигини деб ўзини бахт-саодатдан маҳрум қилолмаслиги, шу никоҳга ва хотинини ҳурмат қилишга отасини қандай кўндириши, ёки ундан розилик сўраб ўтирмасдан уйланавериш тўғрисида гапирар, гоҳ ўзига боғлиқ бўлмаган аллақандай бу янги туйғуга ҳайрон бўларди.

– Агар биров, сен шунчалик яхши кўриб қолишинг мумкин, деса ишонмас эдим, – дерди князь Андрей. – Бу аввалги ҳисларимга сира ўхшамайди. Бутун дунё менинг учун ҳозир икки бўлакка бўлинган: бир бўлагида – Наташаю у билан бирга бутун бахт-саодат, умид-орзу, ёруғлик иккинчи бўлагида, у бўлмаган бўлагида – бутун умидсизлик маъюслик ва зулумот...

– Қоронғилик ва зулмат, – деди Пьер такрорлаб. – Рост, рост, мен бунга тушунаман.

– Мен ёруғликни севмасдан туролмайман, қандай қилай! Мен бунга жуда хурсандман. Гапимга тушунаяпсанми? Менинг бахтимдан хурсанд эканлигингни билиб турибман.

– Ҳа, шундай, шундай, – деди юрак-бағри эзилган Пьер дўстига махзун боқиб. Пьернинг кўзига князь Андрейнинг бахти қанчалик ёруғ кўринса, ўз бахти шунчалик қора кўринар эди.

Князь Андрей уйланиш учун отасининг розилигини олиши керак эди, шунинг учун эртасига отаси олдига жўнаб кетди.

Отаси юзаки вазминлик билан бўлса ҳам, ичдан унинг сўзларига қаҳр-у ғазаб билан кулок солди. Қари князь умри тугаб қолган чоғда биров ҳаётини ўзгартирмоқчи ва бу ҳаётга бирон янгилик киргизмоқчи бўлаётганини сира тасаввур қилолмас эди. «Шу қолган умримни ўз истагимга мувофиқ ўтказишга қўйсалар-у, мендан кейин истаганларини қилаверсалар бўлмас эканми?» – дер эди ўзича чол. Лекин ўғли билан гаплашганда жуда муҳим бўлган вақтлардагина ишлатадиган дипломатиясини ишга солди. Ўзини хийла огир тутиб, ҳамма нарсани муҳокама қилди.

Биринчидан, Ростовлар оиласи насл-насаби, мол-мулки ва иззат-обрўйига қараганда князь Андрейга муносиб эмас эди. Иккинчидан, князь Андрейнинг бу ёшлиги илк ёшлиги эмас ва саломатлиги ҳам заиф (чол буни жуда таъкидлади), киз эса жуда ёш. Учунчидан, боласи бор, уни ёшгина бир қизнинг қўлига топшириб қўйиш жуда жабр. Тўртинчидан, ниҳоят, деди чол ўғлига истехзоли назар ташлаб, «Илтимосим шуки, шу ишни бир йил кейинга қолдириб, аввал ёт элга бор. Даволан, князь Николга бирон немис мураббий топиб кел, буни ўзинг ҳам орзу қилиб юрар эдинг, ана ундан кейин, агар муҳаббатинг, эхтиросинг ҳеч қўймаса кучли бўлса, майли, уйлан. Менинг сўнгги сўзим шу, билиб қўй...» – қари князь ўз қарорида қатъий эканлигини кўрсатадиган бир оҳанг билан сўзини тамом қилди.

Чол бу гапларни айтганда икки нарсани: ё бу муҳаббат бир йилга тоб беролмаслигини ёки унгача ўзи ўлиб кетишини кўзда тутиб айтганини князь Андрей билиб турарди, шунинг учун ҳам отасининг хоҳишини бажо келтиришга қарор берди: Наташанинг қўлини сўраб, тўғни келаси йилга қолдирмоқчи бўлди.

Князь Андрей Ростовларникига сўнгги дафъа борганидан кейин уч ҳафта ўтгач, Петербургга қайтди.

Наташа онаси билан сўзлашган кунининг эртаси куни

бўйи Болконскийга кўз тутди, лекин ундан дарак бўлмади. Эртасига, индинига кутди, князь Андрей келмади. Пьер ҳам келмади. Наташа князь Андрейнинг отаси олдига борганидан беҳабар, унинг бедарак бўлиб кетишига ҳайрон эди.

Уч ҳафта шу зайлда ўтди. Наташа бирон ёққа боришни истамас эди. У кўнгли гаш, худди бир нарсасини йўқотгандай хонама-хона юрар, кечалари эса онасининг ҳам олдига бормасдан яширикча йиғлар эди. У ҳар нарсага кизариб-бўзариб кетар ва аччиги келарди. Назарида, ҳамма унинг умидлари пучга чиққанини билгандай, шунга кулаётган ва унга ачинаётгандай туюларди. Унинг ички дард-алами нақадар зўр бўлса ҳам, мана бу нафсоният алами унинг бир дардини минг дард қилаётган эди.

Бир куни у графиня олдига кириб, бир нима демоқчи бўлди-ю, бирдан йиғлаб юборди. Унинг кўз ёшлари нима учун таъзир еганини билмаган ва кўнгли тўлиб кетган гўдакнинг кўз ёшига ўхшар эди.

Графиня Наташани овута бошлади. Наташа онасининг сўзларига аввал жим кулок солиб ўтирган эди, кейин тўсатдан унинг сўзини бўлди.

– Қўйинг, оий, мен уни ўйлаётганим ҳам йўқ. Ўйлашни ҳам истамайман! Шундай келиб юрган эди, келмай қўйди, холос...

У овози қалтираб кетиб, бир йиғлагудай бўлди-ю, лекин ўзини қўлга олди ва осудалик билан давом этди:

– Мен ҳеч эрга тегмоқчи ҳам эмасман. Ундан кўрқаман. Энди сира, сира эсимга келмайди...

Шу гаплардан кейин эртасига Наташа эрталари хурсандлик багишлагани учун ўзига ёқиб, эсида қолган эски кўйлагини кийди ва балдан буён тарк қилган ҳаёт йўсинини бошлаб юборди. Чой ичиб бўлгандан кейин у кучли акс садо бергани учун яхши кўриб қолган залига кирди ва ашула машқ қила бошлади. Биринчи дарсни тамом қилгандан кейин залнинг ўртасига келиб тўхтади ва ўзига жуда ёқиб қолган бир мусиқий парчани такрорлади. Бўш зални тўлдириб юбориб, кейин аста-секин бу кўнғироқдай (ўзи учун эса ногаҳоний туюлган) овозга суюниб кулок солди ва тўсатдан

хурсанд бўлиб кетди. «Бу тўғрида мунча ўйлашнинг ҳожати йўқ, шундай ҳам яхши» – деди у ичида ва гижирлайдиган паркет полда оддий қадам ташламасдан дам пошнаси ва дам оёғи учида (оёғида яхши кўрадиган кавиши) залнинг у ёғидан бу ёғига юра бошлади ва худди ўз овозига севиниб қулок солгандай товонининг тапиллашига, оёқ учининг ғичирлашига хурсанд бўлиб қулок солди. Ойна олдидан ўта туриб, ойнага каради. Унинг юзи ойнада гўё: «Мана мен! Кўп яхши! Менга ҳеч кимнинг кераги йўқ», – деб турарди.

Лакей кириб зални йиғиштирмоқчи бўлган эди, Наташа ижозат бермади, унинг кетидан эшикни беркитиб олиб, яна зал бўйлаб юра бошлади. Шу кундан бошлаб у яна илгариги ҳолатига, ўзини севадиган ва ўзига-ўзи мафтун бўладиган ҳолатига қайтди. Наташа учинчи бир шахс, эркак зоти номидан ўзига-ўзи: «Жуда гўзал қиз-да бу Наташа! Ўзи ёш, чиройли, хушовоз, ҳеч кимга халал бермайди, фақат уни ўз ҳолига қўйинглар!» – дер эди.

Бирок уни нақадар ўз ҳолига қўйишмасин, у барибир ўзини тинчитолмас, буни ўзи ҳам дарҳол сезар эди.

Даҳлизнинг кўча эшиги очилиб, кимдир, «уйдаларми?» – деб сўради ва оёқ шарпаси эшитилди. Наташа ойнага қараб турган бўлса ҳам, ўзини кўрмади. Даҳлиздаги товушга қулок солди. Ойнада ўзини кўрганида ранги оппоқ оқариб кетган эди. Келган киши ўша эди. Наташа гарчи эшик тирқишидан унинг товушини зўрга эшитаётган бўлса ҳам, бу одам князь Андрей эканлигини аниқ биларди.

Ранги-кути ўчган ва кўркиб кетган Наташа югуриб меҳмонхонага чиқди.

– Ойи, Болконский келди! – деди у. – Ойи, энди қандай бўлди, жуда ёмон бўлди-ку! Мен... азоб чекишни истамайман! Энди нима қилдим?

Графиня жавоб беришга улгуролмаган ҳам эдики, князь Андрей меҳмонхонага кирди; унинг жиддий юзидан ҳаяжон аломати билиниб турарди. Наташани кўриши биланок чехраси очилиб кетди. Графиня билан Наташанинг қўлини ўпди ва диван ёнига ўтирди...

– Кўпдан бери сизни кўриш шарафидан маҳруммиз, –

деб графиня сўз бошлаган эди, князь Андрей айтмоқчи бўлган сўзини тезроқ айтишга ошиқаётган бўлса керак, графинянинг сўзини бўлди.

– Келолмаганининг сабаби шуки, бир муҳим иш тўғрисида гаплашмоқчи бўлиб, отамнинг олдига борган эдим. Кеча кечкурун қайтиб келдим, – деди у Наташага кўз ташлаб. – Сиз билан гаплашадиган гапим бор, графиня, – деди у бир дақиқа жим колгандан кейин.

Графиня чуқур хўрсиниб ерга қаради.

– Марҳамат, буюринг, – деди графиня.

Наташа чиқиб кетиши лозимлигини билса ҳам, чиқиб кетолмади, унинг томоғига бир нарса келиб тикилди ва тортинмасдан кўзларини катта-катта очиб князь Андрейга қараб қолди.

«Ҳозир-а? Шу дақиқада-я? Йўқ, ундок бўлмаса керак!» – деб ўйлади Наташа.

Князь Андрей яна Наташага қаради ва бу қарашдан Наташа янглишмаганига ишонди. Ҳа, ҳозир, мана шу дақиқада унинг тақдири ҳал бўлаётибди.

– Наташа, сен чиқиб тур, кейин чакираман, – деди графиня пичирлаб.

Наташа кўрққан ва ёлборган назар билан князь Андрей ва онасига қаради-ю, уйдан чиқиб кетди.

– Мен, графиня, қизингизнинг қўлини сўрагани келдим, – деди князь Андрей.

Графинянинг юзи бирдан қизарди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

– Сиз сўрасангиз... – деб аста-секин сўз бошлади графиня. Князь Андрей эса унинг кўзларига қараб, жим турарди. – Сиз сўрасангиз... (графиня хижолат тортди) жонимиз билан... бош устига, хурсандман. Эрим ҳам... аминманки... Лекин Наташанинг олдидан ўтиш керак...

– Сизнинг розилигингизни олганимдан кейин Наташа билан сўзлашаман... розилик берасизми? – деди князь Андрей.

– Розиман, – деб графиня қўлини унга узатди ва князь Андрей ўпиш учун бошини эгганда, графиня ҳам кимтиниб-

тортиниб, назокат билан унинг пешонасидан ўпди. Графиня бўлажак куёвини ўз ўгли каби севишни истаса ҳам, лекин уни бегона сезар ва ундан кўрқар эди.

– Мен аминманки, отаси бунга рози бўлар, – деди графиня, – аммо сизнинг қиблагоҳингиз...

– Мен ўз режамни отамга айтдим. У киши рози бўлдилар, фақат шу шарт биланки, тўй бир йилдан кейин бўлсин, дедилар, – деди князь Андрей. – Мен мана шуни сизга айтмоқчи эдим.

– Дуруст, Наташа ҳали ёш-ку, лекин бир йил жуда узок.

– Бошқа чора йўқ-да, – деди князь Андрей хўрсиниб.

– Ҳозир Наташани юбораман, – деди графиня ва уйдан чиқиб кетди.

– Худоё худовандо ўзинг кўлла! – дер эди графиня кизини ахтараркан. Соня Наташа ўз ётоғида эканини айтди. Графиня унинг олдига кирди. Наташа ўз каравотида ўтириб ранги кути ўчган ва кўзларини санамга тикканича тез-тез чўқиниб алланима деб пичирлаётган эди. Онасини кўриши биланоқ ирғиб ўрнидан турди ва:

– Ойи, нима бўлди? Нима деди? – деб унинг бўйнига осилди.

– Бор, олдига чик. Кўлингни сўраяпти, – деди графиня. Бу сўз Наташага совуққина айтилгандай туюлди... Графиня югуриб чиқиб кетаётган қизининг кетидан хафа бўлган, таъна қилаётган бир оҳангда:

– Бор, бор, – деди ва оғир хўрсинди.

Наташа меҳмонхонага қандай кирганини ҳам билмай қолди. Эшикдан кириб, князь Андрейни кўрди-ю, тўхтади. «Наҳотки шу бегона одам энди менинг учун ҳаммадан якинроқ бўлса» – деб ўзига савол берди ва дарҳол бу саволга ўзи жавоб қайтарди: «Ҳа, энди менинг ҳам жоним-у жаҳоним шу одам».

Князь Андрей бошини қуйи солиб унинг олдига келди.

– Мен сизни биринчи дафъа кўришимдаёқ севиб қолганман. Сизнинг лутфингиздан умидвор бўлишим мумкинми?

Князь Андрей шу сўзни айтиб Наташага қаради ва унинг юзидаги жиддий ифодани кўриб, хайратда қолди.

Наташанинг юзидаги бу ифода: буни сўраб ўтиришнинг нима хождати бор? Ўзи билиниб турган нарсага шубха қилишнинг нима кераги бор? Туйғуни сўз билан ифода қилиб бўлмагандан кейин гапириб ўтириш нимаси, деб турар эди.

Наташа князь Андрейга яқинроқ келиб тўхтади. Князь Андрей унинг кўлини олиб ўпди:

– Сиз мени севасизми?

Наташа худди алами келгандай:

– Ҳа, ҳа, – деди-ю, чуқур нафас олди ва сўнг энтикиб йиғлаб юборди.

– Нега йиғлайсиз? Нима бўлди сизга? – деб сўради князь Андрей.

Наташа йиғи аралаш кулимсиради:

– Ох, мен қандай бахтлиман, – деб жавоб берди, унга яқинроқ бориб сал энгашди ва худди ўздан шундай қилсам, майлими, деб сўраётгандай бир лаҳза ўйлаб колди-ю, кейин князь Андрейни ўпиб олди.

Князь Андрей унинг кўлини ушлаб, кўзига қараб тураркан, ўз қалбида илгари Наташага бўлган севгини топмади. Унинг қалбида қандайдир ўзгариш юз берди: гўзал ва шойрона сирли орзулар йўқолиб, унинг ўрнига Наташанинг хотинлар ва гўдақларга хос заифлигига ачиниш, унинг садоқати ва ишончи олдида кўрқиш, ўзини Наташага абадий боғлайдиган бурчнинг оғирлиги ва шу билан бирга қувончли эканини эътироф қилиш ҳисси пайдо бўлди. Унинг юрагидаги ҳозирги муҳаббат гарчи илгаригидай гўзал ва шоирона бўлмаса ҳам, лекин аввалгидан кўра жиддийроқ ва кучлироқ эди.

– Князь Андрей Наташадан кўзини олмай, – тўй бир йилдан кейин бўлишини айтдиларми? – деб сўради.

Наташа унинг саволига кулоқ бермай: «Наҳот мен кичкина қизча (ҳамма мени шундай дер эди) бўлсам? Наҳот мен шу дақиқадан эътиборан ҳатто отам каби бир киши ҳурмат қиладиган шу ёт, азиз ва ақлли одамнинг хотини бўлиб, у билан тенг бўлсам? Наҳот шу рост бўлса? Наҳот энди улғайган бўлсам? Наҳот энди ҳар бир кадамимни билиб қўйишим ва ҳар бир сўзимни ўйлаб айтишим керак бўлса?

Ҳа, у мендан нима сўраётган эди?»

– Йўк, – деб жавоб берди. Аммо ўзи князь Андрей нимани сўраганини билмас эди.

– Мени кечиринг, – деди князь Андрей – сиз ҳали жуда ёшсиз, мен эса ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп кўрганман. Сиз учун кўркаётибман. Сиз ўзингизни билмайсиз.

Наташа унинг ҳар бир сўзига зўр диққат билан кулок солса ҳам, лекин маъносига тушунолмас эди.

– Менинг бахтимни пайсалга соладиган бу бир йилни ўтказиш мен учун нақадар оғир бўлса ҳам, – деб давом этди князь Андрей, – лекин сиз бу муддатда ўзингизни синаб кўрасиз. Бир йилдан кейин мени бахтиёр қилишингизни ўтинаман, лекин унғача эркингиз кўлингизда. Унашилганимиз ўртада қолади, агар сиз мени яхши кўрмаганингизга ишонч ҳосил қилсангиз ва ёки бошқа... – деди князь Андрей сохта табассум билан.

– Бу гапларнинг нима ҳожати бор? – деди унинг сўзини бўлиб Наташа. – Биласизми, мен сизни Отрадноега биринчи марта келганингиздаёқ яхши кўриб қолганман, – деди Наташа. У ҳақиқатни айтаётганига имони комил эди.

– Бир йил ичида сиз ўзингизни билиб оласиз...

– Бутун бир йил! – деб юборди Наташа тўй бир йилдан кейин бўлишини энди англаб. – Нега энди бир йилдан кейин? Нега энди? – князь Андрей бунинг сабабини Наташага тушунтира бошлади. Бироқ бу сўзлар Наташанинг кулоғига кирмас эди.

– Бошқа чора йўқми? – сўради Наташа.

Князь Андрей унинг саволига жавоб бермади. Лекин унинг юзидаги ифода бу қарорни ўзгартириш мумкин эмаслигини кўрсатиб турар эди.

– Бу кўп ёмон! Кўп ёмон! – деди тўсатдан Наташа ва яна йиглаб юборди. – Мен бу бир йилни кута-кута ўламан! Йўк, бўлмайди, бу жуда оғир! – у қаллигининг юзига қараб, эзилаётганини ва эсанкираб қолганини кўриб: – Майли, майли, мен ҳаммасига қодирман, – деди тўсатдан Наташа йиғини қўйиб. – Мен кўп хушбахтман!

Граф билан графиня уйга киришди ва бўлажак куёв

билан келинга фотиҳа беришди.

Шу кундан бошлаб князь Андрей Ростовларникига куёв сифатида келиб-кетадиган бўлди.

XXIV

Фотиҳа ҳам бўлмади, Наташани Болконскийга унашилганлиги ҳам ҳеч кимга айтилмади, князь Андрейнинг ўзи шуни талаб қилди. Тўйни бир йил орқага суришга мен сабаб бўлдим ва унинг оғирлигини ҳам ўзим кўтаришим керак, деди князь Андрей. Мен шу берган сўзим билан ўз тақдиримни Наташа тақдирига абадий боғладим, лекин унинг бошини боғлаб қўйишни истамайман. Унинг эрки ўз қўлида бўлсин. Агар беш-олти ойдан кейин севмаганини сезиб қолса, унда рад қилишга ҳам ҳақли бўлади, деди князь Андрей. Албатта, граф ҳам, графиня ҳам, Наташанинг ўзи ҳам бу сўзларга кулоқ беришни истамасди, лекин князь Андрей сўзида туриб олди. У ҳар кун Ростовларникига келса ҳам, Наташага ўз қаллиғидай қарамай, уни сизлар ва фақат қўлидангина ўпар эди. Унаштирилгандан кейин иккаласи орасида буткул бошқача, яқинроқ, жўн муносабат пайдо бўлди, бу уларнинг илгариги муносабатига сира ўхшамасди. Шу вақтгача улар гўё бир-бирини билмас эди. Иккови ҳам илгари ҳеч нима бўлмаганида бир-бирига қандай қараганини эслаб ўтиришни яхши кўрар эди. Иккови илгари ўзини самимий бўлмагандай, ҳозир эса буткул ўзгариб, самимий ва оддий кишилар бўлиб қолгандай сезарди.

Дастлабки кунларда Ростовлар оиласи князь Андрей билан муомалада бир ўнгайсизлик сезар, Болконский, улар назарида, бўлак олам кишисидай кўринарди. Шунинг учун Наташа уйдагиларни князь Андрейга эл қилиш учун кўп уриниб, ифтихор билан уларга: «У зоҳиран бошқа олам кишисидай кўринса ҳам, ҳақиқатан, ўзимизга ўхшаган бир одам, мен ундан сира тортинмайман, ҳеч ким ҳам тортинмаслиги керак» деб ҳаммани ишонтирар эди. Бир неча кундан кейин Ростовлар оиласи Болконскийга эл бўлиб қолди ва унинг олдида тортиниб-нетиб ўтирмасдан яна илгаригидай яшай берди.

Князь Андрей граф билан хўжалик, графиня ва Наташа билан зеб-зийнат, Соня билан альбом ва кашта ҳақида жуда яхши гаплаша билар эди. Баъзан оила аъзолари ўзаро ва князь Андрей олдида гаплашганда бу ишнинг қандай юз берганини ва бунинг шундай бўлиши олдиндан маълум бўлиб қолганини айтиб, хайрон қолишарди. Князь Андрейнинг Отрадноега келгани, Ростовларни Петербургга кўчгани, князь Андрей билан Наташанинг бир-бирига ўхшагани (буни Болконский биринчи марта Отрадноега келганида энага пайкаган экан), 1805-йилда Андрей билан Николайнинг сўзга бориб қолгани ва яна бир қанча ҳодисалар шу ишнинг бўлишидан дарак берган эмиш.

Графнинг ҳовлисида келин билан куёв бўлган уйларга хос шоирона бир дилгирлик ва сукунат ҳукмрон эди. Ҳамма бирга ўтирган вақтларда ҳам кўпинча ҳеч ким чурк этмас эди. Бошқалар туриб кетиб, келин билан куёв ёлғиз қолганда ҳам жим ўтиришар эди. Улар келажак ҳаётлари тўғрисида камдан кам гаплашарди. Князь Андрейнинг бу ҳақда сўз очгани на юраги бетлар эди, на тили борар эди. Наташа унинг бошқа туйғуларини ҳамиша билганидай буни ҳам билиб индамас эди. Бир куни Наташа унинг ўғли тўғрисида гап очди. Князь Андрей кизариб (у энди ҳар нарсага қизарар ва бу Наташага жуда ёқар эди) ўғлим биз билан турмайди, деди.

– Нега? – деб сўради Наташа чўчиб.

– Мен бобосини ундан жудо қилолмайман, ундан кейин... – Наташа унинг мулоҳазасини англаб дарров:

– Вой, мен уни қандай яхши кўрар эдим! Лекин мен биламан, сиз, икковимизни ҳам айблашга баҳона топилмасин дейсиз, – деди.

Кекса граф баъзан князь Андрей олдида келиб, уни ўпар, Петянинг тарбияси ва ё Николайнинг хизмати ҳақида маслаҳат сўрар, кекса графиня эса буларга қараб уф тортиб ўтирар эди. Соня ҳамиша келин билан куёвга халал беришдан кўрқар, ҳеч лозим бўлмаган ҳолда ҳам уларни холи қолдириш учун ҳар хил баҳоналар топишга тиришар эди. Князь Андрей гапираётган чоғда (у гапга чечан эди) Наташа ифтихор билан кулок солар, ўзи гапирганда эса уни зўр диққат

билан кузатаётганини пайкаб ҳам юраги така-пука бўлар ва ҳам қувонар эди. У таажжуб билан ўз-ўзидан: «У мендан нимани излаяпти? Шу қараши билан мендан нимани топмоқчи бўлаётибди? Менда нима камчилик бор эканки, кўзлари билан шуни излаяпти», – дея сўрар эди. Наташа баъзан ўзига хос бўлган бир қувнок кайфиятга кирар ва шунда князь Андрейнинг кулгисига кулок солиш ва унга қарашни яхши кўрар эди. Князь Андрей камдан кам кулар, лекин кулганда ҳам жон-у дили билан куларди. Наташа ҳар гал шунақа кулгидан кейин ўзини унга анча яқин сезар эди. Қаршисида турган ва яқинлашиб келаётган айрилик чўчитмаса, Наташа ўзини буткул бахтли ҳисоблар эди.

Князь Андрей Петербургдан кетишидан бир кун олдин Пьерни бирга олиб келди. Пьер балда бўлганидан буён Ростовларникига келгани йўқ эди. У паришонҳол ва хижолат кўринар эди. У графиня билан гаплашиб колди. Наташа Соня билан шахмат столи олдига ўтирди ва шу билан князь Андрейни ҳам ўз ёнига чақирган бўлди. Князь Андрей келди.

– Сиз Безуховни кўпдан буён танирсиз-а? – сўради у Наташадан. – Маъқулми сизга?

– Ҳа, кўп яхши киши, лекин сал ғалатилиги бор-да, – деди Наташа. У Пьер тўғрисида гапираркан, одатдагича, унинг паришонҳоллиги ҳақидаги латифаларни, ҳатто ўзлари тўқиган латифаларни айтиб берди.

– Биласизми, мен унга сиримизни айтдим, – деди князь Андрей. – Мен уни болалигидан биламан. Баҳоси йўқ одам. Сиздан илтимос шуки, Натали, – деди тўсатдан жиддий. – Мен кетаётиман, худо билади нималар бўларкин. Кўнглингиз совиб қолиши... Биламан, бу тўғрида гапирмаслигим керак. Лекин фақат шуни айтмоқчиманки, менинг йўқлигимда сизнинг бошингизга нима тушса...

– Нима тушарди?

– Қандай мусибат юз бермасин, – давом этди князь Андрей. – Сиздан илтимос шуки, мамзель Соня қандай ҳодиса рўй бермасин, маслаҳат ва ёрдам сўраб шунгагина мурожаат қилинг. Паришонликка паришон ва ғалати одам бўлса

хам, лекин баҳоси йўк.

Бу айрилиқ Наташага бунчалик таъсир қилишини ота-онаси ҳам, Соня ҳам, князь Андрейнинг ўзи ҳам билмаган эди. Қип-қизариб кетган, ҳаяжонланган, дийдаси қотиб қолган Наташа худди айрилайётганини билмайдигандай шу куни уйда ивирсиб юрди. Князь Андрей у билан хайрлашиб, сўнгги марта кўлини ўпганда ҳам йиғламасдан фақатгина:

– Кетманг! – деди, холос. Лекин бу сўзни у шундай бир товуш билан айтдики, князь Андрей, ҳақиқатан ҳам, қолсам-микин, деб ўйлашга мажбур бўлди ва кейинчалик ҳам бу сўз узоқ вақт эсидан чиқмади. Князь Андрей кетганда ҳам Наташа йиғламади; у бир неча кун йиғламасдан ўз хонасида ўтирди, ҳеч нарсага қизиқмади, фақат гоҳ-гоҳ «Ох, нима учун кетдийкин?» – деб қўяр эди.

Бироқ князь Андрей кетиб, орадан икки ҳафта ўтгач, Наташа тўсатдан маънавий хасталиқдан тузалиб, аввалги ҳолатига қайтди, аммо унинг чехраси узоқ вақт касал ётиб, энди тузалган боланинг чехрасига ўхшар эди.

XXV

Князь Николай Андреевич Болконскийнинг саломатлиги ва характери шу сўнгги йилда ўғли кетгандан кейин жуда заифланиб қолди. У илгаригидан ҳам асабийроқ бўлиб, бўлар-бўлмасга жаҳли чиқадиган ва ўзининг бутун захрини княжна Марьяга тўқадиган бўлди. У княжнага гўё яна ҳам қаттиқроқ руҳий азоб бериш учун энг заиф жойларини излар эди. Княжна Марья икки нарсага ҳирс қўйган ва шунинг учун унинг қувончи ҳам шу икки нарса: бири жияни Николушка, иккинчиси – дин бўлиб, кекса князь мана шу икки нарсага ёпишгани ёпишган эди. Нима тўғрида гап очилмасин, князь, албатта, гапни қари қизларнинг мутаассиблиги ва ёки болаларни эркалатиб бузиб қўйишларига олиб борар эди. «Сен уни (Николушкани) ўзингга ўхшаган қари қиз қилмоқчимисан, бекорга уринма, князь Андрейга қиз эмас, ўғил керак, ўғил» – дер эди. Ёки мамзель Бурьен мурожаат қилиб, княжна олдида ундан: «Бизнинг поплар ва иконалар¹

¹ Икона – христианликдаги Исо, Биби Марям ва авлиёлар тасвири.

сенга ёқадими», – деб ундан сўрар ва хазиллашар эди.

У ҳамиша княжна Марьяни таҳкир қилса ҳам, кизи, отамни кечиришим керак, деган хаёлни кўнглидан чиқаролмас эди. Наҳотки отаси унинг олдида гуноҳкор бўла олса? Наҳотки шундай меҳрибон (княжна буни, ҳар қалай, билар эди) отаси ноҳақ бўла олса? Ҳақ деган гапнинг ўзи нима? Княжна ҳеч қачон «ҳақ» деган мағрур сўз ҳақида ўйлаган ҳам эмасди. Инсониятнинг барча мураккаб қонунлари, унинг назарида, содда ва равшан бир қонундан иборат бўлиб, бу ҳам бўлса севиш ва ўз жонини фидо этиш қонунини эди, бу қонунни инсоният учун муҳаббат билан азоб чеккан худонинг ўзи яратган. Бошқа одамларнинг ҳақ ва ноҳақлиги билан унинг нима иши бор? У ўзи азоб чекиши ва севиши керак ва шундай ҳам қилиб юрибди.

Қишда Лисие Горига князь Андрей келди. У хурсанд, вазмин, ҳалим ва назокатли бўлиб, княжна кўпдан буён уни шу кайфиятда кўрмаган эди. Княжна акасига бир нарса бўлганини сизди, лекин князь Андрей ўз севгиси ҳақида опасига сўз очмади. Кетадиган куни князь Андрей отаси билан нима тўғридадир узок суҳбатлашди ва жўнаётганида княжна Марья иккаласи ҳам бир-биридан хафа эканлигини пайқади.

Княжна Марья князь Андрей кетгандан кейин Лисие Горидан Петербургга ҳамма қизлар сингари ўз акасига олиб беришни орзу қилиб юрган дугонаси Жюли Карагинага мактуб ёзди, дугонаси шу қунлари Туркияда ҳалок бўлган акасига мотам тутиб юрган эди.

«Азиз ва меҳрли дўстим Жуля, гам-гусса чекиш иккала-мизнинг ҳам қисматимиз экан. Сизнинг мусибатингиз шу қадар зўрки, мен буни худонинг сизга кўрсатган айрим марҳамати дебгина биламан. Худойим шу билан сизни (яхши кўргани учун) ва азиз-у меҳрибон онангизни синовдан ўтказмоқчи. Оҳ, дўстим, дин, ёлғиз дин бизга тасалли берадигина эмас, балки умидсизликдан қутқаради. Инсон ўзининг ожиз ақли билан идрок қилолмайдиган нарсани фақатгина дин изох қилолади: нега, нима учун ҳаётда ўз бахт-саодатини

топа оладиган, ҳеч кимга азоб бермайдиган ва ҳатто бошқаларнинг бахтли бўлиши учун ҳам зарур бўлган юсак туйгули, соф қалбли, яхши одамларни худойи таоло ўз даргоҳига чақиради-ю, бадфеъл, бировга икки пулли фойдаси тегмайдиган, зарарли ёки ўзига ҳам, бошқаларга ҳам юк тушадиган кишиларни қолдиради. Мен биринчи марта кўрган ўлик азиз келинимнинг ўлигидир. Мен бу ўликни ҳеч қачон эсдан чиқармайман ва шу ўлик менда шундай таассурот қолдирди. Худди сиз тақдири илоҳийдан, шундай яхши акам нега ўлиб кетди, деб сўраганингиздай мен ҳам, бировга зиёни тегishi у ёқда турсин, қалбида эзгулик қилишдан бошқа нияти бўлмаган бу беозор фаришта Лиза нима учун ўлиб кетди, деб сўраган эдим. Нима учун экан денг, дўстим, унинг ўлганига мана, беш йил бўлди. Мен ўзимнинг ноқис ақлим билан унинг нима учун вафот қилганига, бу ўлим парвардигори оламнинг чексиз лутф-у марҳаматининг бир ифодаси эканлигига тушуна бошладим, худойи таолонинг барча кирдикори ўз бандаларига бўлган беҳад-у ҳисоб муҳаббатининг кўринишидирки, биз бунга аксари тушуна олмаймиз. Мен кўпинча: Лиза фариштадай маъсум бўлгани учун барча оналик бурчини адо қилишга ожизлик қилдимикин, деб ўйлайман. Ёши хотин сифатида унинг ҳеч қандай камчилиги йўқ эди. Лекин она сифатида у шундай камчиликсиз бўла олмас эди. Энди бизга, айниқса, князь Андрейга энг гўзал хотирот ва чуқур таассуф қолдирганидан ташқари у, эҳтимол, у ерда, мен орзу қилишга ҳам журъат қилолмаган жойга эга бўлса. Лиза худонинг бунчалик лутф-у марҳаматига сазовор бўлганидан ташқари, бу бемаҳал ва даҳшатли ўлим барча гам-ғуссаларидан қатъи назар, менга ва укамда кўп яхши таассурот қолдирди. Лиза вафот қилган кунлари бу фикрлар бошимга кела олмасди. Келганда ҳам дарров ўзимдан йироқлаштирар эдим, аммо энди буткул аниқ ва равшан бўлиб қолди. Бу сатрларни сизга ёзишдан мурод, дўстим, менинг учун ҳаёт қонуни бўлиб қолган инжилнинг бир ҳақиқатига, яъни худонинг иродасисиз инсоннинг бошидан бир тола туки ҳам тушмайди, деган ҳақиқатига сизни ишонтириш, холос. Унинг иродаси эса бизга бўлган чексиз

муҳаббатига бўйсунди, шунинг учун ҳам бошимизга нима келмасин, ҳаммаси унинг неъматидир. Сиз келаси кишини Москвада ўтказасизларми, деб сўрабсиз. Гарчи дийдорингизни кўриш орзусида бўлсам ҳам, лекин Москвага боришни ўйламайман ва орзу қилмайман. Агар бунинг сабабкори Бонапарт десам, сиз ҳайрон бўласиз. Бунга сабаб қиблагоҳимнинг саломатликлари кундан кунга заифлашаётгани: бу киши мунозарани кўтара олмайди, чунки жиссаки бўлиб қолган. Қиблагоҳимни ўзингиз биласиз, кўпинча сиёсий масалалар тажанг қилади. У киши Бонапартни бутун Европа подшоҳлари ва, айниқса, буюк Екатерина невараси бўлмиш шаҳаншоҳимиз билан ўзини тенг тутиб муомала қилаётганини сира-сира ҳазм қилолмайдилар. Мен ўзингизга маълум, сиёсий масалаларга ҳеч қизиқмайман, лекин қиблагоҳимнинг сўзларидан ва Михаил Иванович билан қиладиган суҳбатларидан дунёда нима ҳодисалар юз бераётганидан ва, айниқса, Бонапартега кўрсатилаётган иззат-у эҳтиромлардан хабардорман, менимча, бутун ер юзида фақат шу Лисие Гориди уни на буюк киши деб танишади ва на француз императори деб. Отам мана шу нарсани кўтаролмайдилар. У киши, назаримда, аксар сиёсий масалаларга бўлган ўз нуқтаи назарлари ва фикр-у мулоҳазаларини ўйлаб-нетиб ўтирмасдан айтаверишларини билиб ва бунинг орқасида юз берадиган баҳс-мунозараларни сезиб, Москвага кўчишни унча истамаяптилар. Борган тақдирда ҳам муолажадан кўрган барча фойдалари Бонапарте тўғрисида бўладиган баҳс-у мунозаралар орқасида чиппака чиқиб кетади ва мен бунга аминман. Ҳар ҳолда, бу масала яқин ўртада ҳал бўлади. Оилавий ҳаётимиз аввалгидай! Фақат акам Андрей бу ерда йўқ, холос. Кейинги кунларда укам жуда ўзгариб қолди, бу ҳақда мен сизга ёзган эдим. Бошига тушган мусибатлардан кейин у энди, шу йил руҳан ўзига келди. Болалик чоғида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай: меҳрибон, назокатли ва жуд бебаҳо одам бўлиб қолган. Унинг учун ҳаёт ҳали тамом бўлмаганини, менимча, энди ўзи англади. Лекин руҳан бардам бўлиб қолган бўлса ҳам, жисмоний томондан жуда заиф. У аввалгидан кўра озган, асабийроқ бўлиб қолган.

Шундан ташвишдаман. Чет элга сафар қилиб, кўп яши қилди. Докторлар ҳам кўндан буён шуни маслаҳат бериб келган эди. Чет элдан тузалиб келар деб умид қиламан. Сиз ўз хатингизда Петербургда князь Андрейни энг фаолиятли, ўқимишли ва ақлли йигитларнинг бири деб ҳисоблашади, дебсиз. Укамни мақтаганим бўлмасин-ку, мен ҳеч қачон бунга шубҳа қилган эмасман. Унинг бу ерда, ўз деҳқонларидан тортиб дворянларга қадар қилган яхшиликларининг ҳад-ҳисоби йўқ. Петербургда бориб ҳам у фақат ўзига тегишли ишлар билангина шуғулланди. Мен бир нарсага ҳайронман: қандай қилиб бу миш-мишлар, айниқса, сиз ёзган ўша ҳақиқатдан узоқ миш-мишлар Петербургдан Москвага боради? Князь Андрей кичкина Ростовага уйланармиш деган овозалар тамоман ёлгон. Андрейнинг бировга ва, айниқса, Ростовага уйланишига мен сира ишонмайман. Нима учун десангиз, биринчидан, гарчи у марҳум хотинидан камдан кам гапирса ҳам, лекин, менинг билишимча, унинг кўксидаги доғ ҳали-вери кетмайди ва унинг ўрнига бўлак хотин олиб, фариштачамизни ўгай оналик қилишни истамайди. Иккинчидан, менимча, бу қиз князь Андрей ёқтирадиган хотинлар тоифасидан эмас. Князь Андрейни шу қизга уйланишига кўзим етмайди. Ростини айтсам, истамайман ҳам. Жағим очилиб қолди, иккинчи саҳифани ҳам ёзиб тўлдирдим. Хайр, азиз дўстим, сизни худога топширдим. Токи ўз пушти паноҳида сақласин. Менинг меҳрибон дугонам, мамзель Бурьен сизни ўпади».

XXVI

Ёзнинг ўртасида княжна Марья Швейцариядан, князь Андрейдан кутилмаган бир мактуб олди. Князь Андрей мактубида княжна учун кутилмаган бир хабарни – Ростовага уйланмоқчи бўлганлигини ёзган эди. Бу мактубда бошдан оёқ икки нарса ёлқинлаб турар эди: бири – қаллигига бўлган ўтли муҳаббат, иккинчиси – опасига бўлган меҳрибонлик ва ишонч. Князь Андрей ўз мактубида шу чоғгача ҳеч кимни шу даражада севмаганини, ҳаёт нима эканлигини энди билганини ёзиб, Лисие Горига келганида бу ҳақда отаси билан

гаплашган бўлса ҳам, княжнага ҳеч нарса демагани учун узр сўраган эди. Князь Андрей бу нарсани, агар княжнага айтсам, у отамга розилик беринг, деб илтимос қилиб кўрар, у кишини кўндиролмасдан бекорга жажлини чиқарар, кейин бунинг жафосини ўзи тортиб ўтирар, деган мулоҳаза билан айтмаган экан. Ундан кейин у вақтда ҳозиргидай катъий қарорга келмаган экан. «Ўшанда отам менга бир йил муҳлат белгиладилар. Мана ҳозир ўша муҳлатнинг ярми, олти ойи ўтди ва мен ўз қароримда илгаригидан ҳам катъийроқман. Докторлар муолажамнинг муддатини узайтирмаганда, аллақачон ўзим Россияга қайтар эдим, энди яна уч ой шу ерда қоладиган бўлдим. Сен мени ҳам ва отам билан бўлган муносабатимни ҳам биласан. Мен у кишидан ҳеч нарса умидвор эмасман. Ҳамиша мустақил эдим ва ҳозир ҳам мустақилман. Лекин у кишининг хоҳишига қарши иш қилиш, умрининг охирида унинг ғазабига гирифтор бўлиш менинг бахтимнинг ярмини барбод қилади. Мен ҳозир отамга шу ҳақда мактуб ёзаяпман. Сендан илтимос шуки, кайфияти яхши бўлган бир вақтни топиб шу мактубни отамга бергин ва у кишини бу ишга қандай қарашидан, берган муҳлатини уч ойга қискартира олиш-олмаслигидан мени огоҳлантиргин».

Княжна Марья узок иккиланиб, шубҳа ва тоат-у ибодатдан кейин хатни отасига берди, эртасига кекса князь осудалик билан деди:

– Уқангга ёз, ўлгунимча сабр қилсин... озгина қолди. Яқинда қутуласизлар...

Княжна бир нима деб отасига эътироз билдирмоқчи бўлган эди, бироқ кекса князь унга бермасдан, борган сайин бақира бошлади:

– Уйлан, уйлан, ўғилгинам!.. Яхши қавм-қариндош орттирасан!.. Ақлли кишилар-а? Давлатманд кишилар-а? Ҳа, Николушка бинойидай ўғай онага эга бўлади! Ёз, менга қолса, эртагаёқ уйлансин. У Николушкага ўғай она бўлади, мен эса Бурьенга уйланаман!.. Ҳа, ҳа, ҳа! Ана ундан кейин уқанг ҳам ўғай онали бўлади қолади! Фақат шуни айтиб қўйгинки, менинг бўсағамни бўлак хотин зоти босмасин!

Уйланса уйланаверсин, лекин хотинини бу ерга олиб келмасин. Балки, сен ҳам уқанг олдига борарсан? – деди княжна Марьяга караб. – Марҳамат, йўл очик... йўл очик... Марҳамат!

Шу можародан кейин князь бу ҳақда огиз очмади. Лекин ўғлининг иродаси заифлик қилганига афсуслангани кизи билан бўлган муомалаларидан билиниб турар эди. Кекса князнинг кизига қиладиган илгариги пичингларига яна бир пичинг қўшилди, бу ҳам эса ўғай она гапи билан мамзель Бурьен қиладиган хушомадомуз сўзлари эди.

Нега мен бунга уйланмас эканман? – дер эди кизига князь. – Туппа-тузук княгиня бўлади!

Дарҳақиқат, кейинги кунларда кекса князь борган сайин француз аёлга ўзини яқин тута бошлади ва княжна Марья отасининг бу қилмишини кўриб, оқибати нима бўларкан деб хайратда қолди. Княжна укасига отаси хатни олиб нималар деганини ёзди, лекин бу нарсага, балки, отамни кўндиришга муваффақ бўларман деган сўзлар билан укасига тасалли берди.

Княжна Марьянинг овунчоги ва қувончи Ниқолушка билан унинг тарбияси ва Андрей билан дин эди, лекин ҳар бир кишининг ўзига яраша орзу-армони бўлганидай, княжнанинг ҳам қалбида, ҳаётида унга бирдан бир тасалли берадиган бир орзу-умиди бор эди. Бу тасаллини унга княздан яширикча олдига келиб-кетадиган художўйлар – қаландар ва дарвишлар берар эди. Княжна Марья ҳаётнинг аччиқ-чучугини қанча кўп тортса, одамларнинг бу фоний дунёдан ўзларига бахт-саодат ва роҳат-у фароғат излаганларига, бу муяссар бўлмайдиган, пуч ва беҳуда бахт-у саодатга эришиш учун жон куйдириб, азоб-у укубат чекиб, курашиб, бир-бирларига ёвузлик қилиб юрганларига шунча хайрон бўлар эди. «Князь Андрей хотинини севар эди, хотини ўлди. Энди у бу ҳам етмагандай, яна бошқа хотинга кўнгили қўймоқчи. Отам бунга рози эмаслар, чунки у киши Андрейни асл-у насаби дурустрок ва бадавлатрок кизга уйланишини истадилар. Улар бир кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган ҳаёт неъматини деб курашадилар, азоб, изтироб чекадилар, ўз

қалбларини, ўлмас қалбларини хароб этадилар. Дунё фониё эканлигини ўзимиз билсак ҳам, бунинг устига Исо ерга тушиб, бу ҳаёт икки кунлик гап, бу инсон учун бир синов деган бўлса ҳам, биз яна унга тиш-тирногимиз билан ёпишамиз ва ундан ўзимизга бахт-у саодат излаймиз. Қандай бўлибдики, ҳеч ким бунга тушунмабди? – деб сўрар эди ўз-ўзидан княжна Марья. – Бунга факат халталарини елкаларига кўтариб, князь кўриб қолмасин деб (князь сўкиб беришидан кўркиб эмас, балки уни гуноҳ иш қилиб кўйишидан сақлаб) орқа эшиқдан мени олдимга келадиган мана шу ҳақир қаландар дарвишлар тушунади, холос. Хонумондан, диёрдан айрилиб, бирон нарсага илашиб қолмайин, деб ҳаётнинг барча ноз-у неъматидан кечиб, бўз жанда кийиб, бўлак ном билан элма-эл юриб, бировнинг кўнглига озор бермасдан, эшиқларидан қувганлар учун ҳам, яхшилик қилганлар учун ҳам тоат-у ибодат қилиб юришдан бошқа юксак ҳақиқат ва юксак ҳаёт йўқ!»

Федосьюшка отли, 50 ёшларга бориб қолган, юзи чўтир, бўйи паст, бир кам гап аёл бор эди, бу аёл 30 йилдан бери яланг оёқ, белига занжир боғлаб дунёни кезар эди. Княжна Марья шу хотинни жуда яхши кўрар эди. Бир куни Федосьюшка биттагина кичгина чирок ёритиб турган гирашира уйда ўтириб ўз ҳаётини княжнага хикоя қилиб берди, шунда тўсатдан княжнанинг бошига: «Дунёда ёлғиз Федосьюшка ҳаётга тўғри йўл топибди», – деган хаёл келдию, ўзи дарвишлик қилмоқчи бўлди. Федосьюшка ухлагандан кейин княжна бу ҳақда жуда кўп ўйлади ва ниҳоят ўзи ҳам Федосьюшка каби дарвишлик қилишга қарор берди. У ўз ниятини ёлғиз Акинфея деган бир руҳоний монахга айтди ва руҳоний унинг бу ниятини мақбул топди. Княжна Марья дарвишларга ҳадя қилиш баҳонаси билан кўйлак, чорик, кафтан ва қора рўмол – хуллас, дарвишлар киядиган нарсаларни гамлаб кўйди. У кунда шу нарсалар турган жавон олдига келар, ниятимни амалга оширадиган пайт етмадимикин, деб ўйлаиб қолар эди.

Княжна Марья кўпинча дарвишларнинг соддагина хикояларини эшитиб, шу қадар ҳаяжонга тушар эдики, ҳатто

бир неча марта бутун бор-у йўғини ташлаб, уйдан кочиб кетишга тайёр бўлиб қолди. Ҳолбуки, княжна Марьяга чуқур маъноли туюлган бу сўзлар дарвишлар учун ёд бўлиб қолган оддий сўзлар эди. Княжна ўз хаёлида ўзини ҳасадни ҳам, инсоний муҳаббатни ҳам, орзу-ҳавасни ҳам билмай, эғнида бўз кўйлак, елкасида халта, кўлида ҳасса, Федосьюшка билан бирга чанг йўлдан, у азиз-у авлиё олдидан бу азиз-у авлиё олдига бораётган ва ниҳоят ғам-у ғусса, ох-у надоматдан узоқ бўлиб, абадий шодлик ва кайф-у сафо олами бўлмиш жаннатга етгандай тасаввур қилар эди.

Княжна ўз-ўзича дер эди: «Бир ерга бориб, тоат-у ибодат қиламан, бу ерга ўрганмасдан туриб, бошқа жойга кетаман. Шундай қилиб, то оёқларимнинг дармони куриб, йиқилиб ўлгунимча юраман ва охири ғам-у ғусса, ох-у надоматдан узоқ бўлган сокин абадият оламига кўчаман».

Бироқ отаси ва, айниқса, кичкина жияни Кокони кўргач, ўз ниятини амалга оширишга ожизлик қилар, кейин мен гуноҳқорман, чунки отам билан жиянимни худодан ҳам ортиқ кўраман, деб яширикча йиглар эди.

I

Инжилнинг ривоятига кўра, илк одам худонинг ғазабига гирифтор бўлиб жаннатдан ҳайдалганига қадар лаззат-фароғатни ишламасликдан, бекорчиликдан топган экан. Ҳайдалгандан кейин ҳам одамнинг ишламасликка бўлган ҳаваси йўқолмабди, лекин одам ишламасдан туролмайди, бунга сабаб фақат бир бурда нонимизни пешона тери тўкиб топишимиз керак бўлганлигигина эмас, балки ўзимизнинг маънавий ҳислатимизга кўра ишламасдан бахузур юролмаслигимиздир. Ғойибдан келган бир нидо ишламасдан юрганнинг учун гуноҳкорсан, дейди. Агар одам бекор ўтириб бир фойда келтира оладиган, ўз бурчини адо қила оладиган бир ҳолатни топа олса эди, унда у илк одам кўрган лаззат-фароғатнинг бир томонини қўлга киритган бўлар эди. Бизда бутун бир табақа – ҳарбийлар табақаси мана шу мажбурий ва ҳеч ким таъна қилолмайдиган бекорчиликдан баҳраманддир. Ҳарбий хизматнинг кишини ўзига тортадиган асосий томони ҳам мана шу мажбурий ва ҳеч ким таъна қилолмайдиган бекорчилик бўлиб келган ва бўлажак ҳам.

Николай Ростов 1807-йилдан кейин ҳам Денисовдан қабул қилиб олган эскадронда командир бўлиб, Павлоград полкида ўз хизматини адо этаркан, мана шу лаззат-фароғатдан беармон баҳраманд бўлиб юрар эди. Ростов москвалик таниш-билишлари кўрганда, салгина қўрсроқ бўлибди, дегудай кўполгина йигит бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин жўралари, кўл остидаги кишилар ва бошлиқлари уни яхши кўришар, ҳурмат қилишар, ўзи ҳам ҳаётдан хурсанд эди. Кейинги вақтларда, 1809-йилда, онаси кўпинча хат ёзиб хўжалик ишлари кун сайин огирлашиб кетаётганидан шикоят қилар, тезроқ келиб чол-кампир, ота-онасининг кўнглини тинчитишини, хурсанд қилишни сўрар эди.

Николай бу мактубларни ўқиркан, булар мени турмушнинг барча ташвиш-тараддудидан кутулиб, тинч ва осуда яшаб юрган муҳитимдан маҳрум қилмоқчилар, деб кўрқар эди. У эртами-кечми, яна елкасига олаҳуржун тушиб, гоҳ

чалкашиб, гоҳ эпақага келаётган хўжалик ишлари, саркорнинг ҳисоб-китоби, жанжал-у фитна, таниш-билишлик, ўтиришлар, Соњанинг муҳаббати ва унга берган ваъдалари каби бир талай икир-чикир билан тўла бўлган ҳаёт гидробига кириб қолишни сезар эди. Буларнинг ҳаммаси ниҳоят даражада мушкул ва чигал ишлар эди, шунинг учун у онасининг мактубларига қачон бориши ҳақида оғиз очмасдан, «Мушфик ва меҳрибон онамга» деган сўзлар билан бошланиб, «сизнинг итоаткор ўғлингиз» деган сўзлар билан тамом бўладиган классик услубда ёзилган совуқкина мактублар билан жавоб қайтарар эди. 1810-йилда ота-онасидан мактуб олди. Мактубда Наташа Болконскийга фотиҳа қилинганлиги, кекса князнинг хоҳишига кўра тўй бир йилдан кейин бўлиши айтилган эди. Бу хатдан Николай ҳам хафа бўлди ва ҳам ўзини таҳқирлаган сездди. Аввало, Наташани эрга тегиб, уйдан кетиб қолишига қўнгли бўлмас эди, чунки уйдағиларнинг ҳаммасидан ҳам Наташани кўпроқ яхши кўрар эди. Иккинчидан, ўзининг гусарча нуктаи назарига кўра шу кунлари уйда бўлмаганига афсусланди, уйда бўлса борми, улар билан куда бўлиш унчалик катта шараф эмаслигини ўша Болконскийга кўрсатиб кўяр эди, чунки агар Наташани севса, савдойи отасининг розилик бериш-бермаслигига қарамасдан, уйланиши мумкин эди. Николай отпускаи олиб, Наташанинг қаллиғ бўлиб қолганини бир кўриб келсаммикин деб ҳам ўйлади, лекин манёврлар яқинлашиб қолди. Соња тўғрисида мулоҳаза, чалкашиб кетган хўжалик ишларининг ваҳимаси эсига тушиб, яна бормайдиган бўлди. Аммо ўша йилнинг баҳорида Николай онасининг графдан яшириқча ёзган мактубини олди ва шу мактубни ўқиб чиқишга мажбур бўлди. Онаси ўз мактубида, агар келиб хўжалик ишларини ўз қўлингга олмасанг, бутун мол-у мулкдан айрилиб, ҳаммамиз қафангадо бўлиб қоламиз деб ёзган эди. Граф шу қадар заиф, Митенькага шу қадар ишонган, шу қадар саҳий ва ҳамма уни шу қадар аддайдикки, ишлар кундан кунга ёмонлашаётди. «Агар мени ва бутун уй ичимизни бадбахт қилишни истамасанг, худо ҳақи, тезда етиб кел», – деб ёзган эди графиня.

Бу мактуб Николайга каттик таъсир килди. Унинг акли бундай ҳолатларда нима қилиш кераклигига етар эди.

Энди истеъфо бериб бўлмаса ҳам, отпускаи олиб уйга бориб келиши зарур бўлиб қолди. Лекин нима учун бориши зарурлигини ўзи билмас эди. Тушликдан кейин у ухлаб олиб, кўпдан буён минмаган Марс номли бўз асов айғирини эгарлатди-да, миниб чиқиб кетди. Бирок терлаб, кўпиклаб кетган отда қайтиб келганидан кейин Лаврушкага (Денисовнинг хизматкори Ростовга қолган эди) ва Кечкурун келган ўртоқларига отпускаи сўраб уйга кетаётганини айтди. Штабдан ротмистрлик унвонига ўтказилган-ўтказилмаганлигини билмасдан (бунга жуда кизиқар эди), ёки сўнги манёвр учун Анна нишонини олиш-олмаслигини эшитмасдан туриб кетишни ўйлаш унинг учун қанчалик қийин ва ажабланарли бўлмасин, граф Голуховский савдолашган ва Николай икки мингга сотаман деб гаров бойлаган саман тройкани¹ поляк графига сотмасдан кетишни ўйлаш нақадар ажиб бўлмасин, Боржасовская хоним шарафига зиёфат берган улаңлар қасдига гусарларнинг ҳам Пшаздецкая хоним шарафига бериладиган зиёфатлари усиз ўтишини ўйлаш нақадар галати кўринмасин – Ростов билардики, бу гўзал ва ёруғ оламини ташлаб, беҳудагарчилик ва чигалликдан иборат бўлган аллақандай бир оламга бориши керак. Бир ҳафтадан кейин унга отпускаи беришди. Полкдаги гусар ўртоқларигина эмас, балки бригададаги ўртоқлари ҳам киши бошига 15 сўмдан пул йигиб Ростов шарафига зиёфат беришди, зиёфатда икки тўп мусикачилар машқ қилишди, икки тўп хор ашула айтди, Ростов майор Басов билан трепака деган рус халқ куйига ўйнаб берди, маст офицерлар Ростовни қучоқлашди, кўтара-кўтар қилишди, ерга тушириб юборишди, учинчи эскадрон аскарлари яна кўтара-кўтар қилиб, «ура!» деб қичқирашди. Зиёфат тамом бўлгандан кейин Ростовни чанага солиб, бир станцияга² кузатиб қўйишди.

¹ Тройка – уч от қўшилган экипаж, уч отли извош.

² Станция (лотинча: *siatio* – тўхташ жойи; бекат) – 1) темир йўл поездлари ёки курукликдаги бошқа транспорт воситалари тўхтайдиган жой; шу жойга тегишли

Иўлнинг ярмигача, яъни Кременчугдан Киевгача Ростовнинг хаёли одатдагича эскадронда бўлди, бироқ ярим йўлдан ўтгандан кейин саман отли тройкани ҳам, вахмистр Дожойвей куни ҳам эсдан чиқариб, Отрадноедагилар нима бўлди, қай ахволда экан, деб бетоқатлик билан ўз-ўзидан сўрай бошлади. Отрадноега қанча яқинлашса (гўё руҳий туйғу ҳам жозиба кучи масофа квадратига тескари нисбатда бўлган табиат конунига бўйсунгандай), уй тўғрисида шунча кўпроқ ўйларди; Отрадноега бир станция қолганда у аравакашга уч сўм арок пули берди ва уйга етганда ёш бола сингари энтикиб эшикка қараб чопди.

Кўришиш шодлигидан ва «ошиқмасам ҳам бўлар экан, ўша ўзим кўрганларим-ку», – деган ғалати бир норозилик туйғусидан кейин Николай уйнинг одатдаги ҳаётига кўника бошлади. Ота-онаси ҳам ўша аввалгидай, лекин сал қариган эди, холос. Улардаги ўзгариш илгари бўлмаган алланечук бир ташвиш ва баъзан юз берадиган келишмовчиликдан иборат эдики, бу ҳам бўлса Николайнинг кейинчалик билишича, хўжалик ишларининг думи хуржунда бўлиб қолганлигидан келиб чиққан экан.

Соня йигирмага қадам қўйиб, энг чиройли бўлган вақтлари эди. Николай келганидан бери ундан бахт ва муҳаббат барқ урар эди, унинг мана шу соф самимий муҳаббати Ростовнинг ҳам баҳрини очиб юборди. Петя билан Наташани кўриб Ростов жуда ҳайратда қолди. Петя 13 ёшга кириб, кап-катта, чиройли, кувноқ, одобли, шўх бола бўлиб, овози ўзгариб қолган эди. Акаси Наташага ҳайрон бўлиб, узоқ қараркан:

- Бутунлай бошқача бўлиб кетибсан-ку, – деб кулди.
- Хунук бўлиб қолибманми? – деб сўради Наташа.
- Аксинча, лекин савлатли бўлиб қолибсан. Княгиня-да!
- деди Николай шивирлаб.
- Албатта! – деди Наташа кувониб.

Наташа акасига князь Андрей билан ораларида бўлган

иншоот ва хизматлар мажмуи (бу ерда шу маънода); 2) махсус вазифа бажарувчи айрим муассасалар, корхоналар ёки илмий-текшириш иши олиб борувчи муассасалар номи; 3) бортида илмий асбоб-ускуналари бўлган космик аппарат.

ишк-муҳаббатни, унинг Отрадноега келганини ҳикоя қилиб берди ва охирги хатини кўрсатди.

– Хурсандмисан ахир? – сўради Наташа акасидан. – Мен жуда хотиржам ва бахтиёрман.

– Жуда хурсандман, – деб жавоб берди Николай. – У одамларнинг сараси. Жуда севиб колганмисан ахир?

– Нима десам экан, – деди Наташа акасининг саволига. – Бир вақтлари Борисни, муаллимни, Денисовларни ҳам яхши кўрган эдим. Лекин бу муҳаббатим тамоман бошқача. Хотирим жам, аминман. Биламанки, дунёда бундан яхшироқ киши бўлмайди, шунинг учун ҳам хотирим жам, кўнглим тўк, димоғим чоғ. Ҳеч ҳам илгаригига ўхшамайди.

Николай тўйни бир йилдан кейин бўлишига норозилик баён қилди, бироқ Наташа: «Бўлак илож йўқ эди. Отасининг розилиги бўлмасдан туриб, менинг ўша оиллага киришим яхши бўлмас эди, буни ўзим хоҳладим», – дея жон қуйдириб Николайга тушунтира кетди.

– Сен ҳеч ҳам, ҳеч ҳам тушунмайсан, – деди Наташа. Николай жим қолди ва синглисининг фикрига қўшилди.

Акаси Наташага қараб кўпинча ҳайрон қолар эди. Наташа севгили ёридан айрилиб, изтироб чекиб юрган кизга сира ўхшамас эди. У аввалгидай осуда, тинч ва қувнок эди. Бу нарса Николайни ҳайратда қолдирди ва ҳатто Наташани Болконскийга унаштириб қўйганларига шубҳа кўзи билан қарашга мажбур қилди. У Наташанинг ўшанга тегиши аниқ эканлигига ишонмади, чунки князь Андрей билан Наташани бирга кўргани ҳам йўқ эди, шунинг учун ҳам у бўлажак тўйга аллақандай бир шубҳа билан қарарди.

«Нега тўйни қолдиришибди? Нега фотиха қилишмабди?» – деб ўз-ўзига савол берарди Николай. Бир куни Николай синглиси ҳақида онаси билан гаплашди ва онасини ҳам бўлажак тўйга баъзан ишонгиси келмаслигини англаб, ҳам таажжубланди ва ҳам суюнди.

Графиня кизини эрга берадиган оналарга хос бир норозилик билан князь Андрейдан келган хатни ўглига кўрсатаркан:

– Мана, декабрдан олдин келолмайман деб ёзибди,

– деди. – Қанақа иши чиқиб қолди экан? Қасалдир-да! Соғлиғининг мазаси йўқ. Наташага айтма. Унинг хурсандлигига ишонма: бу кизлик даврининг сўнгги кунлари. Мен ҳар гал ундан хат келганда қай аҳволга тушишини яхши биламан. Худо пешонасини очсин, балки, ҳаммаси яхши бўлар, – дер эди ҳамиша графиня сўзини тамом қилар экан. – Ўзи баҳоси йўқ одам.

II

Николай келган кунлари жиддий ва ҳатто индамас бўлиб юрди. Бу зор қолгур хўжалик ишига аралашиб зарурати уни қийнар, аралашмасликка иложи йўқ, чунки онаси уни шунинг учун чақиртирган эди. Бу ошиқча юқдан тезроқ қутулиш мақсадида у келганига уч кун бўлди деганда, қаерга боряпсан, деган саволга жавоб ҳам бермасдан, қовғини солганича тўғри Митеньканинг флигелига борди ва ундан ҳаммасининг ҳисобини сўради. Бу ҳаммасининг ҳисоби нимадан иборатлигига қўрқиб, ўти ёрилган Митенькадан кўра Николайнинг ўзи камроқ тушунарди. Митенька билан сўзлашиб ва ҳисоб-китоб узокқа чўзилмади. Флигель даҳлизида кутиб ўтирган сарқор, оқсоқол ва раис ёш графнинг борган сайин баландроқ бўлаётгандай туюлган овози аввал қандай ғудурланганини ва кейин чинқирганини қўрқув ва мамнуният билан эшитди, бирин-кетин оғзидан чиқаётган ҳақорат ва дашном сўзларига қулоқ солишди.

– Ўғри! Кўрнамак! Қаллангни кесама сен итнинг... Мен сенга отам эмасман... бехонумон қилдинг-ку... – ва ҳоказо. Кейин булар кўзлари қонга тўлиб, ўзи кип-қизариб кетган ёш граф Митенькани ёқасидан ушлаб, судраб чиққанини, сўқаётган чоғида бошлаб уни кетига тепиб: «Йўқол. Иккинчи сен аблаҳни қадамнинг бу ерларга тегмасин!» – деб қичқирганини яна ҳам кўпроқ мамнуният ва қўрқув билан кўришди.

Митенька олти зинали зинапоядан учиб тушди-ю, гулзор ичига кириб кетди (Отрадноеда ким бир гуноҳ қилиб қўйса, шу гулзорга кириб қутулар эди. Митеньканинг ўзи ҳам шаҳардан маст бўлиб келиб, шу ерга беркинар эди.

Митеньканинг қўлидан кочган кўп отрадноедагилар бу гулзорнинг халоскор кучини билишар эди).

Митеньканинг хотини билан қайнсинглиси кўркиб, уйнинг эшигини очиб даҳлизга чиқишди, даҳлизда яркиратиб ювилган самовар қайнаб ётар ва бир томонда хўжалик мудирининг қуроқ кўрпа ташлаб қўйилган баланд тўшаги кўриниб турар эди.

Ёш граф бўгилганича гурс-гурс кадам ташлаб, буларга эътибор қилмасдан, ёнларидан ўтиб уйга кириб кетди.

Флигелда нима ходиса юз берганини ўшандаёқ қизлардан эшитган графиня, бир томондан, энди хўжалик ишларимиз ўнгланиб кетар, деб кўнгли тинчиган бўлса, иккинчи томондан, ўғлим хафа бўлмадимикин деб ташвишга тушди. У бир неча марта оёқ учида Николайнинг уйи эшиги олдига келди ва устма-уст трубка чекаётганига қулоқ солди.

Эртасига кекса граф ўғлини бир чеккага чақирди ва мулойимгина кулимсираб:

– Отаси ўргилсин, бекорга қизишибсан! Митенька хаммасини айтиб берди, – деди.

«Шу бемазагарчилик оламида ҳеч нарсага тушунмаслигимни ўзим ҳам билар эдим», – деб ўйлади Николай отасининг сўзидан кейин.

– Сен бу 700 сўмни дафтарга ёзмабсан, деб аччиғланибсан. Ахир бу дафтарга транспортлаб¹ ёзилган эди. Сен иккинчи саҳифага қарамабсан.

– Дадажон, унинг ўзи аблаҳ ва ўғри одам, биламан, қиладиган ишимни қилдим. Агар сиз истамасангиз, мен аралашмайман ва унга ҳам ҳеч нарса демайман.

– Йўқ, ундок эмас, жигарим (граф ҳам хижолат эди. У хотинининг мулкани дурустроқ уддалолмаганини сезиб, болалари олдида ўзини гуноҳкор ҳисобласа ҳам, лекин қандай қилиб йўлга қўйишни билмас эди). Ҳеч ким ундокмас, ўзинг бош бўлишингни сўрайман, мен қариб қолдим. Ундан кейин мен...

– Йўқ, дадажон, агар сизни хафа қилган бўлсам кечи-

¹ Транспортлаб – давомини иккинчи саҳифага ёзиш.

ринг... Мен бу ишларни сизчалик билмайман.

«Дехқонлари ҳам курсин, пули ҳам, транспортлаб иккинчи саҳифа ёзилиши ҳам курсин, – деди ичида Николай. – Бир вақтлари карта ўйинда транспорт нималигини билар эдим. Лекин саҳифада транспортлатиб ёзишни сира тушунмайман, – деди ўзича ва шундан кейин бунақа ишларга аралашмай кўя колди. Фақат бир куни графиня ўғлини чакириб, Анна Михайловнанинг икки минг сўмга берган вексели бор, шуни нима қиласан, деб сўраганида Николай:

– Нима қилар эдик сиз бунинг ихтиёри сенда дедингиз; мен Анна Михайловнани ҳам, Борисни ҳам ёмон кўраман, лекин улар биз билан бир вақтлари дўст бўлган ва камбағал кишилар. Шунинг учун ҳам мана шундай қиламиз кўямизда! – деди-да, векселни йиртиб ташлади. Кекса графиня суюниб кетганидан хўнграб йиглаб юборди. Шу воқеадан кейин ёш Ростов ҳеч қандай хўжалик ишига аралашмади ва катта шавқ-у ҳавас билан янги касбига берилиб, кунда отасининг сон-саноксиз итларини олиб овга чиқадиغان бўлди.

III

Совук тушиб қолган, куз ёмгири ивитган ерлар эрталаб-ки изгиридан қотган. Кўм-кўк барра ўтлар моллар пайхон қилган кулранг кузги буғдой ва қизгиш гречиха¹ палақлари оралаган, оч-сарик баҳори ангиздан ажралиб турар эди. Августнинг охирларида қорайиб турган кузги экин ва ангизлар орасида кўм-кўк оролдай бўлиб турган чўкки ва ўрмонлар энди, кўкариб қолган кузги буғдой орасида, сарик ва оч-қизил оролга ўхшаб турибди. Товушқонлар тўлаёзган, тулки болалари ўрмалайдиган, ёш бўрилар ҳам итдан каттарок бўлиб қолган. Айни ов вақти. Ёш, гайратли овчи Ростовнинг итлари овга уста бўлиб қолдигина эмас, балки овдан жуда чарчаган эди, шунинг учун овчиларнинг умумий кенгашида итларга уч кун дам бериб, 16-сентябрда йўлга чиқишга, овни бўри болалари тўлиб ётган Дубравадан бошлашга қарор қилинди.

¹ Гречиха – донли экин, яъни галланинг бир тури.

14-сентябрда вазият мана шундай эди.

Бутун кун овга ҳозирлик кўриш билан ўтди; ҳаво совуқ ва изгирин эди. Бирок кечга томон осмонни булут коплаб, ҳаво исий бошлади. 15-сентябрда ёш Ростов эрталаб эгнида халат, ойнадан қараб кун ниҳоят даражада овбоп эканини кўрди: осмон худди эриб, аста-секин ерга тушаётгандай эди. Ҳавода юкоридан пастга секин-секин тушаётган ғубор заррачалари ёки тумандан бошқа ҳеч қандай ҳаракат йўқ. Богдаги ялангоч дарахтларнинг шоҳларида томчилар яркирар ва эндигина тушган ҳазонлар устига томарди. Қировдан яркираб турган кулранг полизлар сал нарирокка бориб туманнинг қора пардаси остида кўздан йўқолар эди. Николай ҳўл ва лой айвончага чиқди, бу ердан чириган ҳазон ва ит ҳиди анқиб турарди. Қора кўзлари бўртиб чиққан Милка лақабли кети катта ола ит эгасини кўриб, ўрнидан турди, керишди, товушқонга ўхшаб чўзилди, кейин бирдан ирғиб турди-ю, Николайнинг бурун ва мўйловларини ялади. Яна бир този ит, эгасини кўргач, белини эгиб, гулзор йўлкасидан зинага қараб ўзини отди ва думини килпиллатиб, Николайнинг оёқларига ўзини суркай бошлади.

Шу чоғ ҳеч ким таклид қилолмайдиган, овчиларгагина хос ҳам йўғон ва ҳам ингичка овоз:

– О, хой! – деб қичқирди ва муюлишдан қўлида қамчи, сочи украинчасига қирқилган, юзини ажин босган ашаддий овчи-итбоқар мўйсафид Данило чиқди. У ҳамма нарсага овчиларга хос бир ўзбилармонлик ва менсимаслик билан қарарди. У хўжасини кўриб, бошидан черкесча телпагини олди ва таҳқиромуз қаради. Унинг бу хилдаги қараши хўжасига малол келмас эди, чунки ҳеч нарсани назар-писанд қилмайдиган ва ҳаммадан ўзини устун тутадиган Данило Николайнинг ўз одами ва овчиси эди.

Николай овбоп ҳавони, овчи ит ва овчини кўрганида маъшуқасини кўриб, илгариги ҳамма ниятларини унутган кишидай, ов иштиёкида ёнаётганини ва юраги орзикиб кетаётганини сезиб:

– Данило! – деб қичқирди:

Протодеякон¹ овозига ўхшаган, итларни олқишлай-
вериб хириллаб қолган йўғон овоз:

– Лаббай тўрам! – деди ва чакнаган қора кўзлар жим турган хўжайинига ер остидан тикилди, бу кўзлар гўё «Ҳа, токатинг тоқ бўляптими» – деб туради.

– Ҳаво яхши-а? Ов ҳам қиламиз, от ҳам чоптирамиз-а?
– деди Николай Милканинг бошини силаб.

Данило жавоб бермасдан, фақат кўзини қисиб қўйди.

– Хабар олиб келгин деб эрталаб Уваркани юборган эдим, – деди у бироз жим қолгандан сўнг, – Отрадноедаги ўрмонга кўчибди, ўша ерда увуллашаётди дейди (Кўчибди дегани шуки, булар иккаласи кўзлаб юрган бўри ўз болалари билан Отрадное ўрмонига ўтибди, уйдан икки чақирим келадиган бу ўрмонзорни булар ов учун махсус ажратиб қўйган эди).

– Энди жўнасақ ҳам бўлар? – деди Николай. – Бор, Уваркани айтиб кел.

– Бош устига!

– Отларга ем бермай тур!

– Хўп бўлади.

Беш дақиқадан кейин Данило Уваркани олиб, Николайнинг каттақон кабинетига кириб келди. Данило баланд бўйли бўлмаса ҳам, мебель ва уй жиҳозлари орасида от ё айикни кўриш кишида қандай таассурот қолдирса унинг кабинетда туриши ҳам шундай таассурот қолдирарди. Данилони ўзи ҳам сезиб, секин гапиришга, уйдаги бирон нарсани синдириб қўймайин деб қимирламай туришга ва сўзни қисқароқ қилиб бу қоронғи уйдан тезроқ ёруғ дунёга чиқиб кетишга тиришиб, одатдагича эшик олдида турди.

Николай савол-жавобдан кейин итларнинг ҳолатини Данилодан суриштириб билгач (Данилонинг ўзи ҳам овга боришни истарди), отларни эгарлашни буюрди. Данило энди чиқай деб турганда югуриб Наташа, унинг кетидан Петя кирди. Наташа сочларини тарамасдан, кийинмасдан энага-

¹ Протодеякон – православ ва католик черковида пошдан кейинги ўринда турган олий мартабали руҳоний.

нинг каттакон рўмолини ўраб олган эди.

– Сен кетяпсанми? – деди Наташа, – ўзим ҳам билган эдим! Соня кетишмайди деди. Лекин шундай ҳавода ов қилмаслик мумкин эмаслигини билардим.

– Кетяпмиз, – деди Николай истар-истамас, чунки бугун овни каттароқ қилиш ниятида бўлганлиги учун Наташа билан Петяни олиб боргиси келмаган эди. – Лекин бўри овламоқчимиз, сен зерикиб қоларсан.

– Бўри овини қанчалик яхши кўришимни ўзинг биласан-ку, – деди Наташа. – Шу ҳам гапми, ўзи кетадиган бўлиб, отни эгарлатаётибди-ю, бизга индамайди!

– Русларга тўсиқ писанд эмас, борамиз! – деб қичқирди Петя.

Николай Наташага қараб:

– Э, айтгандай, сен бормагин, ойм бормасин дедилар, – деди.

– Йўқ, бораман, бораман дедим, бораман, – деди Наташа, – Данило, айт, бизга ҳам от эгарласин. Михайло менинг итларимни олиб борсин, – деди у бош итбоқарга.

Хўжасининг кабинетида Данило бусиз ҳам ўнғайсизланиб турган эди, оймқизнинг унга бевосита мурожаат қилиши уни буткул гангитиб қўйди. Шунинг учун у худди бу гапларга алоқаси бўлмагандай, оймқизнинг бирон жойига тегиб кетмайин деб кўрқкандай, бошини қуйи солганича, тезроқ чиқиб кетишга ошиқди.

IV

Ҳамма вақт сон-саноқсиз овчи ит сақлаб келган ва энди буларнинг ҳаммасини ўғлига берган кекса граф шу куни, 15-сентябрда, ҳафсаласи келиб, ўзи ҳам овга чиқадиган бўлди.

Бир соатдан кейин овчилар овга тайёр бўлиб, эшик олдига йиғилди. Николай алланима деб мурожаат қилмоқчи бўлган Наташа билан Петя ёнидан, худди майда гапларга қулоқ солгани фурсатим йўқ, дегандай ковоғини солиб ўтиб кетди. У овчи итлардан тортиб ҳамма нарсани кўздан кечирди, овчи билан бирга бир гала итни жўнатди, ўзи жийрон Дон отига миниб олди-да, итларига хуштак чалиб, гарам-

ларни оралаб Отрадноедаги овгоҳга караб йўл олди. Кекса графнинг Вифлянка лақабли ахта¹ ўйноқи отини графнинг жиловдори етаклаб олди, графнинг ўзи йўлга тушиб, унинг учун ажратиб қўйилган овгоҳга бориши керак эди.

Овга олиб чиқилган този итларнинг сони 54 та бўлиб, буларни 6 таси тозичи² ва бош итчи идора қилиб борарди. Хўжалардан бошқа яна 8 киши 40 дан ортиқ овчи итларни ҳайдаб бормоқда. Шундай қилиб, овга 130 та ит ва 20 та отлиқ овчи чиққан эди.

Ҳар бир ит ўз лақаби ва эгасини, ҳар бир овчи ўз вазифасини биларди. Қўрадан чиқиш биланок ҳамма ғовур-ғувур кўтармасдан, тартиб билан аста-секин Отрадное ўрмони йўлидан дала бўйлаб кетаверди.

Ҳамма даладан худди юмшоқ гилам устида юргандай жимгина борар, баъзан йўлдан ўтилганда отлар қўлмак сувларни кечиб, шалоплатиб қўярди. Туман ҳамон аста-секин ерга тушмоқда, ҳаво сокин, илик ва жимжит. Аҳёнда бирон овчининг хуштак чалиши, отларнинг пишқириши, ўз галасидан четга чиққан итга урилган қамчи товуши ё итнинг вангиллаши эшитиларди, холос.

Бирон чақиримча йўл босгандан кейин Ростовларнинг рўпарасидан, туман орасидан, бешта отлиқ итлари билан намоён бўлди. Олдинда мўйловлари оппоқ, чиройли бир мўйсафид келмоқда эди.

Чол яқин келганда Ростов:

– Салом, амаки, – деди.

– Кўп яхши. Ўзим ҳам билувдим, – деди чол (бу одам Ростовларнинг узок қариндоши, унча бой бўлмаган қўшнилари билан эди), – ҳавони кўриб сабринг чидамаслигини билувдим, жуда яхши қилибсан. Кўп яхши! Тезроқ бўла қол, бўлмаса ҳаш-паш дегунча кўз олдиндан бўри болаларини овлаб кетишади.

– Ўзим ҳам ўша ёққа боряпман. Нима қилдик, галани қўшиб юбормайликми? – деб сўради Николай. –

¹ Ахта (мўғулча) – жинсий безлари, мойги олиб ташланган, бичилган (от).

² Тозичи – ов вақтида този итларни идора қиладиган овчи.

Кўшашайлик...

Този итларнинг ҳаммасини бир галага қўшиб юборишди. Чол билан Николай ёнма-ён кетишди. Рўмолга бурканиб олган ва хурсандликдан кўзлари оловдай ёниб турган Наташа буларга етиб келди. Наташа билан бирга опасидан сира айрилмайдиган Петя, овчи Михайло ва энагаси кўймасдан Наташага қўшиб юборган брейтор¹ ҳам бор эди. Петя негадир кулар, отини урар ва жиловидан тортарди. Наташа Арабчик номли қора отида бахузур ўтираркан, отни усталик билан жиловлаб борар эди.

Чол Наташа билан Петяга хўмрайиб қаради. У ов каби жиддий бир ишга бундай енгил-елпи қарашни ёмон кўрарди.

– Салом, амакижон, биз ҳам кетяпмиз, – кичкирди Петя.

– Саломга-ку салом-а, лекин итларни босманглар, – деди чол жиддий тарзда.

– Николенка, Трунила хўп ажойиб ит-да! Мени таниди, – деди Наташа яхши кўрадиган този ит ҳақида.

«Трунила, аввало, жўн ит эмас, този», – деди Николай ичида ва синглизига жиддий бир тарзда қаради ва бу қараш билан шу пайт ўзи билан Наташа орасида қанчалик катта фарқ борлигини унга билдирмокчи бўлди. Наташа буни фаҳмлади.

– Булар бировга халал беришади деб ўйламанг, амаки, – деди Наташа. – Биз бир чеккада кимир этмай тураммиз.

– Жуда яхши қиласизлар, графинечка, – деди амаки. – Лекин эҳтиёт бўлинглар, тагин оддан йиқилиб тушманглар.

Юз саржин нарида Отрадное ўрмони оролдай бўлиб кўриниб турарди. Овчи итларни идора қиладиган кишилар ўрмонга етишди. Николай този итларни қайси томондан овга солиб юбориш ҳақида амаки билан қатъий бир қарорга келгандан кейин Наташага бир чекқароқдан жой кўрсатди ва ўзи чуқурликнинг у томонига ўтиб кетди.

– Ҳа, жиян, бўрининг каттасини кўзляяпсанми, – деди амаки, – хушёр бўл, тагин қўлдан чиқариб қўйма.

– Қанақаси тўғри келса-да, – деди Ростов. – Қарай ҳид

¹ Брейтор – от минишни ўргатадиган муаллим.

оляпти! – деди амакининг саволига жавобан. Карай қари ва хунук бир ит бўлиб, катта-катта бўриларни ёлғиз ўзи тутиб ном чиқарган эди. Ҳамма жой-жойига бориб турди.

Кекса граф ўғлининг овга ишқибоз эканлигини билиб, кечикишдан кўрқди ва итчилар ҳали овгоҳга бориб етмасдан, қизариб кетган икки бетини лорсиллатиб қора отлар қўшилган дрождада¹ ўз овгоҳига етиб келди, пўстинини тузатиб, ов аслаҳаларини тақди, ўзига ўхшаб қариб колган Вифлянка лақабли силлик, тўқ ва ювош отига минди. Дрожкани қайтариб юборишди. Овчи бўлмаса ҳам, ов таомилини яхши биладиган граф Илья Андреич бутазорнинг четига чиқди, тизгинни йиғди, эгарга дурустрок ўрнашди-да, ўзини овга тайёр сезиб, жилмайиб қайрилиб қаради.

Графнинг ёнида камердинери – бироз оғирлашиб колган эски чавандоз Семён Чекмарь турарди. Чекмарь эгасига ва отига ўхшаб семириб кетган уч бўрибосар итни занжиридан ушлаб турарди. Иккита сезгир кекса ит занжирсиз чўзилиб ётарди. Юз кадамча нарида, ўрмоннинг четида графнинг яна бир жиловдори – ўтакетган чавандоз ва ашаддий овчи Митька турарди, Граф қадимги таомилга кўра овдан олдин кумуш кадаҳни тўлгазиб ов майи (запеканка) ичди, жиндайгина овқатланди ва «Бордо» деган сеvimли виносидан ҳам ярим шиша ичиб олди.

Илья Андреич вино ичганидан ва отда юрганидан сал қизарган, намланган кўзлари йилтиллаб турар, ўзи пўстинга ўралиб, эгарда ўтираркан, кўчага олиб чиққани чоғланган гўдакка ўхшар эди.

Озгин юзлари буришиб колган Чекмарь ишларини саришта қилиб бўлиб, ўттиз йилдан бери хизматини қилиб, бирга яшаган хўжасига қараб турар ва унинг димоғи чоғлигини сезиб, яхшигина бир суҳбат бошланишини кутарди. Ўрмоннинг орқасидан яна учинчи бир киши секин чиқиб (бу ов қондасини яхши биларкан, шекилли) графнинг кетида тўхтади. Бу соқоли оппок аёллар плаши, бошига узун қалпоқ кийиб олган чол кизиқчи Настасья Ивановна эди.

¹ Дрожка – пойга араваси.

– Ҳой, Настасья Ивановна, – деди унга секин граф кўз кишиб, – овни хуркитсанг, Данило онангни кўрсатади-я.

– Ўзим биламан... – деди Настасья Ивановна.

– Тисс! – деди граф ва Семёнга қараб: – Наталья Ильиничнани кўрмадингми? Қаерда у? – деб сўради.

– У киши Пётр Ильич билан бирга Жаров бурганзориди қолдилар, – деди Семён қулимсираб. – Қиз бўлиб туриб, овни шунча яхши кўрадилар-а!

– От минганини айтмайсанми, Семён, – деди граф, – эрқакни ҳам йўлда қолдиради.

– Ҳа, одам хайратда қолади. Жуда чакқон-а!

– Николушка қаёқда? Лядов ўрмонида юрибдимикин? – деб сўради граф ҳамон шивирлаб.

– Ҳа, ўша ердалар. Овни қаердан бошлашни у киши яхши биладилар. Чавандозликни шунчалик ҳам сув қилиб ичиб юборганларки, баъзан Данило иккаламининг оғзимиз очилиб қолади, – деди Семён хўжасига бунақа сўзлар ёкишини билиб.

– Шунақа устами? Отга хўп ярашади-да!

– Худди эгарга қуйиб қўйгандай! Қайси куни Заварзин бурганзориди тулкини хуркитиб юбордик, Николай Ильич шу от чоптириб қувладилар-э, асти қўйинг, не-не чавандозларни кўрдим-у, бунақасини кўрган эмасман. Бунақаси йўқ!

– Бунақаси йўқ! – деди граф Семённинг сўзи дарров тамом бўлганига афсуслангандай бўлиб. – Бунақаси йўқ, – деди у яна пўстинининг этагини қайириб тамаки қутисини оларкан.

– Қайси куни ҳаммамиз ибодатхонадан тартиб билан чиқиб келаётган эдик, бирдан Михайло Сидорич, – деб Семён яна сўз бошлаган эди, сокин ҳавода вовуллаб ов қувлаётган икки ё уч тозининг овози эшитилди. Семён кулок сола бошлади ва дамани чиқармасдан, хўжасига бармогини силкитиб, шивирлади. – Бўри болалари устидан чиқиб қолишди... Тўғри Лядов ўрмонига қувлаб кетишаётибди.

Граф юзида табассум, қўлида тамакидон, тамаки ҳидлашни ҳам эсдан чиқариб, узокқа, икки ўрмон туташган жойга қараб қолди. Итлар хургандан кейин Данилонинг

бўриларга бурғу чалгани эшитилди. Бу итлар ҳам аввалги уч итга қўшилиб хура кетди. Бу хуриш итларнинг бўри куваётганлигини кўрсатар эди. Итчилар энди итларни олқиш-ламасдан кийқиришар ва бошқа овозларнинг ичидан Данилонинг гоҳ йўғон ва гоҳ чинкириб чиқаётган овози ажралиб турарди. Бу овоз гўё бутун ўрмонни тўлдириб ундан ҳам нарироққа чиқар ва узоқ-узоқ далаларга ёйилиб кетарди.

Бир неча дақиқа кулоқ солиб туришгандан кейин граф ва унинг жиловдори този итларнинг икки галага бўлинганини пайкади; жуда қаттиқ хураётган каттароқ бир гала узоқлаша бошлади, иккинчи гала эса, графнинг ёнидан ўтиб, ўрмон бўйлаб чошиб кетди. Данилонинг шу гала ичида кийқириб бораётгани эшитилиб турарди. Ҳар иккала галанинг хуриши бир-бирига қўшилишиб кетар ва яна узоқлашарди. Семён чуқур нафас олди ва ўралиб қолган ёш кўппакнинг занжирини тузатмоқчи бўлиб энгашди. Граф ҳам чуқур нафас олди ва қўлидаги тамакидонга кўзи тушиб, уни очди-да, бир чимдим тамаки олди.

– Орканга қайт, – деб бақирди Семён ўрмон четига чиққан кўппакка қараб. Граф чўчиб кетиб, қўлидаги тамакидонини тушириб юборди. Настасья Ивановна отдан тушиб, тамакидонни ердан олди.

Граф билан Семён уни кузатиб туришарди. Тўсатдан итларнинг хуриши шу қадар яқинлашиб қолдики, итларнинг акиллаши ва Данилонинг кийқириши уларнинг кулоғи тагидан эшитилаётгандай бўлди.

Граф қайрилиб қаради ва ўнг томонда Митькани кўрди. Митька кўзларини чақчайтириб графга қаради ва олға, ўнг томонга қаранг, деб шапкаси билан ишора қилди.

Митька:

– Қўйма! – деб шундай бақирдики, худди бу сўз кўпдан бери томоғига тикилиб турган-у, ҳозир тўсатдан чиқиб кетгандай туюлди. У итларни қўйиб юборди ва ўзи граф томонга от қўйди.

Граф билан Семён от чоптириб, ўрмон этагидан узоқлашди ва сўл томонда бўрини кўриб қолишди. Бўри лапанглаб, секин-секин сакраб, уларнинг сўлроғидан, боя граф

билан Семён турган ўрмоннинг чеккасига қараб бормоқда эди. Ғазабланган итлар қаттиқ хуриди ва тўзиб отларнинг оёғи остидан югуриб, бўрига хужум қилди.

Бўри тўхтади, нафас қисар қасалига мубтало бўлгандай, дўнг пешона бошини зўрға буриб итларга бир қаради-да, яна аввалгидай лапанглаб, бир-икки сакради-ю, думини ликиллатиб ўрмонга кириб кетди. Шу ондаёқ рўпарадаги ўрмон этагидан уч този йиғлаётгандек инграб, бирин-кетин отилиб чиқди ва буларнинг ҳаммаси бўри кириб кетган жойга қараб чопди. Итлар ўтиб кетгандан кейин қайрилиб қолган хурмо ниҳоллари орасидан Данилонинг терга пишган, кулранг оти кўринди. Данило бели узун отга кизариб, терлаб кетган пешонасидаги оппоқ сочлари тўзиган ҳолда, бошьяланг, олдинга энгашиб муштдайгина қапишиб ўтирарди.

– Ҳа-ю! Ҳа-ю! – деб қичқирарди у. Графни кўрганда унинг кўзлари чакмоқдай ёниб кетди.

– Аттанг, – деди у графга қараб, камчинини кўтариб. – Бўрини қўлдан бериб қўйдиларинг, овчилар! – деди ва хижолат бўлган, чўчиб кетган граф билан ошиқча гаплашиб ўтиришга ҳафсаласи қолмагандай, ахта отининг терлаб кетган биқинига жаҳл билан қамчилаб, аламини шундан олди-ю, този итлар кетидан от қўйиб кетди. Граф худди таъзир егандай кулимсираб қаққайиб турар ва шу кулимсираши билан гўё ўз холига Семённинг раҳмини келтирмоқчи бўларди. Бирок Семён йўқ: у буталарни оралаб, бўри кетидан от қўймоқда эди. Овчи итлар ҳам бўрини қува бошлади, бирок бўри буталар орасига кириб кетди ва ҳеч ким уни қўлга тушира олмади.

V

Николай Ростов бу орада йиртқичнинг ўрмондан чиқиб қолишини кутиб, ўз жойида турганди. У шовқин-суроннинг дам яқинлашуви ва дам узоқлашувидан, товушини танийдиган итларининг хуришидан, итчиларнинг дам яқиндан ва дам узоқдан эшитилаётган овозларидан оролда ҳозир нима бўлаётганини англади. Ростов оролда чўғи-бўри борлигини, този итлар икки галага бўлинганини, шу атрофда итлар

олқишланаётганини ва бирон ёмон ходиса юз берганини биларди. У ҳар чоғ шу томондан бўри чиқиб қолишини кутарди. Бу бўрининг қайси томондан чопиб чиқиши ва итлардан қандай қилиб қочиши ҳақида у минг хил тахминлар қилди. Кута-кута ҳафсаласи пир бўлди. Шу бўри менинг рўпарамдан чиқиб қолса нима бўларкан деб бир неча марта худога ёлворди. Арзимайдиган бир нарса учун зўр хаяжонга тушган кишилар худога қандай сиғинса бу ҳам шундай бир ихлос ва эҳтирос билан худога ёлворди. «Эй, худо, шуни шундай қилсанг нима бўларкин? Сенинг азимлигингни ва бунақа нарсани сендан сўраб ўтириш гуноҳлигини биламан, лекин ҳар нечук бўлса ҳам, худо ҳақи, шундай қилгинки, она бўри менинг олдимдан чиқиб қолсин-у, Қарай ҳув анави ердан қараб турган «амаки»нинг кўз олдида бўрининг бўғзидан ғиппа бўғиб олсин». Шу ярим соат ичида Ростов жавдираётган кўзлари билан ўрмон этагида қад кўтариб турган камшоҳ икки дубга, қирғоғини сув ювиб кетган чуқурликка, ўнг томондан, дарахтлар орасидан кўриниб турган амакининг шапкасига минг марта қарагандир.

«Йўк, бу бахт менга насиб бўлмас, – деди у ичида. – Насиб бўлса, нима қиларкан! Йўк, бўлмас! қарта ўйинда ҳам, урушда ҳам ҳеч қачон омадим келган эмас». Шу лаҳзада кўзига Аустерлиц жангги ва Долохов кўриниб кетди. Николай жон-жаҳди билан ҳали ўнгга, ҳали сўлга қараб, итларнинг ҳуриши ва одамларнинг шовкин-суронига қулоқ соларкан, ўз-ўзига: «Умримда бир мартагина она бўри тутсам, армоним қолмасди», – деди. У яна ўнгга қаради ва яйдоқ дала бўйлаб шу томонга бир нарса чопиб келаётганини кўрди. «Йўк, бу бўри бўлмаса керак», – деб ўйлади ва кўпдан бери орзу қилиб юрган нарсаси рўёбга чиққан кишидай енгил нафас олди. Унинг буюк орзуси – осонгина, шовкин-суронсиз, тантанасиз рўёбга чиқди-қолди. Ростов кўзларига ишонмади ва унинг бу шубҳаси бир лаҳзадан сал ошиқ давом этди. Бўри даладан чопиб келаётиб, йўлидаги чуқурдан оғиргина сакраб ўтди. Бу йиртқич орқаси ола, қаппайган қорни қизғимтир она бўри эди. У мени ҳеч ким кўраётгани йўк, деб ўйласа керак, аста-секин чопиб келмоқда эди. Рос-

тов дамине чиқармай, итларга каради. Итлар бўрине кўрмасдан, ҳеч нарсани пайқамасдан, баъзилари ётган ва баъзи бирлари тикка турганди. Кекса Карай тиржайиб, сарик тишларине шакиллатиб, ғазаб билан сонидан бурга ахтарар эди.

– Бос, ол! – деди Ростов шивирлаб. Итлар кулоқларине чимириб, занжирларине шикирлатиб, сакраб туришди. Карай бутине кашиб, ўрнидан турди-да, кулоқларине чимириб, бир тутам туки осилиб турган думине ликиллатди. Бўри ўрмондан узоклашиб, шу томонга қараб чопиб келаётган чоғда Ростов ўзича: «Итларни қўйиб юборайми? Йўқми? – деб қўйди. Тўсатдан бўрининг афт-у башараси ўзгарди: умрида ҳеч қачон кўрмаган ва унга тикилиб турган одамзот кўзине кўриб, сесканиб кетди ва овчига томон бошине хиёл кийшайтириб, олга боришни ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай тўхтаб қолди. Бўри ўзича: «Бор, нима бўлса бўлсин, олга!» – деди, шекилли, ҳеч қаяққа қарамасдан лўкиллаб олға юрди.

Николай қаттиқ товуш билан:

– Бос!.. – деди ва унинг саман оти ўз-ўзидан шиддат билан тепаликка қараб чопаркан, чуқурдан ўтиб, бўрининг йўлине тўсди. Итлар ҳам шамолдай учиб, ундан ўзиб кетди. Николай на бақираётган товушине эшитар, на от чоптириб кетаётганине сезар, на итларни кўрар ва на қаерга кетаётганине биларди; у фақат яна ҳам тезлаб, пастқамликдан тикка чопиб кетаётган бўрине кўрарди, холос. Сағриси кенг ола ит Милька бошқа итлардан ўзиб кетди ва бўрига яқинлашиб қолди. Ана, етай деб қолди... Мана, етди ҳам. Бирок бўри унга бурилиб каради ва Милька, одатдагича, унга ҳамла қилиш ўрнига тўсатдан думине кўтарди-ю, олдинги оёғине тираб қолди.

– Бос! Бос! – деб қичқирди Николай.

Шу онда қизил този Любим Милькадан сакраб ўтди-ю, бор кучи билан ўзине бўрига ташлаб, унинг сонидан тишлади. Бирок кўркиб кетгандай, бўрине қўйиб юбориб нариги ёққа ўтди. Бўри кетине ерга қўйди, тишларине тиржайитирди ва яна ўрнидан туриб, олға қараб югурди.

Унинг кетидан бир аршин¹ оркада итлар кувиб кетди.

«Кетиб қолади! Йўғ-е, худо урдими», – деди ўзига Николай ҳамон хириллаган овоз билан итларни олқишларкан.

У кўзларини жавдиратиб, бирдан бир умиди бўлмиш қари ити Карайни изларкан:

– Карай! Бос! – деб кичкирарди. Қари ит бор кучини йиғиб, иккала кўзи бўрида, унинг олдини тўсмоқчи бўлиб, ён томондан ҳалпиллаб чопарди. Бироқ бўрининг тез-тез сакраши билан итнинг ҳалпиллаб югуриши суръатига кўра, Карайнинг мўлжали янглиш эканлиги кўриниб турар эди. Николай отини чоптириб ўрмонга яқинлашиб колди, агар бўри шу ўрмонга кирса, қўлдан кетиши аниқ эди. Шу чоғ рўпарадан ити билан келаётган бир овчи чикиб колди. Демак, ҳали умид бор, Николайга бегона, бошқа бир галадан бўлмиш каттакон чипор ёш ит бир сакраб бўрининг олдини тўсди ва уни ағанатиб юборди. Бўри кутилмаган фавқулодда бир тезлик билан ўрнидан турди-ю, чипор итга оғиз солди. Бикини ёрилиб, конга беланган кўппак инграб муккаси билан йиқилди.

– Карайгинам! Отагинам!.. – деб йиглади Николай.

Сонида бир тутам жуни осилиб ётган қари Карай бўрининг бир лаҳзагина тўхтаганидан фойдаланиб, беш кадам наридан унинг йўлини кесиб чиқди. Бўри худди хавфни пайқагандай, думини қисиб, Карайга бир хўмрайиб қаради-ю, яна аввалгидан ҳам тезроқ чопа кетди. Бироқ шунда Николай қари ити Карайга бир нима бўлганини кўрди. Карай кўз юмиб очгунча ўзини бўрининг устига ташлади-ю, иккаласи думалаб, ўша ердаги чуқурга тушиб кетди, Николай ит билан бўри чуқурда олишаётганини, итнинг остидан бўрининг ок туки, узалиб ётган орқа оёғи, чимирилган кулоқлари ва энтикиб турган калласини (Карай бўрини бўғзидан тишлаб олган эди) кўрди; ўз сеvimли итини шу ҳолатда кўриш Николайнинг умридаги энг бахтли лаҳзалардан эди. Николай энди эгарнинг қошидан ушлаб тушмоқчи ва бўрини ханжар билан чопиб ташламоқчи бўлаётган чоғида тўсатдан

¹ Аршин – 0,71 метрга тенг узунлик ўлчови.

бўри итларнинг тагидан бошини кўтарди ва олдинги оёқлари билан чуқур лабига тармашди. Бўри тишларини тиржайтириб (Карай уни қўйиб юборган эди), икки орқа оёғи билан сакраб чуқурдан чиқди ва думини қисиб, итларнинг хужумидан кутулиб яна олға қараб югурди, жунлари хурпайган Карай майиб ёки ярадор бўлган бўлса керак зўрга чуқурдан чиқди.

Николай умидсизлик билан:

– Ё раббий! Нима ёмонлик килувдим! – деб қичқирди.

Амакининг овчилари нариги томондан от қўйиб бўрининг йўлини тўсди ва итлари яна бўрини тўхтатиб ўраб олишди.

Ҳар гал бўри орқа оёғи билан ўтирганда Николай унинг жиловдори, амаки ва унинг овчиси бўри атрофида қийқирар, ҳайқирар, отдан тушмоқчи бўлар ва бўри камалдан чиқиб қочмоқчи бўлганда яна от чоптирар эди.

Данило бу ҳайқирикларни эшитиши биланоқ ўрмон чеккасига чиққан эди; Карай бўрини босганини кўриб, иш тамом бўлди, деб отини тўхтатди. Бирок овчилар отдан тушмаганини, бўри яна қочиб қутулмоқчи бўлганини кўриб Данило бўрининг кетидан чопмай, Карай сингари унинг олдини тўсиб чиқмоқчи бўлди ва амакининг итлари бўрини иккинчи марта тўхтатганда, бўрига етиб олди.

Данило, чап қўлида ялангоч ханжар, отига устма-уст камчи бериб, жимгина чопиб келмоқда эди.

Кўнгир бир от ёнидан пишқириб ўтиб, биров отдан гурсуллаб ўзини ерга ташлагандан кейин Николай қараса, Данило итлар орасида узала тушиб, бўрининг кулоғидан ушламоқчи бўлаётибди. Ишнинг тамом бўлгани итларга ҳам, овчиларга ҳам, бўрига ҳам маълум бўлиб қолди. Бўри қўрққанидан кулоғини чимириб туришга уринган эди, итлар яна унга ёпишди. Данило ўрнидан сал турди-да, худди чўзилишга чоғланаётгандай олдинга қалқиб, бутун огирлиги билан ўзини бўрининг устига ташлади ва унинг кулоғидан ушлаб олди. Николай ханжар билан бўрини ўлдирмоқчи бўлган эди, бироқ Данило шивирлаб: «Кўй, ўлдирма, тумшугини бойлаб оламиз», – деди-ю, кейин вазиятини ўзгар-

тириб, оёғи билан бўрининг бўйнидан босди. Бўрининг огзига чўп қўйиб, тангиб олишди, оёқларини боғлашди ва Данило уни у ёк бу ёкка думалатиб кўрди.

Овчилар чарчашган бўлса ҳам, лекин шод-у хуррам, каттакон тирик бўрини ҳуркиб пишқираётган отнинг устига ташлаб, бўрига қараб акиллаётган итлар билан биргаликда қароргоҳга жўнашди. Икки ёш бўрини този итлар, учтасини ов итлар тутибди. Овчилар ҳаммаси ўз овини олиб келди, қандай ов қилганини гапириб берди ва она бўрини томоша қилгани унга яқин келишди, бўри оғзида чўп, катта бошини осилтириб, қуршаб олган ит ва одамларга шиша сингари кўзлари билан қараб турарди. Одамлар қўл теккизганда бўри боғланган оёқлари титраб, ҳаммага ваҳшиёна ва шу билан бирга термилиб боқар эди.

Граф Илья Андреич ҳам етиб келиб, бўрига қўл теккизиб кўрди.

– Ўх-у, буни қаранг-а! – деди у. – Жуда катта-ку, она бўримиз? – деб сўради у ёнида турган Данилодан.

– Ҳа, она бўри, тўрам, – деб жавоб берди.

Граф бўрини қўлдан чиқариб юборганини ва Данило билан тўқнашганини эслаб:

– Лекин ёмон ашаддий овчи экансан, – деди. Данило индамади, фақат уялинқираб маъсум ва ёқимли табассум қилди.

VI

Кекса граф уйига жўнади. Наташа билан Петя ҳам дарров етиб борамиз деб ваъда беришди. Вақт ҳали эрта бўлгани учун овчилар яна овни давом эттиришди. Тушдан кейин този итларни пасткамликдаги қалин чакалакка қўйиб юборишди. Николай анғизда туриб, барча овчиларини кўриб турарди.

Николайнинг қаршисида кўкаламзор бўлиб, унинг овчиси мана шу кўкаламзордаги финдик бутасининг нариги томонида, чуқурликда турган эди. Този итлар қўйиб юборилиши биланок Николай Волторин деган итнинг таниш овозини эшитди, бошқа итлар ҳам унга қўшилиб гоҳ жим

бўлиб, гоҳ хуриб кува кетди. Бир дақиқадан сўнг тулки кўринди, деб оролдан товуш беришди ва итлар галаси пасткамликка тушадиган нишабликдан кўкаламзорга қараб чопди.

Николай пасткамликдаги чакалакзордан от чоптириб бораётган қизил телпакли итбон ва итларни кўриб турар, нариги томондаги кўкаламзорда ҳозир тулки кўринади, деб кутар эди.

Чукурликда турган овчи қўзғалиб итларни қўйиб юборди ва Николай буталарни оралаб, думини хурпайтириб, қочиб бораётган кип-қизил, пастаккина галати бир тулкини кўрди. Итлар тулкига етай-етай деб колди. Мана, етди ҳам. Тулки айёрлик қилиб, уларни ғафлатда қолдириш мақсадида, ўртада гир айлана бошлади ва пахмок думини ўйнатиб, борган сайин тез-тез айлана кетди. Кимнингдир оқ ити, ундан кейин қора бир ит ўзини тулки устига ташлади, итлар аралашиб кетди ва ниҳоят тулкини қуршаб, хиёл тебраниб туриб қолишди. Икки овчи от чоптириб итларнинг олдига етиб келди, булардан бири қизил телпак, иккинчиси нота ниш, кўк кафтан кийган эди.

«Ўзи нима гап? – деди Николай ичида. – Бу овчи қаёқдан пайдо бўлди? Амакининг овчиси эмас-ку!»

Овчилар тулкини итлардан қутқариб олишди ва анчагача уни отга юкломасдан туриб қолишди. Уларнинг олдида қайтариб қўйилган отлар турар ва итлар эса чўзилиб ётар эди. Овчилар кўл силтар, афтидан, тулкини бир нима қилаётганга ўхшар эди. Ўша ердан бурғу садоси эшитилди, бу ёқалаш ишорати эди.

Илагиннинг овчиси бизнинг Иван билан уришаётганга ўхшайди, – деди Николайнинг жиловдори.

Николай синглиси билан Петяни чақириб келгани жиловдорини юборди, ўзи дарров итчилар този итларни тўплаётган ерга борди. Бир неча овчи ёқалашаётган овчиларга томон от қўйиб кетди.

Николай отдан тушди, етиб келган Наташа ва Петялар билан бирга иш нима билан тамом бўлишини кутиб, този итлар олдида тўхтади. Ёқалашган овчи тулкини отига юк-

лаб, ўрмон четидан чиқди ва ёш хўжаси олдига келди. У узоқдан шапкасини олиб, ҳурмат билан гапиришга уринган бўлса ҳам, лекин ранг-кути ўчиб ғазабдан энтикмокда эди. Бир кўзини уриб кўкартирган бўлсалар ҳам, афтидан, буни ўзи сезмаганга ўхшар эди.

– Ҳа, нима гап ўзи? – деб сўради Николай.

– Буни қаранг-а, бизнинг итлар овлаган овни у тортиб олар эмиш! Тулкини-ку, менинг кулранг қанжиғим босди. Ана гап-у! Тулкини олар эмиш! Мен унга кўрсатиб қўйдим. Тулкини ўзим юклаб олдим. Мана бунга тобинг қалай, – деди овчи худди ҳали ҳам душмани билан гаплашаётгандай ханжарини кўрсатиб.

Николай овчига индамади, синглиси билан Петядан мени шу ерда кутиб туринглар, деб илтимос қилди-да, ўзи душманлари бўлмиш Илагиннинг овчилари турган жойга қараб кетди.

Ғолиб овчи бошқа овчилар олдига бориб отдан тушди ва сўзларига зўр марок ва хайрихоҳлик билан кулоқ солаётган кишиларга ўз ботирлигини ҳикоя қилиб берди.

Воқеа шундай бўлган эди: Ростовлар билан уришиб қолган ва судлашиб юрган Илагин Ростовларга қарашли ўрмонда ов қилиб юрган экан, ҳозир Ростовларни кўриб, буларнинг ити босган овга атайин ўз итини солдириб юборибди.

Николай ҳеч қачон Илагинни кўрган эмас, лекин ўз мулоҳаза ва муҳокамаларида одатан ўрта мавке тута билгани учун, эшитган миш-мишларига кўра, бу помешчикни ниҳоят даражада ёмон кўрар ва уни ашаддий душмани деб ҳисоблаб юрар эди. У ҳозир қамчинини маҳкам ушлаб, ўз душмани билан дурустроқ ёқалашини мақсадида қаҳр-ғазаб билан Илагинга томон от қўйиб кетди.

Ўрмондан чиқиши биланок қаршисидан қундуз телпак кийган, чиройли қора от минган семиз бир барин чиқиб қолди, уни икки жиловдор кузатиб келмокда эди.

Николай душманним деб билган одами басавлат, хуштавозе ва, айниқса, ёш граф билан танишиш иштиёқида бўлган бир барин экан. Илагин Ростовга яқин келиб, эҳтиром юзасидан бошидан қундуз телпагини олди, овчилар ўрта-

сида юз берган бу ходисага таассуф билдирди, бошкаларнинг ити овлаган овга ўз итини қўйган овчисига жазо бера-жагини айтди ва Ростовни ўзига қарашли ўрмонда ов қилишга тақлиф қилди.

Наташа акам бирон ёмон иш қилиб қўймасин, деб хаяжон билан Николайдан сал орқароқда бормоқда эди, бироқ иккала душманни жуда куюк салом-алик қилганини кўриб, кўнгли жойига тушди ва буларнинг олдига келди. Илагин Наташани кўриб, қундуз телпагини яна ҳам баланд-рок кўтарди ва жилмайиб, графиня ўз ҳусн латофатлари ва овга ишқибоз бўлганликлари билан Дианага ўхшаб кетадилар, мен бу кишининг гўзалликлари ҳақида кўп эшитганман, деди.

Илагин овчисининг гуноҳини ювмоқчи бўлиб, Николайнинг бу ердан бир чақирим нари, тепалик этагидаги ўрмонига бирга овга боришни жуда-жуда сўради. Айтишига кўра, у ерда қуён кўп, Илагин ўзи овламоқчи бўлиб асраб юрган экан. Николай унинг тақлифини қабул қилди ва овчилар икки баравар қўпайишиб йўлга тушди.

Илагиннинг тепалик этагидаги ўрмонига даладан бо-риш керак эди. Овчилар қатор тизилишди. Хўжалар ёнма-ён кетишди. Амаки, Ростов, Илагин бир-бировининг итига суқланиб қарар ва кўзларини жовдиратиб бу итлар орасидан ўз ити билан рақобат қила оладиганни излар эди. Николай Илагиннинг итлари орасида кичкина ва ориққина бўлса ҳам, лекин жуда чайир, тумшуғи узун, қора кўзлари бўртиб чиққан олақанжик итни кўриб оғзи очилиб қолди. У Илагиннинг итлари кўп яхши деб эшитган эди, ҳозир бу чиройли олақанжикни кўриб, унинг ўз Милькаси билан рақобат қила олишига кўзи етди.

Илагин бу йилги ҳосилот тўғрисида суҳбатлашиб бо-раётган чоғда Николай унга олақанжик итини кўрсатиб, назари илмагандай:

– Итингиз чакки эмас, олғирми? – деди.

Илагин лоқайд товуш билан:

– Буми? Ҳа, ёмон эмас, олғир, – деб қўйди. Ерза деган бу итни у кўшнисидан ўтган йили уч хонадон уйи ити

бадалига олган эди. – Бу йил бизда ҳам ҳосилнинг мазаси йўқ денг, граф, – деди Илагин давом этиб. Кейин ёш графнинг назокатига жавобан назокат кўрсатмоқчи бўлиб, унинг итларини кўздан кечирди ва семизлиги билан кўзга ташланган Милькани кўрсатиб:

– Сизнинг ҳам бу олачипорингиз чакки эмас! – деди.

– Ҳа, дуруст, ёмон чопмайди, – деди Николай. «Қани энди, ҳозир шу далада бир каттакон қуён кўринса-ю, мен сенга бу ит қанақа ит эканлигини кўрсатсам», – деди ичида ва қайрилиб жиловдорига қаради, – ҳозир ким қуён топса, бир сўм бераман, – деди.

– Мен бир нарсага ҳайронман, – деб давом этди Илагин. – Нега баъзи овчилар бировларнинг ити ва овига ҳасад қилиб юришаркин? Мен эса, граф, ов қилишдан кўра мана шунақа гашт қилиб юришга кўпроқ ишқибозман... Шундай кишилар билан бирга сайр-саёҳат қилиб юришдан яхши истироҳат борми (у Наташага қараб яна бошидан кундуз теллагини олди), қанча овладинг, деб терисини санаб ўтиришга ҳушим йўқ.

– Ҳа, албатта.

– Ёки нега менинг итим босмасдан фалончининг ити босди, деб қуюб ҳам юрмайман, мен итларнинг ов қуваётганини томоша қилиб ўтирсам бас, нима дедингиз граф? Мен шундай деб ўйлайманки...

Шу чоғ орқада қолган бир итбоннинг:

– Ол-ол! – деган ҳайкириги эшитилди. У анғизнинг баландрок ерида тураркан, камчисини кўтариб, «ол-ол!» деб кичкирарди (Бу ҳайкириқдан ва камчи кўтаришдан маълум бўлдики, у пусиб ётган қуёнга дуч келиб қолибди).

– Қуён кўриб қолди, шекилли, – деди Илагин бепарволик билан. – Нима қилдик граф, овлаймизми?

Николай унинг саволига жавобан:

– Ҳа, ўша ёкка бориш керак... Бирга овлаймиз-да! – деди ва Ерза билан амакининг Ругай лақабли қизил итига қаради. Унинг Милькаси бу иккала ит билан сира ҳам рақобат қилолмасди. У Илагин ва амаки билан бирга қуён кўринган томонга қараб бораркан, ўзича: «Майли, энди бўлганича бўлди,

булар Милькамни кулоғидан айирмаса гўрга эди» – деди.

Илагин куённи кўриб, колган овчининг олдига бориб:

– Жуда каттами? – деб сўради ва хаяжон билан Ерзага караб хуштак чалди.

– Сиз ов қилмайсизми? – деди у шумшайиб бораётган амакига караб:

– Мен сукилиб нима қиламан, – деди амаки. – Сизнинг ҳар бир итингиз бир қишлоқ бадалига олинган, минг сўмлик ит. Сиз овга солаверинг, мен томоша қилиб тураман.

– Ругай! Мах, мах! – деб чақирди Илагин, – Ругаюшка! – деб юборди яна у беихтиёр, шу эркалаш билан бу итни яхши кўриши ва бутун умиди шу итда эканини ифодалаб. Наташа иккала чолни ҳам, акасини ҳам ичдан хаяжонда эканини кўриб ўзи хаяжонга тушди.

Овчи тепаликда камчисини кўтариб турган эди. Хўжалар ўша томонга аста-секин йўл олишди. Уфқда бораётган тозилар куён ётган еридан бошқа томонга бурилди, хўжалари қолиб, овчилар ҳам ўша томонга бурилишди. Ҳамма аста-секин салобат билан бормоқда эди.

Николай куённи кўриб колган овчига юз кадам якин борганда:

– Қайси томонга караб ётибди? – деб сўради. Бирок овчи жавоб беришга улгуролмай, эрта эрталаб каттиқ совук бўлишини сезган куён ётолмасдан ўрнидан сақраб турди ва қоча кетди. Бир гала този итлар ғуж бўлиб, ҳуришганича куён кетидан қувлади. Бошқа овчи итлар ҳам този итлар кетидан куёнга караб отилди. Аста-секин, товуш чиқармай бораётган барча овчи итбонлар: – «Тўхта!» – деб итларни суриб, този ва овчи итларни олқишлаб, дала бўйлаб кетишди. Осойишта Илагин, Николай, Наташа ва амаки итлар билан куёндан бўлак нарсани кўрмай, ов босаётган итларни бир лаҳза бўлса ҳам, кўздан қочириб қўйишдан кўркиб, шамолдай учиб боришмоқда эди. Куён каттакон ва чаккон экан. У ўрнидан сапчиб туриши биланок қочмади, балки атрофдан эшитилаётган шовқин-сурон ва тапура-тупурга кулоқ солди. Итлар яқинлашганга қадар у ўн мартача секин сакради, ниҳоят хавфни сезиб, қулайроқ бир томонни кўзла-

ганидан сўнг кулоқларини чимириб, жони борича чопди. У анғизда ётган олд томондаги ўтлоқ лой эди. Қуённи пайкаб қолган овчининг бўлак итлардан олдинроқда бораётган икки ити ҳаммадан бурун ўзини қуёнга отди, бироқбу икки итнинг етишига анча қолганда Илагиннинг олачипор Ерзаси булардан ўзиб кетди, қуён билан орасида бир қадам қолганда ўзини қуёнга ташлади ва думидан тишлаб олдим деб гумон қилиб, умбалок ошиб кетди. Қуён ўзини бир ўнглаб олди-ю, яна аввалгидан ҳам чаққонроқ чопди. Энди кети катта, олачипор Милька Ерзадан ўзиб қуёнга етай-етай деб қолди.

Шу онда қувониб кетган Николайнинг:

– Милюшка! Жигарим! – деган овози эшитилди. Милька ҳозир қуёнга етиб, уни тишлаб олмоқчи эди, бироқ қуёнга етиб, ундан ўзиб кетди. Қуён тўхтади. Чиройли Ерза яна ўзини қуёнга отди ва худди бу гал хато қилмайин, дегандай думига тумшуғи тегаёзган бўлса ҳам, огиз солмади.

Илагиннинг ўзгарган, йиғламсираган товуши эшитилди:

– Ерзенка! Жоним!

Лекин Ерза унинг ёлворишини эшитмасди. Итлар босадиган чоғда қуён бир сакради-ю, ўзини анғиз билан ўтлоқ орасидаги увотга ташлади. Яна Ерза билан Милька қўш отга ўхшаб ёнма-ён югуриб, қуёнга яқинлашди, аммо уватда қуённинг югуриши осонлашди, шунинг учун итлар орқароқда қолди.

Шу чоғ яна бир овоз:

– Ругай! Ругаюшка! – деди ва амакининг Ругай лақабли қизил ва дўнгпешона ити бўйинини чўзиб, белини эгиб, олдинда баравар чопаетган иккала итга етиб олди, улардан ўтди, бор кучини йиғиб жуда тез суръат билан югуриб қуёнга етди-ю, уни йўлдан четлатиб, ўтлоққа қочирди ва тиззасигача лой кечиб, қаҳр-ғазаб билан унинг кетидан яна ҳам тезроқ чопа кетди ва қуён билан бирга умбалок ошиб лойга белангани кўринди. Итлар қуённи ўраб олишди. Бир дақиқадан сўнг овчилар ғуж бўлиб турган итлар олдига етиб келишди. Суюниб кетган амаки отидан тушди-ю, қуённинг

тўпигини кесди. У қони оксин деб қуённи силкитаркан, атрофига бесаранжом кўз югуртирар, ўзини қандок тутишини ва нима дейишини билмай, ўзича: «Ана бу яхши бўлди... Мана буни ит деса бўлади... бир сўмлигини ҳам, минг сўмлигини ҳам бир чўқишда қочирди. Кўп яхши!» – дерди у энтиқиб ва худди бировни сўкаётгандай атрофига боқиб: гўё ҳамма унинг душмани, ҳамма уни алдаб келган эди-ю, ниҳоят ўзини кўрсатиш унга энди муяссар бўлган эди. «Мана минг сўмликларинг! Кўп яхши!»

– Ругай, ма! – деди у қуённинг тупроққа беланган оёгини итга ташлаб. – Маҳ! Ош бўлсин! Кўп яхши!

Николай ҳам ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмай, ўзининг гапини ҳам биров эшитиш-эшитмаслигига эътибор қилмай:

– Меники ҳам боқлади, ёлғиз ўзи уч марта қуёнга етиб олди, – деб кичқирарди.

Илагиннинг жиловдори:

– Оббо, нима қилибди, қуённинг ёнидан ўтиб кетди-ку! – деди.

– Қуён йўлдан тойгандан кейин ҳар қанака жайдари ит ҳам боса олади-да, – деди қизарган, от чоптириш ва ҳовлиқишдан нафаси тикилиб қолган Илагин. Шу пайт Наташа ҳам нафасини ростлаб олмасдан хурсандликдан шундай чинқириб юбордики, қулоқлар коматга келди. Бошқа овчилар бир-бирига сўз бермай ифода қилаётган хурсандликни Наташа шу чинқирик билан ифодалади. Бу чинқирик шу қадар ғалати эдики, агар бошқа вақт бўлса ўзи ҳам бу ваҳшиёна товушдан мустар бўлар ва бўлак кишилар ҳам таажжубланарди. Амакининг ўзи қуённи боғлади, эпчиллик билан уни отининг сағрисига ташлади-да, худди шу билан ҳаммани таъна қилган ва сизлар билан гаплашиб ўтиргани фурсат йўқ, дегандай отига минди-ю, жўнаб қолди. Ҳамма-нинг тарвузи қўлтиғидан тушиб таҳқирланган ҳолда жўнаб кетишди ва анчагача ҳеч ким аввалги ҳолатига келолмади. Булар анчагача лойга беланган, букри қизил Ругайга қараб кетишди. Ит занжирини шиқиллатиб, ғолибларга хос осудалик билан амакининг кетидан бормоқда эди.

Николайнинг назарида, бу ит «ов босиш бўлмаса, мен

хам бошка итлар сингари бир итман, лекин овга келганда менга ета олмайсизлар», – деб турарди.

Хийладан кейин амаки Николайнинг олдига келиб, унга сўз қотганда Николайнинг боши осмонга етди, чунки Николай шунча ишдан кейин амаки мени назар-писанд қилмас, деб ўйлаган эди.

VII

Кечқурун Илагин Николай билан хайрлашиб, уйига кетди. Николай овга қизиқиб ўз ҳовлисидан жуда узоқлашиб қолгани учун амакининг таклифига кўниб, овчилари билан бирга унинг Михайловка деган қишлоғида тунайдиган бўлди.

– Агар меникига борсаларинг, кўп яхши бўларди, – деди амаки уларга. – Кўряписизларми, ҳаво рутубатли. Меникида дам олардиларинг, графинюшкани дрожкада олиб боришарди. – Амакининг таклифи маъқул бўлди, дрожка олиб келгани бир овчи Отрадноега юборилди-да, Николай Наташа билан Петяни олиб амакиникига жўнаб кетди.

Катта-кичик хизматкорлардан беш киши хўжаларни қарши олгани кўча эшигига югуриб чиқди. Ўнларча ёшлари, хотин-халаж овчиларни томоша қилгани орқа эшиқдан каллаларини чиқариб қарашди. Наташадан ойимбека кизнинг от миниб келгани амакининг хизматкорларига шу қадар қизиқ туюлдики, улар ҳатто уялиб-нетиб ўтирмасдан Наташанинг олдига келишди, унинг кўзларига қарашди ва худди одам тилини билмайдиган, унинг ҳақида нима деса ҳам, барибир, тушунмайдиган бир галати нарсани кўраётгандай унинг ҳақида гапира кетишди.

– Аринка, буни қара, бир ёнлама ўтирибди! Ўзи ўтирибди-ю, этаклари осилиб ётибди!.. Кўлида бурғу ҳам бор-а!

– Ё алҳазар, пичоғини қара...

– Татар кизидир-да!

– Нечук умбалок ошиб тушиб кетмадинг? – деб сўради бир довурак киз Наташадан.

Амаки ёғочдан солинган ва дарахтлар ўртасида қолиб кетган чоғроқ кўраси олдига келиб, отдан тушди-да, хизмат-

корларини кўздан кечириб бўлгандан кейин, меҳмонлар билан овчиларни қабул қилгани ҳамма нарсани тайёр қилинглар, ошикча кишилар кетсин, деб бакириб амр-фармон берди.

Ҳамма ҳар томонга чоғиб кетди. Амаки Наташани отдан туширди ва кўлидан ушлаб, шалок пиллапоядан чиқариб қўйди. Ёғоч уйнинг деворлари шувалмаган, ичи унча тоза эмас, бу уйда турувчилар уйни тоза тутишга ҳафсаласи йўқлиги кўриниб турган бўлса ҳам, лекин уйни ифлос деб бўлмас эди. Даҳлиздан олма ҳиди анкиб турар, деворларга бўри ва қуён терилари осиб қўйилган эди.

Амаки меҳмонларни даҳлиз орқали стол ва кизил стуллар қўйилган кичкинагина залга, ундан кейин даврастол ва диван қўйилган меҳмонхонага, у ердан титилиб кетган диван қўйилиб, ифлос гилам тўшалган, деворларига Суворов, амакининг ота-онаси ва ўзининг мундир кийиб олдирган сурати осиб қўйилган кабинетига олиб кирди. Бўлмадан тамаки ва ит ҳиди анкиб турарди.

Бўлмада амаки меҳмонларга, бахузур ёзилиб ўтиринглар, деди-ю, ўзи чиқиб кетди. Ругай орқасидаги лойи хали тозаланмаган ҳолда, бўлмага кирди ва диванга ётиб, тили ва тиши билан ўзини тозалай бошлади. Бўлманинг эшиги йўлакка очилар, йўлакда эса пардалари йиртилиб кетган тўсиқ кўриниб турарди. Тўсиқнинг орқасидан хотин кишининг кулгиси ва шивирлаган товуши эшитиларди. Наташа, Николай ва Петя ечиниб диванга ўтиришди. Петя ёнбошлаб дарров ухлаб қолди. Наташа билан Николай жим ўтиришарди. Уларнинг юзлари чўғдай ёнар, қоринлари оч бўлса ҳам, кайфлари чоғ эди. Ака-сингил бир-бирига қараб ўтиришарди (овдан кейин бўлмада ўтириб, Николай синглисидан эркак сифатида афзал эканлигини кўрсатишни ошикча деб билди); Наташа акасига қараб кўз қисди ва ака-сингил ўзларини тута олмай ва кулишга баҳона топгани ҳам улгура олмай хаҳолаб юборишди.

Кўп ўтмай, амаки казакин, кўк чолвор ва кичкинагина этик кийиб уйга кирди. Наташа илгарилари Отрадноеда амакини шу кийимда кўрганда кулиб, мазах қилган эди,

ҳозир эса бу кийим назарига оддий сюртук ва фракдан қолишмайдигандай кўринди. Амакининг ҳам кайфи чоғ эди. У ака-сингилнинг кулгисига наинки хафа бўлди (у, менинг турмушимдан биров кулиши мумкин, деган гапни хаёлига ҳам келтирмас эди), балки буларнинг сабабсиз кулгисига ўзи ҳам кўшилди.

– Оббо, кичкина графиня-ей, мен сиздай қизни сира кўрган эмасман, – деди у ва узун чўбикли бир трубкани Ростовга узатди, калтароқ кесилган бошқа биттасини одатдагича бармоқлари орасига кистирди. – Куни бўйи эркак кишидай отда юриб чарчамади-я!

Амаки кирганидан кейин, ҳаял ўтмай, оёқ шарпасига кўра яланг оёқ бир қиз эшикни очди, уйга семиз, юзлари кип-қизил, қирқ ёшларга борган, бакбақалари осилиб турган, калин лаблари кип-қизил чиройли бир аёл патнис кўтариб кирди. Хотин очик чехра ва жозибали бир ҳаракат билан меҳмонларга боқди ва таъзим қилди. Амакининг экономакиси¹ бўлмиш бу хотин ўзи семиз, қорни ва кўкраги олдинга чиққан, боши орқага кетган бўлса ҳам, енгил қадам босар эди. У келиб патнисни столга кўйди, оппоқ ва сўлқилдоқ кўллари билан шиша, газак ва таомларни столга апилтапил териб бўлгач, эшик олдига бориб, жилмайиб турди. Бу хотин шу туриши билан Ростовга гўё: «Мана, кўрдингми! Амакинг қанақа киши эканлигини энди билдингми?» деб турар эди. Нега билмасин, фақат Ростов эмас, балки Наташа ҳам Анисья Фёдоровна кирганида амакининг қоши нима учун чимирилганлигини, лабига хиёл ажин солган мамнун табассумнинг маъносини англаган эди. Патнисда салат, вино, кўзикорин, қора ундан ёпилган ёғли нон, хом асал, асалдан қилинган ичимлик, чақилган ва чақилмаган ёнғоқ ва ёнғоқ ҳолва бор эди. Кейин Анисья Фёдоровна асал ва шакар мураббоси, чўчка пешноби ва ҳозиргина ковурилган товук келтириб кўйди.

Буларнинг ҳаммасини Анисья Фёдоровнанинг ўзи таёёрлаган ва ўзи пиширган. Буларнинг ҳаммасидан Анисья

¹ Эконома (русча) – бошқаларнинг хўжалик ишларини бошқарувчи хотин.

Фёдоровнанинг диди ва пазандалиги кўриниб турарди. Буларнинг ҳаммаси Анисья Фёдоровнанинг озодалиги, фахм-фаросати ва меҳмондўстлигини кўрсатиб турарди.

Анисья Фёдоровна столдаги емишлардан Наташа олдига олиб кўяркан:

– Қани, олинг, графиня! – деди, Наташа ҳамма нарсадан еди. У худди мунақа ёгли нон, асал, ёнғокли мураббо ва товукни ҳеч қачон кўрмаган ва умрида емагандай эди. Анисья Фёдоровна чиқиб кетди. Ростов ва амаки ўтган ва бўлажак ов тўғрисида Ругай ва Илагиннинг итлари ҳақида гаплашиб, олча наливка¹ ичиб, тамадди қилиб ўтиришди. Наташа кўзларини милтиллатиб, диванда буларнинг сўзига кулок солиб ётарди. У бир неча марта бирон нарса есин деб Петяни ҳам уйғотмоқчи бўлди, бироқ Петя алланима деб ғуринглади-ю, уйғонмади. Наташа бу ерда шу қадар баҳри очилиб хурсанд бўлдики, ҳатто дрожканинг тез келиб қолишидан кўрқар эди. Тўсатдан чўкиб қолган жимликдан сўнг (одатдан ўз ёр-ошналарини биринчи марта чакирган кишилар уйида шундай бўлади) амаки меҳмоннинг хаёлига келиб турган сўзга жавоб бериб шундай деди:

– Мана шундай қилиб, умр кечириб юрибман... бир кун келиб, ўласан кетасан киши. Шундай бўлгандан кейин, ёмонлик қилиб нима қиласан?

Бу сўзларни айтarkan, амакининг юзи чуқур маънони ифода қилди ва ҳатто чиройли бўлиб кетди. Ростов шу он отаси ва кўшнилариининг амаки ҳақидаги мактовларини беихтиёр эслади. Амаки бутун губернияда беғараз ва олижаноб бир дарвиш сифатида ном чиқарган эди. Уни оилавий масалаларни ҳал қилгани чакиришар, васий қилишар, унга ўз сир-асрорларини айтишар, уни суд ва бошқа ишларга сайлашар, бироқ у жамоат ишларидан ҳамиша ўзини тортиб, куз ва кўкламни ахта отига миниб дала айланиш, кишни уйда ўтириш, ёзни эса тўқай бўлиб кетган богида ёнбошлаб ётиш билан ўтказарди.

– Нега хизматга кирмайсиз, амаки? – деб сўради Ростов.

¹ **Наливка** – мева шираси билан тўйғизиб тайёрланадиган спиртли ичимлик

– Хизмат қилар эдим, ташладим. Ишдан чиқиб қолганман. Миямга ҳеч нарса кирмайди. Хизмат сизлардан-да, менинг ақлим ожизлик қилади. Ов бўлса – бошқа гап.

– Эшикни очиб қўйинглар! – деб бақирди у. – Нега ёпиб қўйдиларинг! – Амаки айтмоқчи коридорнинг охиридаги эшикдан овчи-хизматкорлар турадиган уйга кириларди. Яланг оёқ бир киши шапиллаб борди-ю, ўша уйнинг эшигини очиб қўйди. Йўлақдан мусиқа садоси баралла эшитила бошлади: биров моҳирлик билан балалайка¹ чалмоқда эди. Бу садога аллақачондан бери кулоқ солиб ўтирган Наташа дурустроқ эшитмоқчи бўлиб, йўлакка чиқди.

– Кучерим... Митька чаляпти... яхши балалайка олиб берганман. Жон-дилим мусиқа, – деди амаки. Амаки овдан қайтиб келганда Митьканинг овчилар бўлмасида балалайка чалиши расм бўлиб қолган эди. Амаки шу мусиқани яхши кўрар эди.

Николай бу мусиқа менга жуда-жуда ёқди, деса худди айб бўладигандай, бир менсимаслик билан:

– Яхши! Жуда яхши чаляпти, – деб қўйди.

Наташа бу сўзни акаси қай тарзда айтганини сезиб:

– Жуда яхши чаляпти дейсизми? Яхшигина эмас, ажойиб, гўзал чаляпти, – деди таънаомуз. Амакининг дастурхонига қўйилган кўзикорин, асал ва наливкалар, дунёдаги энг яхши ноз-неъматлар бўлгани сингари, бу мусиқа ҳам шу лаҳзада Наташага мусиқа санъатининг энг чўккисидай туюлди.

Мусиқа садоси тиниши билан Наташа эшикка қараб:

– Сўраймиз, яна бирон нарса чалиб беринг, – деди. Митька балалайкани созлади ва яна «Бариня» куйи янграб кетди. Амаки хиёл табассум билан бошини бир томонга қийшайтириб, мусиқа садосига ҳузур қилиб кулоқ солиб ўтирарди. Бариня куйи бир неча марта қайтарилди. Балалайка бир неча марта созланди ва шу оҳанг яна қайтарилди. Эшитувчилар бу куйни эшитган сари эшитгиси келар эди.

Анисья Фёдоровна кирди ва барваста жуссаси билан

¹ Балалайка – уч торли мусиқа асбоби.

кесакига суяниб турди.

– Эшитяпсизми чалишини, – деди у Наташага, айнан амакининг табассумига ўхшаш табассум билан. – Жуда боплайди-да.

– Ўҳ, ана шу жойини бошлолмаяпти-да! – деди тўсатдан амаки кўл силтаб. – Бу жойини бошқачарок чалиш керак, бошқачарок!

– Вой, сиз ҳам чалишни биласизми? – деб сўради Наташа амакидан. Амаки индамай кулимсираб қўйди.

– Қара-чи, Анисьюшка, гитаранинг тори бутунми? Анчадан бери кўлимга олганим ҳам йўк, – деди амаки.

Анисья Фёдоровна ўз хўжасининг амрини бажо келтиргани энгил-енгил одим отиб чикиб кетди-ю, бирпасдан кейин гитарани олиб келди.

Амаки ҳеч кимга қарамасдан, гитаранинг чангини пуф-лади, қоқ суякдан иборат бармоқлари билан унинг қорнига чертиб, созлади ва креслога дурустрок ўрнашиб олди. У актёр каби бир ҳаракат билан гитаранинг бўғзидан ушлади ва Анисья Фёдоровнага кўз қисиб, торни бир чертди-да, «Бариня»ни эмас, «По улице мостовой» деган бир машҳур қўшиқни аста-секин қойил қилиб бошлади. Николай билан Наташанинг ҳам қалби (Анисья Фёдоровна қалби сингари) шу мусиқа мақомига жўр бўлди. Анисья Фёдоровна қизариб кетиб юзини рўмолча билан беркитди ва кула-кула уйдан чикиб кетди. Илҳоми келиб кетган амаки боя Анисья Фёдоровна турган жойга қараб, ҳамон зўр диққат ва ҳафсала билан куйни чалмоқда эди. Куй авжига чикиб, мақом тезлашганда амакининг юзида, айниқса, оқарган мўйловлари остида табассум аломатлари пайдо бўлди.

Машқ тамом бўлганда Наташа:

– Мунча гўзал, мунча гўзал! Яна бир нарса чалиб беринг, амаки, – деб қичқирди ва ўрнидан дик этиб туриб, амакини кучоқлаб ўпди ва худди бу қандоқ бўлди дегандай «Николинька, Николинька!» деб акасига қаради.

Амакининг машқи Николайга ҳам жуда маъқул бўлди. Амаки бу куйни яна қайтарди. Гул-гул очилиб кетган Анисья Фёдоровна яна эшикда пайдо бўлди, унинг кетидан

бошка кишилар ҳам кўринди... Амаки кўшиқнинг «Муздай булок бошида, қиз тўхта деб кичкирар» – деган бандини чалди ва чаққон ҳаракат билан елкаларини ўйнатиб, гитаранинг қорнига бир чертди-ю, тамом қилди.

Наташа ҳаёти худди шунга боғлиқ бўлгандай жон-дили билан:

– Яна битта, яна битта! – деб ялинди. Амаки ўрндан турди. У гўё ҳозир икки кишидан иборат бўлиб, бири бу хушчақчақ кишига жиддий тарзда кулимсираб қўйди, хушчақчақ киши эса, соддалик ва самимийлик билан барча қоидаларни ўрнига қўйиб, ўйинга ҳозирлана бошлади.

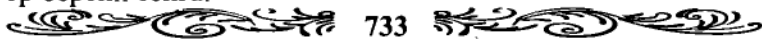
– Қани, жиян! – деб амаки гитара чалаётган қўли билан Наташага ишора қилди.

Наташа елкасидан рўмолини ташлади, югуриб амакининг олдига борди ва иккала қўлини белига қўйиб, ғамза қилди.

Муҳожир француз хотин тарбия қилган бу графинечканинг суяк-суягига қандай қилиб, нечук бўлиб рус табиати бунчалик сингиб кетибди, бу муқомларни у қаердан ўрганибди! Бу мақомни муаммосиз аллақачонлари сиқиб чиқариб ташлаши керак эди-ку! Бироқ ўйиннинг руҳи ҳам, услуби ҳам, ўша амаки кутгандек тақлид қилиб, ўрганиб бўлмайдиган, айнан соф рус руҳи эди. Наташа ўрндан туриб, тантана ва ифтихор билан муғамбирона жилмайганда, шу куйга ўйнай олармикин, деб кўрқиб ўтирган Николай ва бошқалар, унинг ўйинини кўриб, кўнгиллари жойига тушди ва завқ билан томоша қилишди.

Наташа шу қадар ўхшатиб, шу қадар қойил қилиб ўйин туша бошладик, Анисья Фёдоровна ўйинга керакли рўмолчани унга дарров берди; нозик, зариф, шоҳи ва бархат кийиб ўсган, Анисьяга бегона бўлган Наташа Анисьянинг ўзига, унинг отасига, онасига, холасига ва ҳар бир рус кишисига хос бўлган нарсани туйганини кўриб, қулиб турган кўзларига ёш келди.

– Баракалла, графинечка, – деди амаки ўйнаб бўлгандан кейин хурсанд бўлиб қулиб. – Баракалла, жиян! Худо яхши эр берсин сенга.

– Аллакачон берган, – деди Николай кулимсираб.

Амаки хайрон бўлиб: – А? – деди Наташага караб. Наташа кувнок табассум-ла бош ирғитди.

– Яна канака денг! – деди Наташа. Бирок шу гапни айтиши билан хаёлига тамоман бошка, янги бир фикр келди. Нега Николай «Аллакачон берган» – деб кулимсираб кўйди? У шунга хафамикин, хурсандмикин? Менинг Болконскийим бунақа хурсандчиликларни хушламайди ва билмайди деб ўйлаяпти, шекилли? Йўк, бўлганда ҳаммасига жуда яхши тушунарди. У хозир каердайкин, деб ўйлади, Наташа ва тўсатдан юзи жиддий тусга кирди. Бирок бу ҳолат фақат бир лаҳза давом этди, холос. У ўзича «Бу тўғрида ўйлаш керакмас», – деди-ю, яна кулимсираб амакининг ёнига ўтирди ва ундан тагин бирон нарса чалиб беришни сўради.

Амаки яна бир куй ва бир вальс чалиб берди, кейин пича жим туриб, бир йўталиб олгач, ўзи севадиган овчилар кўшиғини бошлади:

Кеча оқшомда илк бор

Ерни оптоқ қилди қор...

Амаки гап куйда эмас, сўзда, куй ўз-ўзидан келаверадиган нарса, сўзсиз куйнинг ўзи бўлмайди, куй фақат кўшикнинг яхшироқ чиқиши учунгина хизмат қилади, деган содда халқ ақидаси билан куйлар эди. Шунинг учун ҳам кушларнинг сайрашига ўхшаш бу шуурсиз кўшик жуда чиройли ва ёқимли чиқарди. Наташа амакининг кўшиғига буткул мафтун бўлди. У арфа ўрганишдан воз кечиб, гитара ўрганишга жазм қилди. Наташа амакининг гитарасини сўраб олиб, ўша заҳоти бир куйни чалишга чоғланди.

Соат тўққиздан ошганда Наташа билан Петяни олиб кетгани линейка¹, дрожка ва буларни излагани чиққан уч отлик келди. Келган одамнинг айтишига қараганда граф билан графиня буларнинг қаёқда қолиб кетганини билолмай, жуда хавотир бўлишибди.

Петяни ўликдай кўтариб чикиб линейкага ётқизишди.

¹ *Линейка* – усти ёпик экипаж.

Наташа билан Николай дрожкага чиқишди. Амаки Наташани ўраб-чулғаб, зўр меҳр-муҳаббат билан хайрлашди. Амаки буларни кўприккача пиёда кузатиб кўйди, кўприк бузук бўлганлиги учун сувдан кечиб ўтиш керак эди ва овчиларга фонус олиб олдинда боришни буюрди.

– Хайр, жиянгинам! – деди амаки қоронғида. Бу овоз Наташа илгари эшитган овоз эмас, балки «Кеча окшомда илк бор» деган куйни куйлаган овоз эди.

Улар ўтиб кетаётган қишлоқда чироқлар милтиллар ва тутун хиди келар эди.

– Хўп аломат киши-да, бу амаки! – деди Наташа катта йўлга чиқилганда.

– Ҳа, – деди Николай, – совқотаётганинг йўқми?

– Йўқ, мен жуда яхши боряпман, жуда яхши, – деди Наташа акасининг саволига таажжубланиб, иккови анчагача жим боришди.

Тун қоронғи ва рутубатли, отлар кўринмайди, фақат лой кечганда уларнинг оёқ товушларигина эшитиларди.

Ҳаётнинг турли-туман таассуротларини мунчалик зўр шавк-завқ билан сезиб ва бу қадар тез ўзлаштирадиган бу хассос маъсум қалбдан нималар ўтаётибди экан? Нечук буларнинг ҳаммаси унинг қалбига сиғаётган экан? Наташа жуда хурсанд эди. Уйга озгина қолганда Наташа тўсатдан: «Кеча окшомда илк бор» куйини куйлади. У йўл бўйи шу куйни эслашга тиришиб келган эди, ниҳоят эслади.

– Ахир эсладингми? – сўради Николай.

– Сен нимани ўйлаётган эдинг, Николенька? – деб сўради Наташа. Иккови бир-бирига шу саволни беришни яхши кўрарди.

– Менми? – деди Николай эслаб. – Мен аввал кизил ит Ругай тўғрисида ўйладим: Ругай амакининг ўзгинаси. Ругай одам бўлганида амакини ўз олдидан бир қадам нари жилдирмас эди, чавандозлиги учун бўлмаса ҳам, яхши одам бўлгани учун. Жуда яхши одам-а? Шундай эмасми? Сен ўзинг нимани ўйладинг?

– Менми? Шошма, шошма. Ҳа, мен аввал шуни ўйладимки, мана биз ҳозир уйга боряпмиз. Худо билади, бу

коронгида қайси томонга боряпмиз. Мабодо Отрадноега эмас, ажойиб-ғаройиб бир юртга бориб қолсак. Кейин яна шуни ўйладимки, йўқ, бўлак нарсани ўйлаганим йўқ.

– Биламан, ана уни ўйладинг, – деди Николай кулимсираб. Наташа унинг кулимсираганини сезди.

– Йўқ, – деди Наташа гарчи шу онда бўлак нарсалар билан бирга князь Андрейни ва амакининг ашуласи унга маъқул бўлишини ўйлаётган бўлса ҳам. – Ҳа, яна йўл бўйи Анисьюшканинг қандай яхши ўйнаб берганини ўйлаб келдим, – деди Наташа. Николай Наташанинг ўз-ўзидан кикирлаб кулиб юборганини эшитди.

– Биласанми, – деди Наташа тўсатдан, – мен шуни биламанки, бунақа хурсандчилик, бунақа яхши истироҳат бўлак муяссар бўлмайди.

– Бекор айтибсан-да, бўлмаган гап, – деди Николай ва «Хўпам синглим бор-да! Бундан бўлак бунақа дўстим ҳам, улфатим ҳам йўқ ва бўлмайди ҳам. Нега эрга тегяптийкин? Доимо мен билан шунақа сайр-саёҳат қилиб юрса бўлмасмиди?» – деб ўйлади.

«Зап яхши одам-да Николай», – деди ўзича Наташа ҳам.

– Э! Мехмонхонанинг чироғи ҳали ҳам ёниб турибдику, – деди Наташа тун қоронғисида шуъла сочиб турган деразани кўрсатиб.

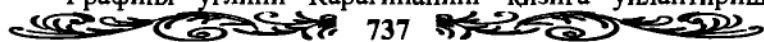
VIII

Граф Илья Андреич дворянлар оксоқоллигини ташлади, чунки бу жуда серчиқим иш эди. Лекин унинг хўжалик ишлари ҳали ҳам ўнгангани йўқ. Наташа билан Николай кунда ота-онасининг махфий гаплашганини кўрар ва ота-боболаридан қолган сердаромад ҳовли билан Москва ёнидаги мулкни сотиш тўғрисида қилаётган маслаҳатларини эшитишарди. Илья Андреич оксоқолликни ташлагандан кейин келди-кетди қамайиб, Отрадное ҳаёти илгаригига қараганда хийла тинч бўлиб қолган бўлса ҳам, ҳар қалай, катта ҳовли билан флигель одамга тўла, дастурхон ёзилганда лоақал 20 кишига ёзилар эди. Буларнинг ҳаммаси шу уйда яшаб, оила аъзосига айланган ёки графнинг ҳовлисида

туриши зарурдай бўлиб қолган кишилар эди. Масалан, мусикачи Диммлер ва унинг хотини, ракс муаллими Фогель ва унинг бола-чақаси, шу уйда яшаб қариган киз-кампири Белова ва бошкалар; Петянинг муаллимлари, кизларнинг собик мураббиялари ва ўз уйларидан кўра графникида яшашни яхшироқ ва қулайроқ деб билган бирмунча одамлар. Аввалгидай унақа катта меҳмондорчиликлар бўлмаса ҳам, кундалик ҳаёт шундай ўтардики, граф билан графиня ҳаётни бусиз тасаввур қилолмас эди. Ов дов-даскасини Николай аввалгидан ҳам ошириб юборган, отхонада ҳали ҳам 50 та от-у 15 та отбоқар, туғилган кунлар нишонланганда ҳали ҳам кимматбаҳо тухфалар олинади, бутун уездга тантанали зиёфатлар берилади; граф Илья Андреич билан рақиб бўлиб карта ўйнашга катта бир фойда чиқадиган иш деб қарайдиган қўшнилар билан кунда карта ўйналади ва юз сўмлаб ютқизилади.

Граф ўз ишларига ўргимчак уясига тушгандай ўралашиб қолган, лекин иши чалкашиб кетганига, борган сайин чалкашиб кетаётганига ишонмасликка ҳаракат қилар ва шу билан бирга бу ўргимчак уяни узиб ташлашга ҳам, ё бўлмаса қутулиш учун сабр билан буни бартараф қилишга ҳам ўзини ожиз сезарди. Графиня меҳрибон қалби билан болалари хонавайрон бўлаётганини, айб графда эмаслигини, унинг хулқан шундоқ бўлишдан бошқа чораси йўқлигини (гарчи яширса ҳам), графнинг ўзи ва болаларининг хонавайрон бўлаётгани учун азоб чекаётганини сезар ва ёрдам бериш учун чоралар излар эди. Графинянинг хотинларга хос нуқтаи назаридан қараганда бу аҳволдан қутулишнинг бирдан бир чораси – Николайни бирон бой қизга уйлантириш эди. Графинянинг сўнгги умиди шу эди. Агар Николай онаси топган қизга уйланмаса у вақтда ишнинг ўнгланишидан буткул умид узиш керак. Графинянинг топган қизи – Жюли Карагина эди. Жюли жуда олижаноб бир ота-онанинг фарзанди бўлиб, Ростовлар уни болалигидан танирди. Акалари ўлгандан кейин Жюли, ота-онасининг мол-дунёси ёлғиз ўзига қолиб, бой қиз бўлиб қолган эди.

Графиня ўғлини Карагинанинг қизига уйлантириш

ниятида Москвага – Жюлининг онасига хат ёзиб, ундан жавоб олди. Карагина мактубида мен розиман, лекин у ёғи кизимга боғлиқ, деб жавоб қайтарган ва Николайни Москвага таклиф қилган эди.

Графиня бир неча марта ўғлига иккала кизимнинг ҳам бошини иккита қилдим, энди бирдан бир мурод-максадим сени уйлантириб, келин кўриш деб кўз ёши қилди. Агар шу орзум рўёбга чикса мен гўримда тинч ётардим, деди. Ундан кейин кўзлаб юрган бир нозанин қизи борлигини айтиб, уйланиш тўғрисида ўғлининг фикрини билмоқчи бўлди.

Гап келганда графиня Жюлини мактаб кўяр ва Николайга байрам кунлари Москвага бориб ўйнаб келишни маслаҳат берарди. Николай бу сўзларнинг тагида нима борлигини фаҳмлаган эди. Шунинг учун бир куни, яна шундан гап очилганда, онасини очикроқ гапиришга даъват этди. Графиня ўғлига: «Энди ишларимизнинг ўнгарилиб кетиши сенинг Карагинага уйланишингга боғлиқ», – деди.

Николай ўзини олижаноб кўрсатмоқчи бўлиб:

– Э, агар мен бирон камбағал қизни яхши кўриб қолган бўлсам, сиз мол-дунё туфайли номусинг ва муҳаббатингдан кеч дермидингиз, ойижон? – деб сўради.

Бироқ Николай бу гап онасига қанчалик қаттиқ тегишини ўйламаган эди.

– Йўқ, сен менинг гапимга тушунмадинг, – деди ойиси гапини йўқотиб қўйиб. – Сен менинг максадимга тушунмадинг, Николенька. Мен бахтли бўлишингни истайман, – деди графиня яна, лекин бу гапни чин кўнглидан айтмаётганини сезиб, чулдираб қолди ва йиғлаб юборди.

– Ойижон, йиғламанг, агар истагингиз шу бўлса, рўйи рост айта қолинг. Сизнинг хурсандлигингиз учун мен ҳамма нарсадан, ҳаётимдан кечишимни ўзингиз биласиз, – деди Николай. – Мен сизни деб ҳамма нарсани ҳам, ҳатто севгимни ҳам қурбон қиламан.

Бироқ графиня масалани бундай қўймоқчи эмас эди: у ўғлининг қурбон бўлишини эмас, балки ўзи унга қурбон бўлишни истар эди.

– Йўқ, сен тушунмадинг. Кел, қўй бу гапни, – деди

графиня кўз ёшини артиб.

«Борди-ю, мен бир камбағал кизни яхши кўрсам, – деди ўзича Николай. – Нима, мол-дунё деб муҳаббатимдан, ному-симдан кечарканманми? Шу гапларни менга айтишга оймнинг тили қандай бордийкин? Соня камбағал киз бўлгани учун уни яхши кўролмас эканманми? Камбағал киз бўлгани учун унинг соф муҳабвати ва садоқатини қабул қилолмас эканманми? Қўғирчоқ Жюлидан кўра мен шу Соня билан минг марта бахтлироқ бўларман. Қалбим менинг ихтиёримда эмас. Модомики Соняни яхши кўрар эканман, демак, муҳаббатим менинг учун ҳамма нарсадан кучлироқ ва юксакроқ».

Николай Москвага бормади ва графиня ҳам уйлан-тириш тўғрисида бўлак оғиз очмади. Лекин графиня ўғли сепсиз Соня билан кундан кунга яқинлашиб бораётганини сезиб хафа бўлар ва баъзан жаҳли чиқарди. Ҳамиша Соняга тўнғиллаб юргани, ҳар баҳона билан унга ёпишгани, сизлаб, «ожонгинам» деб унинг жонини олиб юрганига ўзини-ўзи койиса ҳам, лекин шундай қилмасдан тура олмас эди. Эзгу графиня ҳаммадан кўра бу камбағал, қоракўз жияни Сонянинг мунчалик ҳалимлиги, мунчалик меҳрибонлиги, ўз пушти паноҳларига мунчалик содиқ ва вафодор эканлигига, Николайни жон-у дили билан яхши кўришига, бирон тўғрида ҳам таъна қилгани ўрин йўқлигига жиғибийрон бўлар эди.

Николайнинг отпускази ҳам тамом бўлай деб қолди. Бўлажак куёв князь Андрейнинг Римдан тўртинчи марта мактуби келди. Князь Андрей ўз мактубида иссиқ иқлимда тўсатдан ярам очилиб қолмаганида аллақачон йўлга чиқардим, энди янги йилнинг бошларигача туришга мажбурман, деб ёзган эди. Наташа ўз қаллиғини ҳамон аввалгидай севар, бу севги ҳамон аввалгидай ҳассослик кўрсатарди.

Бирок тўртинчи ойнанинг охирларида айрилиқ билиниб, баъзан маъюс бўла бошлади ва бу маъюсликка қарши курашишга ўзини ожиз сизди. Наташа ўзига-ўзи ачинар, шундай кунлари айш-у ишратсиз ва ёр-у ҳамдамсиз бекор ўтиб кетаётганига хайфи келарди.

Ростовларнинг уйи кўнгилисиз бўлиб қолди.

IX

Святки¹ байрами ҳам келди. Лекин Ростовларникида катта ибодатдан, кўни-кўшни ва хизматкорларнинг тантанали ва шу билан бирга жонга тегадиган табрикларидан, янги сарпо кийишдан бўлак ҳайит шарафига ҳеч нарса бўлмади, 20 даражалик совуқ бўлган шамолсиз ҳаво, кўзни қамаштирадиган қуёшли кун, юлдузлар чараклаган кишки тун эса шундай байрамни нишонлайдиган бир нарса бўлишини тақозо қилиб турарди.

Ҳайитнинг учинчи куни тушлиқдан кейин бутун ҳонадон уй-уйига тарқалди. Куннинг энг зериктирадиган махали эди. Эрталаб кўшниларикига бориб келган Николай истироҳат бўлмасида ухлаб колди. Кекса граф ўз кабинетида дам олиб ётар, Соня мехмонхонадаги давра столда кашта тиккани нусха солиб ўтирар эди. Графиня карта очмоқда эди. Қизикчи чол Настасья Ивановна маҳзун қиёфада, дераза олдида икки кампир билан гаплашиб ўтирганди. Наташа уйга кирди, нима қияпсан, деб Сонянинг олдига бориб, унинг қилаётган ишига қаради, кейин ойсининг олдига бориб индамай туриб колди.

– Нега дайдиб юрибсан? – деди ойиси. – Нима керак сенга?

– Ўша керак менга, ўша... Ҳозир, шу тобда керак менга, – деди Наташа табассумсиз, кўзларини порлатиб.

Графиня, бошини кўтариб, қизига тикилиб қаради.

– Қараманг ойи, қараманг, ҳозир йиғлаб юбораман.

– Ўтир, ўтир, – деди графиня.

– Ойи, ҳозир уни менга топиб беринг. Нима учун мен шу аҳволда хароб бўлиб кетяпман, ойи?.. – унинг дами ичига тушди, кўзларидан милдираб ёш оқди ва графиняга билин-тирмаслик учун, лип этиб уйдан чиқиб кетди. У истироҳат бўлмасида бироз ўйлаб тургандан кейин хизматкор кизлар турадиган уйга кирди. У ерда қари оқсоч ташқаридан совқотиб, ҳансираб чошиб кирган кизчага алланима деб вайсаб

¹ Святки – насронийларнинг рождестводан бошлаб икки ҳафта давом этадиган диний байрами.

ўтирган эди.

– Ўйнаш ҳам эви билан-да, – дерди кампир. – Ҳар нарсанинг ўз вақт-соати бор.

– Кўй, Кондратьевна, ўйнасин, – деди Наташа. – Бор, Мавруша, ўйна!

Маврушага жавоб бериб, Наташа зал орқали даҳлизга чиқди. Даҳлизда бир қари ва икки ёш хизматкор карта ўйнаб ўтирганди. Наташа кириши билан улар ўйинни тўхтатиб ўринларидан туришди. «Буларга нима буюрсам экан?» – деди Наташа ичида.

– Никита, югуриб бориб!.. – «Қаёққа юборсамикин?» – Югуриб бориб, ҳовлидан хўрозни олиб кел! Миша, сен сули келтиргин.

– Озгина олиб келсам бўладими? – деди Миша жони кириб.

– Ҳа, бор, тезроқ бор, – деди чол.

– Фёдор, сен менга жиндай бўр топиб бер.

Наташа буфет ёнидан ўта туриб, гарчи чой вақти бўлма-са ҳам, самовар олиб киришни буюрди.

Ростовларнинг уйида буфетчи Фокадан баджаҳдроқ одам йўқ эди. Наташа ўз ҳукмини ўшанга ўтказишни яхши кўрар эди. Фока Наташанинг сўзига ишонмади ва, дарҳақиқат, самовар қўйиш керамикин деб, сўрагани кетди.

– Бу ойимқиз-а! – деди Фока Наташага ёлғондан хўмрайиб.

Уйда ҳеч ким Наташа каби хизматкорларга мунчалик иш буюрмас ва уларни югуртирмас эди. У хизматкорларга лоқайд қарай олмас ва уларга иш буюрмасдан тура олмас эди. Шу иши билан Наташа гўё: «Қани, шундай қилсам хизматкорлар мендан хафа бўладими-йўқми», – деб уларни синаб кўрмоқчи бўларди, бироқ хизматкорлар ҳеч кимнинг амрини Наташанинг амри сингари бажонидил бажаришмас эди. Наташа коридордан аста-секин бораркан: «Нима қилсамикин? Қаёққа борсамикин?» – дерди ичида.

– Настасья Ивановна, менга қаранг, мендан нима бино бўлади? – деб сўради Наташа рўпарасидан чиқиб колган кизиқчи чолдан.

– Сендан бурга, игначи ва чигиртка бино бўлади, – деб жавоб берди қизикчи чол.

«Э, худо-ей, ҳамон ўша гап-а! Ўзимни каерга урсамикин-а? Ўзимни нима қилсамикин-а?» У чопқиллаб болохонага чиқди. Болохонада Фогель хотини билан турарди. Фогелнинг уйида икки мураббий ўтирган, столга ликопчаларда ёнгок, бодом, майиз қўйилган эди. Мураббиялар Москвада арзончиликми, Одессада арзончиликми, деб нарху наво ҳақида гаплашиб ўтирар эди.

Наташа омонатгина ўтирди, кошларини чимириб, жиддий киёфада уларнинг сўзига бирпас кулок солди-ю, кейин ўрнидан турди.

– Мадагаскар ороли, – деб қўйди Наташа. Ма-дагас-кар, – деди яна ва Шосс хонимнинг «нима дедингиз?» деган саволига жавоб ҳам қайтармасдан чиқиб кетди.

Наташанинг укаси Петя ҳам болохонада эди. У кечаси мушак отмоқчи бўлиб, оғаси билан мушак ясамоқда эди.

– Петя! Петенька! – деди баланд овоз билан Наташа. – Мени пастга тушириб қўй. – Петя югуриб келиб, орқасини тутди, Наташа унинг бўйнидан маҳкам ушлаб орқасига минди ва Петя опасини опичлаб, лўкиллаб пастга туша бошлади. – Йўк, керакмас, Мадагаскар ороли, – деди яна Наташа ва гурс этиб унинг орқасидан ўзини ташлаб, пастга тушиб кетди.

Наташа гўё қўл остидаги юртни айланиб, ўз ҳоқимиятини синаб ва ҳамманинг фармонбардор эканлигига ишонч ҳосил қилгандай бўлса ҳам, ҳар қалай, юраги сикилаётганини сизди, залга кирди, гитарани қўлига олди, шкафчанинг орқасига, қоронғига ўтирди-да, Петербургда князь Андрей билан бирга кўрган операсидан эсида қолган бир парчани чалмоқчи бўлиб гитарани созлади. Сиртдан кулок солган киши бирон куйни дингиллатиб ўтиргандир-да, деб ўйлаши мумкин эди, бироқ бу садолар Наташанинг кўз олдида бир олам хотиротни гавдалантирар эди. У шкафчанинг орқасида, буфетнинг эшигидан тушиб турган ёруғликка тикилиб, гитара чалиб, хотиротга берилиб ўтирар эди. У хотирот гирдобига буткул гарк бўлиб кетди.

Соня қадаҳ кўтариб залдан буфетга ўтиб кетди. Наташа буфетнинг қия турган эшигидан Соняга қаради ва унинг ўтгани ҳам, қия эшикдан тушиб турган ёруғлик ҳам назарига хотиротдай кўринди. «Ҳа, айнан шундай бўлган эди», – деди Наташа ичида.

– Соня, шу қайси куй? – деди Наташа гитаранинг йўғон пардасини босиб.

Соня чўчиб кетиб:

– Вой, сен шу ердამидинг! – деди ва келиб гитарага кулок солди.

– Билолмадим. Бўрон эмасмикин? – деди Соня хато қилмадиммикин, деб хавотир олиб.

«Ҳа, ўшанда ҳам Соня айнан шунақа чўчиган, айнан шунақа келган ва тортиниб жилмайган эди, – деди ичида Наташа, – ўшанда ҳам айнан шундай... бу қизга бир нарса етмайди, деб ўйлаган эдим».

– Йўк, бу Водоносадаги хордан, фаҳмляяпсанми? – деди Наташа ва Соня дурустрок тушгунсин, деб хорнинг куйини куйлади.

– Қаёққа бординг? – деб сўради Наташа.

– Қадахнинг сувини янгилагани чиқувдим. Ҳозир нусха солиб бўламан.

– Сен ҳамиша бирон нарса билан бандсан. Мен ўзимни ҳеч нарса билан овунтира олмайман, – деди Наташа.

– Николенька қани?

– Ётибди, шекилли.

– Соня, бор уйғот, – деди Наташа. – Наташа ашула айтамин, деб чакиряпти дегин, – Наташа ўтириб нега шу ҳолатга тушиб қолганини ва бу қандай ҳолат эканини ўйлади-ю, бироқ бу саволга жавоб беролмасдан ва жавоб бера олмаганига афсус ҳам қилмасдан, яна у билан бирга юрган кунларини ва унинг эҳтиросли кўзлар билан қараганини эслади.

«Вой, кошки, тезроқ келса экан. Ўша келадиган кун муяссар бўлмас, деб кўрқаман. Ҳаммадан ҳам кўра ёшлигим ўтиб кетаётганини айтмайсизларми? Ҳозирги латофатим унғача йўқолади. Балки, у бугун-эрта келиб қолар ёки алла-

қачон келиб меҳмонхонада ўтиргандир. Балки, кеча келгандир-у, мен эсимдан чиқариб қўйгандирман». Наташа ўрнидан турди ва гитарани қўйиб меҳмонхонага чиқди. Ҳамма оила аъзолари – муаллимлар, мураббиялар ва меҳмонлар чой столида чой ичиб ўтирган эди. Хизматкорлар стол атрофида тикка турар, князь Андрей эса йўқ эди. Ҳаёт ҳамон ҳар кунгидай давом этмоқда эди.

– Э, мана Наташа келди, – деди Илья Андреич Наташани кўргач. – Қани, кел, ёнимга ўтир.

Бироқ Наташа отасининг олдига бормасдан, онасининг олдида тўхтади ва худди бировни излаётгандай атрофга каради.

– Ойи! – деди Наташа. – Ҳозир уни менга топиб беринг, тезроқ топиб беринг. – Шундай деди-ю, зўрға ўпкасини тутди.

Наташа стол ёнига ўтирди-да, катталарнинг ва ҳозир столга келиб ўтирган Николайнинг суҳбатига қулоқ солди.

«Вой тавба-е! Вой тавба-е! Ҳамон ўша одамлар, ўша гап-у сўз. Дадам ҳам пиёлани худди ўшандагидай ушлаб, ўшандагидай чой пуфлаб ўтирибдилар!» – деди Наташа ичида, уйдагилар ҳамон бир хил, ўзгармай юргани учун юрагида пайдо бўлган нафратни сезиб.

Чой ичиб бўлгандан кейин Николай, Соня ва Наташа ўзлари яхши кўрадиган уйга – истироҳат бўлмасига кириб кетишди; улар ҳамиша шу ерда бир-бирларига кўнгил сирларини айтиб ўтиришарди.

Х

Истироҳат бўлмасига кириб ўтиргандан кейин Наташа акасида сўради:

– Сенга ҳам баъзан шундоқ туюладими: гўё барча яхши ходисалар аллақачонлар бўлиб ўтиб кетган-у, энди ҳеч нарса бўлмайди. Ҳамма нарса одамни зериктирадигина эмас, балки ғуссага солади.

– Туюлиш ҳам гапми! – деди Николай. – Менга ҳамма нарса жойида, ҳамма хурсанд-у, аммо буларнинг ҳаммасидан одамлар аллақачон тўйган ва энди ҳамма ўлиши

керакдай туюлган эди. Полкда бир куни сайилга бормадим...
У ерда мусика чалинаётган эди... Шу қадар зерикдимки...

Наташа унинг сўзини оғзидан олиб:

– Ҳа, ҳа, бу ҳолатни биламан, биламан, – деди. – Мен кичкиналигимда шунақа бўлган эдим. Эсингдами, бир куни олхўри туфайли жазо беришган эди. Сизлар ҳаммаларинг рақсга тушган эдиларинг, мен эса дарсхонада йиглаб ўтирган эдим, ҳеч эсимдан чикмайди: мен ҳам хафа бўлган эдим, ҳам ҳаммага ачинган эдим, ўзимга ҳам. Ҳаммага, ҳаммага ҳам ачинган эдим. Ҳаммадан ҳам шуниси алам қилган эдики, мен бегуноҳ эдим. Эсингдами? – деб сўради Наташа.

– Эсимда, – деди Николай. – Мен кейин олдингга бориб, сени овунтирмоқчи бўлган эдим. Биласанми, жуда куюнган эдим. Ҳаммамиз ҳам жуда ғалати эдик. Менинг битта ўйинчоғим бор эди, ўшани сенга бермоқчи бўлган эдим, эсингда борми?

– Сенинг ҳам эсингда борми, – деди Наташа ўйчан табассум қилиб, – бир вақтлари, кичкиналик чоғимизда, анави эски ҳовлимизда амаки бизларни кабинетига чақирган эди, коронги эди, кириб қарасак кабинетда...

– Барзанги турган экан, – деди Николай қувноқ табассум билан Наташанинг сўзини оғзидан олиб. – Эсдан чиқармиди? Мен ҳалигача билмайман, ўша ростдан ҳам барзангимиди, ё биз уни тушимизда кўрганмидик ёки бизга ҳикоя қилиб беришганмиди?

– Ҳа, ўзи қора, тишлари оқ эди, бизга қараб турган эди.

– Соня, сизнинг ҳам эсингиздами? – деб сўради Николай.

– Ҳа, ҳа, шунақа бир иш бўлган эди, – деди Соня тортиниброк.

– Мен дадам билан ойимдан ўша барзангини сўраган эдим, – деди Наташа. – Улар, ҳеч қанақа барзанги йўқ эди, дедилар. Мана, сенинг ҳам ёдингда экан-ку!

– Наҳот эсимдан чиқса, тишлари кўз олдимдан кетмайди.

– Жуда ғалати, худди тушимда кўргандайман. Шунақа нарсаларни яхши кўраман.

– Залда тухум юмалатиб ўйнаганимизда тўсатдан икки-та кампир келиб гиламда айлана бошлагани эсингдами? Шунақа бўлганмиди? Хўп ўйнаган эдик-а?

– Эсимда. Ҳов дадам кўк пўстин кийиб, зинапояда милтиқ отганлари сенинг ҳам эсингда турибдими? – Учови кулимсираб, кўнгилсиз қариллик хотиротини эмас, балки туш воқеликка аралашиб кетадиган, узок бир замонлар бўлиб ўтган латиф ёшлик хотиротини шавқ-завқ билан эслаб, нимагадир қувониб, кулиб қўйишар эди.

Соня, гарчи шулар билан бирга ўсган бўлса ҳам, одатдагича, буларга қўшила олмас эди.

Булар хотирлайдиган нарсаларнинг кўпини Соня эслай олмас, эслай оладиган хотироти ҳам буларники сингари унинг қалбида нозик туйғулар уйғотмас эди. У фақат Наташа билан Николайнинг шодлигига шод бўлар ва буларга ҳамнафас бўлишга тиришар эди.

Соня биринчи марта уларнинг уйларига келганидан гап очилгандагина суҳбатга қўшилди. Сонянинг Николайдан кўрқканини, энага Николайнинг камзулчасидаги шнурни кўрсатиб, сени шунга тикиб қўямиз деб кўрқитганини гапириб берди.

– Ҳа, эсимда бор: сени карам остида туғилган деб айтишган эди, – деди Наташа, – бу гап ёлғонлигини билсам ҳам, ишонмасликка журъат қилолмаган эдим, хижолат бўлган эдим.

Шу пайт оксоч қиз эшикдан бошини тикиб шивирлаб:

– Ойимқиз, хўрозни олиб келишди, – деди.

– Керак эмас, Поля, айт, олиб кетсин, – деди Наташа.

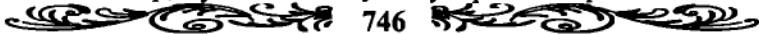
Истироҳат бўлмасида бораётган суҳбат вақтида Диммлер уйга кирди ва бурчакда турган арфа олдига борди. У мовут гилофни очаётганида арфа диринглаб садо берди.

Меҳмонхонадан графинянинг:

– Эдуард Карлич, жаноб Фильднинг бир чалиб беринг, мен яхши кўраман, – деган овози эшитилди.

Диммлер чалишга ҳозирланди-да, Наташа, Николай ва Соняга қараб:

– Ёшлар, мунча ювош бўлиб ўтирибсизлар! – деди.

– Ҳа, фалсафа сотиб ўтирипмиз, – деди Наташа унга қайрилиб қараб. Сухбат яна давом этди. Энди гап туш тўғрисида бораётган эди.

Диммлер арфа чала бошлади. Наташа секин, оёқ учида юриб, столдаги шамни ташқарига олиб чиқди ва қайтиб келиб яна ўз жойига астагина ўтирди. Уй, айниқса, улар ўтирган диван коп-қоронғи, лекин катта-катта деразалардан тўлин ойнанинг кумушдай шуъласи полга тушиб турар эди.

Диммлер чалиб бўлгандан кейин, арфани кўя қолишни ҳам, ёки яна бирон нарса чалишни ҳам билмай, секин-секин дириглатиб ўтирганда Наташа акаси билан Соняга яқинрок силжиб деди:

– Биласанми, киши шунақа ўйлайверса, туғилмасдан бурун дунёда нималар бўлганини ҳам билиши мумкин дейман...

– Бу метампсикоза¹, – деди Соня. У ҳамма вақт яхши ўқир ва ўқиган нарсаларининг ҳаммасини эсида сақлар эди. – Мисрликларнинг ақидасига кўра, инсоннинг руҳи асли ҳайвонда экан-у, ўлгандан кейин яна ҳайвонга қайтар экан.

– Йўқ, мен бунга ишонмайман, нахотки бизнинг руҳимиз ҳайвонда бўлса, – деди Наташа мусиқа тутаган бўлса ҳам, шивирлаб. – Мен шуни биламанки, биз аллақерда фаришта бўлганмиз, дунёни кўриб кетганмиз, шунинг учун ҳам ҳозир ҳаммаси эсимизда...

Диммлер секин буларнинг олдига келиб:

– Мумкинми, мен ҳам сухбатларингга кўшилсам, – деди ва ўтирди.

– Агар биз фаришта бўлган бўлсак, нима сабабдан тубан тушибмиз? – деди Николай. – Йўқ, бундоқ бўлмаса керак.

– Нега тубан тушибмиз, ким айтди сенга? Фаришта бўлган бўлмасак авваллари нима эканлигимни мен қайдан биламан? – эътироз билдирди Наташа. – Руҳ абадий-ку ахир... агар мен абадий яшасам, демак мен илгари ҳам яшаганман ва абадий яшайман.

¹ **Метампсикоза** – инсон руҳининг ўлимидан кейин бошқа жонзотларга кўчиши ўтиши ҳақидаги таълимот.

– Лекин абадиятни тасаввур килиш қийин, – деди Диммлер. У гарчи ёшларнинг олдига назари илмай келган бўлса ҳам, ҳозир худди шуларнинг ўзларидай секин ва жиддий гапира бошлади.

– Нима учун абадиятни тасаввур килиш қийин экан? – деди Наташа. – Бугун яшаётимиз, эрта ҳам яшаймиз, ундан кейин ҳам яшаймиз, уч кун бурун ҳам яшаган эдик.

– Наташа! Энди сенинг навбатинг. Бирон нарса айтиб бер, – деди нариги уйдан графиня. – Нима, худди суикасдчилардай ўтирибсизлар.

– Ойи! Ашула айтгим келмаяпти, – деди Наташа, лекин ўрнидан турди.

Ҳеч кимнинг ҳам, хатто қари Диммлернинг ҳам суҳбатни чала колдириб, истироҳат бўлмасидан кетгиси келмади. Наташа ўрнидан тургандан кейин Николай клавиқорд олди-га ўтирди, Наташа одатдагича залнинг ўртасига бориб, овоз яхши садо берадиган ерда турди ва онасининг севимли куйини бошлади.

Ашула айтгим келмаяпти, деган бўлса ҳам, у шундай яхши ашула айтиб бердики, аллақачонлардан бери шундай ашула айтган эмас, кейин ҳам узоқ вақт шундай ашула айтгани йўқ. Граф Илья Андреич ўз кабинетида Митенька билан гаплашиб ўтирган эди, қизининг овозини эшитиб, ўйнагани ошиқиб дарсини наридан-бери тугатган боладай, сарқорга амр-у фармон бера туриб бирдан гапини йўқотиб қўйди ва ниҳоят жим бўлди. Митенька ҳам ашулага кулоқ бериб, граф олдида кулимсираб, тикка туриб колди. Николай кўзини синглисидан олмай, у билан бирга нафасини ростларди. Соня ашулани тингларкан дугонаси билан ўзи ўртасида бўлган бир дунё фарқни, салгина бўлса ҳам, дугонаси каби жозибали бўлиш жуда қийин эканлигини ўйлар эди. Кекса графиня, ҳам хурсандликдан ва ҳам маҳзунликдан кўзларига ёш олиб, жилмайиб ўтираркан, ҳар замонда бир бош чайқаб кўяр эди. Графиня қизи тўғрисида, ўзининг ёшлиги ҳақида, Наташанинг князь Андрей билан бўлажак тўйи алланечук гайритабий ва кўрқинчидай бўлиб кўринганлиги тўғрисида ўйлар эди.

Диммлер графинянинг ёнида ўтириб, кўзларини юмиб ашула тинглар эди.

– Графиня, бу европача ашула айта оладиган талант, – деди ниҳоят Диммлер, – ўқитишнинг ҳеч кераги йўқ, ёқим-лилигини, зарифлигини, кучини қаранг...

– Оҳ! Мен бу қизимдан жуда қўрқаман, жуда қўрқаман, – деди графиня ким билан гаплашаётганига эътибор ҳам қилмасдан. Унинг оналик туйғуси Наташада одамларда бўлмаган алланечук хислатлар борлигини ва шунинг учун ҳам бахтли бўлмаслигини айтиб турар эди. Наташа ашула айтаётган чоғда ўн тўрт ёшли Петя суюнганича югуриб қирди ва ниқобпўшлар келаётганини айтди.

Наташа бирдан ашулани тўхтатди ва укасига:

– Тентак! – дёб кичқирди-да, югуриб бориб ўзини стулга ташлаб, йиғлаб юборди ва кейин анчагача ўзини тўхтата олмади.

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ойижон, шундай ўзим. Петя мени кўрkitиб юборди, – деди Наташа кулимсирашга шошиб, лекин ҳамон кўзларидан ёш милдираб оқар, ўзи энтикар эди.

Айиқ, турк, майхоначи, ойимбека ниқобини кийиб кулгили ва кўрқинчли бўлган хизматкорлар одамларни ҳам кўрkitиб ва ҳам хурсанд қилиб, аввал тортиниbroқ дахлизда қисилишиб туришди-да, кейин бирин-кетин залга киришди, аввал уялинқираб, кейин борган сайин очилиб бирваракайига ашула, ўйин-кулги ва тўполон қилишди. Графиня ниқоб кийганларни таниб, уларнинг афт-башарасини кўриб, қулиб меҳмонхонага чиқиб кетди. Граф Илья Андреич очилиб кетиб, буларнинг ўйинларини томоша қилиб, залда ўтираверди. Наташа, Соня, Николай ва Петя ғойиб бўлиб қолди.

Ярим соат ўтгач, залда бошқа ниқобпўшлар орасида юбка кийган қари бир ойимбека пайдо бўлди, бу Николай эди. Петя турк қизи, Диммлер – масхарабоз, Наташа – гусар. Соня кўмир билан қош ва мўйлов чизиб – черкас бўлиб олган эди.

Ниқобсизлар буларни хурсанд қилиш учун ўзларини

ҳайрон бўлган ва танимаганга солиб, мактаб юборганларидан кейин никобпўшлар, ҳақиқатан ҳам, кийимларимиз жуда яхши экан, яна бирон кишига кўрсатайликмикин, деган ҳаёлга боришди.

Ҳаммани ўз тройкасида айлантириб келишни истаб қолган Николай никобпўш хизматкорлардан ўнтакчасини олиб амакиникига боришни таклиф қилди.

– Вой, қўйсаларинг-чи, амакининг ўтини ёриб юборасизлар! – деди графиня, – кошки, бир яйраб ўтирадиган жой бўлса. Борсаларинг, мана, Мелюковаларникига боринглар.

Мелюкова ҳам шунақа мураббий ва мураббия тутадиган сер бола-чақа бева хотин бўлиб, Ростовлардан тўрт чақирим нарироқда турар эди.

– Мана бу яхши маслаҳат, дўстим, – деди ҳафсаласи келиб қолган кекса граф, – келинглари, болалар, мен ҳам ниқоб кийиб сизлар билан бораман. Пашетани ўзим ишга солмасам бўлмайди.

Лекин графиня кекса графга ижозат бермади, чунки шу кунлари граф оёқ оғрик бўлиб юрган эди. Ҳамма графинянинг фикрига қўшилди ва Илья Андреич бормайдиган бўлди. Агар Луиза Ивановна (Шосс хоним) борса қизларни ҳам юборадиган бўлишди. Ҳамиша тортинчоқ ва журъатсиз бўлган Соня Луиза Ивановнага юринг, деб ҳаммадан кўпроқ ялинди.

Сонянинг кийими ҳамманикидан чиройли эди. Унинг кўмири билан қизган қошлари ва мўйлови ўзига жуда ярашган эди. Ҳамма уни мақтади ва у хурсандликдан ўзига хос бўлмаган хушнуд бир ҳолатга кириб, гул-гул очилиб кетди. Ички бир овоз унга: «Сенинг пешонанг ё шу бутун очилади, ёки ҳеч қачон очилмайди», – дер ва у эркакча кийимда буткул бошқа одамдай кўринар эди. Луиза Ивановна бирга боришга кўнди ва ярим соат ўтар-ўтмас, тўртта тройка кўнгироқларини жиринглатиб, музлаган қор устидан шувуллаб, эшик олдида ҳозир бўлди.

Бу байрамга ҳаммадан кўра Наташа кувноқ кайфият берди. Бу кувноқ кайфият ундан бунга, бундан унга ўтиб, жуда кучайиб кетди ва ҳамма ташқарига чиқиб шовқин-

сурон кўтариб, чаналарга ўтирганда авжига чиқди.

Тройкалардан иккитаси кунда мириладиган оддий тройка бўлиб, учинчиси, ўртага зотли Орёл учкур от кўшилгани кекса графники, тўртинчиси – ўртага пастаккина қора барок от кўшилгани Николайники эди. Николай кампир кийими устидан гусарча плаш кийиб олиб, қўлида тизгин, ўз чанасининг ўртасида турар эди.

Тун шу қадар ёруғ эдики, Николай отларнинг ой нурида товланиб турган тамгаларини ва отларнинг дарвозахонанинг қоронғи айвонида шовкин-сурон кўтариб турган одамларга чўчигансимон қараётган кўзларини баралла кўриб турар эди.

Николайнинг чанасига Наташа, Соня ва яна икки қиз чиқишди. Кекса графнинг чанасига Диммлер, унинг хотини ва Петя чиқди; бўлак чаналарга эса никобпўш хизматкорлар чиқишди.

Йўлда Николай отасининг тройкасидан ўзиб кетишни мўлжаллаб графнинг кучерига:

– Қани, Захар, қайда! – деб кичқирди.

Кекса графнинг Диммлер ва бошқа никобпўшлар ўтирган тройкаси, худди музга ёпишиб қолгандай ғажиллаб, сонсаноксиз кўнғирокларини жиринглатиб ҳаммадан олдин йўлга тушди: шатакдаги отлар шотига жипслашиб, тошдай қаттиқ ва ярқираб турган оппоқ қорни ўпириб юриб кетди.

Николай биринчи тройка кетидан қўзгалди: унинг кетидан бошқа чаналар ҳам жангир-жунгир, шовкин-сурон кўтариб ҳаракат қилди. Тор йўлдан аввал отларни йўрттириб юришди. Боғни оралаб бораётганларида яйдоқ дарахтлар йўлга кўндаланг соялар солиб, ой нурини тўсиб турган эди, ялангликка чиқилгандан кейин эса олмосдай ярқираб, кўкимтир товланиб, ой нурига ғарқ бўлган поёнсиз кенглик очилиб кетди. Олдинда бораётган чана ўнқир-чўнқир йўлда кўтарилиб-кўтарилиб тушар, унинг кетидан бораётган чаналар ҳам худди шу ҳолда сахро сукунатини бузиб, биринкетин қатор тизилишиб борарди.

Сокин ва совук ҳавода Наташанинг:

– Қаранглар, қуён изи! Жуда ҳам кўп! – деган товуши эшитилди.

– Ҳа ойдинда баралла кўриниб турибди, Николай! – деди Соня ҳам. Николай қайрилиб Соняга қаради ва унинг юзини дурустрок кўрмоқчи бўлиб энгашди. Савсар ёқали пальтосига ўраниб олган, қоши ва мўйлови коп-қора Соня унинг кўзига тамоман бошқача, жуда латиф, жуда ширин, жуда якин ва шу билан бирга жуда узок кўринди.

«Илгари шу Соня эди», – деди Николай ичида ва якинроқдан унга қараб жилмайди.

– Ҳа, нега қараётибсиз, Николай? – деди Соня.

– Шундай, – деди Николай ва яна отига томон қайрилди.

Чаналар сийка қилиб юборган, ой нурида такалар. изи кўриниб турган катта йўлга чиққандан кейин отлар жиловларини силкита-силкита илдамроқ юриб кейин сўл томондаги шатак от бошини эгиб, ирғишлаб ён берига тортар, ўртадагиси эса қулоқларини чимириб талпинар ва гўё «бошлайми, ё ҳали вақт борми?» деб сўрар, сон-саноксиз қўнғирокларини жиринглатиб анча узок кутиб қолган Захарнинг тройкаси оппок қорда қорайиб кўринарди. Ундаги кишиларнинг кулги ва қийғоси эшитилиб турарди.

Николай тизгинни силтаб, қамчини кўтариб:

– Қани, шоввозлар! – деб бақирди. Тройканинг қай сурьатда учиб бораётганини қаршидан эсаётган шамолнинг кучидан ва шатак отларнинг тобора тезроқ тақиллашидан билиш мумкин эди.

Николай орқасига қайрилиб қаради. Бўлак тройкалар ҳам шовкин-сурон кўтариб, ўртадаги отларни қамчилаб етиб келмоқда эди. Николайнинг ўртага қўшилган оти чарчашни билмасдан, лозим бўлса яна ҳам тезроқ чопишга тийёр эканини кўрсатиб илдам чопиб бормоқда эди.

Николай биринчи тройкага етиб олди. У ҳар бир тепаликдан тушиб, анҳор бўйидаги каттакон йўлга чиқишди.

«Қаёққа келиб қолдик! – деди Николай ичида. – Косой лут бўлса керак. Йўқ, унга ўхшамайди. Косой лут ҳам эмас, Дёмкина гора ҳам эмас, худо билади қаёққа келиб қолдик. Бу аллақандай сеҳрли жойга ўхшайди. Бор, қаер бўлса майли!» – деди ва отларига қичкириб биринчи тройкадан ўзмокчи бўлди.

Захар отларнинг тизгинини тортди ва тикилиб қаради, унинг бутун юзи ва қошларини киров босганди.

Николай отларни қўйиб берди: Захар ҳам қўлларини кўтариб хайт-хайтлаб отларни югуртира кетди.

– Қани, ҳайданг, тўрам! – деди у Николайга. Тройкалар ёнма-ён елдай учиб кетди ва отларнинг тапир-тупури ҳам тезлашди. Николай бўлак тройкалардан ўза бошлади. Захар ҳар ҳамон қўлини чўзиб, тизгинни силтаб тортди.

– Ўта олмайсан, тўрам! – деди Захар Николайга кичкириб. Николай яна отларига камчи босди-ю, ундан ўзиб кетди. Отлар тўзитиб юборган курук қор ўпкинлари чанадагиларнинг юзларига урилар, сон-саноксиз кўнғироқлар жиринглар, тапир-тупур шаталок отаётган отларнинг оёғи билан тройкаларнинг сояси бир-бирига қўшилишиб кетарди. Ҳар томондан шувиб бораётган чаналарнинг товуши ва хотин-халажнинг қий-чуви эшитиларди.

Николай яна отларни тўхтатиб, атрофга разм солди.

Қор босиб ётган ва ой нурида мавж уриб турган ўша сеҳрли кенгликдан бўлак нарса йўқ эди.

«Захар чапроққа бур, деб кичкиряпти, нима қиламан буриб? Ростдан ҳам Мелюковаларникига боряпмизми? Наҳот шу Мелюкова бўлса? Худо билади биз каёққа боряпмиз, худо билади бизга нима бўлаётибди – ғалати иш бўлаётибди, лекин шундай бўлгани жуда яхши», – деди ўзига Николай. У қайрилиб чанага қаради. Чанада ўтирган ғалати кишилардан бири – мўйлов ва қошлари ингичка бир нотаниш киши:

– Қаранг, мўйлови ҳам, киприклари ҳам оппоқ бўлиб қолибди, – деди Николайни кўрсатиб.

«Бу Наташа, шекилли, – деди Николай ўзича. – Буниси эса Шоссе хоним, балки, у эмасдир. Мана бу мўйловли черкасни танитайман-у, лекин яхши кўраман».

– Совқотаётганларинг йўқми? – деб сўради Николай. Улар жавоб бермай, кулиб юборишди. Орқадаги чанада ўтирган Диммлер, афтидан, қизик бир нарсани айтиб кичкирди, лекин унинг нима деганини эшитиб бўлмади.

Бўлак овозлар унга:

– Ҳа, ҳа, – деб, кулиб жавоб кайтаришди.

– Ажойиб бир сеҳрли ўрмонга келиб қолдик-ку! Қора кўланкалари мавж уриб, ўзи олмосдай чакнаётибди; қатор-қатор мрамр зиналари товланиб, сеҳрли биноларининг томлари кумушдай оқариб, йиртқичларининг овози кулоқни қоматга келтириб турибди. Агар шу Мелюкова кишлоғи бўлса, худо билади қайси ерларни айланиб келибмиз! – деб ўйлади Николай.

Дарҳақиқат, бу Мелюкова эди. Оксоч қизлар билан хизматкорлар, қўлларида шам, югуриб дарвозахонага чиқишди.

Дарвозахонадан кимдир:

– Ким келди? – деб сўради.

– Графнинг уйидан келган никобпўшлар бўлса керак, отлардан танидим, – деб жавоб беришди овозлар.

XI

Пелагея Даниловна Мелюкова барваста ва серғайрат аёл эди. У кўзида кўзойнак, эгнида халат, меҳмонхонада қизларини атрофига тўплаб, овунтириб ўтирган эди.

Улар аста-секин мум қўйиб, ҳосил бўлган ҳар хил шаклларга диққат билан қараб ўтирганда, даҳлиздан ғовур-ғувур ва оёқ шарпаси эшитилди.

Гусар, ойимбека, ажина, масҳарабоз ва айиқ бўлиб келганлар даҳлизда йўталиб, қиров босган юзларини артиб залга киришди; залда дарров шамлар ёқилди. Масҳарабоз бўлиб олган Диммлер, ойимбека бўлиб олган Николай ўйин бошлаб юборишди. Болалар қий-чув кўтариб никобпўшларни ўраб олишди, никобпўшлар эса юзларини бекитиб, овозларини ўзгартириб, мезбонга таъзим қилишди ва уйда қатор тизилишиб туришди.

– Вой, ҳечам таниб бўлмайд-я! Вой, Наташани кўринглар! Кимга ўхшаб қолибди! Ростдан ҳам аллакимга ўхшайд-я! Эдуард Қарлич ҳам жуда чиройли бўлибди-да! Мен танимабман-а! Ўйинни ҳам болади-я! Вой, ўлай черкаси ҳам бор экан! Сонюшкага хўпам ярашибдими. Буниси ким экан? Бизларни хўп хурсанд қилдиларинг-да! Никита, Ваня, стол тузанглар! Биз жимжит ўтирган эдик.

– Хо-хо-ха! Гусарни кўринглар, гусарни! Угил болага ўхшайди, мана оёқлари ҳам!.. Мен кўролмаяман, – деган товушлар эшитилди.

Мелюкованинг кизлари яхши кўрадиган Наташа улар билан бирга нариги уйга кириб кетди. Нариги уйга пўк кўмири, ҳар хил халат, эркакча кўйлак олиб келиниши керак эди. Қизлар хизматкорлар узатган бу нарсаларни кия турган эшикдан яланғоч қўлларини узатиб олишди. Ўн дакикадан кейин Мелюкова оиласида бўлган барча ёшлар никобпўшларга кўшилишди. Пелагея Даниловна меҳмонлар учун жой, хўжа ва хизматкорлар учун овқат тайёрлаш ҳақида амр-фармон бериб бўлганидан кейин, кўзида кўзойнак, ўзини кулгидан зўрға тийиб, никобпўшлар орасида юраркан, ҳарчанд яқиндан қараса ҳам, уларни танимас эди. У фақат Ростовлар билан Диммлернигина эмас, балки ўз қизларини ҳам, улар кийиб чиққан эркакча халат ва мундирларни ҳам танимас эди.

У мураббияга қараб:

– Э, бу ким экан? – деди Қозон татарни бўлиб чиққан кизини кўрсатиб. – Ростовлардан бири, шекилли. Қани, жаноб гусар, сиз қайси полқда хизмат қиласиз? – деб сўради Пелагея Даниловна Наташадан. – Қани, бу туркка ширин чалпак бер, – деди у овқат ташиётган буфетчиға. – Ширин чалпакни буларнинг шарияти ман қилмайди.

Пелагея Даниловна баъзан ракс қилаётганларнинг (улар, биз никоб кийганмиз, бизни ҳеч ким танимайди деб ҳар хил муқомларни қиларди) ажойиб ва шу билан бирга кулгили муқомларига қараб, юзини рўмолчаси билан берки-тиб, бутун гавдасини силкитиб, қотиб-қотиб кампирона куларди.

– Сашинетамни кўринглар, Сашинетамни! – дер эди у.

Қўл ушлашиб, рус халқ ўйинини ўйнаб ва куйларини куйлагандан кейин Пелагея Даниловна хўжа ва хизматкорларни бирга тўплаб катта бир давра қилди; узук, каноп ва бир сўмлик пул келтиргандан сўнг умумий ўйин бошланиб кетди.

Бирон соат ўйналгандан кейин никобпўшларнинг ки-

йимлари ғижим бўлиб, тахи бузилди. Пўк кўмиридан чизилган кош ва мўйловлар ўйин-кулгидан кизариб, терлаганда ёйилиб кетди.

Пелагея Даниловна ниқобпўшларни таний бошлади, уларнинг кийимларига таҳсин ўқиди, бу кийимлар, айникса, қизларга ярашибди, деб мактади ва шунчалик хурсанд қилганлари учун ҳаммага ташаккур айтди. Меҳмонларни меҳмонхонага олиб кириб зиёфат қилишди, хизматкорларга эса залда овқат беришди.

Мелюковаларникида яшайдиган қари қиз овқат устида:

– Ҳаммомда фол очиш жуда қўрқинчли бўлади-да, – деб қолди.

– Нега? – деб сўради Мелюкованинг катта кизи.

– Ҳаммомга бориб фол очишга юрак керак...

– Мен бораман, – деди Соня.

– Ойимқиз, ҳаммомда фол очганда нима ҳодиса юз берганини айтиб беринг, – деди Мелюкованинг иккинчи қизи.

– Бу мана шундай бўлган эди, – деб сўз бошлади қари қиз. – Бир ойим қиз фол очмоқчи бўлиб бир хўроз ва икки кишилик овқат олиб ҳаммомга борибди. Бирпас ўтиргандан кейин кўнғирокларини жиринглатиб, чаналар келаётгандай бўлибди, сўнгра, бировнинг оёқ шарпаси эшитилибди. Бир вақт қараса, дуппа-дуруст одамга ўхшаган бир офицер кириб келибди-ю, қизнинг ёнига, товоқчанинг олдига ўтирибди.

Наташа кўзларини олайтириб:

– А! А! – деб кичкириб юборди.

– Худди одамдай гапирар эканми?

– Ҳа, худди одамдай қизга ялина бошлабди. Қиз эса уни хўроз кичкиргунча, гапга тутиб туриши керак экан. У қўрқиб юзини қўли билан беркитиб олибди. Шунда ҳалиги одам қизга ёпишибди. Хайриятки, бошқа қизлар етиб келишибди...

– Кўйсанг-чи, буларни қўрқитиб нима қиласан! – деди Пелагея Даниловна.

– Ойижон, ўзингиз ҳам фол очардингиз-ку! – деди қизи.

– Омборда қанақа фол очишади? – деб сўради Соня.

– Ҳозир ҳам очса бўлади: омборга боришади-ю, кулок

солишади. Агар гурс-гурс қилган садо эшитилса, хосияти йўқ, агар бугдой шар этиб тўкилиб кетса – яхши бўлади, баъзан шундай ҳам бўладики...

– Сиз омборга борганда нима бўлган эди, ойи?

Пелагея Даниловна кулимсираб:

– Нима бўлгани эсимдан чиқиб кетибди... Барибир, ҳеч кайсиларинг бормайсизлар-ку!

– Нега, мен бораман. Пелагея Даниловна, ижозат беринг, мен борай, – деди Соня.

– Ҳа, майли, кўркмасанг бора қол.

– Луиза Ивановна, майлими борсам? – деб сўради Соня.

«Колечко» ўйналганда ҳам, «веровочка» ўйналганда, «рублик» ўйналганда ҳам, гаплашиб ўтирилганда ҳам Николай Сонянинг олдидан кетмади ва унга буткул бошқача кўз билан қаради. У худди шу бугун, мана шу пўк кўмиридан чизилган кош-мўйлов туфайли Соняни дурустрок билгандай бўлар эди. Соня, ҳақиқатан ҳам, шу кеча жуда хурсанд, гул-гул очилган ва ниҳоят даражада чиройли бўлиб кетган эди. Николай уни ҳеч қачон шундай кайфиятда кўрган эмас эди.

«Э, бу шунчалик чиройли экан-у, мен қайларда юрибман, нима қилиб юрган эканман!» – деди ўзича Николай Сонянинг ёнаётган кўзларига, мўйловлари остидан кўриниб турган кулдиргичларига қараб; у Сонянинг шунақа жилмайишини ҳам биринчи марта кўраётгандай бўлди.

– Мен ҳеч нарсадан кўркмайман, – деди Соня. – Ҳозир борсам майлими? – у ўрнидан турди. Омбор қайси томонда эканлигини, жим туриб қандай қулоқ солиш кераклигини унга тушунтиришди ва пўстин беришди. Соня пўстинни бошига олиб Николайга қаради.

«Бу қиз жуда офатижон-ку, – деди Николай ичида. – Нега шу вақтгача анқайиб юрибман!»

Соня омборга бормоқчи бўлиб даҳлизга чиқди. Николай исиб кетдим деган баҳона билан шошиб-пишиб эшикка чиқди. Одам кўплигидан уй, дарҳақиқат, исиб кетган эди.

Ташқари ҳамон ўшандай совук, ўшандай ойдин, лекин ёруғроқ эди. Тун шу қадар ёруғ, қор юлдузга ўхшаб шундай чакна эдики, киши осмонга қарагиси келмас ва ҳақиқий

юлдузларни пайқамас эди. Осмон коронғи ва кўнгилсиз, ер юзи эса кишининг баҳрини очарди.

«Аҳмокман, аҳмок! Шу вақтгача нимани кутиб юрган эканман, – деди Николай ичида ва югуриб ташқарига чиқди-да, ҳовлини айланиб, орқа зинага чиқиладиган йўлга қараб борди. Соня шу ердан ўтишини биларди. Йўл бўйига саржин қилиб кўйилган ўтинни қор босган ва унинг сояси ерга тушиб турар эди; япроклари тўкилган қари арғувон¹ шу ўтин оша қор ва йўлкага ёнбошдан кўланка солиб турар эди. Бу йўлка омборга томон борар эди. Омборнинг ёғоч девори, қор босиб ётган томи ойдинда худди кимматбаҳо тошдан ясалгандай яркираб турибди. Богда дарахт қарсиллаб кетди, яна жимлик чўкди. Николай ҳаво билан эмас, балки абадий ёш бўлган алланечук куч ва шодлик билан нафас оларди.

Хизматқор кизлар турадиган уйнинг зинапоясидан оёқ товуши эшитилди, қор босиб ётган зинанинг сўнгги погонаси ғижирлади ва қари кизнинг:

– Мана шу йўлқадан тўппа-тўғри борасиз, ойимқиз, лекин орқангизга қараманг! – деган овози эшитилди.

Соня унга жавобан:

– Мен кўркмайман, – деди ва йўлқадан нафис бошмоқчалари билан қорни ғарчиллатиб, Николай турган томонга қараб келаверди.

Соня пўстинга ўралиб келмоқда эди, икки қадам берида Николайни кўриб қолди. Николай ҳам Сонянинг кўзига илгари ўзи билган ва унча-мунча ҳайкииб юргани Николай эмас, балки бошқача кўринди. Николай заифона кўйлак кийган, сочлари тўзиган, лабларида Соня илгари ҳеч қачон кўрмаган қувнок табассум. Соня дарров унинг олдига борди.

Николай Сонянинг ой шуъла сочиб турган юзига қараб: «Тамоман бошқача-ю, лекин ўшанинг ўзи», – деди ичида. У пўстин остидан қўлини ўтказиб, Соняни қучоқлади, бағрига босди ва қуюқ пўк ҳиди келиб турган мўйловли лабларидан ўпди. Соня ҳам Николайнинг лабининг қоқ ўртасидан ўпди

¹ Арғувон (форсча) – ёғоч ўймакорлигида ишлатиладиган, баҳорда очиладиган қирмизи гулли бир дарахт.

ва нозик кўлларини чиқариб, унинг икки бетидан ушлади.

Иккови фақатгина:

– Соня!.. Николай! – деди, холос. Иккаласи омборга бирга боришди-ю, қайтишда ҳар қайсиси ўзи чиққан эшикдан кирди.

XII

Пелагея Даниловналарникидан қайтишда ҳамма нарсадан доимо хабардор бўлиб юрадиган зийрак Наташа шундай қилдики, Луиза Ивановна билан ўзи Диммлер ўтирган чанада, Соня билан Николай хизматкор кизлар ўтирган чанада кетишди.

Николай энди чаналардан ўзмасдан, бир маромда от ҳайдаб бораркан, ажойиб ой нурида ҳадеб Соняга қарар, унинг гоҳ соя ва гоҳ ёруғлик тушаётган мўйловли юзидан аввалги ва ҳозирги Сонясини изларди. Соняга қарар экан, минбаъд ундан айрилмасликка аҳд қилди. Аввалги ва ҳозирги Сонясини топганида бўса туйғуси билан аралашиб кетган пўк хидини эслаб, совуқ ҳавода қониб-қониб нафас олар, кўз олдидан ўтаётган ер ва чақнаётган осмонга қараб, ўзини яна сеҳрли олам кучогида сезарди.

– Соня, сен яхши ўтирибсанми? – деб сўрар эди у ҳар замон.

– Ҳа, сен-чи? – деб жавоб берарди Соня.

Ярим йўлда Николай тизгинни кучерга берди ва ўзи бир дақиқагагина Наташаларнинг олдига келиб, сингисининг ёнига, чананинг четига ўтирди.

– Наташа, – деди секин французчалаб, – биласанми, Соня ҳақида қатъий қарорга келдим.

– Ўзига айтдингми? – деб сўради Наташа бирдан гулгул очилиб кетиб.

– Оҳ, бу кош-у мўйлов билан жуда ғалати бўлиб кетибсан-ку, Наташа! Хурсандмисан, ахир?

– Вой, шу қадар хурсандманки, асти қўй! Шу иш туфайли сендан хафа бўлиб юрган эдим. Сенга айтганим йўқ, Соняга нисбатан яхши қилмовдинг. Соня олижаноб қиз. Жуда-жуда хурсандман. Баъзан жуда ёмон бўламан, аммо

Сонясиз ёлғиз ўзим бахтли бўлишни виждоним қабул қилмас эди, – давом этди Наташа. – Мана энди муродимга етдим. Майли, бор, югур!

– Шошма, сабр қил. Жуда галатисан-да! – деди Николай. У синглисига тикилди ва унда кишини мафтун қилдиган алланечук фавкулодда ва латиф бир нарса борлигини энди пайқади.

– Афсоновий гўзал бўлиб кетибсан! А?

Наташа унга жавобан:

– Ҳа, жуда яхши қилдинг, – деди.

«Агар илгари унинг бундайлигини билсайдим, – деди ичида Николай, – аллақачонлар нима қилай деб сўрар эдим ва нима буюрса шуни қилардим-у, олам гулистон бўлар эди».

– Сен хурсандмисан ахир, яхши қилдимми?

– Вой, жуда яхши қилдинг! Қайси куни шу тўғрида ойим билан уришиб қолдим. Соня сенинг бошингни айлан-тирган эмиш, ойим шундай дедилар. Шу ҳам гапми? Ойимни сўкиб беришимга сал қолди. Ҳеч қачон ҳеч кимга Соня ҳақида бирон оғиз ёмон сўз айтишга йўл қўймайман, чунки у қизларнинг сараси.

Наташа шу сўзларни чин қалбидан айтаётибдими, деб Николай яна синглисига қараб:

– Яхши қилдимми, ахир? – деб сўради ва кейин этигини ғарчиллатиб чанадан ўзини ташлади ва ўз чанасига қараб югуриб кетди. Чанада савсар телпаги остидан кўзлари чакнаб турган ва хурсандлиги ичига сигмай кетаётган мўйловли ҳалиги черкас – Соня ўтирар эди ва бу Соня, албатта, унинг бўлажак саодатли ва садоқатли рафиқаси эди.

Уйга келгандан кейин ойимқизлар Мелюковаларникида қилган ўйин-кулгиларини оналарига айтиб бериб, ўз бўлма-ларига кириб кетишди. Улар кийимларини ечиб, пўк кўмиридан чизилган мўйловларини артмасдан, ўз бахт-саодатлари ҳақида узоқ гаплашиб ўтиришди. Эрга теккандан кейин қандай яшашлари, эрлари қандай дўст бўлиши ва ўзлари қандай бахтли бўлишлари ҳақида гапиришди. Наташанинг столида кечаси Дуняша тайёрлаб қўйган ойналар турган эди.

– Шу кунлар қачон муяссар бўларкин? Ҳеч қачон муяссар бўлмас деб қўрқаман... Шу кунларга етсак, қандай яхши бўларди! – деди Наташа ўрнидан туриб, ойналарни олгани борар экан.

– Ўтир, Наташа, шояд суйганингни ойнада кўрсанг, – деди Соња. Наташа шамларни ёқиб, ўтирди.

– Мўйловли бир кишини кўряпман, – деди Наташа ўз афтини ойнада кўриб.

– Кулманг-да, ойимқиз, – деди Дуняша.

Наташа Соња ва оқсоч қиз ёрдами билан икки ойнани бир-бирига рўпара қилиб қўйди. Наташанинг юзи жиддий тусга кирди ва ўзи жим бўлди. У узок ўтириб, ойнада қатор бўлиб кўринган шамнинг аксига қарар экан, эшитган ҳикояларига кўра, шу хира ойнада тобутни, уни, яъни князь Андрейни кўрарман деб умид қиларди. Бироқ кичкинагина доғни ҳам одам ва ё тобут деб гумон қилишга қанчалик тайёр бўлмасин, барибир, ҳеч нарсани кўролмади. У тез-тез киприк қоқиб, ойналарнинг олдидан туриб кетди.

– Нега бошқалар кўради-ю, мен ҳеч нарсани кўролмайман, – деди Наташа. – Қани, сен ўтир-чи, Соња: бугун, албатта, сен фол очишинг керак, – деди у. – Лекин менинг учун очгин... Бугун мени кўрқув босяпти!

Соња ўтирди, ойнани ўзига тўғрилаб қўйди ва қарай бошлади.

– Мана, ҳозир Софья Александровна, албатта, кўрадилар, – деди шивирлаб Дуняша. – Сиз нуқул куласиз.

Соња бу сўзларни ҳам, Наташанинг шивирлаб:

– Албатта, кўради, мен ҳам биламан. Соња бултур ҳам кўрган эди, – деганини ҳам эшитди.

Уч дақиқача ҳамма жим ўтирди. Наташа «Албатта!» – деб шивирлади-ю, у ёғини айтмади... Соња тўсатдан олдидаги ойнани нари суриб, қўли билан кўзини ушлаб:

– Ох, Наташа! – деди.

– Кўрдингми? Кўрдингми? Нимани кўрдинг? – кичкирди Наташа ойнани ушлаб тураркан.

Соња ҳеч нарсани кўргани йўқ эди, у кўзини пилпиллатиб ўрнидан турмоқчи бўлганида, Наташанинг «Албатта!»

деган сўзи қулоғига кирди... У Дуняшани ҳам, Наташани ҳам алдашни истамасди, лекин шу ҳолатда ўтириш ҳам оғир эди. Кўли билан кўзини ушлаганида қандок қилиб ва нима учун кичкириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

– Уни кўрдингми? – деди Наташа Соняни кўлидан маҳкам ушлаб.

– Ҳа, шошма... мен... кўрдим, – деди Соня беихтиёр. Лекин Наташа «уни» деганда Николайни кўзда тутдими ё Андрейни кўзда тутдими – буни Соня билмас эди.

«Ҳа, кўрдим десам нима бўлади? Бошқалар кўради-ку! Мени кўрган-кўрмаганимни биров билиб ўтирибдими?» – деган ўй лип этиб Сонянинг кўнглидан ўтди-ю:

– Ҳа, кўрдим – дея қолди.

– Қалай экан, қалай? Тикка турибдими ё ётибдими?

– Йўқ, қарасам... Аввал ҳеч нарса кўринмади, кейин қарасам ётибди.

– Андрей ётибдими? Қасал эканми? – деди Наташа дугонасига кўзларини катта очиб.

– Йўқ, аксинча, аксинча, чеҳраси жуда очик эди, у менга кайрилиб қаради, – Соня шу гапларни айтаркан, худди шуларни ўз кўзи билан кўргандай бўлди.

– Ундан кейин-чи, Соня, ундан кейин-чи?

– Ундан кейин яхши кўролмадим. Кўк, кизил бир нарса...

– Соня, у қачон келаркан? Қачон дийдорини кўраман! Э, худоё! Ундан ҳам хавотирман, ўзимдан ҳам кўрқаман, ҳаммаси ҳам меъи даҳшатга солади... – деди Наташа ва Сонянинг тасалли беришларига «мик» этмасдан кўрпага кирди ва шам ўчирилгандан кейин ҳам анча вақтгача қимир этмай, музлаган ойнадан тушаётган ойнанинг нурига қараб ётди.

XIII

Святки байрамидан кейин кўп ўтмай Николай онасига Соняни яхши кўришини, унга уйланишга қатъий қарор берганини айтди. Соня билан ўғли ўртасидаги бу муносабатни аллақачонлар пайқаган ва шу гапни кутиб юрган

графиня Николайнинг сўзларига индамасдан кулоқ солди ва кейин, кимни олсанг ихтиёр ўзингда, лекин шуни билгинки, агар Соняни олсанг на мен фотиҳа бераман ва на отанг, деди. Николай биринчи марта онаси ундан норози эканлигини ва ўғлини қанчалик яхши кўрса ҳам, бу раъйдан қайтмаслигини сизди. Графиня ковоғини очмасдан ва ўғлининг юзига қарамасдан эрига одам юборди; граф келгандан кейин графиня икки оғиз сўз билан ўғли олдида бу масалани эрига айтмоқчи бўлди, бироқ ўзини тутолмай, алами келиб, хўнграб йиглаб юборди ва уйдан чиқиб кетди. Кекса граф унча ботинолмай бўлса ҳам, ўғлини инсофга келтиришга ҳаракат қилди ва бу ниятингдан қайт, деб илтимос қилди. Николай, мен бу ниятимдан қайта олмайман, деб қолгандан кейин отаси уф тортди ва дами ичига тушиб, дарров гапни тўхтатди-ю, графиня олдига чиқиб кетди.

Граф ҳар гал ўғли билан сўзга борганида хўжалик ишлари оксоқланиб қолгани учун унинг олдида ўзи айбли эканини сезиб турарди, шунинг учун ҳам Николай бой қизга уйланишдан воз кечиб, сепсиз Соняни оламан, деганида ундан хафа бўлиши мумкин эмас эди, – бу суҳбат натижасида графга шу нарса яна ҳам яққолроқ аён бўлдики, хўжалик ишлари оксоқлаб қолмаганда Николайга Сонядан мувофиқроқ хотин йўқ, хўжалик ишлари оксоқлаб қолганига бирдан бир сабаб унинг ўзи ва тарк этиши амримаҳол бўлган эски одати ва ҳамда жигаргўшаси Митенька эди.

Ота-онаси бу ҳақда Николайга бўлак оғиз очмади, лекин уч-тўрт кун ўтгандан кейин графиня Соняни чақирди; ўзи ҳам, Соня ҳам қутмаган бир бағритошлик билан: «Ўғлимнинг бошини айлантиряпсан, кўрнамак», – деб Соняни кийин-қистовга олди. Соня лом-мим демай, бошини эгиб, графинянинг тиканли сўзларига кулоқ солди, лекин ундан нима истаётганларига сира тушуна олмас эди. Соня ўз пушт паноҳларига жонини фидо қилишга ҳам тайёр эди. Унинг бутун фикр-зикри шуларга жонини қурбон қилишдан иборат эди, лекин ҳозир ким туфайли ва ниманинг баҳридан кечиши кераклигини ҳеч билолмас эди. У графиня ва бутун Ростовлар оиласини яхши кўрмаслиги, шунингдек, Нико-

лайн севмаслиги ва бахт-саодати шу севгига боғлиқ эканлигини билмаслиги мумкин эмас эди. Соня маъюс ва гамгин бўлиб, гап сўраганда ҳам жавоб бермайдиган бўлиб қолди. Николай бу аҳволни кўриб сабри чидамади ва дурустрок гаплашгани онасининг олдига кирди.

Николай онасига Соня иккаламизнинг гуноҳимиздан ўтинг, розилик беринг, биз эр-хотин бўлайлик деб ялиниб ҳам кўрди, агар Соняга шунақа дағал муомала қилсангиз, сиздан яшириқча ҳозирнинг ўзидаёқ уйланаман, деб пўписа ҳам, килиб кўрди.

Графиня ўғлига шу чоғгача ҳеч қачон кўрилмаган бир совуққонлик билан: «Энди балогатга етдинг, мана, князь Андрей отасининг розилигига қарамасдан уйланыпти, сен ҳам уйланишинг мумкин, лекин шуни билиб қўйки, мен бу интриганкани¹ ҳеч қачон келиним демайман», – деб жавоб берди.

Интриганка сўзини эшитиб жон-пони чиқиб кетган Николай онасига бақириб, ўз туйғумни сотишга мажбур қиласиз, деб ҳеч қачон ўйламаган эдим, деди, агар масала шундай бўлса, сўнги дафъа айтайки... Бирок Николай онаси ўғлининг авзойига қараб ваҳима билан кутган ва, эҳтимол, икки орада умр бўйи совуқ бир хотира бўлиб қоладиган қаттиқ сўзни айтишга улгуролмади, чунки шу онда эшик орқасида буларнинг можаросига кулоқ солиб турган Наташа ранг-қути ўчиб, уйга кирди ва акасининг овозини босиб юбориш учун:

– Николенька, бекорчи гапларни қўйсанг-чи! Бас қил, бас! Сенга айтяпман, бас қил, – деб қичқирди.

– Ойижон, ўзим айланай, бу ундок эмас... Ойижонгинам, жоним, – деди у онасига қараб. Графиня ўғли билан муносабати буткул бузилиб кетишини сезиб юраги ёрилаётган бўлса ҳам, лекин ўжарлик ва жаҳл устида ён беришни истамас эди.

– Николенька, сен чик, ҳозир чик, кейин сенга тушунтириб бераман.

¹ Интриган – фитначи, ғаламис.

– Ойижон, ойижонгинам, менга каранг, – деди Наташа ойисига.

Наташанинг сўзлари пойма-пой бўлса ҳам, лекин ўзи кўзлаган ўша натижани берди.

Графиня энтикиб, юзини қизининг кўкрагига қўйди. Николай эса ўрнидан турди ва бошини ушлаганича уйдан чиқиб кетди.

Наташа буларни яраштиришга бел боглаб, ишни шу даражага етказдики, Николай келажакда Соняни хафа қилмаслик тўғрисида онасидан сўз олди ва ўзи ҳам ота-онасидан яширикча бирон иш қилмасликка ваъда берди.

Полқда ишларини тўғрилаш, истеъфо бериш, қайтиб келиб Соняга уйланишга қатъий қарор бериб, Николай, ота-онаси билан ораси бузилганига кўнгли чўккан бўлса ҳам, лекин ўзини ошиқи бекарор сезиб, январнинг бошларида полкига жўнаб кетди.

Николай жўнагандан кейин Ростовлар уйдан файз кетди. Графиня рухий ҳолати ёмон бўлиши орқасида касалдай бўлиб қолди.

Соня ҳижрон доғидан ҳам кўра графинянинг пичингларидан кўпроқ ғамгин эди. Граф ишлари чалкашланиб кетганига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ташвишманд, хўжалик ишлари эса бирон қатъий чора кўришини талаб қилар эди. Москвадаги ховли билан Москва ташқарисидаги боғни сотиш зарур бўлиб қолди, аммо бунинг учун Москвага бормай илож йўқ эди. Бироқ графинянинг бетоблиги сафарни кундан кун орқага суришга мажбур этмоқда эди.

Ўз ёридан айрилган биринчи кунларни кишига билин-тирмасдан, ҳатто хуш-хурсандлик билан ўтказган Наташа энди кундан кунга ҳаяжонланиб, сабрсизлик қила бошлади. Ишк-муҳаббатга бағишлашим мумкин бўлган шундай ёшлик чоғларим бекорга ўтиб кетяпти, деган ўй Наташани қийнамоқда эди. Князь Андрейдан келадиган мактублар кўпинча унинг аччигини келтирарди. Мен кеча-ю кундуз танҳо, унинг ёди билан яшасам-у, у ёлғиз ўзи сайр-саёҳат қилиб, янги жойлар, янги одамларни кўриб, томоша қилиб юра берса, деган ўй унинг нафсониятига тегар эди. Князь

Андрейдан келадиган мактублар канчалик кизик бўлса, Наташанинг алами шунчалик ошар эди. Ёрига ёзадиган мактублари наинки ўзига тасалли бермас эди, хатто кўнглига тегадиган ва сохта бир вазифадай кўринар эди. У мактуб ёзишга нўнок, чунки овози, табассуми ва кўз караши билан ифода килишга ўрганган ўша нарсаларнинг мингдан бирини ҳам хатда ифода кила олмас эди. У нима ёзаётганига ўзи эътибор қилмай, классик услубда курук-курук мактублар ёзар, графиня эса имло хатоларини тузатиб берар эди.

Графиня хасталикдан тузалмади. Лекин Москвага боришни орқага суриш ҳам энди мумкин бўлмай қолди. Наташанинг сепини гамлаш, ҳовлини сотиш керак эди. Бундан ташқари бу киш князь Николай Андреич Москвага кўчиб келган, шунинг учун князь Андрейни аввал Москвага келади деб кутишар, Наташа эса, аллақачон келгандир, деган қаноатда эди.

Графиня қишлоқда қолди, граф эса Соня билан Наташани олиб январнинг охирларида Москвага жўнади.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

I

Наташа князь Андрейга унаштирилгандан кейин Пьер тўсатдан, ҳеч қандай сабабсиз, шу тарзда ортиқ ҳаёт кечири олмаслигини сезиб қолди. У ўз пири очиб берган ҳақиқатга нақадар қаттиқ ишонган бўлмасин, ўзини ботинан такомиллашга қамоли иштиёқ билан берилган дастлабки кунларида нақадар хурсанд бўлган бўлмасин, Наташани князь Андрейга унаштирилгандан ва Иосиф Алексеевич ўлгандан кейин (бу ҳақда ўша кунлари хабар келган эди) бирдан аввалги ҳаётининг нашъаси бутунлай йўқолди. Энди илгариги ҳаётининг негизигина қолдики, у ҳам бўлса ҳовли-жойи, шу кунлари қатта бир зот билан дон олишиб юрган хотини, бутун Петербург билан қиладиган ошна-оғайнигарчилиги ва кишини зериктирадиган расмиятлардан иборат бўлган хизматигина эди. Ўша аввалги ҳаёти барча ифлосликлар билан унинг кўз олдида тўсатдан гавдаланди. У хотира ёзмай қўйди, масон биродарлар суҳбатидан ўзини тортди, клубга қатнайдиган, кўп ичадиган бўйдоқ йигитлар билан улфатчилик қиладиган бўлиб, шундай йўлга кириб кетдики, графиня Елена Васильевна эрига қаттиқ танбеҳ беришни лозим кўрди. Пьер хотини ҳақ эканини сезди, унинг обрўйини тўқмаслик учун Москвага жўнаб кетди.

У ҳазон бўлган ва ҳазон бўлиб бораётган княжналар, беҳисоб хизматкорлар яшайдиган Москвадаги қатта ҳовлисига келиши биланок шаҳарни айланиб, тиллакорлик ризалари¹ олдида сон-саноксиз шамлар ёқиб қўйилган Иверская бутхонасини кўриши биланок, қор босиб из тушмаган Кремль майдонини, Сивцева Вражка кўчасидаги фойтунлар ва кулбаларни, ёшларини яшаб, ошларини ошаб, аста-секин умрини тугатаётган Москвалик чол-кампирилари, Москва тўраларини, Москва балларини ва Москва инглиз клубини кўриши биланок дарров ўз ўрнини, ўз қароргоҳини топгандай бўлди. У Москвада тинчини топди,

¹ Риза – 1) руҳонийларнинг ибодат вақтида киядиган либоси; 2) иконаларда юз ва қўлдан бошқа аъзони қоқлаб турадиган зарҳал металл нақш (бу ерда шу маънода)

эски ва ифлос бўлса ҳам, ўрганиб қолган иссиқкина тўнини кийгандай яйради.

Москвадаги ёр-ошналари, қариялардан бошлаб болаларгача ҳамма уни худди кўпдан буён йўлига кўз тиккан, дастурхонда ўрни ҳамиша йўқланган азиз меҳмондай қарши олишди. Москва киборлари учун Пьер жуда дилкаш, сахий, ақлли, хушфеъл, хушчакчақ тентак бўлиб, паришонҳол ва самимий эски рус тўраси эди. Унинг ҳамёни мудом очик ва шунинг учун доимо бўш эди.

Хайрия ишларини ташкил қилиш, бемаза картина ва ҳайкаллар сотиб олиш, хайрия ишлари жамиятига пул бериш, суҳбатга лўлиларни таклиф қилиш, мактабларга қараш, зиёфат ва ичкиликлар ташкил қилиш, масонлар ва бутхоналарга ёрдам бериш, китоблар сотиб олиш – шуларнинг ҳаммасига Пьер тайёр эди. Ундан жуда катта пул қарз олган икки дўсти агар хабардор бўлиб юрмаса, у бутун бор-йўгини одамларга бўлиб берарди. Клубда бўладиган зиёфат ва ўтиришларнинг биронтаси усиз ўтмас эди. Икки шиша шароб ичиб ўз жойи – диванга ёнбошладими, дарров ҳамма уни қуршаб олар, гап-сўз, мунозара ва ҳазил-мутойиба бошланиб кетарди. Агар битта-яримтаси ўзаро қизаришиб қолса, Пьер мулойимгина жилмайиши ва ўринли ҳазили билан дарров яраштириб кўярди. Масонларнинг ошхона ложалари Пьерсиз ўтса, албатта, кўнгилсиз ва ланж ўтар эди.

Ичкиликсиз ўтган зиёфатлардан кейин у қувнок улфатларининг илтимосини ерга кўя олмай, улар билан бирон жойга борадиган бўлиб, жилмайиб ўрнидан турса, ёшлар хурсандликдан шовкин-сурон кўтаришарди. Балларда кавалер етишмай қолса у раксга тушарди. Жувонлар ва кизлар шунинг учун ҳам уни яхши кўришардики, у ҳеч кимга айрим илтифот қилмасдан, ҳаммага бир хилда меҳрибонлик кўрсатар ва, айниқса, зиёфатдан кейин жуда ширин сўз бўларди. Унинг тўғрисида «Жуда олижаноб киши, унинг учун жинс деган нарса йўқ» – дейишарди.

Пьер истеъфога чиқиб, қолган умрини Москвада ўтказиб юрган юзларча камергернинг бири эди.

Агар бундан етти йил бурун, чет элдан келган кунлари

бирова унга ўзингни ошиқча уринтирмасанг ҳам бўлади, чунки сенинг келажак йўлинг азалдан муайян ва минг югурсанг ҳам, сенинг мавқеингдаги кишилар нима бўлса сен ҳам ўшандай бўласан, деса юраги ёрилиб кетарди. Бу сўзга ишониши ҳам мумкин эмас эди. Ахир жон-дили билан гоҳ Россияни республикага айлантиришни, гоҳ Наполеон бўлишни, гоҳ файласуф, гоҳ саркарда бўлиб, Наполеонни мағлуб қилишни истаган шунинг ўзи эмасмиди? Башарият зотининг нуқсонларини билган ва уни ислох этиш мумкинлигини англаган ҳамда ўз-ўзини такомиллашни энг юксак даражага етказишни истаган шунинг ўзи эмасмиди? Мактаб ва касалхоналар очган, крепостной дехқонларини озод қилган ҳам шунинг ўзи эмасмиди?

Оқибат нима бўлди денг? Оқибат бевафо хотиннинг бой эри, ейишни, ичишни яхши кўрадиган, керилиб ҳукуматни унча-мунча сўкадиган, истеъфога чиққан камергер, Москва инглиз клуби ва Москва жамиятининг севимли аъзоси бўлиб қолди, холос. У, мен ҳам энди истеъфога чиққан москвалик бир камергер бўлиб қолдим, деган сўзга сира кўника олмас, чунки етти йил бурун шу хилдаги камергерларга ўзи нафрат билан қарар эди.

Баъзан ҳозир кечириб юрган ҳаётим муваққат ҳаёт деб, ўзига тасалли берар, лекин унга ўхшаган қанча кишилар бу ҳаёт ва бу клубга огизлари тўла тиш, бошлари тўла соч билан кириб, бу ердан ўттиз икки тишлари тушиб, бошларида бир тола тук қолмай чиққанларини кўриб, ваҳимага тушар эди.

Пьер мағрур дамларида ўз мавқеи ҳақида ўйласа, назарида, истеъфога чиққан бўлак камергерларга сира ҳам ўхшамас эди. У ёмон кўриб юрган, бўлак камергерлар паст, аҳмоқ кишилар бўлиб, ўз мавқеларидан рози ва хурсанд эдилар. «Мен эса ҳали ҳам ўз мавқеимдан рози эмасман, ҳали ҳам мен башарият учун бирон нарса қилиш ниятидаман, – дер эди у. Камтар бўлган дамларида эса ўз-ўзига: «Балки, бошқа ҳамкасбларим ҳам ҳаётда бўлак йўл топиш учун менга ўхшаш ҳаракат қилган, жон куйдиргандир? Лекин вазият, жамиятнинг инсон қарши тура билмайдиган кўр қучи уларни ҳам мени сурган томонга суриб қўйган-

дир?» – дер эди. Москвада бирмунча вақт яшагандан кейин Пьер ўзига ўхшаган ўртоқларидан ортик нафратланмай кўйди, ҳатто уларга ўрганди, уларни яхши кўрадиган, хурмат этадиган, уларга ўзидай ачинадиган бўлиб қолди.

Пьер ҳаётдан ноумид бўлиш, руҳсизликка тушиш, ҳаётга нафрат билан қараш каби эски одатларини ташлаган бўлса ҳам, лекин илгари уни қамраб олган дард энди ичига урган ва бу дард бир дақиқа ҳам тинчитмас эди. У ҳаётда юз бераётган ҳодисаларнинг маъносини англаш учун беихтиёр ўйланиб қоларкан, бир кунда бир неча марта таажужбланиб ўз-ўзидан: «Нима гап? Нега шундай бўляпти? Дунёда қандай ҳодисалар юз бераётибди?» – деб сўрар ва бу саволларга жавоб йўқлигини тажрибадан билганлиги учун шошиб-пишиб бу фикрларни ўзидан йироқлатишга тиришар, кўлига китоб олар ё югуриб клубга борар, ёки шаҳар миш-мишларидан лақиллаш учун Апполон Николаевич олдига югурар эди.

«Ўз танига оро беришдан бўлак ҳеч бир нарсани билмайдиган ва дунёда энг аҳмоқ хотинлардан бири бўлган Елена Васильевна, одамлар назарида, энг ақлли ва нозиктабиат кўринарди, ҳамма унинг олдидан тиз чўқади, – деб ўйларди Пьер. – Наполеон Бонапарт бир вақтлари буюк киши эди, ўшанда ҳамма унга нафрат билан қарарди, у разил ва лўттибоз бўлгандан буён император Франц ўз кизини унга, никоҳсиз туғилган бўлса ҳам, хотинликка бериш ҳаракатида юрибди. Испанияликлар 14-июньда французларга ғолиб келганликлари учун католик¹ руҳонийлари орқали худога ҳамд-у сано юборадилар, французлар эса 14-июньда испанияликларни енгганликлари учун яна ўша католик руҳонийлари орқали худога ҳамд-у сано юборадилар. Менинг масон биродарларим ўз яқинимиз учун жонимизни фидо қилишга тайёرمىз, деб қон билан қасамёд қилганлар, лекин фақир-бечоралар учун пул йиққанда бир сўм ҳам хайр қилмайдилар. Астрея ложани Изловчи Манна ложасига қарши уруштирадилар, ҳақиқий Шотландия масон гиламчаси ва маъноси ҳеч кимга маълум бўлмаган, ҳеч

¹ Католик – католицизм мазҳабидаги насроний.

кимга кераги йўк, акт тўғрисида жон куйдирадилар. Ҳаммамиз ҳам озор берган кишининг гуноҳини кечириш, ўз яқинини севиш ҳақидаги насроний дини конунига эътиқод қиламиз ва шу конунга биноан Москвада қирқ қарра ибодатхона бино қилганмиз. Шундоқ бўлишига қарамасдан, кеча бир қочокни қамчи билан савалашди, ўша севиш ва кечириш қонуни йўлида хизмат қиладиган поп ўлимга ҳукм қилинган аскарга ўлим олдида ўпгин деб хоч тутди». Пьер шу ўйларни бошдан кечирар ва бу умумий, ҳамма эътироф қиладиган риёкорликка қанчалик ўрганиб қолган бўлмасин, ҳар гал янги бир нарса топгандек хайратда қоларди.

«Мен бу риёкорлик ва чалкашлиқни биламан, – дер эди Пьер ўзича, – лекин бу англаган нарсаларимнинг барини уларга қандоқ қилиб айтсам экан? Мен айтишга оғиз ўнглаганимда ҳаммиша шуни пайқар эдимки, мен кўрган ва англаган нарсани булар ҳам кўришади-ю, лекин кўрмасликка ҳаракат қилишади. Демак, шундай бўлиши керак экан-да! Лекин мен ўзимни қаёққа қўяй?» Кўплар, айниқса, руслар сингари эзгулик ва ҳақиқат бўлиши мумкин эканини кўриш ва шунга ишониш қобилиятига эга, лекин шу билан бирга, ёвузлик ва ёлғонни жуда яққол кўриб тургани учун ҳаётда жиддий бирон иш қилишдан ўзини ожиз сезар эди. Ҳар бир меҳнат соҳаси унинг кўзига ёвузлик ва алдамчиликка боғлиқ бўлиб кўринар эди. У ким бўлишни истамасин, қайси ишга қўл урмасин, ёвузлик билан алдамчилик уни кўкрагидан итарар ва фаолият йўлини тўсар эди. Лекин начораки, яшамок ва яшамок учун бирон иш билан шуғулланмоқ керак. Ҳаётнинг ҳал этилиши мумкин бўлмаган бу масалалари исканжасида эзилиш жуда даҳшатли, шунинг учун ҳам Пьер бу нарсаларни эсдан чиқариш мақсадида ўзини тўғри келган хурсандчилик кучоғига ташларди. У турли-туман йиғилишларга борар, ичкиликни беармон ичар, ҳар хил картиналар сотиб олар, бинолар солар ва, айниқса, кўпроқ китоб ўқирди.

У кўлига тушган китобни ўқир, шу кадар кўп ўқирдики, уйга келганда лакейлар уни ечинтираётганда ҳам кўзини китобдан олмас, қўлида китоб билан ухлаб қолар эди,

уйқудан туриши биланок меҳмондорчилик ва клубга борар, гап сотишдан кейин айш-у ишрат, хотинбозликка ўтар, айш-у ишратдан яна гап сотиш, китоб ўқиш ва вино ичишга кўчар эди. Вино ичиш унинг учун ҳам жисмоний ва ҳам маънавий бир талабга айланди. Докторлар гарчи семиз бўлганлиги учун унга вино ичиш зарарли эканлигини таъкидласалар ҳам барибир у ичкиликни ташламас эди. У ўзи пайкамасдан каттакон оғзига бир неча стакан вино қуйиб, тани яйраганда, одамларга меҳрибон, ақлли масаланинг моҳиятига тушунмай, ҳар нарсага ҳозиржавоб бўлгандагина ўзини жуда яхши сезарди. Фақат бир-икки шиша вино ичгандан сўнг Пьер илгари уни ваҳимага солган ҳаётнинг чигал ва даҳшатли тугуни унчалик кўркинчли эмаслигини сал-пал идрок этарди. Боши ғувуллаган ҳолда гап сотиб ўтирганида ҳам, одамларнинг гапига кулоқ солаётганида ҳам ёки тушлик ва кечки тамаддидан кейин китоб ўқиб ўтирганида ҳам ҳамиша шу тугуннинг бирон томонини кўриб турарди. Лекин вионинг таъсири остида у ўзига: «Ҳечқиси йўқ. Мен бу тугунни ечман, мана ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Лекин ҳозир фурсатим йўқ, кейин буларнинг ҳаммасини бир бошидан ўйлаб кўраман!» – дер эди. Лекин шу «кейин»нинг ҳеч вақт соати келмас эди. Эрталаб, наҳорда, ўша саволлар шу қадар чувалиб, ҳал қилиб бўлмайдиган кўринардик, Пьер шошиб-пишиб кўлига китоб олар ва олдига биров келиб қолса ниҳоятда хурсанд бўларди.

Пьер баъзан аскарлар урушда, душман ўқи остида беркиниб турган чоғларида хавф-хатарни ўйламаслик учун бирон нарса билан овунармиш, деган сўзни эслар эди. Унинг назарида, одамлар ҳам ҳаётда шу аскарларга ўхшарди: биров иззатталаблик, биров картабозлик, биров қонун ёзиш, биров хотинбозлик, биров ўйинчоқ, биров сиёсат, биров ов, биров ичкилик, биров давлат ишлари билан шуғулланиб овунарди. «На аҳамиятли нарса бор, на аҳамиятсиз, ҳаммаси бир гўр, фақат шу – ҳаётдан ўзимни обқоча билсам бўлгани, фақат шуни кўрмасам, шу мудҳиш ҳаётни кўрмасам бас!..» – деб ўйлар эди Пьер.

II

Қишнинг бошларида князь Николай Андреич Болконский кизи билан Москвага кўчиб келди. Ўтмиши, ақл-идроки ва оригиналлиги орқасида, айниқса, ўша кунларда император Александр салтанатининг шуҳрати пасайгани ҳамда Москвада французларга қарши ватанпарварлик оқими ҳукмрон бўлгани сабабли князь Николай Андреич дарров москваликларнинг хурматига сазовор бўлди ва ҳукуматга қарши оппозициянинг¹ Москвадаги марказига айланди.

Князь шу бу йил жуда қариди. Унда қарилик аломатлари жуда яққол кўрина бошлади: ўтирган жойида тўсатдан ухлаб қоладиган, аллақачонги воқеалар эсида тургани ҳолда кечагина бўлиб ўтган ҳодисаларни унутадиган, Москва оппозициясининг бошлиғиман деб гўдакларча мактанчоклик қиладиган бўлиб қолди. Лекин, шундай бўлса ҳам, чол, айниқса, оқшом кезлари эгнида пўстин, бошида упа сепилган парик, чой ичгани чиққанида ўтирганларнинг биронтаси лукма ташлаб кўйиши биланок ўтмиш ҳақида тўхтаб-тўхтаб ҳикоя қиларкан, ёки ҳозирги аҳвол тўғрисида яна ҳам кўпроқ ўйлаб-ўйлаб, кескин тарзда ўз фикрини сўзларкан, ўтирган меҳмонларнинг ҳаммасида ўзига нисбатан катта хурмат ҳисси уйғотарди. Келадиган кишиларга бу қадимги уй катта-катта ойналари, бурунги замондан қолган мебеллари, упа сепган лакейлари, ўтган асрдан қолган тили захар ва ўзи мияли чол эгаси, унинг атрофида парвона бўлиб юрган ҳалим кизи, дилкаш француз аёли билан ҳашаматли ва ажойиб бўлиб кўринарди.

Лекин келиб-кетадиган кишилар уй эгалари билан икки-уч соат ҳамсуҳбат бўлганда, суткада уйнинг ички ҳаёти ўтадиган яна 22 соат вақт борлигини ўйлашмас эди.

Сўнги вақтларда, Москвада, мана шу ички ҳаёт княжна Марья учун жуда огир бўлиб кетди. Москвада княжна энг қувончли нарсаларидан – дарвешларининг суҳбати ва хил-

¹ **Оппозиция** (лотинча: *oppositio* – карама-қарши кўйиш) – карама-қарши ҳаракат; ихтилоф; ўз дунёқарашини, сиёсатини бошқаларнинг қарашларига, сиёсатига қарши кўйиш. Ҳукмрон мафкура ёки ҳукумат сиёсатига қарши чикувчи ва масалани бошқача ҳал қилиш йўлини, бошқача сиёсатни таклиф этувчи партия ёки ижтимоий гуруҳларнинг умумий номи.

ватда ҳаёт кечирешдан маҳрум бўлди, Лисие Горида эса мана шу икки нарса унга тасалли берар ва қўнглини кўтарарди. Унинг учун пойтахт ҳаётининг ҳеч қандай қизиги ва хурсанд бўладиган томони йўқ эди. Княжна киборлар суҳбатига қатнашолмас эди. Чол ўзи бормайдиган жойга қизини ёлғиз юбормаслиги ва соғлиги ёмон бўлганлиги учун ўзи уйдан чиқмаслигини ҳамма билганлиги сабабли княжна Марьяни зиёфат ва ўтиришларга таклиф қилишмас эди. Эрга тегиш орзусидан княжна бутунлай воз кечди. Баъзан уйларга келадиган ва княжнани олишлари мумкин бўлган йигитларни князь Николай Андреич қандай совук ва газаб билан қарши олганини ва ҳайдаб юборганини княжна кўриб турарди. Княжна Марьянинг дўсти ҳам йўқ эди; шу гал Москвага келганида икки жонажон дўстидан ихлоси қайтди: илгари ҳам унча сирдош бўлмаган, ҳозир кўзига ёмон кўринадиган ва баъзи сабабларга кўра княжна ундан узоқлашадиган бўлиб қолди; княжна беш йил муттасил хатлашиб юрган дугонаси Жюли билан Москвада шахсан учрашганида унинг буткул ўзгариб, бегона бўлиб қолганини сизди. Акалари ўлгандан кейин отасининг ёлғиз вориси бўлган, Москвадаги жуда бой қизлардан бири ҳисобланадиган Жюли шу кунлари киборлик нашъасини сурмоқда эди. Уни ёш-ёш йигитлар қуршаб олган, ўз фикрича, буларнинг ҳаммаси тўсатдан Жюлининг фазилатларига баҳо берадиган бўлиб қолган эди. Жюли ёшлиги ўтиб кетаётган кибор қизларнинг шундай бир даврини бошдан кечирмоқда эдики, бу даврда шунақа қизлар ҳозир эрга тегсам тегдим, бўлмаса эрдан қолдим, деб ўйлайди. Княжна Марья пайшанба кунлари хат ёзадиган бўлак одами қолмаганини эслаб маъсумгина жилмайиб қўярди, чунки илгари у хат ёзиб юрган Жюли ҳозир Москвада эди. Княжна ҳар ҳафта у билан учрашиб турса ҳам, бу учрашишлар унга ҳеч қандай хурсандлик бағишламас эди. Княжна Марья оқшомларини бир неча йил бир хотинникида ўтказиб, кейин унга уйланишдан воз кечган қари муҳожир қаби Жюлининг шу ерда эканлигига ва энди хат ёзадиган кишиси бўлмаганлигига афсусланади. Москвада княжна Марья гаплашиб ўтирадиган, дард-ҳасрат

қиладиган бир одами йўқ, холбуки сўнгги вақтда унинг юраги янги гам-у гуссаларга тўлиб кетган эди. Князь Андрейнинг чет элдан қайтадиган маҳали ва уйланадиган пайти яқинлашиб қолди, унинг отамни кўндириб қўй, деган илтимоси бажарилмайгина эмас, балки иш бутунлай чаток бўлгандай эди. Бусиз ҳам кўп вақт кайфи бузилиб юрган кекса князь графиня Ростованинг номини эшитиши билан жон-пони чиқарди. Кейинги кунларда княжна Марьянинг дарди устига янги дард бўлган нарса олти яшар жияни Николушкага берадиган дарси бўлди. Княжна жиянини ўқитаётган чоғларида, ўзи ҳам отаси сингари тажанг бўлиб қолганини сезиб, кўрқиб кетар эди.

Қизишмаслигим керак, деб минг ўзига таъкид қилса ҳам, Николушкани ўқитиш ниятида қўлига хат-чўп олиб, француз алифбесини очдим, ўзидаги билимни болага жуда тез, жуда осонгина бера қолгиси келарди, ҳозир аммамнинг аччиғи келади, деб кўрқиб ўтирган бола салгина эътибор-сизлик кўрсатса, асабийлашар, титрар, шошиб қолар, аччиғиланар, бақирар, баъзан Николушкани қўлидан ушлаб силтаб қўяр ва жазо бериб уни бурчакка тикка турғизиб қўяр эди. Болани бурчакка тикка турғизиб қўйиб, ўзининг баджаҳл-лиги ва бадфёллигига ўзи йиғлар, Николушка аммасининг йиғлашини эрмак қилиб, рухсатсиз бурчакдан чиқар, княжна олдига келиб унинг кўз ёшидан хўл бўлган қўлларини юзидан олар ва овунтирар эди. Лекин княжна ҳаммадан ҳам кўпроқ отасининг феъли айниганига қайғурар эди. Кекса князь ҳадеб қизига ёпишадиган ва кейинги кунларда унга нисбатан бераҳмлиқ қиладиган бўлиб қолган эди. Агар отаси кечаси билан ухламай сажда қилиб чик деса, урса, ўтин ташигин, сув олиб келгин деб мажбур қилса – аҳволим оғирлашди деган сўз княжна Марьянинг хаёлига ҳам келмас эди, лекин ўз кизини жуда-жуда севадиган ва севгани учун ҳам ўзини ва ҳам кизини қийнайдиган бу золим ота кизини атайлаб ҳақорат қилиш, ерга уришгагина эмас, балки ҳамма ишда доимо сен айбли, деб исбот қилишга ҳам қодир эди. Кейинги кунларда кекса князь княжна Марьяни ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ қийнайдиган янги бир қилиқ чиқарди – бу

хам бўлса унинг мамзель Бурьен билан жуда яқинлашиб олганлиги эди. Ўглининг уйланиши ҳақида ёзган хатини олганда кекса князь: «Агар Андрей уйланса мен ҳам Бурьенни оламан», – деб ҳазиллашган эди, шу ҳазили ўзига маъқул бўлиб колди, шекилли, фақат княжнани ҳақорат қилиш учунгина кейинги кунларда зўр бериб (княжнага шундай кўринар эди), мамзель Бурьен меҳрибончилик қиладиган бўлиб колди ва кизидан норозилигини билдириш учун Бурьенга хушомад қила бошлади.

Бир куни, Москвада, княжна Марья олдида, кекса князь (княжнага отаси атайлаб шундай қилгандай кўринди) мамзель Бурьеннинг кўлидан ўпди ва эркалаб бағрига босди. Княжна Марья кип-қизариб уйдан чопиб чиқиб кетди. Кўп ўтмай княжна Марья олдида қувнок товуш билан алланималар деб жилмайиб мамзель Бурьен кирди. Княжна Марья шошиб-пишиб кўз ёшини артди-да, гурс-гурс одим отиб Бурьен олдида борди ва француз аёлга беихтиёр бақириб бидирлади:

– Бу разиллик, бу пастлик, бировнинг заифлигидан фойдаланиб... – У оғзига келган сўзни айтмади. – Йўқолинг, уйимдан чиқиб кетинг, – деб қичқирди ва йиғлаб юборди.

Эртасига князь кизига индамади, лекин княжна Марья шуни пайқадики, тушлик вақтида отаси аввал мамзель Бурьен олдида овқат кўйишни буюрди.

Тушлиқдан кейин буфетчи қаҳвани одатдагича аввал княжна Марья олдида кўйган эди, бирдан князнинг жонипони чиқиб, хассасини буфетчи Филиппга отиб юборди ва ўша ондаёқ уни аскарликка юбориш ҳақида фармон берди.

– Қулоқларига гап кирмайди... Икки марта айтдим!.. Қулоқларига кирмайди! Менинг уйимда энг азиз одам шу: бу киз менинг энг яхши дўстим, – деди князь бақириб. – Агар сен яна бир мартаба бу ҳақда, – кекса князь биринчи марта кизига газаб билан мурожаат қилди, – яна бир мартаба кечагидай ўзингни тутолмасанг, уйнинг хўжайини ким эканлигини сенга кўрсатиб қўяман! Йўқол! Кўзимга кўринма! Узр сўра!

Княжна Марья ҳам ўзи ва ҳам буфетчи Филипп учун

(Филиппнинг илтимосига кўра) Амелия Евгеньевна ва отасидан узр сўради.

Шундай пайтларда княжна Марьянинг қалбида ўзини қурбон қилишни истаган одамнинг ғурурига ўхшаш бир туйғу пайдо бўлар эди. Мана шундай кезларда княжна таъна қилиб ўтирган отаси олдида турган кўзойнагини кўрмасдан, тўсатдан пайпаслаб излар, ё ҳозиргина бўлган ишни эсдан чиқариб қўяр, ё дармони қуриган оёқлари билан дилдираб кадам босар, ёки заифлигимни биров пайкамадими, деб орқасига қайрилиб қарар ва ё энг ёмони шу эдики, тушлик вақтида гапга соладиган меҳмонлар бўлмаса, чол тўсатдан салфеткани тушириб юбориб, қалтироқ бошини ликопча устига эгиб пинакка кетар эди. «Отам қариб, заифланиб қолибди-ю, мен яна уни таъна қилиб юрибман», – дер эди княжна Марья ўз-ўзидан нафратланиб.

III

1811-йилда, Москвада, тез донги чиққан Метивье деган бир француз доктор яшарди. У узун бўйли, чиройли, французларга хос назокатли ва москваликларнинг айтишларига кўра, жуда омилкор доктор эди. Олиймақомлар доираси уни доктор сифатида эмас, балки ўзларига тенг киши сифатида қабул қилишар эди.

Тиббиётдан кулиб юрадиган князь Николай Андреич кейинги вақтларда мамзель Бурьеннинг маслаҳатига кўра шу докторга ўз уйига йўл берди ва унга ўрганиб қолди. Метивье ҳафтада икки марта князь олдига келиб кетар эди.

Ҳазрати Николай куни, князни туғилган куни билан табриклагани эшиги олдига бутун Москва келди, лекин князь ҳеч кимни қабул қилгани ижозат бермади, у бир неча кишининг рўйхатини княжнага бериб, фақат шуларни тушликка чақиришни буюрди.

Эрталаб табрик этгани келган Метивье княжнага мен доктор сифатида уйруқни куч билан бузишга журъат қилдим, деб князь хузурига кирди. Шу именина куни нима бўлдики, эрталабдан бошлаб кекса князнинг кайфияти ниҳоят даражада ёмон эди. У одамларнинг гапига тушунмаган

ва уларга гап тушунтира олмагандай бўлиб, тушгача уйда хархаша қилиб юрди. Княжна Марья отасининг индамасдан, тўнгиллаб юриши, одатда, бир пақиллаб кетиш билан тамом бўлишини билар эди, шунинг учун бугун эрталабдан буён худди ўқлаб, тепкиси кўтариб қўйилган милтиқ олдида ана отилиб кетади, мана отилиб кетади деб кутиб тургандай хавотир олиб юрди. Кун доктор келганга қадар тинчлик билан ўтди. Докторни уйга киргизиб, княжна Марья қўлида китоб, меҳмонхона эшиги олдида ўтирди, чунки кабинетда бўлаётган ҳамма нарсани шу ердан эшитиш мумкин эди.

Княжна аввал ёлғиз Метивьенинг, ундан сўнг отасининг товушини эшитди, кейин ҳар иккала товуш барабар эшитилди-да, эшик очилиб, бўсағада қўрққан ва ранг-кути учган Метивьенинг қора кокилли келишган фигураси билан князь намоён бўлди; князь бошида қалпоқ ва эгнида халат, жаҳлдан афт-башараси ўзгариб, кўзлари олайиб кетган эди.

– Тушунмаяпсанми? – бақирар эди князь, – мен тушуниб турибман, француз жосуси, Бонапартнинг кулисан, йўқол менинг уйимдан, жосус, йўқол! – чол эшикин каттик ёпди.

Метивье елкаларини қисиб, шовкинни эшитиб нариги уйдан югуриб чиққан мамзель Бурьен олдига борди.

– Князь касалнамо, – сафро¹ ва қон миясига урибди. Ташвиш тортманг, мен эртага келиб кетаман, – деди Метивье ва бўса маъносида бармоғини лабига қўйиб, шошиб-пишиб чиқиб кетди.

Эшик орқасидан туфли кийган оёқ шарпаси ва «жосуслар, хиёнаткорлар, ҳамма ёқни хиёнаткор босибди! Ўз уйимда ҳам мени бирпас тинч қўймайдилар!» – деган шовкин эшитилар эди.

Метивье кетгандан кейин кекса князь кизини чақириб, бутун аламини ундан олди. Кекса князь нима учун жосусни менинг олдимга киргиздинг, деб княжнага ёпишди. У княжнага рўйхат тузиб бер, шу рўйхатда бўлмаган одамларни киргизмасинлар, деб қайта-қайта писанда қилмаган-

¹ Сафро (арабча: сарик ранг; оқимтир; ўт) – одам жигаридаги безлар орқали мунтазам ишлаб чиқиладиган кўкимтир сарик суюқлик; зарда, ўт.

миди. Нима учун энди бу аблахни киргизибдилар! Айб, албатта, княжнада! «Бу киз мени бирпас ором олгани кўймади, хотиржам бўлиб ўлгани кўймади» – дер эди кекса князь.

– Йўк, онагинам, энди бўлди, чикиб кетинг, чикиб кетинг! Токатим ток бўлди, – деди кекса князь ва уйдан чикиб кетди. Худди княжна бир амаллаб ўзини юпатиб кўйишидан кўрққандай яна қайтиб келди ва ўзини оғир тутишга тиришиб, илова қилди: «Яна жаҳл устида айтди деб ўйламанг, ҳеч қанчалик жаҳлим чиққани йўк, хўп ўйлаб кўриб айтдим. Гап шу: чикиб кетинг, бўлак бошпана изланг!..» – Аммо чол ўзини тутолмади ва яхши кўрадиган одамларгагина хос бир ғазаб билан ўз қилмишидан ўзи азоб чекиб, титраб-қакшаб кизига бақирди:

– Кошки, бирон каллаварам буни ола қолса экан! – у эшикни ёпди ва мамзель Бурьенни кабинетига чақириб, жим бўлди.

Соат икки деганда тушликка чақирилган олти мўътабар зот келди. Булар машҳур граф Растопчин, князь Лопухин ва унинг жияни, кекса князнинг кадрдон дўсти генерал Чатров ва ёшлардан Пьер, Борис Друбецкой бўлиб, меҳмонхонада князни кутиб ўтиришарди.

Шу кунлари Москвага отпускаи олиб келган Борис князь Николай Андреич билан танишишни истади ва унинг ишончига шунчалик сазовор бўлдики, ёшларга рўйхуш бермайдиган князь истисно тариқасида уни қабул қилди.

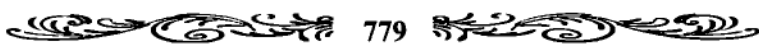
Князнинг ҳовлиси шаҳарга доврўғи кетган катта даргоҳ бўлмаса ҳам, бу ерга келадиган меҳмонлар 5-6 кишидан ошмаса ҳам, лекин бу ҳовлида меҳмон бўлиш бир шараф ҳисобланар эди.

Борис буни бир ҳафта бурун англади, ҳазрати Николай куни бош кўмондон Растопчинни уйига таклиф қилганида Растопчин боролмаслигини айтиб, Борис олдида:

– Шу куни мен ҳамиша князь Николай Андреичнинг зиёфатига бораман, – деган эди.

– Э, шундайми, – деган эди бошка кўмондон, – князь қалай?

Қадимги услубда ясатилган, кўҳна мебеллар кўйилган

бархаво, баланд меҳмонхонада, тушда йигилишиб ўтирган бу кичкина давра суд маҳкамасининг тантанали мажлисига ўхшар эди. Ҳамма хомуш ўтирар, сўзлашганда ҳам оҳиста-оҳиста сўзлашар эди. Князь Николай Андреич меҳмонлар олдига хомуш ва жиддий алпозда чиқди. Княжна Марья ҳар кунгидан кўра сокин ва ювош кўринар эди. Шу тобда унинг кулоғига гап кирмаслигини пайкаб, меҳмонлар унга ноилож сўз қотишар эди. Граф Растопчин гоҳ шаҳардаги ва гоҳ сиёсат соҳасидаги сўнги янгиликлар ҳақида гапириб, суҳбатни ёлғиз ўзи кизитиб ўтирарди.

Лопухин билан кекса генерал ҳар замонда бир гапга аралашиб қўяр, князь Николай Андреич буларнинг суҳбатига худди докладга кулок солиб, ҳар замонда бир бош иргитиш ва ё бирон сўз айтиш билан докладларингни маълумотга оламан, деган олий суд раиси сингари кулок солиб ўтирар эди.

Суҳбатнинг боришидан сиёсат оламида бўлаётган ишларни ҳеч ким маъқулламаганлиги кўриниб турар эди. Гап, афтидан, аҳвол кун сайин оғирлашиб бораётганини тасдиқлайдиган воқеалар ҳақида борар, лекин ҳар бир сўз ва муҳокаманинг ажабланарли томони шунда эдики, сўз шаҳаншоҳ оғизга олинадиган бир чегарага етиши билан ё гапираётган киши сўзини қиска қилар ва ё бошқа биров унинг гапини бўлар эди. Тушлик устида сўнги сиёсий янгиликлардан, Наполеон Олденбург герцогининг мулкани босиб олганидан, Россия барча Европа саройларига Наполеонга душманона нота юборганидан сўз очилди.

– Қароқчи босиб олинган кемага қандай муносабатда бўлса, Бонапарт Европага шундай муносабат қиляпти, – деди граф Растопчин минг марта айтган сўзини яна такрорлаб. – Подшоларнинг сабр-у тоқатига ва ёки кўр бўлиб қолганига ҳайрон бўласан киши! Энди навбат папага¹ келди, Бонапарт ҳеч қандай истиҳола қилмасдан, католик дини бошлиғини тахт-тожи билан яқсон қилмоқчи бўлаётибди ҳамки, ҳеч ким индамайди! Олденбург герцогининг мулкани забт қилганлиги ҳақида ёлғиз бизнинг подшоҳимиз

¹ Папа – Рим-католик черковининг бошлиғи.

этироз билдирди, холос. У ҳам бўлса... – граф Растопчин подшоҳ таъна қилинадиган чегарага келиб қолганини фахмлаб, дарров гапдан тўхтади.

– Олденбург герцоглиги ўрнига бўлак бир мулкни таклиф қилишибди, – деди князь Николай Андреич.

– Мен деҳқонларни Лисие Горидан Богучарово ва Рязанга кўчирганим сингари улар ҳам герцогларни бир жойдан иккинчи жойга кўчиришяпти.

Борис одоб билан гапга аралашиб:

– Ольденбург герцоги бошига тушган бу мусибатни зўр матонат ва сабр-у бардош билан кўтаряпти, – деди. У шунинг учун ҳам бу гапни айтдики. Петербургдан келаётганида йўлақай герцогнинг хузурига кириш шарафига ноил бўлган эди. Князь Николай Андреич ёш йигитнинг бу гапига бир нима демокчи бўлгандай унга бир қаради-ю, хали гўдак ҳисоблаб индамай қўя қолди.

– Мен Ольденбург масаласи ҳақида ёзилган этирозимизни ўқиб, унинг жуда ёмон услубда ёзилганлигига хайрон қолдим, – деди граф Растопчин беш бармоғидай яхши биладиган масала ҳақида бепарволик билан гапираётган кишига ўхшаб.

Пьер нотанинг ёмон ёзилганлиги нима учун бу кишини ташвишга солибди, деб Растопчинга анграйиб қаради.

– Граф, нотанинг мазмуни зўр бўлса, унинг қай услубда ёзилганлигининг нима аҳамияти бор? – деди Пьер.

– Эй дўстим, 500 минг қўшин бўлганда яхши услубда ёзиш ҳам осон бўларди, – деб жавоб берди граф Растопчин. Пьер нотанинг услуги нима учун Растопчинни ташвишга солаётганини энди англади.

– Мирза жуда сероб бўлиб қолган, шекилли, – деди кекса князь, – Петербургда нотагина эмас, балки янги қонунлар ҳам ёзишяпти. Менинг Андрюшам у ерда Россия учун том-том қонунлар ёзди. Ҳозир ҳамма ёзадиган бўлиб кетган! – деди князь ва ғайритабиий қулди.

Бир дақиқача жимлик чўкди; кекса генерал йўталиб, бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилди:

– Петербургдаги сўнгги кўрикда бўлган бир воқеани

эшитдиларингми? Франциянинг янги элчилари ўзларини қандай тутганларидан хабарларинг борми?

– Нима? Ҳа, қулоғимга чалингандай бўлган эди; зоти олийларининг хузурида бир беҳуда сўз айтибди.

– Зоти олийлари Франция элчисининг диққатини гренадёр дивизияси ва тантана маршига жалб этибдилар, – давом этди генерал, – элчи ҳеч эътибор қилмабди ва ҳатто Францияда биз бунақа арзимайдиган нарсаларга аҳамият бермаймиз дейишга журъат қилибди. Подшоҳ бунга жавобан ҳеч нарса демабдилар. Кейинги кўрикда подшоҳ унга ҳеч эътибор қилмабдилар.

Ҳамма жим бўлди, подшонинг шахсига оид бўлган бу масала ҳақида ҳеч ким фикр юргизиши мумкин эмас эди.

– Беандишалар! – деди князь. – Метивьени биласизларми? Мен уни ҳали уйимдан ҳайдаб юбордим. Бугун шу ерда эди. Менинг олдимга ҳеч кимни киргизманглар деб тайинлаган бўлсам ҳам, уни киргизишибди, – деди князь қизига ғазаб билан бир қараб, князь француз докторига нималар деганини ва Метивьенинг жосуслигига нима учун ишонганини гапириб берди. Князь кўрсатган далил-исботлар, гарчи етарли ва очик-ойдин бўлмаса ҳам, лекин ҳеч ким эътироз қилмади.

Қовурма билан шампан виноси келтирилди. Меҳмонлар қари князни табриклаб, ўринларидан туришди. Княжна Марья ҳам отасининг олдига келди.

Князь қизига бир хўмрайиб каради-да, кейин буришган, соқоли қирилган юзини унга тутди. Чолнинг бутун афт-ангори, эрталабки гап ҳали эсимда, мен ўз ниятимдан қайтганим йўқ, ҳозир фақат меҳмонлар туфайли бу ҳақда индамай турибман, деб турар эди.

Қаҳва ичгани меҳмонхонага чиқилганда чоллар бирга ўтиришди.

Князь Николай Андреич анча очилди ва бўлажак уруш тўғрисида ўз мулоҳазасини айтиб берди.

– Модомики, – деди князь, – биз немис билан иттифоқчи бўлиш йўлини кўзларканмиз, модомики, Тильзит сулҳига кўра Европа масалаларига аралашарканмиз, Наполеонга

карши олиб борадиган урушимизнинг оқибати ёмон бўлади. Биз на Австрия тарафини олиб урушишимиз керак ва на Австрияга карши. Биз барча сиёсатимизни Шарқда амалга оширишимиз керак, Бонапарт масаласига келганда, чегараларимизни куролли кучлар билан таъминлашимиз ва қаттиқ сиёсат олиб боришимиз кифоя. Бонапарт ҳеч қачон еттинчи йилдагидек рус чегарасидан ўтишга журъат қилмайди.

– Э, князь, биз французлар билан урушиб бўлибмиз, – деди граф Растопчин. – Биз ўз устод ва худоларимизга карши яроғ кўтаришга журъат эта олармидик? Ёшларимиз ва хонимларимизга қаранг. Ҳозир худомиз французлар-у, жаннатимиз Париж бўлиб колган!

У, ҳамма эшитсин деб, атайлаб баланд овоз билан гапира кетди.

– Кийимда ҳам, фикрда ҳам, туйғуда ҳам французларга тақлид қиляптилар! Мана сиз, Метивьени француз ва аблаҳ бўлгани учун ҳайдаб юборибсиз, хонимларимиз эса унинг кетидан эмаклар юришади. Кеча бир зиёфатга борган эдим, ўтирган беш хонимдан учтаси католичка экан, булар папанинг ижозати билан якшанба кунлари ҳам кашта тикармиш. Ўзлари эса, ҳаммом вивескасидаги хотинларга ўхшаб, гап келганда айтдим, кечирасизлар, сал бўлмаса кип-яланғоч бўлиб ўтиришибди. Ёшларни кўринг, князь, музейдан Буюк Пётр калтагини олиб, русчасига бошлаб солгинг келади, токи бу аҳмоқлик бошларидан чиқиб кетсин!

Ҳеч ким индамади. Кекса князь кулимсираб Растопчинга қаради ва тасдиқ мақомида бош ирғитди.

Растопчин ўзига хос бир чакконлик билан ўрнидан турди ва князга қўл узатаркан:

– Хайр, жаноби олийлари, саломат бўлинг, – деди.

Кекса князь унинг қўлини ушлаб, ўптиргани юзини тутаркан:

– Сен ҳам омон бўл, дўстим, сенинг суҳбатингга ҳамма вақт муштоқман! – деди.

Растопчин билан бирга бўлак меҳмонлар ҳам туришди.

IV

Княжна Марья, меҳмонхонада чолларнинг муҳокама ва гап-сўзларига кулок солиб ўтирар экан, бу сўзлардан ҳеч нарса тушунмади; у фақатгина отамнинг менга қилаётган дагал муомаласини меҳмонлар пайкамаяптимикин деб ўйларди, холос... Княжна Марья шу чоғгача уйларига уч марта келиб кетишга улгурган Друбескойнинг бутун тушлик давомида қилаётган айрим эътибор ва хушомадини ҳам пайқамади.

Князь меҳмонлар билан уйидан чиқиб кетгандан кейин, Пьер кўлида шляпа, кулимсираб княжна Марья олдига келди, княжна паришонҳол ва савол назари билан унга қараб турар эди.

Пьер княжнадан:

– Майлими, яна бироз ўтирсам? – деб сўради ва оғир гавдасини княжна ёнидаги креслога ташлади.

– Марҳамат, марҳамат, – деди княжна. Унинг кўзлари: «Сиз ҳеч нарсани пайқамадингизми?» – деб турар эди.

Пьернинг кайфияти жуда яхши эди, чунки тушликдан кейин ҳамини хушҳол бўларди. У ерга қараб жилмайиб турарди.

– Бу йигитни кўпдан бери танийсизми, княжна? – деб сўради у.

– Кимни?

– Друбескойни дейман.

– Йўқ, яқинда...

– Сизга ёқадими?

– Ҳа, анча ёқимли йигит... Нега сўраяпсиз? – деб сўради княжна Марья ҳамон отасининг эрталабки қилмишини ўйларкан.

– Негаки, мен бир нарсани билдим – бу йигит, одатан, Петербургдан Москвага бирон бой қизга уйланиш мақсадидагина отпускаи олиб келади.

– Сиз шуни кузатиб юрганмидингиз? – деб сўради княжна Марья.

– Ҳа, – деди Пьер кулимсираб. – Ҳозир қаерда бир бой қиз бўлса бу йигитни ўша ерда кўрасиз. Мен унинг бу нияти-

ни афт-у башарасидан биламан. У ҳозир икки орада қолган: сизни танласамикан, мамзель Жюли Карагинани танласамикан? Жюлига у астойдил хушомад қилиб юрибди.

– Жюлининг уйига бориб турадимиз?

– Ҳа, жуда тез-тез бориб туради. Ҳозир хушомад қилишда янги бир усул чиққанини биласизми? – деди Пьер кувнок табассум билан. У, афтидан, шўхлиги тутиб, одамларни мазах қилиб юрадиган бир кайфиятда эди ва шу қилиги учун кўпинча ўзининг хотира дафтарида сўқиб юарди.

– Йўқ, билмайман, – деди княжна Марья.

– Энди Москва кизларига ёқиш учун маҳзун бўлиб юриш керак. У Жюли Карагина олдида ҳамиша ўзини маҳзун тутади, – деди Пьер.

Княжна Марья ҳамон ўз қайғусини ўйларкан, меҳрибон Пьернинг юзига қараб:

– Ростданми? – деб сўради ва ўзича деди: «Агар рози дилимни бировга айтгани журъат этсам, юрагим анча бўшар эди. Айтсам ҳам, фақат Пьергагина айтар эдим. Бу жуда меҳрибон ва олижаноб одам. Балким, анча енгил тортар эдим. Балким, у бирон маслаҳат берар эди!»

– Сиз ўшанга тегармидингиз? – деб сўради Пьер.

– Ох, граф! Шундай вақтлар бўладики, ким бўлмасин, барибир, тегишга рози бўламан, – деб юборди княжна Марья йиғламсираб. – Ох, яқин кишингни севиш ва унга кулфатдан бошқа нарса келтира олмаслигингни билиш... – давом этди княжна титроқли товуш билан, – ва бошқа иложинг йўқлигини сезиш нақадар оғир! Шунда фақат бир чора қоладики, бу ҳам бўлса чиқиб кетиш, лекин мен қаерга кетаман?

– Княжна, нима деяпсиз, нима бўлди сизга?

Княжна Марья сўзини тугатмасдан, йиғлаб юборди.

– Бутун менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Менинг сўзларимга қулоқ солманг, айтганларимнинг ҳаммасини эсдан чиқаринг.

Пьернинг кайфи қочди. У зўр ташвиш билан княжнадан нима ҳодиса рўй берганини, юрагидаги аламинини айтишни сўради, бироқ княжна, яна айтган гапларимни эсдан чиқаринг, нима деганимни ўзим ҳам эслолмайман, сиз биладиган

битта ташвишдан бўлак ғамим йўк, бу ҳам бўлса князь Андрейнинг уйланиш масаласидир ва мен шу масала устида ота-бола уришиб қолмасин, деб кўркаман, – деди.

– Ростовлардан хабарингиз борми? – деб сўради княжна Марья гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб. – Яқинда кўчиб келишармиш. Ҳар кун кўзим Андрейнинг йўлида. Мен уларнинг шу ерда учрашишини истар эдим.

Пьер кекса князни назарда тутиб:

– Бу ишга у киши қандай қарайди? – деб сўради. Княжна Марья бош чайқади.

– Нима ҳам қилиш мумкин? Бир-икки ойдан кейин йил тўлади. Бунинг шундай бўлиши ҳеч мумкин эмас. Мен князь Андрейни биринчи дақиқада юз берадиган ҳодисалардан ҳалос этмоқни истардим. Мен истар эдимки, тезроқ келишсин. Мен графиня Ростова билан кўришмоқ умидидаман... Сиз уларни кўпдан бери танийсиз, – деди княжна Марья, – бир нарсани сўрайман, лекин ростини айтинг, бу қиз қанақа қиз ва унинг тўғрисида қандай фикрдасиз? Лекин ҳақиқатни айтинг, чунки, биласизми, Андрей отамнинг хоҳишларига қарши шу ишни ихтиёр қилиб, катта хатарга йўл очяпти. Мен шуни билмоқчи эдимки...

Ноаник бир табиий туйғу Пьерга, бу писанда ва бор ҳақиқатни айтинг, деб ёлворишлар остида бўлажак келинига нисбатан княжна Марьяда бир норозилик ҳисси борлигини кўрсатиб турар эди. Княжна Марья князь Андрейнинг бу кизга уйланаётганини Пьер ҳам номаъқул ҳисоблашини истар эди, бироқ Пьер ўйлаганидан ҳам кўра кўпроқ сезганини гапирди.

– Билмадим, саволингизга қандай жавоб берсам экан, – деди Пьер кизариб ва нима учун кизарганини ўзи ҳам билмай. – Бу қиз қанақа қиз эканлигини мен мутлақо билмайман; мен уни таҳлил этишдан ожизман. Мафтун қилдиган қиз. Лекин нимаси билан мафтун қилишини айта олмайман, унинг тўғрисида айтадиган гапим шу.

Княжна Марья бу сўзларни эшитиб хўрсиниб қўйди ва юзи: «Мен сиздан шуни кутиб, кўркиб ўтирган эдим», – деб турар эди.

– Узи ақлли кизми? – деб сўради княжна Марья.

Пьер ўйлаб қолди.

– Менимча, йўқ, – деб жавоб берди Пьер, – балким, ақлли ҳамдир... унинг ақлли бўлиши шарт эмас... Йўқ, у факат дилбар, холос.

Княжна Марья норози тарзда бош чайқади.

– Ох, мен уни севишни истардим. Сиз агар у кизни мендан илгари кўрсангиз, шуни айтинг, албатта.

– Шу яқин орада кўчиб келишар эмиш, – деди Пьер.

Княжна Марья ўз ниятини Пьерга айтиб берди.

У Ростовлар кўчиб келишлари биланок бўлажак келини билан танишиш ва кекса князни унга ром қилиш ниятида эди.

V

Борис Петербургда бой қизга уйлана олмаганидан кейин шу мақсад билан Москвага келди. Москвада у уйланиши мумкин бўлган икки бой қиз – Жюли Карагина билан княжна Марья эди ва Борис булардан қайси бирини танлашни билмай қолди. Княжна Марья, хунуклигидан қатъи назар, Бориснинг кўзига Жюлидан кўра жозибалироқ кўринган бўлса ҳам, негадир Болконскаяга хушомад қилиш унинг учун ўнғайсиз бўлди. Борис сўнгги марта кекса князнинг именинасида учрашганда княжнага бир неча марта муҳаббат изҳор қилмоқчи бўлди, аммо княжна унинг сўзига кулок солмаган эди, шекилли, ҳар гал пойма-пой жавоблар кайтарди.

Жюли, аксинча, ўзига ҳос бир тарзда бўлса ҳам, унинг хушомадларини жон деб қабул қилар эди.

Жюли 27 ёшда. Акалари ўлгандан кейин у жуда бой қиз бўлиб қолган. У буткул хунук бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин ўзини чиройликкина эмас, балки, аввалгидан ҳам жозибалироқ ҳисоблар эди. Унинг ўзи тўғрисида нотўғри хулоса чиқаришига сабаб, биринчидан, бой қиз бўлиб қолиши бўлса, иккинчидан, ёши улғайган сайин эркаклар ҳеч қандай мулоҳазага бормасдан у билан муомала қилишлари ва унинг уйида бўладиган кечки таом ва катта зиёфатлардан бўйин-

ларига ҳеч қандай мажбурият олмасдан. баҳраманд бўлишлари эди. Бундан ўн йил бурун бўйи етган, 17 ёшли киз бўлган уйга ҳар куни бориш ва ўзини унга боғлаб қўйишдан кўрққан эркак, энди бежавотир кунда борар ва у билан муомала қилганда ўзини бўйи етган киз билан эмас, балки ҳар қандай жинсга тааллуқли бўлмаган бир таниши билан муомала қилаётгандай тутар эди.

Карагиналарнинг уйи шу киш Москвада дилкаш ва меҳмондўст уйлардан бўлиб қолди. Бериладиган зиёфат, уюштириладиган кечалардан ташқари Карагиналар уйида ҳар куни катта-катта суҳбатлар бўлар, келган меҳмонларнинг кўпи эркаклар бўлиб, улар кечаси соат 12 ларда овқатланиб соат 3 ларгача ўтириб қолишарди. Жюли бормаган бирон бал ҳам, томоша ҳам, театр ҳам йўқ. Унинг ҳожатхонаси ҳам ҳамиша энг янги мода ҳожатхона бўлар эди. Бироқ шундай бўлса ҳам, Жюли ҳамма нарсадан ноумид бўлгандай кўринар, кўрган одамига, мен дўстликка ҳам, муҳаббатга ҳам, ҳаётнинг ҳеч қандай хурсандлигига ҳам ишонмайман, мен барча роҳатни у дунёдан кутаман, дер эди.

Жюли ўзини жуда катта умидлари пучга чиққан, энг сеvimли кишисидан айрилган ёки унинг каттик алдовига тушган кизлардай тутар эди. Гарчи у бунақа нарсаларнинг яқинига бормаган бўлса ҳам, одамлар унга шунақа деб қарар ва ўзи ҳам мен ҳаётда кўп кулфатларни кўрдим, деб ишониб юрар эди. Унинг хурсандлик қилишига ҳалал бермаган бу маҳзунлик, уйига келган йигитларнинг ҳам у билан қиладиган ўйин-кулгиларига ҳалал бермас эди. Уларнинг уйига келган ҳар бир меҳмон аввал уй бекасининг кайфиятига мувофиқ ўзини маҳзун тутар, кейин дунёвий гаплардан гапирар, тана қилар, ақлий ўйинлар билан шуғулланар, баҳри байт айтишар эдики, бу Карагиналар уйида расм бўлиб қолган эди. Фақат баъзи бир йигитлар ва шу жумладан Борис, Жюлининг маҳзун руҳий ҳолатига берилиб кетар. Жюли ҳам бунақа йигитлар билан дунёнинг бевафолиги ҳақида узок холи суҳбатлашиб ўтирар, уларга ҳар хил кайғули суратлар қизилган ҳикматли сўзлар ва шеър ёзилган альбомни кўрсатар эди.

Жюли Борисга хийла меҳрибон эди: унинг хаётдан бунчалик тез ноумид бўлганига афсусланар, ўзи хаётда кўп кулфатлар тортган киши бўлиб, унга дўстона тасалли берар ва ўз альбомини кўрсатар эди. Борис унинг альбомига икки ниҳолни чизиб бундай деб қўйди: – Қишлоқ ниҳоллари, сенинг қора шохларинг менинг устимга зулмат ва қайғу соясини солади..

Бошқа бир жойга макбара расмини чизиб, бундай деб ёзди:

*Ўлим халоскор эрур, ўлим осойиштадир,
Азобдан қутулмоқнинг йўқдир ўзга чораси..*

Бу байт Жюлига жуда ёқди.

Маҳзун табассумда мафтун этувчи чексиз бир нарса бор, – деди Жюли китобдан айнан кўчириб олинган шу сўзларни такрорлаб.

Бу кўланкага тушган нур, қайғу билан ноумидлик орасидаги бир нарса бўлиб, таскин топиш мумкинлигини кўрсатади.

Бунга жавобан Борис шу шеърни ёзди:

*Ўта нозик бир қалбнинг заҳаролуд таоми
Сен, о сенсиз қулмагай менинг бахтим – толеим.*

Кел, эй овул қўнғилни, молихулё туйғуси,

Гўшанишин¹ чоғимда азобларга барҳам бер!

Ва бир истакким яна; шайқатор кўз ёшимга

Омухта эт, омухта, сирли нашъа-ю сафо!

Жюли арфада энг ҳазин куйларни чалиб берди.

Борис ҳам унга «Бечора Лиза»ни ўқиб берди ва ўқиётган вақтида ҳаяжондан бир неча мартаба энтикиб тўхтаб қолди. Катта ўтиришларда учрашганда Жюли билан Борис ўзларини дунёда бир-бирига лоқайд, бири иккинчисига тушунадиган кишилардай турар эди.

Карагиналарникига тез-тез бориб турадиган ва бўлажак қудаси билан улфат бўлиб олган Анна Михайловна гап орасида Жюлининг сепига нималар берилишини аниқ билиб олди (Пензадаги икки мулк билан Нижегороддаги ўрмонларни беришмоқчи эди). Анна Михайловна худонинг тақди-

¹ Гўшанишинлик – тарки дунё қилиб, одамлардан узок яшаш.

рига тан бериб, ўғлининг тақдирини бой кизининг тақдирига боғлаган бу латиф маҳзунликка катта ихлос билан қарар эди.

– Бизнинг дилкаш Жюлимиз ҳамон гўзал ва маҳзундир, – дер эди у бўлажак келинига. – Уларнинг уйида киши роҳат қилади, дейди Борис. Ўғлим жуда кўп ноумидликларни кўрди, у жуда хассос, – дер эди бўлажак қудасига.

– Ох, дўстим, сўнгги кунларда Жюлига шу қадар ўрғаниб қолибманки, тасвир эта олмайман, – дер эди Анна Михайловна ўғлига. – Ҳа, уни севмасдан бўлар эканми, у фаришта-ку. Ох, ўғлим, ўғлим! – у бир дақиқа жим бўлди. – Унга шундай раҳмим келдики, асти қўявер! – деб давом этди Анна Михайловна. – Бугун Пензадан келган ҳисобот ва мактубларни кўрсатди (у ерда катта мулклари бор), бечора ҳаммасига ўзи бош қотириши керак. Уни шундай алдашадики!

Борис онасининг бу сўзларига қулоқ соларкан, хиёл кулимсиради. У онасининг содда-муғамбирлигига ичида кулиб қўйса ҳам, лекин унинг сўзларига қулоқ солди ва ҳар замонда бир савол бериб, Жюлини, Пенза ва Нижегороддаги мулклари ҳақида баъзи бир нарсаларни сўраб олди.

Жюли аллақачондан бери маҳзун хушторининг муҳаббат изҳор қилишини кутиб, унга тегишга тайёр бўлиб юрган эди, бироқ қачон эрга тегарман деб ҳикиллаб юриши ва сохта ҳаракатлари Бориснинг ихлосини қайтариб қўйди ва Борис ҳақиқий муҳаббатдан бутунлай маҳрум бўлиш ваҳимаси билан бу ишни пайсалга соларди. Унинг отпускази ҳам тамом бўлай деб қолди. У ҳар куни Карагиналарникига келиб бутун вақтини шу ерда ўтказар ва ҳар келганида: «Эртага, албатта, муҳаббат изҳор қилиб қўлини сўрайман», – деб ўзига ўзи сўз берар эди. Аммо Жюлининг рўпарасида ўтириб, унинг ҳамшиша упа сепилган кип-қизил юзи ва иягига, сузилиб турган кўзлари ва хазинликдан эр-хотинлик даврини сургани ўташга тайёр турган афт-у башарасини кўриб, Борис, гарчи ўз хаёлида ўзининг Пенза ва Нижегороддаги мулкларининг эгаси ҳисоблаб ва бу мулклардан келадиган даромадларни ўзича тақсимлаб юрган бўлса-да, бу катъий сўзни айтишдан ўзини тўхтатар эди. Жюли Борис-

нинг иккиланиб юрганини кўриб, баъзан мен унга ёкмайман, шекилли, деган хаёлларга борса ҳам, лекин ўзича: «Борис мени яхши кўргани учун ҳам шунака тортинчоклик қилиб юрибди», – деган хотинча хом хаёллар билан ўзига тасалли берар эди. Аммо у токати ток бўлиб, маҳзунликдан асабиятга ўта бошлади ва Бориснинг кетиши олдида катъий бир тадбир кўрди. Бориснинг отпускази тамом бўлаётган кунлари Москвада, Карагиналар уйида, Анатолий Курагин пайдо бўлганда Жюли, тўсатдан маҳзунликни тарк этиб, жуда очилиб кетди ва Курагинга серилтифот бўлиб қолди.

– Дўстим, – деди ўғлига Анна Михайловна, – мен ишончли манбалардан шуни билдимки, князь Василий ўғлини Жюлига уйлантириш мақсадида уларниқига юборяпти. Мен Жюлини шу қадар яхши кўраманки, агар бу иш шундай бўлса, мен жуда-жуда ачинаман. Сен нима дейсан, дўстим? – деди Анна Михайловна ўғлига.

Қизни кўлдан бериб, аҳмоқ бўлиб қолиши, Жюли уйида маҳзунлик билан ўтказган бир ойнанинг бекорга кетиши, Пензадаги мулклардан олинадиган ва ўз хаёлида минг хил режалар тузиб, аллақачонлар сарф қилинган даромадлар бошқа бировнинг, айниқса, Анатолий каби аҳмоқнинг қўлига ўтиши Борисга алам қилди. У Карагиналарникига бу гал катъий ниёт билан, Жюлининг қўлини сўраш нияти билан кетди. Жюли хушхол ва бегам кайфиятда уни қарши олди, кеча бўлиб ўтган балда қилган хурсандчиликларини шақиллаб гапириб берди ва унинг қачон кетишини сўради. Борис, гарчи муҳаббат изҳор қилиш ниятида келган ва ўзини мулойим тутишга ҳаракат қилган бўлса ҳам, гаши келиб, хотинларнинг бевафолиги, уларнинг хафаликдан хурсандликка кўчиши осон эканлиги, хотинларнинг кайфияти ким хушомад қилишига боғлиқ экани ҳақида гапира кетди. Бу сўзлар Жюлига қаттиқ тегди ва у: «Ҳа, бу гапингиз рост, ҳадеб бир ошни ича бериш кишининг кўнглига тегеди», – деди.

Шунинг учун ҳам сизга маслаҳат берар эдимки, – деб Борис бир жончиқар гап бошламоқчи бўлиб оғиз ростладию, аммо шунча меҳнатим барбод бўлиб, Москвадан макс-

димга ета олмасдан кетаманми (у ҳеч қачон бекорга бир кадам босган одам эмас), деган ўйга борди ва ҳалиги алам қилган нарса эсига тушди-ю, у гапани тугатмасдан, Жюлининг газабдан ўзгариб кетган хунук юзини кўрмаслик учун ерга қаради ва шундай деди: «Мен сиз билан уришгани келганим йўқ. Аксинча... – У нариги тарафини айтсам бўлармикин деб, Жюлининг авзойини билмокчи бўлиб, юзига қаради. Бирпасда Жюлининг юзида асабиятдан асар ҳам қолмади. Унинг сузилиб турган кўзлари Борисга қараб жавдираб турар эди. «Мен бунинг дийдорини камрок кўриш йўлини ҳамма вақт топишим мумкин, – деди ичида Борис. – Аммо бошланган ишни охирига етказиш керак!» У кизариб бошини кўтарди ва Жюлига қараб: «Менинг сизга бўлган муҳаббатимни ўзингиз биласиз!» – деди. Бундан бўлак сўзнинг ҳожати йўқ эди: Жюли гул-гул очилиб кетди, бироқу Борисни шундай пайтларда айтиладиган гапларни айтишга, яъни «Мен сизни жуда яхши кўриб қолдим. Шу чоғгача бирон хотинни шунчалик севмаган эдим», – дейишга мажбур қилди. Жюли билардики, Пензадаги мулки ва Нижегороддаги ўрмонлари бадалига шуни талаб этишга ҳадди сиғади ва шу истагини қондирди.

Келин билан куёв, бошларига зулмат ва ҳазинлик соясини соладиган дарахтларни ҳам унутиб, келажакда Петербургда ҳашаматли уй-жой қилиш, киборлардан қимларнинг уйига бориш, тантанали тўйга ҳозирлик кўриш ҳақида турли режалар тузишди.

VI

Граф Илья Андреич январнинг охирларида Наташа билан Соняни олиб Москвага келди. Графиня ҳамон хаста бўлгани учун бирга кела олмади ва унинг тузалишини кутиб тургани фурсат бўлмади: шу кеча-ю кундуз князь Андрей Москвага келиши керак, бундан ташқари Наташанинг сепи учун лозим бўлган нарсаларни олиш, Москва ташқари-сидаги боғни сотиш, кекса князнинг Москвада эканидан фойдаланиб бўлажак келинини унга таништириш зарур эди. Ростовларнинг Москвадаги уйлари жуда совуқ эди; бундан

ташқари Илья Андреич графинясиз бир неча кунгагина келгани учун кўпдан бери таклиф этиб юрган Марья Дмитриевна Ахрасимованикига тушишга қарор берди.

Ростовлар кўч-кўронлари билан тўрт арава бўлиб, кеч-курун Марья Дмитриевнанинг Қадимий Конюшина кўчасидаги ховлисига кириб келишди. Марья Дмитриевна бир ховлида ўзи ёлғиз турар, чунки қизи аллақачон эрга тегиб кетган, ўғиллари ҳарбий хизматда эди.

Марья Дмитриевна ҳали ҳам коматини тик тутар, ўз фикр-у мулоҳазасини ҳали ҳам одамларнинг бетига шартта-шартта гапираверар, ҳали ҳам бутун вужуди билан гўё бошқаларни ҳар қандок заифлик ва ҳар қандай хирс-ҳавас учун сўқар (ўзи бу нарсаларни эътироф қилмас эди), сахардан бошлаб почапўстинини кийиб, уй-рўзгор юмушлари билан шуғулланар, ҳар байрам куни тушки ибодатга, бутхонадан чиқиб тўғри қамокхона ва турмаларга борар (унинг бу ерда ҳамма вақт иши бўлиб, бу иш ҳақида ҳеч кимга оғиз очмас эди), бошқа кунлари эса кийиниб, ишлари тушиб келган ҳар хил одамларни қабул қилар, ундан кейин овқат қилгани ўтирар (ёғли ва мазали овқат вақтида ҳамиша 3-4 меҳмон ҳозир бўлар эди), дастурхон йиғиштирилгандан сўнг бир навбат карта ўйнар, кечалари эса бошқаларни газета ва янги китоб ўқиб беришга мажбур қилар, ўзи бунга кулок солиб, иш тикиб ўтирар эди. У уйидан жуда камдан кам чиқар, чиққанида ҳам фақат шаҳарнинг энг мўътабар одамлари уйигагина борар эди.

Ростовлар келганда Марья Дмитриевна ҳали ухламаган эди. Даҳлиз эшиги ғич этиб очилди-ю, совуқ ташқаридан ичкарига Ростовлар ўз хизматкорлари билан киришди. Марья Дмитриевна кўзойнагини бурни устига тушириб коматини баланд кўтариб, зал эшиги олдида тураркан, кираётганларга қовоғини солиб жиддий киёфада қаради. Агар Марья Дмитриевна шу он меҳмонларни юклари билан қайси уйга жойлаштириш ҳақида хизматкорларига фармон бериб, ғамхўрлик қилмаса, булар келиши унга ёқмади, ҳозир ҳайдаб чиқаради деб ўйлаш мумкин эди.

– Графникими? Бу ёққа олиб кел, – деди у ҳеч ким билан

салом-алик қилмасдан жомадонларга ишора қилиб. – Қизларни бу ёққа, чап томонга! Ҳа, нега қакқайиб қолдиларинг! – деди хизматкор қизларга. – Дарров самовар қўйинглар! – Кейин совуқда иккала бети қип-қизил бўлиб кетган Наташанинг телпагидан тортиб: – Дўмбоккина бўлибсан, очилиб кетибсан-ку! – деди у. – Вой, музлаб кетибсан-ку, ечина қол тезроқ, – деб қичқирди у қўлини ўпмокчи бўлаётган графга. – Жуда совкотгандирсан! Чой билан ром беринглар! Сонюшка, – деди у Соняга. Шу французча саломлашиш билан Соняни унча назари илмаганини ва шу билан бирга унга меҳрибон эканини кўрсатди.

Меҳмонлар тоза кийимларини кийиб, у ёқ бу ёқларини тузатиб, чойга чиққанларида Марья Дмитриевна бир бошдан яна ҳаммани ўпди.

– Қадамларинг бош устига, меникига тушганларингга жуда-жуда хурсандман. Кўпдан буён кўз тутиб юрган одам, – деди у Наташага маъноли қараб, – қол шу ерда, ҳар кун ўғлининг келишини қутади. У билан, албатта, танишмоқ керак. Хўп, бу ҳақда кейин гаплашамиз, – деди у Соняга бир қараб олиб. Унинг бу кўз қараши Соня олдида бу ҳақда гапиришни истамаганини кўрсатар эди. – Менга қара, – деди графга, – эртага нима ишинг бор? Кимни чақирмоқчисан? Шиншин бир, – Марья Дмитриевна бир-бир бармоғини букди, – йиғлоқи Анна Михайловна – икки. У ўғли билан Москвада юрибди. Ўғли уйланыпти! Кейин Безухов. У ҳам хотини билан шу ерда.

Безухов хотинидан қочиб Москвага келган эди, хотини орқасидан етиб келди. Ўзи чоршанба куни меникида меҳмон бўлган эди. Буларни эса, – деди у қизларга қараб, – эртага Иверскаяникига олиб бораман, у ердан чиқиб Обер-Шальманикига қирамиз. Албатта, янги сарпо тиктирсаларинг керак! Мендан ибрат олманглар, ҳозир қўйлақларнинг энги бутқул ўзгариб кетган. Қайси куни қичкина княжна Ирина Васильевна келган эди, ишонасизларми, энги қўлига катта бочка кийиб олганга ўхшайди-я! Кунда янги мода чиқяпти! Хўп, ўз ишларинг қалай? – деди Марья Дмитриевна кекса графга қараб.

– Ишлар жуда тикилинч бўлиб кетди, – деб жавоб берди граф. – Бир томондан латга-путта олиш керак, иккинчи томондан ҳовлига, Москва ташқарисидаги боғга харидор топиш керак. Агар илтифот қилиб ижозат берсалар, бир вақтни топиб, кизларни сизга топширар эдим-у, ўзим бир кунгагина Марьяинскоега бориб келар эдим.

– Майли, майли, бу ҳақда ташвиш тортма, менинг уйимда кизларингга ҳеч нарса бўлмайди. Менинг уйим Васийлар Кенгашидан қолишмайди. Борадиган жойларига олиб бораман, керак бўлса уришаман, эркалайман, – деди Марья Дмитриевна каттакон кўли билан ўзининг суйимлиси ва чўкинтирган кизи Наташанинг ёноқларини ушлаб.

Эртаси куни эрталаб Марья Дмитриевна кизларни Иверская ва Обер-Шальманинг уйига олиб борди. Обер-Шальма ундан жуда кўркар эди, шунинг учун, тезроқ кета қолсин деб, нарсаларини унга ҳатто зарарига бўлса ҳам, сотар эди. Марья Дмитриевна бўлса ҳаммасини буюрди. Қайтиб келгандан кейин у Наташадан бўлак ҳаммани уйдан чиқариб, ўз суйимлисини олдига чақирди.

– Қани, кел энди, гаплашайлик. Куёв қуллуқ бўлсин. Яхши йигитни топибсан! Жуда хурсандман.

Мен уни мана шундайлигидан (у кўлини ердан бир газ кўтарди) биламан, – Наташа севинчдан қизариб кетди. – Мен уни ва бутун хонадонини яхши кўраман. Энди қулоқ сол. Чол князь Николай ўғлининг уйланишига қарши эканлигидан хабардорсан. Бадфёълроқ чол! Албатта, князь Андрей ёш бола эмас, отасидан ижозат сўрамай уйланиши ҳам мумкин, лекин ўша даргоҳга кирадиган бўлганиндан кейин чолнинг раъйига қарамаслигинг яхши эмас, орада розилик ва муҳаббат бўлиши керак. Сен ақлли кизсан, қандай қилиш кераклигини ўзинг биласан. Сен яхши йўл тут, ақл билан иш қил. Олам гулистон бўлади қолади.

Бу сўзларни эшитиб Наташа, Марья Дмитриевнанинг назарида, уялганидан индамади, аммо, аслида эса Наташа князь Андрей билан орасида бўлган ишк-муҳаббатга бировлар аралашинини ёқтирмас, назарида, бу муҳаббат одамларнинг ҳеч бир ишига ўхшамас ва буни гўё ўзидан бўлак

ҳеч ким тасаввур қила олмас эди. У князь Андрейни севар ва ёлғиз шуни билар, князь Андрей ҳам Наташани севар ва бугун-эрта келиб уни тўй қилиб олиши керак. Шундан бўлаги билан Наташанинг иши йўқ эди.

– Биласанми, мен чолни кўпдан бери танийман, кайнопанг Машенькани ҳам яхши кўраман. Қайнопанг бошга тўкмок бўлса ҳам, лекин бу пашшага ҳам озор бермайди. Келин билан мени таништириб қўйинг, деб мендан илтимос қилган эди. Эртага даданг билан бирга борасан, унга меҳрибонлик қилгин, сен кичиксан. Куёвинг келгунча сен опаси ва отаси билан иноқ бўлиб олсанг, яхши бўлади. Нима дединг?

– Яхши бўлади! – деди истар-истамас Наташа.

VII

Эртаси куни Марья Дмитриевнанинг маслаҳатига кўра, граф Илья Андреич кизини олиб князь Николай Андреичнинг уйига кетди. Граф Илья Андреич бу меҳмондорчиликка истар-истамас борадиган бўлди, чунки ҳеч оёғи тортмас эди. Илья Андреич халқ лашкари йиғиб юрган кунларида кекса князь билан учрашгани ҳали-ҳали ёдида: граф Илья Андреич кекса князни ўз уйига таклиф қилганида кекса князь, одамларни ўз вақтида етказиб бермадинг, деб уришиб берган эди. Наташа эса энг яхши кўйлагини кийиб, боришга жуда иштиёқманд эди. «Ҳеч мумкин эмаски, уларга ёқмасам, – дер эди ичида Наташа, – мен ҳамиша ҳаммага ёқар эдим. Улар нимани истаса, ўшани қилишга тайёрман. Бири отаси бўлгани учун, бири опаси бўлгани учун севишга ҳозирман. Наҳот улар мени севмаса!»

Улар каретага тушиб, князь Николай Андреичнинг Вздвиженко кўчасидаги эски ва бефайз ҳовлисига келишди.

– Э, худо, ўзинг мадад қил, – деди граф ярим ҳазил, ярим жиддий, лекин Наташа отаси даҳлизга кирганида шошиб қолганини, князь билан княжна уйдаи деб ботинолмай сўраганини сизди. Буларнинг келиши ҳақида князь билан княжнага хабар берилгандан сўнг хизматкорлар орасида саросималик юз берди. Меҳмон келди деб чопиб борган лакейни бошқа лакей залда тўхтатди ва иккаласи нима

тўғридадир шивирлашди. Бир оксоч киз залга югуриб кирди ва княжнанинг номини айтиб, шошиб-пишиб алланималар деди. Ниҳоят бир бадқовоқ лакей чиқиб, Ростовларга «Князь қабул қилолмайдилар!» – деди. Ҳаммадан олдин меҳмонларнинг олдига мамзель Бурьен чиқди. У ота-болаларни айрим назокат билан қарши олди ва буларни княжна ҳузурига олиб кирди. Княжна ҳаяжонлангани ва қўрққанидан қизариб-бўзариб кетган бўлса ҳам, ўзини шод-хуррам тутишга уриниб, меҳмонларни қарши олгани югуриб келди. Биринчи кўришдаёқ Наташа княжнага ёқмади. Княжнанинг назарида, у жуда олифта, енгилтак ва димоғдордай кўринди. Княжна Марья бўлажак келинини кўрмасдан илгари унинг хуснлатофати, ёшлиги ва бахт-саодатига беихтиёр ҳасад қилиб юрганини ва князь Андрейни ундан қизганганини унутган эди.

Наташани ёқтирмагани устига княжна Марья яна шунинг учун ҳам ҳаяжонга тушган эдики, Ростовлар келишди, деб кекса князга хабар берилганда, князь кўзим учгани йўқ, керак бўлса княжнанинг ўзи қабул қилаверсин, менинг олдимга кирмасин, деб бақариб берди. Княжна Марья Ростовларни қабул қилишга қилди-ю, лекин буларнинг келганига тўни тесқари бўлган князь яна бирон дилсиёҳлик қилмасин, деб юраги пўкиллаб турар эди.

– Мана, азиз княжна, ашулачи қизимни олиб келдим, – деб граф таъзим қилди ва худди кекса князнинг кириб қолишидан хавотир олаётгандай орқасига қаради. – Танишганларингга ниҳоятда хурсандман... Афсус, минг афсуски, князь ҳали ҳам хаста эканлар. Агар руҳсат этсангиз, княжна, мен чорак соатгина Наташани кўйиб, югуриб Собачья Плошадкага, Анна Семёновна олдига бориб келмокчи эдим.

Илья Андреич бу дипломатик айёрликни, аввало, бўлажак келин билан қайнопани ҳоли кўйиш (кейин кизига буни айтган эди), иккинчидан, князь билан рўпара келиб қолмаслик учун ўйлаб чиқарди. У княздан кўрқарди. Илья Андреич кекса княздан кўрқишини Наташага айтмаган бўлса ҳам, лекин Наташа буни отасининг ваҳимага тушгани ва гангиб қолганидан пайқади ва хўрлиги келди. У отасининг бу

килмишидан кизарди ва кизаргани учун ўзидан яна ҳам хафа бўлди, сўнгра ўзини дадил тутиб, «мен ҳеч кимдан кўркмайман» демокчи бўлгандай княжнага беибо ва тик қаради. Княжна графнинг бу тадбирини жуда маъқуллади ва Анна Семёновнанинг уйида узокрок ўтиришини сўради. Илья Андреич кетди.

Мамзель Бурьен гарчи княжна Марья ўз келини билан холи гаплашишни истаб, унга шунча кўзларини жавдиратиб қараса ҳам, уйдан чикмади ва Москванинг кайф-у сафоси ва театрлари ҳақида Наташа билан гаплашиб ўтираверди. Ҳали даҳлизда хизматкорлар орасида юз берган довдираш, отасининг хавотир тортаётгани, княжнанинг қабул қилганимга шукур қилсинлар, деяётгандай туюлган ғайритабиий ҳаракатлари Наташага қаттиқ тегиб кетган эди. Шунинг учун ҳам ҳамма нарса кўзига балодай бўлиб кўринди. Княжна Марья ҳам унга ёқмади. Княжна, унинг назарида, жуда хунук, риёкор ва тўнг кўринди. Наташа тўсатдан руҳан эзилиб кетди ва ғайрихитиёрый бир тарзда эътиборсизлик билан муомала қила бошлади, бу нарса княжнанинг яна ҳам ихлосини қайтарди. Беш дақиқа давом этган оғир ва сохта суҳбатдан сўнг йўлакдан туфли кийган оёқ шарпаси эшитилди. Княжна Марьянинг авзойи ўзгариб, кайфи учиб кетди ва эшик очилиб оқ қалпоқ билан халат кийган князь кирди.

– Эҳ, ойимқиз, – деди кекса князь, – ойимқиз, графиня... Агар янглишмасам... графиня Ростовадирлар... афв этарсиз... Афв... Билмабман, ойимқиз. Худо ҳақи, қадам ранжида қилганингиздан хабарим йўқ. Шунинг учун ҳам шу кийимда кирдим. Афв этарсиз... Худо ҳақи, хабарим йўқ. – Бу сўзларни, айниқса, худо сўзини князь шу қадар ғайритабиий ва ёқимсиз оҳангда писанда қилдики, княжна Марья на отасининг юзига қарагани журъат қилар эди ва на Наташанинг. Наташа ҳам ўрнидан туриб, таъзим қилгандан кейин нима дейишини билмай қолди. Ёлғиз мамзель Бурьен ёқимли жилмайиб турарди.

– Афв этарсиз, афв этарсиз! Худо ҳақи билмабман, – деб чол ғудурлади ва Наташани бошдан оёқ кўздан кечириб, чиқиб кетди. Князь кетгандан кейин мамзель Бурьен сўз

котиб, чолнинг хасталиги ҳақида гапирди. Наташа билан княжна Марья индамай, бир-бирига қараб турар ва иккови айтадиган гапини айтмасдан бир-бирига қанчалик узок тикилса, бир-бири ҳақида шунчалик ёмон ўйларга борар эди.

Граф қайтиб келганда, Наташа княжна Марьяга нисбатан назокатсизлик қилиб, суюниб кетди ва дарров жўнайдиган бўлди, шу тобда Наташанинг назарига бу қари ва тўнг княжна ҳаммадан ёмон кўринди, чунки у ҳам Наташани шундай ноқулай аҳволга қўйди ва ҳам ярим соат ўтириб князь Андрей тўғрисида оғиз очмади. «Ахир мен-ку бу француз аёл олдида биринчи бўлиб князь Андрейдан сўз оча олмас эдим», – дер эди Наташа ўзича. Шу онда княжна Марья ҳам айнан шу нарсани ўйлаб қийналаётган эди. У Наташага нималар демокчи бўлаётганини билса ҳам, лекин мамзель Бурьен бунга ҳалал берар ва ҳамда нима учундир князь Андрейни Наташага уйланиши ҳақида гапириш унга оғир туюлар эди. Граф хайрлашиб уйдан чиққандан кейин княжна Марья югуриб Наташа олдига келди-да, унинг қўлидан ушлади ва чуқур хўрсиниб: «Шошманг, мен сиз билан...» – деди. Наташа негадир княжна Марьяга қулиб қараб турарди.

– Азизим, Наталья, – деди княжна Марья, – укам ўз бахтини топганига жуда-жуда хурсандман... – Княжна Марья ёлгон гапираётганини сезиб тўхтади. Наташа нима учун княжна сўздан тўхтаганини пайқади ва бунинг сабабини англади.

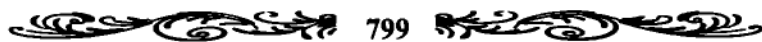
– Менимча, княжна, энди бу ҳақда гапириш ўнғайсиз, – деди Наташа. Бу гапни Наташа зоҳиран ғурур билан энсаси қотиб айтган бўлса ҳам, лекин ўпкаси тўлганини сезди.

«Вой ўлай, нима дедим, нима қилдим!» – деди ўзига Наташа ташқарига чиқиши биланок.

Шу куни Наташа тушлик қилгани тезда чиқавермади. У ўз бўлмасида ўтириб ёш боладай энтиқиб йиғлади. Соня унинг тепасида тикка туриб сочларидан ўпаркан:

– Наташа, нега йиғлайсан? – дер эди. – Улар билан неча пуллик ишинг бор! Қўй, ҳечқиси йўқ!

– Йўқ, биласанми, одамга жуда алам қилади... Худди

мен...

– Кўй, Наташа, айб сенда эмас-ку. Сенга нима? Кел, мени ўп, – деди Соня.

Наташа бошини кўтарди ва ҳўл юзини дугонасининг юзига кўйиб, уни ўпди.

– Нима десам экан, билмайман. Айб ҳеч кимда ҳам эмас, ўзимда, – деди Наташа. – Лекин одамга жуда алам килади. Оҳ, кошки, тезрок келса экан!

Наташа тушликка кўзларини кизартиб чикди. Марья Дмитриевна гарчи кекса князь буларни қандай қарши олганидан хабардор бўлса ҳам, Наташанинг бу ҳолатини кўриб, ўзини билмасликка солди ва дастурхон устида граф ва бошқа меҳмонлар билан чакчаклашиб ўтираверди.

VIII

Ростовлар шу куни кечкурун Марья Дмитриевна олиб келган билет билан операга кетишди.

Наташанинг боргиси йўк эди, лекин бу меҳрибончиликни Марья Дмитриевна Наташа туфайли қилгани учун боришга мажбур бўлди. Наташа кийиниб, залда отасини кутиб турганида каттакон ойнага қаради ва ҳуснини кўриб яна хафа бўлди, лекин бу хафалик ёкимли ва нашғали хафалик эди.

«Э худоё, агар у ҳозир шу ерда бўлганда мен илгаригидай тортиниб-кимтиниб эмас, балки бутунлай бошқачасига маҳкам кучоқлаб олардим-да, илгари қандай менга ҳирс-у ҳавас билан қараб, қандай шавқ-у завқ билан кулган бўлса яна ўшандай қараш ва ўшандай кулишга мажбур қилар эдим. Унинг кўзлари кўз ўнгимдан кетмайди! – деб ўйлади. – Унинг отаси ва опаси билан неча пуллик ишим бор. Мен унинг ўзини, ўша юзи, ўша кўзлари, маъсум ва шу билан бирга мардона жилмайишларини яхши кўраман... йўк, уни ҳозирча ўйламаганим, буткул эсдан чиқарганим яхшироқ. Бу интизорликдан ўлиб бўлдим. Ҳозир йиғлаб юбораман, – у зўрға ўзини тутиб, ойнанинг олдидан нари кетди. – «Қандай қилиб Соня Николайни шундай яхши кўриб туриб, шундай осудалик билан сабр-бардош қилиб юрибди экан!» – деди

ичида Наташа, кўлида елпигич, кийиниб келаётган Соняга караб. «Йўк, бу буткул бошқача. Мен бунақа бўлмайман!»

Шу онда Наташанинг ўзи шундай эриб кетган, кўнгли шундай юмшаб қолган эдики, унга ҳозир севиш ва сеvimли эканини билиш камлик қиларди. Шу тобда у ўз ёрини кучоқлаб олгиси, у билан юрагида тўлиб-тошиб ётган ишк-муҳаббат тўғрисида сўзлашгиси келди. У каретада, отаси ёнида ўтириб, музлаган ойнадан лип-лип этиб кўринаётган чирокларга хаёл суриб караб бораркан, ўз ёрини яна ҳам кўпроқ яхши кўриб қолган ва ўзини яна ҳам маҳзун бўлиб кетган сезди-да, қаерга ва ким билан бораётганини унутди. Ростовлар каретаси сон-саноксиз кареталар орасига кириб, гилдираги қорда аста-секин ғижирлаб, театрга етиб борди. Наташа билан Соня этакларини йиғиштириб, дарров каретадан тушишди, графни эса лакейлар тушириб қўйди ва учови эркак, аёллар ва афиша сотаётган кишилар орасидан ўтиб, пастки каватдаги ложалар йўлагига караб кетишди. Қия турган эшиклардан мусиқа садоси эшитилмоқда эди.

– Наташа, сочингга кара, – деди шивирлаб Соня. Капельдинер¹ одоб билан югуриб хонимлардан олдинга ўтди ва ложа эшигини очди. Бирдан мусиқа садоси янгради, бўйин ва билаклари очиқ хонимлар ўтирган ёруғ ложа ва хушбичим мундирлар кийган эркаклар ўтирган ёруғ партер порлаб кетди. Нариги ложага кираётган бир хоним Наташага, хотинларга хос ҳасад кўзи билан каради. Парда ҳали очилмаган, оркестр² увертюра³ чалмоқда эди. Наташа кўйлагини тузатди ва қаршидаги чароғон ложани кўздан кечириб Соня билан бирга ўтирди. Кўпдан буён сезмаган туйғуси – юзларча кўз менинг яланғоч билакларим билан бўйнимга тикилиб турибди-ку, деган ҳам ёқимли ва ҳам ёқимсиз туйғу тўсатдан уни камраб олди ва шу туйғуга мос келадиган бир талай хотирот, орзу ва ҳаяжон кўз олдиди гавдаланди.

¹ Капельдинер – театрда билетларга мувофиқ жой кўрсатадиган киши – билетёр.

² Оркестр – мусиқа асарини биргаликда ижро этадиган турли хил чолғу асбоблари йиғиндиси ва шу асбобларни чалувчи мусикачилар жамоаси..

³ Увертюра (французча: *ouverture* ёки латинча: *aperture, operture* – очилиш, бошланиш) – опера, балет, кинофильм ва шу кабиларга ёзилган, ана шу асарнинг асосий мавзуларини ифодаловчи мусикали муқаддима.

Бу иккала чиройли киз – Наташа билан Соня ва кўпдан бери Москвада кўринмай кетган граф Илья Андреич ҳамма-нинг диққатини ўзига тортди. Бундан ташқари, Наташани князь Андрейга унаштирилганини ва Ростовлар ўшандан бери кишлоқда турганликларини одамлар унча-мунча билишарди, шунинг учун ҳам Россияда энг бадавлат куёв – князь Андрейнинг қаллигига ҳамма марок билан қарарди.

Наташа, одамларнинг айтишича, кишлоқда яшаб очилиб кетган эди, бу кеча эса ҳаяжонга тушгани учун яна ҳам чиройлироқ бўлиб кетди. Ҳаёт ва гўзаллик барк уриб турганлиги, шу билан бирга одамларга лоқайд қараш билан у ҳаммани хайратда қолдирди. Унинг қора кўзлари ҳеч кимни изламасди, одамларга лоқайд қарар, тирсагидан юқорисигача очиқ бўлган нозик кўлларини духоба рампага қўйиб, афишани увертюра мақомига гижимлаб ўтирар эди.

– Хув анави Аленинани кўрдингми? – деди Соня.

– Онаси билан ўтирибди, шекилли.

– Ё тавба! Михаил Крилич яна ҳам семириб кетибди, – деди кекса граф.

– Уни қаранглар! Анна Михайловнанинг шляпасини кўринглар!

– Карагиналар! Жюли билан Борис ҳам шу ерда, худди куёв билан келиндай ўтиришибди.

– Друбецкой Жюлини олмоқчи экан! Ҳали анигини билдим, – деди улар ложасига кирган Шиншин.

Наташа отаси қараган томонга қараб йўғон ва кип-қизил бўйнига (упа сепилганини Наташа биларди) марваридлар таққан Жюлини кўрди. Жюли гул-гул очилиб, онасининг ёнида ўтирар эди.

Буларнинг орасидан сочи силлиқ таралган Бориснинг чиройли калласи кўриниб турар эди. У кулогини Жюлининг оғзига тутиб, жилмайиб турган эди. Борис Ростовларга ер остидан қараб ва жилмайиб қаллигига бир нима деди.

Наташа ўзича: «Улар биз тўғримизда, мен билан унинг (князь Андрейнинг) тўғрисида гапираётибди, – деб ўйлади. – Жюли мендан рашк қиляпти-ю, Борис уни юпатыпти, шекилли! Хавотир тортмаса ҳам бўлади! Кошки, буларнинг

биронтаси билан ишим бўлса экан!»

Жюли билан Бориснинг орқасида, бошида кўк шляпа худонинг тақдирига тан берган ва хуш-хурсанд бир алпозда Анна Михайловна ўтирар эди. Уларнинг ложасида Наташа биладиган ва яхши кўрадиган бир нашъа – келин-куёвлик нашъаси ҳукм сураб эди. Наташа булардан юзини ўгирди ва тўсатдан эрталаб кекса князь уйига борганда юз берган хунук воқеа эсига тушди.

«Мени ўз оиласига қабул қилмасликка унинг нима ҳақи бор экан? Ҳа, кел қўй, ўзи келгунча бу ҳақда ўйламаганим яхши!» – деди ўзича Наташа ва партерда ўтирган таниш-нотаниш кишиларга қарай бошлади. Партерда биринчи каторда, ўртада, орқасини рампага бериб, калин ва жингалак сочларини юкорига тараб, эронча костюм кийган Долохов турар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига жалб этишини билиб, театрнинг энг кўзга кўринарли жойида, худди ўз уйида тургандай бамайлихотир турган эди. Унинг атрофига Москванинг энг кўзга кўринган ёшлари тўпланган, лекин у ҳаммадан айрилиб турар эди.

Граф Илья Андреич кулиб, кизариб кетган Соняга аввалги хушторини кўрсатди.

– Танидингми? – сўради граф, сўнгра Шиншинга қараб: – Бу каердан пайдо бўлиб қолди? Аллақайкка йўқолиб кетган эди-ку! – деб сўради.

– Йўқолиб кетган эди, – деди Шиншин. – Кавказда экан, у ердан ҳам кочибди. Эронда катта бир князга министр бўлган эмиш, ўша ерда шохнинг биродарини ўлдирибди: энди бутун Москва хонимлари унинг шайдоси бўлиб юришибди: Эронлик Долохов, деб оғизларидан бол томади. Ҳозир ҳамманинг оғзида шу: ҳамма унинг олдида бош эгади, ҳамма унга сажда қилади, жуда тансик-табаррук бўлиб қолган, – деди Шиншин. – Долохов, Анатолий Курагин деб хонимларимизнинг эси кетади.

Нариги ложага бўйи баланд, сочи узун, ўзи чиройли, икки шода катта-катта марварид таққан, бўйни билан очик турган елкалари момикдай оппок ва семиз бир хоним кирди, калин шоҳи кўйлагини шалдиратиб узок ўрнашди.

Наташа унинг бўйни, елкалари, соч турмаги ва марваридига беихтиёр тикилиб қаради ва бу чиройли елка ва марваридга ҳаваси келди. Наташа иккинчи марта кўз ташлаганида бу хоним ҳам қайрилиб қаради ва кўзи граф Илья Андреичнинг кўзига тушгач, унга бош ирғитиб табассум қилди. Бу хоним Пьернинг хотини графиня Безухова эди. Киборлардан танитайдиган кишиси бўлмаган граф Илья Андреич энгашиб у билан сўзлаша кетди.

– Қачон келдилар, графиня? – деди Илья Андреич.

– Кираман, кираман, кириб қўлларини ўпаман. Ишим чиқиб қолиб, мана, қизларимни ҳам бирга олиб келган эдим. Семёнова жуда яхши ўйнайди дейишади, – деди Илья Андреич. – Граф Пётр Кириллович бизни доим йўқлаб турадилар. У киши шу ердами?

– Ҳа, келмоқчи эди, – деди Элен ва диққат билан Наташага қаради.

Граф Илья Андреич яна ўз жойига ўтирди.

– Жуда чиройли-а? – деди у Наташага шивирлаб.

– Чиройли ҳам гапми! – деди Наташа. – Ошиқ бўлишга арзийди! – Шу он увертюранинг сўнгги садоси янгради ва дирижёр чўпининг тикиллагани эшитилди. Кечиккан бир неча эркак партерга кириб ўз ўринларига ўтиришди ва парда очилди.

Парда очилиши билан ложа ва партерда жимлик чўкди, мундир ва фрак кийган ёш-қари ҳамма эркакларнинг ҳам ялангоч бўйинларига дур-у гавҳар таққан барча хотинларнинг ҳам диққат-эътибори сахнада бўлди. Наташа ҳам сахнага қаради.

IX

Саҳнанинг ўртасига текис тахталар ташланган, икки томонига дарахтлар сурати солинган картиналар қўйилган, орқада тахталарга полатно¹ тортилган эди. Саҳнанинг ўртасида қизил корсаж ва оқ юбка кийган қизлар ўтирар эди. Оқ шоҳи кўйлак кийган бир семиз киз пастаккина ўриндиқда

¹ Полотно (русча: полатно – қалин газлама, кийим, ёпинғич) – одатда бўзсимон маҳсус матога қизиладиган қатта яхлит сурат.

ўтирар, бу ўриндикнинг орка томонига кўк картон ёпиштириб қўйилган эди. Буларнинг ҳаммаси аллақандай бир ашулани айтмоқда эди. Ашула айтиб бўлгандан кейин оқ кўйлак кийган қиз суфлёр¹ жойига яқин келди ва унинг олдига тор шоҳи чолвор кийган, бошида жиға, белига ханжар таққан бир эркак келиб тўхтади ва қулочларини ёйиб ашула айта бошлади.

Аввал чолвори тор киши, ундан кейин қиз ашула айтди. Кейин иккаласи ҳам жим бўлди, мусиқа янгради. Эркак киши оқ кўйлакли қизнинг қўлидан ушлади, афтидан, бирга ашула айтмоқчи бўлиб, мусиқа мақомини кутмоқда эди. Иккови бирга ашула айтди ва бутун зал қарсақ чалиб шовкин кўтарди, сахнада ошиқ-маъшукни тасвирлаб турган эркак билан хотин кулимсираб қўл қовуштирди ва таъзим қилди.

Наташа қишлоқдан келганлиги ва жиддий кайфиятда бўлганлиги учун бу нарсаларнинг ҳаммаси унга ғалати ва ажиб кўринди. У операнинг мазмунини кузата олмади, ҳатто мусиқага ҳам қулок сола олмади: фақат бўялган картонларни, ғалати кийимлар кийиб, сахнага тушиб турган, шуълада ғалати ҳаракатлар қилаётган, гапираётган, ашула айтаётган эркак-аёлларни кўрар, булар ниманидир тасвир қилаётганини билса ҳам, лекин ҳаммаси, назарида, шу қадар сохта ва шу қадар сунъий кўринар эдики, актёрларнинг қилмишига гоҳ уялар, гоҳ кулгиси келар эди. У бошқалар ҳам менга ўхшаш кулгиси қистаб, энсаси қотиб ўтириб-димикин, деб атрофдаги томошабинларга қаради, бироқ ҳамманинг диққат-эътибори сахнада, ҳамманинг юзидан мафтунлик акс этар, аммо бу мафтунлик Наташага сохта кўринарди. Наташа ҳеч нарсага тушунмай ўзича: «Шундай бўлиши керақдир-да!» – деди. У ҳали партерда ўтирган бошлари ялтироқ кишиларни кўздан кечирар, ҳали ложада ўтирган бўйин ва қўллари ялангоч хонимларга, айникса, нариги ложада қарийб қип-ялангоч бўлиб ўтирган Эленга қарар эди. Элен бутун зални ёритиб турган ёруғ шуъла ва

¹ Суфлёр (французча: souffleur – уқтирмоқ, ўргатмоқ; секин айтиб турмоқ) – театрда сахнага чиққан артистларга уларнинг сўзларини, томошабинларга кўринмайдиган махсус жойда туриб, айтиб бериб, эслатиб турувчи ходим.

одамларнинг ховуридан исиган илик хавода яйраб, муло-йимгина табассум қилиб, сахнадан кўз олмай ўтирар эди. Наташа кўпдан буён сезмаган сархушлик ҳолатига аста-секин кела бошлади. У ўзини ҳам, каерда ўтирганини ҳам, кўз олдида нималар бўлаётганини ҳам унутиб қўйди. У хаёл суриб қараб ўтираркан, бир-бирига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган минг хил фикр-у хаёллар тўсатдан бошига келарди. У гоҳ ирғиб рампа устига чиқиб, актриса айтган ашулани айтгиси келар, гоҳ яқинида ўтирган чолни елпиғичи билан туртмоқчи бўлар, гоҳ энгашиб Эленни китиклагиси келар эди.

Янги бир ария¹ бошланишини кутиб, сахнада жимлик чўкканда Ростовлар ўтирган ложанинг эшиги гич этиб очилди ва томошага кечиккан эркак кишининг оёқ шарпаси эшитилди. «Ана, Курагин келди!» – деди Шиншин шивирлаб. Графиня Безухова бу кирган кишига табассум билан қайрилиб қаради. Наташа графиня Безухова қараган томонга қараб, ниҳоят даражада гўзал бир адъютантни кўрди: у кибр ва назокат билан буларнинг ложасига томон келмоқда эди. Бу гўзал йигит Анатолий Курагин бўлиб, Наташа уни бир вақтлари Петербургда, балда кўрган эди. У ҳозир эполет ва аксельбант² таққан, адъютант мундирида эди. У жуда сиполик билан битта-битта келиштириб қадам ташлаб келмоқда, агар шунчалик гўзал ва келишган бўлмаса унинг рафторига ҳамма куларди. Сахнада ўйин бошланган бўлса ҳам, у ханжар ва шипорларини шиқирлатиб, чиройли калласини баланд кўтариб, гилам тўшалган йўлқадан бамайлихотир бормоқда эди. У Наташага бир қараб олиб, синглиси ёнига келди, ялтироқ қўлқоп кийган қўлини Элен ўтирган ложанинг четига қўйди, бошини бир силкитди ва энгашиб, Наташага ишора қилиб, синглисидан бир нимани сўради.

– Жуда-жуда гўзал-ку! – деди у, афтидан, Наташа тўғрисида. Наташа буни эшитмаган бўлса ҳам, лекин лаб-

¹ **Ария** (италиянча: ага – қўшиқ) – оркестр ёки бошқа мусика асбоблари жўрлигида бир киши ижро этадиган (айтадиган) вокал асар, ашула (кўпинча опера, оратория ва шу кабиларнинг таркибий қисмини ташкил этади).

² **Аксельбант** – чор Россияси ва баъзи чет эл армияларида: ҳарбийларнинг унвонига кўра елкасига тақиладиган зарбоф лента.

ларининг ҳаракатидан англади. Кейин Анатолий биринчи қаторга борди, бошқалар шунча эҳтиром билан мурожаат қилаётган Долоховни ўртоқларча тирсаги билан туртиб, ёнига ўтирди. Долохов унга қараб кўзини қисиб қўйди ва оёғини рампага тиради.

– Ака-сингил жуда ҳам бир-бирига ўхшайди-я! – деди граф. – Иккаласи ҳам чиройли.

Шиншин Курагиннинг Москвадаги бир қилмишини графга шивирлаб айтиб берди. Наташа Курагиннинг гўзал деганини эшитгани учунгина унинг тўғрисидаги бу гапга кулоқ солди. Биринчи парда тамом бўлди, партерда одамлар бир-бирига аралашиб кетди, кирди-чиқди бошланди.

Борис Ростовлар ложасига келди, буларнинг табригини жуда оддий тарзда қабул этди, кейин қошларини кўтариб паришонҳол бир алпозда жилмайиб қўйди ва қаллиғи Наташа билан Соняни тўйга таклиф қилганини айтгач, чиқиб кетди. Наташа Борис билан кулимсираб, ноз-у карашма қилиб гаплашди ва бир вақтлари ўзи ошиқ бўлиб юрган ўша Борисни уйланиши муносабати билан табриклади. Наташа ҳозир шундай бир сархуш кайфиятда эдики, назарида, ҳамма нарса жўн ва табиий кўринарди. Унинг ёнида ўтирган, елка ва билаклари яланғоч Элен ҳаммага бир хил кулимсирар эди. Наташа ҳам Борисга худди шундай кулимсираб қаради.

Элен ўтирган ложа ва ложанинг партер томони энг маълум ва машхур одамларга тўлиб кетди, булар бир-бирига навбат бермай шундай гўзал хоним билан таниш эканликларини ҳаммага кўрсатишни истар эди.

Курагин бутун антракт¹ давомида Долохов билан рампа олдида туриб, Ростовлар ложасидан кўзини олмади.

Наташа, Анатолий менинг ҳақимда гапираётибди, деб ўйлар ва шунга қувониб ўтирарди. Наташа Курагин мени ён томонимдан ҳам кўрсин деб қийшайиброк ўтирди, назарида, у ён томондан чиройлироқ кўринарди. Иккинчи парда бошланиши олдида партерда Пьер пайдо бўлиб қолди. Ростовлар

¹ **Антракт** (французча: entr'acte – ҳаракат ўртаси) – опера, балет, драма-тик спектаклнинг бирон-бир пардаси (1-сидан ташқари) бошланиши олдида чалинадиган мусиқали муқаддима.

кишлоқдан келганларидан буён уни кўришмаган эди. Пьер сўнгги марта Наташа кўрганидан бери семирган бўлиб, афтидан, хафа кўринар эди. У ҳеч кимга карамасдан тўғри биринчи каторга томон борди. Анатолий унинг олдига келди ва Ростовлар ўтирган ложага караб, унга алланималар деди. Пьер Наташани кўриши биланок очилиб кетди ва стуллар орасидан шошиб ўтиб Ростовлар ложасига томон йўналди. Булар олдига келганда у, тирсагини рампага қўйиб, Наташа билан узок гаплашди. Наташа Пьер билан гаплашиб ўтирган чоғида графиня Безухованинг ложасидан эркак кишининг овози эшитилди ва бу овозни негадир Курагиннинг овози деб ўйлади. У қайрилиб караб, кўзи Курагиннинг кўзига тушди.

Курагин унинг кўзларига шундай шавқ-завқ ва меҳр билан кулимсираб тикилиб турар эдики, унга шу қадар яқин ўтириб, унга шундай караб туриб, унга ёққанлигини била туриб, у билан таниш бўлмаслик жуда галати туюлди.

Иккинчи пардада хайкаллар тасвир этилган суратлар қўйилган, тўрдаги полотно тешилиб, ой шакли солинган, сахна олдидаги чирокларнинг абажури¹ кўтарилган эди. Карнай билан контрабас² йўғон садо берди, ўнг ва сўлдан қора ридолар³ кийган одамлар чиқди. Бу одамлар кўлларини силкитди (кўллариди ханжарга ўхшаш бир нарса бор эди), кейин яна аллақандай одамлар югуриб чиқди ва боя оқ ҳозир эса кўк кийим кийиб чиққан қизни судрай бошлади. Улар қизни дарров судраб кетмасдан, аввал у билан бирга хийла ашула айтишди, кейин олиб кетишди ва сахнанинг орқасида уч марта занг урилгандан сўнг ҳаммаси тиз чўкиб баравар дуо ўқишди. Шу кўринишда томошабинлар бир неча марта уввос кўтаришди.

Шу парда давомида Наташа бир неча марта партерга

¹ Абажур (*французча*: abat-jour – ёруғликни қайтарувчи) – керакли ёруғликни бир жойга тўплаб тўшириш ёки кўзни ёруғлик нуридан пана қилиш учун лампа устига ўрнатиладиган, шиша, мато, металл ва шу кабилардан ясалган қалпоқ.

² Контрабас (*итальянча*: contrabasso) – тикка туриб, камонча билан чалинадиган энг катта, лекин энг паст овозли, торли-камонли скрипкасимон мусиқа асбоби.

³ Ридо (*арабча*; халат, кийим) – шайхлар, умуман руҳонийлар елкасига ёпинадиган чойшабсимон ёпинчик, либос; дарвишларнинг устки кийими.

караб Анатолни кўрди. Анатолий қўлини кресло суянчиғига ташлаб, Наташага караб ўтирар эди. Наташа унинг мафтун бўлиб ўтирганини кўриб хурсанд бўлди ва бунинг бирон ножўя томони бордир, деган нарса хаёлига ҳам келмади.

Иккинчи парда тамом бўлгандан кейин графиня Безухова ўрнидан турди, Ростовлар ўтирган ложага караб (унинг кўкраги буткул очиқ эди), қўлқопли бармоғи билан кекса графга имлади-да, ложасига кирган кишига эътибор ҳам қилмасдан кулимсираб граф билан сўзлаша кетди.

– Нозанин қизларингиз билан мени таништириб қўйсангиз-чи, – деди Безухова. – Бутун шаҳар шулар тўғрисида гапиради-ю, мен таниш эмасман.

Наташа ўрнидан туриб, соҳибжамол графиняга таъзим этди. Бу гўзал хонимнинг мақтови Наташага шу қадар ёқиб тушдики, у хатто хурсандлигидан қизариб кетди.

– Мен ҳам энди москвалик бўлмоқчиман! – деди Элен. Шундай қизларни кишлоқда олиб ўтиргани қандай кўнглингиз бўлди.

Графиня Безухова меҳриғиёли хотин, дейишлари бежиз эмас эди. У огзига келган гапни айтаверар ва, айниқса, бировни мақтайдиган бўлса жуда ўринлатар эди.

– Қўйинг, хурматли граф, уч-тўрт кун мен қизларингизни ўйнатай. Ҳозирча мен шу ерда. Сиз ҳам шу ерда экансиз. Буларни бир хурсанд қилай. Мен Петербургда мақтовингизни кўп эшитганман ва сиз билан танишмоқчи бўлиб юрган эдим, – деди Наташага мудом бир хилдаги чиройли табассум билан. – Менинг маҳрашим Друбецкой ҳам сизнинг таърифингизни қилган эди, хабарингиз борми, у уйланыпти. Кейин эримнинг дўсти Болконский, князь Андрей Болконский ҳам сиз тўғрингизда гапириб берган эди, – деди ва унинг Наташага бўлган муносабатдан хабардор эканлигига ишора қилиб бу сўзни айрим эътибор билан айтди. У дуруст-роқ танишиш учун томоша тамом бўлгунча қизлардан биронтаси менинг ложага ўтсин, деб илтимос қилди ва Наташа унинг олдига бориб ўтирди.

Учинчи пардада сон-саноксиз шамлар ёқиб деворларига соқолли рицарлар сурати осиб қўйилган сарой кўрсатилди.

Сахнанинг ўртасида икки киши турар, булар, афтидан, малика билан подшоҳ эди. Подшоҳ ўнг қўлини силтади ва кўрканидан бўлса керак, бир куйни жуда ёмон айтиб, тўк кизил рангдаги тахтга ўтирди. Аввал ок, кейин кўк кийимда чиққан бояги киз энди ич кўйлақда, сочлари тўзиган ҳолда, тахт ёнида тикка турган эди. Қиз маликага қараб аллақандай бир қайғули куйни айтди, бироқ подшоҳ жиддий кифада қўл силтади ва икки томондан яланг оёқ эркак-аёллар чиқиб ўйинга тушди. Кейин скрипкаларда шўх бир куй чалинди, оёқлари йўғон ва яланг қўллари нозик бир киз бошқа кизлардан ажралиб, сахна орқасига борди, корсажини тузатди-да, ўртага келиб, тез-тез оёғини оёғига уриб сакрай бошлади. Партерда ўтирганларнинг ҳаммаси чапак чалиб, «офарин» деб кичкирди. Кейин бир эркак бурчакка бориб турди. Оркестрда симбал билан карнай қаттиқроқ янгради ва шу яланг оёқ эркак баланд-баланд сакраб ўйнай бошлади (Бу эркак шу санъати учун йилига 60 минг олар эди). Партер, ложа ва галёркаларда ўтирган томошабинлар жонининг борица чапак чалиб кичкирди ва ўйинчи эркак ўйинни тўхтатиб, кулимсираб халойикка таъзим қилди. Кейин яна бошқа яланг оёқ эркак-аёллар ўйинга тушди, яна мусика садоси остида бир нима деб кичкирди ва яна ҳамма ашула бошлади. Лекин бирдан довул кўтарилди, оркестрдан хроматик гаммалар¹ ва секинлаб бораётган септимлар² аккорди³ эшитилди, яна ўйнаётганларнинг ҳаммаси шу ердаги одамлардан биттасини олиб, сахна орқасига югуриб олиб борди ва парда ёпилди. Томошабинлар яна шовқин-сурон кўтариб кичкиришди:

– Дюпор! Дюпор! Дюпорни сўраймиз.

Энди булар Наташага ғалати туюлмади. У ҳузур қилиб, хушҳол табассум билан теварак атрофига қарар эди.

– Ҳақиқатан ҳам, Дюпор ҳаммани қойил қолдирди, а? – деди Наташага қараб.

– Нимасини айтасиз, – деб жавоб берди Наташа.

¹ Гамма – бир пардадан кўтарилиб ёки тушиб боровчи товушлар мажмуи.

² Септима – сахна асарларида еттинчи парданинг номи ва шу парда оралиғи.

³ Аккорд – турли баландликдаги бир неча товушнинг ҳамоҳанг бирлиги.

Танаффус вақтида Эленнинг ложасига гур этиб совук кирди, эшик очилди, энгашиб, бирон кишига тегиб кетмай деб эҳтиёт бўлиб Анатолий кирди.

– Рухсат этинг, акамни сизга таништириб қўяй, – деди Элен гоҳ Наташага, гоҳ Анатолийга бесаранжом назар ташлаб. Наташа яланғоч елкаси оша чиройли бошини гўзал йигитга томон буриб жилмайди. Анатолий узоқдан қандай чиройли кўринган бўлса, яқиндан ҳам шундай чиройли эди. У Наташанинг ёнига ўтирди ва Нарискин берган балда учратганидан бери Наташа билан танишиш орзусида юрганини айтди. Курагин эркаклар суҳбатидан кўра хотинлар суҳбатида ақллироқ ва соддароқ бўлар, хотинлар билан дадил ва оддий муомала қилар эди. Наташани шу нарса ҳайратда қолдирди ва унга шу нарса ёқдики, ёмон деб ном чиқарган бу одамда ҳеч қандай кўрқинчли нарса йўқгина эмас, аксинча, унинг юзида жуда мулойим, ҳалим ва қувноқ бир табассум бор эди.

Курагин Наташадан спектакль тўғрисидаги таассуротини сўради ва ўтган спектаклда Семёнова ўйин вақтида йиқилиб кетганини айтиб берди.

Биласизми, графиня, – деди тўсатдан у Наташага худди эски ошнаси билан гаплашаётгандай. – Биз костюмли ўйин ташкил қилмоқчимиз. Сиз ҳам иштирок қилсангиз, жуда яхши бўларди. Ҳаммамиз Архароваларнинг уйига тўпланамиз. Марҳамат килинг, келинг, келасиз-а? – деди у.

Анатолий шу сўзларни айтarkan, кулиб турган кўзларини Наташанинг юзи, бўйни ва очиқ билакларидан олмас эди. Наташа унинг маҳлиё бўлаётганини аниқ билди. Бу гарчи Наташага ёқса ҳам, лекин Анатолийнинг шу ерда ўтириши негадир Наташани қисиброқ қўйди ва унга оғир тушди. Наташа ўзи қарамаган чоғда ҳам Анатолий елкаларига қараётганини сезар, кўзимга қарагани яхшироқ, деб беихтиёр унинг кўзига қарар эди. Аммо кўзи унинг кўзига тушгач, кўрқиб кетар, чунки бошқа эркаклар билан гаплашганида доимо ҳаё босгани ҳолда, Анатолий билан гаплашганида худди парда кўтарилгандай туюлар эди. У беш дақиқа ичида

Ўзини бу одамга ниҳоят даража якин сезди ва бунинг нечук шундай бўлганини ўзи билмай қолди. У Анатождан юзини ўтирганда яна очик билакларимдан ушлаб, бўйнимдан ўпмасин, деб юраги ёрилиб кетди. Улар энг оддий нарсалар ҳақида гаплашиб ўтираркан, Наташа унга жуда якин бўлиб кетганини сезди. У эркак кишига ҳеч қачон бунчалик якин бўлмаган эди. Наташа худди: «Бу қандок бўлди экан», - дегандай отаси билан Эленга қаради, бироқ Элен бир генерал билан гаплашиб ўтиргани учун Наташанинг бу кўз қарашига жавоб бермади, отасининг кўз қараши эса одатдагича фақат: «Сен хурсанд бўлсанг, мен ҳам хурсандман», - дер эди, холос.

Бир ўнғайсиз жимлик чўкканда Анатолий бодомқовок кўзларини Наташага мулоимгина тикиб ўтирган эди, Наташа шу жимликни бузиш мақсадида ундан Москва сизга ёқадими, деб сўради. Наташа сўрашга сўради-ю, қизариб кетди. У Анатолий билан гаплашганида ҳамиша бир ёмон иш қилаётгандай бўлар эди. Анатолий худди Наташага далда бермокчи бўлгандай, кулимсираб қўйди.

– Аввал унча ёқмаган эди, чунки шаҳарга қим файз киргизади? Чиройли хотинлар, нима дедингиз? Мана энди жуда ёқади, – деди у Наташага маъноли қараб. – Ўйин ташкилга борамиз-а, графиня? Боринг, – деб Наташанинг гулдастасига қўл узатди ва секингина: – Келсангиз, ўйиннинг гули бўласиз. Келинг, азиз графиня, шу гулингизни унгача гаровга оламан. – деди.

Наташа ҳам Анатолийнинг ўзидай унинг нима деганига тушунмади, лекин бу сўзларнинг остида бир эгри маъно борлигини сезди. У нима дейишини билмай қолди ва ўзини эшитмаганга солиб, юзини ўтирди. Лекин юзини ўтириши билан: «У орқамда, менга жуда якин турибди», – деб ўйлади.

Наташа ўздан: «У нима ўйладийкин? Хижолат бўлдимми? Аччиғи келдимми? Кўнглидан чиқариш керакдир?» – деб сўради ва ўзини тутолмасдан қайрилиб қарагач кўзи Анатолийнинг кўзига тушди. Унинг бунчалик якин тургани, ишончи, мулоим ва меҳрибон табассуми Наташани мағлуб қилди. Наташа унинг кўзларига тик қараб Анатолий қандай табассум

қилган бўлса, айнан шундай табассум қилди ва орадан парда кўтарилганини яна сезиб, юрагига ваҳима тушди.

Яна парда очилди. Анатолий осуда ва хушхол кайфиятда ложадан чиқиб кетди. Наташа отаси ёнига келиб ўтирди, энди у берилиб кетган оламига буткул муте бўлиб қолган эди. Кўз олдида юз бераётган нарсаларнинг ҳаммаси энди унга табиийдай кўринди. Қаллиги, княжна Марья, қишлоқда ўтказган ҳаёти эса худди аллақачонлар бўлиб ўтгандай, бирон марта ҳам ҳаёлига келмади.

Тўртинчи пардада бир шайтон кўринди. У оёғи остидаги тахта сурилиб ўзи пастга тушиб кетгунча қўлларини силкита-силкита ашула айтди. Наташа тўртинчи пардада фақат шуни кўрди, холос. Нимадир уни хаяжонга солди, қийнади ва бунга сабаб Наташа беихтиёр кузатиб турган Анатолий эди. Театрдан чиққанда Анатолий уларнинг олдига келиб, кареталарини чақирди ва уларни ўтказиб қўйди. У Наташани ўтказётган чоғида биллагидан ушлаб қисиб қўйди. Наташа хаяжонга тушиб, қизариб-бўзариб унга қаради. Анатолий кўзларини чақнатиб, мулойим табассум билан унга қараб турар эди.

Наташа уйга келгандагина театрда бўлган воқеани дурустроқ ўйлаб кўрди ва тўсатдан князь Андрей эсига тушиб уни ваҳима босди; томошадан кейин ҳамма чой ичиб ўтирганда у бирдан баланд овоз билан оҳ чекди-ю, кип-қизариб, уйдан чопкиллаб чиқиб кетаркан, ўзича: «Вой худо! Хароб бўлдим! Қандай бўлиб мен шунга йўл қўйдим», – деди. У қизариб кетган юзини иккала қўли билан қоплаб, нима воқеа бўлганини дурустроқ ўйлаб узоқ ўтирди, лекин на юз берган воқеанинг тагига етди ва на нима сезаётганини англади. Бўлиб ўтган барча воқеалар кўзига қоронғи, нотайин ва ваҳимали бўлиб кўринди.

Наташа театрда, каттакон ёруғ залда ўтириб курткасига ялтироқ пистонлар кадалган, яланг оёқ Дупортнинг мусиқа садоси остида, нам тахтада сакраётганини, қизлар, чоллар ва елкалари бутунлай яланғоч Эленнинг мағрур табассум билан «офарин» деб кичкираётганини ўша ерда, Элен соясида ўтириб томоша қиларкан, ҳамма нарса кўзига жўн ва очик-

ойдин кўринган эди, энди ўзи ёлғиз ўтирганда эса, бу нарсалар гушуниб бўлмайдиган бўлиб қолди. У ўзича: «Нима гап? Нима учун ундан кўрқдим? Нима учун энди виждон азобига тушаётиман?» – дер эди.

Наташа бу ўй-хаёлларини факат кечаси тўшакка кириб, онаси кекса графиняга айта оларди, холос. Агар бу гапларни Соняга айтса, Соня бунга жиддий бир нуқтаи назардан қараб, ё ҳеч нарса тушунмас ёки Наташанинг шунга иқроп бўлаётганини эшитиб хайрон-хайрон қоларди. Шунинг учун ҳам Наташа бу кийнаётган нарсани ёлғиз ўзи бартараф қилмоқчи бўлди.

«Князь Андрейнинг муҳаббатидан махрум бўлдимми, йўқми? – деб ўзидан сўрар ва яна ўзига тасалли бериб. – Аҳмоқ бўлдимми, шуни сўраб ўтирибман. Менга нима бўлибди? Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен уят бўладиган бирон иш қилибманми? Бу бўлган воқеани ким билиб ўтирибди, мен уни бўлак кўрмайман ҳам. Модомики шундай экан, демак, ҳеч нарса бўлгани йўқ, бунинг нимасига пушаймон бўлиб ўтирибман. Князь Андрей мени шундай ҳам севади. Лекин бу шундай деганим қанақайкин? Вой худо! У шу ерда бўлса бўлмасмиди-я?» Наташа бир лаҳзагина таскин топар, кейин яна алланечук бир ҳиссиёт унга: буларнинг ҳаммаси рост, ҳеч нарса бўлгани йўқ, лекин, князь Андрейга бўлган аввалги соф муҳаббатинг барбод бўлди, дер эди. Наташа Курагин билан ўзи орасида бўлган суҳбатни яна хаёлидан кечирар, чиройли ва жасур йигитни қўл сикаётган вақтида қилган ҳаракати ва мулойим табассумини кўз олдига келтирар эди.

XI

Анатоль Курагин Москвада турар эди, чунки бир йилда йигирма минг сўмдан ортик пул сарф қилиб яна шунча қарздор ҳам бўлгани учун (қарз берган кишилар пулни отасидан қисташарди) отаси уни Петербургдан жўнатиб юборди.

Отаси ўғлига шундай деди: «Охирги мартаба қарзингни ярмини тўлайман, лекин шу шарт биланки, агар сен Москвага бориб бош қўмондонга адъютант бўлиб ишласанг (мен бу тўғрида гаплашиб келганман) ва ўзингга муносиброқ бир

кизни топишга ҳаракат қилсанг». Кекса граф ўғлига княжна Марья билан Жюли Карагинани кўрсатди.

Анатоль отасининг бу шартига кўниб, Москвага кетди ва Пьернинг уйига тушди. Пьер аввал уни унча ҳуш қабул қилмади, лекин, кейинчалик унга ўрганди, баъзан унинг айш-ишрат мажлисларига борадиган, қарз баҳонаси билан унга пул берадиган ҳам бўлди.

Шиншин рост айтган эди: Анатоль Москвага келганидан бери Москва хонимларини шайдо қилган эди, уларни, айниқса, назарга илмаслиги ва, афтидан, лўлиларни ҳамда миш-мишларга кўра ошначилиги бўлган жаноб Георг бошлиқ француз актрисаларини улардан афзалроқ кўриши билан шайдо қилган эди. У Данилов ва Москванинг бошқа беғамлари берадиган базмларнинг биронтасидан қуруқ қолмас, ичкиликда ҳаммани учириб қўяр ва киборлар берадиган барча зиёфат ва балларга борар эди. Одамлар унинг италиялик хонимлар билан бўлган бир неча можароси ҳақида гапиришар ва балларда у баъзи хонимларгагина хушомад қиларди, холос. Аммо қизларни, айниқса, кўпчилиги хунук бўлган бой қизларнинг яқинига келмас эди, чунки у бундан икки йил бурун уйланган бўлиб, буни энг яқин дўстларидан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундан икки йил илгари Анатоль хизмат қилаётган полк Польшада турган вақтда унчалик бой бўлмаган бир помешчик ўз қизини олишга уни мажбур қилган эди.

Анатоль кўп ўтмай, хотинини ташлаган ва қайнотасига пул юбориб туриш шарти билан бўйдоқлик ҳуқуқини олган эди.

Анатоль ҳамиша ўзининг мавқеидан ҳам, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам рози эди. У бутун вужуди билан ҳозирги ҳаёти энг яхши ҳаёт эканлигига ва умрида бирон нолойиқ иш қилмаганига амин эди. У ўз кирдикори ҳақида бошқаларнинг нима дейишини ҳам, бу ишнинг оқибати нима бўлишини ҳам ўйламас эди. У шу нарсага амин эдики, ўрдак ҳамиша сувда яшаш учун яратилгандай, уни ҳам худо бир йилда ўттиз минг сарф қилиш ва киборлар жамиятида энг юксак мавқени ишғол этиш учун яратган. Бу нарсалар

Анатолнинг зехнига шу кадар ўтириб қолган эдики, унга қараб бошқалар ҳам ўзи шундай бўлиши керакдир деб ўйлар, киборлар доирасидан юксак мавқени ишғол этишига ҳам монелик қилмас, пулни ҳам ундан ҳеч ким аямас, Анатоль эса дуч келган одамдан қарз олиб, беришни, афтидан, ўйламас ҳам эди.

У картабозликни билмас, шунинг учун ҳам ўйнаганида ҳеч қачон ютишга умид боғламас эди. У шуҳратга қизикмас эди. Одамлар унинг ҳақида нима ўйлайди, нима ўйламайди – бу билан иши йўқ эди. У иззатталаб ҳам эмас. У бир неча марта отасининг гашига тегиб, ўз мавқесини бузган ва ҳар қанақа иззат-обрўни масҳара қилган киши. У ҳасис эмас, ким нима сўраса, йўқ дейишни билмайди. Унинг бирдан бир яхши кўрадиган нарсаси хурсандчилик билан хотинбозлик бўлиб, ақидасига кўра, бу ишларнинг ҳеч бир ёмон томони йўқ эди, аммо бу ишларнинг оқибати бошқаларга қандай таъсир қилиш-қилмаслигини ўйлаб кўришдан ожиз эди, қалбида эса ўзини энг нуқсонсиз ҳисоблаб, бошқа разил ва ёмон одамларга нафрат билан қарар ва парвойи фалак бошини баланд кўтариб юрарди.

Худо ўзи кечиради, деган умид билан юрадиган аёл Магдалиналарга ўхшаш бу ишратпараст эркак Магдалинларда ҳам биз гуноҳкор эмасмиз, деган бир ички туйғу бўлади. «Аёл Магдалинанинг гуноҳи кечирилади, чунки у кўп севган, эркак Магдалиннинг ҳам гуноҳи кечирилади, чунки у кўп айш сурган».

Сургундан ва Эрон воқеасидан кейин яна бу йил Москвада пайдо бўлган, картабозлик ва айш-ишрат қилиб юрган Долохов петербурглик эски ўртоғи Курагин билан тагин яқинлашиб олди ва ўз мақсад-муддаолари учун ундан фойдалана бошлади.

Анатоль Долоховни ақл-фаросати ва ботирлиги учун астойдил яхши кўрар эди. Долохов ўзининг картабозлик суҳбатларига бўлак кибор бойваччаларни тортиш мақсадида Анатолнинг оқсуяклигидан, серганиш-билишлигидан унинг ўзига билдирмасдан фойдаланар ва уни судраб юрар эди. Анатоль унга кўзлаган мақсадидан ташқари яна бировнинг

изм-у ихтиёрини қўлига олишдан роҳатлангани, шунга ўрғаниб қолгани ва бусиз туropolмагани учун ҳам керак эди.

Наташа Курагинга хийла ёқиб қолди. У театрдан кейин овқат еб ўтирган чогида, Долоховга Наташанинг қўллари, бўйни, оёқлари ва сочларининг чиройлилигини заршуносдай таърифлаб берди ва унинг кетига тушмоқчи эканини айтди. Бундан нима чиққанини ўйлашга Анатолий ожиз эди, чунки у ҳар қандай қилмишидан нима чиқиш ҳақида ҳеч қачон ўйламас эди.

– Яхши-ку, дўстим, лекин бизнинг бўйимиз етмайди, – деди унга Долохов.

– Синглимга айтаман, Наташани овқатга таклиф қилади, – деди Долохов. – Нима дединг?

– Яхшиси сабр қил, эрга тегсин.

– Биласанми, – деди Анатолий, – ёш-ёш қизлар жондилим, ҳозир дарров бошим айланиб қолди.

Анатолийнинг уйланганидан хабардор бўлган Долохов:

– Неварам деб-ку бир марта қўлга тушган эдинг, энди ҳушёр бўл! – деди.

– Кўр ҳассасини бир марта йўқотади! А? – деди Анатолий мулоийимгина жилмайиб.

ХII

Театрга борган куннинг эртаси, Ростовлар ҳеч ёққа боришмади, уларникига ҳам ҳеч ким келмади. Марья Дмитриевна, Наташадан яширикча, нима тўғридадир отаси билан гаплашди. Наташа булар кекса князь ҳақида гапиришганини ва нима тўғридадир маслаҳатлашганини пайқайди. Бу нарса Наташани ташвишга солди, унга қаттиқ ботди. У князь Андрей йўлида кўзи тўрт бўлиб ўтирган эди, шу куни келмадимикин деб, икки марта қоровулни Вdвиженкога юборди. Аммо князь Андрей келгани йўқ эди. Наташа шу кунлари дастлабки келган кунларидан кўра кўпроқ изтироб чекар эди. Ҳижрон доғига яна княжна Марья ва кекса князь билан учрашганининг ёқимсиз хотираси, сабабсиз бир кўрқув ва ташвиш қўшилиб кетди, назарида, ё князь Андрей ҳеч қачон келмайдигандай ёки у келгунча ўзига бирон ҳодиса

бўладигандай туюлди. У илгаригидай ёлғиз ўтириб унинг тўғрисида осудалик билан узок ўйлай олмас эди: князь Андрейни ўйлаши биланок унинг хакидаги хотирасига кекса князь, княжна Марья, сўнгги спектакль ва Курагин хакидаги хотиралари кўшилиб кетарди. Мен айбли эмасманми, князь Андрейга берган ахдимни бузмадимми, деган саволлар унинг олдида яна кўндаланг бўлиб турар ва у яна кўнглида алланечук мужмал ва кўрқинчли бир туйғу тугдира олган бу йигитнинг ҳар бир сўзини, ҳар бир ҳаракатини, юзининг ҳар бир ифодасини барча тафсилоти билан эсларди. Уйдагиларнинг кўзига Наташа ҳар кунгидан кўра хурсандрок кўринса ҳам, лекин илгаригидай осуда ва бахтиёр эмас эди.

Якшанба куни эрталаб Марья Дмитриевна меҳмонларини Могильцидаги Успения ибодатхонасига ибодатга таклиф қилди.

Серҳашам бутхоналарга ҳушим йўк, – деди у, афтидан, эркин фикрли эканлигига фахрланиб. – Ҳамма жойда худо бир. Бизнинг попимиз жуда дилкаш нуруний чол, ибодатни ҳам ўрнига қўяди. Дьяконимиз¹ ҳам ёмон эмас. Меҳробда концерт бўлса савоби каттарок бўладими? Ҳушим йўк, булар ҳаммаси бекорчи эрмак!

Марья Дмитриевна якшанба кунларини яхши кўрар ва байрам қилишни ҳам билар эди. Шанба кунлари унинг уйи озода, тоза, ўзи ва хизматкорлари ишламас, ҳамма ясаниб, албатта, ибодатга борар эди. Байрам кунлари хўжаларнинг тушлиги ранг-баранг бўлар, хизматкорларга ароқ, ковурилган ғоз ёки чўчка гўшти берилар эди. Бирок бу ҳовлида ҳеч кимнинг юзидан Марья Дмитриевнанинг япалоқ ва жиддий юзидаги сингари байрам руҳи акс этиб турмас, бунақа кунларда у эртадан-кечгача тантанали бир киёфага кирар эди.

Ибодатхонадан келиб, кресло ва диванларидан жилдлар олинган меҳмонхонада қаҳва ичиб ўтирилганда Марья Дмитриевнага карета тайёр, деб хабар қилишди ва Марья Дмитриевна меҳмонга борадиган вақтлардагина ўрайдиган катта рўмолини ўраб, ўрnidан турди-да, князь Николай

¹ Дьякон – православ ва католик церковида попдан кейинги ўринда турган церков рухонийси.

Андреич олдига бориб, Наташа тўғрисида гаплашиб келишни айтди.

Марья Дмитриевна кетгандан кейин Ростовлар олдига мадам Шальма юборган тикувчи қиз келди ва Наташа меҳмонхонанинг нариги тарафидаги уйнинг эшигини беркитиб, зўр ҳафсала билан янги кўйлаklarини ўлчаб бошлади. У кўклар кўйилган ва енглари ҳали ёпиштирилмаган кўйлакни кийиб, орқасини ойнага солиб, қайрилиб қараётган чоғида меҳмонхонадан отаси ва яна бир хотиннинг бидирлаб гапирришаётганини эшитди ва қизариб кетди. Бу Эленнинг товущи эди. Наташа ўлчаётган кўйлагини ечишга улгурмай эшик очилди ва уйга ширин табассум билан графиня Безухова кирди. У ёқаси тўқ бинафша бархат кўйлак кийган эди.

– Ох, менинг дилбарим!– деди у қизариб кетган Наташага. – Қандай гўзал! Йўқ, дўстим граф, бу иш эмас, – деди у орқасидан кирган графга. – Наҳот одам Москвада туриб уйдан чиқмаса? Йўқ, мен сизни кўймайман! Бугун кечкурун меникида Георг хоним декламация ўқиб беради, беш-олти киши келмоқчи, агар сиз Георг хоним ҳам йўлда қолдирадиган гўзал қизларингизни олиб келмасангиз, сиздан юз ўтираман. Эрим бу ерда эмас. Тверга кетган, бўлмаса сизларни олиб кетгани юборар эдим. Соат тўққизларда, албатта, келинг. – У таъзим қилган таниш модисткага бош ирғитиб кўйди ва бархат кўйлагининг жимжимасини жуда чиройли қилиб ёзиб, ойна ёнидаги креслога ўтирди, Элен Наташанинг ҳусн-жамолини тинимсиз мактаб, гап сотиб ўтирди. У Наташанинг кўйлаklarини кўрди, мактади, ўзининг ҳам Париждан олинган металл газламадан тикилган янги кўйлагини мактади ва Наташага ҳам шунақа кўйлак тиктиришни маслаҳат берди.

– Лекин, барибир, сизга ҳаммаси ҳам ярашади, гўзалим, – деди у.

Наташанинг лабларидан хурсандлик табассуми аримасди. Наташа илгари жуда мутақаббир ва димоғдор деб ўйлаган, ҳозир эса шунчалик меҳрибон бўлиб қолган бу дилкаш графиня Безухованинг мактовларини эшитиб, қувониб кетди. У гул-гул очилиб бу меҳрибон, гўзал хотинга ошиқ

бўлиб қолгандай бўлди. Элен ҳам Наташанинг хуснига маҳлиё ва уни хурсанд қилишга орзуманд бўлиб қолди. Анатолий мени Наташа билан учраштириб қўй, деб илтимос қилган ва Элен шу мақсад билан Ростовлар олдига келган эди. Ақасини Наташа билан учраштириш фикри уни анча қизиқтириб қўйган эди.

Элен бир вақтлари, Петербургда, Наташа мендан Борисни тортиб олди, деб хафа бўлиб юрган бўлса ҳам, ҳозир буни унутди ва чин қалбидан ўзича унга яхшилик қилмоқчи бўлди. У кетаётганида ўз рақибасини бир четга чакириб шундай деди: – Кеча акам бизникида тушлик қилган эди, кулавериб эсимиз кетди... Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Фикри хаёли фақат сизда, гўзалим. У сизга ошики бекарор бўлиб қолган, ошики бекарор..

Наташа бу сўзларни эшитиб қизариб кетди.

– Ма гўзалимнинг қизарганини кўринг, қизарганини! – деди Элен. – Албатта, келинг. агар сиз бировни яхши кўрсангиз, гўзалим, бу уйдан чиқмаслигингизга сабаб бўлмайди. Қаллиғ бўлганингиз тақдирда ҳам аминманки, куёвингиз уйда зеркиб ўтиришингиздан кўра қиборлар орасига киришингизни кўпроқ истар.

«Демак, менинг қаллиғ эканимни бу билар экан, демак, эри Пьер билан, ўша одил Пьер билан иккаласи бу ҳақда гапиришган, демак, гапириб қулишган экан. Демак, ҳечқиси йўқ», – деб ўйлади Наташа ўзича. Илгари кўркинчли кўринган нарса Эленнинг сўзларини эшитганидан кейин назарига оддий ва табиий бўлиб кўринди. «Бу шунчалик мўътабар хоним, шунчалик меҳрибон киши, афтидан, мени чин қалбидан севади», – деб ўйлади Наташа. – Уч-тўрт кун ўйнасам нима қилибди? – деди у ичида, кўзларини катта очиб Эленга қарар экан.

Марья Дмитриевна тушда қайтиб келди. Кекса князга сўзини ўтказа олмаган бўлса керак, дами ичига тушган ва ковоғи солинган эди. У бўлиб ўтган воқеани осудалик билан гапира олмади, чунки чол билан тўқнашиб қолганидан ниҳоят даража ҳаяжонда эди; графнинг саволларига ҳеч нарса бўлгани йўқ, тинчлик, эртага гапириб бераман, деб қўя

колди.

Графиня Безухованинг келганини ва кечага таклиф килганини эшитиб, Марья Дмитриевна:

– Безухова билан ошначилик қилишни маъкул кўрмайман ва маслаҳат бермайман. Ваъда берган бўлсанг, майли боргин, сал очилиб келасан, – деди Наташага қараб.

XIII

Граф Илья Андреич кизларини олиб графиня Безухованинг уйига кетди. Кечада бутун жамоат жам эди. Бирок буларнинг ҳеч қайсисини Наташа танимади. Граф Илья Андреич келганига пушаймон бўлди, чунки бу ерда ўтирган эркак-аёлларнинг кўпчилиги табиатан энгил деб ном чиқарган кишилар эди. Мамзель Георг меҳмонхонанинг бурчида, ёшлар орасида турган эди. Меҳмонлар ичида бир неча француз, шу жумладан, Метивье ҳам бўлиб, у Элен келгандан бери кунда ўшанинг уйида эди. Граф Илья Андреич карта ўйнагани ўтирмади, кизларининг олдидан нари жилмасликка ва Георг хонимнинг ўйини тамом бўлиши биланок кетишга қарор берди.

Анатоль эшик олдида Ростовларнинг келишини кутиб турган экан. У граф билан саломлашиб, дарров Наташанинг олдига келди ва унинг кетидан борди. Анатолини кўриши биланок Наташа, театрдаги сингари, унга ёқиб қолдим, деб талтайиб кетди ва шу билан бирга орадан яна парда кўтарилганини сезиб, ваҳимага тушди.

Элен Наташани жуда хурсандлик билан қарши олди, унинг ҳусни-жамоли ва кийимига мафтун бўлганини айтди. Орадан кўп ўтмай, Георг хоним кийимини алмаштирмакчи бўлиб уйдан чиқди. Меҳмонлар стулларни четга суриб ўтиришди. Анатоль стулини Наташа ёнига суриб ўтирмакчи бўлган эди, бироқ кизидан кўзини узмай ўтирган граф Наташанинг ёнидан жой олди. Анатоль ноилож орқага ўтирди.

Георг хоним сўлқилдоқ билакларини очиб, бир елкасига кизил рўмолини ташлаб, креслоларни суриб, бўшатиб қўйилган жойга келиб ғайритабиий бир вазиятда турди. Ҳар томондан шивирлаб уни макташаётган товушлар эшитилиб

турар эди.

Георг хоним жиддий қиёфада, кошени чимириб, одамларни кўздан кечирди ва ўз фарзандига бўлган ҳаром муҳаббати ҳақида ёзилган бир шеърни француз тилида ўқий бошлади. У баъзан овозини қўйиб юборар, баъзан тантанали равишда бошини қўтариб шивирлар, баъзан эса тўхтар ва бақрайиб хириллаб колар эди.

– Қандай гўзал, қандай дилрабо! – деган садолар эшитилди.

Наташа семиз Георг хоним қараб ўтирар экан, ҳеч нарса қулогига кирмас, кўз олдида бўлаётган ҳодисаларнинг биронтасини ҳам кўрмас ва англамас эди; у ўзини яна аввалги ҳаётидан жуда узоқ бўлган галати ва ажойиб бир олам қучоғига абадий кириб кетаётганини сезарди, холос. Бу галати оламда эса на нима яхши, нима ёмонлигини билиб бўлар эди ва на нима ақликдан, нима беақликдан эканини англаб бўлар эди. Унинг орқасида Анатолий ўтирар ва Наташа уни яқингинасида ўтирганини сезиб, бир нарса бўлишини кўрқиб кутар эди.

Биринчи монологдан сўнг ҳамма ўзининг мафтун бўлганини билдириб, ўрнидан турди ва Георг хоним ни ўраб олди.

Бошқалар қатори Наташа ҳам ўрнидан турди ва одамларни оралаб актрисага томон бораркан, отасига қараб:

– Мунча ҳам чиройли! – деди.

– Сиз бор жойда уни гўзал деялмайман, – деди Наташанинг орқасидан бораётган Анатолий. Бу сўзни Анатолий шундай бир вақтда айтдики, буни Наташадан бўлак ҳеч ким эшитмади. – Сиз жуда-жуда гўзалсиз... Сизни кўрганимдан бери бирон дақиқа ҳам...

– Кетдик, кетдик, Наташа, – деди кизини олиб келган граф. – Жуда гўзал экан!

Наташа индамай отаси олдига келди ва унга хайратомуз савол назари билан қаради.

Бир неча номер декламациядан кейин Георг хоним кетди ва графиня Безухова меҳмонларни залга таклиф қилди.

Граф кетмоқчи бўлган эди, бироқ Элен бехосдан бўлган балимни бузманг, деб ялинди ва Ростовлар қоладиган

бўлишди. Анатолий Наташани вальсга таклиф қилди ва вальс вақтида Наташанинг бели ва билагидан ушлаб, сиз жуда жозибали, мен сизни яхши кўраман, деди. Экосез вақтида Наташа яна Анатолий билан ракс қилди ва шунда, ҳоли қолган маҳалда, Анатолий индамай Наташага қаради. Наташа вальс вақтида эшитган сўзим тушиммиди, ўнгимми, деб шубҳага тушди. Ракснинг бир мақоми тутаган чоғда Анатолий яна Наташанинг кўлини қисиб қўйди. Наташа кўрқиб кетиб Анатолийга қаради, бироқ унинг мулоим, ёқимли ва жилмайиб турган юзига кўзи тушиб, айтмоқчи бўлган сўзини айтолмади ва ерга қаради.

– Бунақа сўзларни айтманг, мен бошқа бир йигитни яхши кўраман, мени ўшанга унаштиришган, – деди Наташа шошиб-пишиб. У Анатолийга қаради. Анатолий бу сўзни эшитиб хижолат ҳам бўлмади, парво ҳам қилмади.

– Бу тўғрида менга гапирманг. Бу билан менинг нима ишим бор? – деди Анатолий. – Мен сизни жуда-жуда яхши кўриб қолганимни айтаётиман. Сиз шунақа дилбар бўлсангиз мен нима қилай?.. Раксни давом эттирайлик.

Жонланиб кетган ва ҳаяжонга тушган Наташа кўзлари олазарақ атрофга қарар экан, одатдагидан кўра хурсандрок кўринар эди. Шу кеча нималар юз берганини Наташа деярли билмас эди. Экосез ва гросфатерга¹ ракс қилишди, отаси энди кетайлик деганда, у яна бироз ўтиришни илтимос қилди. Наташа қаерда бўлмасин, ким билан гаплашмасин, Анатолий кузатиб турганини сезар эди. Яна шу нарса эсида бор: кўйлагимни тузатиб келай деб, отасидан ижозат сўраб ташқарига чиққанида Элен кетидан чиқди ва кула-кула акаси ошиқ бўлиб қолганини айтди, Наташа кичкина истироҳат бўлмасида яна Анатолийга дуч келди, шунда Элен қаёққа қадир гойиб бўлди, иккаласи яна ёлғиз қолди ва Анатолий унинг кўлидан ушлаб ёқимли овоз билан:

– Мен сизнинг оддингизга боролмайман, наҳот бундан кейин сизни кўролмасам? Мен сизни жуда-жуда яхши кўраман, наҳот бўлак кўролмасам? – деди Наташанинг йўлини тўсиб, юзини юзига яқинлаштирди.

¹ Гроссфатер (немисча; бобо) – немис халқининг қадимий ракси.

Анатолнинг чакнаб турган шахло кўзлари Наташага шу кадар яқин эдики, Наташа шу кўзлардан бўлак ҳеч нарсани кўролмас эди.

Анатолнинг шивирлаб:

– Натали? – деган товуши эшитилди ва кимдир Наташанинг кўлини қаттиқроқ қисди. – Натали?!

Наташанинг кўз қараши: «Ҳеч тушуна олмайман гапирадиган гапим ҳам йўқ», – деб турар эди.

Иссиқкина лаблар Наташанинг лабига тегди ва шу ондаёқ Наташа яна ўзини эркин сезди. Шу он Эленнинг кадам товуши ва кўйлагининг шитирлаши эшитилди. Наташа Эленга қайрилиб қаради, кейин қизариб, қўриқиб Анатолга савол назари билан қаради-да, эшикка томон йўналди.

– Бир оғиз сўзим бор, фақат бир оғиз, худо ҳақки, – деди Анатоль. Наташа тўхтади. Анатоль айтмоқчи бўлган шу сўзни эшитиши зарур бўлиб қолди, чунки бу сўз ҳозир нима ҳодиса рўй берганини изоҳлар ва бунга Наташа жавоб қайтара олар эди.

Анатоль, афтидан, нима дейишини ўзи ҳам билмаса керак: – Натали, бир оғиз сўзим бор, бир оғиз! – деб Элен олдига келгунича шу сўзни такрорлай берди.

Элен Наташани олиб яна меҳмонхонага чиқди. Ростовлар овқатга қолмасдан жўнашди.

Уйга қайтиб келгач, Наташа кечаси билан ухлолмай чиқди: ҳал этилиши мумкин бўлмаган бир савол – Анатолии яхши кўраманми, князь Андрейними, – деган савол уни жуда қийнади. У князь Андрейни чин қалбидан яхши кўришини аниқ билар эди. Бироқ у, шубҳасиз, Анатолии ҳам яхши кўрар эди.

«Яхши кўрмаганимда шундай бўлармиди? – деди у ўзича. – Модомики, шундан кейин ҳам у билан хайрлашиб, табассумига табассум қилибман, модомики, шунгача йўл қўйибман, демак, биринчи кўришимдаёқ уни яхши кўриб қолибман. Демак, у шундай меҳрибон, олижаноб ва яхши одам эканки, севиб қолибман-да, бўлмаса севармидим. Ҳам буни ва ҳам уни яхши кўриб қолган бўлсам нима қилай?» – дер эди Наташа, бу кўрқинчли саволларга жавоб тополмай.

Тонг ёришди, яна ўша ташвиш-тараддуд бошланди. Ҳамма ўрнидан турди, кўзгалди, ғовур-ғувур бошланди, яна модисткалар келди, яна Марья Дмитриевна чиқди ва ҳаммани чойга чақиришди. Наташа худди бир кўз қараш билан ҳаммани бирдан кўрмоқчи бўлгандай, ҳаммага кўзларини катта-катта очиб, ҳаммага бесаранжом назар солар ва ўзини илгаригидай тутишга ҳаракат қилар эди.

Марья Дмитриевна нонуштадан кейин (бу Марья Дмитриевнанинг энг севадиган маҳали эди) креслога ўтирди ва Наташа билан кекса графни чақирди.

– Қани, ўтиринглар, дўстларим, ҳаммасини ўйлаб кўрдим, сизларга бирдан бир берадиган маслаҳатим шу, – деди у гап бошлаб. – Кеча, хабарларинг бор, князь Николайнинг уйига борган эдим; у билан гаплашиб кўрдим... У менга бақирди. Мен ҳам бўш келмадим! Мен айтадиган гапимнинг ҳаммасини тўкиб солдим!

– Э, у нима деди? – сўради граф.

– Нима дер эди? Мия қолибдими унда... Кулоқ солгиси келмайди. Бечора қизгинани хали ҳам қийнаб қўйдик, – деди Марья Дмитриевна, – маслаҳат шу – ишларни биткизиб, уйга – Отрадноега қайтинглар. Ўша ерда кутинглар...

– Вой! Йўғ-е! – деб қичкириб юборди Наташа.

– Йўқ, кетиш керак, – деди Марья Дмитриевна.

Ўша ерда кутиш керак. Қуёв келган тақдирда ҳам бу иш энди жанжалсиз бўлмайди. Ўзи отаси билан холи гаплашиб, кейин олдиларингга боради.

Илья Андреич бу таклиф оқилона таклиф эканини англаб, дарров рози бўлди. Агар чол феълидан тушса, кейинрок унинг олдига – Москвагами, е Лисие Горигами бориш маъқулроқ, агар феълидан тушмаса у вақтда унинг розилигисиз фақат Отрадноеда никоҳ қилиш мумкин.

– Бу жуда маъқул гап, Наташани унинг олдига олиб борганимга ҳам пушаймонман, – деди кекса граф.

– Нега пушаймон бўласан? Шу ерда туриб иззатини қилмасанг бўлмас эди. Қабул қилмаган бўлса ўзи билади, – деди Марья Дмитриевна сумкасидан ниманидир ахтарар

экан. – Мана, сеп ҳам тайёр бўлди, яна нимани кутасизлар, агар бирон нарса битмаган бўлса кейин юбораман. Кетишларингга кўнглим бўлмаса ҳам, борганларинг маъкул, – деди ва сумкадан излаётган нарсасини топиб, Наташага берди. – Бу княжна Марьянинг мактуби эди. Сенга ёзибди. Бечора жуда-жуда азоб чекаётди. Графиня Ростова мени ёмон кўраркан демасин, деб кўрқиб ўтирибди.

– Мени ёмон кўриши турган гап, – деди Наташа.

– Бўлмаган гап, қўй бунақа гапларни, – деб Марья Дмитриевна бакириб берди.

Наташа хатни оларкан, ўйламай-нетмай:

– Ҳеч кимга ишонмайман; биламан, у мени ёмон кўради! – деди ва юзида ғазаб аломати пайдо бўлди, Марья Дмитриевна буни кўриб, Наташага тикилиб қаради ва ковогини солди.

– Сен, онагинам, бунақа дема, – деди у. – Мен ҳақиқатни айтаётиман. Хатига жавоб ёз.

Наташа индамади ва княжна Марьянинг хатини ўқигани ўз бўлмасига қараб кетди.

Княжна Марья ўз хатида икки орада юз берган англашилмовчиликдан ниҳоят даража хафа эканини ёзган эди. «Отам сизга қандай қарамасин, сиз шунга ишонингки, – деган эди княжна Марья хатида, – мен сизни яхши кўраман. Модомики ўз жонимдан ортиқ кўрадиган укам сизни танлабди, сизни яхши кўрмаслигим мумкин эмас».

«Ҳа, айтгандай, – деб ёзган эди княжна, – отангиз мени ёқтирмади деб ўйламанг, у киши қари ва ҳам касалманд одам, шунинг учун ҳам сўзларини кўнглингизга олманг; аслида у киши жуда меҳрибон ва олижаноб одам, ўғлини хушбахт қиладиган кизни яхши кўрмай иложи йўқ». Княжна хатда Наташа билан кўришмоқчи эканини билдириб, бирон вақтни белгилашини сўраган эди.

Хатни ўқиб бўлгандан кейин Наташа жавоб ёзиш учун ёзув столига ўтирди ва ўйлаб ўтирмасдан, беихтиёр: «Азизим княжна», деб бошлаганидан сўнг тўхтаб қолди. «Кечаги ходисадан кейин нима ҳам ёза олар эдим? Ҳа, ўшанда шундай бўлган эди, энди ундок эмас», – деди ичида

Наташа хатдан бошини кўтармай. «Князь Андрейга тегмайман дейми? Шундоқ дейиш керакми? Бу кўп ёмон гап-ку!» Наташа бу кўркинчли фикрларни ўзидан йироқлаштирмакчи бўлиб Солянинг олдига борди ва у билан нусха танлай бошлади.

Тушлиқдан кейин Наташа ўз бўлмасига кириб княжна Марьянинг мактубини яна кўлига олди. «Наҳот ҳаммаси тамом бўлган бўлса? – деб ўйлади у. – Наҳот бу нарса шунча тез юз бериб, илгаригисини маҳв этган бўлса?» У князь Андрейга бўлган аввалги муҳаббатини эслади ва шу билан бирга Курагинни яхши кўриб қолганини ҳам сездди. У князь Андрейга хотин бўлишини, у билан бирга бахтли ҳаёт кечиришини (бу тўғрида Наташа жуда кўп ўйлар эди), кўз олдига келтирди ва шу билан бирга хаяжондан ёниб, кеча Анатолий билан учрашганини барча тафсилоти билан эслади.

«Иккови ҳам бўлса нима бўлар экан? – дер эди баъзан боши қотиб. – Ўшанда мен буткул бахтли бўлар эдим, мана энди танлаб ўтиришим керак, лекин иккаласи бўлмагунча бахтли бўлолмайман. Лекин бу ҳодисани князь Андрейга айтишим ҳам мумкин эмас, айтмаслигим ҳам. Бу ҳозирча ҳеч нарса бўлгани йўқ. Наҳот князь Андрейнинг муҳаббатидан абадий маҳрум бўлсам? Наҳот шунча вақтдан бери муҳаббати билан яшаган кишимдан маҳрум бўлсам?»

– Ойимкиз, – деди уйга кирган хизматкор қиз махфий шивирлаб. – Шунини биров бериб кетди, – хизматкор қиз бир хат узатди. – Лекин худо ҳақи... – деди яна қиз Наташа хатни олиб беихтиёр ўқиркан. Бу хат Анатолийнинг муҳаббат изҳор қилиб ёзган хати эди. Наташа бу хат яхши кўрадиган йигити Анатолийнинг хати эканлигидан бўлак нарсага тушунмади. «Ҳа, шу йигитни севаман, акс қолда шундай бўлармиди? Бўлмаса, Анатолийнинг муҳаббат изҳор қилиб ёзган хати менинг кўлимда нима қилади?»

Анатолийнинг Долоховга ёздирган бу мактубини Наташа титрокли кўллари билан ушлаб ўқиркан, ўзи сезган нарсаларнинг ҳаммаси шу мактубда акс этгандай бўлди.

Мактуб шундай бошланган эди: «Ўтган окшомдан бери менинг ҳаёт-мамотим сизнинг қўлингизда: ё мени севиб

бахтли қиласиз, ёки ўлимга маҳкум этасиз. Бўлак чора йўқ». – Кейин Анатолий яна шу нарсаларни ёзган эди: «Мен билман, ота-онангиз сизни менга бермайди, бунга бир махфий сабаб бор ва буни ёлғиз ўзингизга айтишим мумкин, лекин агар сиз ҳам мени яхши кўрсангиз ва шунга иқдор бўлсангиз, икковимизнинг бирга бўлишимизга ҳеч қандай куч ҳалал беролмайди. Муҳаббат ҳамма нарсани енгади. Мен сизни ўғирлаб дунёнинг у четига олиб кетаман».

«Ҳа-ҳа, мен ҳам уни яхши кўраман!» – деди ўзича Наташа мактубни қайта-қайта ўқиб ва унинг ҳар бир сўздан алланечук бир чуқур маънони излаб.

Шу окшом Марья Дмитриевна Архаровларнинг уйига бормоқчи эди, қизларни ҳам, бирга юринглар, деб таклиф қилди. Наташа бош оғриқ баҳонаси билан уйда қолди.

XV

Меҳмондорчиликдан жуда кеч қайтган Соня Наташанинг бўлмасига кириб ҳайрон бўлди: Наташа ечинмасдан диванда ухлаб ётган, унинг олдида, столда, Анатолийнинг хати турган эди. Соня хатни олиб ўқиди. У хатни ўқиб, кўзларига ишонмай, ухлаб ётган Наташага, ўзи нима гап, деган маънода қаради. Бироқ Наташанинг юзида бу саволга жавоб бўладиган ҳеч нарса йўқ эди. Наташа осуда, маъсум ва масъуд ётган эди. Соня нафаси тикилиб, кўрагини ушлади, кўркув ва ҳаяжондан қалтираб, ранг-кути учиб, креслога ўтирди ва юм-юм кўз ёши тўкиб йиғлади.

«Нима бўлиб мен пайкамай қолибман? Қандай бўлиб иш шу даражага бориб етибди? Наҳот бунинг князь Андрейдан кўнгли совиган бўлса? Нечук бўлиб Курагинга шу даражага етгунча йўл берибди? Ахир у бир алдамчи ва ярамас одам, буни ҳамма билади-ку. Николай нима қилади, энди азиз ва меҳрибон Николай бу хабарни эшитса нима деркин? Уч кундан бери, кеча ҳам, бугун ҳам ҳаяжонга тушиб, феъли айниб юрганининг сабаби шу эканда? – деди Соня ўзича, – Анатолийни яхши кўриб қолиши ҳеч мумкин эмас! Бу хат кимдан келганини билмасдан очган бўлиши мумкин. Бу хат, балки, Наташанинг ўзига ҳам жуда қаттиқ

теккандир. Наташанинг бунга йўл қўйиши ҳеч мумкин эмас!»

Соня кўз ёшини артиб Наташанинг олдига борди ва яна унинг афтига қаради.

– Наташа! – деди у эшитилар-эшитилмас.

Наташа уйгонди ва Соняни кўриб:

– Э, келдингми? – деди.

Наташа уйкудан уйгонган лаҳзалардагина бўладиган бир меҳр билан дугонасини маҳкам кучоқлади. Бироқ Сонянинг юзидаги изтиробни кўриб, кўнгли гаш бўлди ва шубҳага тушди.

– Соня, сен мактубни ўқидингми?

– Ҳа, ўқидим, – деди Соня секин.

Наташа завқ қилиб кулди.

– Йўк, Соня, сендан энди яшира олмайман – деди у. – Сенга айтмай туролмайман. Биласанми, биз бир-бировимизни яхши кўраимиз! Соня, жонгинам, у ёзибдики... Соня...

Соня худди ўз қулоғига ишонмаётгандай кўзларини катта очиб Наташага қаради.

– Болконский нима бўлади? – деди Соня.

– Ох, Соня, қанчалик бахтли эканлигимни билсанг экан! – деди Наташа. – Сен ҳали муҳаббат нима эканини билмайсан...

– Наташа, наҳот ўша муҳаббатинг тамом бўлган бўлса? Наташа, худди Сонянинг саволига тушунмагандай, унга шахло кўзларини тикди.

– Нима, князь Андрейга тегмайман дейсанми? – деди Соня.

– Ох, сен ҳеч нарсага тушунмадинг, тушунмадинг-да, қўй шунақа бемаза гапларни, сўзимга кулок сол, – деди Наташа дугонасидан ранжиб.

– Йўк, мен бунга сира ишонмайман, – деди яна Соня. – Ҳеч тушунмаяпман. Бир одамни бир йилдан буён яхши кўриб келиб, нечук энди тўсатдан... Ахир сен Анатолини бор-йўғи уч мартагина кўрдинг, холос-ку. Наташа, бу гапингга ишонмайман, ҳазилингни кўй. Уч кун ичида киши шунчалик муҳаббатини унутиб...

– Уч кун, – деди Наташа. – Лекин мен Анатолни худди юз йилдан бери севиб келгандайман. Мен ҳеч қачон ҳеч кимни шунчалик севмаган эдим. Сен буни англолмайсан. Соня, шошма, ўтир бу ерга. – Наташа дугонасини кучоклаб ўпди. – Менга муҳаббат шунақа бўлади дейишган эди, сен ҳам эшитгандирсан, лекин бунақа муҳаббатни мен энди кўряпман. Бу илгариги муҳаббатимга ҳеч ҳам ўхшамайди. Бир кўришда уни ўз султоним ва ўзимни эса унинг чўриси сездим. Уни яхши кўрмаслигим мумкин эмас. Ҳа, бутунлай унга чўри бўлдим-қолдим. У нима деса, ўшани қилишга тайёрман. Сен буни тасаввур ҳам қилолмайсан. Нима қилсам экан? Нима қилсам экан, Соня? – дерди Наташа хурсанд бўлиб ва шу билан бирга қўркиб.

– Нима қилаётганингни ўйлагин, – деди Соня, – Мен буни шундай қўймайман. Бу махфий хатларни... Қандай бўлиб сен унинг шу даражагача етишига йўл қўйдинг? – деди Соня ўти ёрилиб ва нафратини зўрға яшириб.

– Иродам йўқ деб сенга айтмовдимми? – деди Наташа. – Наҳот шунга тушунмасанг, мен уни севаман!

– Мен бунга йўл қўймайман, мен ҳаммасини айтаман, – деб кичқирди Соня кўзларидан ёш чиқиб.

– Вой, сенга нима бўлди, худо ҳақи... Агар оғзингдан чиқарсанг, душманим бўласан, – деди Наташа. – Сен бадбахт бўлишимни истайсанми, сен истайсанки, бизни бир-биримиздан жудо қилишсинми?

Соня дугонасининг бунчалик қўркиб кетганини кўриб юраги ачиди ва йиғлаб юборди.

– Хўп, ораларингда нима ўтди, – сўради Соня, – У сенга нима деди? Нега ўзи бу ерга келмайди?

Наташа дугонасининг бу саволларига жавоб бермади.

– Худо ҳақи, Соня, оғзингдан чиқарма, мени қийнама, – деб ялинди Наташа. – Шуни билгинки, бунақа ишларга аралашиб бўлмайди. Мен сенга юрагимни очдим...

– Бу яширикча ишларнинг маъноси нима? Нега ўзи уйимизга келмайди? – сўради Соня. – Нима учун очикдан очик сенинг қўлингни сўрамайди? Ахир, ҳақиқатан ҳам, яхши кўриб қолган бўлсанг, князь Андрей ихтиёрингни

ўзингга бериб кетган-ку. Лекин мен бунга сира ишонмайман. Наташа, қанақа махфий сабаблар бўлиши мумкин эканини ўзинг ўйлаб кўрдингми?

Наташа ҳайрон бўлиб Соняга қаради. Афтидан, бу савол шу вақтгача унинг хаёлига ҳам келмаган эди, шунинг учун нима деб жавоб беришини билмай қолди.

– Қанақа сабаблар бўлишини билмайман. Бирон сабаб бордир-да! Соня оҳ чекди ва ишонмай бош чайқади.

– Агар сабаби бўлганда... – давом этди Соня, бироқ Наташа дугонасининг шубҳасини пайкаб, кўркиб кетди ва сўзини бўлди.

– Соня, шубҳага ўрин йўқ, шубҳаланма, шубҳаланма, тушунапсанми? – деб кичқирди.

– У сени яхши кўрадимми?

– Яхши кўрадимми? – такрорлади Наташа дугонасининг бефаҳмлигига афсус билан жилмайиб. – Ахир хатини ўқиб кўрдинг-ку! Ўзини кўрганмисан?

– Мабодо паст йигит бўлса-чи?

– Йўғ-е! Паст? Сен уни билмайсан! – деди Наташа.

– Агар у олижаноб йигит бўлса ё мақсадини очиқ айтиши керак ё сен билан учрашмаслиги керак эди; агар сен шундай деб ёзишни истамасанг ўзим ёзаман, дадамга айтаман, – деди Соня жаҳл билан.

– Мен усиз туролмайман! – кичқирди Наташа.

– Наташа, сенга тушунолмай қолдим. Нима деясан ўзи? Дадангни ўйла, Николайни ўйла!

– Менга ҳеч ким керак эмас, ундан бўлак ҳеч кимни яхши кўрмайман! Наҳот сен уни паст йигит десанг? Яхши кўришимни билмайсанми? – кичқириб юборди Наташа. – Соня, тур кет, сен билан уришишни истамайман. Кет, худо ҳақи кет! Нақадар азоб чекаётганимни кўрмаяпсанми? – деб кичқирди Наташа ғазабини зўрга босиб. Соня йиғлаб уйдан чиқиб кетди.

Наташа стол ёнига бориб ўтирди ва ўйламай-нетмай княжна Марьянинг мактубига жавоб ёзди (эрталабдан буён жавоб ёзолмай юрган эди). Наташа қискача қилиб княжна Марьяга шундай ёзди: «Орамизда ўтган англашилмов-

чиликлар тамом бўлди, князь Андрей кетаётганида, олижаноблик қилиб, ихтиёримни ўз қўлимга бериб кетган эди, энди мен ўша ҳуқуқимдан фойдаланиб, сўрайман: ўтган гапларнинг ҳаммасини эсдан чиқаринг, агар мен бирон гуноҳ қилиб қўйган бўлсам афв этинг, мен князь Андрейга тегмайман». Шу онда буларнинг ҳаммаси, Наташанинг назарида, жуда жўн ва осон кўринди.

Жума куни Ростовлар кишлокқа жўнашмоқчи эди. Чоршанба куни граф Москва ташқарисидаги мулкига харидор олиб кетди.

Граф кетадиган куни Наташа билан Соняни Курагинлар катта зиёфатга таклиф қилишди ва Марья Дмитриевна буларни олиб ўша ёққа кетди. Шу зиёфатда Наташа яна Анатолий билан учрашди. Соня дугонаси Анатолий билан нима тўғридадир махфий гаплашганини ва бутун меҳмондорчилик давомида дугонасини илгаригидан кўра кўпроқ хаяжонланганини пайқайди. Уйга қайтиб келганларидан кейин Наташа дугонаси сўрамоқчи бўлиб ўтирган гапни айтди.

– Соня, сен унинг тўғрисида ҳар хил бўлмаган гапларни айтган эдинг, – деди Наташа маъсум бир овоз билан, (катталардан мақтов эшитишни истаган болалар шу тарзда гапиришади.) – Бугун биз очик гаплашиб олдик.

– Хўш, нима бўлди, нима? У нима деди? Наташа, мендан ранжимаганингга жуда хурсандман. Ҳаммасини айт, ростини айт, у нималар деди?

Наташа ўйлаб қолди.

– Оҳ, Соня, уни менчалик билсанг эди! У айтдики... У Болконскийга қанақа сўз берганимни сўради. Болконскийга тегиш-тегмаслик ўз ихтиёримда эканлигини эшитиб суюниб кетди.

Соня чуқур хўрсиниб қўйди.

– Ахир сен Болконскийга тегмайман деганинг йўқ-ку ҳали? – деди Соня.

– Аллақачон деган бўлсам-чи! Болконскийдан айниган бўлсам, нима дейсан? Нега энди менинг тўғримда бунақа ёмон ўйларга бораётибсан?

– Мен ҳеч нарса ўйлаганим йўқ, мен фақат бир нарсага

тушунмаяпман...

– Сабр қил, Соня, ҳаммасини тушунтириб бераман. У канака йигит. Эқчилигини кўрасан. Менинг тўғримда ҳам, унинг тўғрисида ҳам ёмон хаёлларга борма.

– Мен ҳеч ким тўғрисида ҳам ёмон хаёлга бормаيمان. Мен ҳаммани севаман ва ҳаммага ачинаман. Хўш, нима қилай бўлмаса?

Соня дугонасининг ширин сўзларидан ийиб кетмади. Наташа қанчалик юмшоқ сўзлар билан Сонянинг ичига киришга ҳаракат қилса, Соня шунчалик ўзини жиддий тутди.

– Наташа, – деди Соня. – Сен бу ҳақда оғиз очма деган эдинг, шунинг учун индамовдим. Мана энди ўзинг гап очдинг. Наташа, мен унинг гапларига ишонмайман. Бу яшириқча ишлардан мурод нима?

– Яна! Яна бошдан тушдинг! – унинг сўзини бўлди Наташа.

– Наташа, бу ишингдан кўрқаяпман.

– Нимадан кўрқасан?

– Ўзингни ўзинг ҳалок қиласан деб кўрқаман, – деди Соня жеркиб, лекин айтган сўзидан ўзи кўрқиб кетди.

Наташа яна тажанг бўлди.

– Ҳалок қиламан ўзимни, ҳалок қиламан, иложи бўлса тезроқ ҳалок қиламан. Нима ишларинг бўлса сизларга эмас, ўзимга қийин бўлади. Кейин қўй, кўзимга ёмон кўриняпсан.

– Наташа! – кўрқиб ялинди Соня.

– Қўй, кўзимга ёмон кўриняпсан! Сен абадий душманимсан.

Наташа югуриб уйдан чиқиб кетди. У Соня билан бўлак гапиришмади ва ундан ўзини олиб қочадиган бўлди. У ҳамон кўркув аралаш дами ичига тушиб, уйларни айланиб юрар, ҳали у ишга, ҳали бу ишга кўл урар, лекин дарров ташлаб кетар эди.

Дугонасини шу аҳволда кўриш Соня учун қанчалик оғир бўлмасин, у кўзини дугонасидан узмай, уни кузатиб юрди. Граф келишидан бир кун бурун Соня дугонаси, Наташа эрталабдан бошлаб, бир нарсани кутаётгандай меҳмонхонанинг деразаси олдида турганини ва кўчадан ўтиб,

меҳмон кетган бир ҳарбийга (Соня бу ҳарбийни Анатолий деб гумон қилди) алланечук ишора қилганини пайқади.

Соня дугонасини яна ҳам кўпроқ диққат билан кузатиб, тушлик вақтида ҳам, кечки пайтда ҳам ўзгариб қолганини кузатиб, пайқади. (Берилган саволларга Наташа пойма-пой жавоб берар, бир гапни бошлаб охирига етказмас, ҳамма нарсага кулар эди.)

Соня чойдан кейин Наташанинг бўлмасига киргани журъат этолмай, эшик олдида турган оксоч қизни кўрди. Соня оксоч қизни киргизиб юбориб, ўзи эшикдан кулок солди ва яна Наташага хат келганини пайқади. Солянинг бошига, Наташа шу кеча бир балони бошламасин деган фикр келди ва эшикни тақиллатди. Наташа Соляни киргизмади.

«Бу Анатолий билан қочмоқчи, – деди Соня ичида.

– Бу қиз ҳеч нарсадан қайтмайди. Бугун авзойи ҳам хийла бузук эди. Амаким билан хайрлашганда ҳам йиғлаб юборган эди. Ҳа, бу аниқ. Анатолий билан қочмоқчи. Энди нима қиламан? – деди Соня Наташанинг бир балони бошламоқчи бўлганидан далолат берадиган қилмишларини эслаб. – Граф бу ерда эмас. Энди нима қилдим? Курагиннинг ўзига хат ёзиб, ўзидан изоҳ сўрайми? У жавоб берармикан? Ё Пьерга хат ёзайми, князь Андрейнинг ўзи бирон ходиса юз берса ўшанга мурожаат қилинглар, деб тайинлаган эди-ку! Болконскийга тегмайман деб, эҳтимол, хат ёзгандир? (Наташа кеча княжна Марьяга хат юборган эди.) Кошки, амаким шу ерда бўлса экан!»

Бундан Марья Дмитриевнани огоҳлантиришга Солянинг юраги дов бермади, чунки Марья Дмитриевна Наташани бунчалик деб ўйламас эди.

Соня қоронғи йўлакда турар экан, ўзича: «Мен бу хонадоннинг нон-тузини ҳурмат этишимни ва Николайни севишимни исбот қилишим керак. Уч кун ухламасдан бўлса ҳам, бу йўлакдан жилмайман ва ҳар қандай бўлганда ҳам бу хонадоннинг обрўйини ер билан яқсон қилишга йўл қўймайман», – деди ичида.

Анатоль сўнгги кунларда Долоховнинг уйига кўчиб келган эди. Ростовани олиб кочиш режасини Долохов бир неча кун олдин ўйлаб, пишитиб қўйди. Бу режа Соня дугонасининг бўлмаси эшигидан кулок солиб, уни кўрикламокчи бўлган ўша кунни кечаси амалга ошириладиган эди. Кечкурун соат ўнда Анатоль орқа эшикдан келиши ва Наташа унинг олдида чиқиши керак эди. Курагин Наташани тайёрлаб қўйилган уч отли фойтунга ўтказиб, Москвадан олтмиш чакирим узоқдаги Каменка деган кишлокқа олиб кетиши ва у ерда руҳонийликдан чиқиб қолган бир поп буларни никоҳ қилиши керак эди. Кейин Каменкада тайёрлаб қўйилган отлар буларни Варшава йўлига олиб бориши ва у ердан почтахона отларига миниб чет элга қочишлари керак эди.

Анатоль паспорт, йўлда почта отларидан фойдаланиш учун ҳужжат тайёрлаб қўйиб, синглисидан Долохов орқали ўн минг карз олди.

Икки гувоҳ Долоховнинг уйида чой ичиб ўтирар эди. Булардан бири Долоховнинг югурдаги бўлиб қолган собиқ котиб Хвостиков ва иккинчиси эса Анатолии чин кўнглидан яхши кўрадиган, оқкўнгил ва лапашанг, истеъфога чиққан гусар Макарин эди.

Долохов деворидан шифтигача эрон гиламлари, айик терилари ва ханжарлар билан безатилган каттакон кабинетида, эгнида сафар камзули, оёгида этик, счёт ва пул солинган сандик олдида турар эди. Анатоль мундирининг ёқалари очик, гувоҳлар ўтирган уйдан ўтиб француз хизматкори бошқа хизматкорлар билан юк бойлаётган нариги уйга дамбадам кириб чиқар, Долохов пулларни санаб, ёзиб ўтирар эди.

Менга қара, – деди у Анатолга, – Хвостиковга икки минг бериш керак.

– Ҳа, беравер, – деди Анатоль.

– Макарани (иккови Макаринни шундай атар эди) рози кил, у сендан жонини ҳам аямайди. Мана, ҳисоб-китоб ҳам битди, – деди Долохов унга ёзувни кўрсатиб. – Шундай

эмасми?

Анатолий Долоховнинг сўзига кулок солмаётган бўлса керак, лабидан аримаган табассум билан:

– Ҳа, албатга, шундай, – деб жавоб берди.

Долохов так этиб сандикни ёпди ва Анатолга истехзоли жилмайиб:

– Ҳой, кўй, шу ишнинг бахридан ўт, ҳали ҳам вақт бор, – деди.

– Жинни бўлдингми! – деди Анатолий. – Кўй бемаза гапларни. Агар билсанг эди... Сўз билан таърифлаб бўлмайди.

– Ростдан ҳам кўй шу ишни, – деди Долохов. – Мен сенга чин кўнглимдан айтаётибман. Бу қилаётган ишнинг ҳазил иш эмас.

– Яна, яна китиғимга тегяпсанми? Йўқол, кўзимга кўринма! – деди Анатолий афтини буриштириб. – Ҳозир сенинг совук ҳазилларинг кулоғимга кирмайди, – деди ва уйдан чиқди.

Долохов Анатолийнинг кетидан таҳқиромуз кулиб кўйди.

– Менга қара, – деди у Анатолийнинг кетидан. – Мен ҳазиллашаётганим йўқ, гапнинг ростини айтаётибман, бу ёққа кел!

Анатолий уйга қайтиб кирди ва диққатини бир нуқтага йиғмоқчи бўлиб Долоховга қаради, унинг Долоховга беихтиёр бўйсунмаётгани кўриниб турар эди.

– Гапимга кулок сол, сўнги марта айтаман. Мен сен билан ҳазиллашмоқчи эмасман! Мен бирон вақт сенинг гапингни қайтарганмидим? Бу ишларни ким тўғрилади, полни ким топди, паспортни ким олиб келди, пулни ким топди? Ҳаммасини мен топдим, мен тўғриладим.

– Ҳа, хўп, раҳмат. Миннатдор бўлмайди деб ўйлаяпсанми? – Анатолий чуқур уф тортди ва Долоховни кучоқлади.

– Ёрдам қилишга ёрдам қилдим, лекин, ҳар ҳолда, сенга гапнинг ростини айтишим керак: бу жуда хавфли иш, дурустрок ўйлаб қараганда жуда беҳуда иш. Ҳа, хўп олиб қочдинг ҳам, шу билан иш тамом бўлади дейсанми? Бу ишдан хабардор бўлишади, хотининг борлигини билишади, сени айбдор қилиб судга беришади ахир.

– Э, кўй шу ахлоқона сўзларингни! – деди Анатолий яна афтини буриштириб. – Ахир айтдим-ку сенга! А? – У тез хулоса чиқаришни яхши кўрадиган зехни хит кишилар сингари, минг марта айтган сўзини Долоховга яна такрорлади. – Ахир, айтдим-ку сенга, агар бу никоҳ бекор қилинса, – деди у бармоғини букиб, – демак, айб менда бўлмайди, агар шу никоҳ бўлиб қолса, чет элда бунинг тагини ким суриштиради? Шундай эмасми? Йўқ, гапирма, гапирма.

– Кўй шу ишни дейман, кўй! Нима қиласан бошингни балога кўйиб...

– Бор, жонимга тегдинг, – деди Анатолий ва бошини ушлаб нариги уйга чиқди-ю, яна дарров қайтиб кирди ва Долоховнинг ёнидаги креслога ўтирди. – Ҳеч шундай бўлган эмас эди! А? Қара, қандай ураяпти! – У Долоховнинг кўлини олиб юрагига босди – Ох, оёқчаларини, кўз қарашларини айтмайсизми, дўстим! Хур-а, хур!

Долохов тиржайиб ва чиройли беибо кўзларини чакна-тиб Анатолийга қаради у, афтидан, яна Анатолийнинг жигига тегмоқчи эди.

– Ҳа, хўп, бу пуллар тамом бўлса кейин нима қиласан?

– Кейин нима қиламан? А? – деб такрорлади Анатолий ростдан ҳам келажак ҳақида ваҳимага тушиб. – Унда нима қиламан? Лекин унда нима қилишимни билмайман... Ҳа, кел, кўй шу бемаза гапларни! Бир гап бўлар-да! – У соатига қаради. – Вакт ҳам бўлибди!

Анатолий нариги уйга чиқди ва: – Қани, бўлдиларингни? Мунча ивирсидиларинг! – бақирди у хизматкорларга.

Долохов пулларни йиғиштириб олди, йўлга чиқадиганларга овқат ва ичимлик олиб келишни буюрди-да, ўзи Хвостиков билан Макарий ўтирган уйга чиқди.

Анатолий кабинетда, кўлини боши остига кўйиб, диванда чўзилиб ётар экан, хаёл суриб жилмаяр ва алланималар деб ўзича шивирлар эди.

– Бор, бирон нарса егин! Ҳеч бўлмаса, бирон кулгум ичгин! – деб қичқирди нариги уйдан Долохов.

Анатолий ҳамон юзида табассум:

– Егим келмаса нима қилай! – деб жавоб берди.

– Тургин, Балага келди.

Анатоль ўрнидан туриб ошхонага чиқди. Балага машхур извошчи эди. У Анатоль ва Долоховни олти йилдан бери билар, ўз тройкаси билан буларнинг хизматини килар эди. У Анатолнинг (полки Тверда турган вақтда) бир неча марта кечкурунлари Твердан олиб, сахарда Москвага етказган ва эртаси яна тройкасида Тверга элтиб қўйган эди. Балага Долоховни бир неча марта таъкибдан халос этган, неча-неча марта икковини лўли кизлар ва оймчалар (Балага шунақа деб атар эди) билан шаҳар айлантирган. Бу одам шулар туфайли бир неча марта Москва кўчаларида одам босган ва извошларни ағдариб юборган ва ўзи айтмоқчи, хўжайинлари уни бир неча марта можаролардан қутказган. Шулар туфайли у бир неча отнинг бошини еган. Булар неча марта уни калтаклаган, неча-неча унга шампанский билан мадера (у мадерани жуда яхши кўрар эди) ичказиб маст қилишган. Балага буларнинг ўрнига бошқа одам бўлса аллақачон Сибирь қилинадиган катта-катта жиноятларини ҳам билар эди. Булар базмларга Балагани тез-тез чақириб туришар, уни ичишга ва лўлилар олдида ўйнаб беришга мажбур қилишар эди. Долохов билан Анатолнинг минг-минг пуллари шунинг қўлидан ўтар эди. Буларнинг хизматини қилиб, Балага йилига йигирма марта ўз жонини хавф-хатар остида қолдирар, бир неча отни ишдан чиқарар, аммо улардан оладиган пули эса кўрган зарарини ҳам қопламас эди. Лекин, шундай бўлса ҳам, Балага буларни яхши кўрар, извошларни ағдариб, одам босиб, Москва кўчаларида соатига ўн саккиз чақирим йўл босиб елдай от чоптиришни севар эди. Балага извошда ўтираркан, оркасида шусиз ҳам елдай учиб бораётган отларга қараб: «Чу! Чу!» деб бакираётган маст товушни эшитса жони кирар, шусиз ҳам ўти ёрилиб четга чиқаётган деҳқонларнинг бўйнига қамчи билан туширса хузур қиларди, у ўзича: «Хўжайин деган мана бундай бўлади!» – деб кўяр эди.

Анатоль билан Долохов ҳам Балагани маҳорати, булар яхши кўрган нарсаларни яхши кўргани учун севишар эди. Балага извош кира қиладиганлар билан савдолашар, икки

соат айлантиргани учун 25 сўм олар, бошқаларни ўзи камдан кам олиб юриб, кўпинча йигитларини юборар эди. Лекин ўзи айтмоқчи, хўжайинлари билан ҳамиша ўзи юрар ва хизмати учун ҳеч қачон бир нарса сўрамас, лекин буларнинг кўлига пул тушганини камердинерлари оркали билгандагина, бир неча ойга бир марта, эрталаб хушёр келиб, таъзим қилиб пул сўрар эди. Хўжалари ҳам ҳеч қачон ундан илтифотларини дариг тутишмас эди.

– Мени фалокатдан қутқаринг, отагинам Фёдор Иванович, ёки тўрам, – дер эди у. – Отсиз қолдим, бозорга боряпман, озроқ қарз бериб туринг.

Анатолий билан Долохов кўлларида пул бўлган вақтда минг сўмлаб, икки минг сўмлаб пул беришар эди.

Балага сарик, юзи ва, айникса, йўғон бўйни кип-қизил, ўзи пакана, бурни пучук, кичкина кўзлари бежо, соқоли қиска, йигирма етти ёшларга кирган деҳқон эди. У нимча пўстини устидан шоҳи астарли кўк чакмон кийиб олган эди.

У даҳлизнинг бурчагидаги санамларга қараб чўқинди ва Долоховга калта кўлини чўзиб:

– Салом, Фёдор Иванович! – деди таъзим қилиб.

– Салом, биродар! Мана ўзи ҳам келди.

– Салом, тўрам, – деди у кирган Анатолийга кўл бериб.

– Балага! – деди Анатолий унинг елкасига кўлини ташлаб. – Айт, мени яхши кўрасанми, йўқми? А? Қани энди, бир хизмат қил... Қайси отларни кўшиб келдинг? А?

– Юборган кишингизнинг айтганига мувофиқ, сиз яхши кўрадиган отларни кўшиб келдим.

– Менга қара, Балага! Отларинг ўлса ўлсинки, уч соатда еткиз. Тушундингми?

– Э, отлар ўлса нима билан борамиз? – деди Балага кўзларини ўйнатиб.

– Ҳой, тумшуғингни ёраман-а! Ҳазиллашма! – Анатолий бирдан кўзларини олайтириб бақирди.

– Ҳазиллашганим йўқ, – деди яна извошчи кулиб. – Мен бирон марта отларимни сизлардан аяганмидим? Отларни жони борича чоптираман.

– Шундай дегин-да! – деди Анатолий. – Қани, ўтир.

– Утирсанг-чи! – деди Долохов.
– Тикка туравераман, Фёдор Иванич.
– Нозингни кўй, ўтир, ич, – деди Анатолий ва катта стаканга мадера кўйиб берди. Винони кўриб извошчининг жони кирди. У кўнгил учун аввал «йўк-йўк» деди-ю, кейин паккос кўтарди ва шапкасига кистириб кўйган кизил шохи рўмолчани олиб лабини артди.

– Қачон жўнаймиз бўлмаса, тўрам?

– Мана (Анатолий соатига қаради) ҳозир жўнаш керак. Хушёр бўл, Балага! А? Ета оласанми?

– Сафаримиз бахайр бўлса нега етмас эканмиз? – деди Балага. – Тверга етти соатда еткиза олардим-ку! Эсингда бўлса керак, тўрам.

– Биласанми, мен бир куни, Рождествога Твердан чиққан эдим, – деди Анатолий табассум билан ўтмишини эслаб ва икки кўзини Курагиндан олмай ўтирган Макаринага қараб. – Шу қадар ҳам чоптирган эдики, отларнинг оёғи ерга тегмади десам ишон, Макарка. Бир обозга тўкнашиб икки аравининг устидан ўтиб кетсак бўладими! А?

– Отлар ҳам от эди-да! – гапга қўшилди Балага. – Мен ўшанда шатакка саман тойларни кўшган эдим, – деди у Долоховга қараб. – Ишонасанми, Фёдор Иванич, 20 чақирим чопди-я; ҳаво совук, тизгин ушлаган кўл ковушмайди. Ҳа, эҳтиёт бўлинг, тўрам, деб тизгинни кўйиб юбордим-у, ўзимни чанага ташладим. «Чу» дейиш нари турсин, бориб етгунча тизгинни ушлашнинг иложи ҳам бўлмади, уч соатда етдик, фақат битта чеккадаги от ўлди, холос.

Анатолий уйдан чиқди ва бироздан сўнг пўстини устидан кумуш камар боғлаб, савсар телпагини кийшайтириб кийиб (бу телпак унинг чиройли юзига жуда ярашар эди) яна қайтиб кирди. У ойнага қаради ва ойнада ўзини қандай кўрган бўлса, Долохов олдида шундай вазиятда туриб, стакандаги винони олди.

– Хайр, Федя, яхши қол, қилган яхшиликларинга раҳмат, – деди Анатолий... – Хайр, жўралар, ўртоқлар... – у ўйлаб қолди... – бирга ўсган ўртоқларим... хайр, – деди у Макарин ва бошқаларга қараб.

XVII

Анатоль гарчи буларнинг ҳаммаси ўзи билан бирга борадиган ўртоқлари бўлса ҳам, бу хайрлашишдан бирон таъсирли-тантанали кайфият туғдирмоқчи эди, шекилли. У коматини кўтариб, бир оёгини ўйнатиб, баланд овоз билан салмоқлаб гапирди.

– Қани, олинглар стаканларни! Балага, сен ҳам ол! Хайр, ўртоқлар, ёшлик давримнинг ҳамдамлари, бирга ўсган, бирга ўйнаган, бирга кайф-у сафо қилган дўстларим. Шундай эмасми? Энди шу билан яна қачон кўришар эканмиз? Мен чет элга кетаётиман. Хайр, бирга ўсган жўраларим! Соғлиқларинг учун! Ура! – у стаканни кўтарди ва кейин ерга уриб синдирди.

– Соғ бўл, – деди Балага ҳам майни ичиб рўмолчаси билан лабини артар экан. Макарин, кўзларида ёш, Анатолни кучоқлади.

– Э, князь сендан айрилиш менга жуда оғир, – деди у.

– Кетдик, кетдик! – қичқирди Анатоль.

Балага уйдан чиқаётган эди, Анатоль:

– Йўқ, шошма, – деб уни тўхтатди. – Эшикларни ёп, ўтиринглар, ҳа ана шундай. – Эшикларни ёпиб ҳамма ўтирди.

– Мана энди кетдик, болалар! – деди Анатоль ўрнидан туриб.

Лакей Анатолга муска билан қилич берди ва ҳамма даҳлизга чиқди.

– Э, пўстинни олмабмиз-ку! – деди Долохов. – Ҳой, Игнатка! Бор, Матрёна Матвеевнага айт, савсар пўстинни берсин. Мен қизни қанақа олиб қочилишини эшитганман, – деди Долохов кўзини қисиб. – Қизгина, жонини кўлига олиб, уйда қандай юрган бўлса, шу кийимда чиқади, сал ивирсиб қолдингми, отам қолди, онам қолди, деб кўз ёши қилади ва совуқ котдим, қайт-чи, қайт, деб туриб олади. Йигит деган уни дарров пўстинга ўрайди-ю, чанага солиб кетаверади.

Лакей почапўстинни олиб чиқди.

– Ҳой, каллаварам, савсар пўстинни олиб кел демовдимми? Ҳой, Матрёшка, савсар пўстинни олиб чик! – деб

Долохов шу кадар каттик бақирдики, овози бутун уйлардан ўтиб кетди.

Елкасига катта рўмол ташлаб олган, қора кўзлари оловдай ёниб турган, қора сочлари жингалак, ўзи нозикниҳол ва чиройли бир лўли қиз савсар пўстинни олиб чиқди.

– Мана, ол, керак бўлса, сендан аярмидим? – деди қиз, афтидан, пўстинга ачиниб ва ҳам хўжасидан ҳайиқиб.

Долохов лўли қизга жавоб бермай, пўстинни олди-да, Матрешанинг устига ташлаб, уни пўстинга ўради.

– Аввал бундай қиласан, – деди Долохов. – Кейин мана бундай очиб қўйиб, пўстиннинг ёқасини кўтарди. – Кейин мана бундай қиласан, кўрдингми? – У Анатолниги калласини пўстиннинг ёқасига яқин келтирди, ундан Матреша ширингина жилмайиб турар эди.

Анатолий Матрешани ўпиб:

– Хайр, Матреша, – деди. – Мана, беғам кунларим ҳам тамом бўлди. Стёпкага мендан салом дегин. Хай, хайр, Матреша, менга бахт тила.

– Худо бахтингни берсин, князь, бахтли бўл, – деди Матреша лўлича талаффуз билан.

Эшик олдидаги икки тройкани икки вазоҳатли извошчи ушлаб турган эди. Балага олдиндаги тройкага чиқди ва тирсақларини баланд кўтариб, тизгинни шошилмасдан олди. Унинг тройкасига Анатолий билан Долохов чиқди. Иккинчи тройкага Макарин, Хвостиков билан лакей ўтиришди.

– Бўлдиларингми? – сўради Балага.

– Чух! – бақирди у тизгинни қўлига ўраб. Тройка Никита хиёбонига қараб йўл олди.

Балага билан иккинчи извошчи йигитнинг:

– Чух, жонивор! Чух, – деб қичқираётган товушларигина эшитиларди.

Арбат майдонида тройка бир каретага тўқнашиб, бир нарса шарақлаб кетди, дод овози эшитилди ва тройка яна Арбат кўчасидан шамолдай учиб кетди.

Балага Подновицкка етганда тизгинини икки томондан тортиб, отларни тўхтатди ва бироз оркага тисариб, Қадимий Конюшина чорраҳасига бурди.

Извошчи ирғиб тушиб тизгинни ушлади, Анатолий билан Долохов тройкадан тушиб йўлакдан кетди. Дарвозахонага етганда Долохов хуштак чалди, хуштакка хуштак билан жавоб берилгандан сўнг оксоч киз югуриб чикди.

– Ҳовлига киринглар, ҳозир чиқади, – деди оксоч киз. Долохов дарвозахонада қолди. Анатолий оксоч қизнинг кетидан ҳовлига кирди ва муюлишдан бурилиб зинага қараб чопди.

Марья Дмитриевнанинг Гаврило деган махсус аравакаш – лакейи йўғон гавдаси билан Анатолийнинг йўлини тўсиб:

– Хоним ҳузурларига марҳамат қилинг, – деди.

– Қанақа хоним ҳузурига? Кимсан ўзинг? – сўради Анатолий энтикиб ва шивирлаб.

– Киринг, фармон шу.

– Курагин! Қайт! – кичқирди Долохов. – Сир очилибди! Қайт!

Долохов дарвозахонада Анатолийнинг кетидан дарвозани кулфлаб олмоқчи бўлган қоровул билан олишди. Бор кучини йиғиб қоровулни итариб юборди ва қочиб келган Анатолийи қўлидан ушлаб, иккаласи эшикдан чиқиб тройкага томон чопди.

XVIII

Марья Дмитриевна йиғидан кўзлари қизарган Соняни кўриб қолди ва воқеани бир бошдан айтиб беришга уни мажбур қилди. Марья Дмитриевна Наташа ёзган хатни Сонядан олиб ўқиди, кейин бу хатни кўтариб Наташанинг олдига кирди.

– Беномус, шарманда! – деди у Наташага. – Садқайи одам кет! – Марья Дмитриевна ҳайратомуз қараб турган Наташани ичкарига итариб, устидан эшикни кулфлаб олди, қоровулга кечаси келадиган одамларни киргизиб, эшикни кулфлаб олишни буюрди, лакейга шу келган кишиларни менинг олдimgа олиб кир, деб тайинлади ва ўзи қароқчиларни кутиб, меҳмонхонада ўтирди.

Келган кишилар қочди деб Гаврило хабар бергандан сўнг Марья Дмитриевна қовоғини солиб, ўрнидан турди ва

кўлини орқасига қилиб, уйда узок вақт ўйлаб нари-бери юрди. Кечаси соат 12 бўлганда Марья Дмитриевна чўнтагидаги калитни пайпаслаб кўриб Наташанинг бўлмасига томон борди. Соня йўлакда йиглаб ўтирган эди.

– Марья Дмитриевна, худо ҳақи, ижозат беринг, мен кирай? – деди Соня. Марья Дмитриевна унинг сўзига кулок солмасдан эшикни очиб кирди. «Бу расвогарчилик, бу шармандалик, менинг ҳовлимда-я! Беномус, шарманда киз! Отасига ачинаман, отасига!» – деди Марья Дмитриевна ғазабини босишга тиришиб. «Минг оғир бўлса ҳам, айтаман, ҳеч ким оғзидан чиқармасин, графдан ҳам яшираман». – Марья Дмитриевна шахдам қадам ташлаб уйга кирди. Наташа кўли билан юзини беркитиб, кимирламасдан диванда ётган эди. Наташа ҳали Марья Дмитриевна эшикни кулфлаб кетганда қандай вазиятда ётган бўлса, ҳали ҳам шундай вазиятда ётган эди.

– Яхши, жуда яхши! – деди Марья Дмитриевна. – Менинг уйимда ўйнашбозлик қиласанми? Ўзингни нодонликка солма! Менга қара, мен сенга гапиряпман! – Марья Дмитриевна унинг енгидан тортди. – Кулок сол гапимга дейман! Сен ўзингни ўзинг шарманда қилдинг! Мен-ку, адабингни берар эдим-а, лекин отангга раҳмим келади. Шунинг учун ҳам ундан яшираман энди, – Наташа вазиятни ўзгартирмай ётаверди, лекин унинг бутун гавдаси овоз чиқармай, энтикиб йиғлаётганидан силкинар эди. Марья Дмитриевна Соняга бир қараб олгандан кейин Наташанинг ёнига, диванга ўтирди.

– Хайрият қочиб қутулди, лекин, барибир уни топаман, – деди Марья Дмитриевна йўғон товуши билан. – Ҳой, гапиряётган гапларимни эшитяпсанми? – У каттакон кўли билан Наташанинг юзини ўзига томон бурди. Наташанинг афтини кўриб Марья Дмитриевна билан Соня ҳайрон бўлишди: унинг кўзлари қуруқ оловдай ёниб турар, лаблари кисик, ёноклари сўлиган эди.

– Кўйинглар... менга... мен... ўламан, – деди Наташа жаҳл билан ва яна Марья Дмитриевнанинг кўлидан чиқиб ўзини диванга ташлади.

– Наталья! – деди Марья Дмитриевна. – Мен сенга фақат яхшиликни истайман. Ёт, ёта бер, мен сенга тегмайман, лекин менга кулоқ сол... Сенинг қанчалик гуноҳкор эканлигингни айтиб ўтирмайман. Ўзинг биласан. Отанг ҳам эртага келади, мен унга энди нима дейман? А?

Яна Наташанинг гавдаси йигидан силкинди.

– Мана энди даданг ҳам, аканг ҳам, куёвинг ҳам буни эштади!

– Куёвим йўқ менинг, жавобини бердим, – кичкирди Наташа.

– Барибир, – деди яна Марья Дмитриевна. – Улар эшитса, шундай қўйишади дейсанми? Мен дадангнинг феълини биламан, мабодо уни дуэлга чақирса, яхши бўладими? А?

– Ох, қўйсангиз-чи, ҳамма ишни расво қилдингиз! Нега? Нега? Ким сизни аралашинг деб сўради? – бакирди Наташа дивандан бошини кўтариб ва Марья Дмитриевнага жahl билан қараб.

Марья Дмитриевна яна дарғазаб бўлиб:

– Ҳа, нима қилмоқчи эдинг? – бакириб берди. – Сени уйга қамаб қўйганмидик? Рўй-рост келса, биров унга халал берармиди? Нега сени лўли қизга ўхшатиб олиб қочмоқчи бўлибди? Ҳа, хўп олиб қочди ҳам, уни тополмасдик, деб ўйлайсанми? Отангми, акангми ё куёвингми топар эди! У аблах, малъун, разил!

– Ҳаммаларингдан у яхшироқ, – деб кичкирди Наташа бошини дивандан кўтариб. – Сиз халал бермаганингизда... Ё раббим, нима гуноҳ қилган эдим? Соня, нега шундай қилдинг? Кетинглар!.. – У шу қадар қуюниб йиғладики, фақат ўз қайғусига ўзи сабаб бўлган кишиларгина шундай йиглаши мумкин. Марья Дмитриевна яна гапирмоқчи эди, бироқ Наташа: «Кетинглар, кетинглар, ҳаммаларинг ҳам мени ёмон кўрасизлар, мендан нафратланасизлар», – деб кичкирди ва яна ўзини диванга ташлади.

Марья Дмитриевна яна бир неча дақиқа Наташани инсофга келтирмоқчи бўлиб, бу ишни графдан яшириш керак, агар сен буларни эсдан чиқариб, ҳеч нарса бўлма-

гандай бўлиб кўринсанг, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, деб унга тасалли бера бошлади. Наташа бу сўзларга индамади. Йиғламаётган бўлса ҳам, лекин уни энди титрок босаётган эди. Марья Дмитриевна унга ёстик кўйиб берди, устига икки кават кўрпа ёпди, ўзи бориб арғувон гулидан чой дамлаб келди. Бироқ Наташа Марья Дмитриевнанинг сўзларига жавоб бермади.

– Ҳа, майли, ухласин, – деди Марья Дмитриевна уйдан чиқар экан. У Наташа ухлаб қолибди, деб гумон қилган эди. Лекин Наташа уйгок эди; у ранг-кути ўчиб, бир нуктага тикилиб ётар эди. Наташа кечаси билан ухламади ҳам, йиғламади ҳам, тўшагидан туриб бир неча марта олдига келган Соняга гапирмади ҳам.

Эртасига граф Илья Андреич ваъдасига мувофиқ, нонушта маҳалида Москва ташқарисидаги боғидан қайтиб келди. Унинг димоғи чоғ эди: харидор билан келишган, энди соғиниб юрган графинядан узоқда яшашга ҳеч қандай эҳтиёж қолмаган эди. Марья Дмитриевна уни қарши олди ва кеча Наташанинг тоби қочиб қолди, докторга одам юбордим, бугун бироз дурустрок деб айтди. Наташа бугун ўз бўлмасидан чиқмаган эди. У лаблари ёрилган, кўзлари қизарган, дераза олдида кўчадан ўтиб кетаётганларга қараб ўтирган эди. Уйга кирган кишига у ташвишманд назар ташлади. Афтидан, Наташа Анатождан бирор хабар кутар, ўзи ва ё хати келар, деб кўз тутар эди.

Граф кираётганда Наташа эркак кишининг қадам товушини эшитиб, кўзларини жовдиратиб қайрилиб қаради ва унинг юзи яна аввалгидай совуқ ва ҳатто ғазабли бир тусга кирди; отасини кўриб ҳатто ўрнидан ҳам турмади.

– Нима бўлди сенга, фариштам, тобинг йўқми? – сўради граф.

Наташа дарров жавоб бермади.

– Ҳа, тобим йўқ, – деди у.

Графнинг эсанкираб, сенга нима бўлди, нега хаёлинг паришон ё куёвинга бирон нарса бўлдими, деб берган саволларига Наташа ҳеч нарса бўлгани йўқ, сира ташвиш тортманг, деб жавоб берди. Марья Дмитриевна ҳам ҳеч

нарса бўлгани йўқ деб Наташанинг сўзини тасдиқлади. Граф кизининг ёлғон касаллигидан, унинг паришонхоллигидан, Марья Дмитриевна билан Сонянинг мустар-мулзам кўринганидан ўзи йўқлигида бир ҳодиса юз берганини тахмин қилган бўлса ҳам, лекин бир томондан, суйимли қизи бирон уятли иш қилиб кўйганини ўйлаш унинг учун жуда кўрқинчли бўлгани, иккинчи томондан, беғамликни яхши кўргани учун нима гап бўлди, деб тагини суриштириб ўтиришдан ўзини олиб қочгани учун ҳеч нарса бўлгани йўқ, деб таскин топишга уринди ва Наташанинг касал бўлиб қолгани сабабли қишлоққа кетиши кейинга қолганига бироз хафа бўлди, холос.

XIX

Пьер хотини Москвага келган кундан бошлаб унинг дийдорини кўрмаслик учун бирон ёққа кетиш тараддудига тушди. Ростовларнинг Москвага келиши ва Наташа қолдирган таассуротдан кейин Пьер ўз ниятини тезроқ амалга оширишга тиришди. У марҳум пири Иосиф Алексеевичнинг хотини олдига – Тверга кетди. Бу хотин эридан қолган қоғозларини Пьерга беришни кўпдан бери ваъда қилган эди.

Пьер Москвага қайтиб келганида унга Марья Дмитриевнадан келган хатни беришди. Марья Дмитриевна ўз хатида Андрей Болконский билан унинг қаллиғига тегишли бир муҳим иш тўғрисида гаплашиш учун Пьерни ўз уйига таклиф қилган эди. Пьер Наташадан ўзини тортар эди. Унинг Наташага бўлган муносабати, назарида, хотинли қишининг ўз дўсти қаллиғига бўлган муносабатидан фарқ қилар, лекин негадир мудом у билан учрашишга тўғри келар эди.

«Нима ҳодиса юз бердийкин? Мени чакириб нима қиларди экан?» – деди ўзича Пьер Марья Дмитриевнанинг олдига бориш учун кийинар экан. «Князь Андрей тезроқ келиб тўйини қила қолса бўлар эди!» – деди ўзича Пьер Ахросимоваларникига борар экан.

Твер хиёбонида кимдир Пьерни чакирди.

– Пьер! Қачон келдинг? – қичқирди бир таниш овоз.

Пьер бошини кўтариб каради. Анатолий икки чопкир кўк от кўшилган чанада, айрилмас ўртоғи Макарин билан ўтиб кетмоқда эди. Анатолий кундуз ёқасини баланд кўтариб, хиёл бўйнини эгиб, олифта ҳарбийларга ўхшаб ўтирар эди. Унинг юзи кип-қизил, жиға таққан шляпасини кийшайтириб кийгани учун қорда оппоқ бўлиб турган жингалак сочи чикиб турган эди.

«Мана буни аклли деса бўлади! – деди ичида Пьер. – Қилаётган хурсандчилигидан бўлак ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳеч нарсанинг ташвишини тортмайди, шунинг учун ҳам ҳаммиша димоғи чоғ, ҳаётдан рози ва хоотири жам. Агар шундай бўла олсам нима истасалар берар эдим!» – деди ичида Пьер унга ҳасад килиб.

Ахросимованинг дахлизида лакей Пьернинг пўстинини еча туриб: «Марья Дмитриевна ўз ётоқларига киришингизни сўрайдилар», – деди.

Пьер залнинг эшигини очиб, дераза олдида ранг-қути ўчган ва озиб қолган Наташани кўрди. Наташа қайрилиб Пьерга каради ва қовоғини солиб, совуқ кибр билан уйдан чикиб кетди.

– Нима ҳодиса бўлди? – деб сўради Пьер Марья Дмитриевнанинг олдида кирар экан.

– Жуда яхши ҳодиса бўлди! – деди Марья Дмитриевна. – Эллик саккиз ёшга кириб бунақа шармандагарчиликни кўрмаган эдим. – Марья Дмитриевна ҳеч кимга айтмасликка Пьердан сўз олганидан кейин Наташа, ота-онасидан рухсатсиз, куёвига рад жавоби берганини, бунга Анатолий сабабчи эканини, Пьернинг хотини Наташани Анатолий билан таништириб қўйганини ва Наташа отаси йўқлигида у билан қочмоқчи ва унга яшириқча тегмоқчи бўлганини айтиб берди.

Пьер елкаларини қисиб, оғзи очилиб, Марья Дмитриевнанинг сўзларини тинглади экан, ўз қулоқларига ишонмас эди. Князь Андрей бутун вужуди билан севадиган, илгари бу қадар яхши киз бўлган Наташа Ростова эндиликда Болконскийдай одамни ҳам аҳмоқ, ҳам уйланган (Пьер бу сирдан хабардор эди) Анатолийга алиштирамоқчи бўлганини, уни шу қадар яхши кўриб, ҳатто у билан қочишга рози

бўлганини Пьер ҳеч ақлига сиғдирилмас, тасаввур қилолмас эди.

Пьер Наташани ёшлигидан билгани ва унинг тўғрисида буткул бошқа фикрда бўлгани учун ҳам ҳозир Наташанинг бу тубанлиги, аҳмоқлиги ва бағритошлигига ҳеч ишонгиси келмади. Пьер ўз хотинини эслади. «Буларнинг ҳаммаси ҳам бир-бирига ўхшайди», – деди ва ёмон хотин фақат менинг пешонамга битмаган экан, деган ўй хаёлига келди. Лекин у князь Андрейга, унинг ифтихорига ич-ичидан ачинди. У дўстига қанчалик ачинса, ҳали залда ёнидан, совуқ кибр билан ўтиб кетган Наташадан шунчалик ихлоси қайтди ва ҳатто ундан нафратланди. Аммо у Наташанинг юраги қайғуга тўлганини, уялганидан ерга кириб кетгудай бўлаётганини ва юзи совуқ кибр ифода қилганига ўзи айбли эмас эканлигини билмас эди.

– Қанақа қилиб Анатолга тегарди! – деди Пьер Марья Дмитриевнанинг сўзига. – У ололмас эди: хотини бор.

– Борган сайин миси чиқяпти, – деди Марья Дмитриевна, – йигит бўлмай ўлсин! Аблах экан-ку! Наташа бўлса, икки кундан бери кўзи тўрт бўлиб уни кутиб ўтирибди. Бу гапни унга айтиш керак, ҳеч бўлмаса, кўнглини узади-ку!

Марья Дмитриевна Анатолниг хотини борлигини Пьердан эшитганидан сўнг уни хўп қаргаб юрагини бўшатди ва кейин Пьерни нима мақсадда чақирганини айтди. Марья Дмитриевна кекса граф ёки шу кунлари келиши мумкин бўлган князь Андрей Болконский (Марья Дмитриевна яширмоқчи бўлган) бу воқеани эшитиб Анатолии дуэлга чақиришмасин деб кўрқар эди, шунинг учун ҳам менинг номимдан қайнингга айт, тезда Москвадан кетсин ва кўзимга кўринмасин, деб Пьерга писанда қилди. Пьер Марья Дмитриевнанинг бу хоҳишини бажаришга ваъда қилди ва шу билан бирга кекса графга, Николайга ва князь Андрейга таҳдид қилаётган хавфни англади. Марья Дмитриевна ўз талабини қисқача ва очик қилиб тушунтирганидан кейин Пьерга ижозат берди ва меҳмонхонага томон йўналди.

– Ҳой, менга қара, графнинг бу ишдан хабари йўқ, тагин озгингдан чиқмасин. Ҳеч нарсани билмагандай бўлиб ўтир,

– деди у Пьерга. – Мен бориб Наташага айтай, бекорга интизор бўлиб ўтирмасин! Истасанг кол, бирга тушлик қиламиз, – деди Марья Дмитриевна чикиб кетаётган Пьерга. Пьер кекса граф билан учрашиб қолди. Граф ҳам хижолат ва ҳам хафа эди. Наташа, князь Андрейга тегмайман, деб ёзганини бугун эрталаб отасига айтган эди.

– Қийин, қийин экан, дўстим, – деди у Пьерга. – Қиз болани саришта қиладиган она экан-да! Келганимга ҳам жуда-жуда пушаймонман. Сиздан яширадиган гапим йўқ. Эшитдингизми, ҳеч кимнинг олдидан ўтмасдан куёвига «тегмайман» деб ёзиб юборибди. Аввало, ўзим ҳам князь Андрейга тегишидан унча хурсанд эмас эдим. Унинг ўзи яхши йигит бўлса ҳам, лекин отасининг хоҳишига қарши иш қилиб бахтли бўлмас эди. Наташа ҳам эрсиз қолмайди. Лекин, ҳар қалай, шунча вақтдан буён кўнгил кўйиб юрган эди, бу қандок бўлдики, тўсатдан ота-онадан рухсатсиз, шундай қилса! Мана энди касал бўлиб ётибди, худо биледи нима бўларкин? Ота онанинг ўрнини босолмас экан, граф... – Пьер графнинг юраги эзилиб кетаётганини кўриб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлган эди, бироқ граф яна ўз хасратини давом эттирди.

Соня ҳаяжонланган бир ҳолатда меҳмонхонага кирди.

– Наташанинг тоби йўқрок, ўз бўлмасида ўтирибди. Сизни бир кўрмоқчи, – деди Соня Пьерга. Марья Дмитриевна ҳам ўша ерда, сизни чакиряптилар.

– Ҳа, айтгандай, Болконский билан сиз жуда яқинсиз, балки, сиз орқали бирон нарса айтиб юбормоқчидир, – деди граф. – Ё раббим! Ё раббим! Қандай тинчгина юрувдим! – У оқарган сийрак чакка сочини ушлаб, уйдан чикиб кетди.

Марья Дмитриевна Анатолийнинг хотини борлигини Наташага айтиб берибди. Наташа бу гапга ишонмай, анигини Пьердан билмоқчи бўлибди. Бу гапни Соня йўлақда, Пьерни Наташанинг бўлмасига олиб бораётган чоғда айтди.

Наташа ранги оқарган, ўзи жиддий қиёфада Марья Дмитриевнанинг ёнида ўтирган эди. Пьер эшикдан кириши биланок унга жавдираётган кўзлари билан саволомуз қаради. У Пьерга кулимсирамасдан, бош ирғитмасдан, тик қараб

турар эди. Унинг нигоҳи: сен Анатолга дўстмисан, ё бошқалар сингари душманмисан, деб туРаР эди. Пьер хозир Наташага фақат шу жиҳатдан керак эди, холос.

Марья Дмитриевна Пьерга ишора қилиб:

– Мана, айтсин, бу ҳамма гапдан хабардор, – деди Наташага. – Мана, ўзи айтсин, мен рост гап айтибманми ёки йўқми?

Наташа ўқ еган ҳайвон яқинлашиб келаётган ит билан овчига қарагандай гоҳ Марья Дмитриевнага, гоҳ Пьерга қарар эди. Наташани кўриб Пьернинг раҳми келди ва шу билан бирга зиммасига тушган вазифадан нафратланди.

– Наталья Ильинична, – деб гап бошлади Пьер ерга қараб. – Бу гапнинг рост-ёлгонлиги сиз учун, барибир, чунки...

– Унинг хотини борлиги ёлгонми, ахир?

– Йўқ, рост.

– Уйланганига кўп бўлганми? – сўради Наташа. – Ростини айтинг.

Пьер қасам ичди.

– Ўзи шу ердами ҳали? – сўради Наташа дарров.

– Ҳа, шу ерда, мен хозир кўрдим.

Наташа бўлак гапиришга мажоли қолмади, шекилли, мени ўз холимга қўйинглар, деб қўли билан ишора қилди.

XX

Пьер тушлик қилгани қолмай, дарров уйдан чиқди ва жўнади. У шаҳардан Анатолий Курагинни излаб топгани кетди. Курагин деганда унинг бутун қони қайнаб, энтикар эди. Уни тепалиқдан, лўлиларнинг олдидан ҳам, Комонено ресторанидан ҳам топмади. Пьер клубга борди. Клубда, одатдагича тушлик қилгани келган кишилар давра-давра бўлиб, шаҳар янгиликларидан гаплашиб ўтиришган эди. Улар Пьерни кўриб саломлашди. Пьернинг одатини ва ёр-ошноларини биладиган лакей салом-алиқ қилгандан кейин кичкина ошхонада жой тайёрлаб қўйилганини, князь Михаил Захарович кутубхонада эканини, Павел Тимофеевич ҳали келмаганини айтди. Пьернинг танишларидан бири об-хаво тўғрисида гапириб туриб Пьердан, шаҳарда Курагин

Ростовани ўғирлабди, деган гап юрибди, шу ростмикин, хабарингиз йўқми, деб сўради. Пьер кулиб, бу гапларнинг ҳаммаси бекорчи гаплар, мен ҳозир Ростовлар олдидан келяпман, деб жавоб берди. У клубдагилардан Анатолни кўрмадиларингми, деб сўради. Бир киши, ҳали келгани йўқ, деб жавоб берди; иккинчи бир киши, тушликка келади, деди. Кўнглидан нималар ўтаётганидан беҳабар, беғам ва лоқайд ўтирган бу одамларга Пьер таажжубланиб қаради. У ҳамманинг келишини кутиб залда айланиб юрди ва Анатолий келмагандан кейин тушлик қилмасдан уйига қайтди.

Пьер излаб юрган Анатолий шу куни Долоховнинг уйида тушлик қилиб, чаток бўлган ишини ўнглаш ҳақида у билан маслаҳатлашиб ўтирар эди. Анатолийнинг назарига Наташа билан учрашиш зарурдай кўринди. У шу учрашишнинг иложини топиш учун кечқурун сингисининг олдига борди. Пьер бутун шаҳарни кидириб, Анатолийи тополмай, уйига қайтиб келганида камердинери князь Анатолий Васильевич графинянинг олдидарида ўтирибдилар деб хабар берди. Графинянинг меҳмонхонаси меҳмонга тўла эди. Пьер келгандан буён хотини билан ҳали кўришмаган бўлса ҳам, у билан саломлашмасдан (ҳозир кўзига хотини илгаригидан ҳам ёмонроқ кўринаётган эди) меҳмонхонага кирди ва Анатолийи кўриб, унинг олдига борди.

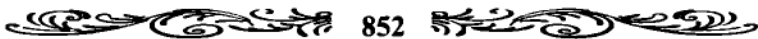
– Ох, Пьер, – деди графиня эрининг олдига келиб. – Бизнинг Анатолийнинг ҳолини сўрамайсан ҳам.

Элен эрининг қуйи солган бошидан, бежо кўзларидан, шахдам кадам ташлаб келганидан унинг ғазаби тўлиб-тошганини пайқади ва гапи оғзида қолди; Элен эрини Долохов билан дуэлга чиққанидан кейин шу ҳолатда кўрган эди.

– Сиз қаерда бўлсангиз, ўша ерда фиск-у фужур бўлади, – деди у хотинига. – Анатолий юринг, сизга гапим бор, – деди у Анатолийга французчалаб. Анатолий сингисига бир қарадию, Пьернинг кетидан бормокчи бўлиб индамай ўрнидан турди.

Пьер унинг қўлини ушлаб бир тортди ва эшикка томон йўналди.

Элен шивирлаб:

– Агар сиз менинг меҳмонхонамда... – деб гап бошлаган эди, Пьер унинг сўзига кулок солмасдан чиқиб кетди.

Анатоль унинг кетидан одатдагича мардона кадам ташлаб бораётган бўлса ҳам, лекин ҳавотир тортгани юзидан билиниб турарди.

Пьер кабинетга киргандан кейин эшикни беркитиб Анатолга каради.

– Графиня Ростовага, сени оламан, деб сўз бердингизми? Уни олиб қочмоқчи бўлдингизми? – деб сўради.

– Дўстим, – деди Анатоль французчалаб (сухбат француз тилида бораётган эди). – Мен бу тарзда қилинадиган сўроққа жавоб бергани мажбур эмасман.

Пьернинг бусиз ҳам оқариб, бўзариб кетган юзи ғазабдан ўзгариб кетди. У каттакон қўли билан Анатолниги ёқасидан ушлади ва то унинг юзида кўркув аломати пайдо бўлгунча силкитаверди.

– Сиз билан гаплашадиган гапим бор, дедимми... – деди Пьер.

– Қўйинг, шу ҳам гапми? – деди Анатоль мундирининг таги билан узилиб тушган тугмасини пайпаслаб.

– Сиз ярамас ва аблаҳ одамсиз, мана шу билан каллангизни эзмай ўтирганимга ҳайронман! – деди Пьер, француз тилида гапираётгани учун сўзни чўзиб гапириб. У огир пресс-папъени¹ дағдаға билан кўтарди-ю, яна шошиб-пишиб ўрнига қўйди.

– Сени оламан деб Ростовага ваъда бердингизми?

– Мен... мен... мен буни ўйлаганим ҳам йўқ, ваъда ҳам берган эмасман, чунки...

Пьер унинг сўзини бўлди.

– Ростованинг хати қани? Қани Ростованинг хати? – деди Пьер Анатолга ғўдайиб.

Анатоль унга бир каради-ю, дарров қўлини чўнтагига солиб ҳамёнини олди.

Пьер хатни олди, йўлида турган столни итариб юборди

¹ Пресс-папье (французча) – столдаги коғозлар таркалиб, ёйилиб кетмаслиги учун солиб қўйиладиган махсус мослама. Одатда, у тахтадан, тошдан ёки темирдан ясалган.

ва ўзини диванга ташлади.

– Қўркманг, мен ҳеч нарса қилмайман, – деди Пьер Анатолийнинг ўти ёрилганини кўриб. – Хат – бир, – деди Пьер худди дарс пишиқтираётгандай. – Иккинчидан, – деди у яна ўрнидан туриб нари-бери юрар экан, – сиз эртагаёк Москвадан чиқиб кетинг.

– Ахир мен қандай...

– Учинчидан, – деб давом этди Пьер унинг сўзига кулок солмай... – Графиня билан ораларингда бўлган ишни иккинчи оғзингизга олманг. Буни ман қилишга ҳеч қандай ҳақим йўқлигини биламан, лекин агар озгина виждонингиз бўлса... – Пьер бир неча дақиқа уйда нари-бери юрди. Анатолий стол кетида ковоғини солиб, лабини тишлаб ўтирар эди.

– Сизга айш-у ишрат керак бўлса, бошқаларга бахт-саодат, тинчлик керак, нахот сиз ўз хурсандлигингизни деб бошқаларнинг ҳаётини барбод қилсангиз! Сиз менинг хотинимга ўхшаган хотинлар тоифаси билан кайф-у сафо қилинг! Сизга ўшалар муносиб, ўшалар сизнинг истагингизни қондиради. Улар худди сизнинг ўзингизга ўхшаш бузук, лекин бир бечора қизга сени оламан деб ваъда бериш... алдаш, олиб қочиш... Сизнинг бу қилган кирдикорингиз худди чол ва ё гўдакни ўлдиришдай разиллик!

Пьер жим қолди ва Анатолийга ғазаб билан эмас, савол назари билан қаради.

– Мен буни билмайман. А? – деди Анатолий Пьернинг ғазаби босилган сари жонланиб. – Буни билмайман ва билишни ҳам истамайман, – деди у Пьерга қарамасдан, ияги хиёл титраб. – Лекин сиз менинг шаънимга разиллик ва шунга ўхшаш сўзларни айтдингиз. Мен ҳалол одамман, мен бунақа сўзларни дейишга йўл қўймайман.

Пьер ҳайрон бўлиб унга қараб турар экан, унинг нима истаганини сира англай олмас эди.

– Тўппа-тўғри юзимга айтган бўлсангиз ҳам, – деб давом этди, Анатолий, – лекин мен...

– Ҳа, дуэлга чақирмоқчимисиз? – деб сўради Пьер мазах қилиб.

– Ҳеч бўлмаса, айтган сўзларингизни қайтиб олинг. А?

Агар хохишингизни ижро килишимни истасангиз гап шу. А?
– Қайтиб оламан, оламан, – деди Пьер. – Кечирасиз. –
Пьер беихтиёр узилган тугмага қаради. – Агар йўлга пул
керак бўлса, марҳамат. – Анатолий кулимсиради.

Хотинининг табассумига ўхшаган бу мулойим ва разил
табассум Пьернинг жонини чиқариб юборди.

– Ҳа, риёкор, уруғларинг қурсин! – деди Пьер ва уйдан
чикиб кетди.

Эртасига Анатолий Петербургга жўнади.

XXI

Пьер Марья Дмитриевнанинг хохишини бажо келтириб,
яъни Курагинни Москвадан чиқариб ҳайдаганидан кейин бу
хабарни айтгани унинг олдига борди. Марья Дмитриев-
нанинг бутун уй ичи кўркув ва ҳаяжонда эди. Наташа касал
ва Марья Дмитриевнанинг секин айтишига кўра, У Анатол-
нинг хотини борлигини эшитган кечаси қаёқдандир захар
топиб ичибди. У захардан озроқ ичибди-ю, кейин ўзи кўрқиб
кешиб Соняни уйготибди ва ҳодисадан уни хабардор қилиб-
ди. Ўша ондаёқ захарга қарши чора кўрилиб, уни ўлим
хавфидан қутқарибдилар. Лекин, шундай бўлса ҳам, Наташа
шу қадар заифланибдики, унинг кишлокқа бориши тўғри-
сида ўйлаш ҳам мумкин бўлмади қолибди, шунинг учун
онаси – графиняга одам юборишибди. Пьер гангиб қолган
графни ва йигидан шишиб кетган Соняни кўрди-ю, лекин
Наташани кўролмади.

Пьер шу куни клубда овқатланди ва Ростовани олиб
кочмоқчи бўлишибди, деган овозаларни эшитиб, йўқ, бу
бўлмаган гап, қайнагам Ростовани олмоқчи бўлиб оғиз
солган эди, бироқ у тегмади – бўлган гап шу, деб ҳаммани
ишонтирмоқчи бўлди. Бу воқеани бости-бости қилиш ва
Ростованинг обрўйини тиклаш гўё Пьернинг вазифаси
бўлиб қолган эди. У князь Андрейнинг келишига ваҳима
билан кўз тутар ва кунда унинг келганкелмаганини билиш
учун кекса князьнинг олдига борар эди.

Князь Николай Андреич шаҳарга тарқалган овозалар
орқали эшитган ва Наташанинг мен укангизга тегмайман,

деб княжна Марьяга ёзган хатини ўқиган эди. Князь одатдагидан кўра хурсандроқ кўринар ва ўғлининг келишини сабрсизлик билан кутар эди.

Анатоль жўнаб бир неча кун ўтгандан кейин Пьер князь Андрейдан хат олди. Князь Андрей бу хатида келганидан дўстини хабардор қилиб, унинг келишини сўраган эди.

Князь Андрей келиши биланоқ отасидан Наташанинг укангизга тегмайман деб княжна Марьяга ёзган хатини олиб ўқиди (бу хатни княжнадан ўғирлаб олиб князга берган эди) ва Наташани олиб қочиш воқеасини кекса князь ўғлига ўзидан пича қўшиб ҳикоя қилиб берди.

Князь Андрей кечкурун келган эди. Пьер эса эртасига эрталаб келди. Пьер князь Андрей ҳам Наташа сингари изтиробда бўлса керак, деб ўйлаган эди, шунинг учун ҳам меҳмонхонага кирганида князь Андрейнинг кабинетига ўтириб Петербургда бўлиб ўтган алланечук бир игво ҳақида кизгин гапираётганини эшитиб ҳайрон қолди. Кекса князь билан яна бир овоз ҳар замонда унинг сўзини бўлмоқда эди. Княжна Марья Пьерни қарши олгани чикди ва князь Андрей ўтирган уйга кўзи билан ишора қилиб ҳамдардлик изҳор қилгандай хўрсиниб қўйди, бироқ Пьер княжнанинг авзойидан бу юз берган воқеадан ҳам, бу хабарни укаси қандай қарши олганидан ҳам хурсанд бўлаётганини сезди.

– Укам, шундай бўлишини кутган эдим, дейди, – деди княжна. – Ўз ҳиссиётини билдиришга унинг иззат-нафси йўл қўймаслигини биламан, лекин, ҳар ҳолда, мен ўйлаганча куйинмади. Демак, шундай бўлиши керак экан...

– Наҳот шу билан буткул тамом бўлган бўлса? – деди Пьер.

Княжна Марья унга ҳайрон бўлиб қаради. У ҳатто буни сўраб ўтиришни ортикча деб билар эди. Пьер кабинетга кирди. Князь Андрей хийла ўзгариб, афтидан, соғломланиб кетган, бироқ иккала кошнинг ўртасига янги ажин тушган эди; у, эгнида фуқароча кийим, отаси билан князь Мешерский қаршисида ўтириб кизгин суҳбатлашмоқда эди.

Сўз Сперанский, унинг тўсатдан бадарға қилиниши ва шу кунлари Москвада овоза бўлган унинг уйдирма хиёнати

хакида бораётган эди.

– Бир ой илгари унга (Сперанскийга) махлиё бўлганлар ва унинг мақсадига тушунгани ожизлик қилиб юрганлар энди уни қоралаб, гуноҳкор қилиб юришибди, – деяётган эди князь Андрей. – Бировни қоралаш, бошқаларнинг айбини унга тўнкаш жуда осон. Мен шуни биламанки, агар ҳозирги салтанатда бирон яхши иш қилинган бўлса, бу ўшанинг хизмати!.. – У Пьерни кўриб гапдан тўхтади. Унинг юзи дарров ўзгарди. – Келгуси авлод уни кадрлайди, – деб сўзини тугатиб, Пьерга мурожаат қилди.

– Қалайсан? Семирганинг семирган, – деди у хурсандлик билан Пьерни қарши олиб, лекин пешонасида пайдо бўлган ажин яна ҳам чуқурлашди. Пьернинг саволига, ҳа, соғ-саломатман, дўстим, деб жавоб берди ва заҳарханда қилди. Пьер унинг бу заҳархандаси: «Соғ-саломатман, лекин менинг соғ-саломатлигимнинг ҳеч кимга кераги йўқ», – деб турганини билди. Князь Андрей Польша чегарасидан бошлаб йўллар ёмон эканлиги, Швейцарияда Пьернинг танишларини учратгани, чет элдан Десаль деган жанобни ўғлига мураббий қилиб олиб келгани хақида Пьерга бир неча оғиз гапириб, яна иккала чолнинг суҳбатига қизгин суръатда кўшилди.

– Агар у хиёнат қилган ва Наполеон билан махфий алоқада бўлган бўлса, албатта, буни ҳаммага эълон қилишар эди, – деди у қизгинлик билан. – Мен шахсан Сперанскийни яхши кўрмас эдим ва яхши кўрмайман ҳам, лекин мен ҳакконият тарафдориман. – Пьер энди ўз дўстининг ҳолатига яхши тушунди: князь Андрей ички оғир фикр-хаёлларидан ўзини сал бўшатиш учун ўзига буткул ёт бўлган иш хақида ҳаяжон билан мунозара қилмоқда эди.

Князь Мешерский кетгандан кейин князь Андрей Пьернинг кўлтиғидан олди ва уни ўз бўлмасига таклиф қилди. Уйда синик қаравот, оғзи очик жомадонлар ва сандиклар турган эди. Князь Андрей жомадонларнинг биридан бир қутича олди ва ундан бир даста қозон чикарди. Бу ишларни у индамай ва тезгина қилди, қоматини кўтариб йўталди, унинг ковоги солиқ ва лаблари қимтилган эди.

– Сенга ошиқча хизмат бўлса ҳам, кечир... – Пьер дўсти князь Андрей Наташа тўғрисида гап очмоқчи бўлаётганини билди ва япалок юзида таассуф ва ачиниш аломати пайдо бўлди. Князь Андрей унинг юз ифодасини кўриб аччиғи келди, баланд ва ёқимсиз овоз билан давом этди: – Графиня Ростова менга тегмаслиги тўғрисида хат ёзибди, эшитишимга кўра, сенинг қайнағанг унинг кўлини сўраган эмиш? Ростми шу гап?

– Ҳам рост, ҳам ёлғон, – деб Пьер гап бошлаған эди, бироқ князь Андрей унинг сўзини бўлди:

– Мана унинг хати ва суратлари, – деди ва қогозга ўроғлиқ бир нарсани столдан олиб Пьерга берди.

– Агар графиняни кўриб қолсанг, бергин.

– Графиня қаттиқ бетоб, – деди Пьер.

– У ҳали ҳам шу ердами? – деди князь Андрей. – Князь Курагин-чи? – деб сўради шошиб-пишиб.

– У аллақачонлар кетган. Графиня ўладиган эди...

– Касал бўлгани чакки бўлибди, – деди князь Андрей ва отасига ўхшаш ёқимсиз захарханда қилди.

– Демак, жаноб Курагин графиня Ростовани олмабди-да? – деди князь Андрей ва бир неча марта сохта кулди.

– У уйлана олмас эди, чунки хотини бор, – деди Пьер.

Князь Андрей яна отасига ўхшаб ёқимсиз кулди.

– Ҳозир қаерда юрибди қайнағангиз, мумкинми билсак? – сўради князь Андрей.

– Петербургга кетди... Лекин билмайман ҳозир қаерда экан? – деди Пьер.

– Майли, бунинг фарқи йўқ, – деди князь Андрей. – Графиня Ростовага айтгин: ҳамиша боши очик эди, бундан кейин ҳам очик ва мен унинг бахтли бўлишини истаيمان.

Пьер ўроғлиқ қогозларни олди. Князь Андрей худди, яна нима дейишим керак эди, деб ўйлаб қолган ва ёки, Пьер бирон нарса демоқчимикин, деб кутиб тургандай дўстига қараб қолди.

– Менга қаранг, Петербургда баҳслашганимиз эсингиздами? – деди Пьер. – Ҳалиги ўша...

– Эсимда, – деди князь Андрей. – Мен тубан тушган

аёлни кечириш керак деган эдим, лекин мен, кечира оламан, деганим йўк. Мен кечира олмайман.

– Нахот буни ўша билан тенг қилиб бўлса? – деди Пьер. Князь Андрей унинг сўзини бўлди ва шовкин солиб:

– Ҳа, яна кўл қовуштириб, унинг кўлини сўрайми?.. Ҳа, бу жуда олижаноблик бўлар эди-ку, лекин у жанобнинг изидан боришга ожизман. Агар менинг дўстим бўлсанг, бу ҳақда ҳеч қачон оғиз очма... Хайр. Обориб берасанми?..

Пьер унинг олдидан чиқиб, кекса князь билан княжна Марья олдига кирди.

Чол одатдагидан кўра таъби очилганроқ кўринди. Княжна Марья илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди, лекин Пьер шуни пайқадик, княжна укасига ачинаётган бўлса ҳам, лекин унинг тўйи бузилганига ич-ичидан хурсанд эди. Пьер буларга қараб, Ростовларни булар қанчалик ёмон кўришини, буларнинг олдига князь Андрейни бошқа кишига алмаштирмақчи бўлган қизнинг номини ҳам тилга олиш мумкин эмаслигини англади.

Дастурхон устида аниқ яқинлашиб келаётган урушдан гап очилди. Князь Андрей тинмай гапирар, гоҳ отаси, гоҳ мураббий Десаль билан баҳслашар ва одатдагидан кўра очилган кўринар, лекин Пьер бу очилишнинг руҳий сабабини яхши билар эди.

XXII

Пьер дўстининг топшириғини бажо келтириш учун шу оқшом Ростовлар олдига борди. Наташа тўшақда ётган, граф клубда экан. Пьер хатни Соняга бериб, Марья Дмитриевнанинг олдига кирди; Марья Дмитриевна князь Андрей бу хабарни эшитиб нима деганини билмоқчи эди. Ўн дақиқадан кейин Марья Дмитриевнанинг уйига Соня кирди.

– Наташа граф Пётр Кирилловични кўрмақчи, – деди у.

– Ие, графни ўша ёққа олиб қирайми? Уйларинг йиғиштирилмаган эди-ку, – деди Марья Дмитриевна.

– Йўк, Наташа кийиниб меҳмонхонага чиқди, – деди Соня.

Марья Дмитриевна фақат елкаларини қисди.

– Графиня қачон келар экан, жонимда жон қолмади.

– Сен ҳамма гапни Наташага айтма, – деди у Пьерга. – Қиз бечора бир ахволда ётибди, уришгани тил бормайди.

Наташа ранги оқариб, ўзи сўлиб, жиддий киёфада (Пьер унинг юзида мустарлик аломатини кўрмади) меҳмонхонанинг ўртасида турган эди. Пьер эшикдан кириши биланок Наташа саросимага тушиб қолди, афтидан, Пьерни қарши олгани боришини ҳам, уни кутиб туришини ҳам билмай қолди.

Пьер шошиб унинг олдига келди. У, Наташа илгаригидай қўлини узатар, деб ўйлаган эди, бироқ Наташа Пьер олдига келганда оғир нафас олди ва қўлларини осилтириб тураверди; у ашула айтган залнинг ўртасига келиб, қандай вазиятда тўхтаса, ҳозир ҳам ўша вазиятда туриб қолди, лекин ҳозирги кайфияти тамоман бошқача эди.

– Пётр Кириллич, – деди Наташа шошиб-пишиб. – Князь Болконский ҳамиша сиз билан дўст эди, ҳозир ҳам дўст, – деди у сўзини дарров тузатиб (Наташанинг назарида, илгариги нарсаларнинг ҳаммаси ўзгаргандай кўринар эди). – Бир вақтлари у сизга мурожаат қилишимни маслаҳат берган эди...

Пьер пишиллаб, Наташага қараб турар эди. Шу вақтгача Пьер ўз қалбида Наташани айблар ва ундан нафратланар эди, аммо ҳозир Наташани кўриб, унга шу қадар раҳми келдики, юрагида уни таъна этишга ўрин қолмади.

– У ҳозир шу ерда, унга айтинг... кечирсин... мени кечирсин... – Наташа тўхтади, ўпкаси тўлган бўлса ҳам, йиғламади.

– Хўп... мен унга айтаман, – деди Пьер. – Лекин... у нима дейишини билмай қолди.

Наташа Пьер айтиши мумкин бўлган гапдан қўрқди, шекилли, дарров:

– Йўк, мен биламан, орамизда ҳеч нарса қолгани йўк, – деди, – энди буни тиклаб бўлмайди. Мен фақат унга ёмонлик қилганим учун қийналяпман. Унга айтинг, мени кечирсин, кечирсин, қилган қилмишларимни кечирсин... – унинг бутун вужуди силқинди, стулга ўтирди.

Пьер Наташанинг ахволини кўриб, шу қадар ачиндики. ҳеч қачон ҳеч кимга шунчалик ачинмаган эди.

– Мен ҳаммасини бориб айтаман, яна бир марта айтаман, – деди Пьер. – Лекин... мен бир нарсани билмоқчи эдим...

Наташанинг кўз қараши: «Нимани билмоқчи экан», – деб турарди.

– Мен бир нарсани сўрамоқчи эдим: сиз уни... севармидингиз... – Пьер Анатолининг номини аташга тили бормади ва уни ўйлаганда ҳатто кизариб кетди. – Сиз ўша ярамас одамни севармидингиз?

– Уни ярамас деманг, – деди Наташа. – Лекин мен ҳеч нарсани билмайман... – У яна йиглаб юборди.

Пьер Наташага аввалгидан ҳам кўра кўпроқ ачинди, унга нисбатан кўнглида меҳр-муҳаббат туйғуси пайдо бўлди. Унинг кўзларидан ёш окди, лекин Пьер кўзойнак остидан буни ҳеч ким кўрмайди деб ўйлади.

– Бу ҳақда бўлак гапирмаймиз, дўстим, – деди Пьер.

Пьернинг бу самимий, ҳалим ва ёқимли овози Наташага тўсатдан жуда ғалати туюлди.

– Бу ҳақда бўлак гапирмаймиз, дўстим, мен ҳаммасини унга бориб айтаман. Лекин фақат бир нарсани сўрайман, мени ўз дўстим деб билинг, агар сизга бирон маслаҳатчи керак бўлса ёки юрагингизни бўшатадиган бўлсангиз, албатта, ҳозир эмас, қачон ўзингизга келсангиз, мени йўқланг, мен тайёрман. – У Наташанинг кўлини ўпди. – Агар сизга бирон ёрдам бера олсам, ўзимни бахтиёр ҳисоблар эдим... – Пьер хижолат бўлди.

– Бундай деманг, мен сизнинг бу илтифотингизга арзитайман! – деб Наташа қичкириб юборди ва уйидан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Пьер унинг кўлидан ушлади. Пьер Наташага яна бир нима дейиши зарур эканлигини билар эди. Лекин бу гапни айтганидан кейин ўзига ўзи таажубланди.

– Ундок деманг, ундок деманг, ҳали минг гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ, – деди Пьер.

– Менингми? Йўқ! Мен очилмай хазон бўлдим, – деди Наташа уялиб ва хокисорлик билан.

– Очилмай хазон бўлдим? – деди Пьер унинг сўзини такрорлаб. – Агар мен мен бўлмай, чиройли, ақлли ва йигитларнинг сараси бўлиб, шу билан бирга бошим очик бўлса эди, ҳозир оёғингизга бош кўйиб, сизнинг кўлингизни сўрар эдим.

Наташа шу сўнгги кунларда биринчи марта кўнгли юмшаб миннатдорликдан кўз ёши қилди ва Пьерга бир карадию, уйдан чиқиб кетди.

Пьер ҳам ўз навбатида, юраги эзилиб, хурсандликдан ўпкаси тўлди, лекин ўзини тутиб, Наташанинг кетидан даҳлизга чиқди ва зўрға пўстинини кийиб, кўчага чиқди ва бориб чанага ўтирди.

– Қаёққа буюрадилар? – деб сўради извошчи.

«Қаёққа?» – деб сўради ўзидан Пьер. «Энди қаёққа борсаммикин? Наҳот клубга ёки меҳмондорчиликка борсам? Пьер ҳозир сезаётган меҳр ва муҳаббат олдида, Наташанинг ёшли кўз билан маъсум ва ташаккуромуз қараши олдида бошқа одамлар Пьерга ҳеч нарса бўлмай қолди.

Ҳаво ўн даража совуқ бўлса ҳам, Пьер айик терисидан қилинган пўстиннинг тугмаларини ечиб, яйраб кетган кўкрагини очди.

– Уйга, – деди у.

Ҳаво очик ва совуқ. Ғира-шира, ифлос кўчалар, қора томлар устидаги қора осмонда юлдузлар ярқирамоқда. Пьер осмонга қарар экан, ўз руҳи турган юксаклик олдида ердаги барча тубанликларни сезмас эди. Чана Арбат майдонига келганда юлдуз тўла кенг осмон Пьернинг кўз олдида намоён бўлди. Осмоннинг ўртасида, Пречистонск хиёбони устида, юлдузлар ўраб олган бўлса ҳам, ерга яқинлиги, ёруғлиги, тепага кўтарилиб турган думи билан бошқа юлдузлардан ажралиб турган каттакон комета¹ кўзга ташланиб турган эди. 1812-йилда шу комета ҳақида ҳар хил гаплар бўлган ва бу комета қиёмат-қойим бўлишини кўрсатади, деб айтишган эди. Бироқ думи нур сочиб турган бу юлдуз

¹ **Комета** (юнонча: kometes – узун, пахмок сочли) – тумансимон нурланувчи булут ҳамда думга ўхшаш нурли (ёруғ) чзиқ кўринишига эга бўлган осмон жисми; думли юлдуз.

Пьернинг кўнглига ҳеч қандай ваҳима солмади. Аксинча, Пьер ёшли кўзлари билан бу порлоқ юлдузга қувониб қаради, бу юлдуз тасвир қилиб бўлмайдиган бир суръат билан поёнсиз масофадан ўқдай учиб коронғи осмоннинг бир жойига санчилди ва думини кўтариб милтиллаб турган сонсаноксиз бошқа юлдузлар орасидан ёлқинлаб шуъла соча берди. Пьернинг назарида, бу юлдуз ўзининг янги ҳаёт орзусида, гул-гул очилаётган, юмшаган ва шу билан бирга бардам бўлиб қолган қалбига мос келгандай кўринди.

Бу китоб фақат уруш ёхуд тинчлик ҳақида эмас. Унда мавзулар камрови – одамлар қисмати, уларнинг тақдири, ўйлари, қарашлари ва айни пайтда бўлаётган жараёнга муносабати китобхон эътиборидан четда қолмайди. Қолаверса, мутолаа жараёнида қалбингизга яқин бўлиб қолган ёхуд жамиятда қандай мавқега эга бўлишдан қатъи назар урушни ўзининг тақдири билан боғлаган ва бўлаётган воқеаларга фаол муносабат билдираётган қаҳрамонлар қисмати сизга фавқулудда ҳодиса эмас, балки ўз эрки, ўз номуси учун курашаётган тимсол сифатида гавдаланади.

Андрей Болконский, Пьер Безухов, Николай Ростов, Наташа, Соня, Марья – улар билан узоқ муддат ўзингизни ҳамфикр, йўлдош, ҳамсуҳбатдек ҳис қиласиз...

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ КИТОБ	
Биринчи қием	4
Иккинчи қием	157
Учинчи қисм	286
БИРИНЧИ КИТОБ	
Биринчи қисм	422
Иккинчи қисм	495
Учинчи қисм	595
Тўртинчи қисм	698
Бешинчи қием	767

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

Лев ТОЛСТОЙ

УРУШ ВА ТИНЧЛИК
(роман: 1-2-китоблар)

Таржимон:
Абдулла **ҚАҲҲОР**
Кибриё **ҚАҲҲОРОВА**

Нашрга тайёрловчи:
Эргашбай **МАТЪЯКУБОВ**

Масъул муҳаррир:
Алишер **РАВШАНОВ**

Қўшимча изоҳ ва иқтибосларни киритувчи:
Эргашбай **МАТЪЯКУБОВ**

Мусахҳих:
Лолахон **ҚЎЗИБОЕВА**

Компютерда саҳифаловчи:
Ферузбек **ВОХИДОВ**

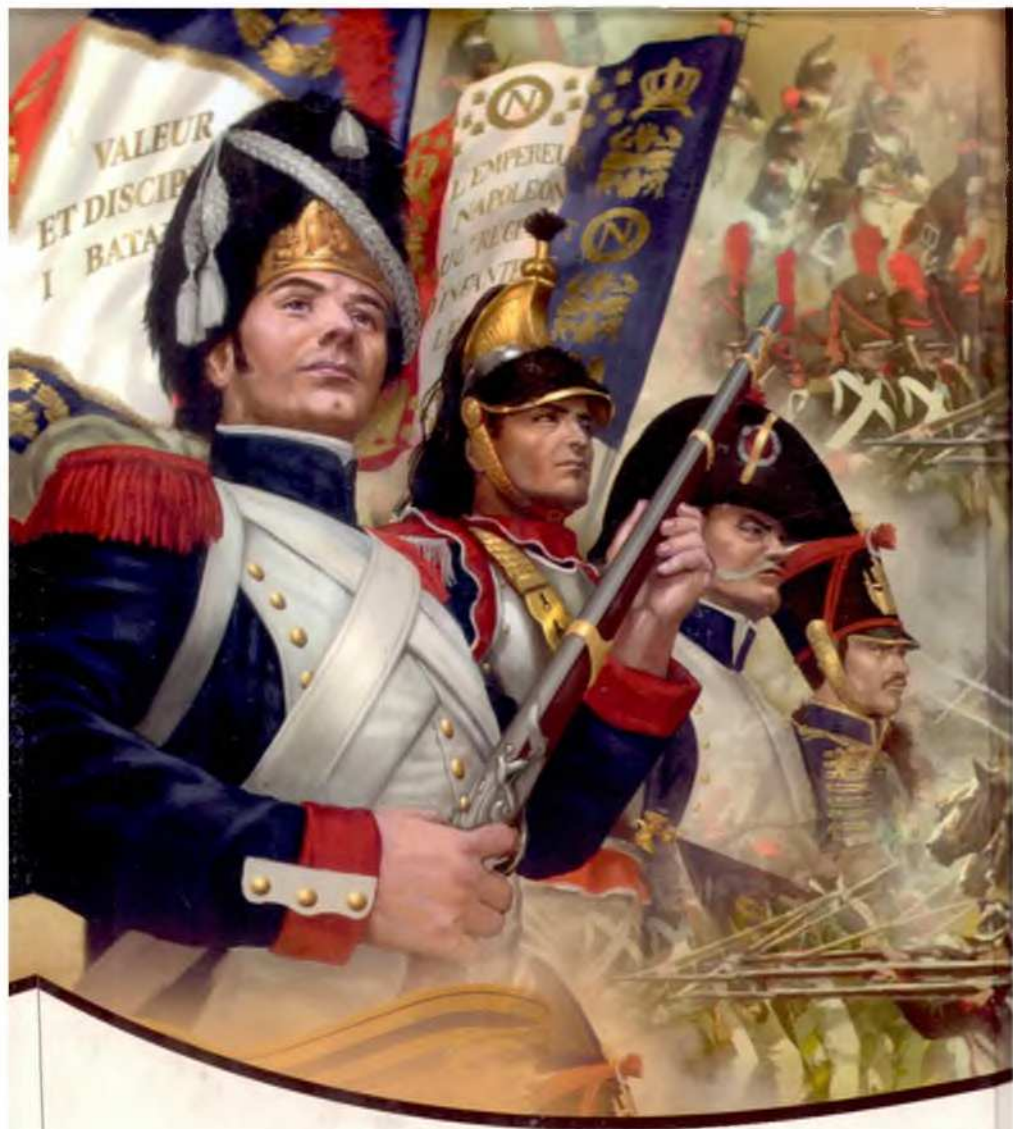
Лицензия рақами АІ № 239, 2013.04.07. да берилган

Босишга 2019 йил 15.03 да рухсат этилди. Бичими 84/108. 1/32.
Босма тобоғи 54. Шартли босма тобоғи 57
Гарнитура "Times New Roman" офсет қоғози.
Адади 1 000 нусха. Буюртма № 9.
Баҳоси келишилган нарҳда.

26000

"BOOK MEDIA PLUS" Хусусий корхонасида тайёрланди.
Манзил: Тошкент, Чилонзор тумани, Чўпон ота кўчаси, 6-уй.

"ADAD-PLYUS" МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, "Бунёдкор" شوҳ кўчаси 28-уй. 100097

ISBN 978-9943-5367-7-7

9 789943 536777